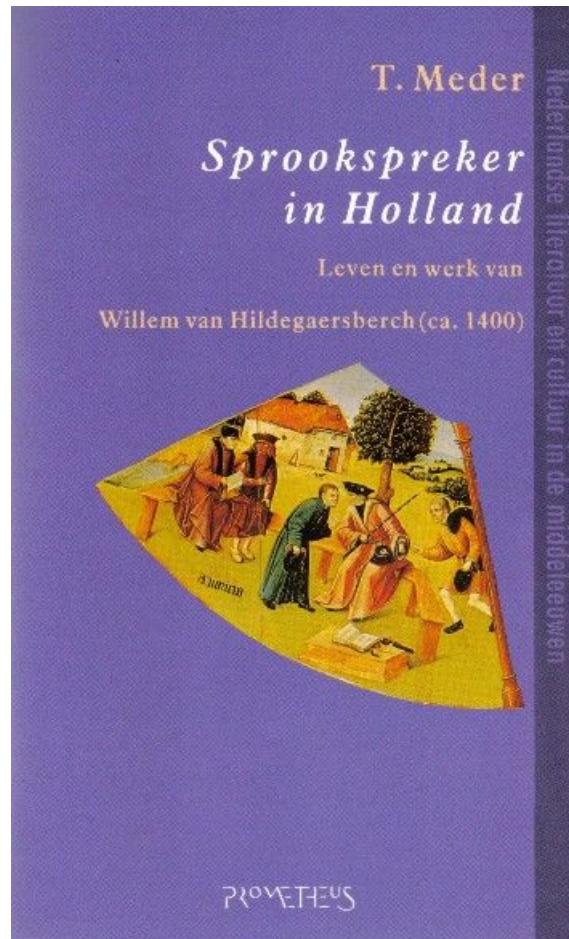

Sprookspreker in Holland

Leven en werk van Willem van Hildegasberch (circa 1400)

Theo Meder

(dissertatie universiteit Leiden, 13 maart 1991)

Spreker in Holland

Leben und Werk von Willem van Hildegasberch (um 1400)
(Mit einer deutschen Zusammenfassung)

Inhoudsopgave

1. Inleiding

2. Onderzoek en waardering

3. De overlevering van de gedichten

4. Persoon, professie en poëtica

4.1. De biografische gegevens

4.2. Professie en sociale positie

4.3. Willems 'geestelijke bagage'

4.3.1. Alfabetisme

4.3.2. Literaire kennis

4.3.3. Kennis van bijbelstof

4.3.4. Historie en actualiteit

4.4. Dichterschap: poëtica en dichterlijke techniek

5. Sproken en spreken

5.1. Genre, klassificatie en karakterisering

5.2. De voordrachtssituatie

5.3. De theologica practica

6. De wereld volgens Willem van Hildegarsberch

6.1. De Hoekse en Kabeljauwse twisten

6.2. Hoofse liefde

6.3. De waarheid

6.4. Het eerbegrip

6.5. De rol van het geld

6.6. De standenideologie

6.7. De heren

6.8. Het recht en de rechters

6.9. De schalk

7. Willem en het geloofsleven

7.1. Het Westers Schisma

7.2. Willem en de geloofsleer

7.2.1. De Heilige Kerk

7.2.2. De priester

7.2.3. De sacramenten

7.2.4. Het credo

7.2.5. De tien geboden

7.2.6. De deugden- en zondenleer

7.2.7. Weldoen en goede werken

7.2.8. De bedevaart

7.2.9. De straf Gods op aarde

7.2.10. Genade

7.2.11. Memento mori: dood en doemsdag

7.2.12. Besluit

7.3. De Moderne Devotie

8. Het publiek van Willem van Hildegasberch

8.1. Aanspreken van het publiek

8.2. De rekeningen

8.3. Het Hollandse hofpubliek

8.3.1. Literatuur aan het Hollandse hof

8.3.2. Willems optredens aan het Hollandse hof

8.3.3. Een Hollands huwelijksfeest

8.4. Adellijk, geestelijk en burgerlijk publiek

9. De functie van Willems sproken

9.1. De functie

9.2. De kritische functie

9.3. De waardering door het publiek

10. Besluit

11. Bijlagen

11.1. Publicaties van sproken vóór 1870

11.2. Drie Rostockse fragmenten

11.3. Beknopt overzicht van 'Bijbelse bronnen'

11.4. De Hollandse rekeningen

11.5. Willem van Hildegasberch in de rekeningen

11.6. Inventarisatie van passages op aanspreken van het publiek

11.7. Teksten voor de Hollandse grafelijkheid (tweede helft 14e eeuw)

11.8. Sprekers aan het Hollandse hof

1. Inleiding

De twee grote handschriften met sproken van de Hollandse sprookspreker Willem van Hildegarsberch werden in het begin van de 19e eeuw gevonden. Een aantal gedichten werd verspreid gepubliceerd en in 1870 volgde er een editie van alle sproken, verzorgd door W.Bisschop en E.Verwijs. Sindsdien verslapte de aandacht voor, en het onderzoek naar Willems werk allengs. De negatieve beoordeling van zijn oeuvre door zowel de editoren als de prominente letterkundige handboekenschrijvers zal hieraan debet zijn geweest. Met de introductie van nieuwe benaderingswijzen in het literair-wetenschappelijke onderzoek, met name het maecenaats-onderzoek, is de interesse voor Willem van Hildegarsberch en de sprooksprekerskunst in het algemeen de laatste jaren weer wat toegenomen. Bovendien heeft het literaire, culturele en politieke leven in het Holland van de late 14e en vroege 15e eeuw zich de afgelopen tijd in een toegenomen belangstelling kunnen verheugen.

De dichter en spreker Hildegarsberch mag in zowel literair, historisch als religieus opzicht een boeiende verschijning heten in het literaire leven van het einde der 14e en het begin der 15e eeuw. Van geen enkele Middelnederlandse sprookspreker zijn zoveel gedichten overgeleverd, namelijk 120 in getal. Van geen enkele andere Dietse spreker hebben we ook zo'n inhoudelijk veelzijdig en consistent corpus teksten overgeleverd gekregen. Nergens krijgen we in de Nederlanden van een spreker een meer geprononceerde visie op de maatschappij rond 1400 voorgeschoteld dan van Willem. En naar geen ander vinden we in het voorhanden zijnde rekeningenmateriaal uit die tijd zoveel verwijzingen als naar deze spreker. Het heeft er tenslotte alle schijn van dat Willem door zijn eigen publiek werd beschouwd als de belangrijkste voordrachtskunstenaar uit het rondreizende sprekersmilieu. Alleen dit laatste reeds moge voldoende rechtvaardiging zijn voor een nadere bestudering van zijn werk, alle latere verguizing en miskennis ten spijt.

In deze studie, een monografie over Willem van Hildegarsberch, wordt de aandacht verdeeld over de diverse aspecten van het communicatiemodel. Er zal aandacht worden geschonken aan de persoon van de spreker, aan de inhoud van zijn sproken, aan zijn publiek en natuurlijk aan de historische context, in onderlinge samenhang. Staat Willem in deze monografie centraal, toch wordt er ook zekere aandacht besteed aan zijn collega-sprekers en aan het (Hollandse) literaire klimaat van zijn tijd. Hiermee ontstijgt de monografie min of meer zijn primaire opzet. Dit geldt ook voor het soms 'exemplarische' karakter van deze sprooksprekers-studie: alhoewel Willem enerzijds een uniek spreker genoemd mag worden, kan hij anderzijds in zekere opzichten toch ook als representatief worden beschouwd voor die grote groep van sprekers uit zijn tijd (van wie sommigen ons alleen bij naam bekend zijn) en voor de (vaak anonieme) sprooksprekerskunst in het algemeen. In nog een opzicht ontstijgt de monografie de directe opzet. Het hier verrichte onderzoek naar bronnen (literaire teksten, Bijbel) en kennis biedt niet alleen uitzicht op de vraag wat een spreker als Willem wist - en wat hij bij zijn publiek bekend veronderstelde. Omdat we weten dat Willem een 'laaggeschoolde' leek was, biedt de spreker ons tevens de unieke gelegenheid om, voorzover de sproken dat toelaten, na te gaan wat binnen de 'geestelijke vermogens' van een 14e eeuwse leek en gemotiveerd autodidact lag.

De bestudering van Willems oeuvre heeft geresulteerd in een omvangrijke dissertatie. Na deze inleiding zal worden nagegaan wat het Hildegarsberch-onderzoek tot nu toe heeft opgeleverd.

Speciale aandacht wordt daarbij besteed aan de waardering voor Willems werk door de diverse literatuur-historici. Vervolgens wordt de overlevering van de sproken in handschriften en fragmenten gezien. Hierna gaat de aandacht uit naar de persoon van de sprookspreker: tekstuele en buiten-tekstuele gegevens worden verzameld ten behoeve van een 'biografische' profielschets, met aandacht voor onder andere zijn optredens, sociale positie, opleiding en kennis. Ook worden in dit hoofdstuk Willems poëtische opvattingen en dichterlijke technieken bestudeerd. Dan komen de sproken en de voordracht meer centraal te staan. Getracht wordt om te komen tot een klassificatie en karakterisering van de sproken. Aan de hand van een aantal sproken en rekeningposten zal geprobeerd worden vragen met betrekking tot de voordrachtssituatie te beantwoorden. Tevens zal nog worden gepoogd om na te gaan, of Willem in zijn presentatie en stofbehandeling schatplichtig kan zijn geweest aan de *ars praedicandi*, in het bijzonder *detheologica practica* der predikende bedelordes. De blik zal vervolgens gericht worden op Willems visie op de wereld, zoals die spreekt uit zijn oeuvre. Aan de orde komen onder meer zijn kijk op actuele toestanden - de Hoekse en Kabeljauwse twisten, de corruptie in de rechtspraak - , zijn standenideologie en zijn visie op eer en waarheid. In het daarop volgende hoofdstuk staat het geloofsleven centraal en wordt Willems behandeling van de 'geloofsleer' nader gezien. Ook zal worden overwogen of en in hoeverre er sprake kan zijn geweest van invloed van de Moderne Devotie op zijn denkbeelden. Hierna komt Willems publiek in het middelpunt van de belangstelling te staan, ook al zal er in het voorafgaande reeds aan de diverse publieksgroepen gerefereerd zijn. Eerst wordt met de tekstimmanente methode geïnventariseerd welke publiekskringen hij in zijn sproken aanspreekt. Deze gegevens worden dan geconfronteerd met het onderzochte rekeningenmateriaal. De meeste aandacht zal hierna geschonken worden aan het Hollandse hofpubliek. Het onderzoek wordt afgesloten met de vraag naar de functie van Willems sproken (i.h.b. de kritische functie) en met enige speculaties omtrent de waardering van het eigentijdse publiek voor het werk van Hildegarsberch. In een afsluitende beschouwing zullen de onderzoeksresultaten geëvalueerd worden. In de bijlagen treft men onder meer een uittreksel uit de Hollandse grafelijkheidsrekeningen aan voor de periode 1380-1409; de opgenomen posten hebben steeds betrekking op het literaire leven aan het hof.

Moge deze studie een bijdrage leveren tot kennis van en inzicht in het werk van Willem van Hildegarsberch, tot herontdekking en herwaardering van zijn sproken, en tot voortgezet onderzoek. Niet omdat een dergelijke wens min of meer obligaats is geworden voor studies van deze omvang, maar omdat het werk van Hildegarsberch erom vraagt.

2. Onderzoek en waardering

De eerste die de aandacht vestigde op Willem van Hildegarsberch was Van Wijn in zijn Historische en letterkundige avondstonden.*1 Hij signaleerde dat de spreker regelmatig opdook in de rekeningen van de graven van Holland, en merkte dat deze onder de sprekers van zijn tijd uitmuntte en het 'ryklykst' beloond werd.*2 In 1800 kende Van Wijn nog geen handschrift met sproken van de spreker. Toen enkele jaren later een codex (het Haagse handschrift) met gedichten van Willem onder de aandacht van Van Wijn werd gebracht, kwamen er mondsjesmaat publicaties van losse sproken op gang: voor een volledig overzicht zie men bijlage 11.1. De Jonge publiceerde in 1817 in zijn studie over de Hoekse en Kabeljauwse twisten de sproken Van tregiment van goede heeren en Hoe deerste partijen in Hollant quamen*3 met commentaar en aantekeningen. Twee jaar later liet Clignett, inmiddels bezitter van het handschrift, de sproke Van Sinte Gheertruden min afdrukken. Hij kon weinig waardering opbrengen voor het gedicht en noemt het een 'voorbeeldeloos meesterstuk van domheid en dweperij'.*4 In 1845 brachten Buddingh en Pluym respectievelijk Dit is van Reyer die vos en Van den sacramento van Aemsterdam in het licht met het nodige commentaar. Buddingh laat zich positiever over Willem uit en noemt hem 'een man, die zich boven het bijgeloof zijner eeuw verhief', die te waarden valt om zijn behandeling van 'menig misbruik in het godsdienstige, de ontucht der geestelijken, het misbruik der biecht, de schande der bedevaarten, en wat dies meer zij, wij zouden haast zeggen, als voorlooper der hervorming'.*5 Pluym merkt weliswaar op dat Willem onder de sprekers van zijn tijd 'bijzonder' moet hebben 'uitgemunt' en ziet het historische belang van de sproke over het sacrament van Amsterdam in, maar hij acht deze van niet al te grote dichtsterlijke waarde.*6 In 1858 merkte Blommaert over Hildegarsberch op: 'Onder de dichters die als sprekers of zeggens bekend staen, mag Willem by de voornaamste dezes tijds gerekend worden'.*7

Op de losse publicaties volgde in 1870 de editie van alle gekende sproken van Willem van Hildegarsberch, 120 in getal, door W.Bisschop en E.Verwijs.*8 Zij waren evenwel niet de eersten die ruim en systematisch aandacht schonken aan het oeuvre van Willem: omwille van de chronologie wordt hier begonnen met de beschouwingen van Jonckbloet. In het derde deel van zijn Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst (1854) zijn wij aanbelaend in de periode van de 'burgerlijke poëzie'*9 en de 'poëtische terugwerking'. In een algemene beschouwing over sprekers en dichters*10 constateert Jonckbloet dat de sprekers in de 14e eeuw aan het Hollandse grafelijke hof geziene gasten waren. Anderzijds meent hij dat de literatuur in de 14e eeuw door de beroepssprekers verlaagd werd tot 'handwerk' en 'alledaagsche kostwinning'. Moet hij over Hildegarsberch en Augustijnken aan de ene kant toegeven dat 'zij behooren tot de meest gevierde dichters in Holland', aan de andere kant komt hun talent 'niet boven het middelmatige' uit, is de vorm 'verwaarloosd', zijn de rijmen 'dikwerf onzuiver en zeer vrij, terwijl herhaaldelijke hoogduitsche woordvormen zich onder de hollandsche mengen' en blijkt 'dat poëtisch gevoel en gekuischte smaak geen vereischte meer was in de hoffelijke kringen zelfs van Nederland'.*11 Na bespiegelingen omtrent Hildegarsberchs auteurschap en de voordrachtssituatie*12 komt Jonckbloet tot een beoordeeling van de afzonderlijke sproken. We treffen veelvuldig typeringe aan als de volgende: 'gerekte, uiterst langwijlige moralizatie', 'hoogstlangdradige bespiegeling', 'zoo ondichtsterlijk het onderwerp is, zoo vervelend en langdradig is de behandeling', 'gerekt en droog' etcetera.*13 Wel acht hij Willem, toch een 'eenvoudig spreker'*14, in staat om met zijn sproke Van

den sloetel grote invloed te hebben uitgeoefend op de besluitvorming van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren inzake de uiteindelijke rehabilitatie in 1401 van opstandige en verbannen Leidse burgers na de oploop in 1393.*15 Kennelijk stond een weinig stijlvol dichterschap een invloedrijk dichterschap niet in de weg. Als Jonckbloet bij zijn eindoordeel is aanbeland, schetst hij eerst hoezeer de roerige tijden het ware dichten bemoeilijkten. 'Slechts politieke uitboezemingen, wenschen, waarschuwingen, waren mogelijk' en Willem blijkt derhalve 'geheel de zoon van zijn tijd'.*16 Jonckbloets eindoordeel is over het algemeen weinig positief: de zedenpreker Hildegasberch bezat weinig 'innerlijke aandrang' en 'dichterlijke gloed'. Zijn roeping was van 'geheel praktischen aard', zodat zijn gedichten 'luttel aesthetische waarde' hebben.*17 Willem was langdradig en onduidelijk, maar zijn werk is wel van belang voor een beter begrip van zeden en geschiedenis der 14e eeuw.*18 In zijn Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (eerste druk 1868, vierde herziene druk 1889)*19 doet Jonckbloet dit alles nog eens dunnetjes over. Willem was in zijn tijd weliswaar 'zeer beroemd', maar dat was niet zo verbazingwekkend in een tijd waarin 'poëzie en smaak geen vereischte meer waren'. Jonckbloet besluit met de woorden: 'Is de didactische inhoud zijner gedichten op zichzelf weinig aesthetisch, dit wordt door de behandeling maar spaarzaam vergoed; want in steê van dichterlijke schildering zien wij meestal ook de beste gedachte op dorre, gerekte wijze voorgesteld'.*20

We krijgen bij Jonckbloet al met al een vrij negatief beeld van de sprookspreker Hildegasberch voorgezet. Dit beeld wordt nauwelijks bijgesteld in de inleiding bij de teksteditie van de sproken door Bisschop en Verwijs,*21 voornamelijk omdat de inleiding veelal de inzichten van Jonckbloet op de voet volgt. De teksteditoren beginnen al direct in mineur: de poëzie was deerlijk aan het tanen ten tijde van het Beierse gravenhuis in Holland en de taal was aan schandelijke verbastering onderhevig. De didactische letterkunde der burgerij was aan de macht gekomen, maar de rek was er na Maerlant en Boendale wel uit.*22 Het letterkundige leven werd dan ook tegengewerkt door de algehele crisis van de late middeleeuwen. Het proza won aan betekenis, de kring waarin de dichters zich bewogen werd beperkter,*23 en dichtwerken werden compacter van vorm.*24 Na behandeling van de persoon van de dichter, de tijd van vervaardiging van zijn sproken en de voordrachtssituatie, sluiten de inleiders zich aan bij Jonckbloets typering van de gedichten als langdradig en weinig poëtisch-geïnspireerd. Zijn 'actuele' hekelende gedichten achten zij de beste. Bisschop en Verwijs menen: 'Blijkens enkele goedgelukte verhalen, blijkens de zededichten op zijnen tijd is Mr. Willem, hoezeer op verre na geen dichter van den eersten rang, toch op vele plaatsen niet onverdienstelijk; waar hij gerekt, langdradig, vervelend, duister is te noemen, is dit voor een groot deel te wijten aan de ongelukkige stof, die hij behandelt'.*25 De editoren merken vervolgens op: 'De dichtkunst was voor hem een beroep, een middel om in zijne levensbehoeften te voorzien. Dat bij zoo iemand niet altijd het heilige vuur aanwezig was [...], is niet vreemd te noemen'. Willem is in de ogen van de editoren een 'onbeholpen rijmelaar' en ze vragen zich zelfs af of zich voor hun tekstuitgave wel belangstellende lezers zullen aandienen! Ook in de visie van Bisschop en Verwijs hebben Willems sproken hoogstens soms historische waarde.*26

Na de beslist niet te onderschatten arbeid van Jonckbloet, Bisschop en Verwijs verslapt de aandacht voor onze sprookspreker zienderogen. In de letterkundige handboeken wordt allengs minder plaats ingeruimd voor Hildegasberch, en de negatieve beoordeling door bovengenoemden zal daaraan zeker debet zijn geweest. De informatie die Kalff in zijn Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde geeft is te summier om er hier bij stil te staan.*27 Te Winkel echter besteedt in zijn

Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde (1922) nog het respectabele aantal van 15 pagina's aan Hildegasberch*28, omdat deze dichter 'gewoonlijk bij onze schrijvers over Nederlandsche letterkunde de belangstelling niet vindt, waarop hij aanspraak mag maken, en veel te stiefmoederlijk door hen behandeld wordt'.*29 Te Winkel gaat op een groot aantal gedichten dieper in, zonder dat er overigens veel nieuws boven tafel komt: daarvoor steunt hij toch teveel op zijn voorgangers. Zijn oordeel over Hildegasberch is daarentegen wat milder en neutraler. Hij noemt Willem tot op zekere hoogte een leerling van Boendale*30, en meent dat Willem in 'eene vrij zuivere taal' schreef. Maar dat de 'bespiegelingen bijna altijd te gerekt en [de] verhalen zelden levendig en aanschouwelijk zijn, valt echter niet te ontkennen. [...] Aan al zijne sproken bemerkt men, dat ze zijn vervaardigd door een rondreizend spreker, die steeds gereed moest zijn met een onderwerp'.*31 Te Winkel waardeert de sproken evenwel als spiegel van de toestanden in Holland in de laatste helft van de 14e eeuw.*32 Als eerste heeft Te Winkel getracht de werken van Willem in verschillende subgenres in te delen.*33 In zijn bespreking van gedichten klinken verschillende malen positieve geluiden op: 'eene zeer goede beschouwing', 'proeve van vernuftsspeling', 'verstandige lessen', 'eene geestige satire', 'enkele niet onaardige boerden'.*34

In De letterkunde van de middeleeuwen van Van Mierlo (1940) zijn iets meer dan drie pagina's ingeruimd voor Hildegasberch.*35 Van Mierlo is de eerste die bepaalde autobiografisch aandoende passages uit de gedichten in twijfel trekt: hij durft uit de gedichten niet te besluiten dat Willem van goeden huize was doch zijn fortuin had verbrast, of dat hij een soort 'globetrotter' was. Erg positief is Van Mierlo wederom niet: 'Zijn zucht tot moraliseren bederft zijn beste werk. Bouw is er weinig in zijn stukken [...]. Men prijst soms zijn actualiteit: en gewis, er is bij hem een zekere drang naar oorspronkelijkheid [...]. Zijn taal moge al zuiver, vorm en vers nog tamelijk verzorgd zijn: hij is eerder een gemakkelijk rijmelaar'. Slechts in een weemoedige stemming heeft Willem 'enkele fraaie gedichten geschreven'. Alleen in zijn kortere en meer lyrische gedichten waarin hij de vergankelijkheid, de schijn, het bedrog en de vruchteloosheid ter sprake brengt, herkennen we in hem 'iets van het dichtersgenie'.

Tenslotte is daar dan nog het Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde van Knuveler.*36 Willem komt er met één pagina wel erg bekaaid af, terwijl in het Hildegasberch-beeld bovendien niets veranderd blijkt te zijn: Willem mist 'de idealistische strijdbaarheid van Van Maerlant; hij is veeleer wankelmoedig en weifelachtig van stemming'.*37 Knuveler meent dat Willem wel 'aardig' kan vertellen; hij heeft 'enige zin voor humor. [...] Maar over het geheel maakt Van Hildegasberch een wat droge, nuchtere indruk, de indruk van de broodschrijver die hij klaarblijkelijk was'. Knuveler parafraseert Van Mierlo als hij zegt dat Willem in een 'elegische gemoedsstemming' enkele 'sterker door gevoel bewogen stukken' heeft gemaakt. En hij besluit met de woorden: 'Mogen stukken als deze doen vermoeden dat er uit Van Hildegasberch een groter dichter gegroeid zou zijn, als hij niet door financiële afhankelijkheid gedwongen was geweest tot ogendienst?'.

Hiermee eindigt de bespreking van de handboeken. Er is nog wel een beknopte literatuurgeschiedenis verschenen van de hand van H.M.de Blauw, maar Hildegasberch krijgt daarin slechts twee zinnen toegemeten.*38 Voor wat betreft de overige publicaties was tot voor kort de spoeling dun. Taalkundige interesse voor Hildegasberch was er bij De Vries, Van Vloten, Leopold, Verwijs en Duinhoven, die tekstkritiek leverden,*39 en bij De Vooy in een bijdrage over

Noord-Nederlandse bestanddelen in de woordvoorraad van Willem.*40 Een korte taalkundige bijdrage leverde Kern over het alleen bij Willem voorkomende woord 'vuylst', dat volgens de schrijver 'hulp' betekent.*41 Verder schreef Tiemeyer een taalkundig proefschrift over de Klankleer der gedichten van Willem van Hildegarsberch.*42

Op letterkundig gebied was het De Vooys die een interpretatie verzorgde van de sproke¹⁹. Van mer, waarop Tiemeyer even later met een aanvulling kwam.*43 Bredere literaire aandacht kreeg Willem in het artikel van Vos, waarin de overeenkomsten in motieven, gedachtengang en woordkeuze tussen de Elckerlyc en Hildegarsberch opgesomd worden, maar waarin de Elckerlyccentraal staat.*44 De overeenkomsten zijn inderdaad groot, maar Vos komt tot de conclusie dat desondanks Willems oeuvre niet als bron van de Elckerlyc beschouwd kan worden. De overeenkomsten zijn te herleiden tot de gedachtengang en de atmosfeer van de tijd. Alle elementen, waaruit de Elckerlyc is opgebouwd, lagen voor het grijpen, en dat al in de tweede helft van de 14e eeuw, stelt Vos.*45 Verder heeft Van Buuren Willems visie op het Westers Schisma onderzocht.*46 Aandacht aan Willems boerden is besteed door Lodder in zijn bijdrage over de waardering van de list in de boerden van Hildegarsberch.*47

Voorts zijn er ook publicaties te noemen die niet expliciet over Willem zelf gaan, maar waarin wel (meer dan) terloopse aandacht aan hem wordt besteed. Uit deze serie publicaties kunnen die van Jansen en Brokken genoemd worden, die Hildegarsberch kort ter sprake brengen in hun werken over de Hoekse en Kabeljauwse twisten, alsmede de bijdragen van Kalff en Van Mierlo, die zich over Willems sproke 74. Van Sinte Gheertruden min hebben gebogen. Verder kunnen hier vermeld worden de publicaties van Post, die zich met het Amsterdamse hostiewonder heeft beziggehouden, en van Vanderheyden, die de poëtica van onder meer Willem bekijkt in het licht van de eisen die Boendale aan een dichter stelt. Dijkstra en Ketelaar roepen de spreker als getuige op bij de raadsels rond de verdronken ruïne van de Brittenburg. Brandis en Glier hebben Willems werk betrokken bij hun onderzoek naar de Minnereden.*48

Twee series publicaties zijn nu nog niet genoemd. In de eerste plaats de publicaties van Van Oostrom over de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch, de vrijheid van de Middelnederlandse dichter, onder wie Willem, en het hoofdstuk over hem in de studie Het woord van eer,*49 benevens enkele publicaties over het letterkundige maecenaat. In de eerstgenoemde publicaties van Van Oostrom zijn nieuwe wegen ingeslagen in het Hildegarsberch-onderzoek. Volledigheidshalve zij verder gewezen op twee bijdragen van mijn hand. De eerste gaat over de 'loonwervende' kant van het sprekersberoep en de subtiële verbale drukmiddelen van Willem. De andere betreft de sproke 49. Vanden twaelf maenden, de Franse bron, Willems bewerkingstechniek en zijn publiek.*50

In de tweede plaats zijn er de recente buitenlandse studies die een groot aandeel hebben in de algehele rehabilitatie van sprekers, hofdichters en dergelijke. Van belang voor de 14e eeuwse Henegouwse sprekerskunst is de studie van Ribard over Jean de Condé, een spreker die in menig opzicht overeenkomsten vertoont met zijn latere collega Hildegarsberch. Op het gebied van de Duitse Spruch-, Reimrede- en Märendichtung, nauw verwant aan het Middelnederlandse sprokengenre, zijn eveneens opmerkelijke werken gepubliceerd. Hier moet genoemd worden de inspirerende Studien zur Soziologie des Spruchdichters in Deutschland im späten 13. Jahrhundert van Franz, de Reimsprecherkunst im Spätmittelalter van Lämmert over Der Teichner en

de Studien zur Deutschen Märendichtung van Fischer. Voorts zijn het vermelden waard de bundel over Middelhoogduitse Spruchdichtung onder redactie van Moser, en de studie van Mundschau over Sprecher als Träger der 'tradition vivante' in der Gattung 'Märe'. Voor de Engelse kant van de zaak leverde Green een studie over literatuur en het Engelse hof in de late middeleeuwen. Aandacht voor het Hollandse sprooksprekerscircuit en de letterkunde rond het Haagse hof is besteed door Peters in haar studie over de literatuur in de stad.*51 De cultuur en literatuur aan het Hollandse hof rond 1400 is tenslotte bestudeerd door Van Oostrom in het genoemde boek Het woord van eer.*52

Het 'moderne' (maecenaats)onderzoek heeft voor nieuwe inzichten gezorgd, die nopen tot een hernieuwde evaluatie van eerdere onderzoeksresultaten. Voor zover er voorheen uitspraken werden gedaan over de waarde van Willems sproken, blijkt de waardering in de handboeken globaal genomen gering. Drie constanten in de beoordeling keren regelmatig terug:

1. Hildegasberch was in zijn tijd een beroemd sprookspreker, wiens werk kennelijk werd gewaardeerd.
2. Vanuit esthetisch-poëtisch oogpunt beschouwd, heeft Willems oeuvre nauwelijks waarde.
3. Willems sproken zijn hoogstens (of: vooral) vanuit historisch oogpunt interessant - vanwege het tijdsbeeld dat hij oproept of vanwege zijn kritiek.

Het negatieve Hildegasberch-beeld zal menig onderzoeker niet bepaald hebben aangemoedigd om Willem tot onderwerp van een omvangrijke studie te kiezen. Toch schuilt in het zojuist genoemde drietal constanten een merkwaardige paradox die uiteindelijk uitdagend genoeg bleek om het werk van Willem aan een nader en nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Immers, hoe is het mogelijk dat Hildegasberchs sproken én in zijn eigen tijd tot in de hoogste regionen een willig oor vonden, én de goedkeuring van een aantal vooraanstaande geleerden der 19e en 20e eeuw niet of nauwelijks kunnen wegdragen? Deze paradox blijkt uiteindelijk gemakkelijk op te lossen en kan hier aangegrepen worden om de toon te zetten voor de rest van deze studie. De paradox ontstaat als men met twee maten meet: de 'middeleeuwse' maat en de eigentijdse literair-esthetische maat. Een plaatsbepaling is hier gewenst: de wetenschap die het verleden bestudeert, moet alle verschijnselen uit het verleden ook in het licht van dat verleden bezien en beoordelen. Het wordt thans vanuit wetenschappelijk oogpunt niet langer opportuun geacht om verschijnselen uit het verleden te beoordelen aan de hand van moderne maatstaven en op grond van de moderne smaak. Voor de middeleeuwse literatuur betekent dat, om met Jassus*53 te spreken, dat men de tekst in zijn oorspronkelijke context moet terugplaatsen om deze zoveel mogelijk vanuit een middeleeuwse verwachtingshorizon tot zich te nemen. Pas dan kan men literatuur op zijn juiste waarde schatten en waarderen. Vanuit een dergelijke historische invalshoek moet de positieve waardering van Hildegasberch door zijn eigentijdse publiek voor de onderzoeker voldoende zijn en kan vervolgens het Hildegasberch-beeld in een ander licht geplaatst en bijgesteld worden. Het kan niet langer opportuun worden geacht een letterkundig oeuvre te toetsen aan literair-esthetische maatstaven die in de betreffende historische periode niet aan de orde waren. Een zekere invloed van bepaalde literair-esthetische denkbeelden uit de Romantiek valt de literatuurgeschiedenis van Jonckbloet niet te onzeggen, en eigenlijk is er wat betreft de handboeken sindsdien niet zo heel veel veranderd.*54 Het romantische literaire credo eiste van een dichter dat hij schone, oorspronkelijke, ontboezemende en bewogen verzen schreef, die esthetische genoegens teweeg brachten. De handboeken, die van dit credo uitgingen, hadden met betrekking tot de

Middel nederlandse letteren derhalve vooral oog voor de zogenaamde Schone Letteren, de fatsoenlijke fictie-op-rijm.*55 Moraliserende of anderszins afwijkende dichtkunst stond bij hen op het tweede plan. Doch in de middeleeuwen zelf was dit geenszins het geval en lagen de accenten voor het waarden van literatuur anders. Vandaar dat Pleij er terecht voor heeft gepleit om het criterium van de 'Schone Letteren' los te laten en gewoonweg als object voor de Nederlandse letterkunde-geschiedenis van de middeleeuwen alle berichten in de volkstaal te kiezen, die gericht waren op een eigentijds middeleeuws publiek van meer dan één ontvanger.*56 Zogauw we bij Hildegasberch de waardering in zijn eigen tijd laten gelden - en wat is billiker dan dat? - en we bij hem niet meer in eerste instantie schone poëzie willen lezen dan is hij onze aandacht volop waard. Het was Willem tenslotte ook nooit in de eerste plaats te doen geweest om zijn publiek esthetische genoegens te bezorgen, alhoewel hij telkens op zoek was naar nieuwe 'genoeglijke' verhalen of aantrekkelijke kaders om zijn boodschap in te verpakken. Voor hem stond echter de ethische boodschap voorop, en het publiek verwachtte waarschijnlijk ook weinig anders van hem.*57 Hildegasberchs poëtische taakstelling was inderdaad praktisch gericht, maar dit mag geen reden tot misprijzen zijn. Willem rekende slechts met de smaak van zijn eigentijdse publiek, en dat publiek kon wel degelijk waardering opbrengen voor zijn werk.*58

De nieuwe benaderingswijze van het maecenaatsonderzoek leidt noodzakelijkerwijze tot herziening van opvattingen zoals door Jonckbloet en Knuvelder geentileerd, namelijk dat door broodschrijverij de literatuur verwerd tot alledaagse kostwinning en ogendienarij. In de eerste plaats was het de middeleeuwse realiteit dat dichters in principe 'loonwervend' waren, in dien verstande dat kunst omwille van de kunst tot in de 15e eeuw niet bestond.*59 Enkele vermogende (adellijke) auteurs alsmede verschillende kloosterauteurs uitgezonderd, beschikten de dichters niet over voldoende geldmiddelen of schrijfbenoedigheden, en waren ze afhankelijk van de gunsten van een, veelal adellijke, maecenas. 'Hoe verheven en bezielde de ware dichter in de middeleeuwen ook was, hij kon alleen leven van het geld en de goederen die opdrachtgevers of begunstigers hem verstrekten', merkt Pleij terecht op.*60 Dat wil niet zeggen dat alle dichters louter van hun literatuur moesten leven. De clerk-auteurs konden van beroep bijvoorbeeld clerk op een kanselarij zijn, of (hof)kapelaan, of secretaris van een stadsbestuur, en er waren ook kloosterlingen die zich met literatuur bezighielden.*61 In dergelijke gevallen was dichten voor deze auteurs een neventaak. Daarnaast waren er de beroepsdichters, zoals de groep van professionele sprooksprekers waartoe Willem van Hildegasberch behoorde. Voor hen was dichten een broodwinning. Zij reisden telkens van publiek naar publiek, in de hoop een willig oor en een vrijgevig onthaal voor hun dichtwerk te vinden. Al met al kan men stellen dat in de middeleeuwen literaire arbeid en beloning meestal niet van elkaar te scheiden zijn. Schrijven om geld mag daarom geen aanleiding tot depreciatie zijn. Hier van uitgaand, voert het derhalve wat ver te suggereren dat geld de kunst corrumpeert en dat broodschrijverij de literatuur tot alledaagse kostwinning zou verlagen. Evenzeer gaat het te ver om broodschrijverij te koppelen aan ogendienarij. Het is een verregaande simplificatie te menen dat 's dichters financiële afhankelijkheid van de maecenas steeds ieder kritisch geluid deed verstommen. In een aantal publicaties heeft Van Oostrom aangetoond dat er ook voor kritische geluiden maecenaten te vinden waren en dat er in adellijke publiekskringen voldoende relativerings- en incasseringsvermogen aanwezig was voor kritiek op de adel zelf.*62 Het is lange tijd een misvatting geweest dat de kritiek van een dichter op een maatschappelijke groep altijd in opdracht was geschreven van een concurrerende groep.*63 Ogendienarij is zeker ook in het geval van

Hildegarsberch niet iets waarvan hij lichtvaardig beticht mag worden. In de loop van deze studie zal blijken dat Willem zich, ondanks zijn financiële afhankelijkheid, kritisch opstelde tegenover zijn publiek, al waren er grenzen.

Willems roeping was beleren, en hij deed dat overigens 'wankelmoedig' noch 'weifelachtig', en 'idealistische strijdbaarheid' was hem niet vreemd.*64 Hildegarsberch toonde zich veeleer zelfverzekerd en was niet bepaald terughoudend in zijn moralisatie, vermaan en kritiek. Aangezien het Willems roeping was om te moraliseren en te vermanen, deed hij dat erg nadrukkelijk. Men zou dat als droog of saai kunnen aanmerken, of zelfs langdradig. Maar de filoloog die voor de opgave staat Willems zogenaamde 'saaiheid' of 'langdradigheid' te moeten rijmen met zijn gevierdheid, zou wel eens voor de verleiding kunnen bezwijken te stellen dat Willems dichterlijke kracht voor zijn eigen publiek nu juist school in zijn 'saaiheid' en 'langdradigheid', die dan positief vertaald moet worden in termen als 'zakelijkheid' en 'volledigheid', 'veelkantigheid', 'genuanceerdheid' of woorden van gelijke strekking. Willem beent talloze kwesties volledig uit en daar ligt misschien wel de sleutel voor z'n succes als dichter en spreker.*65 In stilistisch opzicht is Willem wijdlopig, zoals Van den Berg heeft vastgesteld in zijn studie naar de ontwikkeling in de versificatie van verhalende Middelnederlandse poëzie.*66 Van den Berg schetst voor de periode ±1200 - ±1400 een ontwikkeling van analytisch-statische naar synthetisch-dynamische versificatie, waarschijnlijk onder invloed van het langzaam loslaten van de orale traditie. Globaal genomen dus een ontwikkeling van korte zinnen met weinig uitloop van zinskernen over de versgrens heen naar lange zinnen met relatief veel enjambement. Willem dichtte nog in een overgangsstijl, gekenmerkt door een (vrij zeldzame) synthetisch-statische versificatie. Willem neigde er dus toe lange zinnen te formuleren, maar hij toonde zich terughoudend in het gebruik van enjambementen. We hebben te maken met een 'zeer regelmatige versbouw, die een gelijkmatige, wat wijdlopige indruk maakt'. Alhoewel zijn synthetische versificatie voor zijn tijd (eind 14e eeuw) 'modern' was, wordt Willems werk op grond van de geringe hoeveelheid dynamische verzen door Van den Berg getypeerd als archaisch van stijl en conservatief geversifieerd. Het ontbreken van veel 'moderne' enjambementen vindt in Willems geval wellicht z'n verklaring in de voordrachtssituatie.*67

Voorheen heeft taalpurisme soms geleid tot het veroordelen van de Duitstalige kleuring die we in de tweede helft van de 14e eeuw in diverse Hollandse gedichten terugvinden; een kleuring die sommigen ook bij Hildegarsberch bespeuren. De puristen noemen het taalverbastering. De Vreese en Kloeke waren milder in hun oordeel en zagen het als een literaire mode.*68 Per slot van rekening was graaf Albrecht van Beieren met een deel van zijn 'herberg' Duitstalig van origine, en bezochten ook veel sprekers uit het Duitse taalgebied zijn hof. Gerritsen en Schludermann gaan zelfs een stap verder en verklaren de Duitse kleuring als een stijlfiguur, barbarolexis geheten, behorend tot de retorische ornatus.*69 Het is een poëtisch middel om een bepaald genre meer sfeer en prestige te verlenen door de gedichten te kleuren met een taal waarin dat genre met veel succes beoefend wordt. In dit geval werd dan de Middelnederlandse lyriek, in het bijzonder de minnellyriek, vermengd met Duitse of Duits-aandoende woorden. Het is inderdaad frappant dat de Duitse kleuring het sterkst naar voren komt in de minnellyriek uit het Haagse Liederhandschrift. De moralistische gedichten in dit handschrift bezitten minder Duitse kleuring. Ook bij Hildegarsberch is de kleuring beslist niet sterk. En in de Hollandse rekeningen ontbreekt Duitse kleuring (vrijwel) geheel, wat vreemd is als het louter om een reëel communicatief middel zou gaan. De theorie van de 'Mischsprache' als poëtisch-technisch middel heeft zeker zijn

aantrekkelijke kanten, maar anderzijds ligt ook de verklaring van de Duitse kleuring als literair-communicatief middel aan een deels Duitstalig hof voor de hand.*70 De waarheid zal hier in het midden liggen. De kleuring zal, gezien zijn genre-bepaaldheid, kennelijk toch als stijlfiguur gefunctioneerd hebben, maar kon alleen in die kringen functioneren, waar men de kleuring op waarde wist te schatten. En juist in die kringen kon men voor de Duitse taalkleuring waardering opbrengen, waar het publiek zelf niet vreemd was met het communiceren in het Duits en het beluisteren van zuiver Duitse lyriek.

Tot zover enkele kritische kanttekeningen. Op allerlei detailpunten kan, vanuit nieuwe gezichtspunten, nog kritiek geleverd worden, zoals in het vervolg van deze studie soms zal blijken. Hildegarsberch is al met al geen recht gedaan door de meeste literatuurhistorici. Op hun negatieve bewoordingen valt veel af te dingen, vooral indien we de middeleeuwse sprookspreker bezien vanuit middeleeuws perspectief. Deze monografie van Willem van Hildegarsberch moet dan ook mede gezien worden als een poging tot rehabilitatie van de dichter, die in literair, historisch en sociologisch opzicht de moeite van bestudering zonder meer waard is. Te lang is onze sprookspreker hetzelfde lot beschoren geweest als de rederijkers, ten gevolge van de miskenning in met name de handboeken.*71 Nu de belangstelling voor de dichters uit het mondelinge circuit en voor de geschiedenis en letterkunde van Holland in de 14e eeuw sterk is toegenomen, is Hildegarsberch in dit kader aan een grondige herwaardering toe.

3. De overlevering van de gedichten

Er zijn ons 120 gedichten overgeleverd die aan Willem van Hildegarsberch plegen te worden toegeschreven. Alvorens een aantal kanttekeningen te plaatsen bij dit aantal gedichten, wordt de blik gericht op de overlevering van de gedichten in de diverse handschriften en de samenhang tussen die handschriften.

1. Het Haagse handschrift H (KB Den Haag 128 E 6): in dit handschrift staan thans 117 sproken. De sproke 1. Van den testament, de titelloze tweede sproke, 3. Een notabel en de eerste 322 verzen van 4. Van den X gheboeden ontbreken*1, omdat de eerste vijf bladen van de codex ontbreken. Ook blad 8 is verdwenen, zodat het laatste deel van 5. Van kommer van ghelde (vs. 24-98) en het begin van 6. Van VII punten die wy voer oghen hebben soudē (vs. 1-87) ontbreken. Oorspronkelijk hebben de sproken van Willem de folia 1-134r (originele foliëring; in huidige foliëring 1-128r) in beslag genomen, net als in hs. B (zie hierna). Op de 117, doch in oorsprong 120, sproken van Hildegarsberch volgen 118 rijmspreuken (waarschijnlijk bedoeld als vulling van de resterende katernbladen*2). Daarna vervolgt de codex met Der minnen loop van Dirc Potter.

Bisschop en Verwijs zagen in Hildegarsberch niet de dichter van de rijmspreuken, en in de zesde stelling bij zijn proefschrift meende Tiemeyer*3: 'De 118 spreuken achterin de uitgave van Hildegarsberch's gedichten door Verwijs en Bisschop, zijn niet van diens hand'. Deze stelling is correct en valt in de eerste plaats taalkundig te onderbouwen. De rijmspreuken bevatten over het algemeen meer Duitse kleuring dan de sproken van Hildegarsberch. Opvallend vaak heeft daarbij de dichter van de spreuken zijn toevlucht genomen tot de vormen 'haen' en 'haet' van het werkwoord 'hebben'.*4 Willem hanteert deze werkwoordsvormen in rijmpositie slechts bij zeer hoge uitzondering en beslist niet zo frequent als de dichter van de spreuken. De rijmspreuken zijn dan ook vertalingen uit de Bescheidenheit van de in 1233 overleden Duitse Spruchdichter meester Freidank, zoals Suringar heeft aangetoond.*5 Spreuk 106 in hs. H, 'Vrolijk te wesen in armoede, Dats grote rijkheit sonder goede', is bijvoorbeeld een getrouwe vertaling van Freidanks 'Froelich armuot deist grôz rîcheit âne guet' (43,20) en spreuk 116, 'Vriende ic gaerne hebben wil, Mer gesellen nietste vil', is Freidanks 'Friunt ich gerne haben wil und doch gesellen niht ze vil' (63,24).*6

Keren we terug tot hs. H. We hebben te maken met een papieren codex. Alleen de sproken van Willem bestreken oorspronkelijk al 134 folia. Het handschrift kent geen versieringen. De littera hybrida is in zwarte inkt geschreven. De titels van de gedichten en de lombarden zijn in rode inkt uitgevoerd. Door alle kapitalen aan het begin van de verzen loopt een rode streep en rode paragraaftekens in de marge vervullen een structurerende functie (o.a. om strofen te markeren). Elke zijde van een folium is geschreven in twee kolommen van gemiddeld 41 verzen.

De kopiïst was een Hollander.*7 Over de datering van de codex lopen de meningen enigszins uiteen. Bisschop en Verwijs dateren het handschrift globaal tussen 1450 en 1460 en nemen in elk geval aan dat het Haagse handschrift ouder is dan het - hierna te bespreken - Brusselse handschrift. Tiemeyer kiest als datering 1459 en volgt daarmee de zienswijze van voornoemden. De experts op het gebied van de datering van handschriften, Lieftinck en Deschamps, dateren handschrift H beide echter ± 1480, waarmee H jonger wordt dan handschrift B. In het vervolg zal er van uit worden gegaan dat handschrift H in ca. 1480 afgeschreven is.

2. Het Brusselse handschrift B (KB Brussel 15.659-61): in dit handschrift staan 119 sproken; het gedicht Van sterven ontbreekt, zonder dat er (genummerde) folia ontbreken. Van drie gedichten ontbreekt de titel, te weten Vanden ouden ende vanden jonghen (fol.1r), Vanden ghedencke(fol.63r) en het gedicht over het besturen van steden op fol.69r, dat in hs.H niet meer voorkomt en in de editie van Bisschop & Verwijs als tweede sroke is opgenomen.*8 Op de sproken van Hildegasberch, die de folia 1-134r in beslag nemen, volgen diverse prozastukken en gedichten, ten dele in een andere kopiïstenhand. Eerst de Cisio janus in duytschen (een berijmde lekenkalender), vervolgens een vijftiental catechetische opsommingen in proza (waaronder de tien geboden, de werken van barmhartigheid, de sacramenten en de doodzonden), daarna de Dietsche doctrinael (toegeschreven aan Jan van Boendale), het Sinte Jans ewangelium van de sprookspreeker Augustijnken en tenslotte drie gebeden in proza. Daarmee komt de codex op 189 folia. De rijmspreuken uit hs.H komen in hs.B niet voor.

Ook handschrift B is een papieren codex waarin geen versieringen voorkomen. Alleen de aanvangsletters van elke sroke zijn rood. Het schrift behoort tot de littera hybrida. Elke zijde van een folium is geschreven in twee kolommen; de kolommen bevatten gemiddeld 40 regels. De afschrijver was een Brabander; in het handschrift wordt aangetekend dat het deel met de sproken van Hildegasberch werd voltooid op 23 juni 1469 in het Brabantse Oss*9: 'Dit boeck waert ghescreuen ende voleint tot os Int iaer ons heren doemen screef M CCCC ende LXIX op sunte jans auont baptista.'*10

De handschriften H en B staan voor wat betreft de sproken van Hildegasberch in menig opzicht zeer dicht bij elkaar: zowel wat betreft de uitvoering en de hoeveelheid gedichten, als in 'taalkundig' opzicht: dialectische verschillen zijn aanwezig, maar niet groot te noemen. De volgorde der gedichten lijkt in eerste instantie geheel verschillend, maar hierna zal blijken dat na de eerste 31 sproken in hs.H, de gedichten in H en B in volgorde gelijk met elkaar oplopen.*11

3. De Rostockse fragmenten R (UB Rostock Ms. philol.84): het gaat hier (in eerste instantie) om vijf gedichtfragmenten op twee verschillende dubbelbladen perkament, en wel de buitenste katernbladen van twee afzonderlijke en 'dikke' katernen*12: (96)Vanden droem (fol.61r-61v; vs.25-114), (22)Vanden goeden ridder (fol.72r-72v; vs.164-240), (20)Van drien figuren (fol.72v; vs.1-10), (4)Van den X gheboeden (fol.85r-85v; vs.40-128) en (106)Van karitas (fol.96r-96v; vs.117-209).¹³ De fragmenten werden in 1843 door G.C.F.Lisch ontdekt als schutbladen van een incunabel in de bibliotheek van de Mariakerk te Rostock, namelijk de Textus trium librorum de anima Aristotelis cum commentario secundum doctrinam venerabilis domini Alberti Magni. Dit werk werd in 1491 door Johannes Koelhoff te Keulen gedrukt.¹⁴ Door J.Tideman werden de fragmenten herkend als afkomstig van Hildegasberch.¹⁵ K.E.H. Krause heeft de fragmenten nader beschreven en gepubliceerd.¹⁶ Hij maakt er tevens melding van dat er méér Rostockse fragmenten hebben bestaan, maar dat deze, samen met de foliant waarin ze ingeplakt waren, verloren zijn gegaan. Gelukkig zijn toch nog enkele passages uit deze fragmenten bewaard gebleven, doordat enkele 'proeven' uit de fragmenten werden afgeschreven en gepubliceerd.¹⁷ Ook deze proeven heeft Krause nogmaals afgedrukt; hij kon de passages weliswaar niet plaatsen, maar het gaat zonder enige twijfel om de sproken (21)Vanden doemsdaghe ende van sterven(vs.295-302 afgeschreven), (10)Dit is van drien coeren (vs.1-4 afgeschreven) en (109)Vanden vier cussen (vs.121-146 afgeschreven) van Willem van Hildegasberch.¹⁸ Deze fragmenten waren gevonden, wederom in de bibliotheek

van de Rostockse Mariakerk, in de band van een werk van M.Johannes Versor: Quaestiones super metaphisicam et ethicam Aristotelis, gedrukt te Keulen in 1491 door Henricus Quentel.*19

Uit de foliëring van de fragmenten die we nog hebben, blijkt dat er ooit sprake moet zijn geweest van een codex van tenminste 96 folia, dus 192 bladzijden, wat overeenkomt met ruim 8600 versregels.*20 Men zou zelfs kunnen veronderstellen dat het hier om een codex kan hebben gegaan met eveneens ongeveer 120 gedichten. In dat geval moet het boekwerk ongeveer 240 folia hebben geteld voor het oeuvre van Hildegarsberch alleen al. Gezien de herkomst en de datering van de Latijnse werken waarin de fragmenten verwerkt waren, zou men kunnen veronderstellen dat het oorspronkelijke handschrift R vóór 1491 in Keulen verzeild is geraakt, alwaar het in 1491 werd versneden en waar het perkament door een binder werd gebruikt als schutbladen of als verstevigingsmateriaal voor boekbanden. Na 1491 zijn dan de twee bovengenoemde Latijnse werken (mét de perkamentbladen Hildegarsberch) in Rostock terecht gekomen. Maar het feit dat beide werken in 1491 in Keulen werden gedrukt en dat het in beide gevallen gaat om Aristoteles-commentaren, zou ook op iets anders kunnen wijzen: zo is het niet ondenkbaar dat een geleerde in Keulen rond 1492 de voorhanden zijnde Aristoteles-commentaren aankocht en ze elders liet binden. Het is dan ook mogelijk dat de codex met sproken eerst intact in Rostock of ergens anders terecht is gekomen en pas daar, later, is versneden.

Vergelijking van de fragmenten R met de corresponderende passages in H en B leert ons, dat H en B veel dichter bij elkaar staan dan R tot één van beide (zie hierna). De volgorde der sproken is, voor zover valt na te gaan, in R anders dan in H en B.

Het perkamenten handschrift heeft een enigszins afwijkend doch niet volledig ongebruikelijk*21 smal en hoog formaat gehad*22, met op iedere bladzijde slechts één kolom van gemiddeld 45 verzen. Het handschrift is een littera cursiva en elke sproke zal met een rode letter zijn begonnen. Alle beginletters zijn rood doorstreept. De kopiïst was een Hollander.*23 Over de datering lopen de meningen nogal sterk uiteen. Lisch, de vinder van de fragmenten, dateert 'Anfang des 14. Jahrh.', hetgeen uiteraard onmogelijk is, omdat Willem van Hildegarsberch toen nog niet eens geboren was. Tideman, die de fragmenten aan Hildegarsberch toeschrijft, blijft curieus genoeg aan deze datering vasthouden: 'begin der XIVe eeuw'. Bisschop en Verwijs plaatsen de fragmenten vlotweg in de 'tweede helft der XVde eeuw', waarmee we dus een sprong van anderhalve eeuw maken. Krause, die niet wist dat het om sproken van Hildegarsberch ging, schrijft: 'Die Minuskel-Schrift gehört dem 14. Jahrhundert, vielleicht schon dessen Anfänge an'. Vervolgens plaatste Hulshof de fragmenten in het begin van de 15e eeuw, waarna Lievens 'eind XIV - begin XVde eeuw' dateerde. Lieftinck had kort daarvoor geopteerd voor een datering rond 1400.*24 Als we het meest gewicht hechten aan de visie van de laatstgenoemde experts, dan zullen we voor de fragmenten R een datering van circa 1400 moeten aannemen.*25 Dit zou kunnen betekenen dat de oorspronkelijke codex, die R was, nog tijdens Willems leven is vervaardigd.

4. Het Haagse handschrift E (KB Den Haag 75 H 57): dit kleine papieren handschriftje werd ooit aangetroffen tussen papieren van de Egmondse Benedictijner abdij.*26 In dit handschriftje staan de eerste 36 versregels van (34)Vanden goeden vrouwen opgenomen. Naast meer korte en soms fragmentarische gedichten, treffen we er ook teksten als Vander feesten en Vander ghilde der Blauwer Scuten in aan. Waarschijnlijk hebben we te maken met een bundel

sprooksprekersrepertoire. Het Hollandse handschriftje moet tussen 1430 en 1450 gedateerd worden.*27

5. Het Haagse handschrift G (KB Den Haag KA XXXVI): dit is een luxueus Brabants (?) gebedenboek van perkament uit ca.1390 met diverse verluchtingen. Het boek bevat Willems Mariagebed 45.Een notabel, aldaar voorkomend zonder titel, maar met de aankondiging 'Een goet ghebet volgt hier na; Spreket dat Ons Vrouwe versta' (fol.119v-120v). Gezien de datering is Willems gedicht nog tijdens zijn leven in G terechtgekomen. Zeven gebeden die in G staan, waaronder Willems gebed, staan ook in*28:

6. Het Hulthemse handschrift Hu (KB Brussel 15.589-623). Dit handschrift bevat drie sproken van Willem, namelijk (42)Vander hontsschede, (45)Een notabel en (74)Van Sinte Gheertruden min, aldaar voorkomend onder de titels Enen hontsbete (fol.84vb-85rb), Van Onser Vrouwen(fol.165ra-165va) en Sente Ghetruden minne ende Sente Jans vrienſcap, die deen vrient den andren gheeft (fol. 189ra-191vb). Opmerkelijk is dat in Hu in iedere strofe van Willems Mariagebed drie verzen zijn ingevoegd: in plaats van het rijmschema aaabccbb heeft het gedicht aaaabccccbb als rijmschema gekregen. Het beroemde Brabantse handschrift Hu, dat overigens ook een drietal sproken van Augustijnken bevat, moet ergens in de periode 1399-1410 tot stand zijn gekomen (meestal dateert men globaal ca.1410) en nog wel als een kopie van een ouder origineel. Dit laatste betekent dat de drie sproken nog tijdens Willems leven via-via in Hu terecht zijn gekomen.*29

7. Het Engelse handschrift U (in particuliere Engelse collectie): dit is een luxueus Hollands, perkamenten getijdenboek uit ca. 1405-1410.*30 Naast Latijnse teksten bevat dit boek ook Willems (korte versie van het) Mariagebed 45.Een notabel, aldaar zonder titel (fol.200r-205v). Aangezien het getijdenboek van Hollandse signatuur is, waarschijnlijk nog tijdens Willems leven tot stand is gekomen, en van de hand is van de meesters van Dirc van Delft (Tafel vanden kersten ghelove), is het bepaald niet ondenkbaar dat het boek met het Hollandse hof in verband moet worden gebracht - men zie ook de aankoop van getijdenboeken, zoals vermeld in paragraaf 8.3.1.

Gemeten naar sprooksprekersmaatstaven hebben we nu reeds te maken met een vrij omvangrijke, voor Middelnederlandse begrippen zelfs onovertroffen overlevering: Willems werk is zowel overgeleverd in verzamelhandschriften van zijn oeuvre, als selectief opgenomen in andere collecties. Opvallend is verder dat de sproken van Hildegasberch blijkbaar evengoed een plaats konden hebben temidden van wereldse stof als religieuze stof.

Maar er zijn meer handschriften geweest. Op 12-4-1409 lezen we in de rekeningen van de graven van Holland*31: 'Item bi Jan die Boelen betailt [tUtrecht] van enen boec dat mijn lieve here dede copen dair in stonden veel schoonre sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaict hadde V cron., facit XVI s. VIII d.g.'. Het is niet aannemelijk dat het hier de aankoop van Hildegasberchs 'autograaf' betreft, zodat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen nog eens twee, zij het niet-overgeleverde manuscripten:

*8. Handschrift O: de 'autograaf' van Willem van Hildegasberch. Deze wordt hier expliciet vermeld, omdat het voor sprekers uit het mondelinge circuit helemaal niet vanzelfsprekend was dat zij er een 'autograaf' op nahielden. Diverse (analfabete) sprekers zullen hun repertoire slechts in het geheugen hebben opgeslagen. Willems autograaf bevatte tenminste 120, misschien meer, sproken, aangezien O de bron geweest zal zijn voor R, X en W (zie hierna), en deze twee laatste weer voor

respectievelijk H en B. De 'autograaf' zal in de loop van Willems carrière ontstaan zijn, tussen 1383 en 1408.*32 'Autograaf' is hier gebruikt als een betrekkelijk begrip: het hoeft niet per se een boek of een repertoire-bundel(tje) geweest te zijn. Mogelijk moeten we ons O eerder voorstellen als een verzameling katernen en losse bladen, een aangroeiende stapel, zelfs met gedichten in verschillende versies genoteerd. Het zal ook niet nodig zijn geweest dat Willem steeds al z'n gedichten bij zich droeg: om het risico van verlies of schade te verkleinen kon hij een deel in bewaring achterlaten, en reisde het misschien gemakkelijker met slechts enkele teksten op zak. En ook Willem zal een groot deel van zijn repertoire uit het hoofd hebben gekend.

Onwillekeurig dringt zich hier toch de vraag op of niet de oorspronkelijke codex R de autograaf van Willem geweest kan zijn. Het gaat immers om een Hollands manuscript met een 'pocket'-achtig formaat uit circa 1400. Het formaat is typisch dat van een gebruikshandschrift: geen exemplaar voor in de boekenkast of kast, maar ook geen exemplaar dat men nu direct als een repertoirebundel zou kunnen typeren.*33 Wat ook tegen R als sprekershandschrift lijkt te pleiten, is het gebruik van (duur) perkament, de rubricering en de nogal 'ruime' notatie van de tekst. Natuurlijk zou het perkament nog een geschenk aan Willem geweest kunnen zijn van een zeer gulle maecenas. Maar men zou zich ook af kunnen vragen wat het nut is geweest van een (weliswaar sobere) 'versiering' in de vorm van een rode doorstreping van de beginletters en rode lombarden, als het handschrift slechts bedoeld was voor een spreker om uit voor te dragen? Was een dergelijke rubricering zo gewoon dat ook een sprookspreker dit in z'n eigen bundel aanbracht? Voorts: waarom is er niet zuiniger met het perkament omgesprongen? Eén kolom per (weliswaar smalle) bladzijde van zo'n 45 verzen getuigt niet echt van een besparende geest. Als het hier om Willems autograaf zou gaan, dan moeten voorts minstens de ons bekende 120 sproken erin hebben gestaan, wat zou neerkomen op een codex van zo'n 240 folia. Het is de vraag of zo'n boekwerk nog tot het pocketformaat gerekend mag worden. Het is dus uiterst twijfelachtig of R voor Willems autograaf aangezien mag worden. Veeleer mag verwacht worden dat R in het bezit is geweest van een liefhebber van de sproken van de nog levende dichter Hildegasberch, waarschijnlijk iemand uit diens publiekkring, die vaker in de gelegenheid wilde zijn de sproken te horen of te lezen.

*9. Handschrift W: kopie van (een deel van?) O en eigendom van graaf Willem VI, aangekocht in 1409 te Utrecht. Het is niet ondenkbaar dat de graaf het afschrijfwerk en/of het illuminatiewerk heeft uitbesteed aan een Utrechts scriptorium en/of een Utrechts atelier, om een ooglijk en min of meer luxueus exemplaar te laten maken. Al moet toegegeven worden dat de rekeningpost alleen spreekt over de aankoop van het boek, en niet met zoveel woorden rept van een opdracht tot vervaardiging ervan, toch kan de aankoop (juist) te Utrecht duiden op een (eerdere) opdracht.*34 Hs.W zal waarschijnlijk 119 gedichten hebben bevat (zie het stemma) en die gedichten moeten in dezelfde volgorde hebben gestaan als in B, doch ze staan niet in chronologische volgorde, dat wil zeggen in de volgorde waarin Hildegasberch ze gemaakt heeft. Hierover later meer. Verderop in dit hoofdstuk zal nog aannemelijk worden gemaakt dat W niet geïdentificeerd mag worden met codex R.

Hiermee zijn we er nog niet. Er moet nóg een handschrift hebben bestaan, dat echter niet alle gedichten bevatte, doch tenminste meer dan 31. Dat brengt ons bij de theorie van Tiemeyer, die de handschriften H en B met elkaar vergeleek. Hij merkte op dat de volgorde der gedichten in de beide handschriften niet geheel ongelijk was: van gedicht 32 tot en met 120 is de volgorde dezelfde.

Alleen worden de gedichten die H reeds geschreven had, steeds overgeslagen. Zijn hypothese luidt: 'Mij dunkt dat er groote waarschijnlijkheid schuilt in de volgende voorstelling: H begon te schrijven naar een beknopter handschrift, kreeg na N31 het voorbeeld van B in handen, volgde dat op den voet en sloeg de gedichten, die hij van zijn vorig voorbeeld had afgeschreven, over. Deze waarschijnlijkheid wordt grooter, als we bedenken: a) dat juist N31 in B gemist wordt: dit gedicht stond nl. in H's eerste voorbeeld; b) dat alle plaatsen, op grond waarvan tot een zelfde voorbeeld geconcludeerd werd, voorkomen na N31. Ook taalkundige vormen pleiten daarvoor'.*35 Tiemeyer suggereert vervolgens nog, dat het gemeenschappelijke voorbeeld handschrift W was. Er moet dus een handschrift geweest zijn dat genoemd kan worden:

*10. Beknopte bundel X: een verloren gegaan beknopt handschrift, waarin 31.Van sterven stond opgenomen en waaruit H in eerste instantie geput heeft. Toen H een uitgebreider handschrift (mogelijk hs.W, of een nazaat hiervan; zie hierna) in handen kreeg, heeft hij X na het afschrijven van Van sterven terzijde gelegd. Naar de datering van X moet gegist worden: ±1430. Tiemeyer beseft misschien maar half hoezeer hij gelijk had met betrekking tot X. Het ondersteunende bewijs wordt geleverd dankzij de onoplettendheid van de kopiïst van H. Bij het afschrijven van gedicht 12.Van enen cruut ende hiet selve uit X, vergist de kopiïst zich als hij zich weer aan het schrijfwerk wil zetten. Hij begint na vs.192 achteloos een passage uit 42.Vander hontsschede(vs.27-34) over te schrijven, kennelijk omdat hij een verkeerd katern of blad van X heeft gepakt:

X [diplomatisch afschrift uit H, fol.16v]*36

Siedi enen lupenden hont

Daer oghet dat oghe tenigher stont

Ymmer en suldi hem niet betrouwen

Wye misdoet het mach hem rouwen

Mer gheerne blijft inden mensche tleven

Twoort dat hem die luden gheuen

Tmach hem billicx wel behaghen

Als die luden hem beclaghen

Nu pas bemerkt H dat hij het verkeerde gedicht aan het kopiëren was. Hij zoekt het juiste katern of blad op en vervolgt het juiste gedicht met vs.193, zonder bovenstaande passage te schrappen.*37 Zoals gezegd staakt H het kopiëren uit X na 31.Van sterven, zogauw hij een uitgebreider handschrift (W?) in handen krijgt. Dit handschrift begint hij af te schrijven, maar telkens slaat hij die gedichten over, die hij al uit X had. Op een bepaald moment komt H bij het gedicht 42.Vander hontsschede aan. Dezelfde regels als hierboven luiden bij W(?) en H echter:

W(?) en H [diplomatisch afschrift H fol.47v]

Siet ghi enen lupenden hont

Doeghet toghen tenigher stont

Ymmer en suldi hem niet betrouwen

Die misdoet het mach hem rouwen
Mer gherne bliuet in den mensche cleuen
Twoort dat hem die luden gheuen
Tmach hem billicx wel behaghen
Die daer berechten ende vraghen

Met name de tweede en de laatste regel zijn volledig anders. Het is vrijwel ondenkbaar, dat H slechts met één legger gewerkt heeft; zulke verschillen kunnen zo goed als zeker niet ontstaan bij het tweemaal overschrijven van eenzelfde passage uit één bron. Er moeten twee leggers geweest zijn.

Heeft H uit W(?) slechts de gedichten 32 tot en met 120 afgeschreven, B heeft alle gedichten uit W gehaald, namelijk 119 gedichten, dus zonder Van sterven. Dat B geheel en H gedeeltelijk op legger W teruggaat, wordt uiterst aannemelijk gemaakt (doch niet per se bewezen) door de gelijk opgaande volgorde der gedichten in B en H vanaf 32. Vanden ouden ende vanden jonghen. Alleen de gedichten die H al uit X had, onderbreken de reeks.

Toch rijst hier wel een vraag: waarom gesteld dat H uit respectievelijk X en W putte, en niet uit B, hetgeen op grond van de datering van B en de overeenkomsten tussen B en H heel goed mogelijk lijkt? Dat B en H in elk geval dicht bij elkaar staan, bewijst wederom de passage uit Vander hontsschede, in B Vanden honts scoete getiteld:

B [diplomatisch afschrift fol.19r]

Syedi enen lupenden hont
Doecht togen tot eniger stont
Ymmer en suldi hem niet betruwen
Wie misdoet het mach hem rouwen
Mer gheerne blijft inden menschen tleuen [lees: cleven]
Twoert dat hem die lude geuen
Het mach hem billics wel behagen
Die daer berichten ende vragen

De overeenkomst tussen B en H bewijst in ieder geval eens te meer het bestaan van X, die een afwijkende lezing moet hebben gehad. Terzijde zij opgemerkt dat ook Hu dit gedicht heeft, aldaar getiteld Enen hontsbete, en dat bovenstaande passage bij Hu weer sterk afwijkt van X, H en B, denkelijk omdat Hu deze sproke uit de mondelinge traditie heeft geput, waarover later meer.

De tekstkritiek moet uitkomst bieden bij de vraag of er een (tekstkritisch) argument te vinden is tegen de voorstelling dat H direct afhankelijk is van B. Een geldig argument is: H heeft oorspronkelijker versregels, die B niet heeft, omdat B aantoonbaar iets (uit W) heeft overgeslagen of gewijzigd. Met dit argument kan aannemelijk gemaakt worden, dat H niet direct putte uit B. Als bewijs moge hier één sprekend voorbeeld dienen, ook al zijn er nog andere tekstkritische

argumenten ter ondersteuning te geven. Het voorbeeld komt uit 49. Vanden twaelf maenden, vs.128-133, waar H twee versregels meer heeft dan B:

H [diplomatisch afschrift fol.53r-53v]

Bij deser maent wil ic bekinnen

Dat die mensche danne sal

Sine vruchten inden schuren slepen al W

Soe dat neghenste leuen doet vertoghen

Dat elck mensche dan sal poghen

Goet te winnen [...]

B [diplomatisch afschrift fol.26r]

Bi deser maent wil ic bekennen

Dat negende leuen ende vertogen

Dese betekent dat elc sal pogen

Goet te winnen [...]

H kan hier vrij bezwaarlijk uit B hebben overgenomen. H heeft hier duidelijk de betere lezing, ook al geeft B, ondanks de tautologie ('bekennen [...] ende vertogen'), geen onzin. Als B de bron was geweest voor H, dan zou H niet snel een reden hebben gehad om twee versregels in te voegen: hij trof bij B immers geen duidelijke indicatie aan - bijvoorbeeld een weesrijm - dat er iets mis was met de tekst. H geeft hier echter de primaire lezing en heeft er niets bijgefantaseerd: het bewijs kan geleverd worden aan de hand van de Franse bron voor dit gedicht, Douze mois figurés, waarin eveneens wordt aanbevolen de oogst in de voorraadschuren op te slaan ('si les engrange').*38 B zal twee regels uit zijn bron over het hoofd hebben gezien.

Twee kwesties dienen nu nog opgehelderd te worden. In de eerste plaats de vraag: had de beknopte bundel X precies 31 gedichten? Het antwoord moet ontkennend zijn, want het gedicht Vander hontsschede, dat H begon over te schrijven zonder meteen zijn vergissing te merken, stond ook in X. We mogen dus stellen dat X meer dan 31, maar waarschijnlijk minder dan 119 gedichten had. Minder dan 119, want dat zou één van de redenen geweest kunnen zijn waarom H is overgestapt op W(?). En als X minder dan 119 gedichten heeft gehad, is het vervolgens ook waarschijnlijker dat X niet op W teruggaat; taalkundige argumenten ondersteunen dit, zegt Tiemeyer, al geeft hij ze niet. X zal waarschijnlijk teruggaan op (een deel van) O, net als R.

De tweede vraag die beantwoord moet worden, is: waarom zouden H (ten dele) en B teruggaan op W en niet op een andere (al dan niet bekende) codex? Het antwoord luidt in eerste instantie dat de afhankelijkheid van H & B van W niet volledig zeker is, hoogstens aannemelijk. W is naast R het enige vroege grote handschrift waarvan we weet hebben. Op taalkundige en tekstkritische gronden, alsmede omreden van de volgorde der gedichten, kan R in geen geval de bron van H en B zijn. Om dezelfde redenen is een identificatie van R met W als eventuele bron van H en B uitgesloten.*39 Telkens weer namelijk, als men de teksten bij R naast die van H en B legt, valt de onmogelijkheid

op van een voorstelling dat een Hollandse en een Brabantse kopiïst onafhankelijk van elkaar regelmatig voor eenzelfde, van R afwijkende, spellings- en woordkeuze hebben geopteerd. Ten voorbeeld de volgende passage uit 96.Vanden droem, vs.31-38; men vergelijkte met name de onderstreepte delen:

R [diplomatisch afschrift fol.61r]

Nv lust my zeer den zin te weeten

Mer qualic dorsticx my vermeten

Hem te vragen om tgestant

Dat deed twas my onbecant

Wie sii waren of waen sii quamen

Sii wrongen dic hoir hand tsamen

Elc claichde ander siin verdriet

Doch peynsdic zeker wats gesciet

H [diplomatisch afschrift fol.108r]

Nu luste mi zeer den sin te weten

Qualic dorstic mi vermeten

Hem te vraghen om den stant

Dat dede twas mi onbecant

Wye si waren of waen sij quamen

Si wronghen dick hoer handen tsamen

Ende elc claeche anderen sijn verdriet

Doe peynsde ic seker wats gheschiet

B [diplomatisch afschrift fol.102r]

Nv lusten my seer den sin te weten

Qualic dorst ic my vermeten

Hem te vragen om den stant

Dat dede twas mi ombecant

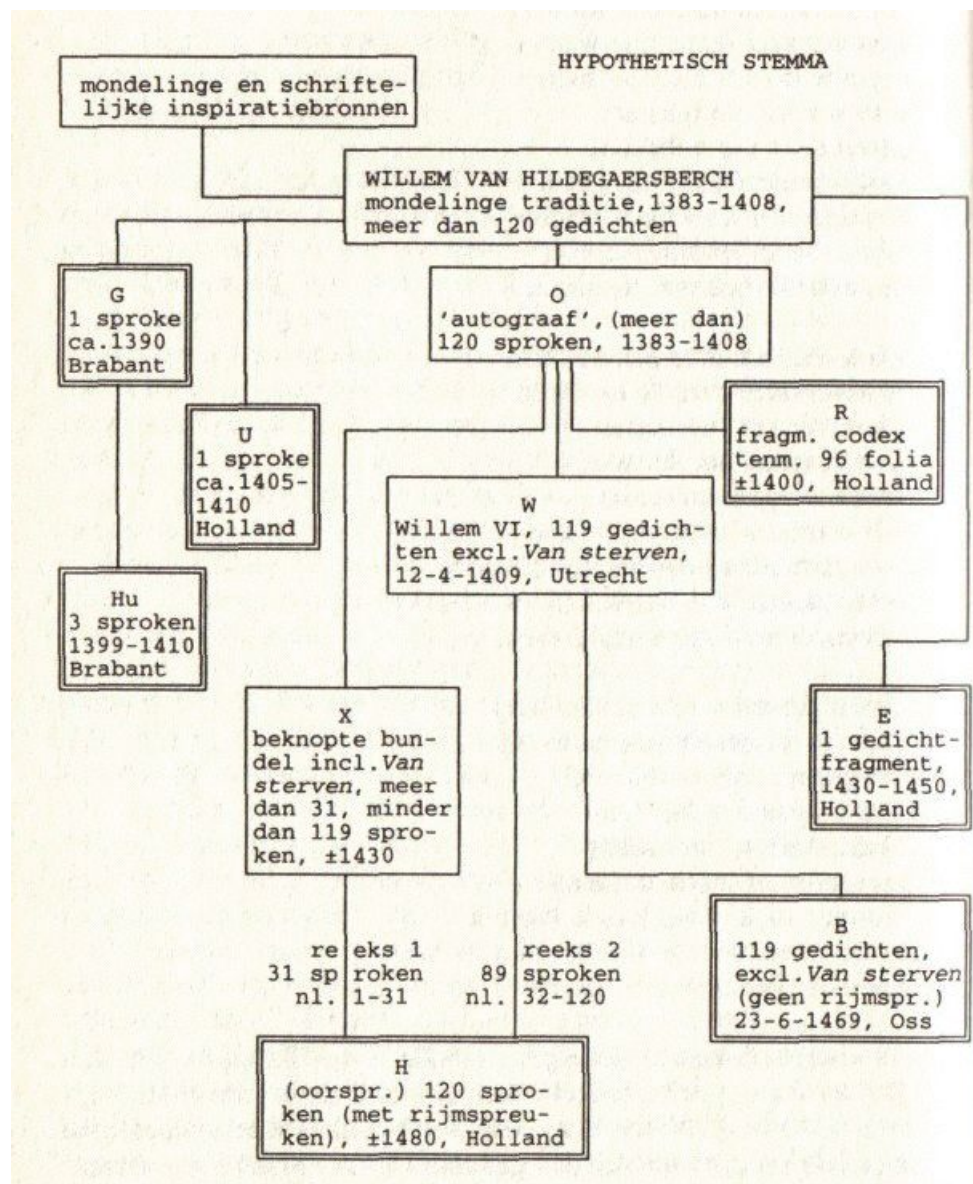
Wie si waren of waen si quamen

Si wrongen dicke hoer hande tsamen

Ende elc claeche den anderen sijn verdriet

Doe peinsde ic seker wats gesciet

Daar dit voorbeeld karakteristiek is voor alle vergelijkingen van R met H en B, kan veilig geconcludeerd worden dat R de bron niet kan zijn voor B en H. En als Willems autograaf heeft bestaan uit een stapel losse bladen en katernen, en niet uit een gebonden boek - al is zo'n voorstelling van zaken niet strikt noodzakelijk -, komt ook O niet in aanmerking, gezien de gelijke volgorde der gedichten in H en B na sproke 31. W is toch wel de meest geschikte kandidaat als bron voor H en B, en waarschijnlijk in elk geval de meest prestigieuze. Bron W mag dan niet geïdentificeerd worden met R. Voorts kan nog enigszins gespeculeerd worden over de eventuele opdrachtgevers voor het vervaardigen van H en B.

Kort vóór of in 1469 gaf een Brabander (?) opdracht tot het vervaardigen van een handschrift met een overwegend beleerend-religieuze inhoud (hs.B). Twee Hollandse sprooksprekers vonden er onder meer hun plaats in: Willem van Hildegarsberch en Augustijnken, de laatste overigens met slechts één tekst. Daarnaast werd ook de Dietsche Doctrinael erin opgenomen. De kopiïsten zullen waarschijnlijk verschillende leggers hebben moeten gebruiken om hs.B te kunnen samenstellen. De leggers van Hildegarsberch en Augustijnken zijn mogelijk uit Hollandse contreien afkomstig geweest en zullen daarnaar zijn teruggekeerd na gebruik. De Hollandse (?) opdrachtgever voor hs.H, zo om en nabij de regeringsperiode van de Bourgondische hertogin Maria de Rijke (1477 -

1482), had geen Hollandse 'hofteksten' (zoals van Hildegasberch) binnen handbereik, maar wensde daar mogelijk wel over te beschikken. De eerste kopiist van H stuitte op een - voor hem snel bereikbare? - beknopte bundel X met gedichten van Hildegasberch, maar ontdekte vervolgens een completer handschrift. Is het niet denkbaar dat hij in de boekenkast naast het werk van Willem een exemplaar van Dirc Potters Der minnen loep aantrof? Is het immers niet toevallig dat in 1409 ten behoeve van de Hollandse hofkring een exemplaar van Willems gedichten is vervaardigd en dat Potter in ca. 1411 zijn Der minnen loep schreef, waarvan we mogen veronderstellen dat een exemplaar vrij spoedig aan het Hollandse hof terecht is gekomen? Het lijkt niet ondenkbaar dat de afschrijvers in circa 1480 de hand hebben weten te leggen op Hollandse hofexemplaren van het werk van Willem en Dirc. De eerste kopiist van H schreef Willems sproken compleet af en vulde de laatste folia grotendeels met rijmspreuken, waarna zijn collega zich aan het afschrijven van Der minnen loep zette, het leeg gebleven fol.136v gebruikend om z'n pen te proberen. Zie hier een extra reden waarom gekozen is voor W (of desnoods een nazaat) als bron voor B en H.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat er van een behoorlijke laat-14e eeuwse en vooral 15e eeuwse schriftelijke spreiding sprake is geweest. Zonder enige overdrijving mag gesteld worden dat van Hildegasberch niet alleen het grootste sprooksprekersoeuvre uit de Nederlanden is overgeleverd, maar ook dat zijn oeuvre (of onderdelen daarvan) op aanzienlijke schaal in omloop moet zijn geweest. Willem moet niet alleen in zijn tijd een gezien dichter zijn geweest bij zijn primaire publiekskring, hij is ook gelezen door (en/of voorgelezen aan) een secundaire publiekskring. Deze conclusie blijft overeind, ook al zal er een bepaalde mate van onzekerheid blijven bestaan op onderdelen van de hier weergegeven samenhang tussen de handschriften. Het moet dan ook benadrukt worden dat het om een hypothetische stamboom blijft gaan, waaraan soms slechts een aantal veronderstellingen ten grondslag ligt. Maar ondanks dat niet alles even zeker is, is dit toch de enige volop beredeneerde stamboom tot nu toe, en dat mag reeds op zich gelden als een vooruitgang. Men zal er zich evenwel bij moeten neerleggen dat mogelijke nieuwe gegevens een ander licht zullen kunnen werpen op de samenhang der delen.

Vervolgens dient de wezenlijke vraag gesteld te worden of alle 120 sproken die we van Willem kennen, ook werkelijk van hem zijn. Het antwoord moet luiden: ja en nee. Er zou op dit punt - en dat geldt in wezen voor alle sprooksprekers - feitelijk een onderscheid moeten worden gemaakt tussen eigen dichtwerk en eigen repertoire. Met vrij grote zekerheid kan, zoals straks zal blijken, vastgesteld worden dat alle 120 sproken van Willem waren in die zin dat ze tot zijn repertoire behoorden. Eén 'sproke' is evenwel duidelijk niet door Willem zelf gedicht, namelijk 48. Hoe man ende wijff sullen leven: dit is een door Willem letterlijk overgenomen hoofdstukje uit de Lekenspiegel van Jan van Boendale, getiteld Hoe man ende wijff hen houden selen. Een andere sproke, 50. Van sempelen ghelove, is eigenlijk Boendales Van Gods wesene, maar hier is Willem al minder letterlijk te werk gegaan.*40 Men zou nu kunnen veronderstellen dat deze teksten (waarin Willems naam niet voorkomt) 'toevallig' tussen de gedichten van Hildegasberch terecht zijn gekomen, maar van toeval lijkt nauwelijks sprake te kunnen zijn. Blijkens de proloog van 61. Van ghilden, de inhoud van 101. Hoe die heren eerst quamen en de toespelingen in 24. Vanden serpent en 44. Vanden hont die verbroeit wort*41, was Hildegasberch een bewonderaar van Boendale en heeft hij (delen van) diens Lekenspiegel met interesse tot zich genomen. En wie bewondert, ontleent gemakkelijk: nu eens een motief of een thema, dan weer een passage, in dit geval zelfs tot een heel gedicht toe. Hildegasberch heeft in het proces van repertoire-opbouw dan ook twee teksten aan

Boendale ontleend, één letterlijk, één ervan enigszins bewerkt, om ze vervolgens te gebruiken bij z'n voordrachten. De twee dichtstukken waren dus feitelijk ook van Willem, omdat ze tot zijn repertoire behoorden.

De vraag of alle 120 sproken die aan Willem zijn toegekend ook werkelijk tot zijn repertoire hebben behoord, kan met vrij grote stelligheid bevestigend beantwoord worden. Het voornaamste argument luidt, dat van de 120 sproken, die zowel in hs.H als B als één tekstcorpus bij elkaar staan, er door de hele verzameling heen 40 zijn waarin Willems naam voorkomt*42: éénderde van de gedichten is dus 'ondertekend' door dichter Willem. Onder de 120 gedichten treft men enkele maal de naam van een andere dichter aan. Afgezien van die sproken waarin een onderscheid gemaakt lijkt te worden tussen dichter en voordrager*43, doet alleen het slot van 91. Van twee bomen 'secundair' aan:

Alsoe ons Willem heeft gheset

In veel materien, die hi ruerde,

Die wijl dat hem sijn leven duerde. (91; 182-184)*44

Dat hier in de derde persoon enkelvoud gesproken wordt, kan geenszins als argument gelden. Niet alleen sprak Willem vrijwel uitsluitend over zichzelf in de derde persoon als hij zijn naam noemde, dit procédé was onder sprooksprekers, ja ook onder veel anderssoortige dichters, hoogst gebruikelijk.*45 Indien het bovenstaande enigszins naar de geest wordt weergegeven als 'Willem heeft zijn leven lang deze lessen verkondigd', iets wat hij ook wel in de eerste persoon placht te zeggen*46, dan hoeft niet per se aan een epigoon of een toevoeging van een kopiïst te worden gedacht. Maar met een dergelijke vrije weergave van bovenstaand citaat maakt men zich er misschien te gemakkelijk van af. Een zekere twijfel moet in dit geval blijven bestaan, of in (het slot van) deze sroke geen kopiïst*47 of navolger aan het woord is. Evenwel, als het slot secundair is, behoeft dat geenszins te betekenen dat het gedicht niet van Hildegarsberch was: Willems naam wordt niet voor niets genoemd - of men zou moeten veronderstellen dat een epigoon Willems naam aan het gedicht toevoegde om het zodoende meer status te verlenen.

Een tweede argument luidt, dat de handschriften H en B (oorspronkelijk) dezelfde verzameling sproken hebben (gehad), op 31. Van sterven na. Beide handschriften presenteren de sproken als een corpus. H begint met de sproken en markeert het einde met de aantekening 'Nota bene' en daaropvolgende bladvullende rijmspreuken.*48 In B openen de 119 sproken de codex eveneens als één blok, gemarkeerd aan het eind met de volgende ondubbelzinnige aantekeningen: 'Et sic est finis' en 'Dit boeck waert ghescreuen ende voleint tot os Int iaer ons heren doemen screef M CCCC ende LXIX op sunte jans auont baptista'. Hierachter ingebonden volgt dan als eerste een berijmde lekenkalender. Uit de fragmenten R blijkt, dat R oorspronkelijk een soortgelijke codex was: tussen de fragmenten van (tenminste) acht sproken treffen we geen Fremdkörper aan. Hetzelfde zal voor X hebben gegolden, getuige de eerste 30 sproken uit H.

In de derde plaats staan de hss.H en B zo dicht bij elkaar, dat het niet onwaarschijnlijk geacht kan worden dat ze teruggaan op het boek met sproken dat graaf Willem VI in 1409 liet maken en kocht. Dit zou het binnensluipen van andermans gedichten, niet tot Willems repertoire behorend, weinig aannemelijk maken.

En hoe vaag het tenslotte ook moge klinken: wie zich langer met de sproken van Hildegarsberch heeft beziggehouden, zal zijn gaan bemerken, dat de gedichten over het geheel genomen dezelfde geest ademen: bij nadere beschouwing vormt het corpus sproken een consistent geheel, zowel stilistisch, compositorisch als inhoudelijk. De woordenschat, de stijl, de opbouw in inleiding, kern en slot (voor wat betreft de langere sproken), het gebruik van sententies, de keuze van motieven en thema's, het wereldbeeld dat uit de sproken spreekt, dit alles geeft steeds een indruk van samenhang.*49 Weinig verzet zich kortom tegen de opvatting dat het corpus van 120 gedichten tot Willems repertoire heeft behoord.

Een 'buitenbeentje' lijkt 74. Van Sinte Gheertruden min. Dit gedicht komt in een enigszins variëte versie voor in hs. Hu, alwaar de 'ondertekening' door Willem ontbreekt.*50 Dit laatste is op het eerste gezicht curieus: is Sente Ghetruden min [...] uit Hu geen dichtwerk van Willems hand? Sterker nog: heeft Willem Sente Ghetruden min [...] uit Hu of een andere bron overgenomen en er zijn naam aan toegevoegd? Deze mogelijkheid mag niet worden uitgesloten. Wel moet weer vastgesteld worden dat al zou de St. Gertrudesproke niet van Willems hand zijn, deze toch in elk geval tot zijn repertoire heeft behoord, alleen al gezien de ondertekening in H en B. Er zijn voorts allerlei mogelijke stemma's denkbaar, waaruit blijkt dat Willem niet de auteur is van de sproke uit Hu, maar toch zijn er aanwijzingen, waaruit kan blijken dat Willem waarschijnlijk de maker was van de sproke (in H, B én Hu), dat de sproke in Hu niet Willems bron was, maar net als Enen hontsbete en Van Onser Vrouwen in Hu een versie van Willems gedicht.

Grondgedachte is, dat Willem van Hildegarsberch tot en met 1408 (Hu is tot stand gekomen tussen 1399 en 1410) vooral furore moet hebben gemaakt in het mondelinge circuit en dat ook de mogelijkheid van los circulerende teksten, 'fliegende Blätter' of rollen, met gedichten van hem zeker niet denkbeeldig is. De rekeningen van de graven van Holland geven een enkel voorbeeld van een los gedicht dat op een blad genoteerd aan de vorst overhandigd werd. Zulke bladen konden gemakkelijk een eigen leven gaan leiden.*51 Omdat sproken het produkt waren van een grotendeels mondelinge cultuur, ontstonden er telkens nieuwe voordrachtsvarianten, ook als ze door dezelfde spreker werden voorgedragen. De schriftelijke fixatie van een sproke met tussenpozen, leverde derhalve ook varianten op. Het is daarom beslist niet ondenkbaar dat Willem zijn St. Gertrudesproke eenvoudigweg al voordroeg (zonder naamsvermelding in het slot) voordat hij deze in zijn 'autograaf' noteerde of opnieuw noteerde. Op een gegeven ogenblik kan men het gedicht, evenals (eerder?) zijn sproke Enen hontsbete, uit zijn mond hebben opgetekend, op een 'vliegend vel' in handen hebben gekregen of uit zijn 'autograaf' overgenomen. De St. Gertrudesproke en Enen hontsbete kunnen zodoende ieder afzonderlijk (!) in Hu terecht zijn gekomen, Enen hontsbete als nummer 102 en Sente Ghetruden min als nummer 192. In die tijd hoeft Willem zijn naam nog niet in het slot van zijn St. Gertrudesproke te hebben verwerkt: dat kan pas gebeurd zijn toen hij het later voor een speciale gelegenheid (opnieuw) noteerde.*52 Deze hypothese, met een lichte voorkeur voor de optie van de uit de mond opgetekende sproke, biedt een passende verklaring voor de duidelijke overeenkomsten, zo goed als de verschillen tussen H/B en Hu; het is bekend dat in de mondelinge traditie gedichten aan een zekere verandering onderhevig zijn - ook als het om één auteur gaat. Aanname van een mondelinge (of schriftelijke) overdracht van een vroege versie van de St. Gertrudesproke in Hu en een schriftelijke overdracht van een latere versie in H en B, verklaart een aantal zaken: de verschillende bewoordingen in de sproke tussen Hu en H/B én het feit dat de versies toch lange tijd regel voor regel synchroon lopen. Het verklaart voorts waarom soms dan

weer in Hu, dan weer in H/B regels ontbreken. Bij een mondelinge traditie treden dergelijke verschijnselen bij uitstek op. De teksten verschillen van elkaar omdat Willem zelf z'n formuleringen in de voordracht wel varieerde - hetgeen ook geldt voor genoteerde versies -, maar natuurlijk ook omdat de kopiïst van Brabantse origine was en de tekst aan zijn eigen dialect aanpaste. Van een welbewust bewerkende kopiïst is in dit geval geen sprake. De meeste variëte lezingen zijn van ondergeschikt belang; ze veranderen niets in het gedicht en lijken - naast Willems wisselende wijze van formuleren - grotendeels aanpassingen aan het Brabantse taalgebruik.*53 Dit alles kan ook voor de sprokeEnen hontsbete gelden.

Tot slot kan aan de hand van het rijm vrij eenvoudig aangetoond worden dat de St.Gertrudesproke oorspronkelijk in het Hollands en niet in het Brabants gedicht is. Dit valt vast te stellen door de vroege Hulthemse versie te vergelijken met de latere Haagse versie, de versie waarin het Hollandse dialect goed is geconserveerd. Het blijkt nu dat de zuivere Hollandse rijmen door de Brabantse taalinvloeden noodgedwongen onzuiver worden:

Hu	H
vs. 11-12: dien/clein	vs. 11-12: dien/cliën
81-82: ghesdien/allein	81-82: gheschien/allien
101-102: meende/diende	101-102: miende/diende
163-164: ghepeins/ghens	163-164: ghepeyns/gheyns
203-204: deert/vaert	203-204: daert/vaert
265-266: dincken/(s)crenken	267-268: dencken/crencken
293-294: luste/moeste	295-296: lust/must
367-368: anderen/wandelen	367-368: anderen/wanderen
400-401: bat/gheset	401-402: bet/gheset

De conclusie mag waarschijnlijk luiden: Willems St.Gertrudesproke in het hs.Hu is een vroege versie, die nog tijdens Willems leven in dit handschrift terecht is gekomen, terwijl de sproke in de hss.H en B een latere versie vertegenwoordigt.

De sproke 74.Van Sinte Gheertruden min is overigens om meerdere redenen bijzonder. Willems gedicht is de oudst bekende Middelnederlandse tekst over de ridderlegende uit de St.Gertrude-hagiografie. Kern van de ridderlegende is steeds dat een ridder dankzij St.Gertrude van Nijvel onder een pact met de duivel uitkomt nadat hij St.Gertrude minne (liefde, gedachtenis) had gedronken. Er bestaan eigenlijk drie versies van deze ridderlegende. De oudste is de lokale Nijvelse versie, die opgevolgd werd door de zogenaamde Maaslandse versie. Willems lezing van het verhaal zou men de Hollandse versie kunnen noemen. Juist op Willems lezing lijken een viertal 15e eeuwse fresco's in de Gertrudiskapel te Oldenburg geïnspireerd te zijn. Bovendien heeft het er alle schijn van dat de

sproke (de Hulthem-versie?) aanleiding heeft gegeven tot het dichten van een ballade door een Brabantse volksdichter: de sproke-stof drong aldus bewerkt tot de volkscultuur door. Duitsgekleurde nazaten van de ballade zijn te vinden in het Deventerse Liederhandschrift en het Liederboek van Anna van Keulen (beide ca.1500).^{*54}

Terug naar de overlevering. Het laat zich aanzien dat Willems Mariagebed 45. Een notabel nog een andere omweg heeft gemaakt: het is namelijk voorstelbaar dat de tekst (naast in getijdenboek U) eerst in gebedenboek G is terechtgekomen (uit de mondelinge overlevering?) om vandaaruit samen met zes andere gebeden in Hu te zijn opgenomen - al is het ook mogelijk dat Hu uit een andere, gelijkaardige bron heeft geput. Iemand heeft zich ingrijpender bemoeid met het gedicht, want de strofen zijn in Hu verlengd van negen naar twaalf verzen.^{*55} Willems Mariagebed is als nummer 166 in Hu genoteerd. Overigens blijft de overlevering van dit gedicht bijzonder lastig en mag niet volledig worden uitgesloten dat Willem níet de dichter is van het gebed, maar dat hij het uit een andere bron (G? U?) in zijn repertoire heeft opgenomen.

Zoals men kan menen dat de sproken uit G, U en Hu mogelijk varianten zijn uit Willems voordrachtstraditie, zo kan evenzeer vermoed worden dat het fragment uit het Haagse hs.E, Vanden goeden vrouwen, opgetekend is uit de mond van de sprookspreker. Dit vermoeden is gegrond op de talloze varianten en de aard van hs.E. Wellicht heeft een collegaspreker en tijdgenoot onze dichter ooit verzocht om hem een goede sproke te dicteren of te laten memoriseren. We mogen immers niet vergeten dat orale uitwisseling van stof en het uit-de-mond-optekenen of inprenten in het mondelinge milieu van de voordrachtskunstenaars een uiterst gebruikelijke gang van zaken geweest zal zijn (dit i.t.t. de primair op schriftelijke fixatie gerichte clerk-auteurs).^{*56} Willem was, voor zover valt na te gaan, een spreker die grosso modo zijn eigen sproken produceerde. De spreker aan wie hij mogelijk zijn sproke dicteerde, moest misschien bestaan van de voordracht van andermans en traditioneel werk; er zullen in elk geval ook talloze van dit soort sprekers zijn geweest.^{*57} (Het is daarbij zelfs denkbaar dat zo'n spreker moest betalen voor een sproke van de 'meester'). Aangezien E tussen 1430 en 1450 als sprooksprekers-repertoirebundel tot stand is gekomen, zullen er nog één of meer andere afschriften tussen Willems dicteren en E hebben gezeten.

Hiervóór is gesteld dat alle 120 gedichten van Willem tot zijn repertoire behoorden. Men kan zich tenslotte afvragen of het repertoire van Willem slechts 120 sproken heeft omvat. Heeft de sprookspreker niet meer gedichten gemaakt of tenminste op zijn repertoire gehad tussen circa 1383 en 1408? Kon hij in een ruim 25-jarige loopbaan als professioneel dichter en spreker volstaan met 120 sproken, dus met een gemiddelde produktie van nauwelijks vijf gedichten per jaar? Bepaalde gedichten kon hij natuurlijk bij herhaling voordragen, telkens als hij voor een nieuw gehoor stond. En misschien deed een enkele sproke het zelfs meer dan één keer goed voor eenzelfde publiek. Bovendien zal Willem een aantal situatiegebonden teksten met zijn waarschijnlijk niet te onderschatten improvisatievermogen aan nieuwe situaties hebben kunnen aanpassen. Maar voor iemand die in een betrekkelijk klein taalgebied voor min of meer selecte gezelschappen^{*58} van het voordragen van gedichten moest leven, is 120 sproken in zo'n 25 jaar niet bijzonder veel. Aannemelijk is dan ook dat hij meer dan 120 sproken op zijn repertoire had.^{*59} Zekere steun voor deze veronderstelling kan verkregen worden bij 107. Vanden boghe, waar Willem over zijn werk zegt:

Ic heb ghedicht in minen tyden

Van weelden groot, van menighen lyden,

Van ruste ende oec van overmoede,

Ende hoe die sotte oftie vroede

Leven moghen thoren baten. (107; 1-5)

In de omschrijving mogen we waarschijnlijk in ieder geval de sproken 66. Van drierehande lydenen 82. Van ruste herkennen. Natuurlijk heeft Willem ook gedicht over 'weelden groot' en 'overmoede', maar er zijn geen gedichten overgeleverd waarin deze thema's centraal staan. Zijn deze gedichten wellicht verloren gegaan, of begaan we hier de fout Willem al te zeer op zijn eigen woorden te vangen? In het boek dat graaf Willem VI in 1409 vervolgens aankocht, kan dan ook een (hofgerichte?*60) selectie van 119 sproken terecht zijn gekomen - nog afgezien van de vraag of en in hoeverre O zelf al een selectie vormde. Via de omweg die hs.X maakte, hebben we er dan nog één sproke bijgekregen.

Er mogen anderzijds ook weer geen misverstanden over bestaan: Willems oeuvre is het grootste sprooksprekersoeuvre dat we in de Middelnederlandse letterkunde van een spreker kennen; het omvat 21.666 versregels. Dat is meer dan de versregels van een 'willekeurig' vijftal epische teksten als Karel ende Elegast, Beatrijs, Vanden vos Reinaerde, Floris ende Blancefloer en de Roman van Walewein bij elkaar opgeteld. Minstens zo illustratief is het feit dat, als we gaan zoeken naar bij naam bekende, Middelnederlandse dichters vóór ca.1410, Willems oeuvre in omvang slechts overtroffen wordt door dat van middeleeuwse veelschrijvers als Maerlant, Velthem en Boendale.

4. Persoon, professie en poëtica

Dit hoofdstuk zal gewijd zijn aan de persoon Willem van Hildegasberch. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan de biografische gegevens (voorzover te achterhalen), aan de professie en sociale positie van de sprookspreker, en aan Willems 'geestelijke bagage', te weten zijn scholing, zijn literaire kennis en zijn bekendheid met bijbelstof, historie en actualiteit. Tenslotte komt het dichterschap aan de orde: Willems poëtica en dichterlijke techniek. Deze laatste paragraaf slaat in zekere zin een brug naar de inhoud van Willems werk, waaraan na dit 'auteursgerichte' hoofdstuk weldra meer aandacht zal worden besteed.

4.1. De biografische gegevens

Van Willem van Hildegasberch staat in elk geval één ding vast: hij werd in het dorp Hillegersberg, in de nabijheid van de stad Rotterdam*1, geboren, zoals hij zelf enkele malen getuigt*2:

Want Willem wil u dbeste raden,

Die van Hildegasberch is gheboren (58; 234-235)

Hillegersberg was een dorp, gebouwd op een heuvel langs de rivier de Rotte*3; de heuvel bood op gezette tijden bescherming tegen het oprukkende water. De middeleeuwse woongemeenschap, voor het merendeel bestaand uit houten huizen met rieten daken, is gegroeid rond twee centrale punten op de heuvel: de burcht en (iets later) de kerk. De eerste bouw van de middeleeuwse burcht - voorzien van slotgracht en omwalling - en van de kerk zal gesitueerd moeten worden tussen 950 en 1150. Kort na 1150 zijn waarschijnlijk zowel de kerk als de burcht herbouwd in een groot formaat stenen, de zogenaamde (klooster)moppen. Pas in de tweede helft van de 14e eeuw is de toren op de kerk gebouwd. De eerste burchtheer die we kennen is Vranke Stoop, die het kasteel te Hillegersberg in leen had van Floris V. In een verklaring van 2-11-1269 van graaf Floris vernemen we dat het kasteel aan Vranke Stoops dochter Aleida Stoop zou vervallen, indien de vader geen mannelijke erfgenaam achterliet bij zijn overlijden, hetgeen het geval zou blijken. Voor zover valt na te gaan, blijkt Hillegersberg van de tweede helft der 13e eeuw tot de eerste helft van de 15e eeuw in handen te zijn geweest van twee adellijke families, respectievelijk het geslacht Stoop en het geslacht Van den Berge.*4 Van de burcht is thans niet meer dan een ruïne over. In de Divisiiekroniek van 1517 wordt vermeld dat het huis te Hillegersberg in 1426 werd verwoest in de Hoekse en Kabeljauwse twisten: de Hoekse krijgsoverste van Jacoba van Beieren, Willem Nagel genaamd, baljuw van Kennemerland, verwoestte de kastelen Kralingen, Spangen, Starrenburg, Kapelle, Spieringshoek, Weena en Hillegersberg. De kerk viel aan brand ten offer, werd volledig verwoest, maar werd op vrijwel dezelfde plaats later herbouwd.*5

De vraag naar het aantal bewoners dat Hillegersberg telde in de tweede helft van de 14e eeuw - dus ten tijde van Willem van Hildegasberch - , is slechts bij benadering te beantwoorden.

R.A.D.Renting meldt dat Hillegersberg in 1514 in totaal 140 haardsteden en 450 communicanten telde, en komt tot de conclusie dat het inwonertal toen bestond uit 850 à 900 zielen.*6 Het inwonertal zal ruim een eeuw daarvoor waarschijnlijk iets lager hebben gelegen.*7 In Hillegersberg, dat aan beide zijden van de rivier de Rotte lag, zal men in de middeleeuwen

nauwelijks agrarische activiteiten hebben ontplooid, aangezien zich rond de heuvel weinig anders dan laagveen (en moeras) bevond. De belangrijkste bron van inkomsten in de 14e eeuw leverde het veen in de vorm van turfdelving.*8 Het is derhalve denkbaar dat Willem afkomstig was uit een familie van veenwerkers (hetzij pachters, hetzij eigenaars), turfschippers en turfhandelaren. De Rotte was als vaarroute van geen belang*9, maar mondde wel uit in de wateren der Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden, waar ook de Schie, de Lek, de Merwede, de IJssel, de Waal en de Maas in uitmondde. De turfdelvers verscheepten hun handelswaar gewoonlijk zelf naar de Hollandse steden.

Terug naar Willem van Hildegarsberch. Het jaar van zijn geboorte is niet bekend en valt slechts enigszins te benaderen aan de hand van de overlijdensdatum. Ook deze is niet precies bekend, maar reeds Jonckbloet*10 nam niet zonder grond aan dat Willem kort na juni 1408 is gestorven. Op 3 juni 1408 wordt hij als optredend sprookspreker voor het laatst vermeld in de tresoriersrekening van de Hollandse graaf Willem VI:

Item meester Willem van Hillegairtsberge die upten heiligen Pinxterendach sproeke voir minen lieven heere ende vrouwen gesproken hadde gegeven te hueschede IIII cronen, facit XIII s. IIII d.g. [ARA-AGH 1261; fol.128v]

Hildegarsberch was in die jaren gewoon om aan het hof op de grote hoogtijdagen acte de présence te geven: Pasen, Pinksteren, Kerst.*11 Met Kerst 1408 komt hij echter niet meer in de rekeningen voor, evenmin als met Vasten, Pasen of Pinksteren 1409. Op 12 april 1409 lezen we echter:

Item [XII dage in aprille tUtrecht] bi Jan die Boelen betailt van enen boeck dat mijn lieve here dede copen dair in stonden veel schoonre sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaict hadde V cron., facit XVI s. VIII d.g.*12 [ARA-AGH 1262; fol.100v]

Op grond van deze rekeningpost, de verleden tijd hadde en het ontbreken van posten met nieuwe optredens, heeft men aangenomen dat Willem kort na juni 1408 is overleden*13 en tenminste vóór april 1409, toen de graaf, blijkbaar bij wijze van aandenken aan de sprookspreker, een boek met vele van zijn gedichten aanschafte. Het is aan te nemen dat Willem zelf heeft kunnen lezen en schrijven*14 en dat hij er een soort autograaf op nagehouden heeft met compleet uitgeschreven sproken*15, waarnaar in Utrecht dan ten behoeve van de Hollandse graaf een afschrift is gemaakt.

Willems geboortedatum valt - zoals gezegd - slechts te benaderen aan de hand van zijn sterfdatum. De gedichten bieden op dit punt nauwelijks uitkomst. Clignett veronderstelde dat Willem reeds vóór 1330 geboren was, terwijl de theoloog Pluym hierover zelfs vrij stellig was.*16 Zij leiden dit af uit een passage van 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen; Willem zou een jonge gezel zijn geweest toen graaf Willem III in 1337 overleed:

Groot wonder mochten si nu vertellen,

Die hier te voren jonghe ghesellen

Waren by des graven tyden,

Daer God die ziel of moet verbliden,

Die in Henegouwen starff (63; 1-5)

Pluym gaat zelfs zo ver dat hij de dichter Willem van Delft, genoemd in 1338 in de rekeningen van graaf Willem IV, zou willen identificeren met Willem van Hildegarsberch. Deze veronderstellingen gaan veel te ver. Als Willem in 1337 een jongeling was, zou hij ongeveer in 1320 geboren moeten zijn. Met 1408 als sterfdatum zou hij dan als 88-jarig sprookjespreker nog langs 's heren wegen hebben getrokken, wat weinig waarschijnlijk lijkt. Een leeftijd van 88 jaar was in de middeleeuwen ook slechts voor de allersterksten weggelegd; bij hoge uitzondering bereikte men een dergelijke ouderdom. Daarenboven is het bijzonder twijfelachtig of uit bovenstaand citaat opgemaakt mag worden, dat Hildegarsberch zelf tot de jongelingen behoorde in 1337 - eerder lijkt hij het tegendeel te suggereren.

Men kan Pluym toegeven dat Willem in bepaalde gedichten verklaart een respectabele leeftijd te hebben bereikt, vooropgesteld dat de 'ic'-voordrager in dergelijke gevallen mag worden geïdentificeerd met Willem. Zo noemt hij zichzelf in 31. Van sterven 'arme oude' (vs.9), spreekt hij zijn publiek in 59. Vander dwalinghe toe als 'jonghe domme' (vs.16), terwijl de dichter in 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten omziet in moedeloosheid, al heeft Van Oostrom er in dit geval reeds op gewezen dat de spreek overeenkomst vertoont met het genrematige 'Alterslied': 'een larmoyant gedicht waarin de dichter zichzelf stileert in de rol van miskende ploeteraar-op-leeftijd - dit met de bedoeling om zijn publiek tot bekering (én betaling!) aan te sporen'.*17 In 119. Vanden hofman vernemen we:

Ic bin vergheten tmeeste deel.

Si die leven mit ryveel (blijdschap)

Ende hem an die werlt houden,

Die achten luttel op die oude;

[...]

Die mijn medeghesellen waren

Sijn veel ghestorven ende ghevaren.

Leeft enich hier of daer,

Die sijn ooc out, [...]

[...]

Al bin ic cranck ende out van daghen (119; 51-54, 57-60, 78)

Dit klinkt toch vrij authentiek*18, zeker waar Willem spreekt over zijn eveneens oude of zelfs al overleden collega-sprekers. En zoals hierna getracht wordt aannemelijk te maken, bezitten dergelijke uitspraken van Willem over de dichtpraktijk globaal genomen meer autobiografische waarde dan uitspraken over 'Willems leven' in het algemeen.

De voorkeur zal voor wat betreft Willems geboortjaar eerder moeten uitgaan naar Jonckbloets gissing van ca.1350.*19 Jonckbloet stelt (min of meer ten overvloede) dat Hildegarsberch graaf Willem III nooit gekend heeft, omdat hij in 10. Dit is van drie coeren deels de daden van Willem III verwart met die van Willem IV. Bisschop en Verwijs stellen daar tegenover, dat dit verhaal bij Hildegarsberch erg vaag blijft - de graaf wordt niet bij name genoemd - en misschien niet bedoeld

was om gedachten aan Willem III te wekken, doch slechts als anecdote dienst te doen.*20 Daar kan weer tegenover worden gesteld dat voor een specifiek ingewijd publiek, zoals bijvoorbeeld het Hollandse hofpubliek, het noemen van namen niet noodzakelijk was. De (parate) kennis van het eigen (recente) verleden in de kringen van het gravenhuis van Holland (of zelfs breder) mag niet onderschat worden. In die kringen zal men de vorsten moeiteloos hebben herkend, die niet bij hun naam genoemd worden in 10. Dit is van drien coeren, 51. Van tregiment van goede heren en 63. Hoe deerste partyen in Hollant quamen.

Geboren rond 1350, zou onze dichter ongeveer 58 jaar oud zijn geworden, wat in de middeleeuwen - zeker het wisselvallige bestaan van de rondreizende sprookspreker in aanmerking genomen - een aanzienlijke leeftijd moet zijn geweest. In de anonieme spreek Dit is van .VI. vaerwen ende .XII. outheyden, deen metten anderen bediedt*21 lezen we over het stadium tussen het 48e en 60e levensjaar:

Die staerc was valt in crancheden,

Die snel was comt in traecheden,

Die scarp was al in sijnre sinnen

Beghint plompen van in binnen; (af te stompen)

Nature moet haer scout betalen,

Want sonder clemmen moet si dalen. (vs.151-156)

De mens takelt tussen zijn 48e en 60e af. In zijn volgende levensperiode zullen veel 'goede lieder' (vs.161) om hem heen sterven. Maerlant zegt in het begin van zijn Naturen bloeme: 'Ten L jaren coemt die oude': met vijftig komt de ouderdom.*22 Willem zegt zelf in 49. Vanden twaelf maenden over mensen die tegen de zestig lopen dat de periode van ouderdom en gebrekkigheid voor de deur staat (sommigen sterven zelfs al; vs.156): 'tot sijnre oude Gaet die mensche ende faelgiert' (vs.146-147). In 87. Vander avontuer verzucht de dichter (?) zelf: 'Nu faelgeren mi die lede' (vs.5). Maar als Willem zegt dat de ouderdom met zestig komt, dan spreekt hij mogelijk tot een gegoed en goed doorvoed publiek. Veelzeggender is het dat in een anonieme spreek als Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe gezegd wordt dat de ouderdom voor de voordrachtskunstenaar al bij veertig jaar komt!*23 Zo bezien is een geboortedatum rond 1350 zo'n slechte gissing niet.

Wat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid beredeneerd kan worden, is tot welke stand Willem behoorde. Hij was niet van adel, om de eenvoudige reden dat er geen aristocratisch geslacht Hildegasberch heeft bestaan. Zoals we hiervoor reeds zagen was het dorp Hillegersberg in handen van adellijke families als Stoop en Van den Berge. Willem moet dus wel als 'burger', of zo men wil 'dorper', ter wereld zijn gekomen. Dit past dan goed in het beeld dat men zich in Duitse studies heeft weten te vormen van de met sprooksprekers vergelijkbare Spruch- en Märendichters. Het gros van de 'Spruchdichter' was van burgerlijke komaf; slechts een gering aantal was van adel, en dan nog voornamelijk lage of verarmde adel. De meeste 'Spruchdichter' stamden van bezitloze ouders af en waren dus van huis uit arm. De 'Märendichter' waren slechts een enkele maal van adel, waren vrijwel nooit geestelijken, maar stamden voor het overgrote deel uit het stedelijk-burgerlijke milieu.*24 Zoals hierna nog zal blijken, heeft Willem geen (voor)opleiding voor enig geestelijk ambt genoten en heeft hij dus evenmin tot de stand der clerici behoord.

Of Willem, die vanaf ca.1380 als spreker veel onderweg moet zijn geweest (zie hierna), ook een vaste woon- of verblijfplaats had, is onbekend. Ook van andere sprekers is het niet zeker. Wanneer een spreker als Jan van Machelen in 1386 van de graaf zes gulden krijgt `daer hi mede thuys trecken mochte'*25 hoeft dat nog niet te betekenen dat hij echt een huis had: mogelijk wordt slechts bedoeld dat hij met het geld kon terugkeren naar Brabant. In een bijdrage over Walther von der Vogelweide lijkt Wenzel - ondanks het zijns inziens topische karakter - geloof te hechten aan `das bekannte Bild des heimatlosen Fahrennden, das Unbehaustsein und die Schutzlosigkeit in der Kälte'. Bij dit beeld sluit inderdaad Walthers poëtische bede om een leen inclusief behuizing aan, én het ontvangen van een dergelijk leen, een kleine hoeve in de omgeving van Würzburg, uit handen van Frederik II von Hohenstaufen.*26 Toch kan men zich in alle redelijkheid afvragen of het (tot in de 14e eeuw) altijd nodig is geweest dat een spreker - zelfs de barste winters door - continu rondreisde van publiek naar publiek, van onderdak naar onderdak en van herberg naar herberg, zonder ooit terug te kunnen keren naar een thuisbasis. Het is derhalve niet volledig ondenkbaar dat Willem (in zijn geboortedorp Hillegersberg of één van de Hollandse steden?) nog een vast onderkomen had.*27

Of Willem wellicht gehuwd is geweest, is evenmin bekend. Weliswaar roemt hij de huwelijkse staat in een aantal sproken*28, maar er moet mee gerekend worden dat hij zich in deze sproken richt tot een bepaald publiek bij een bepaalde gelegenheid. Uit de sproken kan niets zekers met betrekking tot Willems eventuele huwelijkse staat besloten worden, tenzij men aan vs.131-133 uit 77.Een onderscheid van hilic ende van gheesteliken luden bijzonder gewicht zou toekennen. Willem neemt in deze sroke stelling tegen de opvatting dat een geestelijk leven de mens gemakkelijker tot het heil brengt dan het huwelijk. Hij betoogt dat het huwelijk (i.t.t. een geestelijk leven) een sacrament is, de mensheid in stand houdt en bovendien nieuwe geestelijken voortbrengt. Als ieder geestelijk en celibatair zou gaan leven, zou de mensheid vlug uitsterven, aldus Hildegarsberch. Of we zouden met een omgekeerde wereld te maken gaan krijgen:

Souden dan nonnen ende papen

Die werlt wel staende moghen houden

Onghestraft by horen scouden,

Soe woudic noch ter scolen gaen, (kloosterschool?)

Entie oerden laten staen,

Die alre oerden moeder es. (77; 128-133)

Genoemde `alre oerden moeder' is het huwelijk, dat aan de geboorte van alle maatschappelijke orden staat. Indien nu deze passage strikt letterlijk opgevat wordt, en ervan uitgegaan wordt dat deze `ic'-uitspraak er één is die Willem persoonlijk betreft, dan kán dit er op duiden dat Willem gehuwd was. De passage kan immers zo geïnterpreteerd worden dat Willem het huwelijk, gegeven de `omgekeerde wereld', voor gezien houdt om de gemeenschap - in dubbel opzicht - in het klooster te zoeken. Maar `laten staen' kan hier ook betekenen: laten voor wat het is, laten uitblijven, er geheel aan voorbij gaan, er niet aan beginnen.*29 Willem zou dan als ongehuwde niet in het huwelijk, maar direct in het klooster treden. Echter, de gehele passage is eigenlijk veel te hypothetisch van karakter om er iets met zekerheid uit op te maken. Het sprekerschap hoeft een

huwelijk niet in de weg te hebben gestaan - het is zelfs mogelijk dat Willem reeds gehuwd was voordat hij spreker werd - , al zouden er aan een echtverbintenis in bepaalde omstandigheden praktische bezwaren hebben kunnen kleven. Het sprooksprekersbestaan kan bijvoorbeeld te onzeker en wisselvallig zijn geweest om er een echtgenote (laat staan een gezin) van te onderhouden. Sommige sprekers zullen ook een groot deel van het jaar onderweg zijn geweest, mogelijk zonder naar huis (zo zij dit hadden) terug te keren. En indien een spreker geen vaste huisvesting had, maar wel getrouwd was, dan zal zijn vrouw, al dan niet vergezeld door kinderen, met hem meegetrokken zijn. Dit hoefde echter beslist geen belemmering in zijn bewegingsvrijheid te betekenen indien zijn echtgenote (en kinderen) zelf ook beroepsmatig een zwervend bestaan leidde(n), en juist hiervan zijn voorbeelden bekend. Zo weten we uit de Bloise rekeningen van de spreker annex heraut Jan Visier, dat hij getrouwd was met 'eenre clareyster van Nymmage', want zij 'seide dat si Jans Fisiers wijf was'.*30 Clareitsters, dat wil zeggen maaksters en verkoopsters van kruidenwijn, moeten evenals uwelsters (wafelbaksters) gerekend worden tot het varende volk: zij reisden de kermessen, markten, processies, hoven en dergelijke af om hun versnaperingen te slijten. Ook meester Jan van Vlaerdingen was getrouwd en had een dochter blijkens de Middelburgse stadsrekening van 1364: kennelijk oefenden ook zijn vrouw en dochter een beroep als varende uit, want naar aanleiding van de sacramentsprocessie ontvingen zij een beloning.*31 Dergelijke aanwijzingen ontbreken in het geval van Hildegarsberch.

Op zeker moment moet Willem besloten hebben om als vrij beroepsspreker te gaan rondzwerven van publiek naar publiek. Was het uit gedrevenheid of opportunisme? Was hij in een vorig beroep mislukt? De eerste maal dat hij in elk geval in een rekening wordt vermeld voor een bezoldigd optreden is op 5 februari 1383 in de rekening van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren:

Item opten selven dach [Sinte Aechtendach] Willem van Hilgarts berghe enen spreker ghegeven inden Hage bi den here van Asperen I gulden, facit II s. VII d.gr. II Holls. [ARA-AGH 1237; fol.98v]

Willem zal niet in februari 1383 zijn literaire debuut hebben gemaakt: zoals denkelijk alle sprooksprekers zal ook hij een tijdje bij een andere spreker in de leer zijn geweest, al is niet bekend bij wie en hoe lang. Franz merkt over de 'Spruchdichter' (met hun gezongen voordracht) op: 'Eine praktische 'Lehrzeit' werden alle fahrenden Sänger durchgemacht haben, wenn sich auch nur sehr wenig davon [...] in der Dichtung niedergeschlagen hat'.*32 Een leertijd is des te aannemelijker omdat de ervaren 'meester' de 'gezel' gemakkelijk bij zijn toekomstige (elite)publiek kon introduceren.*33 Van deze mogelijkheid zal elke aankomende spreker hebben willen profiteren. De gezellen zullen in eerste instantie hun meester bij de voordracht van zijn gedichten hebben bijgestaan en zullen later in de leertijd de gelegenheid hebben gekregen om zelf sproken voor te dragen, hetzij van hun meester, hetzij van hun eigen hand.*34 Na hun leertijd hadden de tot spreker opgeklommen gezellen meteen toegang tot hun beoogde publiek, aangezien ze daar niet meer geheel vreemd waren. Toch moest de kersverse zelfstandige sprookspreker pas dan naam en carrière gaan maken. Het is bepaald denkbaar dat Hildegarsberch vóór 1383 reeds in de rekeningen gefigureerd heeft als 'enen spreker'. Dat hij al vóór 1383 aan het Hollandse hof bekend moet zijn geweest, is vrijwel zeker gezien het feit dat hij bij zijn tweede geadmistreerde optreden reeds de titel 'meester' had ontvangen*35; geen enkel spreker zal op verdienste van één voorafgaand

optreden de meestertitel hebben gekregen. Willem kan dus heel goed al rond 1380 als spreker(sgezel) actief zijn geweest.

De suggestie van Bisschop en Verwijs, als zou de abdis van Rijsenburg onze spreker aan het hof van de graaf hebben geïntroduceerd, is niet alleen onbewijsbaar, maar ligt welbeschouwd ook minder voor de hand.*36 Wel is bekend dat deze abdis Willem opdracht gaf tot het schrijven van een gedicht*37: 4.Van den X gheboeden. Dat blijkt uit de volgende regels:

Van Reynsburch die abdisse

Was die ghene, des sijt ghewisse,

Die Willem aldus te dichten bat

Vanden thien gheboden wat. (4; 617-620)

Mogelijk gaat het hier om Agnes de Hornes (Agnes van Hoorn), abdis van het Benedictijner vrouwenklooster van Rijsenburg tussen 1364 en 1392.*38

In 1380 was Willem, aldus voorzichtige berekeningen, reeds 30 jaar. Met welke arbeid heeft hij daarvóór in zijn levensonderhoud voorzien en waarom heeft hij dit werk vaarwel gezegd? Mag men, met Franz, menen dat sprooksprekers net als Spruchdichters in hun oorspronkelijke beroep mislukt waren?*39 Heeft Willem in Hillegersberg wellicht emplooi gehad in de turfdelving en de daarmee samenhangende verschepping en handel? Feit is dat met de seizoensgebonden arbeid van de turfdelving slechts een schamel loon viel te verdienen - vervoer en handel gingen wel het hele jaar door - , en dat de armoede in de veendorpen reeds in de 14e eeuw leidde tot migratie naar steden en landbouwstreken.*40 Van Oostrom heeft eens verondersteld dat Hildegasberch, als we afgaan op zijn gedichten, zekere ervaringen in de handel had.*41 Ook afgezien van de vraag in hoeverre we uit de gedichten autobiografische gegevens mogen putten, blijft dit tot op grote hoogte onbewijsbaar, hoe verleidelijk het ook is om Willem, immers geboren aan de Rotte, een voormalig beroep toe te dichten in de sfeer van scheepvaart en handel. Daarbij voegt zich nog de interessante vraag: dankt Willem zijn elementaire opleiding tot geletterde (zie hierna) misschien aan het feit dat zijn ouders hem voorbestemd hadden voor het koopmansbedrijf?*42 Van Oostrom licht zijn veronderstelling niet toe, maar hij wil kennelijk refereren aan de scheepvaarttermen die Willem hanteert en aan een incidenteel pleidooi voor het correct behandelen van kooplui.

Wat betreft de kennis van de scheepvaart die Willem tentoonspreidt: men kan aan de hand daarvan suggereren dat hij een tijdlang zeeman of iets dergelijks is geweest. Regelmatig gebruik van scheepvaarttermen en -metaforen zou hiervoor kunnen pleiten.*43 Bovendien zijn er twee gedichten waarin de scheepvaart een ruimere aandacht krijgt. Ten eerste in 38.Vanden ghesellen die ommeseylden en 'persoonlijker' in 12.Van enen cruut ende hiet selve. Vooral dit laatste gedicht is interessant: de 'ic' vertelt erin, dat hij met zeelieden zeewaarts ging, in een storm terecht kwam en het schip aan de zee moest prijsgeven. In een klein bootje bracht men zichzelf in veiligheid. Willem geraakte op het vasteland vervolgens in financiële problemen, maar uiteindelijk kwam hij met hulp van een familielid uit de schulden. Toen hij de terugreis kon aanvaarden, ging het zijn bootje voor de wind. Beslissen of iets autobiografisch is, blijft problematisch, maar men mag zich in dit geval niet om de tuin laten leiden door de ik-vorm. Dit verhaal moet beslist niet al te letterlijk genomen worden. Zoals vaker is bij Willem de letterlijke betekenis ondergeschikt aan de morele betekenis.

De zeereis staat, naar het zich laat aanzien, symbool voor het financiële*44 reilen en zeilen van de jonge en onstandvastige mens (zie vooral de belerende slotverzen 298-310). Het is gevaarlijk hierin een biograficum te willen zien. De tocht per schip, de schipbreuk, de problemen aan de wal lijken in dienst te staan van het zogenaamde 'onbezonnen-jeugdtopos' en hebben - afgezien misschien van de financiële bijstand van het familielid - ook iets weg van de scheepsallegorie, alhoewel zieleheil en financieel heil op het eerste gezicht niet zo eenvoudig met elkaar te rijmen zijn. Het avontuur beschrijft het proces van de jongeling in het algemeen, die door schade en schande wijs moet worden op het punt van geld. Dat Willem het verhaal op zichzelf betreft, kan louter gedaan zijn om het geheel naast een belerende ook een min of meer realistisch-herkenbare vorm te verlenen (zie hierna). De sproke 38.Vanden ghesellen die ommeseylden, over het schipbreuk-avontuur van een vijftal jongelingen, is zonder meer een variatie op het populaire thema van de scheepsallegorie. Pleij zegt hierover: 'De scheepsallegorie is zeer populair in de christelijke belering van de middeleeuwen. Gebaseerd op verschillende bijbelpassages ontwikkelt zich uit de exegese der kerkvaders een hele reeks schepen die eerst in preken, maar later ook in andere teksten en afbeeldingen de christelijke leer moeten verduidelijken en de daaruit voortvloeiende moraal veraanschouwelijken. [...] Uit het schip van genade ontwikkelt zich in de volkspreek de voorstelling van een schip van boete, dat grote carrière maakt in de veertiende en vijftiende eeuw in allerlei communicatievormen'.*45 De tocht in het schip van boete 'stond bloot aan vele gevaren' welke 'omschreven konden worden in termen van storm'.*46 Een schipbreuk in een zee van zonden en ondeugden was derhalve vaak onvermijdelijk. Alleen het bezit van christelijke deugden kon de mens voor de ondergang behoeden. Pleij karakteriseert 38.Vanden ghesellen die ommeseylden als een berijmde preek: 'Vijf jongemannen varen roekeloos, zonder voorbereidingen, weg van Arnemuiden de zee op. Bij Schouwen-Duiveland lijden ze schipbreuk, maar ze worden nog net gered. Wat een waaghalzen! Maar zijn we niet allemaal roekeloos?

Doch wy waghen des ghelijcs:

Al hier in desen aerderijck

Worden wy menichwerff ghevreest

Mit siecte, mit lyden, mit tempeest (38; 81-84)

Zorg er dus voor dat je goed uitgerust bent voor de tocht naar het eeuwige leven, want talloze gevaren liggen op de loer'.*47

Vooralsnog bezitten we geen ondubbelzinnige aanwijzingen waaruit we zouden kunnen besluiten dat Willem zeeman of koopman is geweest; er is voldoende reden om aan te nemen dat Willem ook in 12.Van enen cruut ende hiet selve slechts bij-wijze-van-spreken sprak. Het gebruik van scheepvaarttermen in sproken, (goeddeels) bestemd voor een Hollands publiek dat vertrouwd was met water en schepen, door een - ook noodzakelijk per schip*48 - rondreizend Hollands dichter uit het Hillegersberg aan de Rotte, hoeft geenszins te verbazen, en bewijst weinig met betrekking tot de aanvankelijke professie van de latere spreker. Wist iedere Hollander, zeker iedere reizende Hollander, toentertijd niet iets van scheepvaart af, zonder er zelf beroepsmatig mee van doen te hebben? Immers, ook Augustijnken lijkt wel verstand te hebben gehad van scheepvaart getuige zijn sproke Van den scepe*49, terwijl men zijn professie toch liever in de sfeer van de geestelijkheid of het clerkschap zou willen zoeken.*50

Terug naar Hildegarsberch. Een incidenteel pleidooi voor een goede behandeling van de koopman bewijst evenmin veel*51:

Den vreemden coepman menigerhande,
Wan si comen uut enigen lande,
Die salmen doecht ende eer bewisen (=stadsbestuur)

[...]

Alsmen den coepman wel betaelt
Ende altoes gelijc ende reden doet,
Soe brenget menich man sijn goet,
Daer die lude hem aen generen (onderhouden)

[...]

Wat ambacht daer si hem toe saten, (op toeleggen)
Dat salmen doen in sulker maten,
Dat die coepman is bewaert (2; 139-141, 144-147, 155-157)

Hier staan passages tegenover, waarin de kooplui er (ogenschijnlijk) minder goed afkomen.*52
Pleij leest in 80.Vanden woekenaer een felle uitval naar de burger, die achtereenvolgens met de koopman en de verachtelijke woekeraar geïdentificeerd wordt*53:

God, die is ende ye ghewas
Ende ewich blijft, die luste das,
Te maken drierehande leven;
Ende watter meer is an ghedreven, (bijgekomen)
Dat scoep die vyant onghehuyr.
Papen, heren ende ghebuer, (boeren)
Dese drie leven maecte God.
Nu heeft die duvel doer sijn spod
Daer na ghemaect den woekenaer,
Die dander drie mit sijnre schaer
Mach vernoeghen ende verlienen.*54 (80;1-11)

De passage is geïnspireerd op Freidank, die in de 13e eeuw al waarschuwde voor de gevaren van de vierde stand. Pleij meent: `Hij bedoelt daarmee de nieuwe, economische macht die de oude ordening dreigt te ondergraven, de kooplieden. Ze leefden van bedrog en waren derhalve onchristelijk. En het kon niemand anders dan de duivel zijn die deze stand op aarde geplaatst had, ten einde de bestaande standen te gronde te richten. De gedachte moet wel zijn dat de koopman

geen door God opgelegde taak vervulde maar zich een taak naar eigen inzicht, of naar dat van de duivel, had aangemeten, waarbij hij een oneigenlijk gebruik maakte van door God aan de mens in leen gegeven goederen. Daarmee weet hij, als instrument van de duivel, de overige standen aan zich te knechten'. Pleij rekent deze ideeën over de duivelse stand tot het 'behoudend concept uit de hogere standen'.*55 Overigens moet vastgesteld worden dat Willem een nogal gechargeerde voorstelling van zaken geeft - ten behoeve van een aristocratisch publiek? - en dat hij ondanks de klare taal in zijn inleiding de identificatie tussen burger, koopman en woekeraar niet tot het einde toe consequent weet vol te houden. Anderzijds sluit Willems kritiek op het misbruik van geld en macht vanuit de burgerstand goed aan bij zijn uiterst traditionele standenideologie. Voorts worden in 27.Van drien ghebroederen en 57.Vanden corencopers kooplieden negatief geportretteerd om hun compromisloze hebzucht en gebrek aan caritas, zowel ten aanzien van God als de medemens.

Tussen ca.1380 en 1408 was Willem in elk geval sprookspreker van beroep. Rekeningenonderzoek heeft uitgewezen dat hij 32 maal tegen beloning voor de graven van Holland, Albrecht van Beieren en Willem VI, is opgetreden; in dertig gevallen aan het Haagse Binnenhof, één keer in Middelburg en één maal in Haarlem. Voorts trad hij tenminste één maal op in de Benedictijner abdij te Egmond, één keer voor de stadsraad van Middelburg en één maal voor het stadsbestuur van Utrecht. Tenslotte is bekend dat hij drie optredens verzorgde voor hertog Willem van Gelre en Gulik en zijn raad, te weten twee maal te Leiden en één maal op een niet nader genoemde plaats, waarschijnlijk in Gelre.*56

Naast Willems denkbeelden, waarover later, zijn er uit de sproken globaal genomen twee soorten 'autobiografische' gegevens te isoleren: die over zijn leven in het algemeen, en die over zijn beroepsuitoefening in het bijzonder. De vraag is welke gegevens betrouwbaar zijn, en welke quasi-autobiografisch. Tot nu toe is hier op grond van de sproken aangenomen dat Willem in Hillegersberg is geboren, geen geestelijke was, een gedicht in opdracht van de abdis van Rijnsburg schreef, en - gebaseerd op passages uit één gedicht - dat hij een zekere ouderdom heeft bereikt. Twee gegevens stoelen op uitspraken in de derde persoon enkelvoud, twee op (grotendeels) 'ic'-uitspraken. Niet alle 'ic'-uitspraken van middeleeuwse auteurs mogen voor waar gehouden worden. In een groot aantal gevallen, zeker ook als we met sprekers te maken hebben, is de 'ic' een vertelinstantie die aan de persoon van de dichter ontstegen is: met de 'ic' speelt de dichter een rol. Eerder nog mag men enig belang hechten aan de mededelingen in de - zich van de vertelinstantie distantiërende - derde persoon, vooral in proloog en epiloog, waar de spreker/ dichter zijn naam noemt.*57 De 'ic' moet veel vaker gezien worden als de 'bovenpersoonlijke' vertelinstantie, een technisch middel der vertelkunst, in hoge mate ingesnoerd in een traditioneel-retorisch keurslijf. Ook in het sprokengenre wordt veeleer het typische en algemeen-menselijke tot uitdrukking gebracht dan het uniek-individuele. Zo een dichter al gebruik maakt van biografisch materiaal, zal hij het (niet-conventionele) persoonlijke vaak hebben herschapen tot het typische en topische.*58

Voorzover Willem van Hildegasberch de indruk geeft informatie over zijn leven in het algemeen te verstrekken, lijkt hij de grenzen van het traditionele motievenarsenaal veelal niet te overschrijden. Als eerste moet aandacht besteed worden aan Willems uitspraken over 'zijn' jeugd. In 66.Van drierehande lyden spreekt hij erover: 'Ic had gheset in hoghen doen Al mijn lijff, als een baroen, Die overmoedich is ghestelt' (vs.1-3). Hij leefde hoogmoedig boven zijn stand, en dit moest een keer fout gaan: hij slaat de goede raad van zijn familie in de wind, zijn verwanten trekken de

handen van hem af en hij raakt vervolgens aan lager wal: 'Misdede ic yet, ic wort gheslegghen, Ic most den menighen verdregghen Entaer toe lyden mit hem allen' (vs.19-21). In 12. Van enen cruut ende hiet selve verhaelt hij van de schulden die hij op jonge leeftijd gemaakt had, de 'schipbreuk' die hij leed en de hulp die hij tenslotte kreeg van een familielid. Door financiële schade en schande is hij wijs geworden en weet nu dat men in zijn jeugd het geld niet van zich moet verjagen. In 113. Vander bedevaert getuigt hij:

Int beghin van minen leven

Wart mi cranck verstant ghegheven

Ende luttel wijsheit inghevoecht:

Twisschen archeit ende doecht

Dat onderscheit en wistic niet. (113; 1-5)

Op zijn twaalfde jaar wil hij het onderscheid leren tussen goed en kwaad, en een priester zendt hem op bedevaert, wat goeddeels op een mislukking uitloopt. In 119. Vanden hofman betuigt hij zijn spijt over zijn lichtzinnige jeugd:

Ic wil nu laten dach by dach

Dat ic seer te minnen plach

In minen joecht hier te voren;

Want ic hebber bi verloren

Den edelen tijt, die God verliet (119; 1-5)

In contrast met de door hem betreurde jeugdzonden, staat nu zijn wijze ouderdom. Willems spijt van jeugdzonden mag vrijwel zeker niet geïnterpreteerd worden als een op waarheid berustende ontboezeming; het is een traditioneel motief, dat we in verschillende varianten bij talloze dichters terugvinden.*59 Dergelijke gemeenplaatsen hebben tot doel de volgende stelling kracht bij te zetten: de jeugd betekent dwaasheid en de ouderdom wijsheid. De jeugd jaagt in zorgeloze, roekeloze onbezonnenheid de wereld na, maar met de jaren komen bezinning en wijsheid.*60 Ditzelfde motief werkte Willem ook uit zónder het op zichzelf te betrekken, in 32. Vanden ouden ende vanden jonghen, 38. Vanden ghesellen die ommeseylden, 108. Hoe die joecht overgaet, en 116. Hoe doude jonc willen wesen.*61 Evenwel, Willem betrok het jeugdzondentopos niet alleen op zichzelf om het betoog 'aanschouwelijk' te maken: de quasi-persoonlijke ontboezeming was niet alleen middel, maar ook doel op zich. Het was mede een retorische kunstgreep om het publiek welwillend te maken ten opzichte van de dichter; hij heeft vroeger zonden begaan, maar alles heeft zich ten goede gekeerd. Hij is nu een vir bonus, een goed mens.*62

Indien men zou menen dat Willem op zijn twaalfde jaar werkelijk een bedevaert heeft ondernomen, waarbij hij veelvuldig van het rechte pad afdwaalde, dan leest men 113. Vander bedevaert te oppervlakkig. Staat er niet: 'Dus heb ic voert van jair te jair Ghevordert wel mijn bedevaert' (vs.28-29)? En staat er even verder niet, dat hij zich wil inspannen 'Om te doen mijn bedevaert, Die mi langhe was bevolen' (vs.82-83)? Zoals Willem in 94. Van hoede de levensweg voorstelt als een weg vol obstakels en in 12. Van enen cruut ende hiet selve het wisselvallige financiële bestaan van de

jongeling voorstelt als een pseudo-persoonlijke, gevaarvolle tocht per schip, zo stelt hij in 113. Vander bedevaert het (geestelijk) leven voor als een pelgrimstocht met ups en downs. En het is rond het twaalfde jaar dat ieder kind met deze geestelijke tocht een aanvang neemt, want dan bereiken kinderen de jaren des onderscheids en worden ze rijp geacht voor biecht, communie, vormsel en vasten.*63 De sproke sluit aan bij de literaire traditie van de levensweg-als-pelgrimstocht.*64 En wederom werkt de dichter de tegenstelling tussen onbezonnen jeugd en wijze ouderdom uit. Een passage uit 1. Van den testament met een quasi-persoonlijke ontboezeming sluit hier nog bij aan:

Want ic was te sceep gegaen,
Had my die wynt gelijc gestaen, (gunstig)
Ic had die reise geavontuert;
Ende nu mijn leven langer duert
Bi concent van onsen Heer, (toestemming)
Nu wil ic volgen wiser leer
Ende wesen altoes op mijn oert, (hoede)
Te wachten my van sunden voert
Die wijl ic cracht heb ende sin. (1; 165-173) (verstand)

De dichter doet het voorkomen dat ooit zijn laatste uur geslagen leek. Toen dit niet het geval bleek te zijn, besloot hij te breken met zijn zondige verleden om voortaan deugdzaam door het leven te gaan. Weer herkent men hier iets van de scheepsmetafoor en nogmaals presenteert de voordrachtskunstenaar zich als een goed mens met levenswijsheid.

Het zal voorts duidelijk zijn dat de dromen, die Willem in de gedichten 81. Vanden sloetel (tweede gedeelte), 95. Van den avontmael en 96. Vanden droem weergeeft, puur literaire constructen zijn, geheel aansluitend bij de traditie van het droomvisioen.*65 De 'ic' treedt slechts op om de poëtische handeling ten minste een schijn van geloofwaardigheid te verlenen. Literaire constructen zijn ook de disputaties 87. Vander avontuer, 100. Van ghenoechten en 102. Een disputacie. De dialoog is nooit de weergave van een authentiek gesprek, maar steeds een literair raamwerk waarin de dichter zijn eigen gedachten en meningen kan vormgeven; hij laat de ene spreker louter iets zeggen of vragen, om het door de andere spreker met succes te laten bestrijden of beantwoorden.*66 Willem dirigeert in zijn quodlibets beide sprekers: de 'leerling' of 'vragensteller' enerzijds en de 'autoriteit' anderzijds. Het mag dan ook niet verwonderlijk heten, dat bij vergelijking de titels van de leerling en de autoriteit in de drie gedichten dooreenlopen. De 'ic' is telkens leerling Willem: in gedicht 87 wordt hij als leerling aangesproken met 'meester', conform zijn titel in diverse rekeningen. In de gedichten 100 en 102 wordt de autoriteit met 'meester' aangesproken.

Als ze al op waarheid zouden berusten, dan zouden het voor Willems biografie slechts triviale feitjes zijn dat hij door een hond is gebeten, aldus 42. Vander hontsschede, en dat hij door een jonkvrouw is bedrogen, aldus 23. Vander wankelre brugghen. De hond dient echter exemplarisch te worden opgevat: hij staat voor de onbetrouwbare, gluiperige 'schalk'. De jonkvrouw wordt door Willem ten tonele gevoerd om op allegorische wijze aanschouwelijk te maken dat achter schone

woorden minder schone bedoelingen schuil kunnen gaan. Al bevatten de sproken wellicht feiten met een kern van waarheid, Willem heeft die feiten hier toch vooral dienstbaar gemaakt aan zijn behoefte tot fictionalisering.

In 86. Van rechters trekt Willem van leer tegen rechters die zich laten omkopen en tegen corruptie in het algemeen. Als Willem zich in de derde persoon bekend maakt, lezen we: 'Want Willem die heeftet ondervonden Van Hildegasberch in corten stonden' (vs. 121-122). Kan hieruit worden opgemaakt dat Willem het korte tijd daarvoor in een rechtsgeding had moeten afleggen tegen een financieel draagkrachtiger persoon en een corrupte rechter? Of dat hij zelf hovelingen heeft moeten omkopen om bij de vorst entree te krijgen (zie vs. 100-103)? Het zou kunnen, maar anderzijds kan Willem ook bedoelen dat hij, meer in het algemeen, alom de corruptie ziet toenemen of dat hij ondervonden heeft dat rechtvaardigheid de beste keuze is (zie de slotverzen).

Een curieuze passage treft men aan in de slotformule van 98. Vanden XL daghen: Willem lijkt zijn zojuist uiteengezette denkbeelden over deugdzaamheid en zuivering van zonden enigszins te relativiseren met de woorden:

Want Willem heeft om ghedocht

Van Hildegasberch, waert dat hi mocht,

Hi wijsde u gaern den rechten pat,

Al is hi selve in weldoen*67 lat. (98; 163-166)

Ontboezemingen van dit kaliber zijn, hoe terloops ook, uiterst zeldzaam. De uitspraak druist in tegen wat de traditie voorschrijft: waar dichters veelal trachten zich als autoriteit geaccepteerd te maken door hun integriteit en deugdzaam kwaliteiten te onderstrepen om daarmee hun betoog het nodige gewicht te verlenen, relativeert Willem zijn gezag in dezen. Hij 'bekent' in feite dat een sprookspreker ook geen heilige is.

Willem opent 115. Van goeden gedachte met de mededeling dat hij ziek was vlak voor de Paastijd. Misschien is de ziekte voor Pasen een - uitzonderlijke - literaire opening zonder biografische waarde. We besluiten uit Willems Spaziergänge en Natureingänge tenslotte ook niet dat hij een fervent wandelaar en natuurminnaar was, al zou dat ironisch genoeg bij een reizend spreker niet ondenkbaar zijn. Schuilt er symboliek achter de ziekte voor Pasen, immers de tijd voor de jaarlijkse biecht en communie?*68 Willems ziekte zou geïnterpreteerd kunnen worden als metafoor voor het gevaar waarin zijn zieleheil verkeert. Indien anderzijds aangenomen wordt dat 's dichters uitspraken in de derde persoon met 'signatuur' een groter waarheidsgehalte bezaten (zie ook hiervóór), dan was Willem wel degelijk ziek, en heeft hij zijn persoonlijke ziekte aangegrepen om zijn overpeinzingen tot nut van het algemeen ten beste te geven. De slotregels getuigen:

Dit ghedicht ende dese figuer

Maecte Willem, al wart hem tsuer,

Van Hildegasberch, ter selver stont

Doe hi was sieck ende onghesont. (115; 109-112)

Het is denkbaar dat de vermelding van een reële ziekte (vooral) ook bedoeld was om op het gemoed van het publiek te werken: men zou een extraatje kunnen overwegen omwille van inkomstenderving wegens ziekte - hij had immers met Pasen aan het Haagse hof kunnen optreden.

Authentiek klinken de gedichten waarin Willem zich presenteert als een eenvoudig man, die soms ten prooi is aan twijfels en wie het geluk niet immer goedgezind is. In 46. Van twifel zegt hij bijvoorbeeld: 'Veel ic jaghe, cleyn ic va' (vs.32) en in vs.196 merkt hij op dat 'mi davontuer is fel'. Even verder verzucht hij: 'Goet gheval comt mi te spade' (vs.200) en 'Wye te penninghen is gheboren, Hy en comt nimmermeer te ponde' (vs.222-223). Tenslotte merkt hij over het geluk op: 'Al minne ic hoir, si en mint mi niet' (vs.230). In 87. Vander avontuer verzucht hij:

Avontuer heb ic ghesocht

Oest, west, te menigher stede,

Die ic vinden niet en mocht,

Wat arbeit dat ic daer om dede.

Nu faelgeren mi die lede (87; 1-5)

In zijn zwervende bestaan zal het geluk hem beslist niet voortdurend hebben toegelachen, en het publiek mag dat weten. Willem eindigt dan ook met de woorden: 'Al is mijn gheluc ter werlt smal, En wilre mi niet om versaghen' (vs.307-308). Overigens hoeft uit vs.1-3 niet opgemaakt te worden - zoals sommigen deden - dat onze dichter een soort globetrotter was, evenmin als uit de bewering dat hij 'door menich lant' getrokken is (vs.13). Het laat zich aanzien dat Willem zich heeft bewogen door Holland, Zeeland, Utrecht en (mogelijk) Gelre.

De sproken verschaffen over Willems leven-in-het-algemeen weinig informatie. We zagen zojuist dat als Willem authentiek aandoende uitspraken doet (ziekte, gebrek aan geluk), er een zeker eigenbelang in het spel lijkt te zijn. De gedichten laten dan ook meer los over zijn beroepsuitoefening in het bijzonder. Dat wil zeggen dat veel voor authentiek te nemen uitspraken op de een of andere wijze samenhangen met de professie (en de beloning) van de sprookspreker.*69 Het middeleeuwse publiek had, zo wordt verondersteld, geen boodschap aan persoonlijke ontboezemingen: die waren alleen dan interessant als ze vertaald werden naar het niveau van algemeen-menselijke, collectieve problematiek. De sprookspreker vraagt derhalve ook (vrijwel) geen aandacht voor zijn persoonlijk wedervaren. Persoonlijke uitspraken met betrekking tot de praktijk van het eigen dichterschap vormen hierop evenwel een uitzondering, hoezeer ook begrensd en reeds bepaald door de traditie.*70 De dichter vroeg niet zozeer aandacht voor zijn dichtpraktijk omdat dit de warme belangstelling van het publiek genoot, maar omdat hij er zelf belang bij had.

Zo zinspeelt Willem meermalen op de beloning die hij als spreker beurde. Jonckbloet las in de openingsverzen van 52. Een exempel van partyen dat Willem eens een geringe beloning had ontvangen vanwege te grote openhartigheid.*71 De bewoordingen in vs.1-16 zijn evenwel te vaag om er iets dergelijks uit te besluiten. Hoogstens benadrukt Willem in vs.1-5 zijn afhankelijkheid van de (soms geringe) vrijgevigheid der heren.

Een regelrecht geval van 'wanbetaling' rakelt Willem op in 83. Hoemen voer die eere gaet schulen. Hij vertelt dat hij een hof had bezocht, waar hij rijkelijk werd beloond door de superieur van de

gastheer aldaar. De gastheer verzocht hem om nog eens terug te komen. Toen de spreker terugkeerde op een moment dat de superieur niet op bezoek was, werd hij door de gastheer als oud vuil behandeld en vertrok hij zonder enige beloning te hebben ontvangen. Willem besluit dan met de woorden:

Desen schamp ende dit confuus

Schiede Willem tot eens papen huus,

Hi hiet heer Dirc die Commelduer.

Had hi gheen beter avontuer

Vanden vrouwen tgelte te cryghen,

Hi soude menichwerven zwighen,

Als hi predict ende singt,

Om dat hem tghelt in doren clingt. (83; 227-234)

Deze informatie lijkt te specifiek om niet authentiek te zijn. De laatste vijf regels leveren overigens problemen op bij de interpretatie.*72 De meest plausibele verklaring van de passage lijkt aldus te moeten luiden: Dirc zou, belust op geld als hij is, vaak niet preken en zingen, als hij niet het geluk had dat de vrouwen hem daarvoor betaalden. Dirc die Commelduer wordt in het gedicht en de slotstrofe gehegeld als gierige wanbetaler en als een (tot simonie neigende) hebzuchtige geestelijke. Het was niet Willems gewoonte om namen te noemen. Dirc die Commelduer is de enige die in negatieve zin in de gedichten voorkomt. Bisschop en Verwijs veronderstelden dat Willem doelt op Dirc van den Rijn, de Leidse commandeur van de Duitse Orde.*73 Dit lijkt een gelukkige gissing. Alleen is het onjuist dat deze Dirc tussen 1370 en 1375 commandeur was. Loopstra situeert Van den Rijns commandeurschap tussen 1377 en 1388.*74 Deze jaartallen stroken beter met Willems literair-actieve periode. De Leidse commanderij van de Duitse Orde ressorteerde onder de Balijs van Utrecht, waar de Landscommandeur zetelde. Het 'hof' waarvan Hildegasberch sprak, was dus de Leidse commanderij, en de gastheer die hem verzocht om zijn terugkeer en die hem nadien slecht behandelde, was Dirc van den Rijn. De superieur, die bij Willems eerste optreden in de commanderij op bezoek was, en die kennelijk een goede spreekwiel op waarde wist te schatten, zal de Utrechtse Landscommandeur geweest zijn. Welke spreekwiel Willem bij zijn bezoek aan de commanderij zal hebben voorgedragen, onttrekt zich aan ons blikveld.

In de Leidse commanderij hielden naast de commandeur/pastoor verder nog twee priesterbroeders verblijf, en enkele personeelsleden. Voornaamste inkomsten van de commanderij kwamen uit de bediening van de Leidse Pieterskerk en de zielzorg in de Leidse parochie. Daar stonden echter behoorlijke uitgaven tegenover: men had grote financiële verplichtingen jegens de Duitse Orde, zodat de financiële positie van de Leidse commanderij nimmer rooskleurig was. De Leidse commandeur was overigens dé aangewezen persoon, gezien de ligging van de commanderij, om de belangen van de Landscommandeur aan het grafelijke hof in Den Haag te behartigen.*75 De relatie tussen enerzijds de graaf en de Leidse bevolking en anderzijds de Leidse commandeurs was niet altijd goed te noemen, meent Van Kan.*76 Bij het Leidse patriciaat bestond onder meer behoefte aan het stichten van vicarieën in de Pieterskerk. De Duitse Orde was hiermee niet gelukkig, want

het aanstellen van priesters en (soms) het oprichten van kapellen of altaren in de kerk met de hieraan verbonden - regelmatig terugkerende - schenkingen, gingen buiten de Orde om. Van Kan meent dat de komst van vicarissen concurrentie betekende, niet in de laatste plaats op het financiële vlak. Herhaaldelijk ook werd de Duitse Orde te Leiden door de bevolking van wanbestuur beschuldigd. Meerdere malen moest graaf Albrecht als patroon van de Pieterskerk zich in de ontstane conflicten mengen om de weigerachtige commandeurs tot de orde te roepen. Indien Willem in de jaren tachtig 83. Hoemen voer die eere gaet schulen in bijvoorbeeld Haagse hof- of Leidse patriciërskringen heeft voorgedragen, zal men beslist begrepen hebben wie hij met Dirc die Commelduer bedoelde. Tevens moet men dan de toespeling begrepen hebben dat Dirc zich voor liturgische handelingen door vrouwen (!?) liet betalen.

Er zijn eigenlijk drie redenen denkbaar waarom Dirc van den Rijn onze spreker niet heeft beloond. In de eerste plaats was de Leidse commanderij niet rijk. Dirc had mogelijk geen geld over voor voordrachtskunst. Daar staat tegenover dat er wel geld was ter verfraaiing van de commanderij. Beschikte de Landscommandeur misschien over geld voor de beloning van Willem, waarover Dirc niet kon beschikken? In de tweede plaats behoorden de sprooksprekers tot de omvangrijke middeleeuwse randgroepering van rondreizend volk. Velen waren entertainers, zoals musici, dichters, dansers, acrobaten, goochelaars, jongleurs, vuurvreters, koorddansers, dompteurs en zo meer. Maar tot de randgroepering behoorden ook de talloze geestelijk en lichamelijk gehandicapten, paupers, hoeren, dieven, oplichters, moordenaars, brandstichters, vluchtelingen, ballingen, vagebonden, kwakzalvers, verlopen monniken, studenten etcetera. Allen werden door de gevestigde orde meestal zonder onderscheid tot de kaste der personae infames gerekend. Zij waren vrij, stonden bekend als eerloos, genoten geen rechtsbescherming en hadden als groep een slechte reputatie.*77 De officiële houding van de kerk, geïnspireerd door de kerkvaders en bekrachtigd tijdens concilies, ten aanzien van de varende lieden was negatief. De levenswijze en de kunsten van deze buitenmaatschappelijken werden afgedaan als schaamteloos, ontuchtig en zondig. Hun kunst hield de eerbare mensen van het heil af. In de theologische tractaten kwamen de entertainers er niet genadig af: men suggereerde zelfs banden met de duivel, en hel en verdoemenis werd over hen uitgesproken.*78 Volgens Augustinus was het belonen van varende lieden zondig. Eerst Franciscus' positieve waardering van de armoede kwam de varenden enigszins ten goede: de franciscanen maakten zich de technieken van de speellieden eigen en trokken rond als jocolatores Dei.*79 Het is dus mogelijk dat Dirc van den Rijns houding zijn verklaring vindt in de officiële kerkelijke opvattingen. Daar moet evenwel direct bij aangetekend worden, dat men algemeen aanneemt, dat de negatieve houding van de kerk een reactie was op de in feite goede verstandhouding tussen clerus en entertainers in de praktijk.*80 Willem zal het 'papen huus' niet voor niets hebben bezocht. Bovendien mag men zich afvragen of de reputatie van Willem, toch een religieus-bevlogen spreker die regelmatig in de hoogste kringen zijn opwachting maakte, niet (aanzienlijk) zal hebben afgeweken van die van de varende lieden in het algemeen. Immers, de superieur van Dirc, de Utrechtse Landscommandeur had zich wel verwaardigd om Willem te belonen. De derde en meest aannemelijke verklaring zal toch wel zijn dat het hier om een incidentele affaire ging. Willem heeft na een optreden bij Dirc geen beloning ontvangen: Dirc van den Rijn was alleen beleefd in het bijzijn van zijn kunstminnende superieur, bij wie kunst waarschijnlijk meer tot de status hoorde die hij voerde. Dirc bleek later echter een kleinzielige vrek zonder gevoel voor ware dichtkunst - die zich, hebzuchtig als hij was, wel voor zijn eigen 'optredens' in de Pieterskerk liet betalen. Middels

de laatste strofe van de sproke heeft Willem op poëtische wijze zijn gram gehaald en heeft hij zijn publiek er van willen doordringen hoe eerloos het is om de ware kunst financieel niet te ondersteunen. Tot zover de affaire-Dirc die Commelduer.

Een ander aspect van Willems 'biografie' is de kwestie van de inspiratie. Om op niveau te kunnen blijven dichten, was hij zijn hele literaire loopbaan op zoek naar nieuwe stof om gedichten te maken, 'Want goet ghedicht ende niet te langhe, Een schoen vertreck van nyewen sanghe, Dat heeftmen gaern ter heren hove' (56; 165-167). In 32.Vanden ouden ende vanden jonghen laat Willem een jonkvrouw tegen hem zeggen*81:

Want wye dat sulke consten draecht,

Als ghi dicwijl hebt gheploghen,

Die is guet wat nyewes vertoghen.

Lichte hi mochte daer bi verwrecken (geïnspireerd worden)

Ende een materi daer uut trecken,

Dair hy op dichten mocht hier naer. (32; 78-83)

In 74.Van Sinte Gheertruden min vernemen we: 'Mijn ghepeins en was niet clien, Om schone materi te vinden, Die ic in ryme mocht ontbinden' (vs.12-14). Met name Gods Woord, dat eeuwig is, was een onuitputtelijke inspiratiebron, zoals gezegd wordt in 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven:

Die dichten connen ende vinden,

Die horen altoes gaern onbinden

Die woerden Goods entie scriftuer,

Omdat si gherechtich ende puer

Ewelijck sel bliven staen. (21; 1-5)

De dichter moest voortdurend overal zijn oor te luisteren leggen en zijn ogen de kost geven, want uit veel zaken viel wel een sproke of exempel te maken, uitzicht biedend op de (Goddelijk-geïnspireerde) waarheid achter de blote feiten. Soms lijkt het Willem de nodige moeite te hebben gekost om tot een nieuw gedicht te komen. Uit 73.Dit is vander ghiericheit spreekt zijn inspanning: 'Ic bin in dichten soe verdoert, En weet wat langher bringen voort, Dat ghenoechlic is te horen' (vs.1-3). De ene keer putte Willem zijn stof uit het leven zelf*82, zoals de wanbetaling door Dirc die Commelduer. Wellicht bevatte 38.Vanden ghesellen die ommeseylden - in letterlijke zin - toch een actuele kern van waarheid. De sproke 81.Vanden sloetel maakte Willem naar aanleiding van de Pinksteroploop der Leidse handwerkslieden in 1393 en de strafmaatregelen die graaf Albrecht vervolgens nam. Ook het Westers Schisma en de Hoekse en Kabeljauwse twisten vormden een bron van inspiratie. Andere malen ontleende Willem stof aan schriftelijke bronnen of aan de rijke mondelinge traditie van zijn tijd, waarover later meer. Veelvuldig omschrijft hij een mondelinge receptie in termen van 'horen', 'horen vertellen', 'horen (voor)lezen' en 'horen spreken' (ook: 'men leest ons').*83 Tenslotte moet hij ook veelvuldig geput hebben uit zijn eigen dichterlijke creativiteit, alhoewel nauwelijks valt te achterhalen of een gedicht geheel of gedeeltelijk aan Willems fantasie is

ontsproten dan wel (ten dele) teruggaat op onbekende of voor ons niet meer direct herkenbare stof. Zo is het evengoed mogelijk dat 23.Vander wankelre brugghen of 57.Vanden corencopers aan een ons onbekende bron zijn ontleend, als aan de fantasie van Willem ontsproten. Hij zocht, naar eigen zeggen, zelfs welbewust clerken op, die hem aan nieuwe onderwerpen konden helpen. We vernemen uit de sproken dat hij het Latijn niet beheerste. Hij had derhalve de Latijnse School nooit bezocht en geen clericale opleiding genoten. De schatten die in het Latijn lagen opgeslagen, moesten hem door clerici ontsloten worden. In 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven vertelt de dichter zijn publiek hoe hij aan z'n stof gekomen is en hoe die uit het `Latine [...] in Duutschen tale' (vs.24-25) is vertaald:

Tquamen si twee tot enen male

Malc mit anderen in een kerck,

Een leeck dichter ende een clerck,

Tusschen vesper ende noen.*84

Sy en hadden anders niet te doen,

Dan si van dichten ende van const

Spraken, entie clerc begonst

Goede boecken voert te legghen,

Ende hem tLatijn in Duutsche seggen. (21; 26-34)

De genoemde lekedichter is ongetwijfeld Willem zelf. Even later behandelt hij drie verzen uit het responsorium van het missaal, gezongen bij de zielemissa. In 33.Van dominus bekent hij:

Al heb ic menich dinc ghevonden,

Dat int Latijn bescreven staet,

Dair toe moet ic nemen raet

Mit clercken, diet mi duutschen voert.

[...]

Uten Latijn wort mi vertoghen,

Hoe dat grote heren moghen

Horen naem in eren houden (33; 14-17, 21-23)

Aan de hand van iedere letter uit het Latijnse woord `dominus' wordt dan een edele kwaliteit besproken. Ook 86.Van rechters blijkt deels gebaseerd op een Latijnse bron:

Alst in tLatijn bescreven stoet

Soe wil ict u in Duutsche ontbinden.

[...]

Daer stont ghescreven openbaer

Int Latijn, alsment mi las (86; 10-11, 16-17)

Hierop volgt een citaat-in-vertaling uit de Vulgaat (I Samuël 8:3). Er is nog een gedicht waarbij men een Latijnse bron zou mogen vermoeden. In 8. Dit is van ere treffen we het verhaal uit Livius' *Ab urbe condita* aan over Camillus en de verraderlijke schoolmeester van Falerii. Het is ditmaal echter zeer de vraag of iemand dit speciaal voor Willem vertaald heeft. Uit zijn woorden in vs.31-32, 'Exempel recht gheliken desen Heb ic eenwarff horen lesen', kan men afleiden, dat hij het verhaal als exemplum in het Middelnederlands gehoord heeft. De spreekwys 36. Van Affricanus is, ondanks de Romeinse context, in elk geval niet gebaseerd op een Latijnse bron, maar op Maerlant.*85

Niet alle Bijbelstof zal, zoals hiervóór al bleek, in het Middelnederlands voorhanden zijn geweest (zie ook hierna). Willem kan hiervoor meermalen de hulp van clerken hebben ingeroepen. Overigens valt op dat sommige Bijbelse namen en begrippen hun (correcte) Latijnse verbuiging (nog) hebben in 25. Dat ewangelium van Paeschen (zie ook de titel): Jhesus (vs.2), Jhesum (vs.85), Ihesum (vs.132), Pilato (vs.10), Pilatus (vs.21) en Pilatum (vs. 74). Zie ook de titel 40. Vanden gheboorten Christi, alsmede het gebruik van het begrip 'Misericordia' (vs.67) in 11. Dit is van beschermen. Daar staat het halve bastaardlatijn 'Kir Deus, Deus Dominus!' (15; 170), kennelijk satirisch bedoeld, tegenover, alsmede 'dyaleticum' (21; 153. Begrijp: dialectica) en 'Pilato Ponciaen'*86 (79; 132). Bij nadere beschouwing zijn dergelijke Latijnse begrippen en verbuigingen niet distinctief genoeg om Willem alsnog een zekere clerikale opleiding toe te dichten. Het is uiteraard niet uitgesloten dat Willem, autodidact als hij geweest moet zijn, in zijn leven nog een beetje Latijn heeft geleerd. Maar men mag hem wel geloven als hij beweert het Latijn niet (of ten hoogste uiterst gebrekkig) te beheersen. Waarom zou hij er om liegen? Het was bepaald geen aanbeveling om als dichter geen 'gramarijn' te zijn.*87 Het moge nu ook duidelijk zijn dat Willems meestertitel in de diverse rekeningen, voor het eerst voorkomend in de Hollandse rekening van 28 december 1383, niets heeft uit te staan met de titel van magister, die men behaalde na een studie in de zeven vrije kunsten.

4.2. Professie en sociale positie*1

Er kunnen grofweg twee soorten producenten van literatuur in de volkstaal worden onderscheiden: de gezeten clerk-auteurs en de rondreizende voordrachtskunstenaars.*2 Hildegasberch moet tot de laatste, en voor wat de middeleeuwen betreft tevens oudste, groep literatoren gerekend worden. J. Bumke maakt er gewag van, dat al vanaf de periode der Germaanse stammen de mondelinge traditie bloeide: toen al bezochten entertainers de hoven der 'edelen' om er hun heldenliederen te zingen. N. Voorwinden heeft erop gewezen dat Germaanse vorsten reeds dichters aan hun hoven hielden voor het vervaardigen en zingen van prijs-, klaag- en heldenliederen over roemruchte voorvaders. De hofdichter-zanger, scop genaamd, stond in hoog aanzien en kon, als beroepsdichter, regelmatig van maecenas wisselen. Vanaf Karel de Grote werd het meer en meer gewoonte clerici in te schakelen voor het schrijven van, aanvankelijk Latijnse, later volkstalige, literatuur. De traditionele hofdichter in de volkstaal verloor hierdoor weliswaar z'n functie en prestige aan het hof, de scop en zijn literatuur stierven geenszins uit. Hij trok nu permanent rond en diende zich aan de hoven aan. We komen hem tegen als spilman die (traditionele) heroïsche epiek ten gehore brengt, als jocular, als jongleur, vertolker van Chansons de Geste, en in de 12e en 13e eeuw breidde het orale repertoire van dichter-zangers zich uit met nieuwe, modieuze genres als Minnesang en

Spruchdichtung. De dichter-zangers konden zowel (voor langere tijd) verbonden zijn aan een bepaald hof, als zonder enig dienstverband rondtrekken.*3

Niettemin negeren de meeste handboeken voor de literatuurgeschiedenis het bestaan van een continue mondelinge traditie. Wat betreft de Nederlanden wordt ons veelal voorgespiegeld, dat in de 14e eeuw er ineens een hoeveelheid sprekers opduikt. Dit vertekende beeld wordt veroorzaakt door het feit, dat we vanaf de 14e eeuw plots over een groot aantal adellijke en anderssoortige rekeningen beschikken waarin ze voorkomen, en even later ook over handschriften, waarin hun sproken staan opgetekend. Het is ontegenzegglijk waar, dat er in de 14e eeuw een hausse is te constateren, maar men mag veilig aannemen dat er steeds rondreizende voordrachtskunstenaars hebben bestaan. Er was dus sprake van een continu oraal circuit aan de hoven, dat in de 14e eeuw expandeerde toen de roman van zijn prominente plaats werd verdreven.*4 De nieuwe mode in het Dietse mondelinge genre werd de sproke.

De rondreizende voordrachtskunstenaars uit het mondelinge circuit verschijnen in de 14e eeuw onder namen als minstreel, seggher, spreker of sprookspreker.*5 Een aanzienlijk deel van die sprooksprekers stond in een tijdelijk of vast dienstverband bij een heer: zij zullen in elk geval ook opdrachtwerk hebben gemaakt voor hun heer, maar evenzeer onafhankelijk van hen als vrije sprekers hebben rondgereisd.*6 De 'grote' sprooksprekers, van wie soms ook iets is overgeleverd, waren daarentegen kleine zelfstandigen, die geen enkel dienstverband aangingen.*7 Deze sprooksprekers waren gewoonlijk beroepsdichters, die met het maken en voordragen van hun gedichten hun brood verdienden.*8

De enige taak die sprekers naast het dichten wel op zich namen, was het overbrengen van berichten en het bezorgen van brieven. Het brengen van brieven over bijvoorbeeld een voorgenomen adellijk huwelijk was nogal lucratief: meestal werd de spreker extra rijkelijk beloond. In de Hollandse rekeningen staat op 3 juni 1381 te lezen: 'Item te Caisenoit [...] ghegeven te hoeschede hertoghe Robrechts III pipers ende I spreker mits dat die een brieve brochte an minen here ende mijrer vrouwen rorende van den huweliken die die grave van Spoenhim ende die grave van den Marken onderlinghe ghedaen hebben mit harer kinderen onder him allen ghegeven XXXII ghulden'. Op 18 februari 1386 lezen we over 'enen spreker die mit brieven gecomen was van hertoge Vrederic aen minen here ende aen minre vrouwen ende oec brieve brocht vandes grave hyelic van Ossen ghegeven X gulden'. En op 14 augustus 1396 ontving een anonieme spreker zes gulden omdat hij de graaf 'enen brief brocht uut Polae'.*9 (Over Hildegasberch vindt men hieromtrent overigens geen vermeldingen). Extra geld kreeg een spreker verder alleen maar - even afgezien van bijzondere prestaties op literair vlak - als hij een maecenas bezocht die familie was van de heer bij wie hij in dienst was. Zo staat er in dezelfde rekeningen op 15 juni 1390: 'Item [...] in den Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen [...] enen spreker uut Polanen II gulden. Item den selven ghegeven want mijn here seyde want hi mire vrouwen vader toe behoerden VII gulden, facit tsamen IX gulden'.*10

Gezien de (relatieve) kostbaarheid van schrijfmateriaal zullen sprekers zeker niet al hun gedichten op schrift hebben gesteld, zo zij al konden schrijven*11: het grootste deel van hun repertoire zullen zij uit het hoofd hebben gekend. Daarnaast zullen zij ook in staat zijn geweest te improviseren zonder gebruik te maken van kant-en-klare teksten (hetzij genoteerd, hetzij memoriseerd). De sprekers zonder dienstverband maakten hun gedichten over het algemeen niet in opdracht, doch vervaardigden hun sproken op eigen initiatief en naar eigen inzicht (wat allerm minst wil zeggen dat

hun gedichten niet op een bepaald publiek waren afgestemd). De sprooksprekers reisden van het ene gehoor naar het andere, dienden zich bij de diverse adellijke hoven en ontmoetingspunten der geestelijke en stedelijke elite aan om één of meer sproken te komen voordragen. De kunstbegunstiger gaf na afloop van de voordracht opdracht tot beloning.*12 Een enkele maal betaalde de heer ook voor een blad met de uitgeschreven tekst van het gedicht, dat de spreker hem presenteerde.*13 De vormen van beloning die bij de sprekers de voorkeur genoten, waren, gezien het ambulante karakter van hun bestaan, logischerwijze de uitbetaling in klinkende munt, alsook tijdelijke kost en inwoning en andere stoffelijke beloningen (bijvoorbeeld kleding). De maecenas kon zijn waardering voor de kwaliteit van het gebodene tot uiting brengen in de beloning, kon daarin laten uitkomen dat hij verstand had van kunst, kon als gastheer de veelal onbemiddelde sprookspreker tot object van zijn christelijke naastenliefde maken en zijn mildheid tonen. Maar het lag evenzeer in zijn macht om dit na te laten.

Het is van belang vast te stellen dat het sprekersbestaan gekenmerkt werd door een niet onaanzienlijke concurrentiestrijd - in de rekeningen wemelt het van sprekers en entertainers - en een voortdurende afhankelijkheid van de gunsten van maecenas en publiek, en derhalve door een structurele, 'existentiële' onzekerheid. In de anonieme sproke Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe*14 wordt niet voor niets over de rondreizende voordrachtskunstenaars gezegd: 'Oec siedi de meneghen sterven Beide van breke ende van armoeden' (vs.4-5). Sprooksprekers zullen niet voor dit beroep hebben gekozen omdat de financiële vooruitzichten zoveel beter waren dan in andere beroepen; menig zwervend spreker zal een kommervol bestaan hebben geleid.

Aangezien de professionele sprookspreker voortdurend afhankelijk was van de vrijgevigheid van zijn gehoor en hij na afloop van zijn voordracht beloond werd, was het voor hem zaak, om het publiek tijdens zijn voordracht aan te sporen hem na afloop mild te belonen. De sprekers maakten gebruik van subtile verbale drukmiddelen om het gehoor tot vrijgevigheid aan te zetten.*15 We weten niet alleen dankzij de rekeningen dat Willem een brooddichter was, maar dankzij de grote hoeveelheid tekstmateriaal kan ook aan Willems oeuvre worden gedemonstreerd hoe hij als beroepsdichter in zijn sproken soms op subtile wijze zijn publiek tot een milde beloning aanspoorde. Hildegasberch presenteert zich bijvoorbeeld als beroepsspreker in 52. Een exempel van partyen door zijn afhankelijkheid van de vrijgevigheid der heren, die soms maar gering was, in de proloog te benadrukken: 'Mocht ic mit mijnre zwacker const Verdienen soe, datmen mi gonst Yet van dat die heren gheven, Dat is smal [=gering]; doch bin ics bleven Op hem selven an ghenade' (vs.1-5). In 83. Hoemen voer die eere gaet schulen wijst Willem er zonder omhaal op dat het publiek de spreker wat moet geven om onderweg van te kunnen leven (vs.88-93), want 'Die conste draghen achter lande Behoeven ghelt of goede pande' (vs.119-120). In 82. Van ruste beklagt Willem zich over de bedenkelijke voorkeur van het publiek voor 'triviale' kunst. Hij wil hieraan niet toegeven, maar vraagt wel: 'Hoe sel een dichter dan gheraken Gunst te crighen of ghewin?' (vs.6-7). Hij maakt er geen geheim van dat dichters als hijzelf in hun beroepsuitoefening afhankelijk zijn van de gunst en het loon van het publiek.*16 En juist omdat de spreker afhankelijk was van zijn gehoor, diende hij zich ervoor te wachten het betalende publiek met zijn vermanende woorden al te hardhandig tegen de haren in te strijken en zo zijn broodwinning in gevaar te brengen. Willem zegt met zoveel woorden in 31. Van sterven: 'Spraec ic yemants onghevoech, Soe waer danck ende cost verloren' (vs.34-35). Impliciet kunnen zulke uitspraken gelden als evenzovele toespelingen op een gepaste beloning na afloop van de voordracht.

Naast het zich presenteren als een van een belonend publiek afhankelijk beroepsdichter, kunnen ook de motieven van 'ghiericheit' en 'miltheit'*17 beschouwd worden als onderdeel van het arsenaal subtiële verbale drukmiddelen. De in Willems ogen meest dominante zonde van zijn tijd, waartegen hij fulmineert, is de 'ghiericheit', de fixatie op aards gewin, die de mens blind maakt voor de hogere religieuze waarden. Al de najagers van het slijk der aarde wordt steeds hel en verdoemenis voorgehouden. In eerste instantie functioneert het laken van de hoofdzonde der 'ghiericheit' geheel binnen het kader van Willems theologisch-geïnspireerde taakopvatting. Ook de andere hoofdzonden hebben hun plaats gekregen in Willems gedichten. Opvallend is evenwel dat de plaats die de dichter inruimt voor het hekelen der hebzucht veel groter is dan die voor de andere hoofdzonden*18, en dat de toon, die hij bij dit onderwerp aanslaat, vaak veel heftiger is. Het lijkt er derhalve op dat het voortdurend laken van de 'ghiericheit' tevens deel uitmaakt van de subtiële verbale drukmiddelen. Willem gaat bijvoorbeeld in 43.Vanden rijcken vrecken, weliswaar over de hoofden van zijn publiek heen*19, heftig tekeer tegen de rijke aartsvrek in de vs.30-35:

Sech, rijcke vrecke! Wat helpt dijn sparen?

Hoetstu tgoet, dan wachtet dy;

Wilt God, du biste varinc vry, (snel kwijt)

Als die doot di maect confuus: (met stomheid slaat)

Wat hebstu dan? een borden huus,

Daer di die nose ter verste slaet. (tegen het deksel drukt)

Even verder raadt hij de vrek aan: 'Ghif, God sel di weder gheven Meer dan du moghes vermoeden' (vs.50-51; vgl. Lucas 6:38). Immers, 'Dit aertsche goet is al gheleent' (vs.73) en daarom acht Willem het buitengewoon onverstandig, 'Dat ghi mit gheleenden goede Verdient die ewighe duusterheit' (vs.76-77). Op gemeenzame toon zegt Willem vervolgens tegen zijn publiek - en hier openbaart zich het raffinement van de spreker: 'Ic hoop ten sel ons niet gheschien, Wy willen al ter doecht wert tyen' (vs.79-80; cursivering van mij, TM). Naast de constatering dat Willem hier vanuit religieuze motieven de hebzucht hekelt en zijn publiek daarvan tracht af te houden, lijkt de brooddichter voorzichtig en subtiel zijn gehoor moreel onder druk te zetten, met name gezien het schrille contrast dat hij tracht op te roepen tussen de abstracte vrek en het concrete (hopelijk deugdzame) 'ons'.

Ook in de gelijkenis 27.Van drien ghebroederen veroordeelt Willem de schraapzucht en spoort hij zijn publiek aan tot vrijgevigheid omwille van God. De moraal luidt kort en bondig: wie rijk is, moet omwille van zijn zieleheil de caritas beoefenen door het schenken van giften aan minder bedeelden. In de inleiding valt Willem uit naar de hebzuchtigen die hij aanspreekt als 'Ghi ghierighe minres vanden ponden' (vs.6). In het slot krijgen de toehoorders te horen: 'sent wat thuus van uwen ponden'*20 Ende ander weldaden taller stonden, Die wijl ghi sijt in desen dale' (vs.262-264). Weer propageert Willem hier de christelijke naastenliefde om daarmee zijn toehoorders impliciet onder morele druk te zetten, zonder dat hij zichzelf nu met zoveel woorden naar voren hoeft te schuiven als eerstaangewezen object voor het beoefenen van die caritas. Pikant detail is dat Willem in testamentaire schenkingen niet de meest geschikte manier ziet om (op de valreep) het zieleheil veilig te stellen, zoals blijkt uit 1.Van den testament: 'Ende wie dat geuens is van staden, Soe eest

best bi gesonden leven Metter wermer hant gegeven Watmen Gode wil toescriven: Soe en maecht nyemont wederdriven' (vs.200-204). Naast allerlei praktische bezwaren die hij tegen het schenken per testament aanvoert, is hij de mening toegedaan dat de gefortuneerde mens zijn leven lang de caritas moet beoefenen, en niet slechts op het laatste moment. Bezien vanuit het perspectief van de wervende sprookspreker is dit geen onbegrijpelijk standpunt.

In 86. Van rechters komt Willem te spreken over een bijzonder soort hebzucht: niet die van het publiek, maar van degenen die men moest passeren teneinde de heer en kunstbegunstiger te bereiken. Aan de hoven van de heren `sijn portiers ende camerknappen, Die alle gheerne winnen soudon, Of die ghene buten houden Die mitten heer hebben te spreken' (vs.100-103). Alhoewel de klacht vrij algemeen geformuleerd is, kan Willem ervaring hebben gehad met dergelijke praktijken en het moge duidelijk zijn dat het de spreker een doorn in het oog was als hij zich een weg tot zijn maecenas moest kopen.

Wordt de hoofdzonde der `ghiericheit' bij Willem veelvuldig gelaakt, de deugd van de `miltheit' wordt (zoals reeds duidelijk mag zijn geworden) door hem telkens nadrukkelijk geroemd. Wederom zal men dit in eerste instantie moeten verstaan als poëtische vertaling van zijn religieus-geïnspireerde wereldvisie. Doch op de achtergrond lijkt ook hier het appèl aan de vrijgevigheid van het publiek een rol te spelen. In 73. Dit is vander ghiericheit zegt de spreker onomwonden: `Miltheit taemt wel byden heren, Sijn si papen ofte leec' (vs.236-237). Een nogal kras voorbeeld dat Willem de vrijgevigheid mede uit eigenbelang propageert, vindt men in 95. Van den avontmael. Aan het eind van het hierin beschreven droomvisioen parafraseert Willem Jezus' gelijkenis van de onwillige genodigden, zoals beschreven staat in Lucas 14:15-24. Deze gelijkenis sluit aan bij Jezus' eerdere woorden: `Wanneer gij een middag- of avondmaal geeft, nodig dan niet uw vrienden, broers en bloedverwanten uit en ook geen rijke bureu. Het zou kunnen zijn, dat zij op hun beurt u uitnodigen en gij het dus terugkrijgt. Maar als ge een gastmaal geeft, nodig armen, gebrekkigen, kreupelen en blinden uit. Gelukkig zult ge zijn, omdat zij het u niet kunnen vergelden. Het zal u vergolden worden bij de opstanding van de rechtvaardigen' (Lucas 14:12-14).^{*21} Hierop borduurt Willem voort als hij tot zijn publiek zegt: `Soe wyemen ten avonteten noot, Dat doetmen gaern van caritaten' (vs.306-307):

Hier by ist ghenoechlijc te comen, (hierom)

Daermen een avonteten weet.

Wyet begheert tot sinen vromen, (voordeel)

Die harberghe is hem oec bereet. (beschikbaar)

Twaer een waert van crancken staet,

Die sijn gasten soude verdriven,

Als die nacht te hande gaet,

Op dat si bi hem wouden bliven. (95; 309-316)(als)

Wie bedenkt dat de sprookspreker voornamelijk 's avonds optrad, tijdens of kort na de maaltijd, aan de tafel van de heer^{*22}, zal zich kunnen voorstellen dat Willem zich hier naar de letter van de bijbeltekst als misdeelde aan de tafel van zijn gastheer noot en impliciet verzoekt om kost en

inwoning als beloning.*23 Een duidelijke verwijzing naar een voordracht kort vóór de maaltijd treffen we aan in 90. Vanden figure vanden mensch. Willem opent zijn slotwoord namelijk met de mededeling: 'Nu willen wy al den lichaem spisen' (vs.277). De formulering suggereert dat ook de spreker zich aan de maaltijd gaat zetten. Achter 74. Van Sinte Gheertruden min zou men een soortgelijk motief kunnen vermoeden. Het gedicht illustreert namelijk waarom men altijd een beker wijn moet drinken op St. Gertrude als men afscheid neemt en op reis gaat. Het is denkbaar dat Willem, die steeds op reis was, met deze sproke bij zijn publiek naar een afscheidsdronk dong.*24 Hij raadt althans z'n gehoor zo'n afscheidsdronk nooit te versmaden.

Het bij voortduring ter sprake brengen van de 'ghiericheit' en de 'miltheit' door de sprookspreker kan enerzijds niet losgezien worden van de traditionele religieuze thematiek, maar anderzijds evenmin van de praktijk van de wervende brooddichter. Moeten de motieven van 'ghiericheit' en 'miltheit' dan beschouwd worden als topoi? Gezien hun veelvuldig gebruik door de diverse voordrachtskunstenaars krijgt men inderdaad de indruk dat het hier om gemeenplaatsen gaat. Het zou evenwel een misverstand zijn, deze topoi als betekenisloos te bestempelen: zij vervullen wel degelijk een uitnodigende functie.

Hiervóór zagen we al dat Willem zichzelf soms als een beklagenswaardig persoon presenteerde, en mogelijk niet zonder reden. Zo meldt hij in 115. Van goeden gedachte tot twee maal toe dat hij vlak voor de Paastijd ziek was. Uit mededogen met zijn 'inkomstenderving wegens ziekte' kon men een extraatje overwegen, wat in hofkringen bijvoorbeeld niet geheel ongebruikelijk was. Ook de klachten omtrent de ouderdom en het gebrek aan geluk lijken niet van effectbejag ontbloot. In 87. Vander avontuer vernemen we driemaal dat het geluk hem niet bepaald heeft toegelachen (vs.1-4, 237 en 307). Aanvankelijk lijkt het begrip 'avontuer' te blijven steken in de algemene betekenis van voorspoed, maar in vs.59 wordt al gesproken over 'sulver ende gout' en na vs.129 spitst het begrip zich toe op de bijzondere betekenis van financiële voorspoed. De rest van de sproke (vs.129-328) staat dan volledig in het teken van de tegenstelling tussen rijkdom en armoede. De moraal van de sproke is - ondanks de onvrede met de status quo - de verzoenende gedachte dat in het hiernamaals alle scheve verhoudingen zullen worden rechtgetrokken en dat sommige rijken reeds tijdens hun leven met armoede gestraft worden. En weer staat er: 'Wye hier ter rijcheit is gheboren [...] Dat hi sijn scout daer an [nl. de armoede] betael, Of ewelyc blijft hi verloren' (vs.195 en 199-200); 'Weet hi den armen in verdriet, Dat hi hem mildelic sel gheven' (vs.205-206) en 'Hebdi rijcheit of jolijt, Deelt den armen onghespaert' (vs.223-224). Het geluk speelt eveneens een rol in 46. Van twifel. In vs.32 zegt de dichter onder meer: 'Veel ic jaghe, cleyn ic va' en in vs.196 merkt hij op dat 'mi davontuer is fel'. Even verder verzucht hij: 'Goet gheval comt mi te spade' (vs.200; zie ook vs.222-223, 230).

Met zachte hand oefent de spreker pressie uit op het publiek door onverkwikkelijke gebeurtenissen uit zijn reizende bestaan, met name een tegenvallende betaling in het verleden, op te rakelen. Willem doet dit laatste in de al eerder genoemde sproke 83. Hoemen voer die eere gaet schulen. In de sproke stelt Willem dat vroeger de goede kunstenaars aan de hoven der heren naar behoren werden gewaardeerd en beloond. Tegenwoordig neemt men het met de 'eer' niet zo nauw meer en nemen waardering en beloning allengs af. In menig hof woont 'Ghiericheit' in bij 'Vrou Eer'. Vervolgens verhaalt Willem van de schande die hem door Dirc die Commelduer werd aangedaan (zie hiervóór). Willem achtte het niet opportuun, zo blijkt even verder in de sproke, om als spreker

de (burger)huizen af te gaan als een (veredelde) bedelaar: 'Souden dichters conste draghen, Ende twisken tyde gaen beyaghen Van huse te huse haer beyach, Dat waer een onghelijc gheclach'*25 Horen tijt alsoe te slyten' (vs.95-99). Sprooksprekers zijn bij de gewone burgermanshuizen aan het verkeerde adres: het is zinloos om daar te gaan 'klagen'. Sprooksprekers zijn tenslotte geen bedelende 'broeders van sinte Everaerts oerde' (vs.111), dat wil zeggen: zij zijn financieel niet afhankelijk van de burgerij en werken, in tegenstelling tot de bedelaars, bovendien wel degelijk voor hun geld.*26 Als de spreker wil verdienen, dan moet hij bij de elite zijn, want daar weet men kunst op waarde te schatten en leeft het besef dat tegenover een kunstzinnige prestatie een gepaste vergoeding hoort te staan. Aan de eervolle hoven 'sietmen dichters conste loven' (vs.84). En Willem zegt:

Ende als die dichters willen voert,

Soe selmen hem een luttic gheven,

Daer si voort op moghen leven

Twisschen tyden, al daer si wanderen

Vanden enen totten anderen,

Want si sel worden wel ontfaen (83; 88-93)

De kunst, waaronder die der dichters, is immers 'die alrehoogste schat, Diemen ter werlt ye besat' (vs.131-132), want de dichtkunst verschaft de mens inzicht in het bestaan. En in de Schrift lezen we dat de vrek die niets van zijn rijkdom met de arme wil delen in de hel terecht komt. Willem herinnert zijn publiek daarbij aan het verhaal van Lazarus, die tenslotte in Abrahams schoot terecht kwam, en de onbarmhartige rijke, die in de hel gefolterd werd (zie Lucas 16:19-31). Tot slot verwijst hij nog naar de Jongste Dag. De functie van de spreekwoordelijke kunst is duidelijk: Willem houdt een pleidooi voor het belang van de dichtkunst en voor datgene waartoe zijn bemiddelde publiek in staat én moreel verplicht was: de vrijgevigheid, ook in de zin van loon naar (dichterlijk) werken. Het gedicht doet als geheel het meest uitgesproken een beroep op de vrijgevigheid van de maecenas, al vraagt Willem zijn broodheer zelfs hier niet openlijk en direct om een vergoeding voor zijn werk. Maar welke garantie had een volgende karige beloner dat hij niet als wanbetaler werd afgeschilderd in een soortgelijke spreekwoordelijke kunst?

In het verlengde van het werven naar een goede beloning liggen de dichterlijke klachten over het gebrek aan waardering bij het publiek, waarmee de dichter in feite erkenning en waardering en dienovereenkomstige beloning tracht af te dwingen.*27 Dit blijkt ook als we Willems klachten contrasteren met zijn hoge taakopvatting met betrekking tot de dichtkunst. Willem heeft zich in zijn dichtkunst tot taak gesteld de (Goddelijke) Waarheid*28 aan het publiek te openbaren, te wijzen op verval van normen en waarden, op onrecht en corruptie, op de misstanden van zijn tijd en op de enig juiste weg die de mensheid zou moeten bewandelen. Hij profileert zich als criticus, moralist, docent, als lekeprediker en (onafhankelijk) raadsman van de heren.*29 Dit in tegenstelling tot allerlei amuseurs, die het hof frequenteerden. De ware dichter doet, aldus Hildegasberch, geen noemenswaardige concessies aan de smaak van zijn publiek, al is dat niet altijd gemakkelijk.*30 De waarheid dient gezegd te worden*31, ook al vormt die waarheid voor het publiek niet het meest

favoriete onderwerp om naar te luisteren en loopt Willem daardoor naar eigen zeggen de kans dit in zijn beloning te merken. In 31. Van sterven heet het:

Die waerheit heeft altoes wedervechten

Byder clesi, byden heren;

Sy en can hoer onrecht niet ghekeren. [Sy = waerheit]

Hoe sal ic dan, arme oude,

Die gaerne die waerheit spreken soude,

Der heren gunst off hulde verwerven? (31: 6-11)

In 118. Opt voersien luidt de proloog:

Wat ic dichte of wat ic make,

Dat staet te straffen of te laken;

Wye die waerheit node horen,

Dien ist contrari voerden oren.

Willen dichters segghen twaer

Daer die waerheit is contraer, (aangevochten wordt)

Soe wert hi thants een onweert gast. (118; 1-7)

De klacht moet Willems overtuiging kracht bijzetten dat dichters zoals hij als gewaardeerde gasten onthaald moeten worden. Verschillende malen wijst Willem erop dat de waarheidslievende dichtkunst hoger moet worden aangeslagen dan de amusementskunst (en derhalve ook hoger dient te worden beloond; zie hierna). Nog afgezien van de keren dat Willem klaagt over de - zijns inziens onterechte - desinteresse bij zijn publiek en het geringe effect dat zijn toch behartigenswaardige raadgevingen hadden*³², verwoordt hij meer dan eens zijn opvatting omtrent het primaat van de waarachtige dichtkunst in de vorm van een klacht. Men zie bijvoorbeeld de proloog van 82. Van ruste (vs.1-7). Willem vraagt zich in meer prologen af hoe een eerlijk dichter nog loon naar werken kan krijgen als het publiek zijn werk niet op waarde weet te schatten. Daarbij refereert hij soms aan vroeger tijden, toen oprechte dichters in hoog aanzien stonden. Men zie bijvoorbeeld de beginverzen van 41. Van seven doechden der minnen (vs.1-7) of van 64. Van die achte salicheiden:

Meesters, die wel dichten conden

Ende wijlneer goede exemplen vonden,

Die worden allesins gheheert:

Nu is die werlt soe verkeert,

Datmen der consten luttic acht;

Want ghiericheit mit hoerre macht

Die heeft die werlt nu beseten. (64; 1-7)

Hildegarsberchs 'ghierighe' publiek mocht zich wel spiegelen aan voorafgaande generaties.*33
Over zijn minder principiële collegadichters zegt Willem in 21.Vanden doemsdaghe ende van
sterven:

Exempel ende rechte leer

Die machmen spreken sonder sonde;

Mar die doer penninghen off doer ponde

Ydel glori willen maken,

Entie quaetheit niet en laken,

Al hebben si redelick verstaen, [begrijp: al weten ze beter]

Die moeten sulken loen ontfaen

Als horen wercken toebehoert.

Gherechte dichters bringhen voert

Dat wair is ende salich mede

Te comen totter ewichede. (21; 10-20)

Hier spreekt de bevlogen dichter-om-den-brode, die er in zijn gedichten enerzijds geen geheim van maakt voor zijn levensonderhoud afhankelijk te zijn van een vrijgevig publiek, maar die anderzijds toch de begeerte naar groot gewin mist, die zijn concurrenten ertoe bracht de waarheid te verdoezelen en het publiek schaamteloos naar de mond te praten. Brooddichterschap en bezielde dichterschap waren voor Willem uitstekend te verenigen.

Het is vervolgens een typisch trekje van de loonwervende sprookspreker om zichzelf, gelijk in bovenstaand citaat, als 'gherechte dichter' te profileren teneinde zich af te zetten tegen de ijdele kunst van allerlei amuseurs en rijmelaars, die het met de waarheid niet zo nauw namen.*34

Sprekend over de ideale dichter, schetst Willem een profiel waaraan hij blijkens zijn eigen oeuvre bij uitstek voldoet. Men zie bijvoorbeeld de proloog van de vermakelijke en leerzame fabel²⁴.Vanden serpent:

Een dichter die te dichten pliet,

Die pijnt hem gaerne te vinden yet

Dat den luden inden oren

Wat ghenoechte brenct te voren,

Ende int verstaen oeck wijsheit mede;

Want gherechte dichters zeede

Dat is, die waerheit bringhen voert. (24; 1-7)

In vs.26-27, als Willem aan de fabel begint, zegt hij zelf al: 'Hierop willic wesen coen Ende spreken twair na mijn vermogen.'

Hildegasberch liet zich er verder graag op voorstaan de dichter van zijn sproken te zijn. In eenderde van zijn gedichten noemt hij zijn naam en maakt hij zich als dichter bekend door middel van slotformules of anderszins.*35 Men kan dit opvatten als een vorm van dichtertrots*36, maar het was natuurlijk tevens een vorm van zelfpromotie. Met name als hij voor een groot publiek, bijvoorbeeld aan het hof optrad, zullen er gasten aanwezig zijn geweest, die hem nog niet kenden: het was in het belang van de sprookspreeker zijn naamsbekendheid onder het publiek, dat hij later in het jaar thuis kon opzoeken*37, te vergroten. Een voorbeeld van zo'n slotformule, bestaande uit de naam van de dichter, verweven met een laatste opmerking of raadgeving, vinden we in 63. Hoe eerste partijen in Hollant quamen: 'Dit raet u Willem, sonder sparen, Van Hildegasberch, wildijt versinnen, Soe moechdi hemelrijc ghewinnen' (vs.168-170). Dit citaat is meteen illustratief voor de zelfbewuste en zelfverzekerde toon die regelmatig uit zijn gedichten opklinkt, de toon van gezag waarmee Willem zich als kunstenaar en autoriteit lijkt te willen onderscheiden en zich tracht te verheffen uit de massa der varende luiden.

Een bijzonder onderscheidingsteken was ook de meestertitel die Willem droeg, al was hij daarmee niet de enige spreker. Daar moet bij aangetekend worden, dat waarschijnlijk ook een rondreizend spreker deze titel niet zomaar zelf kon aannemen, zoals wel verondersteld is.*38 Meestertitels werden in de regel als teken van erkenning en waardering van hogerhand verleend aan bijvoorbeeld handwerkslieden, hofpersoneel of sprekers.*39 Hildegasberch zal zijn meestertitel eind 1383 aan het Hollandse gravenhof gekregen hebben.*40 Het is moeilijk in te schatten of Willem zich ook op zijn meestertitel heeft laten voorstaan. In het dialooggedicht 87. Vander avontuer laat de dichter zich door de allegorische Avontuer 'meester' noemen. En in 83. Hoemen voer die eere gaet schulen noemt hij zich als dichter ook 'meester' in vs.50 en 59, terwijl hij zich in vs.55 laat aanspreken als 'Meester vry'. Met name de volgende woorden uit 78. Vanden ghedencke zal hij wel niet zonder trots hebben uitgesproken:

Dichters conste doet versieren (uitdenken, schikken)

Vremde sinnen menighertieren, (bijzondere gedachten)

Beyde van dien ende oec van desen.

Hi mach mit recht een meester wesen,

Die alle dinc int beste keert,

Ende sijn evenkersten leert

Exempel, die die goede prysen. (78; 1-7)

Een welwillend publiek zal Hildegasberch hierin hebben kunnen herkennen. De titel had, zoals gezegd, niets uit te staan met de magistergraad in de zeven vrije kunsten; Hildegasberch was een leek die de hulp van clerken nodig had om Latijnse stof voor hem te vertalen. Een auteur als Boendale veroordeelt dergelijke dichters: hij eist dat een dichter 'gramarijn' is en meent dat 'leecke liede [...] Te goeden dichters niet doghen' kunnen.*41 Willem moet van deze opvatting van Boendale op de hoogte zijn geweest*42, maar dat was voor hem kennelijk geen reden om te

verbloemen dat hij het Latijn niet beheerste. Soms, zoals in de proloog van 61. Van ghilden, lijkt het hem te frustreren dat hij een clericale opleiding had moeten ontberen en dat hem de geleerde bijbel- en boekenkennis ontbrak, waaruit andere dichters moeiteloos konden putten bij het componeren van hun teksten.*43 En misschien bracht Willem de hulp der clerken mede ter sprake om eventuele critici de wind uit de zeilen te nemen, aangezien van clerken en Latijnse bronnen de nodige autoriteit uitging. Maar bovenal toonde Willem zichzelf zoals hij was. Blijkbaar was het niet iets om zich voor te schamen, misschien zelfs iets om fier op te zijn, dat men als lekedichter met weinig scholing niettemin zoveel kennis en vaardigheden ten toon kon spreiden.*44 De leek Hildegasberch had zijn blik verruimd, bezat een gedegen kennis van de Bijbel en de geloofsleer*45, had naar eigen zeggen zicht op de Waarheid en kon in de hogere kringen op poëtische wijze een min of meer adviserende en 'herderlijke' rol vervullen.

In dit verband kan een vergelijking getrokken worden met de taak die de leek Der Teichner, aldus Lämmert*46, zich stelde in de 'laientheologischer Bildung' en de 'geistliche Erziehung' van zijn publiek. Lämmert spreekt van 'laienseelsorgerischen Tätigkeit' en brengt het werk van Der Teichner later zelfs in verband met de 'Laienmissionierung' in Oostenrijk. De dichter zette zich af tegen de spitsvondige exegetengeleerdheid. Der Teichner voelde zich met z'n 'leichter predig' en 'kahlen Lehrhaftigkeit' overigens eerder een collega dan een concurrent van de predikers.*47 Hij ervoer vooral musicaal en vocaal amusement als concurrerend. In zijn gedichten komt het meermalen tot 'eine Verteidigung seiner einfachen, grad sinnigen Lehre gegenüber gelehrten weltlichen und geistlichen Kritikern [...]. Zwar hat er nicht studiert - das räumt er ein - aber Natur und Gott vermitteln ihm die nötige Einsicht: also pin ich gelert und nicht (v.213); das gleiche umschrieb seine Parabel vom edlen Koch, der aus den chünsten von natur und gaistleich seine Speise mischt'. Op enigszins vergelijkbare wijze probeerde Willem zich boven collega's en concurrerende leken te verheffen en zich als leek een bescheiden plaats te veroveren naast de gestudeerde clerici.*48 Juist door zich te tonen als leek die had bijgeleerd, vergrootte hij zijn aanzien en verbeterde hij zijn concurrentiepositie, waardoor ook z'n kans op een mildere beloning toenam.

De voortdurende veroordeling van de schraapzucht en de propagering van de vrijgevigheid, het ter sprake brengen van wanbetaling in het verleden, de klachten over onderwaardering van de ware dichtkunst, de behoeftige en afhankelijke zelfpresentatie enerzijds, de zelfpromotie en het werken aan zijn imago anderzijds: dat zijn de subtiele verbale drukmiddelen, de zachte pressietechnieken die de zichzelf respecterende, loonwervende en omhoogstrevende beroepsspreker ten dienste stonden om zijn publiek tot een vrijgevig beloning aan te zetten.

Willem verklaart in 12. Van enen cruut ende hiet selve dat geld veel vermag: geld ('selve', 'salve'*49) verschaft eten en drinken, kleding en schoeisel, afgezien nog van aanzien bij mooie vrouwen en macht. 'Selve is cruut van soeten ruken' (vs.101); geld stinkt kortom niet. We moeten vaststellen dat een sprookspreker niet kon bestaan bij dichterlijke bevlogenheid alleen*50; broodwinning was zijn dagelijkse zorg. Dat materiële motieven daarom een rol speelden in het leven en het werk van deze voordrachtskunstenaars spreekt bijna vanzelf en mag geen reden tot depreciatie zijn. Bovendien bleef het werven naar beloning in het geval van Hildegasberch steeds vrij subtiel en binnen de grenzen van het betamelijke*51; nergens wordt hij echt onbescheiden, want dat zou zijn nering maar schaden. Daarbij voeren de materiële motieven in Willems sproken beslist niet de boventoon en beluisteren we in zijn woorden evengoed een dichterlijke gedrevenheid.

En hij spaart zijn gehoor de kritiek die het toekwam niet, ook al was hij als spreker afhankelijk en sociaal gezien verreweg de mindere van zijn publiek.

4.3. Willems 'geestelijke bagage'

In de komende vier paragrafen wordt stilgestaan bij Willems 'geestelijke bagage', dat wil zeggen bij een deel van zijn kennis, zoals die uit zijn sproken blijkt. Het is natuurlijk uitgesloten dat de sproken een zuivere graadmeter voor Willems reële kennis zijn: enerzijds kan de sprookspreker zich geleerder voordoen dan hij is en anderzijds kan hij over meer kennis beschikken dan hij in zijn gedichten laat merken. Zo laat Hildegarsberch de namen van Alexander de Grote en Artur wel vallen, zonder dat - uit de sproken - valt op te maken dat hij meer dan (zeer) elementaire kennis over deze personen bezat. Het is niet ondenkbaar dat Willem de namen noemde om zijn publiek te 'imponeren' en bij hen mogelijk zelfs een wereld aan achtergrondkennis opriep waar hij zelf geen deel aan had. Het is evenzeer denkbaar dat Willem in bepaalde religieus-dogmatische kwesties meer kennis van zaken had dan hij zijn gehoor liet blijken, bijvoorbeeld om te voorkomen dat de aandacht teveel zou worden afgeleid van de elementaire en centrale leer (zie hoofdst.7). De resultaten van het onderzoek naar Willems 'geestelijke bagage' moeten dan ook in al hun betrekkelijkheid beschouwd worden. Het onderzoek beslaat niet Willems kennis in absolute zin, maar slechts die kennis die hij voor zijn publiek tentoonspreidt. Bovendien wordt Willems kennis slechts op een viertal, redelijk peilbare, aspecten doorgelicht: (1) zijn alfabetisme, (2) zijn literaire kennis, (3) zijn kennis van bijbelstof en (4) zijn kennis van historie en actualiteit.

4.3.1. Alfabetisme

Alhoewel er in het voorafgaande al enkele malen van uit is gegaan, moet hier alsnog de vraag gesteld worden of Hildegarsberch kon lezen en schrijven. Immers, het Latijn bleek hij niet te beheersen en dus heeft het hem aan enige clericale opleiding ontbroken. Is het dan ook denkbaar dat hij het zonder een elementaire lees- en schrijfopleiding heeft moeten of kunnen stellen?

Om bij het laatste te beginnen: het behoorde beslist niet tot de onmogelijkheden dat analfabeten met succes het beroep van dichter en spreker uitoefenden. Zeker in het mondelinge circuit der sprooksprekers zullen analfabeten zich hebben kunnen handhaven. Het maken, memoriseren en voordragen (of improviseren) van gedichten kan volledig uit het hoofd gebeuren. Niets garandeert ons dat sprekers als meester Pieter vander Minnen, Goeswijn van Ghelre, meester Jan van Vlaerdingen, meester Jan van Raemsdonc, Meeus van Dordrecht of Bertelmees van Delf, van wie we niets identificeerbaars hebben overgeleverd gekregen, geletterd waren, al kan de meestertitel daar een indicatie voor zijn. De kans op analfabetisme kan nog groter zijn onder de sprekers met namen van speellieden - de meer op amusement gerichte sprekers - zoals Snelryem den spreker, Ghecnose, Jan Vrouwentroost, meester Rutentuut (zo dit een spreker was) en Hopezomer.*1 Van hen is evenmin iets identificeerbaars overgeleverd*2, wat van een spreker als Snelryem helemaal niet verbazingwekkend is, daar zijn naam reeds suggereert dat hij voor z'n toehoorders op willekeurige, door hen aangereikte, onderwerpen ter plekke gedichten improviseerde. Niets van dit alles hoeft ooit aan het papier of perkament te zijn toevertrouwd. Van een drietal dichters staat vast dat ze - noodgedwongen - analfabeet waren: de twee blinde dichters uit Mons en Keulen, en de

blinde dichter die in Utrecht door de Hollandse graaf werd beloond.*3 Analfabetisme behoefde een dichtersloopbaan in het mondelinge milieu dus allerm minst in de weg te staan.

Dat er aan de andere kant ook onmiskkenbaar geletterde sprekers waren, kan men afleiden uit het oeuvre van Augustijnken dat ons is overgeleverd. Zijn kennis van Bijbel en kerkleer, maar vooral de soepelheid waarmee hij Vulgaatteksten citeert, vertaalt en becommentarieert, verschaffen voldoende aanwijzingen om aan te nemen dat Augustijnken een clericale opleiding had genoten.*4 In zijn sproke De schepping*5 staat bijvoorbeeld:

Faciamus hominem ad ymaginem et similitudinem nostram

Sprac sijn woert wael minnelijc:

`Maken wi den minsche ons ghelijc.' (vs.7-9)

Hi heeft gesproken, als men't versta:

Ego sum via, veritas et vita!

Hi es leven, wech ende waarheit

Tot der ewegher salicheit. (vs.299-302)

De citaten zijn in dit geval afkomstig uit Genesis 1:26 en Johannes 14:6. In de sproke wordt voorts een hoeveelheid zeventallen opgesomd om een sacrale samenhang der dingen te tonen, waaronder de wekdagen, de getijden, de sacramenten, de gaven der H.Geest, de werken van barmhartigheid en de vrije kunsten. Augustijnken meldt in vs.103-106 vervolgens dat Johannes door de tirannieke Romeinse keizer Titus Domitianus naar het eiland Patmos was verbannen, waar hij de Apocalyps schreef. Daarop geeft de dichter een gedurfde interpretatie van een aantal gegevens uit de Apocalyps: de zeven kerken, de zeven kandelaren en de zeven zegels (zie Apoc.1:11, 1:12 en 5:1):

Dese driewerf .VII. willic leeren

Papen, leeken exponeren;

Want icse niet hebbe ghehoert

In sermonen brenghen voert.

Soe willic dan Austijnkijn,

Exponeren met worden mijn (vs.115-120)

De zeven kerken staan voor de geestelijke hiërarchie van paus, kardinaal, legaat, aartsbisschop, bisschop, abt/prelaat en kanunnik/kloosterling. De zeven kandelaren staan (op dezelfde niveaus) voor de wereldlijke hiërarchie van keizer, koning, hertog, graaf, baansrots, ridder en schildknaap. Volgt nog een opsomming van de zeven hoofdzonden in het Latijn en het Diets, waar de hoofden van de twee hiërarchieën niet vrij van zijn. De zeven zegels staan, aldus Augustijnken, voor de twee oren, twee ogen, twee neusgaten en de mond van de mens. Deze mens dient zich met al zijn zintuigen op God te richten en zich van het kwade af te keren. Uit Augustijnkens Dit is Sinte Jans ewangelium*6 blijkt nog duidelijker dat we met een geletterde te doen hebben. De tekst wemelt van de Latijnse citaten en levert voornamelijk commentaar op de vs.1-14 van het eerste hoofdstuk van

het Johannesevangelie. Een doorslaggevend bewijs voor de stelling dat Augustijnken latinist was vindt men in de behandeling van Johannes 1:2:

Hoc erat in principio;

Dwoert was in den beghin also.

Soe het nu si meer noch min,

Daer es gheen verganghen in,

't En heeft preteriti noch futuri;

Maer het heeft alle weghe presenti. (vs.525-530)

Hoe cryptisch ook*7, hier hanteert de dichter de termen die hij in zijn opleiding voor het aanduiden van de verschillende tijden heeft leren gebruiken. Over het geheel valt aan het Sinte Jans ewangelium de geleerdheid duidelijk af te lezen. De tekst heeft meer van een berijmd tractaat dan van een sproke en men mag zich afvragen of deze tekst niet (veel) te moeilijk en te lang was (1051 vs.) voor een lekenpubliek.*8 De rijmvorm lijkt te suggereren dat de tekst wel degelijk was bedoeld om voor te dragen, al spreekt de epiloog van lezen (vs.1029-1030: 'Die dit leest hem behoeft Verstannes scarp in sinen sin'). Indien het dichtwerk bedoeld was om voorgedragen te worden, had Augustijnken in dit geval dan misschien een specifiek geestelijk publiek op het oog? Men zij eraan herinnerd dat een vroeg fragment van deze tekst, mogelijk persoonlijk bezit van Augustijnken, is gevonden in het klooster Egmond.*9 En zoals Augustijnken er geschreven repertoirestukken op na kan hebben gehouden, zo is het evenmin ondenkbaar dat ook andere geletterde sprekers er een (klein) repertoire-handschrift op nahielden.*10

Terug naar Hildegasberch. Aangezien hij geen Latijn kende, was hij in dit opzicht geen dichter van het niveau van Augustijnken. Maar behoorde hij tot de analfabete sprekers? Feit is dat Willem nauwelijks een mededeling doet waaruit zou kunnen blijken dat hij kon schrijven en/of lezen. Hij zegt vrijwel nooit dat hij een gedicht geschreven heeft*11; meestal spreekt hij in termen van maken, dichten, voortbrengen.*12 Bijna nooit zegt hij iets gelezen te hebben*13; haast altijd heeft hij het over vinden, horen lezen of horen zeggen.*14 Zelden ook kan men hem op een aanwijzing betrappen waaruit zou blijken dat hij een gedicht heeft voorgelezen. De rekeningen melden slechts dat Willem voor de graaf 'gesproken hadde'. Willem was nu eenmaal spreker, maakte mogelijk bij voorkeur gebruik van het 'beroepsjargon'*15 en gewaagde daarom tegenover z'n publiek ook 'Vanden woerden hier te voren, Die ic sprac voer uwen oren' (81; 163-164). Evenmin is van Willem bekend dat hij een uitgeschreven exemplaar van een sproke aan een maecenas overhandigde, zoals een enkele spreker blijkens de rekeningen wel deed. Zo staat in de Hollandse tresoriersrekening van 1399 dat de spreker Monickedam 'mynen here een sproke vanden Vriezen over gaf'.*16 In de Bloise rekeningen wordt 'Janne Bot den segger' beloond 'want hi ene sproke gemaect hadde ende in gheschrifte over gaf, van minen here van Byamont, des God ghedenke'.*17 Dit kan wijzen op geletterdheid, maar het uitgeschreven exemplaar behoeft niet noodzakelijk door de sprookspreker zelf te zijn vervaardigd: een clerk kan de tekst uit zijn mond hebben opgetekend.

In de proloog van 74. Van Sinte Gheertruden min beschrijft Willem dat hij op zoek was naar een nieuw onderwerp om over te dichten. Op een gegeven moment heeft hij iets gevonden:

Ic wilt berechten sonder beyden,
Ende mit reden onderscheyden
An wat materie dat ics bleef,
Ende in minen sinne screef,
Soe dat ics heb een deel onthouden. (74; 29-33)

Ofwel hij heeft de legende van St.Gertrude vernomen en getracht het verhaal zo goed mogelijk te onthouden, ofwel Willem zegt hier dat hij zijn sproke heeft geprobeerd te memoriseren. Hoe het ook zij, opmerkelijk is het dat de spreker hier met geen woord rept over noteren, alleen overmentaal noteren. Mocht men al het vermoeden hebben dat Willem de lees- en schrijfkunst niet machtig was, dan zou dit versterkt kunnen worden door de lange poëtische proloog van 61. Van ghilden:

Wie dat dichten wil hantieren,
Die moet menich dinc visieren,
Des ander luden ledich staen;
Want sijn natuer is soe ghedaen,
Dat hijs qualiken can vertyen.
Des heb ic Spieghele horen lyen,
Die menighe wijsheit binnen heeft,
Ende elken dichter leringhe gheeft
Wat hem mit rechte toebehoert.
Can hi der scrifturen woort
Nader waerheit wel versinnen,
Soe mach hi aert van dichten kinnen;
Mar wye die scriften niet en can,
Ende ymmer dichten wil nochtan,
Als ic dickent hebbe ghedaen,
Die is mit anxten zeer bevaen;
Want hi ducht voer die scrifture,
Maect hijs niet goet ende pure,
Dattie scrifture begripen sel;
Dat is sijn anxt, dat wetic wel,
Want ic hebs een deel ghesmaect,
Wye sonder scrift een dichte maect,

Dat hi moet mit anxte zwaer

Dickent peynsen hier entaer;

Want die cleergie is soe subtiyl:

Daer ic om peynse langhe wijl,

Dat vinden sy varinc inder scrift:

Dit doet dat ic mit anxten dicht. (61; 1-28)

Deze passage lijkt op cruciale punten hopeloos polyinterpretabel. Bij vluchtige beschouwing zou men kunnen denken, dat Willem hier bekend niet te kunnen schrijven. Maar of hij dat ook werkelijk zegt? Dat de spreker verwijst naar de Lekenspiegel van Jan van Boendale moge duidelijk zijn*18, maar waarnaar precies? In vs.25 staat 'cleergie is soe subtiyl'. Zinspeelde Willem op Boendales hoofdstuk 125 uit het derde boek: Vander lettren ende vander clergien? Of, aangezien Willem zegt dat het boek 'elken dichter leringhe gheeft', naar hoofdstuk 15: Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen? Om meer duidelijkheid in bovenstaande proloog te krijgen, lijkt het raadzaam de verzen langs te lopen en globaal te vertalen. In de eerste negen verzen staat:

'Wie de dichtkunst wil beoefenen, moet z'n gedachten over veel dingen laten gaan, waar andere mensen niet bij stilstaan; het is nu eenmaal zijn natuur dat hij het niet kan laten. Dit heb ik de Lekenspiegel horen vertellen, een boek dat veel wijsheid bevat en elke dichter bijbrengt wat hij naar behoren moet beheersen.'

De verwijzing naar Boendales poëtische hoofdstuk*19 lijkt toch vrij evident. Hierin zegt ook Boendale te zullen aangeven 'Wat enen dichter toe behoort, Die te rechte sal dichten wel' (vs.6-7; vgl. Willem vs.8-9). De ware dichter, zegt Boendale, zou zelfs blijven dichten als hij moederziel alleen in het woud zou zitten, 'Want het hoort te sire naturen: Hi en mochts niet laten, al woude hi' (vs.340-341). Dat zegt Willem hem dus min of meer na in vs.4-5. Opvallend genoeg zwijgt Willem over het feit dat Boendale het geheel niet begrepen heeft op lekedichters en over Boendales afkeurende woorden met betrekking tot 'dichten om ghewin' (vs.332). Wie om geld dicht, is geen ware dichter, meent Boendale, doch daarmee toont hij zich meer idealist dan realist.*20 De vertaling van vs.10-16 stelt ons voor meer problemen, vooral de interpretatie van de begrippen 'der scrifturen woort' en 'die scriften'.*21 De betekenis van het eerste begrip lijkt verdacht veel in de richting van 'het bijbelwoord' te gaan. Vs.13, 'Mar wye die scriften niet en can' zou kunnen betekenen: 'maar wie niet kan schrijven'. Dit zou een duidelijk argument voor Willems analfabetisme zijn, ware het niet dat de tegenstelling met het voorafgaande dan in de lucht blijft hangen. Een vertaling die meer rekening houdt met de samenhang van het betoog, zal ongeveer aldus moeten luiden:

'Wie het bijbelwoord naar waarheid goed kent [begrijpt], die kan de dichtkunst beheersen; maar wie niet bekend is met de geschriften en desondanks wil dichten, zoals ik dikwijls heb gedaan, die wordt sterk door vrees bevangen;'

Deze woorden doen enigszins denken aan die van Boendale (vs.265-274) als hij staat op een letterlijke vertaling van 'Die scrifturen' (de H.Schrift?): 'Want uut des auctoors woort En salmen niet gaen een oort' (vs.272-273). Vanderheijden merkte reeds op dat het niet geheel zeker is of

Boendale hier op de Gewijde Boeken doelt of ook op niet-bijbelse of andere niet-dogmatische boeken. In het eerste geval verwoordde Boendale een traditionele middeleeuwse stelling, in het tweede geval 'zou Boendale zich hier als een zeer conservatieve geest openbaren'.*22 Het is niet geheel ondenkbaar dat Hildegasberch hier en in het vervolg op deze passus zinspeelde. In de hierop volgende vs.17-24 vormen wederom de begrippen 'scripture' en 'scrift' een struikelblok. Vs.17, 'Want hi ducht voer die scripture', zou goed vertaald kunnen worden met: 'want hij vreest het schrijven'. Letterlijk genomen zou dit een argument vóór Willems geletterdheid kunnen zijn: men kan het schrijven immers slechts vrezen als men in ieder geval tot de mechanische handeling in staat is. Het is zinloos het schrijven te vrezen als men het niet kan. Toch mag men zich afvragen of deze vertaling wel in de lijn van het voorafgaande en het volgende ligt. Wellicht kan 'die scripture' hier beter vertaald worden als 'de tekst'. Vervolgens is een mogelijke vertaling van vs.22 'Wye sonder scrift een dichte maect': 'wie zonder te kunnen schrijven een gedicht maakt', of: 'wie uit zijn hoofd componeert (zonder het te noteren)'. Maar ook deze vertalingen vinden weinig aansluiting bij het volgende. De meest aannemelijke vertaling, met inbegrip van de laatste verzen, lijkt:

'Want hij vreest - met betrekking tot de tekst - dat als hij niet precies en zuiver dicht, hij de tekst geweld aan zal doen: dat is zijn vrees, daar ben ik terdege van doordrongen, want ik heb deels zelf ondervonden, dat wie zonder tekst ['bronnenmateriaal'] een gedicht maakt, dikwijls in grote vrees over van alles diep moet nadenken. Want de (geestelijke) wetenschap is*23 zo diepzinnig*24: waar ik lang en diep over na moet denken, dat vinden de clerken veelal op schrift*25: dit maakt dat ik met vrees dicht.'

De strekking van de proloog is derhalve dat Willem problemen ondervindt met het maken van gedichten omdat bijbel- en wetenschappelijke kennis hem ontbreken, evenals een clericale scholing, zodat het hem veel moeite kost om een gedicht te vervaardigen dat ook nog zuiver in de leer is, in welk opzicht dan ook. Al met al bevestigt de proloog van 61. Van ghilden ons beeld dat Willem hoogstens een elementaire opleiding heeft genoten. Boendale had achter Willems proloog wel resumerend kunnen opmerken: 'dichten dat en is gheen spel' (vs.304). Bij Willem wrekt zich dat hij niet kan voldoen aan de eerste eis die Boendale aan dichters stelt*26: dat ze 'gramarijn' (vs.11) zijn. Hildegasberch voldeed niet aan het ideale profiel dat Boendale van de ware dichter schetst en was zich hiervan bewust. Hierop wordt dan ook in de proloog gedoeld: Willem is geen 'gramarijn' of clerk, maar leek. De specialistische kennis ontbreekt hem, want de clericale opleiding, die hij moest ontberen, brengt allerlei waardevolle memoriseerde kennis met zich mee*27: bijbelkennis, boekenkennis. Maar Willems frustratie lijkt evenzeer gelegen in de onbereikbaarheid van bronnen om het één en ander uit te putten. De kennis van de cruciale bronnen ontbrak hem, maar ook het bronnenmateriaal zelf, dat een clerk-auteur als Boendale onder handbereik had.*28 In de sproken 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven, 33. Van dominus en 86. Van rechters vermeldt Willem het Latijn niet te beheersen en de hulp van clerken nodig te hebben om de Latijnse bronnen te ontsluiten. Gaat het hier om vrij neutrale vaststellingen, de 'reële frustratie', waarvan Van Oostrom spreekt*29, klinkt in de proloog van 61. Van ghilden inderdaad door. Eigenlijk is dit vrij uniek, want waar veel dichters - Hildegasberch inbegrepen - zichzelf vaak in een zo gunstig mogelijk daglicht stellen, toont Willem zich hier in zijn tekortkomingen zoals hij is. Kennelijk heeft de bekendheid met Boendales hoge eisen Willem niet kunnen verhinderen open kaart te spelen. Mogelijk heeft de spreker met de proloog een bepaald effect willen bereiken. Wilde hij zijn publiek voor zich innemen door te wijzen op de meer dan gemiddelde inspanningen die hij zich voor het dichten moest

getroosten? Of was deze sroke wellicht in eerste instantie bestemd voor een specifiek publiek, tegenover wie de dichter niet kon nalaten een zekere humiliter in acht te nemen? In paragraaf 8.4. zal gepoogd worden aannemelijk te maken dat het publiek in de kring van de geestelijke broederschappen gezocht moet worden.

Vastgesteld kan worden dat tot nu toe geen bewijzen zijn geleverd voor eventueel analfabetisme bij Hildegasberch. Dat er onder zijn collega's analfabeten waren, zegt niets over Willem. Dat hij begrepen als schrijven, lezen of voorlezen weinig hanteert (of zelfs vermijdt?), bewijst weinig. En zoals we zagen verschaft de proloog van 61. Van ghilden geen informatie over eventueel analfabetisme.

Zoekend naar aanwijzingen dat Willem wél kon lezen en schrijven, stuit men op een aantal interessante gegevens. Een eerste vraag die gesteld moet worden, luidt: hoe komt Willem aan de (op een aantal weinig betekenisvolle varianten na) letterlijke tekst van Boendales Hoe man ende wijf hen houden selen, door hem in zijn repertoire opgenomen onder de titel 48. Hoe man ende wijff sullen leven, en hoe komt hij aan Boendales Van Gods wesene*³⁰, een tekst die hij enigszins bewerkte tot de sroke 50. Van sempelen ghelove? Zonder enige twijfel was Willem een goed verstaander en heeft hij over een uitstekend geheugen beschikt, maar het is te enen male onmogelijk om een gedicht louter op het gehoor, bijvoorbeeld bij een (eenmalige) voorlees-sessie, vrijwel letterlijk, vers voor vers, en bovenal syntactisch nagenoeg ongeschonden in het geheugen op te slaan. Het meest waarschijnlijke is toch, dat Willem op een zeker ogenblik in de gelegenheid is geweest om twee hoofdstukken uit een exemplaar van de Lekenspiegel over te schrijven (of desnoods te memoriseren en even later pas te noteren). In dit geval moet Willem hebben kunnen lezen en schrijven. De tweede vraag, die al eerder is gesteld, luidt: hoe komen wij aan zo'n groot overgeleverd corpus sproken van Willem? Tenzij men geloof zou hechten aan een situatie waarin Willem voor zijn dood 120 sproken aan een geletterde heeft gedictéerd, is de meest voor de hand liggende verklaring toch dat de spreker regelmatig zijn sproken op schrift stelde.*³¹ Voorts zou men uit de epilogon van 26. Vanden paep die sijn baec ghestolen wert, 27. Van drien ghebroederen, 56. Van feeste van hylic, 66. Van driehande lyden, 74. Van Sinte Gheertruden minen 81. Vanden sloetel kunnen opmaken hier met 'secundaire versies' te maken te hebben; ze waren niet bedoeld om door Willem voorgedragen te worden, maar (in aangepaste vorm) door een ander, bijvoorbeeld een sprekersgezel. Het feit dat juist deze versies schriftelijk overgeleverd zijn, kan erop duiden dat Willem ze aldus genoteerd heeft om door een ander (direct van blad, of uit het hoofd geleerd) te laten voordragen.*³² Vervolgens gelden de spaarzame malen dat Willem in de ik-vorm*³³ rept van schrijven, lezen en voorlezen als aanwijzing:

- Als ic u hier te voeren screeff (27; 172)
- Ende ic wil vanden ridder scriven (74; 94)
- Daer te voren, als ic las*³⁴ (74; 162)
- Als ic te voeren hier off las (12; 256)
- Dat ic nu hebbe overlesen (61; 203)
- Dese vijf punten wil ic u lesen*³⁵ (98; 34)

Wel moet aangetekend worden dat 'scriven' ook de betekenis kan dragen van 'afschilderen', 'beschrijven', dat 'lesen' een scala aan betekenissen heeft, zoals 'verzamelen', 'kiezen', 'opzeggen', 'onderwijzen' en 'mededelen', en dat tenslotte 'overlesen' naast in de betekenis van 'voorlezen' en 'doorlezen' ook voorkomt in de betekenis van 'nagaan'.^{*36} Het moge duidelijk zijn dat daarom de hierboven geciteerde verzen op zichzelf geen afdoende bewijs leveren voor Willems alfabetisme, al heeft het er veel van weg dat bovenbedoelde begrippen wel degelijk in de betekenis van schrijven, lezen en voorlezen gebruikt zijn. Men zie ook dit citaat uit 112. Twisschen wil ende die waerheit:

Ic heb hier voertijts horen lesen

Van goeden heren dit of dat,

Mar nye en vant ic boec noch blat,^{*37}

Daer enich meester in bescreef, (112; 72-75)

De formulering is weliswaar verraderlijk en het kan tevens grootspraak van Willem zijn, maar hij lijkt te suggereren geschreven teksten onder ogen te hebben gehad; en dat heeft slechts zin als men kan lezen. Verder keren vs.97-105 uit 99. Vanden doern ende vander linde terug in vs.125-133 van de sproke 120. Dat elc sinen meerren ontsiet, zonder dat ze in één van beide sproken uit de toon vallen. Men kan spreken van een citaat uit eigen werk.

Want onrecht selmen wederstaen

Mit striden, macht niet anders gaen.

Liet een heer sijn palen roeren

Ende sijn volc op sloeten voeren

Sonder weer, soe hiet hi blode,

Sijn volc dat comter by in node;

Want waermen stoute weer vermoet,

Daer sijn die palen wel behoet,

Entie heer heefte prijs. (99; 97-105)

Want onrecht selmen wederstaen

Mit stryden, macht niet anders gaen.

Laet een heer sijn palen roeren

Ende sijn volc op sloten voeren

Sonder weer, soe hiet hi blode,

Sijn volc dat comter by in node.

Waermen stoute weer vermoet,

Daer sijn die palen wel behoet,

Entie heer die heves prijs. (120; 125-133)

Mogelijk heeft Willem de passage uit het ene gedicht overgeschreven ten behoeve van het andere gedicht: de overeenkomsten zijn immers frappant.*38 Maar ook dit mag geen bewijs heten: het zal zeker tot de sprooksprekerspraktijk hebben behoord om eenmaal gememoriseerde verzen, wanneer ze bruikbaar waren, ook in andere sproken aan te wenden*39 en strikt genomen hoeft daar geen pen aan te pas te komen. Voorts maakt Willem in 11.Dit is van beschermen op bescheiden wijze duidelijk dat hij verstand heeft van letters en spelling: hij zet uiteen dat het woord 'beschermen' door eliminatie van de letter m verworden is tot het woord 'bescheren' (zie o.m. vs.50-51, 65, 77-78). Ook dit kan een indicatie zijn dat Willem althans kon lezen, aangezien de analfabeet geen verband tussen woordklank en woordbeeld kan leggen. Opvallend is echter dat Willem in vs.91-93 negen letters aan 'beschermen' toekent en acht aan 'bescheren': kennelijk spelde hij zelf (i.t.t. de kopiïst) 'bescer(m)en'. Misschien mag ook het 'lettergedicht' 33.Van dominus als argument aangevoerd worden. Niet alleen bespreekt Willem bij iedere letter van het woord 'dominus' een deugd die met deze letter begint. Het gaat bovendien om Latijnse woorden, die hij vertaalt. Willem heeft hier hulp gekregen van een clerk, maar kon een analfabeet de letters onderscheiden en heeft Willem de Latijnse begrippen en de vertalingen als niet-latinist wel correct kunnen onthouden zonder ze te noteren? Het laatste argument is een poëtisch-technisch argument. Van de dertien strikt-strofische gedichten hebben er acht een kunstig en soms zelfs ingewikkeld rijmschema. Deze rijmschema's weet Willem telkens vele strofen lang consequent vol te houden*40:

27.Van drien ghebroederen	ababbaba (38 strofen)
37.Vanden wijnvaet	ababbcbcb/cdcddede (14½ str.) incl. vrij consequente afwisseling staand-slepend rijm
45.Een notabel	aaabcccb (6 str.)
60.Dit is van scheyden	aabaabaabb (9 str.)
62.Van rechtighen rechters	ababbaba (24 str.)
87.Vander avontuer	ababbaba (41 str.)
89.Een ewangelie	ababbaba (15 str.)
93.Van ja ende neen	ababbaba (18 str.)

De sproken 45.Een notabel en 60.Dit is van scheyden en vooral ook 37.Vanden wijnvaet zijn vanwege hun rijmschema meesterlijk te noemen, en zouden een rederijker waardig zijn geweest. Het lijkt moeilijk voorstelbaar dat zulke gedichten gecomponeerd kunnen worden zonder schrijfmateriaal, al is het mogelijk dat de dichterlijke gaven en de mnemotechnische vaardigheden van Willem nu onderschat worden. Het maken van zulke gedichten zal toch een moeizaam proces zijn geweest van noteren, controleren, doorhalen, herschrijven, lijstjes van bruikbare rijmwoorden opstellen en zo meer. Natuurlijk kan Willem zeer wel in staat worden geacht om de gebruikelijke rijmpaar-gedichten uit het hoofd te maken. Maar van de strofische gedichten met de ingewikkelde rijmschema's kan men lijstjes van bruikbare rijmwoorden opstellen en zo meer. Natuurlijk kan Willem zeer wel in staat worden geacht om de gebruikelijke rijmpaar-gedichten uit het hoofd te maken. Maar van de strofische gedichten met de ingewikkelde rijmschema's kan men verwachten dat hij ze met behulp van wastafeltjes en/of papier heeft gecomponeerd. En dit impliceert dan weer dat Willem heeft kunnen lezen en schrijven.

Alles tezamen genomen, te weten de letterlijke overnames uit de Lekenspiegel, de overlevering van een omvangrijk oeuvre, het (sporadische) gebruik van de begrippen schrijven,lezen en voorlezen,

een letterlijk citaat uit eigen werk, getuigenis van vertrouwdheid met spelling, en de ingewikkelde rijmschema's van sommige strofische gedichten, steunen de veronderstelling dat Hildegarsberch alfabeet was. De vooropleiding voor de Latijnse School, zo mag geconcludeerd worden, heeft Willem wel gehad: de schrijfschool of lage school. Jongetjes van acht à negen jaar bezochten deze school om er allereerst lezen en schrijven te leren, in de moedertaal wel te verstaan.*41 Men kon dit onderwijs volgen op de kloosterscholen en op de meer burgerlijk-stedelijk georiënteerde parochiescholen en gemeentescholen. Steeds meer burgers lieten vanaf de 13e eeuw hun kinderen schoolgaan: kennis was toen evenzeer macht*42, en voor een loopbaan in de handel bijvoorbeeld werd het kunnen lezen en schrijven zelfs meer en meer een noodzakelijke voorwaarde. Willems opleidingsniveau strookt tot op zekere hoogte ook met wat we weten van de Duitse 'Spruchdichter': 'Als gemeinsame Bildungsgrundlagen werden wir bei den meisten Lesen und Schreiben annehmen können, dazu die Beherrschung der einfachen Technik der Musik'.*43 Op Willems geletterdheid volgt nu zijn kennis van de letteren.

4.3.2. Literaire kennis

In deze paragraaf wordt nagegaan welke literaire kennis Willem bezat, dat wil zeggen, voorzover z'n gedichten van deze kennis getuigen. De spreker kan immers meer (of minder?) literaire kennis hebben bezeten dan hij in zijn sproken laat blijken. Het voor deze paragraaf verrichte literaire bronnenonderzoek kan voorts geen aanspraak op volledigheid maken. Een volledig onderzoek naar de bronnen die Willem gebruikt heeft, vereist en verdient een studie op zich. Maar zelfs dan zou volledigheid moeilijk na te streven zijn, aangezien Willem als spreker kan zijn geïnspireerd door sproken die in het sprekerscircuit de ronde deden en die door de gebrekkige overlevering niet tot ons zijn gekomen of die zelfs uitsluitend mondeling hebben gecirculeerd. De betrekkelijkheid en de beperkingen van het onderzoek naar Willems literaire kennis en bronnen in acht genomen, wordt nu een aantal teksten behandeld dat in aanmerking komt als bron.

Jan van Boendale

De Lekenspiegel van Jan van Boendale is het enige literaire werk dat Willem in zijn oeuvre (min of meer) bij naam noemt, namelijk in 61.Van ghilden (vs.6-7). De spreker maakt in deze sproke toespeling op Boendales hoofdstuk Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen (zie par.4.3.1. en 4.4.). Dat Willem een bewonderaar van Boendale was, blijkt uit het reeds gemelde feit dat hij twee teksten uit de Lekenspiegel overnam en in zijn eigen repertoire onderbracht. Boendales Hoe man ende wijf hen houden selen*1 kreeg bij Willem de titel 48.Hoe man ende wijff sullen leven. De verschillen tussen de twee teksten beperken zich vrijwel uitsluitend tot spellingsvarianten. Slechts een paar maal ontbreekt er een woordje, of is er één toegevoegd. Een enkele keer heeft Willem een woord vervangen door een 'synoniem': zo werd de man in het huwelijk van 'meester' bij Boendale tot 'voecht' bij Willem (vs.33). Boendales Van Gods wesene*2 kreeg bij Willem de titel 50.Van sempelen ghelove. Ditmaal heeft Willem de tekst van Boendale bewerkt. Van de 92 verzen bij Boendale zijn er 22 niet terug te vinden bij Willem, terwijl de sproke ook nog zes verzen van Willems eigen vinding bevat. De overige 70 verzen van Boendale komen in een gewijzigde volgorde in de sproke voor. De verhouding ziet er als volgt uit:

Hildegarsberch	Boendale
vs. 1-12	vs. 1-12

13-46	53-86
47-50	45-48
51-52 (parafrase van)	23-24
53-54	29-30
55-60	ontbreekt
61-72	33-44
73-76	87-90

Beide teksten behandelen Gods Wezen. Er wordt geopponeerd tegen de veronderstelling van de simpele leek, dat God eruit zou zien als een mens. Beide dichters varen uit tegen deze zienswijze en noemen de mens 'een vuul slijc, Ende stinckende als een mes [mest]' (Boend. vs.38-39; zie Hild. vs.66-67). God is daarentegen edel en schoon, en moet beschouwd worden als een alomtegenwoordige geest, die hemel en aarde vervult. Niemand kan Zijn Wezen ten volle bevatten. Christus heeft men alleen in menselijke gedaante gezien; slechts aan Zijn daden kon men Zijn Goddelijke Natuur onderkennen. Ook in de vorm van de geconsacreerde hostie aanschouwen wij de Godheid niet. Deze Godheid is bovendien een Drievuldigheid. De mens moet niet pogen dit te doorgronden, want het gaat zijn verstand te boven. Men moet eenvoudig geloven dat God onze Heer is en dat Hij één God in drie personen is.

In de 22 regels extra van Van Gods wesene benadrukt Boendale nog dat niets voor God verborgen blijft en dat Zijn barmhartigheid oneindig is (vs.13-22). Hij zou de Schepping in een ogenblik teniet kunnen doen (vs.25-28). In vs.31-32 herhaalt hij wat hij al zei in vs.24: God schiep alles uit het niets. In de vs.49-52 zegt Boendale dat alle schoonheid voortkomt uit God, 'Die meester is der natueren'. Boendale besluit zijn gedicht, als hij spreekt over de Drieëenheid, met een herhaling: 'Want niement en macht te gronde slaen, Alsic u voren dede verstaen'. Twee van Boendales herhalingen zijn bij Hildegasberch dus verdwenen. Verder liet Willem mogelijk verzen weg die te zeer het karakter hadden van terzijdes of althans de aandacht te zeer afleidden van het centrale thema. De zes regels die Willem toevoegde (vs.55-60), verwoordten de opvatting dat het niets aan Gods zaligheid en glorie zou afdoen, als de hele schepping inderdaad door Hem teniet zou worden gedaan. Indien er van mag worden uitgegaan dat de titel Van sempelen ghelove van Willems hand is, dan kan deze wijziging duiden op een opzettelijke verandering. Fungeert Van Gods wesene eerder als leerdicht, Van sempelen ghelove maakt iets meer de indruk op de geloofspraktijk gericht te zijn: men moet eenvoudig geloven, maar niet menen dat God eruit ziet als een mens, of trachten zekere geloofsmysterieën te doorgronden. Men vergelijk ook 14. Een notabel over de ondoorgrondelijkheid van de Drieëenheid en de onvoorstelbaarheid voor de mens van hel en hemel. De slotsom luidt dat men gewoonweg dient te geloven en deugdzaam te leven.

Willems spoke 101. Hoe die heren eerst quamen is geïnspireerd op Boendales Hoe landsheer eerst wert ghemaect.*³ De overeenkomsten zijn echter minder letterlijk. Willem vertelt zijn edele toehoorders (zie vs.1) dat zij ooit als maatschappelijke groep het wereldse zwaard hebben toebedeeld gekregen om er het recht mee te handhaven. Zijn betoog begint bij de zondvloed toen alleen Noach overbleef met zijn zonen en hun vrouwen. 'Wye was doe die best gheboren?', luidt Willems cynische vraag (vs.27). Menig jaar ging er voorbij, zonder dat er een onderscheid was tussen mijn en dijn. Ieder bewerkte de aarde en leefde daarvan. Heren waren er niet. Zevenhonderd jaar lang hield ieder rekening met de ander (vs.28-38). Deze laatste tien verzen vertonen inhoudelijk overeenkomst met de woorden van Boendale:

Hier voren*4 hebbic u gheset,
Hoe tfolc was zonder here ende zonder wet,
Ende hoe si hem op ackeren gheneerden,
Ende wonnen datsi verteerden (vs.1-4)

Willem vertelt dan dat Noachs geslacht uitgroeide: er kwam zoveel volk 'Dattet ghinc ten anderen spele' (vs.42). Er kwamen lieden die wilden 'ledich gaen, Die arbeit die bleef onghedaen' (vs.43-44). En het ging van kwaad tot erger: de goeden kregen het door de kwaden zwaar te verduren. Boendale vertelt iets soortgelijks:

Nu vantmen vele kockinen, (klaplopers)
Die arbeden noch pinen
En wouden, mar ledich gaen;
Ende so wouden si die hant slaen
An zulke vrome ende goede,
Alse ghewonnen hadden die goede;
Ende en woudemens dan niet ghehinghen,
So wouden si tfolc daer toe dwinghen,
Datment hem moeste gheven,
Of si namen den lieden tleven;
Ende roofs ende moords wert zo vele,
Dat al ghinc uten spele. (vs.7-18)

Willem vervolgt: om het recht te herstellen, heeft men toen de heren aangesteld. Als er geen onrecht had bestaan, dan waren ze niet nodig geweest. Aangezien het kwaad bleef voortwoekeren, zijn de heren sindsdien gebleven. Toen de heren werden aangesteld, werd ook de wet gemaakt. Het werd de taak van de heren het recht (de wet) te kennen en te handhaven. Voor iedereen gold dat wat

[...] hi mit arbeide mochte winnen,
Dat soudmen voert voer sijn bekinnen;
Ende wye den andere tsijn benaem,
Die moste staen tot sulker blaem,
Datmen hem soude nemen tleven
[...]

Doe maecten si enen heer soe groot,
Die tghemene soude scheiden
Ende tvolc mit macht beleiden (101; 85-89, 92-94)

Ook Boendale vertelt hoe de goeden een `statuut' uitvaardigden `Dat elc zoude leven vanden zinen, Dat hi ghewonnen hadde met pinen [...] Ende so wie sloeghe sijn hant An anders have, an anders lant, Soude daer omme verliesen blijf' (vs.23, 25-26, 33-35). Om deze wet te handhaven, koos men `Enen voocht' (vs.38). En opdat deze heer zich geen zorgen hoefde te maken over zijn eerste levensbehoeften, `So bewijsden si hem tcheins Op haer lant, haer ende gheins' (vs.43-44). Hier verradt Willem zijn afhankelijkheid van Boendale, want hij zegt vrijwel letterlijk hetzelfde: `Op hoer lant, haer ende ghens, Setten si hem alsulken chens, Dat hi mocht staet van eren houden' (vs.97-99). De wijze lieden bepaalden ook dat een heer, die het recht niet handhaafde, ter dood veroordeeld moest worden, waarna men een nieuwe heer kon kiezen. Willem richt zich in z'n epiloog weer tot zijn publiek:

Ghi heren, hier an moechdi horen

Dat weldoen is u an gheboren

[...]

Al sidi hoech ter werlt gheseten,

Ghi sult rechte mate meten,

Daer om wordi al hier ghesent

Van hem, die alle mate kent.*5 (101; 115-116, 119-122)

Boendale maakt zijn publiek ook duidelijk dat het volk de heren gekozen heeft ter bescherming. Een heer die zichzelf meer toeëigende dan hem toekwam, werd met dezelfde wet veroordeeld. Ook Boendale richt zich tenslotte tot zijn publiek, de `heren' (vs.77), en houdt hen voor dat in geval van onrecht de doodstraf ook hen boven het hoofd hangt. Dat Willem z'n sproke eindigde in de geest van Boendale, blijkt uit de slotverzen van laatstgenoemde:

Want hier is een here boven,

Diet al ziet ende verstaet

Uwe rechten, ist goet, ist quaet;

Ende des en sal hi niet vergheten,

Hi en sal u weder meten

Metter maten daer ghi meet hier (vs.94-99)

Willem heeft bij het maken van 101.Hoe die heren eerst quamen kennis gehad van Boendales Hoe landsheer eerst wert ghemaect. Het is mogelijk, gezien een aantal vrijwel woordelijke overeenkomsten, dat de spreker hiervoor de Lekenspiegel onder ogen heeft gehad en er notities uit gemaakt heeft.*6

Vervolgens lijkt Willem voor zijn tweede, titelloze sproke over het besturen van steden schatplichtig te zijn geweest aan het ideeëngoed uit Boendales Hoemen een stat ofte een lantschap regieren sal. In beide teksten wordt grote waarde gehecht aan het `orbaer', het algemeen belang - overigens houdt Boendale in Jans Teesteye en z'n Boec vander wraken soortgelijke pleidooien.*7

Tenslotte zijn er nog twee sproken waarin toespeling gemaakt wordt op een passage uit het hoofdstuk Hoe dichters dichten sullen [...]. In zijn fabels 24. Vanden serpent (vs.46-50) en 44. Vanden hont die verbreyt wort (vs.68-71, 142-143) zegt Willem dat dieren van nature niet kunnen spreken, maar dat hij dat met permissie toch laat gebeuren, omdat het bij wijze van exempel is. Het is goed denkbaar dat Willem als het ware spreekt met de permissie van Boendale, die verdichtsels en leugenachtige verhalen afwees, maar voor met name boerden en fabels een uitzondering maakte. In fabels laat men, aldus Boendale, dieren spreken 'om leringhe diere uut gaet' (vs.187). Immers, 'een sin, die is zwaer' (vs.195), wordt door fabels en exempla gemakkelijk duidelijk gemaakt.

De conclusie moet luiden dat Willem bijzonder gewicht toekende aan de opinies van Boendale, voor Willem één van de lichtende voorbeelden in de letterkunde (al noemt hij hem nooit bij naam). Bepaalde delen van de Lekenspiegel heeft hij zich eigen gemaakt. Hij moet in de gelegenheid zijn geweest (passages uit) dit boek te lezen*8 en over te schrijven.

Jacob van Maerlant

Ook aan Maerlant heeft Willem het één en ander ontleend. Bij de vraag of Willem de dichtvorm van de disputatie aan de Martijns van Maerlant heeft ontleend, wordt hier niet uitgebreid stilgestaan. Vast staat alleen dat Willem drie disputaties geschreven heeft: 87. Vander avontuer, 100. Van ghenoechten en 102. Een disputacie. Maar dat hij voor de vorm afhankelijk is geweest van Maerlant (of desnoods Jans Teesteye van Boendale*9) is even mogelijk als onbewijsbaar. Concrete aanwijzingen zijn er niet en het is bijvoorbeeld evengoed denkbaar dat de vorm ontleend is aan oudere disputatie-sproken. Hetzelfde geldt nog in hogere mate voor de strofische vorm die Willem in een aantal gedichten hanteert*10: de vorm kan aan Maerlants strofische gedichten ontleend zijn, maar net zo goed aan andere strofische sproken.*11

Wat meer vaste grond krijgt men onder de voeten als getracht wordt na te gaan of Willem kennis heeft gehad van (details uit) de Naturen bloeme. In 47. Van drierehande staet van heren merkt de spreker op dat de geestelijken de heren niet meer vermanen, maar bij hen in het gevlij proberen te komen om er financieel beter van te worden. Voor het onrecht houden zij zich doof:

Si worden doeff in hoer verstaen;

Mar als men siet die hant ontdaen

Om uut te tellen die florine,

Dan slachten si naden everswine,

Dat altoes scarper is int horen

Dan enich dier dat hevet oren (47; 53-58)

In Maerlants Naturen bloeme*12 vindt men de bevestiging voor deze bijzondere gave van het 'wilt everswijn': 'Boven allen beesten die sien Hoert hi beste voer alle die leven' (vs.300, 338-339). Het is weliswaar mogelijk dat kennis van de eigenschappen van het everzwijn, een dier waarop gejaagd werd, tot de algemene ontwikkeling van vele middeleeuwen behoorde. Willem hoeft in dat geval zijn kennis niet speciaal aan Maerlant ontleend te hebben. Maar het is wel frappant, dat ook Maerlant in het vervolg uitvaart tegen de hebzucht, in dit geval van de woekeraar:

Verdoemt wokerare, nu hore;

Waer omme so setstu dinen moet

In dit neder eertsche goet?

Int eertsche goet es al dijn sin,

Daer af naect di een swaer ghewin. (vs.346-350)

Ook dit kan nog toeval zijn als het geval geheel op zichzelf zou staan. Er is echter nog een aanwijzing. In de titelloze, tweede sproke over het besturen van steden geeft Willem als eerste advies op goede voet te blijven met de landsheer en hem onderdanig te blijven (vs.46 e.v.). Wie zich tegen zijn heer keert, zal het uiteindelijk moeten bezuren, 'alst pleech te varen Als valken beiten [jagen] op een aeren' (vs.53-54). De gedachte is dat de arend als vogel hoger in de hiërarchie staat dan de valk, en dat als de valk op de arend gaat jagen, de valk het tenslotte moet afleggen. Maerlant verklaart in zijn Naturen bloeme*13 dat de arend de hoogste in de rangorde der vogels is, dat hij 'coninc es uutvercoeren Voer allen voghelen' (vs.91-92). Deze vorstelijke vogel heeft, aldus Maerlant, de gewoonte z'n jongen in het zonlicht te houden: zij die het zonlicht kunnen verdragen, zijn echte kinderen, zij die dat niet kunnen zijn bastaards en worden verstoten. Het blijkt de valk te zijn die zich over zulke verstoten jongen ontfermt en ze opvoedt. De giervalk heeft andere gewoontes ten opzichte van de arend:

Van den gheervalken seit die glose,

Dat hi dicke den aren nose (bestrijdt)

Ende hine vaet. Merct, dese gheervalke

Bediedet wel den doerper scalke,

Die hem niet en willen keren

Onderdaen te sijn den heren,

Ende haer heerscap quetzen ende jaghen:

Dies salse God daer omme plaghen. (vs.217-224)

Ook al zijn er verschillen, toch krijgt Willems metafoor van anderhalve versregel nu meer diepte. Een zeker valkensoort heeft de neiging om de vorstelijke arend aan te vallen, gelijk ongemanierde schalken die zich verzetten tegen de landsheer. Met dit alles is niet onomstotelijk bewezen dat Willem direct uit de Naturen bloeme geput heeft, laat staan dat hij een gedegen kennis heeft gehad van dit werk. Anderzijds is het zeker niet uit te sluiten dat de spreker deze tekst onder ogen heeft gehad of er passages uit beluisterd heeft.

In de sproke 4. Van den X gheboeden komt Willem bij het verbod op diefstal kort over Judas te spreken. Hij wordt er voorgesteld als de penningmeester der apostelen, als een soort 'onrechtmatig belastingontvanger' en tenslotte als een dief. Willem vertelt hoe Judas 'thiende deel te stelen plach Van des men gaf op elken dach Onsen Here mitten sinen' (vs.397-399). De dichter verklaart: 'Judas was een dieff van aerde' (vs.375); hij was van nature een dief. Essentieel in het verhaal is het volgende:

Doe Maria Magdaleen

Salfde ons Heren voeten reen,
Dair toe sijn hoeft ende ander lede,
Doe had hi gaerne ghestolen mede [hi=Judas]
Den thienden penninc om sijnre proy. (4; 387-391)

Judas had graag een tiende van wat de zalf waard was ontvangen, maar het lukte hem niet. Hij wendde zich tot de Joden:

Doe hem ontghinck alsoe veel waerde
Als vander salve dat thiende deel,
Die lichte waerdich was gheheel
Drie hondert penninghen meer noch min,
Doe socht hi weder sijn ghewin
An die Joden, die hem gaven
Dertich penninghen van hoerre haven,
Daer hi sijn meester om verriedt. (4; 376-383)

De zalf was zo'n 300 penningen waard geweest; van de Joden kreeg Judas de 30 gederfde penningen, waarvoor hij Christus verried. Willem verschaft hier zijn informatie weinig chronologisch; de wijze waarop hij het verhaal vertelt, doet vermoeden dat hij zijn publiek met de materie vertrouwd achtte. Het verhaal berust in feite op de combinatie van een aantal gegevens, met als centraal uitgangspunt Johannes 12:3-6. Het behoeft niet noodzakelijk zo te zijn, maar het is mogelijk dat Willem zijn informatie heeft ontleend aan Maerlant, die het verhaal vertelt in zijn Merlijn.*14 Maerlant meldt dat Judas 'Onses Heren drossate' (vs.183) was, die de aalmoezen in zijn beheer hield. De dichter voegt eraan toe dat Judas 'den jongeren vele stal' (vs.187). Dat dit een 'tiende' was 'Van allen, dat men gaf onsen Heer' vermeldt Maerlant met de aantekening dat dit wel bij Robert de Borron te vinden is, maar niet in de Vulgaat. Hij vertelt vervolgens van Maria Magdalena:

Si kochte diere zalve rene
Ende storte ze op Onses Heren hove.
Judaes toerde daerombe, des gelovet,
Ende woude hebben zinen tiende (vs.201-204)
En even verder zegt Maerlant dat Judas
[...] was een dief,
Ende hi die alemosen droech,
Daer hi te stelene af plach ghenoech.

Thomaes*15 zeghet, dat hi was gram,
Dat men hem zinen tiende nam,
Die doe dertich penninge was waert;
Hier omme verkochte hi daer ter vaert
Sinen schepper ende zinen here
Om dertich penninge te siner onneren. (vs.215-223)

Concreter nog zijn de aanwijzingen dat Willem bekend was met Maerlants Der kerken claghe.*16 Echo's uit dit gedicht weerklinken in de sproke 58.Vander heiligher kercken. Het opmerkelijke is dat er vrijwel alleen parallellen worden aangetroffen met de eerste zes strofen van Der kerken claghe, en niet of nauwelijks met de zevende tot en met de achttiende strofe. Mogelijk was Willem het meest getroffen door de eerste strofen, of kende hij het gedicht alleen fragmentarisch. De titel van Willems sproke, vs.110 over 'der heiliger kercken claghen' en vs.184, 'Dat is der kerken grote claech', lijken geïnspireerd op de titel van Maerlants gedicht en vs.209, 'Dits der Heilegher Kerken claghen'. Ook lijkt Willems zaai-metafoor in vs.204-206 terug te grijpen op die bij Maerlant in vs.7-10 en 46-47. In zijn derde strofe vertelt Maerlant hoe Petrus in Antiochië als straf voor zijn prediking de kruinschering moest ondergaan. Tegenwoordig, zegt de dichter, zoekt menig een de tonsuur uit winstbejag. Willem roept Petrus in herinnering om zijn gebrek aan hoogmoed en hebzucht, eveneens om een tegenstelling met de actuele toestand der geestelijkheid te creëren: hoogmoed en hebzucht viere thans hoogtij (vs.89-104). In zijn vierde strofe klaagt Maerlant dat de clerici niet leven naar hun leer, terwijl zij toch het goede voorbeeld zouden moeten geven. Dezelfde klacht uit Willem in vs.31-34. Maerlant moet vaststellen 'dat die herden nu sijn doren' (vs.49) en Willem zegt dat de kerk door 'menighe doren' (vs.72) bestuurd wordt. Vervolgens werkt Maerlant de evangelische wolf-herder-schaap-metafoor uit: 'So sijn die wolve nu rebel, Nidech, ghierrech ende fel' (vs.51-52), en in de vijfde strofe:

Hoe menech wolf es nu haerde,
Onder die scaep van groter waerde,
Daer Cristus om storte sijn bloet. (vs.53-55)

Onder de actuele ondeugden der geestelijkheid die Willem opsomt, bevinden zich ook 'Nijt' (vs.105) en 'Ghierichede' (vs.123); de felheid wordt bij Willem mogelijk verwoord met de 'Onghenade' die 'fel is gheresen' (vs.155). Willem meent:

Die heilighe kerck dat is sijn huus, [nl.Christus]
Hy heeftse ghereynt mit sinen bloede,
Al staet si nu in crancker hoede;
Want die heerders soud en wesen (moeten zijn)
Ente scaep te gader lesen,
Om die savonts ter coeye te bringhen,

Die worden wolven in horen dinghen. (58; 174-180)

Maerlant gispt de geestelijken die gewapend met 'brede swaerde' (vs.59) rondlopen, Willem klaagt dat 'sy draghen scharpe kniven Ende ander wapen om horen live, Die sy niet schuldich en sijn te draghen' (vs.107-109). Maerlant vervolgt:

Ghierecheit ende hovaerde,

Diere clederen, hoghe paerde.

Opter heilegher Kerken goet

Toont nu menech fieren moet. (vs.62-65)

Hildegasberch zegt het in dezelfde geest: 'Nu versamen si menich pont Die ghierighe vander heiligher kercken, Om hoor hoveerde mede te stercken' (vs.100-102). En even daarvoor zei hij al: 'Nu willen si hoghe paerden ryden Opter heiligher kercken goet' (vs.92-93) en hier wordt duidelijk dat Willem inderdaad schatplichtig is aan Maerlants gedicht. Overigens treffen we Maerlants hierboven geciteerde vs.62-63 ook vrij letterlijk aan in Willems sproke 97. Vander driehande staet der werlt, vs.265-267: '[...] Datse duerbair cleder draghen, Daer toe ryden hoghe paghen [paarden] In hoveerde, die God verboot.' De ellendige toestand van de kerk is uiteindelijk afkomstig van 'Lucifer, die helsche drake' (vs.67), aldus Maerlant, en ook Willem stelt dat de zonden der kerk terug te voeren zijn op 'den ruwen Sathanas'*17 (vs.80).

Hiermee zijn de parallellen tussen de gedichten van Maerlant en Willem behandeld. Alhoewel soms steunend op het strofische gedicht, heeft de sproke een geheel eigen karakter. De teksten verschillen bijvoorbeeld opvallend in toon. Maerlant blijkt in al zijn felheid bitterder gestemd dan de over het algemeen toch ook weinig optimistische sprookspreker. Maerlant heeft geen goed woord over voor de gecorrumpeerde herders die de kerk bevolken; zijn enige hoop is nog gevestigd op de troost die de Drieëenheid kan schenken. Willem betoogt weliswaar dat Satan zijn invloed in de kerk heeft weten te vergroten door middel van de hoofdzonden, aan de andere kant geeft hij expliciet te kennen de H.Kerk altijd in ere te willen houden. Want de kerk (als instituut) is en blijft 'onse moeder' (vs.9) en 'spieghel ende roeder' (vs.10), door God ingesteld. Ondanks alles moet men 'Altoes volghen spriesters leer' (vs.196). Nu is het mogelijk dat Willem het zich als leek niet kon veroorloven zo ver te gaan als Maerlant, het is evenmin uitgesloten dat de spreker hier bewust reageert op het gedicht van de geleerde clerk Maerlant. Willem lijkt immers vanuit dogmatisch oogpunt het gelijk aan zijn kant te hebben: de zondigheid der individuele geestelijken, hoe laagbaar ook, kan geen afbreuk doen aan de genadeschenkende kracht van de kerk als instituut, haar heilsleer en haar sacramenten.*18 Tot zover 58. Vander heiligher kercken.

Willems gedicht 36. Van Affricanus gaat niet, zoals men in eerste instantie zou kunnen vermoeden, direct terug op het historische werk van een klassiek auteur als Livius.*19 Met Affricanus wordt bedoeld op de veldheer Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor (overl. 129 v.C.), de adoptiefzoon van de veldheer Publius Cornelius Scipio Africanus Maior (overl. 183 v.C.). Beide hadden zich onderscheiden in de Punische oorlogen tussen 264 en 146 v.C., dat wil zeggen de tenslotte succesvolle strijd tegen het Noordafrikaanse Carthago. Beide ontleenden hieraan hun bijnaam Africanus. Afgezien van de naam Affricanus en de Romeinse context, is de sproke bijzonder vaag in de beschrijving van de gebeurtenissen, en wijkt die meermalen duidelijk af van de

bekende verhalen. Eén detail toont aan dat Willem de Spiegel Historiae*20 van Maerlant als bron gebruikte. Het verhaal verloopt bij Maerlant aldus: terwijl Hannibal Italië met zijn leger in z'n greep hield, gaat het de Romeinen elders in de strijd meer voor de wind. In Spanje strijden de gebroeders Scipio tegen de Carthaagse overheerser Mago, de broer van Hannibal. Als de Scipio's door Mago worden gedood, ontvangt men in Rome de slechte tijding, met een verzoek om een 'voghet' naar Spanje te sturen. In Rome kan men niet kiezen tussen twee voorgedragen, waarop Scipio minor beide afwijst; want de één is te arm en de ander te gierig. Scipio minor vertrekt zelf naar Spanje om de dood van zijn pleegvader en oom te wreken en begint met het Romeinse leger aan een grootse veroveringstocht. Mago wordt gevangen genomen en naar Rome gestuurd. Een groot deel van Spanje wordt veroverd, en later, terug in Rome, besluit Scipio met de raad om de Carthagers op eigen, Afrikaans terrein te bekampen. Ook dit werd een succes. Bij Hildegabersberch luidt het verhaal: in een (niet nader genoemd) land kwam het volk in opstand tegen een (Romeinse) 'rechter' (vs.16), die alleen zijn eigen zakken vulde. De Romeinen moesten Africanus sturen om het volk weer aan het Romeinse gezag te onderwerpen. Toen dit was geschied, stuurde Africanus voor de zekerheid gijzelaars naar Rome. Er moest een nieuwe 'voecht' (vs.47) gevonden worden voor het land, die het volk geen onrecht zou aandoen met zijn hebzucht. Bij Africanus' terugkeer in Rome heeft de raad twee kandidaten: een rijke oude man, die ietwat hebzuchtig is, en een arme rechtvaardige man. Africanus keurt beide kandidaten af: de één blijft hebzuchtig, de ander zal het worden. De raad stelt voor dat Africanus zelf een kandidaat in Rome zoekt. Hij vindt een rijk man die sober leeft en slechts aardewerk op de eettafel verlangt. De man verklaart zelf ook van aarde te zijn gemaakt en leeft in het besef dat rijkdom vergankelijk is als het leven zelf. Deze man wordt aan het hoofd gesteld van het door Africanus onderworpen land.

Willems verhaal wijkt van zowel Livius, Polybius als Maerlant af en doet derhalve apocrief aan. Toch is er één essentiële overeenkomst tussen Maerlant en Willem, die elders ontbreekt. Sterker nog: het heeft er alle schijn van dat Willems spreekwoord in feite opgezet is rond deze versregels bij Maerlant:

Men coes den jongen Cypioene, (Scipio)

Die doe hadde XXVII jaer,

Entie doe seide al openbaer:

'Deen es te aerm, dander te vrec;

Lichte mochte in een strec

TRoemsche rike hier mede vallen.'

Dese raet was geprijst van hem allen. (cap.33, vs.56-62)

Dit gegeven vindt men niet bij Livius of Polybius, noch in Maerlants bron, het Speculum Historiale van Vincentius van Beauvais: het is een toevoeging van Maerlant.*21 Voor de rest zou men kunnen veronderstellen dat Willem de tekst van Maerlant niet erg goed onthouden heeft of reeds in een verminkte vorm te horen heeft gekregen. Maar het is ook denkbaar dat Willem de tekst naar eigen inzicht en voor eigen doeleinden opzettelijk heeft veranderd. Dat Willem niet vermeldt dat het verhaal zich deels in Spanje afspeelt, kan met het feit te maken hebben dat de spreker het land in een soort baljuwschap heeft willen wijzigen (opdat identificatie met het Hollandse rechtssysteem

vergemakkelijkt werd?). Het is verder voorstelbaar dat Willem het wraakmotief met opzet heeft weggelaten. In 4. Van den X gheboeden betoogt hij immers: 'Al waer u vader doot geslegen, Broeder, oem ofte neve, Men sal God die wrake geven' (vs. 288-290).^{*22} Van een hebzuchtig rechter is alleen bij Willem sprake, maar de corruptie bij de rechterlijke macht (o.m. in Holland) is dan ook een prominent thema in zijn werk.^{*23} De moraal van de sproke is dan ook dat de landsheer rechtvaardige rechters moet aanstellen en hen ook terdege moet controleren. Het is bepaald aannemelijk dat Willem juist in dat ene detail in Maerlants historiewerk voor een goed exempel heeft gezien, en dat hij om het gegeven van de arme en de hebzuchtige kandidaat heen een deels nieuw verhaal heeft gebouwd met corruptie en integriteit als thema, en aansluitend bij zijn thematiek van de corruptie in de rechtspraak. We hebben in elk geval van doen met een vrije hervoortelling, misschien in sommige opzichten 'noodgedwongen', waarschijnlijk in meerdere gevallen opzettelijk.

Jan de Weert

Ook aan de Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden, de zondenleer en biechtspiegel van de Ieperse chirurgijn Jan de Weert (eerste helft 14e eeuw) lijkt Willem een en ander te hebben ontleend.^{*24} Als Jan de Weert het testament behandelt, komt hij over het naderend stervensuur te spreken:

Ende dats der zielen een anxt groot,
Want die vrese vander doot
Ende tsceiden vanden eerscen goede,
Dat hem soe vast leit inden moede
Ende dat si emmer moeten laten,
Ende dan die ziente, die boven maten
Doorquelliet dat herte en alle die lede,
Dese drie hebse also zeere bescreden
Ende soe verwonnen, dat si vergheten
Al ande zalicheit te weten (vs.2373-2382)

Niet alleen betoogt Willem in 1. Van den testament in essentie hetzelfde, ook zijn woord- en rijmkeuze vertoont overeenkomsten met die van Jan de Weert (vgl. de cursieve delen):

Si sijn belegen van hem drien,
Die op hem scriden al in een:
Dat een dat is die siecte groet,
Dander die vrese voer die doot,
Dat dorde dese hoecheit hier te laten,
Die si minden boven maten.

Wanneer si weerden dus bescreden, (aangevallen)

Soe sijn die sinnen ende die reden

Soe belast, dat si vergeten

Ander salicheit te weten. (1; 81-90)

Bij de behandeling van de tien geboden merkt Jan de Weert op:

Ic wilt bewisen ende makent waer,

Dat gheen ghebod en es soe swaer

Van allen X daer wi af spreken,

Si en sijn lichter te houden dan te breken

Ende ghesonder der zielen ende den live (vs.1942-1946)

Dit argument hanteert Willem in 4. Van den X gheboeden eveneens, en nogmaals valt eenzelfde wijze van formuleren op:

Nu wil ic mitter waerheit bewisen

Dat si langer leven soudent,

Die die tien gebode houden,

Ende oec voele minre arbeit liden,

Dan diese breken tallen tiden

[...]

[...] ghi sult geloven das,

Dat een yegelijc wel mach

Sonder onscout ende geclach

Die X gebode, daer wi af spreken,

Lichter houden dan te breken. (4; 80-83, 100-104)

Willem heeft bepaald niet uitgebreid geput uit het werk van Jan de Weert. Slechts een tweetal passages die hem (bij de voordracht ervan?) troffen, heeft hij onthouden om, met de gebruikte rijmwoorden, zelf te pas te brengen in zijn sproken over het testament en de tien geboden.

Reinaerts Historie

Aan Willems kennis van Reinaert II is nooit getwijfeld. Jonckbloet meende hem zelfs in de eerste druk van zijn Geschiedenis van de Nederlandsche Letterkunde (1868) het auteurschap van deze roman te moeten toekennen. In de tweede druk is Jonckbloet teruggekomen van deze visie, mede op grond van de bezwaren die Bisschop en Verwijs in hun Hildegasberch-editie (1870) daartegen maakten.*25 Na Jonckbloet heeft niemand meer serieus overwogen om het auteurschap aan Willem toe te dichten.*26 Men moet Jonckbloet nageven dat inderdaad een paar kleine gegevens in de richting van Hildegasberch zouden kunnen wijzen. In de eerste plaats zal Reinaerts Historie zijn

ontstaan om en nabij Willems literair actieve periode: de jaren zeventig of tachtig van de 14e eeuw. Voorts heeft men wel beargumenteerd dat Reinaert II niet in een Vlaams, maar eerder in een Utrechts of Hollands milieu tot stand is gekomen, al wijst recent rijmonderzoek juist weer op een Vlaamse oorsprong.*27 Vervolgens zijn daar drie sproken van Willem die inhoudelijk goeddeels teruggrijpen op Reinaerts Historie, te weten 15.Van Reynaert ende van Aven, 24.Vanden serpent en 44.Vanden hont die verbroeyt wort.*28 De dichter van Reinaert II lijkt zich in vs.1 voorts te introduceren als `Willam'.*29

Ook inhoudelijk zou Reinaert II ons eventueel aan Hildegasberch kunnen doen denken. Men vindt bijvoorbeeld vs.7675-7676 uit de roman terug bij Hildegasberch in zijn gedicht 15.Van Reynaert ende van Aven:

want men vint nu meer Reinaerde,

al en hebben si gheen rode baerde (vs.7675-7676)

Men vonde noch vele meer Reynarden,

Al en draghen si gheen rode baerden. (15; 223-224)

Ook op een hoger inhoudelijk niveau zijn er wel overeenkomsten aan te wijzen tussen de roman en het oeuvre van Hildegasberch, met name bij de schildering van de tijdgeest; men denke aan de rol van de schalk in beide werken, aan de valse raadgevers, de corruptie, het hoogtij vieren van leugen, list en bedrog, de hebzucht, het onrecht, het egoïsme en de huichelarij. Met name het bittere feit dat de schurk Reinaert aan het slot van de roman van alle blaam gezuiverd wordt en nota bene als baljuw wordt aangesteld, zou aan Willems genius ontsproten kunnen zijn.

Ondanks dit alles bestaat er geen enkele aanleiding om aan Hildegasberch het auteurschap van Reinaerts Historie toe te kennen: teveel argumenten pleiten ertegen. In de eerste plaats was de naam van de dichter van de tweede Reinaert geenszins Willem; de Willem naar wie verwezen wordt in het eerste vers van de roman is `Willam, die Madoc maecte', de Willem van Reinaert I. Min of meer inhoudelijke overeenkomsten kunnen even gemakkelijk op het conto van Hildegasberch als op iedere andere geestverwante auteur geschreven worden. Een uitspraak als `Men vonde noch vele meer Reynarden, Al en draghen si gheen rode baerden' is voorts een te weinig significante sententie om voor een doorslaggevend argument te kunnen doorgaan. En er bestaan ook geen treffende overeenkomsten tussen de roman en Hildegasberchs persoonlijke woordenschat of dichtstijl. Zoals gezegd wijst recent rijmonderzoek bovendien in de richting van een Reinaertdichter met een Vlaamstalige achtergrond, en geen Hollandse. Het is tevens bekend dat Willem geen Latijn kende. De dichter van Reinaerts historie heeft zich evenwel in het begin van zijn vervolgverhaal, geheel in de geest van Van den vos Reinaerde*30, bediend van het Latijn*31: `alteram partem audite!' (vs.3678); `ende spreket in placebo'*32 (vs.4255); `et vos estote parati, seit God in dat ewangelium, lieve oom' (vs.4458-4459); `adversaris' (vs.4653); `merct, wat daer ghescreven staet in der ewangelien les: estote misericordes: weest ontfermich! noch staet daer me: nolite judicare, et non judicabimini' (vs.4774-4779). Dergelijke verzen verwacht men niet aan te treffen bij Willem, maar veeleer bij een geschoolde clerk. Hetzelfde zou kunnen gelden voor het vaardige gebruik van het Frans dat de Reinaertdichter ten toon spreidt, al moet op dit punt de uiterste voorzichtigheid in acht genomen worden. Zoals hierna zal blijken is er voor 49.Vanden twaelff maenden wel degelijk een Franse bron aan te wijzen, zodat het niet uitgesloten is dat Willem een (meer dan?) elementaire

kennis van het Frans bezat. Mocht evenwel de veronderstelling onjuist zijn dat de sprookspreker enige kennis van het Frans bezat, dan mag men onderstaande verzen niet licht bij Willem verwachten*33:

ten lesten sprac die coninghinne

`sire, pour dieu, ne croies mie

toutes choses que on vous die,

et ne jures pas legierement!' (vs.3664-3667)

Ook het gebruik van Franse en andere leenwoorden zoals dat in de roman aangetroffen wordt, zal men bij Hildegasberch (vrijwel) vergeefs zoeken*34: fallacie/lamentacie (vs.3773-3774), assault (vs.3811), fallacie/salutacie (vs.4345-4346), persecucie (vs. 4522), citeren/pleitieren (vs.4537-4538), impetreren (vs.4562), interdict (vs.4585), condempneren (vs.4800). Bij Hildegasberch ontbreken aanwijzingen voor een gedegen kennis van klassieke verhaalstof grotendeels, en van Franse romans geheel. Dit in tegenstelling tot de romandichter. Als Reinaert de wonderkam en de wonderspiegel beschrijft, twee van de drie juwelen die hij Belijn en Cuwaert zogenaamd naar het vorstenpaar liet brengen, knoopt hij daaraan twee verhalen vast. Op de wonderkam, gemaakt uit het schouderbeen van de Panthera, stonden namelijk de taferelen over de aanleiding tot de Trojaanse oorlog afgebeeld (vs.5500 e.v.): Paris moest uitmaken wie de schoonste was en wie derhalve de gouden twistappel zou winnen: Venus, Juno of Pallas. Reinaert vertelt dan van de Trojaanse herder Paris (inclusief zijn ouders Priamus en Ecuba en zijn broer Hector), de beloften gedaan door Venus, Juno en Pallas, zijn keuze voor Venus en zijn liefde voor de Griekse Helena, de vrouw van koning Menelaus. Bij het spreken over de wonderspiegel, verhaalt Reinaert een episode uit de Roman de Cleomades van Adenet le Roi. Het hout, waarvan de spiegellijst was gemaakt, was namelijk van hetzelfde soort als waarvan koning Crompaert (Cropart) een paard (cheval de fust) maakte om de liefde van de dochter van koning Maradigas te winnen. Het wonderpaard kon honderd mijlen in een uur afleggen. Zijn ongelovige zoon Cleomades probeerde het paard uit en beleefde menig angstig avontuur. De Reinaertdichter spreidt hier een literaire kennis ten toon, die men bij Hildegasberch niet aantreft. Voorts is de Reinaertdichter bekend geweest met diverse branches van de Roman de Renart, onder andere de zesde branche*35, die aanleiding was voor het hoofdverhaal. Wederom zal men niet snel geneigd zijn dergelijke kennis aan Willem toe te dichten. Bovendien moeten we beseffen dat het schrijven van een roman niet past bij Willems literatuuropvatting, die te direct moraliserend is om - op deze schaal - fictie opportuun te maken. Wie zich zou trachten voor te stellen hoe een Reinaertroman er moet hebben uitgezien indien Hildegasberch de auteur was, die zou waarschijnlijk op een roman van een geheel andere aard uitkomen; een roman, doorspekt met moraliserende terzijdes van de vertelinstantie, een roman waaraan iedere vaart zou zijn ontnomen. Dit is bij Reinaerts Historie geenszins het geval. De roman is ook geen voordrachtstekst passend bij een 14e eeuwse sprookspreker, hoogstens een voorleestekst (misschien zelfs al een leestekst; zie vs.7763, `mer dat ghi hebt ghelesen hier boven', en ook vs.7778). De tekst is veel te lang om voorgedragen te worden binnen het korte bestek waaraan sprooksprekers (en hun publiek) intussen gewend waren. Bovendien ontbreekt het voor een voordrachtstekst van sprekers zo karakteristieke, veelvuldige aanspreken van het publiek. Ook het schrijven van een grote (voor)leestekst strookt nauwelijks met het sociologische beeld dat we hebben van de 14e eeuwse sprookspreker. Een professioneel en rondreizend voordrachtskunstenaar

zal weinig belang hebben gehad bij het schrijven van een meer dan avondvullende (voor)leestekst. Willem was een spreker die in zijn onderhoud moest voorzien met het voordragen van korte teksten voor een steeds wisselend gehoor, en niet met het schrijven van een roman die na consumptie in de boekenkast van een kleine en specifieke publiekskring verdween. Hij kon het zich waarschijnlijk niet permitteren een roman te schrijven van bijna 8000 verzen, aangezien dit in eerste instantie alleen maar tijd en geld kóste. Het waren de gezeten dichters, de goed opgeleide clerken met een vaste betrekking die het zich konden veroorloven om (in hun vrije tijd) romans te schrijven, eventueel geruggesteund door een geregeld inkomen uit anderssoortige arbeid.*36

De conclusie zal naar alle waarschijnlijkheid weinig anders kunnen luiden dan dat Willem niet de auteur was van *Reinaerts Historie*. Men kan slechts met Peeters vaststellen dat Willem en de dichter van *Reinaert II* tijdgenoten moeten zijn geweest.*37 Voorts, dat het schrijven van de *Reinaertroman* vooraf is gegaan aan Willems drie *Reinaert-sproken*.^{*38} De sproke 15. *Van Reynaert ende van Aven* is een zeer vrije hervertelling van vs.5755-5832 uit *Reinaert II*.^{*39} Ook buiten de roman om was deze fabel bekend in de fabelliteratuur.^{*40} In de roman vertelt *Reinaert* hoe zijn vader, eveneens *Reinaert* geheten, en *Tibert* elkaar trouw hadden gezworen. Op een dag werden ze achtervolgd door jagers met honden. *Tibert* wordt ervan beschuldigd zijn kompaan in de steek te hebben gelaten door veilig in een boom te klimmen. *Reinaerts vader* kon nog juist aan de tanden van de honden ontkomen door in een hol te kruipen. De sproke mag met recht een omwerking heten; de romancontext ontbreekt geheel en blijkbaar speelt hier niet meer *Reinaerts vader* een rol, maar *Reinaert zelf*. De kater in de boom is een ekster geworden, genaamd *Ave*. Mogelijk speelde Willem een vage herinnering aan de fabel van de vos en de raaf door het hoofd^{*41}; in de sproke is het *Reinaert* echter niet om de kaas te doen maar om de ekster zelf. *Ave* doorziet de ware aard van de vos evenwel en leidt zijn aandacht van een naderende jager met jachthonden af, waardoor hij door de honden zo stevig gebeten wordt 'Dat Reynart al sijn naden craecten Vanden rocke' (vs.204-205); een staaltje *Reinaerdiaanse humor*.

De fabel 24. *Vanden serpent* is een niet onverdienstelijke navertelling van vs.4858-5045, waarin de hier irrelevante romancontext wederom behendig is weggewerkt. Dit verhaal was overigens ook los van *Reinaert II* in de folklore zeer wijd verbreid en wordt gerekend tot het Aarne-Thompson 155-type.^{*42} In de roman maakt het verhaal deel uit van een pleidooi voor de onmisbaarheid van *Reinaerts raad* voor de koning, uitgesproken door *Reinaerts tante*, de apin *Rukenau*^{*43}: de vos loste ooit een moeilijk rechtsprobleem op, waarmee hij de eer van de koning vergrootte. In de roman hing het serpent met zijn nek in een strik, maar Willem herinnerde zich wellicht een grappiger variant en maakte van het serpent een tweede *Bruun*, klem zittend in een gespleten boom.^{*44} Nadat de ridder is aangevallen door het bevrijde serpent, gaan deze twee hun recht zoeken. De partijdige rechters in het geschil tussen de man en het serpent zijn in de roman de raaf^{*45} *Corbout* en zijn zoon, alsmede *Bruun de beer* en *Isengrijn de wolf*; zij waren net als het serpent roofdieren, misdadigers dus, en gaven het serpent groot gelijk om de ridder te willen opeten. In de sproke zijn de rechters naïeve prooidieren: het schaap en de gans, die uit incompetentie het serpent in het gelijk stellen.^{*46} De gerechtsscène aan het hof van de koning heeft Willem weggewerkt, maar *Reinaerts oplossing* om de hele situatie te reconstrueren en bij het oude te laten, is dezelfde gebleven. Blijkens vs.51 heeft Willem de stof mogelijk aan een voorleessessie (van de roman?) te danken: 'Men leest ons dus in een figure'.^{*47}

Tenslotte is 44. Vanden hont die verboeyt wort ontleend aan vs. 7456-7499, waarin Reinaert, na zijn overwinning in het duel met Isengrijn, tot de koning spreekt. Hij vergelijkt de troep honden uit de gelijkenis met de opportunistische, aanvankelijke medestanders van Isengrijn. Gezien vs. 67 kan men vermoeden dat Willem ook deze stof heeft ontleend aan een voorleessessie: 'Men leest ons voer in een figure'.^{*48} Geen van de sproken vertoont letterlijke overeenkomsten met de roman, hetgeen erop kan duiden dat Willem bij het dichten uit zijn geheugen heeft gewerkt.

Verder heeft Willem de Reinaertfiguur een hoofdrol toebedacht in 9. Dit is van Reyer die vos, een gedicht van eigen vinding, terwijl de vos in diverse andere sproken kort figureert als de modelschalk.^{*49} Lijkt Reinaert in 24. Vanden serpent vrij sympathiek als hij een nog ergere schalk verschalkt, in 9. Dit is van Reyer die vos is hij een positieve figuur die zijn tante, de wolvin, afraadt om op bedevaart naar Aken te gaan omdat God haar ook zal verhoren in de dichtstbijzijnde parochiekerk. Door naar haar eigen kerk te gaan, kan ze tevens allerlei gevaren en verleidingen - vooral voor vrouwen - ontlopen die de pelgrimstocht eigen zijn. Overal elders is Reinaert bij Willem de leugenachtige schalk, de valse egoïstische raadsman aan het hof, die in 17. Vanden waghē ook nog eens in één adem genoemd wordt met de verachtelijke Simon de Tovenaar, de belichaming van de simonie (vs. 24-25). Willem zal, net als Potter, de associatie van Reinaert met de onbetrouwbare opportunistische raadsman (aan het hof) toch vooral aan Reinaert II ontleend hebben.

Titus Livius

In 8. Dit is van ere vertelt Willem het volgende verhaal: een Romeins veldheer heeft met zijn leger een stad belegerd. De schoolmeester van die stad, die meent hiermee zijn eigen belang te kunnen dienen, neemt twee kinderen van notabelen mee buiten de stad en levert ze uit aan de veldheer. Nu zou de stad zich gedwongen zien om zich over te geven. De veldheer blijkt evenwel niet van dergelijk verraad gediend, beloont de verrader met stokslagen en stuurt hem met de twee kinderen terug naar de stad. Nu het de stedelingen duidelijk is geworden dat zij belegerd worden door een eerzaam en rechtvaardig heer, leveren zij zich vrijwillig aan hem uit. Dit verhaal over de veldheer Camillus en de verraderlijke schoolmeester van Falerii is afkomstig van de Romeinse geschiedschrijver Titus Livius (59 v.C.-17 n.C.) en staat beschreven in het 27e hoofdstuk van het vijfde boek van zijn *Ab urbe condita*.^{*50} Willem kan de Latijnse tekst niet zelf gelezen hebben. Als we op zijn woorden mogen vertrouwen, heeft hij het verhaal in een Dietse versie gehoord, want hij bekent: 'Exempel recht gheliken desen Heb ic eenwarff horen lesen' (vs. 31-32).

Het hostiewonder van Amsterdam

Willems gedicht 84. Vanden sacramente van Aemsterdam en de bron hiervoor vallen enigszins buiten het bestek van deze paragraaf. De bron voor het gedicht is niet traceerbaar gebleken, en bovendien is het de vraag of deze wel als een literaire bron mag worden beschouwd. Toch wordt hier in het kader van het bronnenonderzoek aandacht aan het gedicht besteed.

Dat de sroke vrijwel zeker teruggaat op een schriftelijke bron, daarvan getuigt Willems nauwkeurigheid in bepaalde details, alsmede zijn verwijzing naar een 'scriftuer':

By Midmaert op enen dach

Int jaer ons Heren, als men plach

XIII hondert vol te scriven

Ende XLV daer toe nach,

Alsoe scriftuer betughen mach (84; 301-305)

In katholieke kringen wordt die datering van het mirakel, 15 maart 1345, als correct beschouwd. Pluym beredeneert dat de bediening door de priester plaats vond op die datum en de hostie op 16 maart 1345 werd gevonden.*51 Alle bronnen spreken weliswaar over de dinsdag voor Palmzondag in het midden van maart, maar verschillende geven als jaartal 1342, in tegenstelling tot Willem. Bruch, de editeur van de Middelnederlandse Beke-continuatie, noemt in dezen hetChronicon Tielense, Johannes de Beke, Theodoricus Pauli en Johannes Leydis. Alhoewel 15 maart, de dinsdag voor Palmzondag wel klopt voor het jaar 1345 en niet voor 1342, maakt Bruch duidelijk dat 1342 het oorspronkelijke jaartal in de historische bronnen was. Pas toen men had nagerekend dat 1342 niet het juiste jaartal geweest kon zijn, hebben enkelen het veranderd in 1345: dit jaartal werd vervolgens in een deel van de overlevering ingepast.*52 Post ziet in het jaartal 1342 waarschijnlijk terecht een vroege schrijffout.*53

Willems vertelling van het Amsterdamse hostiewonder verloopt, afgezien van proloog en epiloog, aldus. In Amsterdam lag een man ziek op bed die vreesde te zullen sterven. De ontboden priester diende hem het laatste sacrament toe, met de mededeling dat als de man de hostie weer zou opgeven, deze in stromend water of het vuur moest worden gegooid.*54 Toen de man de hostie opgaf, werd het H.sacrament in het vuur gegooid. De volgende ochtend kon een [zijn?] vrouw de ongeschonden hostie weer uit het vuur nemen. Een tweede vrouw [de schoondochter?] bekeek de hostie en ze besloten deze in een kist te bewaren. Toen de zoon naar zijn zieke vader kwam kijken, pakte hij de hostie beet waardoor er een vlek op kwam. Vervolgens vertelde de zoon alles aan de priester, die de hostie in een bus deed. Nadat de bus was omgevallen, bleek de hostie onvindbaar. De priester drukte allen op het hart over het hele voorval te zwijgen, om praatjes en gespot te voorkomen. Even later trof men de hostie weer in de kist aan. De volgende ochtend nam de priester de hostie mee naar de kerk, waar deze alras nogmaals verdween en opdook in het huis van de zieke man. Toen daarop het kind van de zoon en de schoondochter [?] aan vallende ziekte begon te lijden, genas het pas toen de man beloofde het wonder wereldkundig te maken en hij zijn kind voor het kruisbeeld in de kerk had gebracht. Nadien bouwde men een kapel op de plaats waar het huis stond, omwille van het wonder dat plaatshad in het midden van maart 1345.

Tot zover het verhaal bij Willem. Het wonder raakte al snel wijd en zijd bekend, en in 1347 werd er inderdaad op de plaats van het wonder een kapel gebouwd en gewijd: de Heilige Stede. Vanaf 1360 waren er in Amsterdam sacramentsprocessies waarin de hostie door de straten werd gedragen. Pluym is ervan overtuigd dat het hier om de originele hostie ging, maar Post en Bruch melden dat de Utrechtse bisschop op 30 november 1346 de echte al door een tweede had laten vervangen - de eerste hostie verging door ouderdom - , en dat dit feit in het vergeetboek was geraakt.*55 Vele bedevaartgangers bezochten de kapel. Het beheer van de H.Stede viel, ten tijde van Albrecht van Beieren, onder de graaf, tot 1372. Toen ging het beheer over op Albrechts kapittelkanunniken van het kapittel van de H.Maria te Den Haag, Maria-ten-hove genaamd. Pas in 1415 kwam de kapel onder het beheer van de burgemeesters, raden en regeerders van de stad Amsterdam.*56

Van de schriftelijke bronnen die van het hostiewonder gewag maken, zijn de meeste te jong om door Willem gebruikt te kunnen zijn. Afgezien van een vijftal Latijnse oorkonden (waarvan twee onbetrouwbare jonge afschriften) uit de periode 1345-1347 en een suppliek van Albrecht uit 1378*57, die geen van allen verwantschap vertonen met de sproke, zijn de oudste twee verhalende versies over het hostiewonder die van Willem zelf en de Middelnederlandse vertaling en continuatie van de *Chronographia Johannis de Beke*.*58 De Latijnse kroniek van Beke dateert uit 1346, en beleefde enkele Latijnse continuaties. De Middelnederlandse, vertaalde en vermeerderde versie dateert uit 1393. Omstreeks 1390 is aldus Bruch het hostiemirakel ingevoegd.*59 Bruch beschouwt deze tekst als de oudste van de twee. Men is het daarentegen niet eens over de datering van de sproke van Willem. Post dateert ±1400 en beschouwt Willems tekst - in dat geval onterecht - als de oudste, terwijl Sterck ±1385 dateert, wat wel vroeg, maar mogelijk is.*60 Pluym ziet in Hildegasberch iemand die leefde in de tijd dat het mirakel plaatsvond, maar hier is de wens de vader van de gedachte.*61 Het is welbeschouwd niet uit te maken welke van de twee teksten de oudste is, omdat concrete gegevens voor de datering van de sproke ontbreken. Men kan weinig anders vaststellen dan dat de teksten ongeveer gelijktijdig zullen zijn ontstaan.

Vergelijking van de sproke met de Beke-continuatie wijst uit dat er geen directe afhankelijkheidsrelatie bestaat tussen de twee teksten.*62 De verschillen zijn evident, afgezien nog van het feit dat het verhaal bij Beke in beknopt proza verteld wordt. In de eerste plaats is er het verschil in datering: de Beke-continuator dateert 1342, Willem 1345. Bij Beke zijn de familierelaties doorzichtiger: het gaat om een zieke vader, zijn zoon en diens echtgenote. Bij Willem is ook sprake van een zieke vader en een zoon, maar het is niet geheel zeker of de twee vrouwen de respectievelijke echtgenotes zijn. De zoon is in elk geval wel gehuwd, want als zijn kind ziek wordt, spreekt Willem in vs.268 van 'hoer kint': het kind van het (jongere) echtpaar. Bij Beke is het de zoon die de hostie uit het vuur haalt, bij Willem is het een vrouw. Bij beide keert de hostie tweemaal terug, maar Beke zwijgt van het omvallen van de bus, terwijl Willem het geen ciborie noemt. Het gebod van de priester over het geval te zwijgen, komt bij Beke niet uit de verf. Beke laat de hostie tenslotte met veel vertoon in de kerk plaatsen, Willem in de latere kapel van de H.Stede. Tot slot gewaagt Beke over genezingen en bevrijdingen in het algemeen, maar Willem heeft het (naast genezingen van lammen en blinden) in het bijzonder over de vallende ziekte van het kind en de genezing voor het kruisbeeld. Het terugkeren van de hostie, en de ziekte en genezing van het kind zijn bij Willem duidelijk gemotiveerd. Ze tonen Gods wens tot erkenning van het hostiewonder: het wonder moet geopenbaard worden en de hostie moet blijven op de plaats waar deze telkens terugkeerde. Daarom is het logischer dat Willem tenslotte vertelt dat de hostie in de kapel van de H.Stede werd bijgezet, en minder logisch dat volgens Beke de hostie tenslotte toch naar de parochiekerk werd overgebracht. In tegenstelling tot andere bronnen, zijn er ook overeenkomsten: de hostie krijgt een 'smette' en gaat niet kloppen als een hart en de relatie vader-zoon is alleen bij Beke en Willem duidelijk.

Ondanks dat de versies van Willem en Beke de oudste verhalende versies zijn, had ook hier reeds de legendevorming rond het mirakel plaatsgehad, zoals Post constateert, in tegenstelling tot Pluym, die grote moeite gedaan heeft om alle versies van het verhaal met elkaar in overeenstemming te brengen. Post acht vele toevoegingen aan het niet-verbranden van de hostie ontsproten uit de 'volksverbeelding': de verdwijning en terugkeer van de hostie, de vlek, later de hostie die klopt als

een hart, de vallende ziekte van het kind en de genezing (later in verschillende varianten opgetekend).

Dat Willem en de Beke-vertaler zich baseerden op 'een verhaal' dat 'in Amsterdam aanwezig was', houdt Bruch voor zeker.*63 Men kan zich afvragen of beide zich baseerden op hetzelfde geschrift: waarom niet op twee variëte geschriften, bijvoorbeeld een Dietse voor Willem (met het jaartal 1345) en een Latijnse voor de Beke-vertaler (met 1342)? En er bestaat uiteindelijk ook nog een kleine kans dat Willem het verhaal toch uit de mondelinge traditie kende en zich slechts beroept op een geschrift (oorkonde?) van-horen-zeggen. Post kan in ieder geval geen andere conclusie trekken dan 'dat er op het einde der veertiende eeuw twee recensies van het verhaal in omloop waren', inclusief 'legendevorming'.*64

De St.Gertrude-legende

Zoals reeds aangestipt in hoofdstuk 3, representeert Willems sproke 74. Van Sinte Gheertruden min een bijzondere, 'Hollandse' versie van de St.Gertrude-legende, afwijkend van de in de Latijnse traditie wortelende Nijvelse versie en de in de volksdevotie wortelende Maaslandse versie. Mogelijk heeft Willem zich zelf gebaseerd op een reeds langer (ook mondeling) in omloop zijnde, 'Hollandse' versie van de ridderlegende. Als we Willem op z'n woord geloven, heeft hij de legende ergens gelezen (vs.162).

De St.Petrus-legende

De sproke 81. Vanden sloetel bevat in de vs.131-149 een deel van de St.Petrus-legende, die is terug te vinden in de Legenda Aurea van Jacobus de Voragine.*65 Het betreft hier Petrus' vlucht uit Rome. Op zijn weg kwam hij Christus tegen met het kruis op Zijn rug om Zich andermaal te laten kruisigen, nu in Rome. Toen Petrus dit hoorde keerde hij terug naar Rome en werd zelf gekruisigd. De Legenda Aurea was in de Nederlanden in diverse vertalingen bekend, terwijl verschillende heiligenlegenden stonden opgenomen in de Ystorien Bloeme*66, waaronder bovengenoemde. Aangezien het evenwel om één van de allerbekendste legendes gaat, is het beslist niet noodzakelijk dat Willem zich moest baseren op een schriftelijke bron, al heeft hij het in vs.152 over lezen. Het is vrij aannemelijk dat Willem de St.Petrus-legende uit de mondelinge traditie kende.

Van den IX besten

Een sproke die Willem blijkens 75. Een exempel van heren lijkt te kennen, is Van den IX besten.*67 In vs.11-15 somt de spreker de negen besten in dezelfde volgorde op: Hector, Alexander de Grote, Julius Caesar, Jozua, David, Judas Makkabeüs, Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. Het is uiteraard niet geheel zeker of Willems kennis hier op een sproke teruggaat of zelfs op deze sproke, het is wel opvallend dat de aandacht die in Van den IX bestengeschonken wordt aan het sterfjaar van de negen helden (en dus aan hun sterfelijkheid), bij Willem lijkt te zijn omgezet in een 'ubi sunt-motief'. Een soortgelijk ubi sunt-motief treft men aan in het slot van de anonieme sproke Dit is van .VI. vaerwen ende .XII. outheyden, deen metten anderen bediedt.*68 Weliswaar is de opsomming aldaar niet volledig en behoort de genoemde Constantijn de Grote niet tot de traditie van de Negen Besten, wel zegt de dichter tegen zijn publiek: 'Haer groet heerheit es al leden. Selve moeti oec van steden; Si varen vore, wi comen naer' (vs. 249-251). Ook Willem merkt, direct na zijn opsomming, op: 'Dese heren mosten onghespaert Sterven, ende ghi sult oeck den ganc Volghen mede, ist cort, ist lanc' (vs.16-18). Of er in dit geval sprake is van ontlening, is moeilijk te zeggen.

Aangenomen dat Willem zijn gedicht tevens aan het Hollandse hof heeft voorgedragen, biedt een aankoop in 1395 een aardig bewijs, dat het publiek met de Negen Besten bekend was: 'Item enen man betailt van enen cleynen bemailden cledekijn dair negen die beste in staen in die raitcamer II Dordr. gulden facit IIII s. VI d.g.'

Van maer en Niemant ter werelt sonder dat

De Vooys heeft gewezen op overeenkomsten tussen Willems sproke 19. Van mer, Van maer uit het Comburgse handschrift, en Niemant ter werelt sonder dat uit het Haagse Liederenhandschrift.*69 Problematisch is of de sproke van Willem jonger of ouder is dan de andere twee. Het Comburgse handschrift is tussen ca.1380 en 1425 tot stand gekomen*70: in theorie kan Van maer zowel aan Willems sproke voorafgegaan als erop gevolgd zijn. Van maer is een klacht*71 in de vorm van een strofisch gedicht met een refreinachtige regel waarin het woordmaer steeds terugkeert. In het gedicht wordt betoogd dat een onaangenaam woord de wereld in zijn greep houdt, namelijk het woord 'maar', waarmee ondeskundigen, kwaadsprekers en afgunstigen altijd wel iets ten nadele van eerzame personen weten te zeggen. Op allerlei rechtschappen lieden heeft men aldus wat aan te merken: paus, keizer, koning, prinsen, heren, geleerden, ridders, schildknappen, raadsheren, stedelijke handhavers der wet, rentenierende poorters, ambachtslieden, kooplui, deugdzame vrouwen, echtelieden en kloosterlingen. En ook:

Predict een cleerc die waerheit,

Of toecht een zijn meesterie,

Pijpt hi, zijocht hi, of dichte seit,

Of spel toecht, of melodye, (vs.65-68)

dan zijn er altijd wel lomperiken zonder gevoel voor kunst die er wat op aan te merken hebben. Men merke op dat hier het eigenbelang van de sprookspreker in het spel gebracht wordt. De spreker smeekt God tenslotte: 'Weerpt onder voet dit felle maer!' (vs.88). De overeenkomst met Willems sproke bestaat uit het identieke gebruik van het woord maer en in de 'standenrevue'. Willems sproke is niet echt strofisch te noemen: de onderscheiden strofen zijn van wisselende lengte. Wel eindigt elke strofe met een refreinachtige regel waarin het woord 'mer' voorkomt: meestal 'Mer is woort dat luttel vroomt!'.*72 Willem past daarentegen gepaard rijm toe, terwijl in Van maer het rijmschema ababcdcd is.

Willems sproke is geen klacht, maar een satirische - of zelfs hekelende - tekst. Eerst prijst hij allerlei vertegenwoordigers der diverse standen, om daar vervolgens met de nodige ironie aan toe te voegen dat 'mer' niet te pas komt, dat de 'mer' ontbreekt, of dat hij de 'mer' vergeet te vermelden. Het effect is dat op iedere loftuiting een 'maar niet heus!' volgt. Op deze manier hekelte Willem de handel en wandel van paus, kardinalen, legaten, bisschoppen, prelaten, abten, monniken, parochiepapen, kanunniken, geestelijken in het algemeen, keizer, koningen, hertogen, graven, ridders, knappen, baljuwen, schouten, schepenen, boeren, kooplieden, zeelui en vrouwen. Vooral hebzucht, onrechtvaardigheid en hoogmoed blijken onder alle standen welig te tieren. Tot slot vraagt Willem zich af hoe het toch kan dat 'Meerre [=maar] crijcht dus groet ghewelt, Dat mense dicht bi [=toedicht aan] goeden luden?' (vs.194-195, vgl. Van maer). Het antwoord is: slechts aan de

goede zit geen `maar' verbonden, doch deze goede woont wel ver weg. Alleen aan God vindt men geen gebrek.

De twee sproken hebben dus een aantal overeenkomsten, maar ook verschillen, en uit de inhoud der gedichten kan men niet goed afleiden welke sproke het eerst gemaakt zal zijn. Van maer kan als reactie op Willems sproke gedicht zijn: met `maar' wordt de reputatie van goede lieden door het slijk gehaald. Aan de andere kant is het denkbaar dat Willem zich door Van maerjuist heeft laten inspireren - men zou haast zeggen: verleiden - tot een satirische versie. Mocht dit laatste het geval zijn geweest, dan ligt het voor de hand dat Willem de sproke Van maer in sprooksprekerskringen heeft gehoord. Mocht Van maer een reactie zijn op Willems sproke, dan pleit dit in zeker opzicht voor het gewicht dat aan Willems woorden gehecht werd.

De overeenkomst tussen Niemand ter werelt sonder dat en 19. Van mer beperkt zich voornamelijk tot de slotstrofen. Het Haagse Liederhandschrift, zoals dat is overgeleverd, dateert uit ca. 1400, maar het kan een afschrift zijn van een handschrift dat in de tweede helft van de 14e eeuw tot stand is gekomen; het bevat althans sproken uit deze periode.*73 Het lijkt aannemelijk om in Niemand ter werelt sonder dat de oudste van de twee sproken te zien. Wordt in de refreinachtige regel al duidelijk dat `Daer is niemand sonder dat' (op iedereen valt wel iets aan te merken), in de slotstrofe en bij Willem heet het achtereenvolgens:

[Daer is niemand sonder dat,]

Die ye ter werelt wert geboren,

Sonder Hi, die 't al besat.

Hi maecte locht, eerde ende coren

[...]

In der werelt, ys't droge, ys't nat,

El niemand dan Hi sonder dat! (vs. 69-75)

Meerre maect een weynich dat,

Waer Mer an is, hem brect al wat;

Doch die goede is sonder Meerre.

Wijsten mi, hi woent noch verre,

Die Mer en heeft noch dat en ghien;

Mar God is sonder dat alleen;

Wil hi ons helpen ende raden,

So en can ons Mer noch dat ghescaden. (19; 197-204)

Tenzij hier de schijn bedriegt en de overeenkomst louter zou zijn gebaseerd op het bestaan van een spreekwoordelijke uitdrukking*74 waarop beide sproken onafhankelijk van elkaar teruggaan, lijkt Willem hier te steunen op de sproke van een voorganger. De Vooyts denkt dat Willem het gedicht Niemand ter werelt sonder dat in de `Hollandse sprooksprekerskringen' heeft gehoord.*75

Augustijnken: Van den scepe

Op Van den scepe*76 van z'n, waarschijnlijk reeds overleden, collegaspreker Augustijnken maakt Willem mogelijk een toespeling. In Van den scepe vertelt de spreker hoe hij langs de Merwede bij het kasteel van Vrou Ere kwam, waar een aantal deugden als allegorische dames verblijf hield. Hij zag hoe men een allegorisch, uit deugden opgetrokken schip in gereedheid bracht en hoe de allegorische dames onder aanvoering van Vrou Ere uitvoeren, tot schande van (de heren van) Holland. Willem opent 73. Dit is vander ghiericheit aldus:

Die sloetel van vrou Eren toern

Die is der edelheit ontverret. (ontnomen, onttrokken)

Tslot wort out ende zeer verwerret, (raakt in verval)

Men cant ghereyden noch ghestellen. (herstellen)

Ghiericheit ende hoer ghesellen

Die doen vrou Eren overlast,

Haer en helpt muer noch toren vast

[...]

Vrou Eer die mach hoer wel beclagen,

Si wort ghewacht in felre laghen,

Ende hoer en comt nerghent gheen ontset. (73; 4-10, 13-15)

En in de eennalaatste strofe van deze sproke zegt hij: 'Vrou Eren schip is langhe ghevaren' (vs.242). Het is niet ondenkbaar dat Willem hier bewust, en voor het publiek herkenbaar (?), teruggrijpt op Augustijnkens beeld van vrouw Ere, haar kasteel en haar schip, dat Holland verlaat. Mogelijk refereert hij ook nog aan Augustijnkens sproke in 69. Vander verrisenis, waarin hij zegt dat heren hun land met verstand moeten regeren en 'wonen op vrou Eren toren Alle dage wel behoet' (vs.116-117, geciteerd naar hs.B). Tenslotte: in 83. Hoemen voer die eere gaet schulenvertelt Willem hoe 'Ghiericheit [...] vrou Eren hout versaecht, Dat si wijcken moet van huus Ende al hoer dienres maect confuus, Die mit vrou Eren soudén leven' (vs.26, 28-31).

Dat scamelheit thoechste poent es van minnen

Het lijkt, gezien de proloog, geen twijfel dat de anonieme sproke Dat scamelheit thoechste poent es van minnen*77 uit het beroemde handschrift-Van Hulthem uit sprooksprekerskringen afkomstig is.*78 In de verhalende sprokekern krijgt een jonge ridder van het object van zijn onbesuisde liefde, een rijpere getrouwde vrouwe, de opdracht na te gaan wat in de liefde 'dat hoechste point si te Gode ende ter werelt' (vs.85-86). Van z'n nicht krijgt hij de oplossing*79: het is 'rechte Scamelheit' (vs.136). Immers:

Scamelheit houdt den man wel tonder

een stuc tijts, ende doet verwachten

alle dinc, daer toren ende lachter

af comen mochte, tot eneger stede. (vs.142-145)

[...]

Die Scamele en es niet sonder ere (vs.151)

[...]

Scamelheit doet sinne verteren,

Scamelheit doet spottens verweren,

Scamelheit es ene vaste pallure, (staatsiekleed)

want gheen lac*80 en mach daer duere (vs.155-158)

Dit is het antwoord dat de vrouwe goedkeurt. Zij remt de ridder vervolgens in zijn amoureuze toenaderingen door hem aan zijn eigen wijze les te herinneren. Als zij aan z'n liefde had toegegeven, zo zegt zij, 'verloren haddic al mine ere' (vs.224). Willem noemt in zijn 41. Van seven doechden der minnen als voornaamste liefdesdeugd de 'Schamelheit':

Die eerste graet, daer minnen op rijst

Ende ons der eren pat bewijst,

Dat is Gherechte Schamelheit,

[...]

Schamelheit die doet bekinnen

Watter eren toebehoirt,

Hier om ist der minnen oert

In schamelheden eerst fondeert.

Wye minne draecht off eer begheert,

Die moet ontschamelheit vertyen, (nalaten)

Ende hem in schamelheit belyen;

Wye ter minnen dienste staet,

Die schaemt hem altoes bosser daet. (41; 39-52)

Het heeft er alle schijn van dat niet alleen Dirc Potter, blijkens zijn hoofdstuk over de 'goede bloem geheiten scamelheit' uit zijn Blome der doechden*81 kennis had van deze waarschijnlijk vermaarde, laat-14e eeuwse Hollandse sproke, maar ook Hildegarsberch. In het (hypothetische) geval dat Scamelheit jonger zou zijn dan Willems sproke, en de onbekende spreker zijn gedicht naar aanleiding van Willems tekst maakte, wordt daarmee het prestige van Hildegarsberch slechts vergroot.

Noch is self dat alrebeste cruut

Kalff suggereerde naar aanleiding van een verzameling 'Liederanfänge' van Hoffmann von Fallersleben, dat Willem zich liet inspireren door een lied dat begint met de verzen*82: 'Noch is

self dat alrebeste cruut, Dat ie ghewies in gaerden'. Dit doet inderdaad sterk denken aan 12. Van enen cruut ende hiet selve, waarin woordspelingen worden gemaakt op 'selve' in de betekenissen van 'salie' en 'geld' (en 'zelf/ego'?).*83 Opmerkelijk zijn deze regels bij Willem:

Selven macht is also breyt,

Dat gheen cruyt en wast op aerde,

Dat Selve gheliken mach in waerde. (12; 288-290)

Het lied zelf, zoals boven bedoeld, is verloren gegaan. Hoffmann von Fallersleben, die ook nog verwijst naar de Souterliedekens, trof de twee liedregels aan in het geestelijke, laat-15e eeuwse, Deventerse Liederhandschrift.*84 Boven het geestelijke lied met de beginregel 'Help rike here god, mi is so wee' staat ter aanduiding van de melodie: 'Dit is die wise: Noch is selfe dat alrebeste cruut, dat ie ghewies in gaerden'. Hoe oud het lied geweest zal zijn, valt moeilijk na te gaan. Hoffmann von Fallersleben verwees, zoals gezegd, ook naar de Souterliedekens. Het betreft psalmvertalingen, in 1540 gemaakt door Willem van Zuylen van Nyevelt, op de melodieën van bestaande, populaire volksliederen. Bij elke psalm gaf ook hij, ter aanduiding van de melodie, de beginregel van het bewuste volkslied op. Bij psalm 122 gaf hij als melodie-aanwijzing op: 'Noch is selfs dat alder beste cruyt'.*85 Omdat het Selve-lied ons niet is overgeleverd, moet een bindende conclusie hier achterwege blijven. Het is evenwel goed mogelijk dat het lied te jong is geweest om door Willem gekend te zijn.*86 Bovendien hoeft de lieddichter niet aan Willem ontleend te hebben, want het kan zijn dat de twee dichters zich onafhankelijk van elkaar lieten inspireren door het spreekwoord: 'Selve is guedt cruyt, mer sy wesset in allemans hooven niet'.*87

De omkoopbare rechter (Speculum Laicorum?)

De sproke 17. Vanden waghen behandelt op satirisch-hekelende wijze de dagelijkse praktijk van corruptie en omkoperij in de rechtspraak. Het verhaal zou tot de preekstof gerekend kunnen worden, want het is (in een aantal varianten) als exemplum terug te vinden in diverse prekenbundels.

G.R. Owst noemt in dezen het Alphabetum Narrationum van Arnold de Liège en de Summa Predicantium van John Bromyard, maar meldt tevens dat het verhaal ook in 'English vernacular sermons' is opgetekend, en hij citeert daarbij uit de exempelenbundel Jacob's Well.*88 Willems sproke lijkt nog het meest op het verhaal zoals dat verteld wordt in het Speculum Laicorum (eind 13e eeuw; caput III, De advocatis), want hierin wordt de rechter niet respectievelijk omgekocht met een os en een koe, maar met een wagen en een os (bij Willem: een wagen en vier ossen). Kern van het verhaal is dat de rechter door omkoping eerst op de hand van de ene, en vervolgens op de hand van de andere procederende partij is. Als de benadeelde partij merkt dat hij gaat verliezen, maakt hij tegenover de rechter een min of meer bedekte toespeling op de wagen, waarna de rechter zijn partijdigheid laat blijken door toespeling te maken op de os(sen).*89 Het is bepaald denkbaar dat Willem voor zijn sproke geïnspireerd werd door een volkspreek waarin het verhaal verteld werd.

Freidank

De sproke 80. Vanden woekenaer van Willem vertoont aanzienlijke overeenkomsten met het 27e gedicht uit de Bescheidenheit van de Spruchdichter Freidank (overl. 1233) uit de editie van Bezzenberger.*90 De korte Spruch handelt net als de langere sproke over de drie standen en de stand der woekeraars. De Spruch en de sproke openen achtereenvolgens met de woorden:

Got hât driu leben geschaffen:

gebûre, ritter unde pfaffen;

daz vierde geschuof des tiuveles list,

daz dirre drîer meister ist:

daz leben ist wuocher genant,

daz slindet liute unde lant. (27; 1-6)

God, die is ende ye ghewas

Ende ewich blijft, die luste das,

Te maken drierehande leven;

Ende watter meer is an ghedreven, (bijgekomen)

Dat scoep die vyant onghehuyr.

Papen, heren ende ghebuer, (boeren)

Dese drie leven maecte God.

Nu heeft die duvel doer sijn spod

Daer na ghemaect den woekenaer,

Die dander drie mit sijnre schaer

Mach vernoeghen ende verlienen.*91 (80;1-11)

De inhoudelijke overeenkomsten zijn evident. Het meest opvallende is dat Freidanks formulering van 'driu leben' aanleiding lijkt te hebben gegeven tot 'drie leven' (vs.7) bij Willem, wat toch enigszins ongebruikelijk Middelnederlands is.*92 Willem betoogt kennelijk in navolging van Freidank en met meer omhaal van woorden dat God drie standen schiep: adel, geestelijkheid en boerenstand. De vierde stand is van de duivel afkomstig: hij maakte de woekeraar. Even verder zegt Freidank over de woekeraar: 'ern slâfet und envîret [=rust] niht: er gewinnet nahtes alsô vil sô tages' (vs.16-18). Willem werkt een soortgelijke gedachte uit: 'Die duuster nacht, den dach van morgen Vercoopt die woekenaer te voren' (vs.78-79) en even verder: 'Want slaept hi, waect hi, nacht ende dach, Sijn ploech die gaet ghelijcke voert' (vs.108-109). Tenslotte gaat Freidank in vs.21-40 uitgebreid in op wat er na de dood met de woekeraar gebeurt. Zodra hij is gestorven wordt 'sîn lîp, sêl unde guot in driu geteilt' (vs.22-23). Ieder krijgt zijn deel: 'den wûrmen' krijgen het lichaam toebedeeld, de ziel is voor 'dem tiuvel', en zijn goederen gaan naar 'die hêrren' (vs.25-27). Freidank legt uit dat ieder content is met zijn eigen deel: 'der tiuvel hât dekeinen muot weder ûf lîp noch ûf guot', de heer begeert 'sêl noch lîbes', en de wormen 'gerent sêl noch guotes niht' (vs.33-34, 36, 38). Freidank concludeert: 'sus kan teilen 's tiuvels list, daz ieglich teil daz liebest ist' (vs.39-40). Deze passage vindt men - zij het niet echt letterlijk - terug bij Willem (vs.171-194). Als de woekeraar is gestorven, zo legt hij uit, 'In drien soe gaetment deilen dan' van wat er is overgebleven (vs.174). Ook Willem zegt: 'Den wormen wortet vleisch ghegheven', de duivel 'haelt die ziel tot sinen deel' en de erfgenamen ontfermen zich razendsnel over 'Tgoet' (vs.176, 179, 180). En Willem legt

eveneens uit dat ieder zich tevreden stelt met zijn deel: 'Al mocht den duvel tvleysch verschinen Ende tgoet, dat en gheert hi niet', het blijkt dat de wormen 'die ziel noch tgoet en gheren', en dat degenen die het goed in ontvangst hebben genomen 'en gheerden tlichaem noch die ziel' (vs.184-185, 188, 192). Willems conclusie lijkt op die van Freidank: 'Dus denct een yghelijc van desen Sijn eyghen deel dbeste wesen' (vs.193-194). Willems woordkeuze en versbouw benaderen die van Freidank soms dicht. Men kan vrij veilig besluiten dat Hildegarsberch het gedicht van Freidank goed gekend heeft. Het is denkbaar dat hij het meerdere malen gehoord heeft, of ooit gelezen, en globaal gememoriseerd. (Het werk van Freidank was in de Nederlanden niet onbekend, getuige alleen al de rijmspreuken die in hs.H op Willems oeuvre volgen. Men bedenke ook dat talloze Duitse sprekers in de tweede helft van de 14e eeuw het Haagse hof bezocht hebben; een deel van hen zal traditionele Spruchdichtung op het repertoire hebben gehad). Na het gedicht in zich te hebben opgenomen, zal de spreker vervolgens Freidanks verzen in zijn spreek vrij hebben verwerkt. Het is minder aannemelijk dat Willem de verzen van Freidank direct uit een schriftelijke bron in zijn gedicht te pas heeft gebracht: daarvoor ontbreekt het ons weer tezeer aan doorslaggevende letterlijke (detail)overeenkomsten. Telt Freidanks Spruch slechts 40 verzen, Willems spreek is 210 verzen lang. Willem neemt de tijd om diverse aspecten van de woeker door te lichten; hierop wordt nader ingegaan in par.6.6.

Douze mois figurés

De spreek 49.Vanden twaelf maenden vertoont aanzienlijke overeenkomst met Douze mois figurés, een anoniem Frans gedicht uit ca.1350.*93 Het gaat om een vrij bekend gedicht, dat in een zevental handschriften is overgeleverd, en dat verschillende malen is nagevolgd, ook buiten Frankrijk.*94 Zowel Douze mois figurés als 49.Vanden twaelf maenden bespreken de levensstadia van de mens aan de hand van de twaalf maanden van het jaar. Iedere maand representeert een levensstadium van zes jaar: januari symboliseert het 'tijdvak' van de één- tot zesjarigen, december van de 66- tot 72-jarigen. Veel motieven uit Douze mois figurés keren, zij het niet steeds op dezelfde plaats, terug in Willems spreek. Inhoudelijke vergelijking leert dat 49.Vanden twaelf maenden - met sporadisch enkele vertaalde verzen - een bewerking van Douze mois figurés is.*95 De spreek staat ontegenzeggelijk in de traditie, of beter, vrijwel aan het begin van de traditie van de Douze mois figurés*96: Willems spreek levert binnen de Europese letterkunde de op één na oudste versie van het thema 'twaalf maanden - twaalf levensstadia der mens', en binnen de Middelnederlandse letterkunde de oudste. Terzijde zij opgemerkt dat de indeling in levensfasen op zich een lange traditie kent. Augustinus deelde in zijn De civitate Dei, naar analogie van de scheppingsdagen, de wereldgeschiedenis in zes stadia in*97, en trok daarbij de vergelijking met de zes menselijke levensfasen.*98 Ook Middelnederlandse dichters vóór Willem hebben zich reeds bezig gehouden met de menselijke levensstadia. Maerlant verdeelde in zijn Naturen Bloeme het leven van de mens in zes (ongelijke) trappen.*99 In de anonieme spreek Dit is van .VI. vaerwen ende .XII. outheyden, deen metten anderen bediedt*100 wordt het mensenleven verdeeld in (wederom) zes stadia van 12 jaar en een laatste stadium van acht jaar. Dit gebeurt aan de hand van zeven kleuren. Ondanks een aantal voor de hand liggende motief-overeenkomsten (het onnozele kind, de krachtige dertiger), ontbreken, in tegenstelling tot het Franse gedicht, steeds de indeling in 12 stadia en de parallel met de 12 maanden.

Een paar elementen uit Douze mois figurés ontbreken weliswaar bij Willem, maar mogelijk was hier opzet in het spel. Wat bij Willem ontbreekt is: de ontluikende liefde en geestelijke adeldom in april (24 jaar), mei als ideale tijd om het zwaard ter hand te nemen (30 jaar), het vervliegen van de schoonheid van de man die geen 'knaap' meer genoemd kan worden (juli, 42 jaar), het verdorren en afsterven van het groen in november en het groter verlangen naar warme taart dan naar de liefde van een dame in de ouderdom (december, 72 jaar). Belangrijk is ook het ontbreken van het anecdotische Franse slot bij Willem, waar de dichter voorrekent dat men geen 72 jaar bewust leeft: ook al is de mens 72 jaar toegemeten, een (opzettelijk overtrokken?) rekensom leert dat men slechts 16 jaar volop beleeft. De helft van het leven verslaapt men namelijk (36 jaar) en de eerste 15 jaren van de kindertijd beleeft men weinig bewust. Tenslotte verliest men nog eens 5 jaar met ziektes of verblijf in de gevangenis... En wie zo onverstandig is om te trouwen, heeft helemaal geen leven! Aangenomen dat het Franse slot door Willem gekend is en bewust weggelaten, dan kan men vermoeden dat hij het slot heeft weggelaten omwille van het cynische of anecdotische karakter.

Het is de vraag of de bewerking uit het Frans van Willem zelf is, of dat hier een ander voor verantwoordelijk geacht moet worden. Er zijn talloze hypothesen denkbaar. In het meest eenvoudige geval heeft Willem op een gegeven moment, in het sprooksprekersmilieu, de hand weten te leggen op het Franse gedicht Douze mois figurés. Wellicht kreeg hij het gedicht van een Frans- of tweetalige spreker.*101 Willem heeft dan, met de kennis die hij van het Frans bezat een Middelnederlandse sproke gemaakt. Hij heeft daarbij eigen accenten aangebracht en in zijn ogen minder relevante details weggelaten. Zelfs met een dergelijke eenvoudige verklaring doemen er problemen op. Is het wel zo waarschijnlijk dat een sprookspreker geen Latijn kende, maar wel Frans? Men kan natuurlijk veronderstellen dat, waar Willem voor de vertaling van een Latijnse tekst de hulp van een clerk zocht, hij dit ook voor een Franse tekst kan hebben gedaan. Het is evengoed denkbaar dat het gedicht in het sprooksprekersmilieu rouleerde, eerst in de Franstalige gebieden, en via een tweetalige spreker daarna vertaald in het Middelnederlandse taalgebied. Daarop kan Willem de sproke hebben overgenomen of het thema hebben gebruikt om het, met behoud van een aantal typerende formuleringen en motieven, op zijn manier nogmaals onder woorden te brengen. En aangezien Hildegasberch niet bepaald in positieve zin gepreoccupeerd was met de thematiek van wereldse minne en strijd, ontbreken deze elementen in de sproke - misschien ook met het oog op een geïntendeerd burgerlijk publiek.*102 Het is anderzijds niet uitgesloten dat Willem inderdaad tenminste op elementair niveau Frans kende. In het Hollandse milieu van varende lieden hebben zich bij tijd en wijle ook Franstalige sprekers gemengd, om van musici maar te zwijgen, al moet aangetekend worden dat blijkens de Hollandse rekeningen het hof een grotere aantrekkingskracht uitoefende op Duitse, dan op Franstalige sprekers.*103 Communicatie en uitwisseling van dichtstof tussen Franstalige en Hollandse sprekers is echter verre van denkbeeldig, en wellicht werd de conversatie dan wel gevoerd in het Frans. Op deze wijze zou Willem de nodige kennis van het Frans hebben kunnen opdoen. Het probleem kan niet afdoende opgelost worden, maar de mogelijkheid bestaat dat Willem 49.Vanden twaelf maenden zelf naar een Frans voorbeeld bewerkte.

Willems literaire 'kennis' zou ook kunnen blijken uit het terloops noemen van namen van bekende literaire personages, zoals Alexander de Grote, Hector, Karel de Grote en Artur.*104 Vanwege het terloopse karakter valt nauwelijks na te gaan of Willem werkelijk bekend was met Alexander-, Troje-, Karel- of Arturromans, of dat hij zich met zulk literair strooigoed 'belezen' voordeed dan hij in werkelijkheid was.*105 De meest 'uitgesproken' kennis spreidt hij tentoon over de dood en

begrafenis van de eens zo machtige en hebzuchtig geworden Alexander de Grote. In 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven zegt hij:

Alexander des ghelijck,

Die nyemant mochte wederstaen,

Die doot die quam ende deden saen

Alle sijn hoecheit hier teschoeren,

Hem bleeff enen huus mit nauwen doeren,

Daer hi in wonen most allien. (21; 280-285)

Op het eerste gezicht zou dit op kennis van Maerlants Alexanders geesten*106 kunnen duiden. Maerlant zegt immers:

Bi Alexandere prouvent wi allene:

Dien de werelt was te clene,

Die geeste segghet ons daer af:

Hem was groot ghenouch een graf

Van vijf voeten maerberijn (vs.1489-1493)

Bij nader inzien zijn de overeenkomsten toch te oppervlakkig, zweemt de uitspraak van Willem naar topiek*107 en verraadt deze althans geen specifieke kennis van de Alexanders geesten. Het feit dat hij verder nergens wezenlijk dieper ingaat op bovengenoemde personages en werken, mag misschien als indicatie gelden dat Willems kennis in dezen nogal oppervlakkig was. En mogelijk heeft Jonckbloet gelijk als hij vermoedt, dat Willem uit onwetendheid koning Artur, samen met Karel de Grote en Godfried van Bouillon, in 66. Van drierehande lyden weinig typerend rekent tot de grote geloofshelden.*108

Refereert Willem tot slot met zijn opmerkingen over het 'wout sonder ghenade(n)' (ged.31; vs.51, en ged.51; vs.51) aan de Roman van den riddere metter mouwen? In deze roman wordt dit woud geïntroduceerd met de woorden: 'Dit hetet tFelle Woud sonder Genade'.*109 Het is echter zeer wel mogelijk dat we met een 'buiten-literair' gebruik van dit begrip te doen hebben en dat Willem impliciet verwijst naar een legendarisch Vlaams en/of Hollands woud.*110 Willem hanteert het begrip inmiddels wel 'spreekwoordelijk': het staat bij hem voor een penibele situatie waaruit men lastig ontsnapt. Tot zover het onderzoek naar Willems literaire kennis en bronnen.

De hoeveelheid bronnen en kennis is niet overweldigend, maar stelt anderzijds ook niet teleur, in aanmerking genomen dat we met een sprookspreker te maken hebben, die in zijn opleiding niet de kans heeft gehad veel literatuur aan zijn parate kennis toe te voegen en die de bronnen niet onder handbereik had, zoals de clerken. Willem valt niet te vergelijken met clerk-auteurs als Maerlant en Boendale, want voor Willem is de 'cleergie' te 'subtijn' (61; 25). Wat het onderzoek heeft opgeleverd, zijn blijken van ontlening aan een aantal schriftelijke bronnen - waarbij niet telkens vaststaat of Willem ze onder ogen heeft gehad, of heeft horen voordragen: het gaat dan om teksten van Boendale, Maerlant, De Weert en Livius, passages uit Reinaerts historie en waarschijnlijk

teksten over het Amsterdamse hostiewonder en St. Gertrude. Vervolgens leverde het onderzoek een hoeveelheid verhalen en gedichten op (waaronder een Duitse en een Franse) uit het mondelinge circuit, in het bijzonder sprooksprekerskringen. Maar ontlending van stof aan de volkspreek valt evenmin uit te sluiten.

Alleen aan Boendale heeft Willem vrij uitgebreid en letterlijk ontleend. In alle andere gevallen, of we nu te maken hebben met schriftelijke of mondelinge bronnen, treffen we bij Willem een techniek aan, die zich globaal genomen kenmerkt door selectie op bruikbaarheid, bewerking, omwerking en vrije variatie. Uit Boendale en Maerlant selecteerde hij bijvoorbeeld verschillende malen bruikbare gedachten en formuleringen (over de heren, de kerk, Affricanus), waarop hij in zijn sproken dan min of meer vrij varieerde zoals het hem het beste uitkwam. Bij De Weert leende hij enkele gedachten en rijmwoorden. Drie stukken uit Reinaert II vertelde hij naar eigen inzicht na. Verder wendde hij bijvoorbeeld de stof van (een vertaling van?) Douze mois figurés te eigen bate aan, en verwijderde hij waarschijnlijk de hem onwelgevallige - en niet op een verondersteld burgerlijk publiek toegesneden? - details betreffende wereldse liefde en strijd. Een groot deel van Freidanks standengedicht laste hij in goeddeels eigen woorden in, dienstig aan zijn brede betoog over de standen en de woeker.

Ongetwijfeld kunnen er bij nader onderzoek meer bronnen boven water komen, en zullen er ook daarna nog bronnen overblijven waarvan we geen weet hebben. Zegt Willem zelf niet: 'Ic heb hier voertijts horen lesen Van goeden heren dit of dat, Mar nye en vant ic boec noch blat, Daer enich meester in bescreef...' (112; 72-75)? Als we hem in deze en soortgelijke verzekeringen mogen geloven, dan valt nauwelijks te overzien hoeveel bronnen er tot nu toe over het hoofd gezien zijn, of verloren zijn gegaan.

Het voorafgaande bronnenmateriaal in aanmerking genomen, kan vastgesteld worden dat Willem - zoals gezegd - niet alleen uit de (primair) schriftelijke traditie heeft geput, maar onmiskenbaar ook uit teksten die primair uit de mondelinge traditie afkomstig waren. Dit onderscheid mag evenwel niet al te strikt worden gehanteerd. Willem kan schriftelijk gefixeerde teksten, zoals Reinaert II, toch mondeling hebben vernomen. En niet alle hierboven genoemde sproken behoeven hem mondeling ter ore te zijn gekomen: wij kennen ze immers zelf ook dankzij hun schriftelijke fixatie. Niettemin heeft het er alle schijn van dat, meer dan de 'gezetene clerk-auteur', de sprookspreker goed ingevoerd was in, en gebruik heeft gemaakt van teksten uit het sprekersmilieu.

De bronnen waaruit de spreker geput heeft, informeren ons over zijn literaire kennis, maar tot op zekere hoogte ook over de literaire kennis van zijn publiek: zoals bekend appelleert de dichter met (al dan niet openlijke) referenties aan andere teksten óók aan de literaire kennis van zijn publiek. Toch is voorzichtigheid met betrekking tot het mediëvistische credo van het 'herkende publiek' geboden. Men mag niet als vanzelfsprekend veronderstellen dat het publiek alle reminiscencies heeft opgemerkt, ook niet als het om (soms echter toch vage en weinig expliciete) verwijzingen gaat naar schriftelijk gefixeerde teksten. De filoloog heeft de gelegenheid en tijd om teksten op schrift naast elkaar te leggen, uitvoerig te bestuderen en vergelijken. Het publiek dat naar de sprookspreker luisterde, was daartoe niet in staat, en had daar mogelijk ook helemaal geen behoefte aan. Aan nog meer twijfel kan het onderhevig zijn of het publiek alle verwijzingen naar teksten heeft opgemerkt die in eerste instantie circuleerden in het mondelinge milieu. Aangezien het gesproken woord, zeker in eenmalig voorgedragen vorm, vluchtig is, zal de herinnering aan veel sproken - bij een komen en

gaan van sprekers - na verloop van tijd vervagen. Bovendien kreeg het publiek niet elke sproke te horen, die Willem hoorde. Men moet er derhalve ernstig rekening mee houden dat wat voor Willem - als specialist op het gebied van de sprokenliteratuur - een ontlening aan een reeds bestaande sproke was, voor zijn publiek nieuw kon zijn. Het is zelfs denkbaar dat de spreker erop speculeerde dat aan hem bekende stof voor het publiek nog onbekend was. Met dit alles wil allerm minst gezegd zijn dat de literaire kennis van de spreker die van z'n publiek steeds zal hebben overtroffen.

Hier eindigt het onderzoek naar Willems literaire kennis. Alhoewel Jonckbloet meende dat Willem slecht op de hoogte was van de letterkunde*111, blijkt dat zijn literaire kennis heel behoorlijk te noemen is - zolang men hem als sprookspreker niet wil vergelijken met de clerk-auteurs. Hoogstens zou uit het enigszins willekeurige karakter van een deel van zijn bronnen kunnen worden afgeleid, dat bij Willem het toeval een rol heeft gespeeld en dat hij voorts moest woekeren met zijn kennis en talenten.

4.3.3. Kennis van bijbelstof

In deze paragraaf wordt aandacht geschonken aan de bijbelse stof waarvan Willem in zijn sproken blijk geeft kennis te hebben. Er wordt hier voorbijgegaan aan Willems kennis van catechetische stof, dogmatiek, liturgie of de kerkleer in het algemeen.*1 Het overzicht dat hier gegeven wordt, maakt evenmin als bijlage 11.3. Beknopt overzicht van 'bijbelse bronnen' aanspraak op volledigheid. Het is de bedoeling op deze plaats eerst globaal na te gaan welke stof uit welke 'bijbelboeken' het meest in Willems sproken terugkeert. Vervolgens wordt Willems specifieke bijbelkennis geïllustreerd aan de hand van een aantal, min of meer treffende, detailvoorbeelden. Met dit overzicht mag niet de indruk gewekt worden dat Willem bepaalde stof direct ontleend heeft aan de Bijbel, of in het bijzonder Middelnederlandse vertalingen of bewerkingen van (delen van) de Bijbel. Zo goed als Willem zijn bijbelkennis kan hebben opgedaan door schriftlezing, zo goed kan hij zijn kennis ontleend hebben aan catechese, (volks)preek*2, gesprekken met geestelijken, voordrachten van andere sprekers en dergelijke meer. Wat betreft de mondelinge receptie van bijbelstof levert de frase 'Alsmen ons leest van Lazaruse' (vs.203) uit 83.Hoemen voer die eere gaet schulen wellicht een aardig voorbeeld. Nog duidelijker refereert Willem in 109.Vanden vier cussen aan een mondelinge receptie:

Die pijn ons Heren ende sijn doot

Hoert ic vertrecken teenre stede,

Ende wat van sinen leven mede;

Mar vier sticken sonderlinghe,

Die mi totter herten ghinghen,

Onthildic om te segghen voert.

[...]

Dair om wil ict te kennen gheven,

Een deel des ic daer verstant. (109; 10-15, 20-21)

Willems kennis van de tien geboden, zoals die blijkt uit 4.Van den X gheboeden, en zijn kennis van (een frase uit) het Pater Noster, zoals blijkt uit 109.Vanden vier cussen vs.135-140, behoeft ook niet zonder meer te wijzen op directe vertrouwdheid met het Oude en Nieuwe Testament. Elke ouder, schoolmeester of pastoor die in de middeleeuwen onderricht en catechese serieus nam, droeg er zorg voor dat respectievelijk kinderen, leerlingen en parochianen reeds op jeugdige leeftijd de tien geboden van buiten kenden. Tevens werd in de preek veelvuldig een opsomming gegeven van de tien geboden, al dan niet met nadere toelichting. Voorts bestonden er talloze teksten waarin de geboden, op zichzelf of in verband met andere zaken, werden behandeld.*3 Voor geen enkele leek bestond in de 14e eeuw de noodzaak om de Bijbel ter hand te nemen om daaruit de tien geboden te leren. Het memoriseren van het paternoster was zelfs één van de weinige verplichte onderdelen van de middeleeuwse catechese; iedere christen diende het - in het Latijn of de volkstaal - te kennen.*4

Pluym, tot op heden helaas de enige (katholieke) theoloog die zich met het werk van Hildegardaerch heeft beziggehouden, meent: 'In de kennis der H.Schriften was Willem niet onervaren'.*5 Deze vaststelling lijkt terecht. Zelf beroept de sprookspreker zich wel op de 'bibel', 'scrift' of 'scriftuer'*6, vaak als autoriteit, meestal in de betekenis van Heilige Schrift.*7 Het is echter niet in alle gevallen duidelijk of hij wijst op een specifieke tekst, en op welke tekst(passage) hij dan in het bijzonder doelt. Vermeldenswaard is hier zijn nogal stellige vers 169 uit 4.Van den X gheboeden: 'Men vynt geen ede [=valse eden] in die scriftuer'. Dit suggereert belezenheid. Mogelijk baseert Willem z'n uitspraak op Jezus Sirach (Ecclesiasticus) 23:7-14 en Mattheüs 5:33-37 waarin geadviseerd wordt om in het geheel niet te zweren.

Te oordelen naar zijn sproken waren Willems voorkeur voor en kennis van de vier evangeliën het grootst. In twee gevallen verwijst de spreker naar een specifiek evangelieboek, wat erop kan duiden dat hij daadwerkelijk onderscheid wist te maken tussen de inhoud der vier boeken. In 64.Van die achte salicheiden verwijst Willem voor de zaligsprekingen expliciet naar het evangelie van Mattheüs (vs.31). In 95.Van den avontmael wijst de dichter zijn publiek op de gelijkenis van de verontschuldigen: 'Des ghelijc soe scrijft Lucas Een ewangelie inden zomer' (vs.297-298). Deze formulering verraadt overigens dat Willem zijn kennis heeft ontleend aan (de preek over?) de evangelielezing tijdens de eredienst, te weten op de vrijdag in de derde week na Pinksteren.*8

In de sproken komen vanzelfsprekend Christus' leer en leven meerdere malen aan de orde.*9 Uit Jezus' leven roept Willem zijn publiek vaker dan eens de geboorte, de passie en kruisdood, de nederdaling ter helle*10 en de opstanding in herinnering. Vooral bij Christus' kruisdood benadrukt hij veelvuldig de implicaties voor de verlossing van de mensheid. Maria, die in de late middeleeuwen onderwerp van grote verering was*11, speelt bij Willem een vrij bescheiden rol.*12 Zij wordt door hem uiteraard geroemd als Moedermaagd, die 'ons die werre'*13 Van Adams sonden al offdede' (45; 48-49). Dit is een citaat uit één van Willems opmerkelijkste gedichten, zowel naar vorm als naar inhoud: een gebed tot Maria, dat een mooiere titel had verdiend dan 45.Een notabel.

Meer dan terloops op de evangeliën steunen de sproken 25.Dat ewangelium van Paeschen,69.Vander verrisenis, 79.Vanden zekeren hope (evenwel ook steunend op het credo), 89.Een ewangelie en 109.Vanden vier cussen. Van de gelijkenissen uit de evangeliën behandelt Willem in59.Vander dwalinghe de gelijkenis van de verloren zoon en in 119.Vanden hofman de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard. Een toespeling op de gelijkenis van de rijke man en de

arme Lazarus treft men aan in 83. Hoemen voer die eere gaet schulen (vs.203) en op de gelijkenis van de verontschuldigen - zoals gezegd - in 95. Van den avontmael.

Uit de evangeliën komen voorts nog twee uitgesproken stereotiepe personages bij Willem naar voren: Maria Magdalena als het model van de bekeerde zonda(a)r(es) en Judas als het type van de trouweloze verrader om geld.*14

Na de evangeliën strijden bij Willem het eerste en het laatste bijbelboek om de voorrang. Uit Genesis worden met enige regelmaat de schepping, Adam en Eva in het paradijs, de zondeval en de verdrijving uit de hof van Eden bij het publiek in herinnering geroepen.*15 Ook refereert de spreker aan de boom der kennis van goed en kwaad, de broedermoordenaar Kaïn, en aan Noach, bouwer van de ark.*16 Iets minder vaak treft men in de sproken verwijzingen aan naar de Apocalyps en dan wel in het bijzonder naar de opstanding en het oordeel op de Jongste Dag.*17

Geliefd bij onze dichter was zeker ook de oudtestamentische pleitbezorger van de wijsheid, koning Salomo.*18 Verschillende malen verwijst Willem naar diens Spreuken en Boek der Wijsheid. Met de volgende figuren verraden de sproken voorts bekendheid: Mozes, Jozua (zie Exodus), Samson (Richteren), David (I en II Samuel), Judas Makkabeüs (Makkabeeën), Darius (Nehemia, Makkabeeën en Daniël), Simeon (Lucas), Johannes (evangeliën), Petrus (idem, en Handelingen), Simon de Tovenaar (Handelingen) en Stefanus (idem). *19 Dan moet er hier nog melding worden gemaakt van de val van Lucifer*20, de opperduivel die bij Willem meermalen als prototype van de hoogmoed fungeert (zie o.a. Jesaja). Tot slot was Willem bekend met de Antichrist*21 (I en II Johannes).

Na dit globale overzicht van Willems bekendheid met bijbelstof, zal nu een aantal min of meer treffende detailvoorbeelden worden gegeven. Willem refereert in 4. Van den X gheboeden, over Adam die 'God int woert ende twoert in God' (vs.29) kon horen, kennelijk aan Johannes 1:1: 'In het begin was het Woord en het Woord was bij God en het Woord was God'. *22 Willem hanteert verschillende malen een meet-metafoor zoals bijvoorbeeld in Mattheüs 7:2: 'Want met het oordeel dat gij velt, zult gij geoordeeld worden en de maat die gij gebruikt, zal men ook voor u gebruiken'. De metafoor is terug te vinden in het slot van 7. Vanden coninc van Poertegael:

Mar ghi, die meters sijt op eerden,

Draghet u maten in sulker waerden,

Dat ghi den meter dort verbeiden, [begrijp: God]

Die alle mate sal bescheiden. (7; 231-234)

In 16. Van drien bloemen zegt Willem over Jezus: 'Die vanden water maecte wijn' (vs.55). Met dit vers kan naar niets anders verwezen worden dan naar de gebeurtenis op de bruiloft te Kana (Johannes 2:1-11). De moraal van 27. Van drien ghebroederen, 'sent wat thuus [nl. de hemel] van uwen ponden' (vs.260), kan berusten op Mattheüs 6:19-21: 'Verzamelt u geen schatten op aarde, waar ze door mot en worm vergaan en waar dieven inbreken om te stelen; maar verzamelt u schatten in de hemel, waar ze niet door mot of worm vergaan en waar dieven niet inbreken om te stelen. Waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn.'

In 47. Van drierehande staet van heren lijkt Willem zelfs te refereren aan een schriftelijke bijbelbron:

Salomon, die wise man,
Die heefter dus ghescreven van
Int boeck der Wijsheit, daerment nach
Openbaer wel lesen mach (47; 63-66)

[...]

Salomon heeft gheseit
In sinen boeck der Wijsheit (47; 133-134)

[...]

Dies niet en ghelooft, die machet lezen
Int seste capittel vanden boecke
Soe mach hi horen off ic zoecke

Anders yet dan trechte waer (47; 138-141)

Met deze drievoudige verwijzing naar het Boek der Wijsheid toont Willem zich in elk geval zelfverzekerd over en ingenomen met z'n specifieke kennis. Nergens is Willem zo precies in zijn verwijzingen naar bijbelteksten. Maar zoals het niet geheel hoeft te verwonderen dat zijn enige verwijzing naar een literair werk nu juist naar de Lekenspiegel is, zo hoeft het evenmin te verbazen dat hij precies naar deze bijbelplaats verwijst. Het navolgende citaat uit Boek der Wijsheid 6:1-5 toont dat wat daar verwoord staat, ook een centrale plaats in Willems gedachten inneemt:

'Luister dus, koningen, en weest aandachtig, laat u onderrichten, gij die rechtsprekt tot aan de grenzen der aarde. Spits uw oren, gij die over velen heerst en groot gaat op de menigten van uw volkeren, want uw macht is van de Heer afkomstig en uw heerschappij van de Allerhoogste, die uw daden zal onderzoeken en uw bedoelingen zal naspeuren. Gij zijt de dienaren van zijn koningschap, maar gij hebt niet goed geregeerd, de wet niet onderhouden en niet gewandeld volgens Gods wil. Huiveringwekkend en snel zal Hij tegen u optreden, want een onverbiddelijk vonnis treft de hooggeplaatsten.'

Naar de geest vindt men deze woorden bij Willem terug vanaf vs. 67. Zo zegt hij - Salomo parafraserend - in vs.67-69 'Dat coninc en is noch heer so groot, Hi moet van Hem, die ons gheboot, Houden al sijn macht te lyen'. Met vs.77 begint de spreker de woorden van Salomo in een min of meer letterlijke parafrase weer te geven, langzaamaan overlopend in eigen bewoordingen*23:

[...] Ghi baroene,

Die recht bevolen is te doene,
Doeter toe u oren zaen,
Soe moechdijt horen ende verstaen
Wat ic spreke ende hoe ict meene.

Van u allen en is ghene
Soe rijcke noch soe machtich met,
Ghi en moet ten oerdel sijn gheset,
Daer al u wercken sullen blycken.
Weder den armen noch den rijcken
En salmen daer geen onrecht wisen:
Daer mach den ghenen wel of grisen,
Die tgoede recht alhier verdringhen (47; 77-89)

Parafraserend zijn ook vs.135-137: 'Alsoe veel als si heer sijn, Alsoe veel harder sal hoer pijn Ende hoer sentenci moeten wesen'. In deze zelfde sproke blijkt Willem ook van koning David te weten. Als hij in vs.26-29 zegt: 'Als David inden sonden vel, Hy bekende sijn misdade, Hy riep an God, hi bat ghenade Soe langhe dat hi creech perdoen', doelt hij daarmee op de geschiedenis van David en Batseba (II Samuel 11 en 12:1-25).

In 53.Van gheduricheit [standvastigheid] treft men een duidelijke referentie aan als Willem van het oordeel spreekt:

Daer staet van Gode dus ghescreven,
Dat dan sijn woorden sullen snyden
Als een zwaert an beyden zyden,
Dat te slane is ghetoghen. (53; 46-49)

De Schriftwoorden betreffen (de brief van Paulus aan de) Hebreëen 4:12-13: 'Want het woord van God is levend en krachtig. Het is scherper dan een tweesnijdend zwaard en dringt door tot het raakpunt van ziel en geest, van gewrichten en merg. Het ontleedt de bedoelingen en gedachten van de mens. Geen schepsel is voor Hem verborgen, alles ligt open en bloot voor zijn ogen. Aan Hem hebben wij rekenschap af te leggen.'

Willem beroept zich in 70.Van ses articulen der werlt op 'bybel' (vs.18) en 'scriftuer' (vs.25) voor de indeling van de aardse tijd in zes tijdperken. Dergelijke indelingen in tijdvakken van globaal 1000 jaar werden gemaakt op grond van passages uit de Apocalyps (Apoc.6; de eerste zes zegels. Apoc.20; het duizendjarig rijk). Augustinus relateerde de zes tijdperken aan de zes scheppingsdagen in zijn De civitate Dei.*24 Bij Willem lopen de zes tijdperken aldus: 1.van Adam tot Noach, 2.van Noach tot Abraham, 3.van Abraham tot Mozes, 4.van Mozes tot David, 5.van David tot Christus en 6.van Christus tot het einde der tijden. Het zevende 'tijdperk' treedt in na het Laatste Oordeel. Deze indeling in tijdperken impliceert dat er van Adam tot Christus zo'n 5000 jaar zijn verstreken. Volgens middeleeuwse opvattingen lag er om precies te zijn 5199 jaar*25 tussen Adam en Christus' kruisdood. Dit strookt met wat Willem beweert in 61.Van ghilden:

Want men seitet ons voer waer,
Dat LII^C jaer

Voer ter hellen jonc ende out

Overmits Adams schout,

Dat hi betaelde mildelike,

Die Goods zoen van hemelrijcke (61; 61-66)

Na de zondeval van Adam ging ieder in de navolgende tijdsperiode van 5200 jaar naar de hel (waartoe ook het voorgeborchte gerekend moet worden, waaruit de oudtestamentische rechtvaardigen door Le-zus werden bevrijd), tot aan de verlossende kruisdood van Christus.

In 77. Een onderscheit van hielic ende van gheesteliken luden zegt Willem dat het huwelijk tussen man en vrouw door God in het paradijs werd ingesteld 'Eer Jhesus Cristus wert gheboren Vijf dusent jaer of daer by' (vs. 110-111). Ook dit strookt met de indeling in tijdperken van globaal 1000 jaar. In dit geval is 'Vijf dusent jaer' - zoals Willem in zijn formulering reeds laat uitkomen - een benaderingsgetal*26. In laatstgenoemde sproke zegt Willem voorts in vs. 153-154 over Jezus: 'Daer sijn veel woninghen bereyt Int rijck sijns vaders, heeft hi gheseit'. Dit is een duidelijke toespeling op Johannes 14:2, waar staat: 'in domo Patris mei mansiones multae sunt'.*27

Diverse toespelingsen treft men aan in 79. Vanden zekeren hope, een sproke die later nog ruimer aan bod komt. Eén allusie op de Bijbel springt er enigszins uit. Christus' woorden bij het oordeel, 'Ghi selt comen ende ghi selt gaen' (vs. 184), sluiten aan bij de voorstelling van het oordeel in Mattheüs 25:34 en 41: '[...] Komt, gezegenden van mijn Vader, en ontvangt het Rijk dat voor u gereed is [...]. Gaat weg van Mij, vervloekten, in het eeuwig vuur dat bereid is voor de duivel en zijn trawanten'.

In vs. 18-20 van 86. Van rechters wordt een vrij letterlijke toespeling gemaakt op I Samuel 8:3. Willem dankt zijn citaat aan een clerk, die het voor hem uit de Vulgaat zal hebben vertaald:

Daer stont ghescreven openbaer

Int Latijn, alsment mi las:

'Si namen gave,' sijt seker das,

Aldus soe hilt die letter slecht,

'Ende om die gave keerden trecht'*28 (86; 16-20)

In de bedoelde bijbelpassage staat: 'Maar de zonen [nl. van Samuel, door hem aangesteld als rechters over Israël] bewandelden niet de wegen van hun vader; zij waren op eigen voordeel uit, namen geschenken aan en verkrachtten het recht'.*29

De centrale verzen uit 89. Een ewangelie luiden: 'Nochtan soe heeft God ghesproken: Wye hem vernedert hier int leven, Als onse nature wert ghebroken, Dat hi mit Gode sal sijn verheven' (vs. 33-36). Het is een parafrase van Jezus' woorden volgens Mattheüs 23:12: 'Alwie zichzelf verheft, zal vernederd en wie zichzelf vernedert zal verheven worden'. De sproke is in feite een uitleg en commentaar bij deze evangeliwoorden.

In 91. Van twee bomen komt Willem te spreken over vergiffenis. De mens moet de berouwvolle zondaar kunnen vergeven, zoals Jezus Maria Magdalena vergaf. De spreker voegt daar aan toe:

Want hi, die heer is alre heren,

Die heeft ghesproken dat hi meent:

Soe wye sijn zonden hier beweent,

Daer en wert gheen oerdel of gheseten, (over geveld)

Want hi wilse thants vergheten (91; 164-168)

Er is hier naar alle waarschijnlijkheid sprake van een verwijzing naar de leer zoals uiteengezet in I Johannes 1:9: 'Als wij onze zonden belijden, is Hij zo getrouw en genadig, dat Hij onze zonden vergeeft en ons reinigt van alle kwaad'.

De sroke 92. Van feeste van heren opent als volgt:

Salomons woert dat wil ic prisen,

Tot onser leer een deel bewisen;

Wanttie scrifte van hem hout

Boven sulver ende gout,

Boven steente, boven crude (92; 1-5)

Deze verzen lijken een allusie op Salomo's Spreuken 8:10-11, waar staat te lezen: 'Aanvaardt mijn onderricht, liever dan zilver en verkiest mijn kennis boven uitgelezen goud; want de wijsheid is meer waard dan koralen en geen kostbaarheden komen haar nabij'.^{*30} In deze sroke beroept Willem zich driemaal op een uitspraak van Salomo: 'Soe heeft hi sonderlinghe ghepresen Weldoen ende blyde te wesen' (vs.9-10), 'Denct om twoort van Salomon: Blyde te sijn ende wel te doen, Dat heeft hi sonderling gheprijs' (vs.83-85), en tenslotte 'Hier om heeft Salomon gheseit Dat weldoen ende vrolicheit Te gader al in een bewant Voor talre beste dat hi vant' (vs.107-110). Hoe ondubbelzinnig Willems woorden op dit punt ook mogen zijn, het blijft onduidelijk op welke bijbeltekst hij precies zinspeelt (zie ook het slot van 103. Salomons woert).^{*31}

Het gedicht 93. Van ja ende neen is geïnspireerd op Mattheüs 5:37: 'Maar uw ja moet ja zijn en uw neen, neen; en wat daar nog bij komt, is uit den boze'. Men zie bijvoorbeeld bij Willem vs. 49-50, 'Spreecti Ja, dat suldi laten Bliven Ja', en vs.57-58, 'Ende spreecti Neen, dat laet oec bliven Neen'. Hij maakt er daarbij gewag van dat er lieden zijn die wat anders van zins zijn 'Dan Neen te houden ende Ja, Elkerlijc alst hem betaemt, Si en volghen liever der boosheit na' (vs.113-115).

In de sroke 106. Van karitas treft men voortdurend verwijzingen aan naar het dubbele liefdesgebod van Christus, zoals onder andere verwoord in Marcus 12:29-31: 'Jezus antwoordde: 'Het eerste is [...] Gij zult de Heer uw God beminnen [...]. Het tweede is dit: Gij zult uw naaste beminnen als uzelf. Er is geen ander gebod voornamer dan deze twee'.^{*32} Jezus' woorden 'Voor een kameel is het gemakkelijker door het oog van een naald te gaan, dan voor een rijke in het Koninkrijk Gods te komen'^{*33} worden door Willem bovendien aldus weergegeven:

Men soude een kemel lichter jaghen

Doer een naelde sonder sneven,

Dan hem ten eweliken leven,

Die Gode in minnen niet en dient. (106; 66-69)

Tenslotte vormen vs.31-34 uit 112. Twisschen wil ende die waerheit, 'Ic bin die wech ende die waerheit, Wye mi volghet, hi sel naken Den rechten pat ende dbeste raken', een enigszins vrije weergave van Christus' woorden volgens Johannes 14:6: 'Jezus antwoordde hem: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand komt tot de Vader tenzij door Mij'. '*34

Vastgesteld kan worden dat Willems 'bijbelkennis' heel behoorlijk was. Dit betreft zowel zijn kennis van de meer complexe stof als van details. Men moet daarbij in aanmerking nemen dat de dichter een leek was. Met de evangeliestof lijkt Willem voldoende vertrouwd te zijn geweest om elementen, verhalen en argumenten daaruit naar believen in zijn gedichten te pas te brengen. Dit geldt tot op zekere hoogte ook voor stof uit Genesis en Apocalyps. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Willems bijbelkennis zo ongeveer het midden houdt tussen de kennis van de leken uit zijn geboortedorp Hillegersberg en de kennis van de clerken in het algemeen. Is het denkbaar dat Willem bij zijn dorpsgenoten kon doorgaan voor een bijbelkenner, zijn elitaire lekenpubliek zal in kennis ongeveer op hetzelfde niveau hebben gestaan. Voorzover daar aan de hand van de sproken een uitspraak over valt te doen, staat Willem als leek in bijbelkennis verre ten achter bij clerk-auteurs als Maerlant (auteur van de Rijmbijbel) en Boendale (auteur van de Lekenspiegel) en een clericaal geschoolde spreker als Augustijnken. Aan het Hollandse hof kon men weliswaar beschikken over de theologische geleerdheid van geestelijken als Willem de Biechtvader, de mogelijke auteur van het Nuttelijc boec*35, en Dirc van Delft, schrijver van de Tafel vanden Kersten ghelove. Van Oostrom heeft zich evenwel afgevraagd of het werk van Dirc van Delft niet te geleerd was om door een Hollands lekenpubliek ten volle te kunnen worden begrepen.*36 Wat dat betreft zal Hildegasberchs werk beter hebben aangesloten bij het niveau van het hofpubliek. En het was misschien ook daarom dat de abdis van Rijsburg aan Willem opdracht had gegeven om een gedicht op de tien geboden te maken: het is niet ondenkbaar dat het gedicht bestemd was om voorgedragen te worden aan het Hollandse hof, of aan edele familieleden van de nonnen.*37

Waar Willem de Biechtvader en Dirc van Delft wellicht soms te geleerd waren voor hun lekenpubliek, wist Hildegasberch in zijn behandeling van bijbelstof mogelijk beter de juiste toon te treffen. De bijbelstof waarop hij zijn toehoorders attendeerde, zal hij hen naar alle waarschijnlijkheid letterlijk in herinnering hebben geroepen. Er zal met andere woorden geen sprake van zijn geweest dat de spreker zijn gehoor met nieuwe informatie heeft geconfronteerd. De bijbelstof, waarop Willem zijn publiek attent maakte, zal vaker gefunctioneerd hebben als bevestiging van wat men al wist, dan als onderwijzing in nieuwe kennis: de sproken hebben in theologisch opzicht kortom vooral ter confirmatie gefungeerd, en nauwelijks ter instructie.

4.3.4. Historie en actualiteit

De laatste twee aandachtspunten met betrekking tot Willems 'geestelijke bagage' betreffen zijn kennis van de historie en zijn betrokkenheid bij actuele kwesties. Overigens kan men de sproken ook nog nalopen op bijvoorbeeld geografische kennis, maar dit levert weinig opzienbarends op.*1 Opvallend is wel dat Willem de legendarische burcht bij Katwijk kent, de Brittenburg.*2 Voorts kent hij 'Haspangouwen' (vs.5), dat hij noemt in 9. Dit is van Reyer die vos. Het betreft hier Haspengouw (Hesbaye), een gebied ten westen van Luik, alwaar in de fabel Reinaert zijn tante

ontmoet, die op weg is naar Aken. Het mag verder weinig verbazing wekken dat een 14e eeuwse leek, wiens blik letterlijk en figuurlijk verder reikte dan het einde van het erf, weet dat 'Aertrijck is al even ront' (88.Van hoveerde, vs.21). Levert een inventarisatie van geografische namen (die hij deels van horen-zeggen zal kennen) niet veel bijzonders op, de opsommingen van persoonsnamen die Willem geeft in 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven, 66.Van drierehande lyden en 75.Een exempel van heren verraden in feite weinig over de reële historische kennis van de spreker. In eerstgenoemde sproken rept Willem van Plato, Porphirius, Samson, Darius, Alexander, Socrates en Aristoteles, een rijtje dat hij naar alle waarschijnlijkheid heeft toegespeeld gekregen van de hem behulpzame clerk (zie de proloog). In 66.Van drierehande lyden noemt Willem achtereenvolgens Artur, Godfried van Bouillon en Karel de Grote, de drie christelijke ridders uit het rijtje van de Negen Besten. Dit rijtje geeft hij volledig in 75.Een exempel van heren. Maar dit zegt weinig over de werkelijke kennis die de spreker van deze figuren had.

Meerdere malen verzucht de dichter dat het vroeger beter was.*3 Afgezien van de keren dat hij verwijst naar oud- en nieuwtestamentische geschiedenis, grijpt Willem ter adstructie van deze opvatting tweemaal vrij ver terug: op de Romeinse historie. De navertelling van Livius' verhaal over Camillus en de schoolmeester van Falerius in 8.Dit is van ere behoeft evenwel geenszins te getuigen van een grondige vertrouwdheid met het Romeinse verleden. Waarschijnlijk had Willem het verhaal als los exempel ooit gehoord (zie vs.31-32). De sproken over Scipio, 36.Van Affricanus, is kennelijk geïnspireerd op Maerlant. Ook in dit geval wijst niets op een gedegen kennis van de klassieke historie. Anderzijds mag het enigszins opvallend heten dat Willem aandacht heeft besteed aan het - voor hem mogelijk toch vaag-ideale - klassieke tijdperk, waarmee hij in zijn 'opleiding' niet in aanraking zal zijn gekomen. Dat een historische sproken over Scipio voor Willem zeker ook een actueel doel diende, blijkt duidelijk uit het slotwoord. In de geest van het voorafgaande verhaal houdt de dichter zijn publiek voor dat het centrale gezag slechts aan betrouwbare lieden bestuurlijke en rechterlijke taken moet delegeren en dat dit centrale gezag tevens controle moet uitoefenen op het functioneren van deze beambten, óók 'Die verre sitten vanden heer' (vs.190).*4

Een meer detaillistisch 'klassiek' gegeven treft men aan in 58.Vander heiligher kercken. Willem zegt daar over de kerk:

Want si arm was int beghin

Ende rechtveerdich oeck daer by,

Daer om maectse Kaerl alsoe vry,

Ende Constantinus daer te voren,

Datse nyemant mochte storen (58; 48-52)

Met 'Kaerl' zal Karel de Grote bedoeld zijn, die in 773 (evenals zijn vader Pippijn de Korte in 754) op verzoek van de paus de Longobarden in Italië aan zich onderwierp.*5 Opmerkelijk is Willems bekendheid met keizer Constantijn, die de kerk vrij maakte met zijn Donatio Constantini. Het betreft een rond 750 vervaardigde - vervalste - oorkonde, die in 315 door Constantijn aan paus Sylvester I geschreven zou zijn. Uit dank voor zijn genezing van de melaatsheid zou Constantijn aan de paus het paleis van Lateranen hebben geschonken, het bestuur over heel Italië en het

westelijke deel van het Romeinse rijk en de macht om over de keizerlijke insigniën te beschikken. Aan deze oorkonde ontleenden de pausen vanaf de 8e eeuw een aanzienlijk deel van hun macht.*6

Willem refereert aan het Europese kruistochtverleden in 66. Van drierehande lyden, als hij spreekt over 'grote lantsheren',

Die gaerne voer tghelove streden,

Als sy deden hier te voren,

Die prijs beyaechden tot menigher steden,

Ende altoes toochden vromicheden,

Om te wreken Christus toern. (66; 158-162)

Een dergelijke toespeling verraaft echter geenszins hoever Willems kennis hieromtrent werkelijk reikte.

Naar de sproken te oordelen, beperkte Willems meer grondige kennis van de historie zich tot die van zijn eigen graafschap. Zo moet strikt genomen de sproke over het Amsterdamse hostiewonder uit 1345 tot de Hollandse historie gerekend worden. Dat juist van dit wonder gewaagd wordt, en niet van het recentere hostiewonder van Middelburg (1374)*7, vindt wellicht zijn verklaring in een 'actueel' gegeven: de H. Stede te Amsterdam viel lange tijd onder het beheer van Willems gunstiger Albrecht van Beieren en later onder diens Haagse kapittel Maria-ten-hove. Promotie-overwegingen van juist dit hostiewonder kunnen een rol hebben gespeeld.

In 10. Dit is van drien coeren vertelt Willem het volgende verhaal (vs. 140-255): een heer trok met zijn beste ridders 'In Pruserlant off over meer'.*8 Het land was in rust toen hij terugkeerde, want hij had het in goede handen achtergelaten. Er wordt een groot feest aangericht. Hebzuchtige (raads)lieden uit het gevolg van de heer adviseren om het volk 'een hoefsche bede' te doen om de gemaakte kosten te dekken. De heer meent rijk genoeg te zijn, maar is bereid het volk 1000 pond te vragen. De raadslieden adviseren 5000 pond te vragen. Het volk blijkt bereid om 10.000 pond te betalen. Hierop zegt de heer rijk genoeg te zijn en het geld nu niet van node te hebben. Hij vertrouwt het geld in de hoede van de eigenaars toe. Deze edelmoedige daad wordt toegeschreven aan Willem III*9, die echter nooit een tocht naar Pruisen ondernam. W. Paravicini beweert: 'Schon Graf Wilhelm III [...] von Holland und Hennegou [...] plante 1329 eine Preußenreise, ist statt dessen aber vermutlich nach Granada aufgebrochen'.*10 Een tocht naar Granada is dus mogelijk. Maar het is aannemelijker dat Hildegarsberch hier de graaf heeft verward met zijn zoon, Willem IV, die in 1343 naar Granada, Cyprus en het Heilige Land en daarna naar Pruisen is getrokken.*11 Het is ook denkbaar dat de dichter hier min of meer bewust heeft gecontamineerd. Overigens waren de tochten naar Pruisen in de tijd van de sprokspreker actueler dan ooit. Vele vorsten en ridders togen niet langer naar het Midden Oosten, maar naar Pruisen (in de periode 1320-1420) om er tegen de heidenen op het slagveld eer te behalen.*12 Willem van Oostervant, de latere graaf Willem VI, trok bijvoorbeeld op 21 november 1386 voor vier maanden op krijgstoct naar Pruisen.

Eveneens op het snijpunt van historie en actualiteit bevinden zich de sproken die aandacht besteden aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten en/of de geschiedenis van het Hollandse gravenhuis. Het betreft hier 63. Hoe eerste partyen in Hollant quamen (over Willem III, Willem IV, Margaretha,

Willem V en de twisten), 56. Van feeste van hylic (meer terloops over de twisten en de kinderloos gestorven Willem IV), 51. Van tregiment van goeden heren (over Willem III, de twisten en Willem V) en 52. Een exempel van partyen (over de twisten). De actualiteit van de sproken bestaat erin dat Hildegasberch refereert aan de nog voortdurende partijtegenstellingen. Meer hierover in paragraaf 6.1.

Daarmee zijn we aanbelaend bij de sproken die handelen over voor de spreker en zijn publiek actuele kwesties. In de eerste plaats zijn er de sproken waarin aandacht wordt besteed aan het Westers Schisma, dat duurde van 1378 tot 1417*13: 35. Vander wrake Goeds, 70. Van ses articulen der werlt, 73. Dit is vander ghiericheit en 86. Van rechters. In de sproke 70. Van ses articulen der werlt verwijst Willem tevens naar de zogenaamde 'Babylonische ballingschap' der pausen in Avignon (1309-1376). *14 Deze sproken worden in paragraaf 7.1. uitgebreider behandeld. Actueel is ook 81. Vanden sloetel geweest, waarin gepleit wordt voor de rehabilitatie van Leiden, wier textielarbeiders bij de landsheer in discrediet waren geraakt met het oproer van 1393, in een poging gildes te vormen. Zie paragraaf 9.2. voor meer informatie.

Uiterst actueel zal de voordracht van de sproke 35. Vander wrake Goeds geweest zijn. Gods wraak bestond erin dat 'soe menighen ridder goet' tegen de 'Turken' was gesneuveld (vs. 60-61). Het moet hier de slag bij Nicopolis van 1396 betreffen. Toen de Osmanen Byzantium veroverden en Constantinopel dreigden in te nemen, schoot op verzoek van de keizer een Europees kruisleger te hulp. *15 Het leger, onder aanvoering van de Bourgondische kroonprins Jan zonder Vrees, leed een smartelijke nederlaag bij Nicopolis aan de Donau op 25 september 1396. Velen sneuvelden op het slagveld of op de vlucht. Sommigen ontkwamen en ondernamen barre tochten, zoals graaf Rupert van Beieren, die kort na zijn thuiskomst bezweek aan de ontberingen. *16 Met het oog op forse losgelden liet de sultan enkele aanzienlijke krijgsgevangenen niet terechtstellen. Willem spreekt van 'Ghevanghen, diemen niet en loost [loskoopt], Die bliven vergheten int prison' (vs. 100-101). De belangrijkste onder de gevangenen was Jan zonder Vrees, op wie Hildegasberch zeer waarschijnlijk doelt. Deze Jan zonder Vrees was in Holland geen onbekende: in 1385 was hij getrouwd met Margaretha van Beieren, zodat hij de schoonzoon was van graaf Albrecht en de zwager van diens zoon Willem van Oostervant (die op dit dubbelhuwelijk met Jans zuster Margaretha was getrouwd). Op 24 juni 1397 werd Jan met de zijnen losgekocht: de losprijs bedroeg 200.000 gouden florijnen. *17 Hildegasberch moet het gedicht dus gemaakt en voorgedragen hebben tussen 25 september 1396 en 24 juni 1397. *18 Hij noemt een aantal redenen waarom het christenleger door God werd gestraft met een nederlaag. Eén van de redenen was het Westers Schisma, een andere was deze:

Keyser, coninghen, ander heren,

Die hoir eyghen volck beseren

Ende helpen beschatten boven reden,

Ende trecken dan in vremden steden

Om eer te halen buten lande. (35; 107-111)

De adel legt het volk te hoge belastingen op om tegen 'Goeds vyande' op kruistocht te kunnen gaan (toen vooral naar Pruisen*19) en eer te behalen op het slagveld. Pikant detail is dat Willem van

Oostervant niet alleen in Pruisen had gevochten, maar eigenlijk ook graag had meegewild om tegen de Turken te strijden, als hij zijn vader niet terzijde had moeten staan tegen de Friezen.*20

Tenslotte heeft Willem in 77.Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken ludenhoogstwaarschijnlijk willen reageren op een toentertijd nieuwe ontwikkeling in het religieuze leven: de Moderne Devotie. Zie hierover paragraaf 7.3.

Het lijkt minder waarschijnlijk dat 7.Vanden coninc van Poertegael een historische kern van waarheid bezit. Willem vertelt in de sproke dat de Portugese koningen jong stierven omdat God hen, op instigatie van het collectieve gebed van het volk, strafte voor hun onrechtvaardig beleid. Toen een jonge Portugese vorst hierover belerend werd toegesproken door z'n Spaanse ambtgenoot, beterde eerstgenoemde z'n leven en stierf tenslotte van ouderdom. Het verhaal is weinig specifiek en lijkt vooral een exemplarisch doel te dienen: de nationaliteit van de vorsten doet er feitelijk weinig toe. De veronderstelling van Bisschop en Verwijs vervolgens dat 76.Vander rekeninghe een toespeling maakt op één of ander voorval met een rekenplichtige grafelijke ambtenaar is niet erg aannemelijk, evenmin als Jonckbloets veronderstelling, dat een kwestie met Brustijn van Herwijne, rentmeester in Zeeland, aanleiding kan zijn geweest tot het vervaardigen van het gedicht.*21 De sproke over het eerlijk opstellen van de rekeningen was in feite bestemd om voorgedragen te worden in die tijden van het jaar dat de rekenplichtige ambtenaren zich aan het hof van de Hollandse graaf kwamen verantwoorden. De algemene bewoordingen geven ons geen aanleiding te menen dat Willem zinspeelde op een specifieke gebeurtenis (zie par.8.1.). Of 38.Vanden ghesellen die ommeseylden (tevens) toespeling maakt op een eventuele recente gebeurtenis waarbij een aantal gezellen op zee in moeilijkheden raakte, is niet bekend.*22

Het is voorts moeilijk uit te maken of 57.Vanden corencopers op een reële (recente) gebeurtenis berust. Het verhaal speelt in Frankrijk. Een aantal korenkopers wilde grote winsten in de handel maken, maar er was koren volop en de prijs was laag. Daarop kochten ze grote hoeveelheden in om schaarste te creëren, maar nog viel er weinig te verdienen. Toen zochten ze hun heil bij de zwarte kunst: ze begroeven betoverd tarwe in een kist waardoor de oogsten mislukten. De prijzen stegen snel en de korenkopers deden goede zaken. Sommigen konden echter hun mond hierover niet houden en uiteindelijk kwam de ware toedracht de Franse koning ter ore. Hij ontbood de korenkopers, beschuldigde hen van zwarte kunst en gaf hen een gevangenisstraf en een levenslang verbod op het eten van brood: aangezien veel volk tijdens de misoogsten van honger was gestorven, moesten de korenkopers nu zelf ervaren wat het was om geen brood te kunnen eten.*23 De moraal in het slot is vrij algemeen. Willem zou willen dat alle heren even wijs waren als de Franse koning en het kwaad zouden straffen. De heren moeten het recht in hun land handhaven: een onrechtvaardig heer is een eerloos heer. Te Winkel zag in deze sproke terecht ook een pleidooi voor prijsbeheersing door de vorst.*24 Daaraan kan toegevoegd worden dat het Hollandse publiek direct belang had bij de prijsbeheersing van koren door de Franse koning. De graanproductie in Holland was juist in de tweede helft van de 14e eeuw sterk afgenomen. Men was voor de import van graan, naast het Oostzeegebied, goeddeels afhankelijk van koren uit Noord-Frankrijk.*25

Hiermee zijn kort de duidelijk aanwijsbare historische en actuele aspecten behandeld die in Willems sproken aangetroffen worden. Overigens moet men nog met de mogelijkheid rekenen dat juist bepaalde uiterst actuele (gelegenheids)gedichten door Willem zijn voorgedragen, die niet zijn opgetekend of overgeleverd.

De kennis die Hildegasberch tentoonspreidt is niet opzienbarend, maar het zal ook geenszins de bedoeling van de spreker zijn geweest om zijn publiek te verbijsteren. Eerder heeft het in zijn bedoeling gelegen om een aantal - voor zijn publiek interessante - historische en actuele kwesties van gewicht aan te snijden, voornamelijk om ze voor een exemplarisch doel aan te wenden. Van groot en algemeen belang waren het Westers Schisma en de nederlaag van het kruisleger tegen de Turken. Afgezien van twee sproken met (exemplarisch gebruikte) klassieke stof, beperkte Willems aandacht zich verder voornamelijk tot de Hollandse historie, vooral met betrekking tot het gravenhuis en de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Mogelijk hielden kennis van en interesse voor de geschiedenis van het Hollandse huis bij de spreker bij Willem III op.*26 Het is althans opmerkelijk dat hij met geen woord refereert aan een graaf als Floris V. De spreker komt met zijn aandacht voor historie en actualiteit naar voren als een nogal geëngageerd dichter. Meer dan andere auteurs en sprekers van zijn tijd lijkt hij oog te hebben gehad voor maatschappelijke ontwikkelingen en achtergronden, zeker als men zijn oeuvre als geheel in de beschouwing betreft. Willem moet zich direct (en op kritische wijze) betrokken hebben gevoeld bij het bestuur van Holland, de politiek, de economie en het geestelijk leven en welzijn.

Als we in één zin de balans moeten opmaken van de vier paragrafen over Willems geestelijke bagage, dan komt Willem, de sprookspreker uit het dorp Hillegersberg, niet naar voren als een geleerde die zijn elitepubliek met zijn brede kennis heeft willen imponeren, maar wel als een geletterde leek en autodidact, die zijn blik op diverse fronten met succes had verruimd.

4.4. Dichterschap: poëtica en dichterlijke techniek

Men moet in Willems werk onderscheid maken tussen de expliciete en impliciete kanten van zijn poëtica en dichterlijke techniek. In deze paragraaf zal aan beide aspecten aandacht worden besteed, te beginnen met Willems expliciete uitspraken over de dichtpraktijk, het dichten in het algemeen en zijn opvattingen hierover in het bijzonder. Zijn werk bevat ruim dertig 'poëtische passages':

ged., vs.	ged., vs.	ged., vs.
2, 1-10	61, 1-33	86, 1-25
4, 617-626	64, 1-19	99, 22-27
7, 1-26, 104-110	68, 14-23, 30-31	106, 1-31
21, 1-37	73, 1-3	107, 1-9
24, 1-27	74, 12-33	109, 1-21
31, 1-22	78, 1-7	111, 1-27
33, 1-20	81, 1-31, 454-473	112, 1-3, 21-29
41, 1-7	82, 1-23	115, 44-50
56, 149-167	83, hele gedicht	118, 1-25

Uit de kwantiteit (maar ook de kwaliteit) van zulke 'poëtische passages' mag men afleiden dat Willem duidelijk gepreoccupeerd was met de praktijk van het dichten, dat hij daar regelmatig getuigenis van wenste af te leggen en dit dan bij voorkeur in de proloog, voordat hij het eigenlijke

onderwerp van zijn sproke aansneed. We moeten dit vooral begrijpen in het kader van Willems wens tot (op)waardering van zijn dichterschap (zie par.4.2.).

De inhoud van de eerstvolgende sub-paragraafjes wordt gedicteerd door de onderwerpen die Willem zelf in zijn sproken aangesneden heeft met betrekking tot zijn dichtpraktijk. De diverse facetten worden stuk voor stuk besproken. Daarna zal aandacht worden besteed aan andere aspecten van de poëtica en dichterlijke techniek zoals die uit de gedichten kan worden afgeleid, maar waarover Willem zelf niet met zoveel woorden spreekt.

Stofvinding

Eén van de motieven die regelmatig terugkeren in Willems poëtische passages is die van de stofvinding, die in de retorica wordt aangeduid als inventio. Willem hanteert hierbij graag de begrippen 'materi' en 'vinden' (en soms 'visieren').*1

Vrij concreet met betrekking tot de stofvinding zijn 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven, 33.Van dominus en 86.Van rechters waarin Willem vertelt dat hij (een deel van) zijn stof te danken heeft aan clerken, die hij geraadpleegd heeft om voor hem teksten uit het Latijn te vertalen.*2 Het is niet onaannemelijk dat Willem geregeld dankzij clerken aan zijn stof kwam, getuige de woorden:

Al heb ic menich dinc ghevonden,

Dat int Latijn bescreven staet,

Dair toe moet ic nemen raet

Mit clercken, diet mi duutschen voert. (33; 14-17)

Het vinden van dichtstof is een heel werk voor een lekedichter, zo getuigt Willem in 61.Van ghilden: 'Wie dat dichten wil hantieren, Die moet menich dinc visieren, Des ander luden ledich staen' (vs.1-3). De lekedichter heeft veel problemen met de inventio, in tegenstelling tot de clerken, met hun grote boeken- en bijbelkennis en hun geschriften onder handbereik (vs.25-27). De lekedichter moet lang zoeken en diep nadenken over allerhande zaken, maar als hij er uiteindelijk in slaagt een goed onderwerp te vinden waarmee hij zijn medechristenen kan onderwijzen, dan mag hij met recht een meester heten, getuige 78.Vanden ghedencke:

Dichters conste doet versieren (bedenken, uitdenken)

Vremde sinnen menighertieren,

Beyde van dien ende oec van desen.

Hi mach mit recht een meester wesen,

Die alle dinc int beste keert,

Ende sijn evenkersten leert

Exempel, die die goede prysen.*3 (78; 1-7)

Concreet is Willems verantwoording voor het dichten van 4.Van den X gheboeden. Hij heeft het gedicht gemaakt in opdracht van de Rijnsburgse abdis: 'Dair om soe heeft hi dit ghevonden' (vs.621). Ook voor het dichten van 83.Hoemen voer die eere gaet schulen was een reële aanleiding:

Ic wil ontbinden trechte waer,
Hoe dese materi wert ghevonden.
Tquam een dichter tenen stonden,
Daer men hoofde om eer te crighen;
Hi ghinc daer spreken ende nyghen
Voer den waert ende al sijn gast (83; 36-41)

Dan volgt het verhaal waarin Dirc die Commelduer de rol van wanbetaler speelt. Verder blijkt het horen van - waarschijnlijk - een (volks)preek aanleiding te zijn geweest voor het dichten van 109. Vanden vier cussen, als we Willem op zijn woord mogen geloven. Hij verklaart dat hij ergens had horen gewagen over Christus' leven, passie en dood (vs.10-12) en zegt: 'Mar vier sticken sonderlinghe, Die mi totter herten ghinghen, Onthildic om te segghen voert' (vs.13-15). In paragraaf 4.3.1. is reeds gesignaleerd dat Willem het nodige van-horen-zeggen wist.

De dichter is altijd op zoek naar nieuwe onderwerpen om over te dichten - of misschien nauwkeuriger: hij is steeds op zoek naar stof waarmee hij zijn onderwerpen opnieuw kan inkleden. De Bijbel fungeert voor Willem als een belangrijke inspiratiebron (zie ook par.4.3.3.), en niet voor niets zegt hij in de proloog van 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven:

Die dichten connen ende vinden,
Die horen altoes gaern onbinden
Die woerden Goods entie scriftuer,
Omdat si gherechtich ende puer
Ewelijck sel bliven staen. (21; 1-5)

Maar ook buiten de Bijbel om komt Willem aan zijn stof (zie ook par.4.3.2. en 4.3.4.). In 74. Van Sinte Gheertruden min verklaart hij dat hij diep moest nadenken 'Om schone materi te vinden' (vs. 13) ter berijming. Goede gedichten die Willem na aan het hart liggen (vs.23-24), zo zegt hij, vereisen veel 'peynsen ende visieren' (vs.21). Uiteindelijk vond hij een nieuw repertoirestuk:

Wildi die waerheit weten al,
Ic bleefs an een, die mi behaechde;
Ende quaem ic, daers my yemant vraechde,
Ic wilt berechten sonder beyden,
Ende mit reden onderscheyden
An wat materie dat ics bleef,
Ende in minen sinne screef,
Soe dat ics heb een deel onthouden. (74; 26-33)

Willem onthield de St.Gertrude-vertelling, zo suggereren zijn woorden, berijmde de stof en droeg het voor aan eenieder die het wilde horen. Andere inventio-passages zijn minder concreet, zoals het begin van de titelloze sproke over het bestuur van steden:

Ic heb gevonden of gehoert

In mynen sin een nuttelijc woert,

Dat ic geerne soude ontbynden,

Cost ic in mijn memori vynden

Rechte rijm ende waer beduyt. (2; 1-5)

De formulering lijkt erop te duiden dat Willems voor het maken van zijn sproke deels uit zijn geheugen (Boendale!) en deels uit zijn eigen creativiteit heeft geput.

Topisch van karakter zijn de inventio-passages die gecombineerd worden met de Spaziergang; de dichter trekt de natuur in om inspiratie op te doen voor een gedicht. Men zie de prologen van 68.Vanden spiegel, 74.Van Sinte Gheertruden min en 99.Vanden doern ende vander linde, of de proloog van 81.Vanden sloetel, waarin Willem zegt dat hij bij een wandeling in de natuur 'te dichten wert vermaent' (vs.5). De dichter beschrijft de schoonheid van de natuur en verklaart:

Nature trat den wille naer*4

Ende anders crachten vanden sinnen, (voorts)

Dat ic dichtens most beghinnen

Ende mijn sinnen onledich maken.

[...]

Mijn ghepeins ende mijn ghedochte

Die wort in dichten zeer becoort.

Dus ghinc ic weder ende voert

Om een materi te ordineren, (stof te ordenen)

Die sonder enich argueren (afkeuren)

Ghepresen worde vanden goeden (81; 8-11, 20-25)

Een enkele maal laat de dichter weten op zoek te zijn naar 'iets nieuws'. Aan het slot van 4.Van den X gheboeden merkt Willem op dat als iemand met verbeteringen op het gedicht kan komen, hij dit graag hoort, want 'Soe gaern wil hi wat nyewes horen' (vs.626). In 32.Vanden ouden ende vanden jonghen laat de spreker een jonkvrouw tegen hem zeggen dat het 'is guet wat nyewes vertoghen' aan een dichter, want 'Lichte hi mochte daer bi verwrecken [geïnspireerd worden] Ende een materi daer uut trecken Dair hy op dichten mocht hier naer' (vs.80-83). In 12.Van enen cruut ende hiet selve ontwaart de dichter een knaap en zegt:

Ic wil den knape bet naerre gaen,

Lichte hi doet mi verstaen

Dinghen die ic niet en weet.
Met een trac ic bet an ghereet
Om nyeuwe mare van hem te horen.
Tis dicke gheseit al hier te voren,
Dat nyeuwe dinghen sonder blaem
Die sijn te horen seer bequaem,
Waermense vertrect tenigher stede. (12; 39-47)

Al zijn deze verklaringen ingebed in een fictioneel kader, toch lijken ze de nieuwsgierigheid van de beroepsspreker op zoek naar nieuwe stof (en ook de nieuwsgierigheid van zijn publiek) adequaat te typeren.

De nadruk die de spreker legt op de inspiratie en stofvinding zal voornamelijk tot doel hebben gehad het publiek ervan te doordringen dat hij telkens, al zoekend, met de grootste toewijding aan z'n gedichten heeft gewerkt, en dat hij als spreker en dichter dus ook serieus genomen diende te worden. Niet voor niets besluit Willem zijn proloog van 7.Vanden coninc van Poertegael met de woorden: 'Ick en dichter gheen dinc an Dan talre beste dat ic can' (vs.25-26). De inventio-passages attenderen het publiek er voorts soms op dat er 'iets nieuws' gaat volgen.

De waarheid

Dat Willem serieus werk maakte van zijn gedichten, brengt hij ook tot uitdrukking in het belang dat hij hecht aan de waarheid. De sprookspreker wil 'twaer ontbinden voerden heren' (7; 16). Immers: 'we hem dichtens wil bewinden, Die sel die waerheit te kennen gheven' (82; 10-11).^{*5} Willem hecht als dichter zozeer waarde aan de waarheid, dat van (enkel) topiek geen sprake kan zijn. In paragraaf 6.3. zal daarom uitgebreider worden ingegaan op Willems waarheidsconceptie. De relatie tussen Willems werk en Boendale's poëtische opvattingen (met name omtrent de waarheid) komt hier aan het einde van deze paragraaf nog aan de orde.

Ethiek: moralisatie en vermaan

Willem stelt over het algemeen hoge eisen aan de dichtkunst. Een enkele maal heeft hij zich laten verleiden tot vermaak, maar moralisatie en vermaan staan meestal voorop; zelfs zijn boerden zijn niet van een moraal ontbloot. Willem werpt zich regelmatig op als goede raadgever.^{*6} Op wereldlijk niveau concentreert zijn ethiek zich regelmatig op het 'rechtvaardig bestuur', op geestelijk niveau richt hij zich veelvuldig op het zieleheil van z'n toehoorders; beide aspecten zijn overigens niet los van elkaar te zien. Over de functie van zijn lering en vermaan zegt Willem in 109.Vanden vier cussen: 'By goeder vermaninghe ende leer Soe vreest hem menich mensche zeer Vander ewelyker pijn' (vs.5-7). De sprookspreker mengt zich op dichterlijke wijze in de strijd tegen het (aardse) kwaad:

Wye soe te dichten hevet lust,
Die doet die bose hem selven kennen,
Hoe si hier mit valen mennem. (slinkse wegen bewandelen)

Ist om miede of ist om ghicht, (steekpenningen)

Men selse roeren int ghedicht,

So moghen si horen of si dwalen. (82; 18-23)

De uitspraak zegt ook iets over het publiek: de gekritiseerden bevinden zich onder het gehoor. De sproke 99. Vanden doern ende vander linde heeft Willem, naar zijn zeggen, gedicht 'Op dattet salicheit inbrochte Onder tfolc van aertrijcke' (vs.26-27). En in de proloog van 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten geeft de spreker als het ware een resumé van z'n repertoire:

Al mijn dichten ende leren

Is gherechticheit ende eer,

Die betaemt wel elken heer. (111; 12-14)

En hij vervolgt dat hij steeds heeft gewezen op het rechte pad dat tot het eeuwige leven leidt, en heeft gewaarschuwd voor het verkeerde pad dat naar de hel toe voert. Uit Willems uitlatingen valt op te maken dat bij het vervaardigen van gedichten de morele aspecten voor hem een prominente plaats innemen, zoals in de loop van deze studie nog duidelijker zal worden.

Schoonheid

Een duidelijke moraal alleen blijkt niet te voldoen voor het welslagen van een gedicht. De sproke dient in zeker opzicht ook 'schoonheid' te bevatten en 'genoegen' te schenken. Immers: 'Een schoen vertreck van nyewen sanghe, Dat heeftmen gaern ter heren hove' (56; 166-167). Ethiek en esthetiek zijn bij Willem, als hij erover komt te spreken, soms ten nauwste met elkaar verbonden. In 68. Vander spiegel merkt de dichter bij een inspirerende Spaziergang op dat hij wat wil dichten 'tot onser vraem' (vs.16) en dat hij wil 'te kennen gheven Yet dat ghenoechlijc waer te horen' (vs.22-23). En hij voegt er aan toe: 'Want om een redelic verstaen Dichtmen rime ende schone woort' (vs.30-31). In de proloog van 86. Van rechters spreekt Willem de hoop uit dat zijn publiek de sproke ten volle zal begrijpen, 'Wantmen macher leren aen Schoen exempel ende goet' (vs.8-9). In 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten zegt de spreker over zijn repertoire: 'Schone exempelen ende goet Heb ic ghesproken voerden heren' (vs.10-11). En hij opent zijn sproke²⁴. Vanden serpent aldus:

Een dichter die te dichten pliet,

Die pijnt hem gaerne te vinden yet

Dat den luden inden oren

Wat ghenoechte brenct te voren,

Ende int verstaen oeck wijsheit mede (24; 1-5)

Dat de lering dan uiteindelijk toch voorop staat, blijkt uit de twee navolgende verzen. Tenslotte lijkt Willem in het titelloze gedicht (over het bestuur van steden) over de dichtkunst te zeggen: 'Wie sijn reden wel besluyt*7, Dat is genoechlijc te horen Den wisen vroeden voer den oren' (2; 6-8).

Toch blijft het vrij onduidelijk waarin de 'schoonheid' en het 'genoeglijke' van de sproken nu schuilt. Lyrisch van toon zijn z'n sproken zeker niet, met uitzondering van 45. Een notabel (Willem kón kennelijk wel lyriek dichten, maar wílde het niet). Een aantal sproken kan zeker als vermakelijk

aangemerkt worden, zoals 15. Van Reynaert ende van Aven, 17. Vanden waghen, 24. Vanden serpent, 26. Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert en 85. Vanden monick. En diverse verhalende sproken en gedichten met uitgewerkte exempelen kunnen als onderhoudend beschouwd worden, zoals bijvoorbeeld 7. Vanden coninc van Poertegael, 23. Vander wankelre brugghen, 36. Van Affricanus, 74. Van Sinte Gheertruden min en 84. Vanden sacramente van Aemsterdam. Het is evenwel ook denkbaar dat Willem eerder doelt op zijn strofische gedichten met bijzondere rijmschema's of refreinregels, als hij aan het 'kunstschoon' van zijn sproken refereert. Het is daarentegen opmerkelijk dat geen van de bovengeciteerde passages afkomstig is uit een strofisch gedicht. Mogelijk doelt Willem er zelfs slechts op dat hij soms weerbarstige stof prettig en trefzeker op rijm wist te zetten, om daarmee het luistergenot van het publiek te verhogen.

Het heeft er toch alle schijn van dat de 'schoonheid' van een gedicht mede bepaald wordt door de inhoud ervan (het onderwerp) en door de manier waarop de stof wordt ingekleed. Dit zou althans kunnen verklaren waarom de dichter nooit over de schoonheid spreekt zonder expliciet het nuttigheidskarakter van de inhoud erbij te betrekken. De sproken lijkt 'schoon' te zijn als hij 'wáár' is, 'nuttig' en 'bruikbaar'.*8 En de wijze waarop de dichter zijn onderwerpen telkens anders inkleedt, de manier waarop de 'waarheid' verwoord wordt (met argumenten, fabels, exempelen, explicaties, sententies, autoriteiten e.d.), levert mogelijk een aanzienlijke bijdrage aan de 'schoonheid' van de tekst.

Willems esthetische opvatting van de dichtkunst lijkt derhalve sterk gerelateerd te zijn aan het nuttigheidskarakter en het geclaimde waarheidsgehalte van zijn sproken.

Kunst

Hildegasberch heeft een hoge dunk van de kunst*9, waartoe ook de dichtkunst behoort. Nergens verwoordt hij dit duidelijker dan in 83. Hoemen voer die eere gaet schulen:

Waer vrou Eren vrienden hoven,

Daer sietmen dichters conste loven

Ende ander constenaers daer by:

Dat doet, het is een melodi,

Die den goeden toebehoert (83; 83-87)

[...]

Const is die alrehoochste schat,

Diemen ter werlt ye besat,

Want waer ter werlt conste ghien, (geen)

Soe soudmen menich wonder zien. (vreemd opkijken)

Conste versiert die werlt al; (versiert, beschrijft)

Subtilheit veel sonder ghetal

Machmen noch by consten leren (83; 131-137)

[...]

By const is alle chierheit vonden (83; 143) (vreugde, sier)

Niets is zo belangrijk als kunst: kunst is leerzaam, biedt een dieper inzicht in het bestaan, en schenkt vreugde. De wereld kan niet zonder kunst, evenmin als het eervolle publiek dat kunst op waarde weet te schatten. Willem betreft de wetenschap zelfs bij de kunst, namelijk de 'conste seven' die hij noemt in vs.139. De betekenis van 'const' beperkt zich dan niet meer tot 'kunst', maar heeft zich uitgebreid met 'wetenschap'. De dichter lijkt ermee te willen suggereren dat de grens tussen kunst en wetenschap vaag is: zij voeden elkaar en zijn de mensheid van direct nut.

De spreker klaagt er soms over dat de kunst bij het publiek aan betekenis inboet. Men heeft althans voor echte kunst weinig geld meer over, zoals blijkt in 64. Van die achte salicheiden:

Meesters, die wel dichten condon

Ende wijlneer goede exemplen vonden,

Die worden allesins gheheert:

Nu is die werlt soe verkeert,

Datmen der consten luttic acht;

Want ghiericheit mit hoerre macht

Die heeft die werlt nu beseten. (64; 1-7)

Vroeger was het beter. Voorheen was men gewoon de waarheidslievende dichters te eren, getuige 24. Vanden serpent:

Dichters waren wel ghehoert

Die wijl datmen die waerheit minde;

Ende waermen doe een dichter kinde,

Hy wort gheëert, hi wort ghepresen,

Sijn naem ghespreet, zijn lof gheresen.

Mocht den dichters dat gheschien,

Sy soudon noch wel dichtens plien,

Die nu zwighen ende loven (24; 8-15)

Veel dichters zwijgen tegenwoordig of vleien hun publiek met lofdichten (in de hoop op een rijke beloning), terwijl de waarheid niet meer (uit)gesproken wordt. Uit 41. Van seven doechden der minnen klinkt een vrijwel identieke klacht op:

Dichters conste was ghepresen,

Doe die goeden hoer edel wesen

Bruucten inder eren naem:

Nu ist den sulken onbequaem,

Datmen hem die waerheit seecht. (41; 1-5)

Willem zal hier wel enigszins overdrijven met de bedoeling waardering (en navenante beloning) van zijn publiek te verkrijgen, men zou haast zeggen: af te dwingen.*10

`Onwillig' publiek

In z'n poëtische passages komt Willem regelmatig terug op het motief van het `onwillige' publiek.*11 Hij neemt daarbij een defensieve houding aan. Hij klaagt dat de toehoorders weinig interesse aan de dag leggen voor zijn vermanende onderwerpen - of er zelfs vijandig tegenover staan - en dat zij zich tevens weinig van zijn goede raad aantrekken. Eén lange proloog, waarin alle voornoemde elementen aanwezig zijn, moge hier ten voorbeeld strekken.*12 Het is de proloog van 118.Opt voersien:

Wat ic dichte of wat ic make,

Dat staet te straffen of te laken;

Wye die waerheit node horen,

Dien ist contrari voerden oren.

Willen dichters segghen twaer

Daer die waerheit is contraer,

Soe wert hi thants een onweert gast.

Sel een dichter staen te last,

Om dat hi die waerheit seit,

Daer oerbaer ende baet an leit,

Wat ghenoecht ist dan te dichten?

Ic mocht mijn woorden liever zwichten (beteugelen)

Dan ic sprake dit of dat,

Daer mi die luden om worden hat.

Tfolc ter werlt is ongelijc:

Dicht ic vanden hemelrijc,

Dat wy daer om souden poghen,

Dats hem duuster voordien oghen.

Die der werlt minnen zeer,

Si volghen luttel wiser leer;

Si minnen die werlt wel voer God,

Want si doen der werlt ghebod.

Goods ghebot ende sijn begheren

Dat slaen si licht of half te scheren.

Waer op sel ic dichten dan? (118; 1-25)

Uiteraard moet hier tot op zekere hoogte ook overdrijving in het spel zijn. Willems voorstelling van desinteresse bij zijn publiek strookt geenszins met het beeld van de gevierde Hollandse sprookspreker dat we van hem hebben op grond van andere gegevens. Mogelijk is deze voorstelling van zaken ingegeven door de frustratie dat men zijn adviezen niet steeds ter harte nam. De klachten worden door Willem in elk geval óók geuit om zodoende juist het belang van zijn sproken te kunnen benadrukken.*13 De spreker heeft zich kennelijk ook niet uit het veld laten slaan. Immers: 'Doch ist beter wat dan niet' (109; 4).

Indekken

Indien de dichter te zeer het achterste van zijn tong liet zien, liep hij het gevaar dat hij zich de woede van zijn publiek op de hals haalde. Hij kon zijn toehoorders niet al te scherp aanvallen om niet van smaad beschuldigd te worden. Dit zou zijn broodwinning niet ten goede komen.*14 In 81. Vanden sloetel verklaart Hildegasberch te hebben getracht 'een materi te ordineren, Die sonder enich argueren [afkeuren] Ghepresen worde vanden goeden' (vs.23-25). Hij legt uit:

Want een dichter moet hem hoeden

Voerden ghenen diet sullen horen,

Dat sijs in nide noch in toorn

Niet en nemen dat hi maect (81; 26-29)

In hoofdstuk 9 zal worden teruggekomen op de voorzichtigheid die de spreker in acht moest nemen.

Bescheidenheid en opleiding

Een enkele maal toont Willem zich bewust van zijn beperkingen als dichter. Zo spreekt hij in de openingsregel van 52. Een exempel van partyen van zijn 'zwacker const'. Meer expliciet bekent hij in 81. Vanden sloetel dat hij soms 'op de tast' moet dichten en dat een grotere boeken- en/of Schriftkennis welkom ware geweest bij het componeren van gedichten:

Ende wilre yemant meer an scriven,

Dat den sloetel quaem te baten,

Ik wils mi gaern ghenoeghen laten

Sonder toern vander saeck,

Al ist dat ic een luttel maeck

Ende ics niet wel en can versinnen;

Mer twisken verliesen ende winnen

Soe mach ic slaen den blinden slach,

Als die ghene die nye en sach

Ende byden tasten volghet die pade:

Hi mach wel duchten sijnre schade,
Valt hi neder inder vlyet;
Mar die die scrifte wel beziet
Ende verstaet wat si heeft in,
Die mach wel bet den rechten sin
Ontbinden dan ic can ghedoen. (81; 456-471)

Willem stelt zich bescheiden op: dichters met een meer gedegen kennis van geschriften - begrijp: clerken - zouden het betoog beter hebben kunnen inkleden en de kern van de zaak overtuigender kunnen treffen. Het behoeft niet direct valse bescheidenheid van de spreker te zijn, maar het heeft er wel veel van weg dat hij het publiek gunstig wil stemmen en voor zich innemen. In de retorica spreekt men in zo'n geval van *benevolum facere* (a nostra persona).^{*15} Ook in de proloog van 61. Van ghilden lijkt Willem de nodige *humilitas* in acht te nemen als hij zijn beperkingen in opleiding en tekstkennis thematiseert (zie par.4.3.1. en 8.4.).

Brevitas

Kortheid is eigenlijk inherent aan het sprokenggenre.^{*16} De spreker wendt, retorisch verantwoord, geregeld de *brevitas*-formule aan.^{*17} Men zie vs.378 in 97. Vander drierehande staet der werlt, als Willem zijn al vrij lange betoog wil beëindigen: 'Wat baet dat ic u langhe telle?'. Een sproke mag niet te lang uitvallen en Willem was er ook van doordrongen dat het publiek een zekere beknoptheid wist te waarderen, getuige 56. Van feeste van hyllic:

Van hilic mochtmen dichten vele:
Soud ic tende vanden spele
Dichten, tworde ons te lanc,
Soe waert een arbeit sonder danck (56; 149-152)

De spreker verklaart even verder nog dat 'elck materi hout hoer slot' (vs.155). Hij vermaant zijn publiek: 'laet u niet verlanghen [vervelen] zeer, Als ghi wat hoert van goeder leer' (vs. 157-158). Die leer moet dan 'wel besloten' zijn, want er hoort 'tot allen dinghen maet' (vs.159, 161). Tenslotte meent hij: 'Want goet ghedicht ende niet te langhe [...] Dat heeftmen gaern ter heren hove' (vs.165-167). Indien men te lang op een bepaald onderwerp doorgaat, kan men daarmee een *averechts* effect bereiken, zo blijkt uit 115. Van goeden gedachte. Als Willem is aanbeland op het punt van Gods gerechtigheid, dan zegt hij:

Doch hier of is ghenoech gheseit.
Den goeden die sel goet gheschien;
Nietste langhe en doech op yen
Ghebleven^{*18}, domme luden te leren,
Si mochtent licht op tarchste keren
Als hem die reden viel te lanc,

Soe waert een arbeit sonder danc. (115; 44-50)

Repertoire

Tenslotte doet Hildegasberch nog een enkele uitspraak over de aard van zijn repertoire. In 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten verklaart hij met betrekking tot zijn dichtwerk:

Schone exempelen ende goet

Heb ic ghesproken voerden heren:

Al mijn dichten ende leren

Is gherechticheit ende eer,

Die betaemt wel elken heer

[...]

Voert soe heb ic openbaert

Den soeten pat ten hemel waert,

Hoe schoen hi is, hoe saft te treden

[...]

Die vuyle pat an dander zyde

Ter hellen waert heb ic bewijst,

Hoe zeer den goeden daer of grijst,

Die hier gherechteliken leven. (111; 10-27)

Als kernwoorden ter karakterisering van zijn eigen werk kiest Hildegasberch dus, vrij vertaald, recht (vaardigheid), eer en zieleheil. Deze kernbegrippen zijn zeker ook van toepassing op het oeuvre zoals ons dat is overgeleverd.*¹⁹ Een andere uitspraak over zijn repertoire vindt men in 107. Vanden boghe:

Ic heb ghedicht in minen tyden

Van weelden groot, van menighen lyden,

Van ruste ende oec van overmoede,

Ende hoe die sotte oftie vroede

Leven moghen thoren baten. (107; 1-5)

De typering is minder specifiek maar beslist niet onjuist. In de omschrijving mogen we waarschijnlijk in elk geval de sproken 66. Van driehande lyden en 82. Van ruste herkennen.

Dit besluit de behandeling van Willems expliciete poëtica en dichterlijke techniek. Een aanzienlijk deel van de poëtische passages staat in dienst van de legitimering van Willem als bekwaam dichter en van zijn werk als belangwekkend. De spreker wilde z'n publiek doordringen van zijn toewijding door te benadrukken hoeveel moeite hij zich getrooste bij de inventio. Zijn dichtwerk moest geassocieerd worden met grote begrippen als kunst en waarheid, en ook met praktische

bruikbaarheid en schoonheid. Willem claimde dat hij het publiek oriëntatie bood op het bestaan, zowel wat het aardse leven betreft als wat het hiernamaals aangaat.

Nu wordt aandacht besteed aan Willems impliciete poëtica en dichterlijke techniek. De volgende, voor Willems dichtwerk goeddeels karakteristieke elementen worden behandeld: de compositie-in-drieën, het gebruik van autoriteiten en sententies, zijn voorkeur voor het exemplar boven de allegorie, het (geringe) gebruik van stoplappen, spanning en de retorica. Tot slot wordt Willems werk getoetst aan Boendales poëtische opvattingen.

Compositie: de driedeling

Wat op het punt van de compositie in het oog springt is dat de wat langere sproken van Willem bijna altijd een goed te onderscheiden verdeling in drieën kennen, ook al beweerde Van Mierlo weinig bouw in de sproken te zien.*20 De (zeer) korte sproken uitgezonderd (globaal genomen de zgn. notabels*21), valt er in de gedichten veelal een indeling te onderscheiden in een inleiding, een kern en een slot. In schema kan men de volgende inhoudelijke mogelijkheden vaststellen voor de drie delen van de gedichten:

Inleiding

- geen (herkenbare) inleiding*22
- belerend-moraliserende inleiding (voorbereidend op kern)*23
- aankondiging van het onderwerp*24
- `poëtische' introductie*25
- Natureingang, Spaziergang*26
- vraagstelling (de vraag wordt in de kern beantwoord)*27
- bede*28
- aanspreken van het publiek*29

Kern

- betogende, moraliserende, vermanende kern*30
- verhalende kern*31
- exemplarisch deel (& explicatief deel)*32
- beantwoording (van in inleiding gestelde vraag)*33
- dispuut, dialoog*34
- recapitulatie*35

Slot

- geen (herkenbaar) slot*36
- recapitulatie, samenvattende conclusie*37
- raadgeving, vermaan, advies, wens*38

-gebed*39

-`poëticaal' slot*40

-aanspreken van het publiek*41

-bekendmakingsformule (recognitio)*42

-afsluitformule*43

Het moge duidelijk zijn dat combinaties van bovengenoemde elementen per deel van het gedicht regelmatig optreden. De lengte van inleiding, kern en slot kan per gedicht nogal variëren.

J.F.Vanderheyden heeft betoogd dat Hildegarsberch zijn opvatting over de `driedelige opbouw van elk stuk' ook in zijn sproken heeft verwoord. Hij geeft daarbij als voorbeelden*44:

Goed gedacht ende wel versinnen

Doet dat middel ende dat beginnen

Metten einde concorderen (1; 1-3)

Die einde, middel ende begin

In allen stucken wel voersien,

Waer eer of orbaer mach af scien,

Dats een punt van groten baten. (2; 20-23)

De citaten lijken poëtische uitspraken, maar als men de context erbij betreft, blijkt dit toch niet het geval. In het eerste citaat wordt uitgedrukt dat men tijdig het levenseinde indachtig moet zijn, in het tweede wordt eerder een pleidooi gehouden voor een vooruitziende blik van het stadsbestuur. Er zijn nog meer citaten te geven waarin Willem spreekt over begin, midden en eind, zoals in 44. Vanden hont die verboeyt wort:

Beghin ende eynde sijn twee zaken:

Als deen den anderen mach ghenaken

Ende tende sluut op sijn beghin,

Soe ist gherechtich meer noch min.

Die dan een werc beghint van baten,

Die mach op teynde hem zeer verlaten,

Ende leven in goeder hopen,

Can hi tmiddel wel beknopen,

Als dbeghin ende teynde wijst. (44; 1-9)

Ook deze uitspraak moet begrepen worden in het algemene kader van bezonnenheid (leven is vooruitzien). Of de spreker tevens doelt op de driedeling in zijn literaire teksten, is hoogst onzeker.

Tot slot zij er hier nog op gewezen dat het slot soms duidelijk teruggrijpt op het begin van een sproke. Een fraai voorbeeld treffen we aan in 40. Vander gheboorten Christi. De sproke begint aldus: 'Wi willen alle vrolic sijn; Ons is een ewich licht anschijn Ende een salich dach bedaecht' (vs.1-3). Het slot opent met woorden die teruggrijpen op de openingsverzen: 'Wy willen blyde wesen, wy, Wanttet is nu recht die tijt' (vs.154-155).^{*45}

Autoriteiten

Willem is niet vaak expliciet in zijn verwijzingen naar autoriteiten die zijn betoog ondersteunen. Redelijk specifiek is hij nog in de voorbeelden die hierna als eerste worden gegeven. In 61. Van ghilden verwijst hij naar de Lekenspiegel (vs.6), in 47. Van drierehande staet van heren verwijst hij tot twee maal toe naar het Oudtestamentische Boek der Wijsheid (vs.65 en 134), de laatste maal zelfs uitdrukkelijk naar het 'seste capittel' (vs. 139), in 64. Van die achte salicheiden verwijst hij naar het evangelie van Mattheüs (vs.31) en in 95. Van den avontmael naar het 'ewangelie inden zomer' van Lucas (vs.297-298). Verder beroept de spreker zich enkele malen op (de uitspraken van) Salomo. Een enkele keer verwijst Willem ook uitdrukkelijk naar Christus' woorden, zoals in 112. Twisschen wil ende die waerheit: 'Want God heeft selve aldus gheseit: 'Ic bin die wech ende die waerheit' (vs.31-32). Willem maakt wel veel vaker toespelingen op Schriftpassages^{*46}, maar soms zonder dit er expliciet bij te zeggen. Het publiek zal doorgaans wel begrepen hebben dat de spreker naar de Bijbel verwees, en hoefde daar niet uitdrukkelijk op te worden geattendeerd. Soms beroept hij zich op de 'bibel', de 'woorden Goods', 'doude wet ende ny', en het 'ewangelie' of 'ewangelium', en vaker nog op 'scrift' of 'scriftuer'.^{*47} In veel gevallen is het duidelijk dat hij met 'scrift(uer)' de Bijbel bedoelt, maar soms lijkt hij op een ander, niet nader te specificeren, geschrift te doelen. In dat laatste geval gaat er dan autoriteit uit van het feit dat iets belangrijk genoeg was om schriftelijk vast te leggen. Een fraai voorbeeld van een beroep op de gewijde geschriften is deze 'formulering-in-het-negatieve': 'Want sonder berou, des seker sijt, En wort nyemant der sonden quijt, Off die scriften moeten lieghen' (13; 15-17). Als Willem in 84. Vanden sacramente van Aemsterdam in vs.305 zegt 'Alsoe scriftuer betughen mach', dan doelt hij niet op de Bijbel, maar op één of ander document of op een tekst, waarin het Amsterdamse hostiewonder beschreven staat. Namen van hetzij Middelnederlandse, hetzij anderstalige auteurs noemt Willem nooit, ook al ontleent hij impliciet (passages, gedachten etc.) aan hun werk^{*48}, en steunt hij daarmee in elk geval op hun autoriteit.

Een aantal malen verwijst Willem naar anonieme 'meesters'^{*49} (in veel gevallen op te vatten als gestudeerde geestelijken of auteurs) of andere wijze zegslieden. Zo zegt Willem bijvoorbeeld in 41. Van seven doechden der minnen:

Ic hoorde an enen meester guet,

Die hem op leringhe wel verstoet,

Dat een reyne hoefsche mont

Menighen mensche brinct ter eren (41; 74-77)

In 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven hanteert Willem de formule 'Als ons die wise meesters lesen' (vs.113). In 62. Van rechtighen rechtters beroept hij zich op een niet nader gespecificeerde autoriteit: 'Ic hoorde segghen enen wisen Inder waerheit, sonder wanck' (vs.21-22). In 78. Vanden

ghedencke hanteert Willem een dergelijke formule: 'Ic hoorde segghen enen wisen' (vs.8).^{*50} De spreker hoeft niet in alle gevallen ook inderdaad zoiets van een wijs mens vernomen te hebben: hij kan de auctoritas-formule ook louter aanwenden om zijn mededeling het aanzien van een gezagsargument te geven.

Als autoriteiten zullen ook de clerken moeten gelden, die de spreker hebben geholpen door Latijnse teksten in het Middelnederlands te vertalen. Willem zegt in 33.Van dominus niet voor niets:

Wye mitten wisen gaen te rade,

Die moghen leren ende verstaen.

Hier om heb ic te rade ghegaen

Mit clercken, die hem des verstonden (33; 10-13)

Tenslotte zegt Willem regelmatig dat hij iets heeft gehoord, iets heeft horen 'scriven', horen spreken of horen voorlezen, en een enkele maal dat hij iets heeft beschreven gevonden of gelezen.^{*51} Een mooi voorbeeld vindt men in 100.Van ghenoechten:

Nu heb ic aldus horen scriven,

Daermen leest die waerheit claer:

Ghenoechte der werlt is zielen vaer

Enten lichaem wel bequame. (100; 40-43)

Overzien we het geheel, dan blijkt dat Willem, als hij naar autoriteiten verwijst, zich het meest op de gewijde geschriften beroept en hij zich verder vaak nogal op de vlakte houdt en veelvuldig iets van-horen-zeggen weet. Dit laatste typeert hem als een sprookspreker die in het mondelinge milieu verkeerde. Willem was geen clerk die geregeld uit schriftelijk bronnenmateriaal kon putten. Soms nemen Willems autoriteiten-formules een topisch karakter aan en zullen ze gebruikt zijn om beweringen en argumenten enig gezag te verlenen.

Sententies

Willem maakt in zijn sproken regelmatig gebruik van sententies. Dit begrip is hier ruim opgevat: het betreft spreekwoorden, staande uitdrukkingen en vaste metaforen, waarvan Willem gebruik maakt, of waarop hij vrij varieert, alsmede sententie-achtige uitdrukkingen en korte metaforen van (vermoedelijk) eigen vinding.^{*52} Hij wendt deze kernachtige, al dan niet bekende, wijsheden vaak aan om beweringen kracht bij te zetten. Een bloemlezing:

-Versumende tijt dats ongewin (1; 174)

-Loghen mach onlanghe duren,

Al is sy snel in horen loop (4; 518-519)

-Groet haest is dicwil onghewin (31; 40)

-Al quam by Even onsen val,

Maria die versoendet al (34; 81-82)

-Mar als die rotten den cater vinden,
 Nyemant en dar hem den bel anbinden (44; 93-94)

-Wye te penninghen is gheboren,
 Hy en comt nymmermeer te ponde (46; 222-223)

-Want min is blint, si en mach niet sien (71; 78)

-Want ongheluc is node allien (76; 110)

-Wye wel doet die sal wel vinden (77; 151)

-Ende om dat stonde stelen leert (85; 14)

-Wye dat valt van hoghen neder,
 Die sietmen lانسom rysen weder (102; 229-230)

-Want goet ghebuer is vrient ter noot. (114; 97)

-Trechte pat is goet te mennen,
 Is die waghenaer niet blint. (118; 156-157)

-Naeverhael comt dic te spade (119; 44)

Allegorie

Een uitgesproken voorkeur voor allegorese heeft Willem niet. Duidelijk allegorisch is slechts 96. Vanden droem. In dit gedicht verhaalt de spreker van een gedroomde ontmoeting met een treurig tweetal, Trouw en Gerechtigheid genaamd. Trouw was vroeger kasteelheer en Gerechtigheid was rechter. Ze vertellen dat ze door machtig geworden schalken, onder leiding van heer Afgunst, van het hof zijn verdreven, samen met hun allegorische vrienden. De sproke 23. Vander wankelre brugghen kan in zeker opzicht ook allegorisch genoemd worden. In het gedicht is sprake van een 'brug van mooie woorden' die door een jonkvrouw over een rivier wordt opgetrokken om de 'ic'-figuur te laten oversteken. Als de woorden niet oprecht blijken te zijn, belandt de 'ic'-figuur in het water. Verder kan 95. Van den avontmael als allegorisch bestempeld worden. In dit droomvisioen komt de 'ic' in een zaal met twee tafels. Aan de ene tafel kan men direct ontbijten, maar zal men voortaan honger lijden. Aan de andere tafel kan men, als men geduld oefent, het avondmaal gebruiken, waarna men nooit meer honger hoeft te hebben. De ongeduldige gulzigen die meteen gaan ontbijten worden op een gegeven moment door de Dood verjaagd. Het avondmaal wordt 's avonds in alle rust gebruikt. De 'ic' krijgt uitleg over het gebeuren van de gastheer, die de Vrije Wil blijkt te zijn. Het verhaal is ook een gelijkenis: de zondaars beërven de hel, de deugdzamen de hemel. Eenieder is vrij in zijn keuze. Tenslotte vertoont 99. Vanden doern ende vander linde allegorische trekken als Willem de landsheer en -vrouwe respectievelijk vergelijkt met (de diverse delen van) doornstruik en linde.

In enkele andere sproken treden sporadisch en veelal kort allegorische figuren op*53, waaronder Vrouw Ere bij Willem veruit favoriet is. Maar het kort naar voren halen van allegorische figuren maakt de sproken nog niet tot allegorieën. Zo treden Vrouw Ere en 'Ghiericheit' kort op in 73. Dit is vander ghiericheit, maar slechts in de eerste, tweede, negende, twaalfde (?), zestiende (?) en 21e

strofe, terwijl de sproke 22 strofen bevat. In 83. Hoemen voer die eere gaet schulen treft men allegorische figuren (Vrouw Ere, Ghiericheit, heer Mildriaen) in de eerste, derde, zevende, achtste, elfde, veertiende, vijftiende, zestiende en negentiende strofe. Toch kan dit gedicht van twintig strofen evenmin als allegorisch gekarakteriseerd worden.

Kennelijk heeft Willem de gelijkenis, het exempel verkozen boven de allegorie als middel tot moralisatie en vermaan.

Exempelen

Een yghelijc ontdoe sijn oren!

By goeden exempelen, diemen hoort,

Soe sterctmen onse ghelove voert. (54; 42-44)

Bovenstaand citaat uit 54. Vander liever tijt illustreert wat Willem als de belangrijkste functie van exempelen beschouwt: het publiek sterken in het geloof. Exempelen konden bij Willem echter ook een meer wereldse lering bevatten. Naast het betoog geeft hij de voorkeur aan het exempel (gelijkenis, parabel, 'figure', 'bispel'*54) om zijn publiek te beleren en vermanen. We kunnen het exempel globaal omschrijven als een verhaal(tje) met een voorbeeldige functie. Willem vat het begrip zelf overigens ruimer op*55, maar we houden hier vast aan de beperkte definitie, louter uit een moderne wetenschappelijke behoefte tot ordening en hanteerbaar maken van feitenmateriaal. Vat men het exempel dus op als een voorbeeldig verhaal(tje), dan kunnen er bij onze spreker eigenlijk twee soorten exempelen worden onderscheiden: het geïncorporeerde exempel en het (min of meer) zelfstandige exempel. Het geïncorporeerde exempel is relatief kort (niet langer dan ca. 100 vs.) en heeft z'n plaats in een breder betoog. Een sproke kan meerdere van dergelijke exempla bevatten. Op het geïncorporeerde exempel kan een langere of kortere explicatie volgen, en het exempel kan ook de uitleg al in zich dragen, maar dit is niet noodzakelijk.*56 Een goed voorbeeld is 20. Van drie figuren. De sproke opent met een belerende inleiding (vs.1-16):

Exempel vintmen veel bescreven,

Die vanden wisen sijn ghebleven

Ende gheset tot onser leer,

Op dat wy den hoechsten Heer

Souden ontsien in allen wercken,

Ende overpeynsen ende mercken,

Off sijn wil ende onse begheeren

Wel te samen concorderen,

Om te crighen ewich guet. (20; 1-9)

Een goed exempel wijst de mens de juiste weg tot de zaligheid. Aan zijn werken kan men de deugdzaamheid van de mens toetsen, vervolgt Willem. De rede wijst ons het verschil tussen goed en kwaad. De kern van de sproke (vs.17-185) opent met de woorden:

Ic heb exempel horen lesen,

Dat wy gherechtich souden wesen

Entie doeghet setten voert.

By goeden exempel diemen hoort

Soe leertmen ondoecht wederstaen

Ende tot rechten reden gaen (20; 17-22)

Exempelen brengen de mens rede, en dus tot deugdzzaamheid. Op het moment laat men zijn handelen echter niet door de rede, maar door (aardse) verlangens leiden. De spreker vraagt zich af hoe dat zal aflopen bij het Oordeel, als ieder zich voor z'n daden moet verantwoorden. Het ware beter als men tijdig zou biechten, want de dood komt onvermijdelijk; en wie in zonde sterft, heeft veel te vrezen. Hierover wil Willem het hebben en hij kondigt exempelen aan, die hij heeft gehoord: 'Elck versta die leren can' (vs.45). Dan volgen drie exempelen. Het eerste (vs.46-70) verhaalt van een heilig man, die een Moor ziet sjouwen met takken en hout op zijn rug, een last waaronder deze tenslotte bezwijkt. In het tweede exempel (vs.71-83) ziet de man iemand die onvermoeibaar doch vruchteloos water tracht te putten met een bodemloze emmer. De heilige man aanschouwt in het derde exempel (vs.84-101) twee mannen die een zware plank dragen en tevergeefs proberen een poort binnen te gaan omdat ze elkaar niet willen laten vóórgaan. De dichter merkt op: 'Van allen desen drien den sin Elck bysonderen exponeren, Dat staet nu vast in mijn begheren' (vs.102-104). Dan volgt het explicatieve deel. De Moor staat voor de zondaar die jaar in jaar uit zijn zonden op zich stapelt zonder te biechten, en tenslotte onzalig sterft. De puttende man staat voor de zondige mens die zinloos vast en bidt zonder biecht, berouw en penitentie. De twee met de plank verbeelden de onverzoenlijke, hoogmoedige mensen die geen vrede kunnen sluiten en elkaar vergiffenis schenken. Willem stelt een retorische vraag: 'Is dat die wech om ewich leven?' (vs.166). Hij legt uit dat Christus het goede voorbeeld gaf met Zijn naastenliefde. Als wij ons handelen zouden afstemmen op deze drie exempelen, dan zou dat leiden tot rust op aarde en eeuwig loon. In het slotwoord (vs.186-200) vraagt de spreker zich af wat zulke lering echter voor zin heeft als men zich er doof voor houdt en heel andere verlangens koestert. Alhoewel somber gestemd, komt hij toch tot de slotsom dat de zaaier - Willem bedoelt hier (zeker óók) zichzelf - moet blijven zaaien: 'Wye goet saet te zayen pliet, Ymmer waster somwijls yet' (vs.207-208).

Het zelfstandige exempel vormt min of meer de kern van de sproke; het gaat hier om een verhalende sproke met een voorbeeldige functie, in veel gevallen langer dan ca.100 verzen. De dichter kan de moraal van het verhaal nog kort uiteenzetten, of zelfs een uitgebreider explicatie toevoegen, maar dat hoeft niet altijd.^{*57} Een voorbeeld van een zelfstandig exempel is 36. Van Affricanus: de sproke heeft een verhalende kern (vs.16-179), het publiek ten voorbeeld. In het slot volgt de moraal (vs.180-206).

Spanning

Een aantal sproken is niet van spanning ontbloot: Willem beheerste de techniek om zijn publiek in spanningsvolle verwachting te houden. Hij begint bijvoorbeeld in 11. Dit is van beschermen zijn betoog met de opmerking dat hij heeft horen klagen 'Om tverkeren van een woerde' (vs.3). Vroeger schreef men het woord correct en de heren hadden het woord lief. Het was een woord dat bij de

ridderschap paste. Het was een toeverlaat voor het geloof, de kerk, weduwen en wezen. Maar nu is het woord veranderd. Vooropgesteld dat Willem de titel van z'n gedicht bij voordracht niet genoemd heeft, weet het publiek nog steeds niet om welk woord het gaat. En alvorens dat bekend te maken, stelt Willem omtrent het veranderen van het woord de tartende vraag: 'Nu mocht ghi vraghen, by wat schoude Dat die zaeck is comen toe?' (vs.34-35). Het woord heeft thans een tegenovergestelde betekenis gekregen, door toedoen van 'een dieff [...] Off een schalck verrader fel' (vs. 43-44), die een letter heeft gestolen. Men kan daardoor het woord 'ghespellen noch ghelesen' (vs.46). Door dit woord geraken de heren van het rechte pad en worden hebzuchtig. Dan eindelijk maakt Willem in vs.65 bekend wat het woord is: 'beschermen'. De 'm' van 'misericordia', barmhartigheid, is eruit gestolen. In vs.78 vertelt de spreker welk woord dat oplevert: 'bescheren', wat zoveel betekent als kaalplukken. Tegenwoordig, zo zegt Willem, wordt het volk niet meer door de ridderschap beschermd, maar kaalgeplukt. Op dit thema gaat hij in de rest van de sproke in. Niet alleen hebben we hier te maken met een aardig en vrij origineel gebracht taalgrapje voor (liefst) alfabeten-onder-elkaar, tevens zien we hier hoe Willem vakkundig de spanning opbouwt.

Een soortgelijke spanning wist hij op te wekken in 46.Van twifel. In de opening van de sproke gewaagt Willem van een niet nader genoemd lief (vs.7 en 11). De spreker zegt te hopen zijn geliefde te kunnen bereiken. Dan volgt een breed betoog over liefhebben en twijfel. Ondertussen zal het publiek zich afvragen wie dit lief van Willem is. Pas tegen het eind van de sproke, als hij weer komt te spreken over 'Die schone lieve, die ic minne' (vs.202), is hij genegen dit uit de doeken te doen: 'Gheluc is der joncfrouwen name, Die ic soecke sonder vinden' (vs.214-215).

Als laatste voorbeeld moge 93.Van ja ende neen dienen. Wederom vooropgesteld dat Willem bij voordracht de titel van z'n sproke voor zich hield, laat hij het publiek twee strofen lang in spanning wat hij bedoelt met: 'Van hem twien wil ic ghewaghen, Die ter werlt sijn verscheiden Ende altoes malc van anderen jaghen' (vs.1-3). Willem weidt dan uit over de tegenstelling tussen de twee. Dat hij waarschijnlijk inderdaad de titel van zijn gedicht heeft verzwegen, kan blijken uit zijn vraag in de tweede strofe: 'Wildi weten wye si sien, Die dus scheiden hoer accoert?' (vs. 13-14). Na de mededeling 'Ic wilt u allen segghen voert' (vs.16) maakt hij dan in vs.17 bekend dat het 'ja' en 'neen' zijn.

Stoplappen

In een bijdrage over sprooksprekers, improvisatie en de Hollandse grafelijkheidsrekeningen zegt H.Pleij onder meer: 'Van een enkele onder hen zijn ons teksten bewaard, zoals van Willem van Hildegarsberch, inderdaad vol stoplappen [...]'.*58 Maar hoezeer men het ook bij een voordrachtskunstenaar zou verwachten, Willems oeuvre bevat opvallend weinig stoplappen.

De gedichten zoals ons die zijn overgeleverd maken niet de indruk à l'improviste te zijn ontstaan. Willems verzen lijken weloverwogen en met zorg gedicht. Overbodige versvulling lijkt de spreker veelal te hebben willen vermijden. Wellicht was Willem vaak (in een vroeg stadium?) in de gelegenheid om z'n sproken schriftelijk te perfectioneren.*59 E.van den Berg heeft in zijn onderzoek naar de Middelnederlandse versbouw en syntaxis geconstateerd dat bij Willem sprake is van een synthetisch-statische versificatie. Willem dicht gemiddeld in lange zinnen, al maakt hij relatief weinig gebruik van enjambement (d.w.z.: versgrens en syntactische grens vallen vaak samen). Voorts stelde Van den Berg vast dat Willem een zekere voorkeur vertoont om (nieuwe) zinnen en bijzinnen aan het begin van het tweede vers van het rijmpaar te laten beginnen.*60

Bezien we voor enkele technische aspecten een willekeurig gekozen sproke: 108. Hoe die joecht overgaet (180 vs.). In deze sproke blijkt Willem vijftien maal een nieuwe zin te beginnen in de eerste rijmregel*61, en maar liefst vierentwintig maal in de tweede rijmregel.*62 Door de tweede rijmregel met een nieuwe zin (en dus een nieuwe mededeling) te laten beginnen, weet Willem te voorkomen dat er versvulling moet plaatsvinden. Dit duidt op Willems vakmanschap, want juist dan moet hij bij het formuleren van de eerste rijmregel voor ogen hebben gehad en rekening hebben gehouden met wat hij in de tweede rijmregel ging zeggen. Immers: de onervaren dichter formuleert gewoonlijk een vers en zoekt net zo lang naar een tweede regel totdat hij een 'aanvulling' vindt die (op z'n minst) rijmt. Dit procédé, alhoewel het soms kan leiden tot bijzondere vondsten, werkt vaak versvulling en het gebruik van stoplappen in de hand. De ervaren dichter betreft eerst meteen de formulering van het tweede vers bij het rijmproces en legt de eerste rijmregel niet vast voordat hij ook tevreden is over het tweede vers: hij combineert rijmwoorden, herschikt de woordvolgorde en formuleert net zo lang totdat beide rijmregels zinvolle mededelingen bevatten. Deze 'anticiperende rijmtechniek' treft men bij Willem aan. Ten voorbeeld strekken vs.25-26:

[Die tot tachtich jaren toe]

Leven mocht in goeden schijn. (in goede omstandigheden)

Dat waer een harde lanc termijn

[Na te tellen of te meten] (108; 24-27)

Het rijm in vs.25 is zinvol afgestemd op dat in vs.26. Vs.26 hoeft geen ledige aanloop van een nieuwe zin te zijn (of een ledige uitloop van de eerste zin), omdat de dichter reeds vantevoren vaststelde hoe de nieuwe zin ging luiden. Willems anticiperende rijmtechniek staat veelal garant voor rijmende versparen met zinvolle mededelingen, zonder veel stoplappen, en dit geldt niet alleen als de dichter in de tweede regel een nieuwe zin begint, maar ook als hij in de tweede regel een zin voortzet.

Wat voorts in bovenbedoelde sproke in het oog springt zijn twee lange en toch adequaat en precies geformuleerde zinnen. Het gaat om de vs.1-10 en 76-87. Ter illustratie fungeren vs.1-10:

Een mensch die hier ter werlt leeft

Soe langhe dat hi kennis heeft

Twisken archeit ende doecht,

Ende mercket hoe sijn jonghe joecht

Opwert gaet in corter tijt,

Als dat middel overlijt,

Hoe schier dat comt ten ende waert,

Die mocht wel billicx sijn vervaert

Voer die doot, voer die zonden,

By reden die ic heb ghevonden. (108; 1-10)

Uiterst bekwaam weet Willem hier een hoofdzin met zes bijzinnen op rijm te zetten, zonder tot één stoplap zijn toevlucht te nemen. In 108. Hoe die joecht overgaet treft men voorts een aantal 'gestandaardiseerd-poëtische' uitdrukkingen aan, maar deze zijn niet als stoplappen of versvulling aan te merken. Het betreft:

- Al docht hire om spade ende vroe (vs.23) [cursief van mij, TM]
- Daer en blijft hi cort noch lanc (vs.54)
- Hoet nederdaelt van jaer te jaer (vs.71)
- Dat is te peynsen nacht ende dach (vs.103)

Het gaat hier om uitdrukkingen uit het poëtische register, die niet altijd met stoplappen verward mogen worden, en die - bezien in hun context - verre van zinledig, willekeurig of overbodig zijn. Om tot uitdrukking te brengen dat de mens zijn sterfelijkheid altijd indachtig kan zijn, kiest Willem uit het poëtisch register de uitdrukking 'spade ende vroe'. Dat de zonnewijzer op de noenniet stil blijft staan, maakt hij duidelijk door te kiezen voor een dichterlijke, een beetje bijzondere wijze van zeggen: 'cort noch lanc'. En ook dat de 'zon van het leven' na de noen voortdurend blijft dalen, kan vanuit het poëtisch register adequaat verwoord worden: de levenszon daalt jaar in, jaar uit.

Echte tautologieën lijken we aan te treffen in de formulering van vs.36, 'In ghenoechten mit jolijt', en vs.75, 'Die is wijs ende wel gheleert'. De zuivere tautologie zou als een vorm van versvulling gezien kunnen worden. Wat echter op het eerste gezicht soms een tautologie lijkt, is bij nader toezien een genuanceerde uitspraak. Als Willem bijvoorbeeld zegt dat er geen tijd bestaat 'Die durich is of staende blijft' (vs.47) dan wil hij daarmee weliswaar uitdrukken dat aan alles een einde komt; maar hij zoekt in de geciteerde formulering juist de nuance, door te zeggen dat in het tijdsverloop geen (aardse) toestand (eeuwig) kan voortduren en dat de tijd niet stil blijft staan.

Een echte stoplap lijkt vs.18 uit het volgende citaat:

Onse leven meest van aenbeghin

Staet in hopen ende in waen,

Alsmen te rechte wil verstaen. (108; 16-18)

Vat men het vers op in de betekenis van 'indien men het zich terdege wil realiseren', dan heeft het een onderstrepde en vooruitwijzende functie. In de eerste plaats wordt in vs.18 het belang van de voorafgaande mededeling benadrukt: men mag er niet te licht over denken. In de tweede plaats fungeert vs.18 als aankondiging van de toelichting die Willem op zijn mededeling gaat geven. Het valt bij nader inzien dus te betwijfelen of dit werkelijk een stoplap is. Ditzelfde is het geval met vs.49. Als Willem heeft gesteld dat alles met de tijd vergaat, zegt hij: 'Dit moghen wy mitter waerheit toghen'. Willem lijkt deze formule te gebruiken om in vs.50 te kunnen rijmen op 'oghen'. Toch is vs.49 in dit verband inhoudelijk onmisbaar. Het kondigt namelijk een analogie-bewijs aan (vs.50-73): zoals de zon tot de 'noen' gestaag stijgt en daarna even gestaag weer daalt, zo bereikt de mens met het klimmen der jaren het toppunt op z'n veertigste en is het daarna een 'aflopende zaak'. Met het zinken van de zon moet men het naderende levenseinde indachtig zijn.

Ook een tussengevoegde bijzin als 'wats gheschie' in vs.175 is onmisbaar in de hele slotformule van de sproke. Het 'wat er ook gebeuren moge' staat er niet louter omwille van het rijm, maar ook

omwille van de nauwkeurigheid. Om aan te geven hoe precies Willem formuleert, wordt hier het slot geciteerd:

Ist heer, ist vrou, ist wijf, ist man,
Ic rade hem allen, wats gheschie,
Dat elc te tyde voer hem sie,
Die wijl hi sijn sin heeft ende verstant,
Te quiten alsoe duren pant,
Daer God om storte sijn heilich bloet:
Hi is zeer ontweecht dies niet en doet. (108; 174-180)

Er staat geen woord te veel, er staat geen woord te weinig.

Al met al resteren er drie verzen (van de 180) die als stoplap in aanmerking komen. Als Willem over de hebzucht als ziekte en de matigheid als medicijn komt te spreken, zegt hij: 'Anders boete en isser ghien Inder werlt, groot off clien' (vs.111-112). Dit 'groot off clien' behoort weliswaar ook tot de 'gestandaardiseerd-poëtische' uitdrukkingen, maar nu heeft de rijmpositie iets geforceerds, terwijl de betekenis 'wat dan ook' al tot uitdrukking is gebracht door het woord 'Anders'. Willem heeft het verder over de afgunst die de mens z'n leven lang in z'n greep houdt, 'Ende doeten knaghen ende nyden Ymmer op desen of op dien' (vs. 118-119). De vrij omslachtige formulering in vs.119 moet het vers vullen en de mogelijkheid scheppen om in het volgende vers het rijmwoord 'gheschien' (vs.120) te gebruiken. Ware er geen rijmdwang met het woord 'gheschien' geweest (denk aan de anticiperende rijmtechniek), dan zal Willem over voldoende dichterlijke vaardigheid hebben beschikt om vs.118-119 samen te nemen in - bijvoorbeeld - een formulering als deze: 'Ende doeten ymmer op elc nyden'. Een nog evidentere stoplap treft men aan in vs.137:

Soe mach die ghiericheit vernuwen
Inden mensch, des zeker sijt,
Ende hoer ghesel, mijn heer Nijt. (108; 136-138)

Deze 'waarheidsbevestiging' met zijn geforceerd aandoende inversie is weliswaar niet geheel van betekenis ontbloot, maar het moge duidelijk zijn dat deze juist hier, en aldus geformuleerd, te pas wordt gebracht om op 'heer Nijt' te kunnen rijmen.

Ook al mag men met de behandeling van één gedicht niet spreken van een representatieve steekproef, deze ene spoke lijkt toch tot op grote hoogte exemplarisch voor het (ons overgeleverde) oeuvre en de rijmtechniek van Willem. De conclusie dat zijn werk 'vol stoplappen' zit, is geenszins gerechtvaardigd. Op de vraag of Willem veel van stoplappen gebruik maakte als hij al improviserend - en afwijkend van zijn eventuele uitgeschreven tekst - voordroeg, kunnen we geen antwoord geven. Als we al zouden veronderstellen dat (improviserende) sprooksprekers veelvuldig gebruik maakten van stoplappen, dan verschaft het overgeleverde oeuvre van Willem ons daarvan in elk geval geen schoolvoorbeeld.

Retorica

Hiervóór hebben we gezien dat Willem geen clericale opleiding heeft genoten. Dat betekent (vrijwel zeker) dat hij ook geen Latijns-retorische scholing heeft gehad. Desondanks is gebleken dat Willem zekere retorische vaardigheden bezat; men denke aan wat hiervóór is gezegd over inventio, humilitas, Natureingang en Spaziergang (als topoi), brevitās, sententiae, autoriteiten, exempla, recognitio en de compositie in drie delen. In paragraaf 9.2. komen de insinuatio en defectio persona nog aan de orde. Kennelijk was het niet noodzakelijk opgeleid te zijn in de artes om toch gebruik te kunnen maken van bepaalde retorische verworvenheden.*63 Willem moet zijn kennis dan voornamelijk in de praktijk, in zijn sprooksprekerstijd hebben opgedaan, in de eerste plaats als gezelschap, maar waarschijnlijk ook daarna als meester nog. Hij zal van zijn leermeester het nodige hebben geleerd, en tevens het één en ander hebben opgestoken door het beluisteren (en lezen) van Middelnederlandse teksten en bij de voordrachten van andere (al dan niet clericaal geschoolde) sprooksprekers. En niet louter de retorica, zoals aangewend door de dichters (de ars poetica), maar evenzeer zoals aangewend door de predikers (de ars praedicandi) kan van invloed zijn geweest op Willems werk.*64

Het zou in het kader van deze studie ondoenlijk zijn Willems werk te toetsen aan alle voorschriften en aanbevelingen waarin de klassieke retorica voorziet. Om (nogmaals) aan te geven dat Willem, ondanks het gemis aan scholing in het trivium, retorische regels wist toe te passen, wordt een enkel voorschrift voor het exordium (de inleiding) nader bezien. De retorica schreef voor dat de spreker in de inleiding van zijn betoog de toehoorders benevolos (welwillend), attentos (oplettend) en dociles (bereid lering te ontvangen) moest maken.*65 Aan de hand van de inleiding bij 33. Van dominus (vs.1-20) kan worden geïllustreerd dat de spreker deze kunst verstond. De dichter begint aldus:

Dichters, die die waarheit minnen,
Entan hoir reden wel voersinnen (goed nadenken over)
Eer si spreken openbair,
Alsulke dichters segghen waer,
Off byder waarheit alsoe hende, (zo nabij de waarheit)
Als hoir reden comt ten eynde,
Datmer wat mach leren by. (33; 1-7)

Waarheidslievende dichters die terdege nadenken over wat ze gaan zeggen, die spreken de waarheit. Van een dichter die dergelijke hooggestemde idealen uitspreekt, zal men verwachten dat hij voornemens is aan die idealen te voldoen. Als het betoog is voltooid, dan heeft men er wat van kunnen opsteken, zegt de spreker. Willem begint direct met het benevolum, attentum endocilem facere. Hij maakt er althans een aanvang mee het publiek welwillend te maken ten aanzien van zijn eigen persoon; men wordt erop voorbereid een idealistisch, waarheidslievend dichter te gaan horen. Wie zich op de waarheit gaat beroepen, tracht daar voorts de aandacht van zijn publiek mee te trekken. En de waarheit is leerzaam: aldus tracht Willem de bereidheid bij zijn toehoorders op te wekken om lering te ontvangen. Dat Willem ook inderdaad op zichzelf en zijn dichtwerk doelt, blijkt uit vs.8-9: 'Wye schuldich is, die maeck hem vry Eer hi comt tot meerre schade'. De spreker bedoelt: belofte maakt schuld. Men begint een gedicht niet met grote woorden over dichterschap, waarheit, bedachtzaamheid en leerzaamheid om zich er zelf vervolgens weinig van aan te trekken.

Met vs.8-9 tracht de spreker extra welwillendheid te bereiken: hij is immers iemand die geen loze uitspraken doet maar zijn beloften nakomt. Willem vervolgt: 'Wye mitten wisen gaen te rade, Die moghen leren ende verstaen' (vs.10-11). De verzen zijn naar alle waarschijnlijkheid met opzet voor meerdere uitleg vatbaar. In de eerste plaats kan de spreker op (een deel van) zijn publiek doelen: wie met de wijzen in de raad bijeenkomen - de raadsheren dus - die zouden zich moeten openstellen voor leerzame woorden (van Willem). In dat geval wil Willem zijn gehoor weer attentum en docilem maken. Maar hij kan ook in het bijzonder op zichzelf doelen, in het licht van het voorafgaande: het is goed als men (=het publiek) bij wijzen (onder wie Willem) te rade gaat, want daar kan men wat van opsteken. Had de spreker immers niet zelf beloofd om met iets leerzaams te komen? Bij deze interpretatie tracht de spreker zijn publiek gunstig te stemmen ten aanzien van zijn persoon ('van Willem kan men iets aannemen'). Maar ook de nieuwsgierigheid van de toehoorders zal met deze interpretatie van de verzen extra zijn gewekt ('waar zal het over gaan?'), en zodoende ook de bereidheid om de belerende woorden aan te horen. De derde interpretatie luidt: het is goed als men (onder wie Willem) wijze lieden raadpleegt, want daar steekt men wat van op. De dichter probeert in dit geval het publiek voor zich in te nemen: hij staat zelf ook open voor wijze lering. Hij behoort niet tot het slag dat ongenegen is naar de behartigenswaardige woorden van anderen te luisteren. Alhoewel Willem poly-interpretabiliteit hier in de hand lijkt te willen werken, sluit het vervolg van zijn inleiding aan bij de laatste interpretatie, want hij zegt:

Hier om heb ic te rade ghegaen

Mit clercken, die hem des verstonden;

Al heb ic menich dinc ghevonden,

Dat int Latijn bescreven staet,

Daer toe moet ic nemen raet

Mit clercken, diet mi duutschen voert.

Int Latijn staet menich woert,

Daer menich hoghe leer in stect,

Alsmen die waerheit al vertrect. (33; 12-20)

Willem heeft dus deskundige clerken geraadpleegd, die leerzame Latijnse teksten voor hem hebben vertaald, en zoals in de kern van de sproke nog zal blijken is hij ook voor 33. Van dominus bij een clerk te rade gegaan. Men zou kunnen menen dat de spreker hiermee zijn eigen autoriteit ondergraaft: hij zou in het aanzien van zijn publiek stijgen, als hij zou zeggen zelf uit een Latijnse bron te hebben geput. Daarmee zou hij zijn eigen deskundigheid onderstrepen. Willem toont zich evenwel zoals hij is, en zoals zijn publiek hem kende. Op het punt van zijn geletterdheid wil de spreker de waarheid geen geweld aandoen, en wil hij zich niet beter voordoen dan hij is. Op deze wijze stelt hij zich als een bescheiden mens op, en dat is ook een manier om het publiek voor zich in te nemen. Dit alles doet bovendien niets af aan het gezag dat uitgaat van de geraadpleegde clerk en de Latijnse herkomst van de stof. Met een beroep op deze autoriteiten maakt Willem zijn toehoorders bereid om lering te ontvangen en maakt hij hen extra benieuwd naar het vervolg van de sproke.

Er zouden nog diverse andere treffende voorbeelden (met nieuwe aspecten) gegeven kunnen worden, waaruit Willems bekendheid met de `retorische' exordiale voorschriften kan blijken. Het gebruik ervan in het oeuvre van Willem is soms treffend. Het is evenwel uiterst aannemelijk dat de sprookspreker hier niet de Latijnse, maar de volkstalige traditie volgt.

Jan van Boendales poëtica

Een opvallend verschil tussen Willem van Hildegarsberch en Jan van Boendale in diens *Lekenspiegel* is, dat eerstgenoemde meer een descriptieve poëtica geeft, terwijl laatstgenoemde in zijn hoofdstuk `Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen'*66 veeleer met een prescriptieve poëtica komt.

Boendales *Lekenspiegel* was, gezien de titel alleen al, bestemd voor een lekenpubliek. Zijn hoofdstuk `Hoe dichters dichten sullen [...]' lijkt een korte `instructie' voor leken om dichter te worden. Maar bij nader toezien kan dat niet het geval zijn. Het blijkt al uit de eerste verzen:

Om dat die leeke van allen zaken

Rime ende dichte willen maken

Ghelijc clerken, dat wonder es [...] (vs.1-3)

Boendale acht het kennelijk vreemd dat leken ook willen dichten. Hij merkt op: `dichten en is gheen spel' (vs.8). Hij eist dan ook meteen van een dichter dat hij `gramarijn' (vs.11) is, dus ingewijd in de - Latijnse - grammatica (en de retorica, zoals uit de volgende verzen blijkt). Boendale schrijft dit voor leken, maar blijkbaar niet om hen aan te moedigen te gaan dichten. Hij maakt de drempel voor leken bijna onoverkomelijk hoog. Hij lijkt van leken te eisen dat ze een clericale opleiding volgen indien ze willen dichten: maar als ze dat zouden doen, zijn ze daarmee geen leken meer, maar clerici! Dit is dan ook niet wat Boendale tot uitdrukking wil brengen. Hij stelt even verder: `leecke liede, die en moghen Te goeden dichters niet doghen' (vs.41-42). Het is duidelijk dat de clerk Boendale de lekedichters wil uitsluiten. Het komt er weer op neer dat alleen clerken zouden moeten dichten. Boendale geeft in zijn poëtische hoofdstuk niet primair aanwijzingen hoe een leek dichter kan worden, al zou men dat misschien in eerste instantie in een spiegel voor leken verwachten en al lijkt de hoofdstuktitel dat te suggereren. Boendales criteria zijn echter niet zozeer bestemd voor aspirantdichters, als wel bedoeld om te fungeren als toetssteen waarop het lekenpubliek dichters kon beoordelen. Met Boendales criteria kon het lekenpubliek een echte dichter herkennen en van een slechte onderscheiden (aan de hand van hoe hij `dicht' en wat hij `hantiert'). Een goede dichter is dan - globaal geformuleerd - een eerbare clerk die de waarheid spreekt.*67

Schrijft Boendale met een aantal criteria primair het publiek, en in tweede instantie ook dichters, de wet voor, Hildegarsberch vertoont veel meer de neiging om descriptief te werk te gaan: laatstgenoemde beschrijft en verdedigt (soms op `wervende' toon) voornamelijk zijn `eigen' dichterlijke opvattingen. Dat Willem bekend was met de *Lekenspiegel* en het hoofdstuk `Hoe dichters dichten sullen [...]' is hiervóór reeds aangetoond.*68 De sprookspreker heeft Boendales hoofdstuk beschouwd als een leerstuk over wat men van een dichter mag verwachten. In 61. Van ghilden zegt hij over de `Spiegel' dat deze `elken dichter leringhe gheeft Wat hem mit rechte toebehoert' (vs.6, 8-9). Het lijkt soms ook alsof Willem zich moeite heeft getroost om aan Boendales eisen te voldoen. Maar zoals uit de proloog van 61. Van ghilden reeds gebleken is*69,

moest Hildegarsberch bekennen dat hij in zeker opzicht tekortschoot: hij was geen clerk. We lopen 'Hoe dichters dichten sullen [...]' langs om te zien in hoeverre Willem voldoet aan de eisen die Boendale aan een dichter stelt.

In de eerste plaats moest een dichter volgens Boendale dus een 'gramarijn' zijn (vs.11). In de strikte zin van het woord kon Willem aan deze eis niet voldoen. De 'Gramarie' (vs.15), zegt Boendale, leert ons 'scone sprake' (vs.16). Uit het voorafgaande is gebleken dat Willem zich - naar eigen zeggen - wel moeite getroostte om 'schoonheid' aan leerzaamheid te paren in zijn sproken; maar of Willem en Jan hier hetzelfde bedoelen, is niet zeker. Voorts leert de grammatica 'Te rechte voeghen die woorde Elc na sinen soonsten accoorde' (vs.17-18). Het is moeilijk te beoordelen wat Boendale hier precies mee bedoelt en of Willem hieraan voldoet. Indien bedoeld wordt dat een dichter grammaticaal en stilistisch correct moet dichten, dan kan men stellen dat Willem aan deze eis globaal genomen wel voldoet. Een dichter moet verder foutloos kunnen schrijven en spellen. Aan deze eis kan Willem althans voor wat betreft het Middelnederlands voldoen^{*70}, voorzover valt na te gaan. Verder moet een dichter zijn stof 'pointelijc'^{*71} kunnen 'voort vertellen' (vs.20) - merk op dat hier het terrein van de retorica wordt betreden. Het nauwgezet uiteenzetten van zijn stof was Willem wel toe te vertrouwen. Voorts moet de dichter een begin, midden en eind in zijn werk aanbrengen, meent Boendale (weer een eis uit de retorica). Inleiding, kern en slot zijn bij Willem inderdaad veelal te onderscheiden, althans bij zijn langere gedichten. Een dichter moet op de juiste plaats 'Auctoriteite' opvoeren en 'exemple' invoegen (vs.28-29). Willem beroept zich zeker regelmatig op autoriteiten of bronnen, maar hij kan dat meestal niet zoals een clerk dat doet. Zijn verwijzingen blijven vaak vaag, zoals hiervóór al bleek, terwijl clerici veel explicieter kunnen verwijzen naar allerlei geleerde en gewijde geschriften. Exempla gebruikt Willem met graagte en regelmaat. Het gedicht moet volgens Boendale van een slot voorzien worden dat het voorafgaande passend besluit. Zoals we zagen ontbreekt het bij Willem hieraan meestal niet. Dit alles valt volgens Boendale onder wat men van een dichter, ingewijd in de 'gramarie', mag verwachten. Hij benadrukt nog eens dat leken niet deugen voor het dichterschap omdat ze het fundament van de zeven vrije kunsten, de grammatica, niet kennen. Boendale zegt over de leek die geen kennis van grammatica bezit, 'Dat hi gheen goet dichter en es Noch dichter ooc en mach sijn' (vs.50-51). Nogmaals blijkt hier uit Boendales woorden dat hij leken als dichters het liefst wil uitsluiten. Toch kan een leek als Hildegarsberch redelijk voldoen aan de gespecificeerde criteria. De conclusie moet derhalve luiden: als leek blijft Willem onder de maat van het gramarijn-criterium, maar als dichter weet hij toch de gespecificeerde eisen redelijk te benaderen.

De volgende norm die Boendale stelt is, dat de dichter in zijn werk 'Warachtich' (vs.12) is; hij moet de 'warachticheide' betrachten en 'loghene' schuwen (vs.54, 56). Zijn leer en werk moeten onberispelijk zijn en bestemd voor de eeuwigheid, aldus Boendale.^{*72} Aan dit criterium voldoet Willem, gezien de eerbied die hij telkens weer voor de waarheid aan de dag legt^{*73}, maar men moet zich wel afvragen of de twee dichters het over dezelfde soort waarheid hebben. Boendales aandacht lijkt meer uit te gaan naar de 'historische', feitelijke waarheid, terwijl die van Willem zich meer richt op de morele waarheid. Boendale zegt dat men in het bijzonder in twee gevallen de waarheid niet mag aantasten: als het gaat om historie en om de heilige geschriften.^{*74} Willem zal in deze gevallen zeker de waarheid niet hebben willen verdraaien. Toch verwacht hij op een gegeven ogenblik in 10. Dit is van drie coeren graaf Willem III met Willem IV.^{*75} Opzet zal hier niet in het spel zijn geweest, maar er is wel sprake van de door Boendale gelaakte 'onwetenthede' (vs.101). En

Willems voorstelling van de Scipio-geschiedenis strookt niet geheel met de historische traditie, kennelijk omdat hij de morele waarheid boven de historische waarheid wilde laten prevaleren. Dit blijven evenwel uitzonderingen. In vs.265-274 verlangt Boendale van dichters dat zij de woorden der gewijde geschriften getrouw en nauwkeurig weergeven, en er niets aan veranderen. Ook wat betreft het zuiver weergeven van het bijbelwoord schoot Willem soms enigszins te kort; hij geeft immers zelf in 61.Van ghilden toe:

Mar wye die scriften niet en can,

Ende ymmer dichten wil nochtan,

Als ic dickent hebbe ghedaen,

Die is mit anxten zeer bevaen (61; 13-16)

Hij vreest dat hij de `scrifture begripen [geweld aandoen] sel', en dat hij de (bijbel)tekst `niet goet ende pure' weergeven zal (vs.18-19).^{*76} Willem citeert (in vertaling) dan ook zelden letterlijk uit de Bijbel, meestal moet hij parafraseren.^{*77} Maar `loghenen' of `ydelen woorden' (Boend. vs.114, 116) wil hij evenmin spreken als Boendale. En Willem zal zeker ingestemd hebben met Boendales woorden: `Die belieghen dus goeden man: Men soude hem dichten verbieden' (vs.176-177), gezien Willems waarheidslievende taakopvatting. Boendale laakt de dichters die liegen omdat

[...] si willen den lieden

Yet nuwes bringhen te voren,

Om dat sijt gherne horen,

Ende dat sire lichte aen winnen

Ofte haren name doen kinnen. (vs.178-182)

Willem was weliswaar regelmatig op zoek naar nieuwe dichtstof, zoals we zagen, maar hij zocht niet naar onderwerpen louter om zijn publiek te kunnen behagen, tenminste als men Willem op zijn woord mag geloven. Hij klaagt er meerdere malen zelfs over dat de voorkeur van zijn publiek niet overeenkwam met de zijne.^{*78} Dat Willem tegen beloning dicht, steekt hij niet onder stoelen of banken, en dat hij zeker ook belang had bij naamsbekendheid moge duidelijk zijn.^{*79} Toch vaart ook Willem (in oprechte verontwaardiging, naar we mogen aannemen) uit tegen minder principiële dichters in 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven:

Mar die doer penninghen off doer ponde

Ydel glori willen maken,

Entie quaetheit niet en laken,

Al hebben si redelick verstaen,

Die moeten sulken loen ontfaen

Als horen wercken toebehoert. (21; 12-17)

Hildegasberch lijkt zich al met al in positieve zin te willen onderscheiden van het soort dichters dat Boendale bekritiseert.

Boendale heeft geen onoverkomelijke bezwaren tegen fabels. Dieren kunnen weliswaar niet spreken, fabels zijn toch nuttig 'om leringhe diere uut gaet' en om hun 'lere ende wijsheit' (vs.187 en 193). Hij licht dit nog toe:

Want een sin, die is zwaer,

Die maken exemple claer;

Want in parabolen God selve sprac

Sine sermoene die hi vertrac (vs.195-198)

Het heeft er alle schijn van dat Willem zich hierbij nauw aansluit in 24.Vanden serpent en 44.Vanden hont die verbroyt wort:

Beesten moghen by naturen

Luttel sprake nemen ane,

Om te maken goet verstande

Soe worter in ghelijck ghescreven

Figuren die exempel gheven (24; 46-50)

Al ist dat ic den honden rure,

Niet dat honden yet spreken moghen,

Mar int ghelijcke wert vertoghen

Menighe leer tot onser bate (44; 68-71)

Willem voegt daar even verder nog aan toe: 'Tis by oerlove dat ic spreke: Die hont die meendic in figuren' (vs.142-143). Het is zeer aannemelijk dat Willem specifiek bedoelt als het ware met Boendales permissie te spreken, aangezien deze fabels met sprekende dieren goedkeurt omwille van de moraal. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Willem diverse fabels heeft gedicht.*80 Af en toe een boerde moet volgens Boendale mogelijk zijn, mits er niemand mee te schande wordt gemaakt; 'Nochtan so bleeft beter achter' (vs.204). Het lijkt wel of Willem zich dit advies ter harte heeft genomen, want in z'n oeuvre zijn ons maar twee boerden overgeleverd: 26.Vanden paep die zijn baeck ghestolen wert en 85.Vanden monick. Een twijfelgeval is 17.Vanden waghén.

Het derde punt dat Boendale van dichters eist is 'eerachticheide' (vs.221).^{*81} Dichters die hun publiek willen vermanen en deugdzaamheid willen bijbrengen, moeten zelf ook deugdzaam leven en het goede voorbeeld geven. Of Willem 'eersaem van levne' (vs. 13) was, valt niet te achterhalen. Hij moge dan de geestelijkheid regelmatig verwijten dat deze niet leeft naar eigen leer^{*82}, dat behoeft nog niet noodzakelijk te betekenen dat Willem dat wél deed, al wil hij misschien die indruk wekken. Evenmin komt men over de oprechtheid van de spreker iets te weten, als hij bijvoorbeeld in 79.Vanden zekeren hope zegt: 'Dat ic veel mijn sinnen clove In woorden schoen ende twerc onreen, Soe is mijn ghelove cleen' (vs.68-70). De kwestie is zuiver hypothetisch: de dichter voert het maar bij-wijze-van-spreken op.^{*83} Dat Willem met dergelijke uitspraken de suggestie wil wekken dat bij hem juist het omgekeerde het geval is, zegt veel over zijn 'retorische' gaven, maar weinig over de realiteit. Enkele malen voert Willem in zijn gedichten een 'ic' op die

spijt heeft van zijn jeugdzonden, en bekent nu een beter mens te zijn.*84 Dit zijn evenwel topoi, die geen antwoord geven op de vraag of Willem een eerzaam mens was - het publiek, dat een dichter serieus wilde onderwerpen aan de criteria die Boendale stelt, zal een spreker uiteindelijk niet zozeer willen beoordelen op zijn gemeenplaatsen, als wel op zijn ware levenswandel. We bezitten één passage uit 98.Vanden XL daghen waaruit zou kunnen blijken dat de dichter niet altijd leefde (of: kon leven?) naar zijn eigen leer:

Want Willem heefter om ghedocht

Van Hildegasberch, waert dat hi mocht,

Hi wijsde u gaern den rechten pat,

Al is hi selve in weldoen lat. (98; 163-166)

Hieruit zou men kunnen afleiden dat Willem niet altijd het deugdzame gedrag ten toon kon spreiden, dat hij van zijn gehoor eiste. Desondanks blijft het een uiterst hachelijke zaak om te trachten in een literair oeuvre tastbare aanwijzingen te vinden met betrekking tot de handel en wandel van een dichter. Alleen de tijdgenoten en het publiek van Hildegasberch konden met enige stelligheid beoordelen of de spreker 'eersaem van levne' was.

De dichter van de Lekenspiegel eindigt z'n betoog met een aantal bespiegelingen:

Wie recht dichter wesen sal,

Dat moet hem meest ofte al

Van naturen in sijn gheboren

Met dinghen die daer toe horen.

Dient nature niet en hadde ghegheven,

Alle die ghene die nu leven

En soudent hem niet leren wel (vs.297-303)

Het komt er dus op neer dat het dichterschap iemand (grotendeels) is aangeboren, of niet. Wie niet als dichter 'geboren' wordt, zal het dichten ook nooit goed leren (zelfs niet als hij een clerk is*85). Vervolgens somt hij een aantal soorten dichters op die niet van nature dichten:

Sulc is die dicht van minnen,

Om dat hi sijn lief wil ghewinnen;

Sulc dicht openbare,

Om dat hi gherne name cont ware;

Sulc dicht ooc om gheniet (vs.325-329)

Hoofse minnellyriek treft men in Willems oeuvre niet aan; zoals hierna nog zal blijken had hij ook weinig voeling met de hoofse liefdesconcepties.*86 Willem streefde gezien zijn slotformules wel naamsbekendheid na, maar het was hem niet te doen om de (ijdele) roem. Het lag veeleer in z'n

bedoeling dat zijn naam verbonden werd met z'n behartigenswaardige en waarheidslievende dichtkunst. Dat hij dicht tegen beloning, loochent hij daarbij niet.

Een 'rechte dichtere' (vs.334), zo meent Boendale tenslotte, gevoelt de voortdurende drang om te dichten: hij kan het niet laten. Zelfs al zou hij zich alleen 'in enen woude' (vs.335) bevinden en al zou hij nooit meer 'Van dichtene hebben danc' (vs.337), dan nóg zou hij dichten, 'Want het hoort te sire naturen' (vs.340). Willem beweert nergens expliciet dat het dichten hem is aangeboren, maar de drang tot dichten roert hij wel aan. Hij geeft aan de passage bij Boendale te kennen als hij in 61. Van ghilden over de (ware) dichter zegt: 'Want sijn natuer is soe ghedaen, Dat hijs qualiken can vertyen [=nalaten]. Des heb ic Spieghel horen lyen' (vs.4-6). Hij beschrijft voorts in de Natureingang van 81. Vanden sloetel dat hij in de natuur 'te dichten wert vermaent' (vs.5): 'Nature trat den wille naer Ende anders crachten vanden sinnen, Dat ic dichtens most beghinnen' (vs.8-10). Iets van het hooggestemde ideaal van Boendale met betrekking tot de drang om te dichten is op Willem wel overgegaan, al lijkt hier niet zozeer de dichterlijke natuur als wel vooral de natuurlijke omgeving Willem tot dichten te hebben geïnspireerd. Doch het blijft uiteraard een idealistische voorstelling van zaken dat echte dichters niet om geld dichten, maar omdat ze het dichten van nature niet kunnen laten. Vanderheyden zegt over Boendale: 'Hij schijnt hier te vergeten dat zijn eigen opzet toch ook was: zijn opdrachtgevers in de gunst te komen. [...] Hildegasberch schijnt dan ook een realistischer kijk op de zaak te hebben en vrijmoedig te willen erkennen dat een woordkunstenaar ook het recht heeft 'gunst te crighen of ghewin'! En aanvaardt hij dat een dichter voor de 'eer' werkt, even geredelijk wil hij toegeven dat ook 'eer of orbaer' gewinnen hemzelf tot schrijven aanzet'.*87

Alles overziend, kan men het volgende concluderen: Willem kon in diverse opzichten niet voldoen aan de hoge normen van Boendale, en hij heeft dit ook beseft. Anderzijds lijkt de spreker niet geheel zonder succes moeite te hebben gedaan om tenminste zoveel mogelijk aansluiting te vinden bij Boendales criteria. Willem kende Boendales opvattingen, en interpreteerde ze kennelijk zoals Boendale ze (mede) bedoeld had: als criteria voor het ware dichterschap. Zelf wilde hij een ware dichter zijn, en als zodanig lijkt hij in menig opzicht aan Boendales eisen te voldoen. Alleen heeft Willem wellicht (noodgedwongen?) een iets 'zakelijker' opvatting van het vak - maar daar lijkt hij zich niet voor te schamen. Wat hem wel enigszins lijkt te frustreren, is dat hij eigenlijk niet voldoet aan Boendales basiseis van het clerkschap. Willem heeft hiertegen twee remedies. In de eerste plaats geeft hij eerlijk toe dat hij geen clerk is. En in de tweede plaats raadpleegt hij, zeker in religieuze zaken, clerken als informant.

5. Sproken en spreken

5.1. Genre, klassificatie en karakterisering

In deze paragraaf zal worden stilgestaan bij het genre van de sproke, zoals dat bij Willem van Hildegarsberch aangetroffen wordt. Voorts zullen een aantal (meest korte) klassificaties binnen zijn dichtwerk worden aangebracht, mede om daarmee tot een karakterisering van zijn oeuvre te komen.

Er wordt in deze studie voor Willems korte teksten het neutrale begrip 'gedichten' gehanteerd, alsmede het gemarkeerde begrip 'sproken'. Het gebruik van de term 'sproke' is min of meer door de literair-historische traditie ingegeven. Willem hanteert het begrip zelf namelijk in het geheel niet. In de Hollandse rekeningen wordt met betrekking tot Willems optreden eenmaal gerept van 'alrehande gedichten', eenmaal van 'sproeke' en bij de aankoop van de bundel van 'veel schoonre spoken'.^{*1} Volledig ongefundeerd is het genrebegrip voor Willems teksten dus niet.

De term die Willem zelf regelmatig gebruikt is '(ghe)dicht'.^{*2} Daarnaast hanteert hij genrematige begrippen als 'exempel', 'bispele', 'ghelijc' en 'figure'.^{*3} Die mogelijk bewust bijbelse associaties moeten oproepen. Deze vier termen, die naar het zich laat aanzien goeddeels uitwisselbaar zijn^{*4}, reserveert Willem veelal voor de exemplarische onderdelen in het gedicht; in het geval van 'ghelijc' zelfs altijd. Een aantal maal worden echter de termen 'exempel', 'bispele' en 'figure' gebruikt om volledige, betogende spoken mee aan te duiden. Men zie bijvoorbeeld de titels van de toch overwegend betogende spoken 52. Een exempel van partyen en 75. Een exempel van heren.^{*5} Het begrip 'bispele' wordt driemaal gebruikt om een hele en overwegend betogende sproke mee aan te duiden: men zie het slot van de spoken 61. Van ghilden, vs. 202, 62. Van rechtighen rechtens, vs. 186, en 87. Vander avontuer, vs. 321. Tenslotte gebruikt de spreker ook het begrip 'figure' eenmaal om een betogende sproke mee te benoemen: 115. Van goeden gedachtemeldt in het slot dat 'Dit ghedicht ende dese figuer Maecte Willem'.^{*6} (vs. 109-110).

Tweemaal betitelt Willem zijn gedicht als 'sermoen'. Zijn sproke 74. Van Sinte Gheertruden min sluit hij af met de woorden 'Hier mede eynde ic mijn sermoen' (vs. 448), in vs. 472 van 81. Vanden sloetel zegt hij: 'Hier om ende ic mijn sermoen'.^{*7} Hier begeeft men zich evenwel op het hellende vlak van wat nog als genrebegrip beschouwd mag worden en wat als een typering buiten de Middelnederlandse genreterminologie valt. De typering 'sermoen' zou bijvoorbeeld ongeveer gelijk kunnen staan met de typering 'leer' zoals Willem die gebruikt in 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten: 'Hadsi mijn leer te recht onthouden' (vs. 15).

De kortste gedichten heten bij Willem 'notabel'; zij dragen althans dit opschrift in de handschriften. De langste notabel bedraagt 66 regels (nl. 18. Een notabel van een hont^{*8}), de kortste zes regels. Men moet zich echter afvragen of de titel 'een notabel' en zelfs de titels in het algemeen wel van Willem zijn en niet van een kopiïst. Indien de hypothetische stamboom uit hoofdstuk 3 klopt, dan moeten de titels van de spreker zelf zijn. Immers, als men er van uitgaat dat hs. X niet van hs. W afhankelijk is, dan blijken de titels die vanuit hs. X in hs. H terecht zijn gekomen overeen te stemmen met die in hs. B (en hs. W?). Ook de notabels die vanuit hs. X in hs. H terecht zijn gekomen droegen er al de titel 'een notabel', net als in hs. B. Voorts zijn er twee gedichten waarvan we de titel kennen via de fragmenten R (± 1400) die op zichzelf staan en zelfs ouder zijn dan het door Willem VI aangeschafte hs. W. De sproke 20. Van drien figuren heet bij R Van III figuren, en 10. Dit is van drien

coeren is er Van drien kueren getiteld. Tenslotte vinden we nog twee vroege sproken in hs.Hu waar 42.Vander hontsschede en 74.Van Sinte Gheertruden minrespectievelijk getiteld zijn: Enen hontsbete en Sente Gheertruden minne ende Sente Jans vriendschap, die deen vrient den andren gheeft.*9 We kunnen derhalve vrij veilig aannemen dat de titels van de spreker zelf stammen.*10 Dit laatste neemt overigens niet weg dat kopiïsten soms enigszins in de titels hebben ingegrepen: 65.Een notabel van twee wynden uit hs.H heet in hs.B Van twee wynden een byspel. De sproke 33.Van dominus uit hs.H is in hs.B getiteld Die interpretacie van dominus. Gedicht 102.Een disputacie in hs.H heet in hs.B zelfs gewoonweg Een notabel.*11 Opmerkelijk is voorts dat 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen uit hs.H in hs.B Hoe die yerste pertie in Hollant quam heet. De 'fout' kan ontstaan zijn door het over het hoofd zien van twee abbreviaturen in de legger.*12 Voorts heeft 18.Een notabel van een hont uit hs.H in hs.B als titel Nota bij een notabel van enen hont. Tot slot is de titel in hs.B van 13.Vanden vrouwen die hoer kuken wachten door gekriebel uit plaatsgebrek niet goed leesbaar: Vanden vrouwen die haer kycen nemtlyf?*13

Terug naar het begrip 'sproke'. Een strikte definitie van deze term zou meer problemen oproepen dan hier wenselijk is. Hier moge de volgende, globale omschrijving, op grond van Willems oeuvre en ander sprokenmateriaal, toereikend zijn. Een sproke is een compacte dichtvorm, die tenminste vanaf de 14e eeuw in het Middelnederlandse taalgebied werd voorgedragen door rondreizende sprooksprekers, en die voor het publiek op het gehoor te volgen was. De sproke telt gemiddeld zo'n 180 à 200 versregels, met een benedengrens van ongeveer 10 regels en een limiet van ongeveer 700 regels. De sproke kan zowel overwegend verhalend als betogend van karakter zijn, veelal zonder lyrische inslag, en dient meestal impliciet of expliciet een moraliserend of didactisch doel. Vaak wordt in de sproke de nadruk gelegd op morele waarheden en christelijke of wereldlijke ethiek. Als genre staat de sproke dicht bij het exempel, de gelijkenis en de preek.*14

Er zijn een paar klassificaties binnen Willems oeuvre aan te brengen: zo kunnen een aantal te dateren sproken geïsoleerd worden, evenals een aantal specifieke gelegenheidsgedichten en een aantal sproken van duidelijk Hollandse signatuur. Het betreft hier niet-genrematige en in zeker opzicht incomplete en marginale klassificaties, die in een studie als deze echter niet mogen ontbreken. Voorts kan men de sproken onderscheiden op grond van (elementaire) vormkenmerken, of naar gelang het verhalende dan wel betogende karakter ervan. Maar het is ook mogelijk een volledige karakteriserende klassificatie van het corpus naar inhoud te maken. Deze klassificatie zal het meest relevant blijken. Geen enkele klassificatie in deze paragraaf heeft overigens de pretentie de middeleeuwse genreconcepties bloot te leggen: de klassificaties zijn slechts dienstig aan de moderne, wetenschappelijke behoefte het materiaal beheersbaar te ordenen.

Eerst worden enkele gedichten van Willem besproken die, in het kader van een niet-genrematige klassificatie, bij benadering te dateren zijn. Uit de datering zal blijken dat de volgorde der sproken zoals overgeleverd in hs.H en hs.B niet volkomen chronologisch is. De sproke 35.Vander wrake Goeds moet gemaakt zijn na 12 september 1396, de nederlaag van het Christenleger tegen de Turken bij Nicopolis, en vóór 24 juni 1397, toen de krijgsgevangenen werden vrijgekocht.*15 De sproke 56.Van feeste van hylic, die weliswaar zowel in hs.H als hs.B na het voornoemde gedicht komt, is eerder vervaardigd, namelijk ter gelegenheid van het bruiloftsfeest dat gevierd werd op 3 april 1394, na het huwelijk tussen Albrecht van Beieren en Margaretha van Kleef.*16 Het gedicht 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen, alhoewel in beide handschriften opgenomen na

voornoemde sproke, is nog weer ouder. Het moet gemaakt zijn tussen het (prille) begin van Willems literaire carrière, circa 1380 en de dood van Willem V in 1389.*17 Het lijkt er zelfs op dat Hildegarsberch een opnieuw oplaaien van de Hoekse en Kabeljauwse twisten voorzag, en dan zou het gedicht wel eens tussen 1386 en 1389 geschreven kunnen zijn, toen Albrecht de Kabeljauwse partij ging steunen.*18 In paragraaf 6.1. zal nog behoedzaam de vraag worden gesteld of 51. Van tregiment van goeden heren en 52. Een exempel van partyen kunnen zijn voorgedragen na de dood van Willem V in 1389 en kort na de moord op Aleid van Poelgeest en Willem Cuser in 1392, hetgeen aanleiding was voor het opnieuw oplaaien van de Hoekse en Kabeljauwse tegenstellingen. De vraag kan echter niet met stelligheid worden beantwoord. Zoiets geldt ook voor 66. Van drierehande lyden, waarin een toespeling wordt gemaakt op de twisten en Willem de heren oproept om eensgezind het zwaard te hanteren (zie vs. 166-169). Moet dit gedicht gedateerd worden tussen 1392 (wederom de moord op Aleid van Poelgeest en Willem Cuser) en 1396, kort voor de voorgenomen strijd tegen de Turken of de Friezen? De sproke 81. Vanden sloetel moet gedateerd worden tussen juni 1393, het oproer van Leidse handwerkslieden en 16 juni 1401, toen graaf Albrecht zich verzoende met de meeste ballingen. En alhoewel het binnen de gehele periode 1393-1401 steeds goed mogelijk is dat Willem de sproke heeft voorgedragen, zal het gedicht optimaal hebben gefunctioneerd indien het begin 1401 ten gehore is gebracht.*19 Voorts kan men 83. Hoemen voer die eere gaet schulen, zoals ons dat is overgeleverd, dateren na 1377, het jaar waarin Dirc van den Rijn commandeur van de Duitse Orde te Leiden werd. Een datering na 1377 is evenwel weinig zinvol, aangezien Willem pas ca. 1380 begonnen zal zijn met dichten. Dirc oefende zijn ambt uit tot 1388.*20 Alhoewel het niet noodzakelijk zo hoeft te zijn, kan men het toch voor waarschijnlijk achten dat Willem deze sproke in de jaren tachtig van de 14e eeuw heeft gemaakt en voorgedragen, of althans Dircs naam in de laatste strofe eraan heeft toegevoegd. Dankzij een vijftal vrij nauwkeurige dateringen kan nu reeds vastgesteld worden dat de gedichten in hs. H noch in hs. B volledig in de juiste chronologische volgorde zijn blijven staan. Een poging tot datering van sproken ter gelegenheid van de Vasten, Pasen, Pinksteren en Kerst aan de hand van de Hollandse rekeningen is een te hachelijke onderneming. In de eerste plaats heeft Willem te vaak op dergelijke hoogtijdagen voorgedragen om hieraan enige houvast voor de datering van een sproke te ontleen. Bovendien hoeft niet elk optreden van Willem aan het Hollandse hof tegen betaling te zijn geschied: hij kan nog vaker op hoogtijdagen hebben gesproken zonder dat dit in de rekeningen is geadministreerd. Tenslotte zou bij een poging tot datering uitgegaan worden van de onterechte veronderstelling dat bedoelde gelegenheidsgedichten telkens hun première beleefden aan het Hollandse hof, terwijl dit geenszins het geval hoeft te zijn geweest. Misschien mag echter toch één poging gewaagd worden. De sproke 97. Vander drierehande staet der werlt is blijkens de inleiding een nieuwjaarsgedicht. Elke keer dat Willem aan het Hollandse hof met Oud en Nieuw zal zijn opgetreden, zal hij een geldelijke beloning hebben ontvangen, omdat dit juist dan uiterst gebruikelijk was. Tweemaal komt men Willem in de rekeningen tegen op nieuwjaarsdag: in 1396 en 1400. Heeft Willem (de ons overgeleverde versie van) 97. Vander drierehande staet der werltspeciaal voor één van deze twee gelegenheden gemaakt?

Er resteren nog een paar suggesties ter datering van enkele sproken, zij het dat strikte bewijsgronden hier veelal ontbreken. De gedichten 42. Vander hontsschede, 45. Een notabel en 74. Van Sinte Gheertruden min komen ook in het handschrift-Van Hulthem voor. Dit Brusselse handschrift dat tussen 1399 en 1410 tot stand zal zijn gekomen, is waarschijnlijk een afschrift van

een verloren gegaan (Leuvens?) handschrift.*21 Indien nu de twee sproken van Willem reeds in het Leuvense handschrift voorkwamen, zijn ze er nog tijdens het leven van de spreker in terecht gekomen. Gunt men nu de drie sproken enige tijd om in dit handschrift terecht te komen, dan is het niet onbestaanbaar dat we te maken hebben met drie vroege gedichten van Willem. De sproke45.Een notabel komt bovendien in gebedenboek G voor, dat ook vrij vroeg in Willems carrière gedateerd moet worden (ca.1390). Een zeer vroeg gedicht (tussen 1380 en 1383) zou ook 95.Van den avontmael kunnen zijn als we de bekendmakingsformule in vs.323 als 'Van Hildegasberch die gheselle' letterlijk mogen nemen.*22 Tot slot zijn er nog een aantal sproken waarin tenminste de suggestie wordt gewekt dat ze in een later stadium van Willems loopbaan zijn ontstaan. Men zie de openingsverzen van 107.Vanden boghe: 'Ic heb ghedicht in mynen tyden Van weelden groot, van menighen lyden, Van ruste ende oec van overmoede' (vs.1-3). Willem suggereert hier een aanzienlijk repertoire te hebben opgebouwd en verwijst in elk geval naar zijn gedichten66.Van driehande lyden (gemaakt tussen 1392 en 1396?) en 82.Van ruste. In het slot van91.Van twee bomen wordt de indruk gewekt dat de sproke van latere datum is: 'Alsoe ons Willem heeft gheseet In veel materien, die hi ruerde Die wijl dat hem sijn leven duerde' (vs.182-184), al moet aangetekend worden dat de verzen problematisch zijn en de formulering 'secundair' aandoet. De verzuchting in de inleiding van 87.Vander avontuer suggereert een naderende ouderdom (zie vs.1-5); er kan echter sprake zijn van een topos en bovendien is uiterste behoedzaamheid geboden in het identificeren van de 'ic'-persoon met de persoon van de dichter/spreker. Hetzelfde geldt voor 31.Van sterven, waarin de 'ic' zich 'arme oude' noemt (vs.9). Mogelijk hebben 111.Ic bin al moede, ic wil gaen rusten, 113.Vander bedevaert en119.Vanden hofman tot Willems laatste gedichten behoord (tussen ca.1400 en 1408), gezien de ouderdom die de spreker zichzelf toedicht.*23

Dit alles leidt, met de nodige vraagtekens en voorbehouden, tot het volgende overzicht:

1380-1383??	95.Van den avontmael
vroege gedichten?	42.Vander hontsschede
	45.Een notabel
	74.Van Sinte Gheertruden min
jaren tachtig	83.Hoemen voer die eere gaet schulen
ca.1386-1389	63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen
kort na 1392?	51.Van tregiment van goeden heren
	52.Een exempel van partyen
1392-1396?	66.Van driehande lyden
3-4-1394	56.Van feeste van hylic
1-1-1396/-1400?:	97.Vander driehande staet der werlt
12-9-1396 - 24-6-1397	35.Vander wrake Goeds
latere sproken?	31.Van sterven
	87.Vander avontuer
	91.Van twee bomen
	107.Vanden boghe
ca.1401	81.Vanden sloetel
laatste sproken?	111.Ic bin al moede, ic wil gaen rusten

113.Vander bedevaert

119.Vanden hofman

Een tweede groep sproken die valt te onderscheiden is die van de gelegenheidsgedichten. Zoals gezegd was 56.Van feeste van hylic bestemd voor Albrechts bruiloftsfeest. Afgaande op de inhoud was 92.Van feeste van heren gemaakt ter gelegenheid van een toernooifeest. Uit proloog en kern van 98.Vanden XL daghen kan opgemaakt worden dat het gedicht bestemd was om in de Vasten te worden voorgedragen, ter voorbereiding op Pasen en de Paasbiecht:

Ons sijn XL daech ghegheven, [nl. de veertigdaagse vasten]

Dat elcman beteren sel sijn leven,

Op dat hi kersten ghelove bekent,

Ende rede hem totten sacrament [nl.de Paasbiecht]

Mit goeden wil ende oec mit vlijt.

Wanttet is die nutste tijt

Entie salichste binnen den jaer,

Soe volcht hi dan mit liste naer,

Die bose, ende wil den mensche becoren,

Op dat hi sel in sonden smoren

Ende niet te sacramente gaen. (98; 1-11)

In de kern somt Willem dan vijf manieren op waarop de duivel tracht de mens van de biecht af te houden. Ook gedicht 109.Vanden vier cussen bereidt het publiek voor op Goede Vrijdag (het kussen van het kruisbeeld, zie vs.65, 129) en Pasen (biecht en communie, zie vs.74, 190, 194, 205, 207, 208). Een typisch Paasgedicht is voorts 69.Vander verrisenis. In de proloog zegt Willem meteen onomwonden dat de Vasten voorbij zijn en dat het Pasen is geworden: 'Ons is een tijt van salicheden Mit XL daghen overleden' (vs.1-2). Eveneens een duidelijk Paasgedicht is - zoals uit de titel reeds blijkt - 25.Dat ewangelium van Paeschen. Maar ook uit de inleiding van de boerde 26.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert blijkt dat het een Paasgedicht is:

Eens omt jaer soe comt een tijt,

Dat over al die werlt wijt

Elck mensche gaern te biechte gaet,

Al dairmen kersten ghelove ontfaet,

Van sonden die hi heeft ghedaen,

Ende neemt penitencie weder aen,

Als hem die priester raedt te doen.

Hier om soe prisic dit sysoen,

Wantmen peynst dan om die sonden

Meer dan anders tenighen stonden (26; 1-10)

Willem heeft het hier duidelijk over de verplichte Paasbiecht. Dit blijkt ook uit het onderwerp van de sroke zelf: de biecht. Alleen wordt in deze boerde op komische wijze getoond hoe het allemaal níet moet. Voor eenzelfde doel - vermaning ter gelegenheid van de Paasbiecht - kon dus evenzeer een lichtvoetige als een serieuze behandeling van het onderwerp dienstig zijn.

Uit de titel van 40.Vander gheboorten Christi blijkt al dat dit een Kerstgedicht is. De proloog opent met de vaststelling dat de Kersttijd is aangebroken:

Wi willen alle vrolic sijn;

Ons is een ewich licht anschijn

Ende een salich dach bedaecht.

Want Maria, die suver maecht,

Droech den zoon al sonder man,

Die ons ewighe vroechde wan

Overmits des Vaders wille. (40; 1-7)

De sroke 97.Vander drierehande staet der werlt heeft waarschijnlijk als nieuwjaarsgedicht gefunctioneerd. Willem gewaagt in de proloog dat men God dankbaar mag zijn 'Als dat nyeuwe jair beghint' (vs.1); 'Wanttie werlt wert seer verblijt, Als dat nuwe jaer in staet [begint]' (vs.6-7). De winter is in het nieuwe jaar weliswaar nog niet voorbij, maar nieuwjaar is toch een soort keerpunt dat de mens doet uitzien naar het opnieuw ontluiken van de natuur, zo lijkt Willem in de inleiding te zeggen. Daarmee zijn de gelegenheidsgedichten opgesomd.*24 Het moge voor zich spreken dat dergelijke gedichten op de geëigende tijden voor herhaalde voordracht vatbaar waren.

Een derde groep is die der 'Hollandse' gedichten, dat wil zeggen de gedichten met een inhoudelijk Hollandse signatuur, die betrekking hebben op de - al dan niet politiek-bestuurlijke - Hollandse historie of actualiteit. Het betreft de gedichten 10.Dit is van drien coeren (Willem III),51.Van tregiment van goeden heren (Willem III en Willem V), waarschijnlijk ook 52.Een exempel van partyen (zie par.6.1.), 56.Van feeste van hylic (met allusies op Hollandse toestanden; zie par.8.3.3.), 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen, 76.Vander rekeninghe (over de praktijk van het afhoren van de Hollandse rekeningen; zie par.8.1.), 81.Vanden sloetel (pleitdicht voor Leiden; zie par.9.2.) en 84.Vanden sacramente van Aemsterdam. Mogelijk moet hieraan38.Vanden ghesellen die ommeseylden nog worden toegevoegd. Dat het hier om gedichten met een Hollandse signatuur gaat, behoeft overigens niet te betekenen dat ze niet vatbaar waren voor (her)gebruik buiten Holland. De thematiek van deze sproken benadrukt eigenlijk alleen Willems verbondenheid met Holland.

Naar de vorm zou men nog de 13 strofische gedichten van de rest van de sproken kunnen onderscheiden.*25 Slechts twee daarvan hebben gepaard rijm, te weten de twee strofische gedichten met refreinregels.*26 Op grond van de vorm kan men verder nog de dialooggedichten*27 en de notabels*28 isoleren.

Op de grens van vorm en inhoud valt nog een kleinere groep sproken te onderscheiden. Willem hanteert soms het procédé van - wat men kan noemen - het 'woorddicht' en het 'letterdicht'. Het

`letterdicht' treffen we maar eenmaal aan bij Willem: 33. Van dominus. Aan de hand van de letters uit het woord `dominus' behandelt Willem een zevental deugden.*29 Het `woorddicht' komt bij Willem vaker voor. In zo'n sproke staat één woord (of een woordenpaar) geheel centraal. De hele verhandeling draait om dit meer dan gemiddeld terugkerende woord. En ook het begrip `woort' zelf komen we soms tegen in zo'n gedicht; men denke aan formules als `Mer is woort dat luttel vroomt' (19; 20), `Ghedenck is een edel woert' (78; 105) en `Al is ghenoechte een edel woert' (100; 64). Het betreft de sproken 11 ('beschermen'*30); 12 ('selve'); 19 ('mer'*31); 68 ('spieghel')?; 71 ('helen')?; 78 ('ghedencke'); 82 ('ruste'); 93 ('ja ende neen') en 100 ('ghenoechten').

Op grond van de inhoud kan men de sproken indelen in (overwegend) verhalende en (overwegend) betogende sproken. Ten onrechte heeft E. van den Berg*32 Willems werk wel getypeerd als `vertellend', terwijl Willems werk eerder als voornamelijk betogend te karakteriseren is. Immers, ruim driekwart van de sproken is overwegend betogend, terwijl nog geen kwart van de gedichten, de twijfelgevallen meegerekend, overwegend verhalend van aard is.*33 Tot de verhalende sproken moeten gerekend worden de gedichten 5, 7(?), 8, 9, 12(?), 13, 15, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 36, 38, 44(?), 57, 65, 74, 81, 84, 85, 91(?), 95 en 96. Alle andere sproken moeten tot de betogende sproken gerekend worden.

De laatste en belangrijkste klassificatie die hier gemaakt wordt, houdt meteen een verdere karakterisering van alle 120 gedichten in. De enige die tot nu toe een poging heeft ondernomen om tot een klassificatie op inhoudelijke gronden van Willems sproken te komen, was Te Winkel.*34 Hij onderscheidde:

1. Godsdienstige en zedekundige bespiegelingen (nl. ged. 1, 8, 12, 14, 23, 25, 31, 46, 49, 64, 69, 79, 87, 93, 96, 97, 110).
2. Politieke gedichten (ged. 2, 7, 33, 57, 76).
3. Geschiedkundige sproken (ged. 10, 35, 51, 52, 63, 70, 74, 84).
4. Hekeldicht (ged. 11, 19, 39, 43, 58, 73, 80).
5. Dierfabel (ged. 9, 15, 18, 24, 44).
6. Boerden (ged. 17, 26, 85).

Neemt men vervolgens de moeite om ook alle andere sproken in de opsomming in te passen, dan kan men constateren dat het merendeel bij de godsdienstige en zedekundige bespiegelingen thuis hoort, en dat de andere gedichten in 2 t/m 6 een `restgroep' vormen*35 - waarmee de hele klassificatie wel aan pregnantie inboet.

Verder moet vastgesteld worden dat bepaalde gedichten eigenlijk zowel bij de ene als bij de andere groep kunnen behoren. Te Winkel plaatst 97. Vander drierehande staet der werltweliswaar niet ten onrechte onder de godsdienstige en zedekundige bespiegelingen omdat het een beschouwing is over de, door God gewilde, drie standen, maar men zou de sproke evengoed een politiek gedicht of een hekeldicht kunnen noemen. Politiek, omdat Willem hier de ideale standenorde van bidders, vechters en ploegers verdedigt (ten faveure van de oude maatschappelijke elite), tegen de politieke realiteit van de groeiende burgermacht in. De dichter stelt zich op een aristocratisch standpunt en bepleit in feite de rechtmatigheid van de adellijke suprematie. Een hekeldicht kan de sproke ook genoemd

worden, in aanmerking genomen dat Willem na vs.247 zijn kritiek levert op de drie standen: de clerus is hovaardig en lichtzinnig, de heren lijken op roofzuchtige haviken en de boeren willen in hun hoogmoed hoger klimmen dan zij aan hun stand verplicht zijn; laatstgenoemden willen opklimmen tot schout of baljuw, ambten die - tot voor kort - voor de heren waren weggelegd. Verder is het bijvoorbeeld de vraag of 17.Vanden waghen wel tot de zuivere boerden gerekend mag worden. De sproke heeft zeker boertige elementen, maar bevat ook lange betogende passages, en heeft als geheel mogelijk eerder gefunctioneerd als hekeldicht, waarin de corrupte rechtsgang wordt gelaakt. Kruyskamp zag althans geen aanleiding om deze sproke over de omkoopbare rechter in zijn boerdenbundel op te nemen, in tegenstelling tot 26.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert en 85.Vanden monick.*36 Vervolgens lijkt het onjuist om 35.Vander wrake Goeds een geschiedkundige sproke te noemen. Het Westers Schisma en de slag bij Nicopolis waren voor Willem en zijn publiek geenszins geschiedenis, maar actualiteit. Te Winkel benadert de sproke hier niet vanuit middeleeuws perspectief. En ook bij een sproke als 74.Van Sinte Gheertruden min mag men zich afvragen of de typering als geschiedkundige sproke wel de meest toepasselijke is.

In zijn onderzoek naar de Mären heeft Fischer een indeling van het genre der korte gedichten met gepaard rijm gemaakt.*37 In de eerste plaats maakt hij onderscheid tussen 'Rede' (er wordt iets besproken, betoogd) en 'Erzählung' (er wordt iets verteld).^{*38} Tot de Redenbehoren volgens Fischer: geistliche Rede, weltlich-didaktische Rede, Kurzgnomik, fachliterarisch Spruchgedicht, politisch-didaktische Rede (o.a. lof- en scheldgedicht) en Minnerede. Van een aantal andere soorten Reden betwijfelt Fischer of ze wel steeds als een apart genre beschouwd kunnen worden. Hij noemt: Streitgespräch, persönlichen Reden, Quodlibet, Parodien religiöser Texte und Genera, Zechreden, Obzönreden, Klopfan-Spruch en Priamel. Tot de Erzählungenrekent Fischer: Mären, Legenden, Mirakelerzählungen, Teufelerzählungen, fromme Welterzählungen, historischen Ereignisberichte en Fabeln. Onder Mären verstaat Fischer globaal genomen wereldlijke vertellingen met mensen in de hoofdrol, met uitzondering van het bispel (de boerde hoort er bij, maar de fabel valt er buiten).^{*39} De meeste genera worden door Fischer op grond van de inhoud onderscheiden, doch enkele op grond van de vorm, zoals Kurzgnomik(kort), Streitgespräch en Quodlibet (dialoogvorm) en Priamel (parallèlisme).

Deze laatste indeling in (sub)genres is veel uitgebreider dan voor het corpus van Hildegarsberch wenselijk of noodzakelijk is. Slechts een paar subgenres treft men in Willems werk in zuivere vorm aan en deze subgenres zullen dan ook weldra terugkeren bij de inhoudelijke klassificatie van zijn sproken. Opvallend is het dat Lämmert in zijn studie over Heinrich der Teichner slechts uitkomt op twee hoofdcategorieën, namelijk 'die beiden Hauptgruppen desgeistlichen und des weltlichen Spruchs'. Lämmert beschouwt 'eine weitere Aufgliederung nach Lehrarten oder Einkleidungsformen als unmöglich'.^{*40} Ook voor de sproken van Hildegarsberch geldt dat de meest zinvolle en vruchtbare klassificatie die er gemaakt kan worden de tweedeling is in (overwegend) religieuze sproken en (overwegend) wereldse sproken. Deze tweedeling, hoe simpel ook, levert overigens reeds een aantal twijfelgevallen op: niet altijd is uit te maken of een sproke een overwegend werelds of religieus doel dient. Een verdere opsplitsing van de sproken naar inhoud is weliswaar niet onmogelijk, maar al snel geforceerd. Hoe verder men tracht de sproken op te splitsen, des te meer probleem- en twijfelgevallen men creëert.

In navolging van Jauss*41 zal hier achter elke sproke een impliciete vraag verondersteld worden die in de tekst beantwoord wordt. Deze aanpak van het probleem - ondanks de tekortkomingen - lijkt de mogelijkheid te bieden om door te dringen tot de essentie: welk doel dient de sproke, welke gedachte wil de spreker tot uitdrukking brengen, wat is de abstracte idee? Beide soorten sproken trachten antwoord te geven op een existentiële vraag. De (overwegend) religieuze sproke beantwoordt de tweeledige vraag: 'Hoe moet men als christen leven en wat moet men als christen weten teneinde het heil te kunnen bereiken?'. De (overwegend) wereldse sproke wil een antwoord geven op de vraag: 'Hoe als mens in de wereld (idealiter) te handelen?' Deze vragen kunnen steeds vanuit een andere invalshoek beantwoord worden. Indien we als subgenres nu fabels*42, boerden*43 en historische sproken*44 zouden gaan onderscheiden, dan zegt dat weinig tot niets over de idee van de sproke. De begrippen fabel en boerde zeggen alleen iets over de wijze van inkleden van de te behandelen problematiek (komisch en met handelende dieren), maar niets over de problematiek zelf. Het begrip 'historische sproke' duidt er slechts op dat het verleden wordt aangeroerd, maar biedt geen informatie over het (bijvoorbeeld) politieke doel van de tekst.

Het is weinig zinvol om de religieuze sproke nog op te splitsen in subgenres, maar binnen het genre van de wereldlijke sproke lijkt een driedeling mogelijk en vruchtbaar. Ten eerste is er dewereldlijk-didactische sproke waarin de impliciete vraag beantwoord wordt: 'Hoe als mens in het algemeen (idealiter) te handelen?'. Vervolgens is er de politiek-didactische sproke (of: bestuurlijk-didactische sproke), waaraan de volgende impliciete vraag ten grondslag ligt: 'Hoe (idealiter) te regeren?'. Als derde subgenre kan men nog de hekelende sproke onderscheiden, met als onderliggende vraag: 'Wat zijn de misstanden van deze tijd?'.

Als we ons nu vervolgens wagen aan een (tot op zekere hoogte altijd subjectieve) indeling, dan levert dit, zoals gezegd, nog een aantal twijfelgevallen op. Dit zou in de nu volgende indeling tot doublures kunnen leiden. Om dit te voorkomen zijn alle twijfelgevallen van een vraagteken voorzien en is er telkens een (soms ietwat geforceerde) keuze gemaakt voor één (sub)genre.

1. De religieuze sproken: Onder de religieuze sproken vallen gedichten over christelijke deugden (bijv. naastenliefde), sproken met raadgevingen voor een oprecht gelovig leven in dienst van het zieleheil (gedenk te sterven, biecht op tijd) en met vermaningen om tot de Waarheid te komen. De religieuze sproken kunnen ook de tien geboden, de zaligsprekingen, het Paasevangelie of het credo behandelen. Verder behoren tot deze categorie het 'lofdicht' op de eucharistie, de vrome vertelling (St. Gertrude, het hostiewonder) en het innige gebed (zoals het Mariagebed). Tot slot behoort ook kritiek op de discrepantie tussen leer en leven bij de clerus tot dit religieuze genre. Het betreft de gedichten 1, 4, 5(?), 6, 9(?), 13, 14, 16, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32(?), 35(?), 38, 40(?), 44(?), 45, 50, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 62(?), 64, 66, 67, 68(?), 74, 77, 78, 79, 84, 85, 87(?), 88, 89, 90, 95, 98, 100(?), 102, 103(?), 104, 106, 108, 109, 111, 113, 115, 116, 118 en 119. Indien we de twijfelgevallen niet meerekenen dan bestaat Willems oeuvre voor iets minder dan de helft (41%) uit religieuze sproken. Betreft men de twijfelgevallen in de beschouwing, dan vormen de religieuze sproken de helft van het corpus.

2. De wereldlijke sproken:

a. De wereldlijk-didactische sproken: In dit subgenre komt de aandacht vooral te liggen op de wereldlijke moraal en zeden. Aan de orde komen bijvoorbeeld het eerbegrip, het correct beleven van genoegens, de aangename kanten van geld, de noodzaak van oprechtheid of geheimhouding, en

het belang van behoedzaamheid of eendracht. Een beschouwing over hoe man en vrouw als echtelieden met elkaar moeten leven, behoort tot dit subgenre, alsmede betogen over hoe een goede huisvrouw zich moet gedragen en hoe men een vriendschap moet bewaren. Een paar deugdenleren behoren eveneens tot deze categorie. Onnodig te zeggen dat dergelijke sproken aan het slot heel goed een religieuze wending kunnen nemen, wat ook geldt voor de volgende twee subgenres. Wereldlijk-didactische sproken zijn: 12, 15(?), 18(?), 23, 24, 30, 34, 37, 41(?), 46, 48, 49, 55, 71, 83(?), 91, 92, 93, 94, 107, 110 en 114.

b. De politiek-didactische sproken: De politiek-didactische sproke richt zich meer in het bijzonder op de heersende klasse, en heeft betrekking op het bestuur. De sproken bevatten raadgevingen, vermaningen en kritiek in de politiek-bestuurlijke en juridische sfeer. De gedichten kunnen gaan over het correct besturen van steden of van het land. Veel nadruk wordt in de sproken gelegd op rechtvaardigheid, het bewaken van de vrede, het beschermen van de zwakkere, het vermijden van te hoge belastingen, het verlangen naar een objectieve onomkoopbare rechtspraak en het vermijden van partijschap. Ook de prijsbeheersing is politiek: een vorst dient de prijs van het koren te bewaken en bedrieglijke speculatie te voorkomen, zo wordt het publiek voorgehouden in 57. Vanden corencopers. Tot de politiek-didactische sproken behoren: 2, 7, 8, 10, 33, 36, 47, 51, 52, 56(?), 57, 63, 65(?), 69(?), 72, 73(?), 75, 76, 81, 82(?), 86, 97, 99, 101, 105, 112, 117 en 120.

c. De hekelende sproken: In de hekelende sproke worden allerhande misstanden aan de kaak gesteld. De hekelende toon beweegt zich tussen milde spot en bittere tijdskritiek. Vrekken, hebzuchtige heren, woekeraars, corrupte rechters en schalken worden gelaakt, en ook de partijstrijd en het schisma moeten het ontgelden. De hekelende sproken zijn: 3, 11, 17, 19, 39, 42, 43, 70, 80 en 96.

Om aan te geven hoezeer de wereldse en de religieuze kant van bepaalde thema's vaak onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, en hoe moeilijk het soms is een sproke strikt tot het wereldse of het religieuze genre te rekenen, wordt hier als voorbeeld 82. Van ruste behandeld. In de sproke bespreekt Willem drie vormen van (noodzakelijke) rust. In de eerste plaats heeft de mens fysieke rust: het is niet goed zoals de jeugd zich bijvoorbeeld overgeeft aan dobbelen, drinken en nachtbraken. Gulzigheid en onrust matten het lichaam af en maken het voor werk ongeschikt.*⁴⁵ Het lichaam geeft gelukkig op een gegeven ogenblik zelf aan wanneer het rust heeft, meent Willem: dan eist het bijvoorbeeld slaap. Ook het land moet in rust en vrede zijn, en niet gebukt gaan onder vetes en onrecht. Het is de taak van de vorst om de rust in het land te bewaren, en land en steden in hun geschreven rechten te laten. Men moet de vorst doordringen van de noodzaak van vrede, rust en bescherming, en hem niet tot de strijd aanzetten. Slechts dan vindt de vorst ook zelf rust. Bij alle lichamelijke behoeften dreigt men de noden van de ziel nogal eens te vergeten, merkt Willem op. De ziel heeft ook rust. In de hel treft de ziel slechts onrust, maar bij God vindt hij rust, want God is rust.*⁴⁶ Wie zielsrust wil bereiken, dient zich te ontdoen van (dood)zonden als woede, afgunst en hoogmoed. De ziel zal op de Jongste Dag naar de verdiensten van de mens geoordeeld worden, en het recht zal dan gekend zijn. Als door toedoen van de vorst het land in rust is, dan zal zijn ziel rust vinden bij God, besluit Willem. Zo geordend als hierboven gepresenteerd, verloopt Willems betoog niet: de drie motieven lopen voortdurend dooreen, wat maakt dat alles ineengrijpt. Fysiologische en vooral politiek-bestuurlijke bespiegelingen lijken enigszins te prevaleren, maar worden betrokken op de heilsleer. De kracht van de sproke is dat de drie soorten

rust als het ware een drieëenheid vormen: geen zielsrust zonder lichamelijke en politieke rust, en omgekeerd. En met deze boodschap kan Willem, naast de mensheid in het algemeen, een gemêleerd publiek (be)dienen: vorst, raadsheren, jeugd, geestelijken en bevolking, ieder kon er z'n eigen conclusies uit trekken.

Dit besluit de paragraaf over het genre van de sproke, de klassificaties die aangebracht kunnen worden in het oeuvre van Willem en de karakterisering die van de overgeleverde sproken te maken is. Gebleken is dat Willems werk op diverse wijzen valt te klassificeren, maar dat elke klassificatie zijn beperkingen en problemen kent. Voor de moderne onderzoeker althans, want voor Willem en zijn publiek zal de hele kwestie zich vermoedelijk niet hebben gesteld, al zullen beide wel bepaalde soorten gedichten hebben onderscheiden, en zal het publiek misschien zelfs bepaalde typen sproken eerder van Willem hebben verwacht dan andere.

5.2. De voordrachtssituatie

In de 14e eeuw had het grote epische genre z'n verzadigingspunt bereikt. De voorkeur van het publiek begon meer en meer uit te gaan naar korte teksten, naar 'kleinschalige epiek'.*1 Het groeiende aantal (sprook)sprekers voorzag mede in deze behoefte. In het buitenland valt dezelfde ontwikkeling, zij het vroeger, te constateren. Het sprokenggenre werd in Frankrijk vertegenwoordigd door dit en conte, in Duitsland door Spruch, Reimrede en Märe.*2 De sproke was door z'n compacte vorm snel en goedkoop produceerbaar voor de spreker. Sproken lieten zich - indien daaraan behoefte was - gemakkelijk noteren in boekjes of op vellen van handzaam formaat, die de spreker bij zich kon steken. Dankzij het beknopte karakter kon de spreker vermoedelijk in korte tijd bijvoorbeeld een gedicht vervaardigen dat was toegesneden op een speciaal publiek en een specifieke gelegenheid. Door improvisatie waren sproken tevens vrij eenvoudig aan nieuwe gelegenheden aan te passen. Wanneer de sproken algemeen genoeg in hun bewoordingen waren, konden ze zelfs zonder problemen of aanpassingen telkens opnieuw voor een ander publiek worden voorgedragen. De voordracht van de sproke nam voor het publiek weinig tijd in beslag.

Willem was naast dichter ook voordrager.*3 Een eerste belangrijke vraag die met betrekking tot de voordrachtssituatie beantwoord moet worden, luidt: droeg Willem telkens zijn gedichten zelf voor, of liet hij dit soms ook aan een ander over? Rekeningposten waarin Willem voorkomt, geven slechts aanleiding tot de veronderstelling dat hij steeds zelf sprak. Soms wordt het zelfs met zoveel woorden gezegd: 'meister Willem van Hillegertsberge [...] die voir minen heere gesproken hadde'.*4 Daarentegen zijn er een paar sproken met slotformules waarin Willems naam vermeld wordt, die twijfel oproepen. Dat een dichter zijn naam in de epiloog bekend maakt in de derde persoon enkelvoud, zich daarmee distantiërend van de 'ic' uit het voorafgaande - de vertelinstantie - is op zich niet meer dan gebruikelijk.*5 Het wordt echter problematisch om een onderscheid tussen dichter en vertelinstantie vol te houden, zogauw er naast de dichtersnaam in de derde persoon tegelijkertijd een 'ic' blijft optreden. Dit is voor Willems sproken zesmaal het geval. Men zou kunnen menen dat Hildegaersberch hier speelt met de conventies van de recognitio: vertelinstantie en spreker zouden dan op basis van veronderstelde ironie toch tot één persoon te herleiden zijn. Willem lijkt evenwel vrij zuinig in het gebruik van (dit soort) ironie, en voor een zestal sproken valt beslist vol te houden dat er werkelijk twee afzonderlijke personen optreden: de voordrager en de dichter, die in de epiloog ogenschijnlijk onverenigbaar naast elkaar komen te staan. In de volgende

gevallen lijkt er wel degelijk sprake van enerzijds een `ic'-voordrager en anderzijds de dichter Willem, die zich afzijdig houdt:

Dat heeft Willem in zijn vermoeden

Van Hildegasberch, dat weet ic wel,

Die dichte dit ende nyemant el.

(26.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert, vs.230-232)

Want Willem, die dit vant,

Die heeftet soe gheleret mi

(27.Van drien ghebroederen, vs.290-291)

Want Willem heeftet mi gheleert

Van Hildegasberch, [...]

(56.Van feeste van hylc, vs.169-170)

Nu raet mi Willem, dat ic besluit

Dit ghedicht ende latent bliven

(81.Vanden sloetel, vs.454-455)

Al vertellic dese woort,

Hi heet Willem, diet brochte voert,

Ende is van Hildegasberch gheboren.

(66.Van driehande lyden, vs.220-222)

Hier om sijn Willem ende ic in een

Van Hildegasberghe onder ons tveen,

Ende hebben ons also beraden,

Dat wise nyemant en hieten versmeden

(74.Van Sinte Gheertruden min, vs.439-442)

In het bijzonder de laatste twee voorbeelden zijn in hun onderscheid tussen voordrager en dichter volkomen ondubbelzinnig.

Het slot van 81.Vanden sloetel deed Jonckbloet al vermoeden, `dat Willem dit stuk had opgesteld voor een ander, die het den hertog zou voorlezen, waarschijnlijk omdat er bepaalde raadgevingen in voorkomen, die uit den mond van een eenvoudig spreker geen genoegzamen indruk op den verbolgen vorst zouden gemaakt hebben. [...] Waarschijnlijk zijn er zoo meer gedichten door Willem vervaardigd met het doel om door anderen te worden voorgedragen, hetzij door een zijner gezellen of leerlingen, of wel door hooger geplaatste personaadjen [...]. Ja, zou men er ook uit mogen afleiden, dat Willem van Hildegasberch zijne gedichten alleenvervaardigde en ze altijd door anderen liet voordragen? Ik aarzel nauwelijks om dit toestemmend te beantwoorden'.*6 In

deze veronderstelling voelde Jonckbloet zich in het bijzonder gesterkt door het hierboven geciteerde slot van 74. Van Sinte Gheertruden min.

Dat Willem zijn gedichten telkens door anderen liet voordragen is in ieder geval apert onjuist. Uit zijn eigen bijlage met uittreksels uit de Hollandse rekeningen had Jonckbloet al kunnen afleiden dat Willem wel degelijk ook zelf sprak.*7 Hierop wordt hij dan ook gewezen door Bisschop en Verwijs.*8 Desalniettemin geven de sproken met de hierboven geciteerde slotformules aanleiding tot het veronderstellen van andere voordragers dan dichter Willem zelf. De mogelijkheid van een bewerkende kopiïst is wel aanwezig maar weinig aannemelijk: de 'ic' bezigt veeleer woorden die betrekking hebben op de actuele voordrachtssituatie (Willem heeft het me geleerd; Willem raadt mij dit gedicht te besluiten; al vertel ik dit...; Willem en ik zijn het er samen over eens...). Voor deze zes gedichten heeft Jonckbloets suggestie, als zouden ze voorgedragen zijn door een hogergeplaatst persoon uit de publiekskring of door een 'gezel' van Willem, zeker zijn aantrekkelijke kanten. Opgemerkt moet worden dat de dichter, afgezien van 81. Vanden sloetel, in de bedoelde sproken niet aantoonbaar gevoeliger onderwerpen aansneed dan anders.

Voor wat betreft 56. Van feeste van hylic (meer hierover in par. 8.3.3.) kan het volgende als meest waarschijnlijk worden aangenomen. Willem zal de buitenkans niet hebben voorbij laten gaan om deze sroke persoonlijk voor te dragen op het bruiloftsfeest van Albrecht van Beieren en Margaretha van Kleef in april 1394.*9 De sprookspreker wordt dan ook als spreker vermeld in de rekeningpost voor betaalde entertainers. Ons is evenwel niet de versie van 56. Van feeste van hylic overgeleverd zoals die op het feest door Willem is voorgedragen. Wij kennen de sroke in een enigszins gewijzigde versie met een 'secundair' slot. De sroke kan immers ook op andere bruiloften gefunctioneerd hebben. Voor één van die gelegenheden herschreef Willem de tekst, zodat deze door een ander*10 voorgedragen kon worden, maar waarbij duidelijk bleef dat Willem de dichter was. Bij 81. Vanden sloetel (meer hierover in par. 9.2.) kan het slot evengoed 'primaire' als 'secundaire' zijn. Het is niet ondenkbaar dat de sroke in opdracht geschreven is van en/of eenmaal is voorgedragen door een lid van een Leidse delegatie, die bij graaf Albrecht was gekomen om te pleiten voor amnestie voor de Leidse handwerkslieden (die waren verbannen wegens medeplichtigheid aan een opstand tegen het gezag in 1393) en om het 'feodale' prestige van de stad Leiden enigszins op te vijzelen.*11 Voor wat betreft de andere vier sproken zal men moeten denken aan een gezel van Willem, die de gelegenheid kreeg om de teksten voor te dragen. De woorden 'Al vertellic dese woort, Hi heet Willem, diet brochte voert' en vooral 'want Willem, die dit vant, Die heeftet soe gheleret mi' lijken hier op te duiden. Het is niet noodzakelijk dat de gezel die bij Willem in de leer was, de gedichten van blad voorlas. Misschien heeft Willem zijn gezel de (genoteerde) sroke laten memoriseren. Aan de andere kant vinden we in de rekeningen geen enkel bewijs dat Willem ooit een gezel onder zijn hoede had, al is het ook weer niet strikt noodzakelijk dat de rekeningen hiervan melding zouden moeten maken: zelfs als de gezel voordroeg zal men de meester-dichter betaald hebben.*12 In de rekeningen treffen we slechts eenmaal een spreker met een gezel aan, namelijk in december 1385 'Goeswijn van Ghelre den dichter ende sinen ghesellen'*13 die elk een gulden ontvingen. In paragraaf 4.1. is reeds, met Franz, betoogd dat een aspirant-spreker bij een 'meester'-spreker in de leer ging; 'meester'-sprekers hadden dus soms een gezel onder hun hoede, die onder meer behulpzaam was bij de voordracht.*14

In een aantal gevallen, zo lijkt het, heeft Willem dus sproken bewerkt of gemaakt (?) om ze door een gezelschap te laten voordragen. Hij heeft in de epilogen - met het oog op naamsbekendheid en beloning? - evenwel duidelijk willen laten uitkomen dat hij de dichter was. Dankzij de veronderstelling van een voordragende gezelschap kan niet alleen bevredigend verklaard worden hoe er in het slot van 74. Van Sinte Gheertruden min gesproken kan worden van 'Willem', 'ic' 'onder ons tweeën' en 'wi', maar tevens waarom in de versie uit het hs. Hu slechts dit onderdeel van het slot ontbreekt. De versie in Hu is de oudste - uit Willems mond of van een blad - opgetekende versie, en was bedoeld om door Willem zelf te worden voorgedragen. Het slot voorzagt toen nog niet in een poëtische signering door Willem. Pas later, toen hij het gedicht door een gezelschap liet voordragen, noteerde hij het (opnieuw), nu met een slot waaruit het aan het publiek duidelijk werd, dat niet de voordrager (de gezelschap), maar Willem zelf de dichter was.

Vervolgens houdt ons de vraag bezig of Willem zijn sproken telkens uit het hoofd voordroeg, of dat hij zijn tekst ook wel van het blad aflas. De rekeningen vermelden soms dat Willem 'gesproken hadde', maar dit betekent niet noodzakelijk dat hij uit het hoofd voordroeg. Uit de sproken kunnen we weinig opmaken met betrekking tot de voordracht. Niets wijst er ondubbelzinnig op dat Willem uit het hoofd sprak. Anderzijds zou het geringe aantal indicaties voor de voordracht-van-blad erop kunnen duiden dat juist recitatie uit het hoofd gebruikelijk was. In paragraaf 4.3.1. zijn reeds de drie citaten vermeld die betrekking kunnen hebben op het voorlezen: 'Als ic te voeren hier off las' (12; 256); 'Dat ic nu hebbe overlesen' (61; 203); 'Dese vijf punten wil ic u lesen' (98; 34). Blijkens deze citaten heeft Willem naar alle waarschijnlijkheid in elk geval óók sproken van het blad af voorgedragen. Men kan voorzichtig veronderstellen dat een professioneel spreker over een goed geheugen beschikte, zodat hij een aanzienlijk deel van zijn repertoire uit het hoofd kende om - met improvisatie - voor te dragen.*15 Het is Lämmert geweest die uit de grote hoeveelheid overgeleverde, deels variante, gedichten van 'Reimsprecher' Der Teichner concludeerde, dat veel varianten nog door toedoen van Der Teichner zelf in de wereld zijn gekomen. Hij gaat er van uit dat de voordrachtskunstenaar tijdens de voordracht met veel talent tot improviseren kon putten uit een groot arsenaal aan thema's, motieven, exemplen, sententies en rijmpassages, en dat hij dit arsenaal tijdens de voordracht ook daadwerkelijk aansprak. De dichter kon, afhankelijk van gelegenheid en publiek, ter plekke van alles invoegen, weglaten en veranderen in zijn gedichten. De dichter was zelfs in staat delen uit verschillende gedichten samen te voegen tot een nieuw gedicht. Veel op schrift vastgelegde varianten, 'zuerst auf zahlreichen Einzelblättern, Doppelblättern und kleinen Lagen'*16, vonden hun oorsprong in voordrachtsvarianten van de dichter. Omdat variatie inherent is aan de mondelinge voordracht, is het zinloos te zoeken naar de 'Originalfassung', naar het 'Originalgedicht'. Iedere versie van de dichter zelf is een originele versie.*17 Dat de gedichten van Willem vanwege de veronderstelde grote afhankelijkheid van hs. W niet zo ruim gevarieerd overgeleverd zijn als die van Der Teichner, wil niet zeggen dat Willem niet varieerde in zijn voordracht. Als (enigszins mager) bewijs daarvoor mogen de versies van 74. Van Sinte Gheertruden min en 42. Vander hontsschede gelden, zoals die voorkomen in hs. Hu onder variante titels.*18 Wat voorts voor de gedichten van Der Teichner geldt, moet ook voor Willems sproken gelden: iedere door Willem voorgedragen versie is een originele versie. De ons overgeleverde sproken kunnen niet als de oorspronkelijke sproken worden aangemerkt, louter als optekening van een originele voordrachtsversie.

Veel tijd nam de voordracht van een sproke niet in beslag. De gemiddelde lengte van een gedicht van Willem bedraagt ± 180 versregels.*19 Bij een kalm tempo, nodig om het gedicht op het gehoor te kunnen volgen, en een gedragen recitatie zal een sproke als 108. Hoe die joecht overgaet (180 vs.) een kleine tien minuten in beslag hebben genomen. De voordracht van Willems gedicht 4. Van den X gheboeden, met 626 versregels van uitzonderlijke lengte, zal ruim een half uur hebben gevergd. Aannemende tenminste dat er geen substantiële pauzes of (muzikale) intermezzi waren.

Het aantal voorgedragen sproken per voordracht zal gevarieerd hebben. Als de rekeningen al reppen van een aantal voorgedragen sproken, dan gaat het in Willems geval om meer sproken per keer: 'alrehande gedichten', 'sproeke'. Het is aan te nemen dat waar de rekeningen niet van een aantal gewagen, het in de meeste gevallen om de voordracht van één sproke ging. De rekeningen leggen, voor wat betreft andere sprekers, ook getuigenis af van de voordracht van één sproke. De hoeveelheid voorgedragen sproken kan onder meer afhankelijk zijn geweest van de lengte van de sproke(n) - bijvoorbeeld meerdere korte of één langere -, de hoeveelheid nieuw repertoire van de spreker, het moment waarop gesproken werd en stellig ook de tijd die maecenas en publiek voor de voordracht wensten in te ruimen.

De volgende (drieledige) vraag die gesteld dient te worden, luidt: waar, wanneer en voor wie droeg Willem zijn sproken voor? Alhoewel deze vraag in een later stadium ook aan de orde moet komen, kan er hier niet volledig aan voorbij worden gegaan. Om met het 'waar' en (globaal*20) het 'voor wie' te beginnen: uit afzonderlijk rekeningmateriaal (zie bijl. 11.4. en 11.5.) blijkt dat Willem tenminste eenmaal is betaald voor een optreden in het klooster Egmond voor de Benedictijner monniken aldaar. Ook trad hij driemaal op voor hertog Willem I van Gelre: namelijk tweemaal te Leiden (waarbij de hertogelijke raad eenmaal aanwezig was), en eenmaal op een niet nader omschreven plaats, mogelijk in Gelre zelf. Een nadere bepaling waar de Leidse optredens plaats hadden, is niet goed te geven. Wellicht was de hertog van Gelre naar Holland gekomen voor overleg of onderhandelingen met Albrecht van Beieren. In dat geval kan het optreden hebben plaatsgegrepen in de grafelijke herberg die Albrecht te Leiden bezat.*21 Minstens één geslaagd en één minder geslaagd optreden had Willem verzorgd op de commanderij van de Duitse Orde te Leiden, bij Dirc van den Rijn. Verder werd Willem betaald door de stadsmagistraten van Middelburg en Utrecht; mogelijk had Willem in deze gevallen zijn opwachting gemaakt in het raadhuis. Willems optredens voor de Hollandse graven vonden dertig maal plaats op het Binnenhof te Den Haag, de vaste residentie. In 1390 trad Willem voor Albrecht op te Middelburg en in 1393 te Haarlem, waarschijnlijk op het grafelijke kasteel aldaar.*22 Aangezien Willem in Den Haag veelvuldig op (grote) hoogtijdagen sprak, zal het optreden menigmaal hebben plaatsgehad in de grote of ridderzaal*23, waar bij die gelegenheden veel publiek verzameld was. Rond Kerst arriveerden bijvoorbeeld naast veel gebruikelijke gasten veelvuldig de rekenplichtige ambtenaren uit Holland en Zeeland om in Den Haag hun rekeningen te laten afhoren. In andere gevallen liggen optredens in de nieuwe kleinere (eet)zaal*24 voor de hand. In april 1401 werd Willem voorts 'bij mijns liefs hern bevelen ende bij des gemeyns raits goetdenken' betaald en in december van datzelfde jaar had hij 'voir mynen heere ende den rade gesproken'. In december 1407 werd Willem nogmaals uitdrukkelijk betaald 'bi mijns heren ende tsraits bevelen'. Het is vrij aannemelijk dat de spreker in de laatste drie genoemde gevallen is opgetreden in de raadskamer.

Dit brengt ons tot de vraag wanneer Willem zijn sproken voordroeg: op welke dagen en op welk moment van de dag? Onthullend zijn de dagen van het jaar waarop Willem zich bij voorkeur aan het hof aandiende. Dit waren steeds vaker hoogtijdagen. In het begin kwam hij nog wel rond (al dan niet gevierde) heiligendagen als St. Agathe, St. Maria Magdalena, St. Johannes de Doper en de H. Kruisdag. Later, toen hij aan het hof grotere bekendheid begon te genieten, verscheen hij bij voorkeur in de Vasten- en Paastijd, met Pinksteren, Kerst en nieuwjaar. Willem was bovendien van de partij op het tweede huwelijk van Albrecht van Beieren in 1394. Veel van de betalingen in de rekeningen hebben in de Vasten, tijdens of kort na Pasen, Pinksteren en Kerst plaatsgevonden. Hier volgen een aantal voorbeelden. Op 14 februari 1388 kreeg Willem betaald, nadat hij 'minen here vervolcht hadde op die Vastenavond': Willems optreden kan dus reeds op vastenavond, 11 februari, hebben plaatsgehad. In 1389 ontving de spreker op Aswoensdag, 3 maart, een beloning voor naar alle waarschijnlijkheid een optreden op de vastenavond, 2 maart. Willem wordt hier namelijk genoemd in een opsomming van allerlei musici, herauten en sprekers, en het ligt in de rede dat al dit entertainment een rol heeft gespeeld bij de vastelavondviering. In datzelfde jaar werd Willem op Kerstdag beloond voor een optreden dat waarschijnlijk niet diezelfde dag heeft plaatsgevonden, maar op de Kerstavond hieraan voorafgaand, aangezien in dezelfde post gesproken wordt van 'hoechtijt'. Op 5 april 1394 ontving de spreker vier gulden voor zijn optreden op het bruiloftsfeest van Albrecht van Beieren op 3 april. Willem werd voorts beloond op 22 april 1400, 'donredages na Paischen', en ook hier is het niet onaannemelijk dat hij met Pasen, 18 april, was opgetreden. Bij de betaling op 4 april 1401 wordt zelfs met zoveel woorden gezegd dat Willem 'upten Paisdach voir mynen lieven heere gesproken hadde', te weten de dag ervoor, op 3 april. Ondubbelzinnig is ook de rekeningpost van 30 december 1404, waar Willem betaald wordt 'tsdijnsdages na Alderkinderdach' omdat hij 'ter hoechtijt van Kerssavont alrehande gedichten geseit hadde'.

In onderstaand overzicht staan alle data van (mogelijke) optredens en betalingen rond de Vasten, Pasen, Pinksteren, Kerst, nieuwjaar en overige dagen opgesomd, met betrekking tot voordrachten voor de graven van Holland. In het geval er geen dagen tussen het optreden en de betaling liggen, kan Willem op de dag van zijn optreden inderdaad meteen betaald zijn, maar het is ook mogelijk dat hij bijvoorbeeld een dag eerder optrad. Zo is het denkbaar dat bij een betaling op Pasen het optreden in feite op Paaszaterdag of Goede Vrijdag heeft plaatsgehad, ook al maakt de rekening hier geen melding van. Wat de twee betalingen op nieuwjaar aangaat: het behoorde tot de traditie van het hof om op nieuwjaarsdag allerlei personeel en entertainers extra te belonen.*27 Het is niet noodzakelijk zo dat Willem op nieuwjaarsdag was opgetreden. Mogelijk had hij zijn voordracht enkele dagen daarvoor gehouden, of bijvoorbeeld op oudejaarsavond. In elk geval blijkt uit het overzicht dat Willem na zijn optreden soms nog enkele dagen aan (en/of nabij) het hof vertoefde, misschien soms ook wel eens meerdere dagen achtereen optrad, en waarschijnlijk kost en inwoning genoot in afwachting van zijn beloning (of tot het moment van zijn vertrek, waarop hij dan betaald kreeg).

Optreden (mogelijk)	betaling	dag(en)
Vasten(avond)		
Vastenavond 11-2-1388 (rek.)	14-2-1388	3
Vastenavond 2-3-1389	3-3-1389 (Asw)	1
Pasen		

3-4-1390	3-4-1390	0
11-4-1395	12-4-1395	1
30-3-1399	4-4-1399	5
18-4-1400	22-4-1400	4
3-4-1401 (rek.)	4-4-1401	1
Pinksteren		
18-5-1404	21-5-1404	3
15-5-1407	15-5-1407	0
3-6-1408	3-6-1408	0
Kerst(-avond)		
25-12-1383	28-12-1383	3
25-12-1385	26-12-1385	1
24-12-1389 (rek.)	25-12-1389	1
24/25-12-1390 (?)	25-12-1390	1/0
25-12-1393	26-12-1393	1
25-12-1394	30-12-1394	5
25-12-1397	26-12-1397	1
25-12-1398	26-12-1397	1
25-12-1400	29-12-1400	4
25-12-1401	28-12-1401	3
25-12-1403	30-12-1403	5
24-12-1404 (rek.)*25	30-12-1404	6
25-12-1407 (rek.)	25-12-1407	0
oud- en nieuwjaar		
31-12-1395 of 1-1-1396	1-1-1396	1/0
31-12-1399 of 1-1-1400	1-1-1400	1/0
heiligendagen e.d. *26		
St.Agatha 5-2-1383	5-2-1383	0
St.Maria Magdal. 21-7-1389	21-7-1389	0
St.Johannes Bapt. 24-6-1393	24-6-1393	0
Bruiloft Albrecht 3-4-1394	5-4-1394	2
8-7-1396	8-7-1396	0
H.Kruisdag 14-9-1398	14-9-1398	0
10-8-1400	10-8-1400	0

Op welke tijdstippen van de dag trad Willem op? Een betaling op dezelfde dag, zoals enkele malen in de rekeningen vermeld, kan duiden op een optreden overdag, bijvoorbeeld tijdens het middagmaal, maar Willem kan ook na zijn optreden 's avonds nog direct beloond zijn, of de avond daarvóór reeds zijn opgetreden. Er zijn immers aanwijzingen dat optredens van sprekers, musici en kunstenaars bij uitstek in de avond plaats hebben gevonden.*28 Tweemaal kan uit de rekeningen worden opgemaakt dat Willem 's avonds optrad, namelijk in 1404 'ter hoechtijt van Kerssavont' en in 1389 op 'Sinte Marien Magdalenenavont' (al kan hiermee ook de dag vóór Maria Magdalena bedoeld worden). Voorts zal de sprookspreker in 1388 en 1389 op Vastenavond, en in 1389 op Kerstavond zijn opgetreden, evenals mogelijk in 1390. Het was vrij gebruikelijk dat een

sprookspreker in de avonduren optrad aan de tafel van de vorst. In de eerste grafelijke rekening onder Albrecht van Beieren, van het rekeningjaar 1358-1359, treffen we regelmatig de formule '[...] die voer mijns heren tafel sprac'*29 aan, een formulering die later in onbruik raakte, waarschijnlijk omdat het vanzelf sprak. In de grote of ridderzaal stond een hoge tafel, waaraan de graaf met zijn voornaamste gasten at. De grote zaal bevatte bovendien een tafel die bestemd was voor pipers en speellieden.*30 Voor het 'precieze' tijdstip zullen we moeten denken aan optredens vlak voor of tijdens de maaltijd, tussen de gangen door, of kort na afloop van de maaltijd, als men nog wat van de wijn dronk.*31 In het geval van de drie - hiervóór gesuggereerde - voordrachten in de raadskamer in 1401 en 1407 kunnen deze zeer goed gehouden zijn na afloop van een raadsvergadering, als men toe was aan het nuttigen van spijs en drank. In de raadskamer waren immers bestek en tafelgerei aanwezig, en de raad bezat bovendien een eigen bier- en wijnkelder.*32

Een duidelijke verwijzing naar een voordracht tijdens de maaltijd vinden we in 95. Vanden avontmael, waarin Willem zegt dat een goede gastheer zijn gasten niet wegstuurt als de avond valt, maar hen uit 'caritaten' 'ten avonteten noot' (vs.307, 306). Het is immers 'ghenoechlijc te comen, Daermen een avonteten weet' (vs. 309-310). Met deze woorden noodt Willem zichzelf in het slotwoord min of meer aan tafel bij zijn gastheer (zie ook par.4.2.). Een verwijzing naar een voordracht kort vóór de maaltijd treft men aan in 90. Vanden figure vanden mensch. Willem opent zijn slotwoord namelijk met de mededeling: 'Nu willen wy al den lichaem spisen' (vs.277). In ditzelfde gedicht had de spreker al het gezellig samenzijn aan het hof geschetst en geroemd:

Ende waer een hof van vrouwen sy,
Goede wijn die hoerter by,
Daer toe blyscap ende zanc.
Vrouwen ende wijngaertranc
Die bringhen blyscap in menighen hove.
Tis recht dat icse hoghe love
Wijngaertranc ende vrouwen goet,
Want sy verhoghen smannes moet. (90; 125-132)

In geval van meerdere entertainers op een avond heeft mogelijk een ceremoniemeester aan bijvoorbeeld het Hollandse hof voor de nodige coördinatie zorggedragen: hij kon bepaald hebben wie wanneer optrad. En misschien verzorgde hij de aankondiging van de diverse artiesten. Het is denkbaar dat zo'n ceremoniemeester ook de titel van de sproke noemde, die de spreker ging voordragen, maar de spreker kan dit ook zelf gedaan hebben. In een aantal gevallen echter zal hij juist de titel hebben verzwegen om een bepaald 'raadselement' in de sproke niet te verraden: men zie bijvoorbeeld 93. Van ja ende neen, waarbij het de bedoeling was dat het publiek aanvankelijk in het ongewisse bleef over welke woorden het ging. Het is overigens aannemelijk dat bijvoorbeeld het Hollandse hofpubliek na verloop van tijd, toen men Willems werk beter leerde kennen, wist wat het ongeveer kon verwachten. De spreker zal zich hier ook terdege van bewust zijn geweest en het is mogelijk dat Willem bijvoorbeeld met 26. Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert opzettelijk de verwachtingshorizon van het publiek wilde doorbreken: de inleiding van het Paasgedicht wekt

immers de verwachting dat er een serieuze religieuze spreek gaat volgen, zoals men van Willem gewend was. Maar die religieuze spreek presenteert zich ditmaal in de gedaante van een boerde, waarin het tegenovergestelde wordt getoond van wat in de introductie gezegd wordt. Hierdoor lijkt het gedicht aansluiting te zoeken bij de laat-middeleeuwse traditie van de risus paschalis, het gebruik om tijdens de Paasviering de preek van een komische vertelling (een 'Paasboerde') te voorzien.*33

Daarmee zijn we aanbeld bij de wijze van voordracht; de presentatie. Verleggen wij de blik eerst even naar Augustijnken. W.Asselbergs heeft, net als zijn alter-ego Anton van Duinkerken, uitzonderlijke kwaliteiten aan Augustijnken als voordrachtskunstenaar toegedicht*34, omdat hij zijn depreciatie van de gedichten van de sprookspreeker niet kon rijmen met de kennelijke gevierdheid van Augustijnken in zijn eigen tijd. Deze redenering is natuurlijk niet geheel zuiver, maar Asselbergs voert als bewijsstuk voor Augustijnkens vakmanschap in de voordracht de volgende vermelding uit het Chronicon Tielense aan:

Quod Augustynke rhetor et dictator floruit.

Anno domini millesimo tricentesimo septuagesimo fuit in theutonica lingua quidam rhetor eloquentissimus nomine Augustinus, qui vulgariter Augustynke dictus est.*35

Van Duinkerken schrijft onder andere: 'De aanduiding door 'rhetor' doet een persoonlijke bezielheid van voordracht veronderstellen, die aan Augustijnken eigen moet zijn geweest. De gave van een machtig improvisator mag hem waarschijnlijk worden toegeschreven, nu zijn talent als dichter nauwelijks de roem schijnt te verklaren, die hij genoot'. En: 'zijn faam moet hij te danken hebben gehad aan de kracht en de oorspronkelijkheid van zijn gedachten en vooral aan zijn meeslepende voordracht'.*36 Van Duinkerken hecht misschien iets teveel gewicht aan het Latijnse 'rhetor', want het kan ook beschouwd worden als een nuchtere vertaling van het Middelnederlandse 'spreker', maar dat neemt niet weg dat Augustijnken in het Chronicon Tielense wordt gekenschetst als een allerwelsprekendste spreker. Een kopiïst bracht - naar het zich laat aanzien - zijn waardering voor Augustijnkens vakmanschap tot uitdrukking door in het slot van Van der rijcheit ende van der doot toe te voegen: 'Dit heeft ghemaect .I. constenare fijn' (vs.81).*37 De toevoeging bevestigt in zekere zin Augustijnkens roem: het is alleen onzeker of hier bedoeld wordt op zijn begaafdheid als dichter of als spreker (of op beide).

Waarom Augustijnken als spreker wellicht in staat was, zou afgeleid kunnen worden uit zijn gedicht Het sin lude die mich vragen (=de beginregel) uit het Haagse Liederhandschrift.*38 Diverse geleerden hebben zich reeds met dit gedicht beziggehouden.*39 Nijland vat het gedicht op als een scheldlied op een gierige ridder bij wie de dichter in dienst was. Van Duinkerken meende dat Augustijnken in het gedicht de tijdelijke dienstbaarheid van zijn ziel aan de duivel beklagt. Heeroma zag in het gedicht een allegorisch raadsel; een klacht van de dichter over een ridder die de personificatie is van de nider, die hem in zijn hoofse liefde dwarsboomt. Al deze interpretaties zijn met kracht van argumenten bestreden door Stutterheim, die het gedicht om z'n dubbele betekenis enerzijds opvatte als een (taal)grap, maar ook als een klacht van Augustijnken aan het adres van zijn maecenas, de 'dolle' graaf Willem V. Zien we af van de problematiek van het openingskwatrijn*40, dan bestaat het vervolg uit drie 9-regelige strofen, waarvan de eerste hier geciteerd wordt:

Mich heeft een ridder die walden haet

Tot geenre tijt hi es gemint

Den trouwen goeden hi versmaet

Niet hi es ter doecht gezint

Tzu der archeit hi hem geeft

Node ich hem doget wenschen

Want argelist in hem cleeft

Alte zelden hi eerlijc leeft

Ghelijc den goeden menschen (vs.5-13)

In navolging van Stutterheim (en Van Buuren) is hier met opzet interpunctie achterwege gelaten. Het gedicht is vanaf vs.5 weliswaar een klacht, maar tegelijkertijd ook het tegenovergestelde: een loflied. Stutterheim heeft aangetoond dat men Het sin lude die mich vragen op twee manieren kan begrijpen, als men maar op twee verschillende manieren `interpungeert' c.q. intoneert. Voor alle oneven versregels geldt dat men ze zowel in negatieve zin kan opvatten door de caesuur te laten vallen aan het eind van de regel ('Mich heeft een ridder die waldoen haet') als in positieve zin door de versregel via enjambement te laten doorlopen in de volgende regel tot en met de `negatie' ('Mich heeft een ridder die waldoen haet Tot geenre tijt; hi es gemint'). Stutterheim onderscheidt een aperte lezing (geen enjambement) en een cryptische lezing (met enjambement); het is een gedicht met een dubbele bodem. Dit kán gevolgen hebben gehad voor de voordracht. De tekst is een sproke, een voordrachtstekst, en veel minder een leestekst. Wie het gedicht leest zonder interpunctie, zal geneigd zijn de caesuren daar te leggen, waar men ze normaliter zou verwachten, namelijk aan het eind van de versregel. De voordracht biedt bij uitstek de mogelijkheid om beide betekenissen te laten uitkomen. Nu is het mogelijk dat Augustijnken het gedicht gewoon tweemaal voordroeg: eerst in de aperte betekenis, dan in de cryptische. Maar mogelijk worden dan de vaardigheden en virtuositeit van de sprookspreker in de voordracht onderschat. Het is niet ondenkbaar dat Augustijnken met de ritmiek, stembuiging, mimiek en gesticulatie die hem ten dienste stonden, de twee betekenissen van het gedicht in één voordracht duidelijk wist te maken. Augustijnken kan zijn gedicht bewust zó geconstrueerd hebben, dat het bij voordracht een lovend klaagdicht werd. Al speculerend, lijkt de volgende voorstelling van zaken denkbaar:

[Augustijnken spreekt:] `Mich heeft een ridder die waldoen haet [stembuiging omhoog, korte pauze] Tot geenre tijt [met stembuiging van laag naar hoog; weer korte pauze] hi es gemint [medegedeeld alsof dit het vervolg van de zin is; stembuiging van hoog naar laag naar hoog; langere pauze] Den trouwen goeden hi versmaet [stembuiging omhoog, korte pauze] Niet [hoog, korte pauze] hi es ter doecht gezint [hoog-laag-hoog; langere pauze]' etc.

Met de nodige gebaren en mimiek zal nu snel de dubbelzinnigheid tot het publiek zijn doorgedrongen. Misschien moet men zich de voordracht nog wel komischer voorstellen en voerde de spreker een stukje op waarbij hij zich telkens zogenaamd vergiste: de voordrager speelde steeds een deel van z'n tekst kwijt te zijn of te vergeten. Wat betreft de nadere interpretatie van de sproke: Heeroma heeft waarschijnlijk gelijk als hij het gedicht in de hoofse liefdessfeer onderbrengt, al lijkt er van een allegorisch raadsel geen sprake. Of men de tekst nu als klacht of als lofdicht leest, of

men de ridder nu opvat als 'anti-ridder' of 'ridder', de ondeugden c.q. deugden die hem worden toegeschreven, stammen allen uit het hoofse register: deugdzaamheid, trouw, kwaadaardigheid, arglistigheid, boosheid, prijzenswaardigheid, onzindelijk voorkomen, eer, rusteloosheid, onverschilligheid, mannelijkheid, dapperheid etcetera. Augustijnkens gedicht detoneert dan ook in het geheel niet in het Haagse Liederhandschrift. Het lijkt aannemelijk dat we vanaf vs.5 'Mich heeft een ridder [...]' te maken hebben met vrouwenstrofen, wat ook al eens door K.Meeuwesse is geopperd.*41 Er staat niet 'ik ben in dienst van een ridder', maar 'een ridder heeft/bezit mij'.*42 Augustijnken kan met de voordracht van dit gedicht derhalve een waar kunststukje hebben geleverd. Niet alleen kan hij de aperte en de cryptische lezing van het gedicht in één voordracht hebben doen uitkomen, hij nam als spreker via de vrouwenstrofen ook nog min of meer een vrouwenrol op zich. Misschien veranderde hij daarbij zijn stem van toonhoogte, of ondersteunde hij de woorden van de vrouw via uitbeelding met één of meer attributen, bijvoorbeeld een hoofddeksel.

Heeroma's vraag of een serieuze moralist als Augustijnken wel tegelijkertijd een grapjas kon zijn, behoeft nauwelijks van een antwoord te worden voorzien: Willems oeuvre toont dat ernstige moralisatie en boert elkaar goed verdragen kunnen. Daarmee zijn we weer bij Hildegasberch teruggekeerd, die weliswaar - voor zover bekend - zo'n kunststukje als Augustijnken niet leverde, maar toch evenzeer een bekwaam dichter en voordrager zal zijn geweest. Ook Willem zal over voldoende vakmanschap beschikt hebben voor een levendige voordracht van zijn gedichten. Bezwerende fluisteringen, veelzeggende stiltes, bulderende stemverheffingen en klaterende woordenstromen zullen, omlijst met de nodige gebaren*43, uitbeelding en mimiek tot zijn voordracht behoord hebben.*44 Mogelijk heeft hij zich in zijn presentatie nog laten inspireren door de volkspredikers. Heftige uitvallen naar het publiek zouden ontleend kunnen zijn aan de stijl van de boetepreek. Men denke aan uitvallen als de volgende: 'Nu siet, ghi domme creaturen' (4; 605), 'Ghi ghierighe minres vanden ponden' (27; 6 en 73; 208), 'Ghi, jonghe domme, in uwer joecht' (59; 16), 'Ghi dwase luden, mercty niet' (88; 42) en 'Ghi jonghe domme, waer ghi sijt' (119; 103). Voor wat betreft zijn drie quodlibets 87.Vander avontuer, 100.Van ghenoechten en 102.Een disputacie zal Willem vrijwel zeker onderscheid tussen de twee sprekende personages hebben gemaakt door middel van verschillend stemgebruik.*45 Datzelfde deed hij zeer waarschijnlijk als hij personages in zijn gedichten sprekend opvoerde.*46 Voor het publiek was de niet duidelijk gemarkeerde wisseling van spreker immers alleen hoorbaar bij stemwisseling.

Willem zal ook over het nodige stemvolume en de vereiste dictie beschikt moeten hebben. Indien hij in de ridderzaal van het Binnenhof niet alleen de heren en dames aan de tafel van de graaf met zijn teksten wilde bereiken, doch ook de rest van de zaal, dan zullen een krachtige stem en een duidelijke uitspraak onontbeerlijk zijn geweest. Als het publiek op de momenten van zijn voordracht gepaste stilte in acht heeft genomen, dan zal de spreker voordeel hebben kunnen trekken uit de akoestiek die een zaal eigen is. Maar indien het publiek rumoerig bleef, zal de akoestiek hem eerder hebben tegengewerkt. Gegeven echter de vaak bijzondere gelegenheden waarop hij sprak en de kennelijke waardering die men aan het hof voor zijn werk kon opbrengen, mag er in alle redelijkheid van uit gegaan worden dat het publiek voor de korte tijd dat Willem sprak met zekere aandacht naar hem zal hebben geluisterd.

Algemeen is aangenomen dat de sprookspreker zijn gedichten 'sprak', dat wil zeggen dat hij ze zonder melodie voordroeg. Voor de voordracht van het merendeel der sproken zal dit zeker het

geval zijn geweest. Daarmee staat de sproke dichter bij de Duitse Rede en Märe (die eveneens werden gesproken) dan bij de Duitse Spruch, waarvan men tegenwoordig aanneemt dat deze gezongen werd of tenminste gereciteerd 'in der Art des Gregorianischen Chorals im parlando-Stil'.^{*47} Alhoewel de meeste sproken op een spreektoon zullen zijn voorgedragen^{*48}, lijkt het toch niet geheel ondenkbaar dat bepaalde sproken zijn gezongen, al was het maar op een eenvoudige melodie. Men denke hier dan in het bijzonder aan de strofische sproken (met anders dan paarsgewijs rijmende verzen). Vormelijk staan deze sproken dicht bij de Duitse Spruch, die ook strofisch van karakter is. In het bijzonder van de Spruch, bestaande uit meerdere samenhangende strofen, heeft men aangenomen dat deze werd gezongen.^{*49} In de loop van de 13e eeuw reeds ging, althans in de Duitstalige gebieden, de spreker zich van de zanger onderscheiden en werd de spreekkunst populair. Rond 1350 moet er dan een duidelijk verschil tussen zangers en sprekers zijn ontstaan. Dit betekent echter niet dat sprekers na ca.1350 niet af en toe nog gedichten hebben gezongen. In 1405 treffen we in het Marienburger Treßlerbuch nog een spreker aan, die in elk geval over zangkwaliteiten beschikte: 'eyme sprecher [...] der do sang als eyn nachtegal'.^{*50}

De sproken van Willem leveren een drietal kleine aanwijzingen voor een eventuele gezongen voordracht. Als Willem in zijn strofische sproke 83. Hoemen voer die eere gaet schulenover de dichtkunst spreekt, dan heeft hij het over 'een melodi, Die den goeden toebehoert' (vs.86-87). Het woord 'melodi' kan hier geïnterpreteerd worden als '(liefelijk) gezang'.^{*51} Bisschop en Verwijs verklaren het hier evenwel als 'liefelijke kunst'^{*52}, en het woord laat ook nog andere interpretaties toe in de sfeer van 'genoegen'.^{*53} In 56. Van feeste van hylic zegt Willem:

Een dichter, die hem wel verstaet
Ende overdenct wat hem mach deren,
Dien dicht niet al sijns selfs begheren,
Want goet ghedicht ende niet te langhe,
Een schoen vertreck van nyewen sanghe,
Dat heeftmen gaern ter heren hove. (56; 162-167)

Zoals we hiervóór zagen, rekent Willem zichzelf graag tot de dichters die hun vak verstaan. Na deze poëtische uitspraak houdt hij zich er ook aan door het gedicht niet te lang meer te maken en tot een afronding te komen. En aangezien het weinig verbeeldingskracht kost om Willem te herkennen als één van de dichters die goede, niet te lange gedichten maakt, hoe bezwaarlijk mag het dan heten om in hem niet tevens een dichter te zien van af en toe een 'schoen vertreck van nyewen sanghe', een mooi verhaal^{*54} op een nieuwe melodie, of zoals het bij Van Oostrom vertaald is 'een mooi vertoog op nieuwe toon'?^{*55} De terminologie die in 31. Van sterven door Willem gebezigd wordt, lijkt dit te bevestigen. In de poëtische proloog van dit gedicht klaagt de dichter erover dat de heren en de clerus zich voor de waarheid niet willen openstellen, waardoor hij met zijn waarheidslievende sproken verstoken moet blijven van hun 'gunst' en 'hulde'. Vervolgens zegt hij:

Ic wil nu dichten vanden sterven,
Dat horen die heren node vermanen;
Doch wat si dencken, wat si wanen,

Twaer wel noet datmen hem seide (noodzakelijk)

Ende wat te voeren hem daer off leyde (voor zou leggen)

In sanghe of in rime slecht. (31; 12-17)

De dichter moet de heren confronteren met hun (verkeerde) denkbeelden in gezang of (gesproken) paarsgewijs rijmende verzen.*56 Indien we er van uit zouden gaan dat Willem hier, zoals vaker, zichzelf als maatstaf neemt, dan zou er nogmaals uit blijken dat gezongen sproken ook tot zijn repertoire hebben behoord.

Het is dus niet ondenkbaar dat Willem in het bijzonder sommige van zijn strofische gedichten - vooral die met anders dan paarsgewijs rijmende verzen - op een eenvoudige melodie ten gehore bracht. In dit licht moet hier aandacht worden gevraagd voor het strofische gedicht³⁷. Vanden wijnvaet dat niet alleen opvalt door zijn bijzondere rijmschema met vrijwel consequente afwisseling van staand en slepend rijm, maar ook door zijn sterk metrische tendenzen. Een fraai voorbeeld levert hier de tweede strofe:

Twas een wijnvat al gheheel,

Mit neghen banden wel ghebonden,

Alsoe volmaect datmen niet veel

Sijns ghelijcs een heeft ghevonden.

Die doecht die waer mi quaet te gronden

Vanden traen, die lach int vat,

Op dat mi God verliet die stonden,

Ic wilre u off segghen wat. (37; 9-16)

Het is een anachronisme nu begrippen als trochee en jambe te introduceren, maar het valt niet te ontkennen dat de strofe vrijwel geheel bestaat uit trocheeën en jambes, zoals hier weergegeven:

1. - o / - o / - o / -

2. o - / o - / o - / o - / o

3. o - / o - / o - / o -

4. - o / - o / - o / - o

5. o - / o - / o - / o - / o

6. - o / - o / - o / -

7. o - / o - / o - / o - / o

8. o - / o - / o - / o -

De strofe kent een regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen.

Zoals uit de weergave blijkt zijn vs.1 en 6 metrisch identiek (drieënhalve trochee), vervolgens vs.2,

5 en 7 (vierenhalve jambe), en tenslotte vs.3 en 8 (viervoetige jambe). Vs.4 lijkt metrisch het meest op vs.1 en 6.

Het is niet zo dat alle strofen van de sproke in hun metriek volledig corresponderen met bovenstaande weergave, maar tenminste moet vastgesteld worden dat ook de andere strofen sterk jambische en trocheïsche tendenzen vertonen. Zozeer zelfs, dat men zich nauwelijks kan ontveinzen dat het hier om lyriek gaat, ware de inhoud van het gedicht niet zo moraliserend-didactisch.*⁵⁷ Is in dit geval niet minstens een sterk vermoeden gerechtvaardigd dat dit metrische gedicht een gezongen voordracht heeft vereist? Richten we ter nadere adstructie de blik bijvoorbeeld op de openingsverzen der strofen van de sproke Vanden wijnvaet. Het blijkt dat in de 15 openingsregels der strofen twee metra domineren, in respectievelijk vijf en zes openingsregels:

vs.9 Twas een wijnvat al gheheel

17 Twas een traen drooch ende nat

57 Elcman sie wel wat hi doe! - o / - o / - o / -

97 Wanttet wel te gader hoert

113 Isser yemant die hem stoort

en viervoetige jamben:

vs.33 Die eerste band(e) hiet openbaer

41 Entie volcht altoes gaern den pat

49 Ic waent den sulken luttel vraemt

65 Den vijften bant, sult ghi verstaen

73 Den sesten bant, die willic ghien (hs.B)

105 Wye is oetmoedich, hem ghenoecht

Er resteren dan vier openingsverzen met afwijkende metra. Twee daarvan komen nog in (een derde) metrum overeen:

vs.81 Den sevenden bant set ic hier by o - o o - o - o -

89 Die achtende bant, een edel zaet

De slotverzen van iedere strofe leveren een nog uniformer beeld op. Van de 15 slotregels van elke strofe bezitten er zeven hetzelfde metrum. Het betreft hier viervoetige jamben:

vs.16 Ic wilre u off segghen wat

32 Ic sels(e) u noemen, hoerter naer

56 In trouwen, spade ende vroe

72 Twaer schade, soude hem misschien

80 Tot hem soe soudmen seggen: Tfy!

96 Die sulke vreuchde brochte voert

Even afgezien van de inhoud, gaat men mede op grond van de metriek en het strofische karakter algemeen uit van een melodieuze, gezongen voordracht van lyriek als die van Veldeke of hertog Jan van Brabant. Louter gelet op diezelfde metriek en datzelfde strofische karakter moet er ook een aantal sproken van Willem van Hildegarsberch voor een melodieuze presentatie in aanmerking zijn gekomen. Dat het metrum in de strofische sproken binnen bepaalde grenzen wel varieerde, hoeft een gezongen voordracht niet te hebben belet. Zoals bekend zijn melodieuze plooibaar genoeg om variatie in het metrum te kunnen opvangen, en bieden melodieuze veelal voldoende ruimte voor verzen met meer en minder lettergrepen.*58 Willems Mariagebed, 45. Een notabel, met als rijmschema aaabccbb, vertoont sterk jambische tendenzen. Anachronistisch gezegd treffen we zuivere viervoetige jamben aan in vs. 1, 3, 5, 9, 10, 17, 19, 20, 26, 31, (32?), 37, 39, 42, 43, (44?), 50, 51 en 52. Ook de andere strofische gedichten*59 mogen in meerdere of mindere mate metrisch van karakter genoemd worden. Globaal geldt evenwel dat hoe langer de strofische sproken zijn, hoe minder zij opvallen door een min of meer strak metrum*60, en hoe meer gevallen geconstateerd moeten worden van enjambement over de strofegrens heen.*61 Zeker dit laatste zou tegen een gezongen voordracht kunnen pleiten.*62 Toch laat het zich - met het nodige voorbehoud - aanzien, dat vooral de kortere strofische sproken zich voor vocale vertolking hebben geleend en dat Willem de basisbeginselen van zang en muziek meester kan zijn geweest.*63

Zelfs een melodische voordracht van strofische gedichten met eenvoudige instrumentale begeleiding lijkt niet geheel ondenkbaar, al begeven we ons nu meer en meer op het terrein der speculaties. Men zou bijvoorbeeld kunnen denken aan het aanslaan van een paar accorden of het aanstrijken van een paar tonen op een snaarinstrument tussen twee strofen in. In dat geval kan men vs. 241 in het strofische gedicht 73. Dit is vander ghiericheit, met als refreinregel 'Wapen over die Ghiericheit!', wellicht ook letterlijk-ironisch begrijpen: 'Want ic strijc op dove snaren'. Willem zegt dit aan een begin van een nieuwe strofe, nadat hij ter afsluiting van de vorige misschien een ferm accoord had aangeslagen op zijn instrument, of een krachtige reeks tonen had aangestreekt. Als instrument zou aan een vedel gedacht kunnen worden. Willem zegt in 20. Van drien figuren en 94. Van hoede immers:

Wye den doven pijnt te wreken (op te wekken)

Mit sanghe off mit vedelspeel,

Van beyden hoert hi even veel;

Weder men vedelt ofte singt,

Tgheluut hem cleyn in doren clingt,

Die willens doeff sijn voerden oren,

Als si die waerheit soudén horen. (20; 188-194)

Al conde een vedelen ende zinghen,

Waer hi anders onbedocht

Ende altoes sonder hoede wrocht,

Soe waer sijn conste cleyn te prisen.
Wye dat goede conste can,
Dat hise toocht voer elken man
Int ghemaet ende niet te vele;
Want maet is goet tot allen spele.
Men mocht mit vedelen of mit sanghe
Maken wel een spel soe lange,
Datmens liever niet en hoorde. (94; 90-101)

Mogelijk moeten deze passages veel minder abstract begrepen worden dan men zou denken: het is niet uitgesloten dat deze woorden nauw aansloten bij Willems eigen voordrachtspraktijk (temeer daar Willem direct na het laatste citaat over 'spreken' begint), al moet hierbij aangetekend worden dat bovenstaande twee citaten nu juist niet uit strofische sproken stammen. De Gelderse rekeningen lijken een aanwijzing te leveren voor een spreker die zichzelf op een instrument begeleidt. Het betreft in 1389 'enen speelman geheiten Giessen mit eenre gyteernen ende spruecken sprack', en op een andere plaats in de rekeningen 'meister Goessen den spreker die up giternen ende anders te spolen plege'.^{*64} De spreker Jan Vrouwentroost, bekend uit de Hollandse rekeningen, was ook muzikaal begaafd, want in de Bloise rekeningen keert hij als 'Vrouwen-Troest' terug als een fluitist 'mit eenre hantfleute'.^{*65} In 1373 vinden we in de Hollandse rekeningen 'enen spreker van Straburg die voir mijnen here up een rotte speelde'. In 1387 beloonde Willem VI een dichter-musicus, 'des hertoghen vedelaer ende dichter van Stolpe'. In de rekening over 1390 blijkt een vedelaar een leerling-spreker onder zijn hoede te hebben, want er wordt betaald aan 'enen vedelaer mit enen gheselle die spreken conde ende voir minen here ghesproken hadde'. En in 1394 wordt melding gemaakt van 'enen knecht die sanc ende dichte voir minen here geheiten die Wilde Vos'. Combinaties van spreek-, zangkunst en muziek waren in ieder geval niet uitgesloten.

Ondanks de mogelijkheid van een gezongen voordracht, eventueel zelfs met instrumentale begeleiding, moet men Willems sproken primair als woordkunst blijven beschouwen. Ten eerste omdat het merendeel van de sproken op spreektoon zal zijn voorgedragen. In de rekeningen wordt Willem naast 'dichter' niet voor niets als 'spreker' getypeerd: dat is wat hij in eerste instantie was. Nergens komen we hem met zoveel woorden als zanger tegen. In de tweede plaats is het Willem steeds te doen geweest om de inhoud van de sproken, om de boodschap die hij in zijn gedichten uitdroeg. Zang en muziek kunnen in een dergelijke conceptie louter gefunctioneerd hebben als fraaie doch bijkomstige omlijsting van de woordkunst. Feit is wel dat, indien er werkelijk sprake is geweest van enerzijds gesproken gedichten in versparen en anderzijds van veelal gezongen strofische sproken Willem van Hildegasberch daarmee wonderwel past in de brede Duitse traditie van Spruch-, Reimrede- en Märendichtung.^{*66}

5.3. Theologica practica en ars praedicandi

In 1886 zei K.E.H.Krause over de Rostockse fragmenten, zonder te weten dat Willem de dichter was: 'Alle 5 Fragmente gehören einer Dichtung religiösen Inhalts an: es sind Umschreibungen biblischer Lehren, wie sie den Brüder von gemeinsamen Leben, vielleicht auch den Predigerbrüdern

oder den mystisch angehauchten Franciscanern entsprechen würden'.*1 Wellicht schuilt er in deze typering ergens een kern van waarheid. In deze paragraaf wordt daarom een poging ondernomen (en niet meer dan dat) om enig licht te werpen op de relatie tussen preekpraktijk en Willems sprooksprekerskunst.

Alvorens dieper in te gaan op de *theologica practica* van de bedelordes, op de *ars praedicandi* en de *sermo humilis*, wordt eerst even stilgestaan bij de vraag of Willem op uitlatingen betraapt kan worden met betrekking tot de volkspreek of de bedelordes. Men mag er zonder meer van uitgaan dat Willem bekend was met het fenomeen volkspreek: elke 14e eeuwse leek kwam er onvermijdelijk mee in aanraking. Wellicht zinspeelt hij erop in 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven als hij zegt: 'Die dichten connen ende vinden Die horen altoes gaern onbinden Die woerden Goods entie scriftuer' (vs.1-3). Willem kan hier echter ook doelen op de kanselpreek of de voorlezing uit de Schrift. Misschien dat in 109.Vanden vier cussen een duidelijker zinspeling op een volkspreek gezien mag worden:

Die pijn ons Heren ende sijn doot

Hoert ic vertrecken teenre stede,

Ende wat van sinen leven mede;

Mar vier sticken sonderlinghe,

Die mi totter herten ghinghen,

Onthildic om te segghen voert (109; 10-15)

In 77.Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden komt Willem te spreken over verschillende geestelijke ordes. De toon is ironisch en spottend, en de dichter suggereert bijvoorbeeld dat niet alle franciscanen en dominicanen leven naar hun eigen leer. Maar hij voegt daar aan toe: 'Leven sy wel in horen zaken, Wye machse dan mit rechte laken?' (vs.41-42). Willem wil de goede geestelijken niet te na spreken (zie par.7.3.). In 85.Vanden monick steekt de dichter de draak met een wellustige dominicaner biechtvader, die zich door de duivel laat verschalken. Opvallend zijn Willems woorden in de proloog: 'Ic en wilde minen biechtvader Sonderlinghe niet al betrouwen In enicheit mit schone vrouwen; Want die vyant is naradich' (vs.22-25). Als de kat op het spek wordt gebonden, blijkt het een zware opgave zich aan de gelofte van kuisheid te houden. Willem behandelt het overbekende motief van de geile monnik, maar dat het geenszins de bedoeling van de spreker was om daarmee de spot te drijven met de dominicaner orde als geheel, behoeft geen betoog. Ook in 100.Van ghenoechten komen onder meer de franciscanen en dominicanen kort aan de orde. Zij worden, samen met kartuizer en augustijner monniken, geprezen als 'goeden luden' (vs.129), die innig tot God bidden en Hem in woorden en werken dienen. Een ironische ondertoon ontbreekt in dit geval. Over de preekpraktijk van de bedelmonniken laat Willem noch in positieve, noch in negatieve zin iets los. De spreker levert ook geen dusdanig felle kritiek op de bedelordes, dat daaruit een afkeer voor de preekpraktijk der monniken zou kunnen blijken. Het is onduidelijk of Willem de rondreizende predikers zag als 'gelijkgestemde' collega's, 'hinderlijke' concurrenten*2 of als moralisten van een heel andere orde.

Ongeveer de helft van Willems oeuvre bestaat uit religieuze sproken, en eigenlijk besteedt de spreker in vrijwel al zijn gedichten tenminste kort aandacht aan religieuze motieven (par. 5.1.).

Ruim driekwart van de sproken (ook de overwegend wereldlijke) neemt aan het slot een 'religieuze wending' (zie hierna). Als de preek gewoonweg gedefinieerd mag worden als 'instruction in faith and morals'*3 dan vervullen vele van Willems sproken een dergelijke functie. Het lijkt de moeite waard te overwegen of Willem misschien beïnvloed is geweest door de volkspreek en de preekpraktijk der bedelordes. Eén van zijn sproken lijkt Willem in elk geval aan de preekpraktijk te hebben ontleend, namelijk 17.Vanden waghen, een verhaal dat in diverse prekenbundels voorkomt (par.4.3.2.). En 27.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert lijkt aansluiting te zoeken bij de traditie van de risus paschalis, die voorziet in een komische kanselpreek met Pasen.*4

Voor wat de Middelnederlandse letterkunde betreft is het H.Pleij geweest die aandacht heeft gevraagd voor de preektechnieken van de bedelordes en de neerslag daarvan in de literatuur.*5 In tegenstelling tot de benedictijnen, die zich vooral op de adel richtten, de cisterciënzers, die de wereld ontvluchtten, en de augustijnen, die een tussenpositie innamen tussen hof en stad, waren de franciscaner en dominicaner bedelordes vanaf de 13e eeuw typisch stedelijke ordes die zich toeleghen op de stichting van de stedelijke massa's.*6 Naast het ideaal van de armoede in navolging van Christus en de apostelen, gold voor beide ordes het preken als de voornaamste opgave.*7 De stijl en techniek die in de kringen der franciscanen werden ontwikkeld ter belering van een breed publiek staat bekend als de sermo humilis, waarvan de grondprincipes reeds in de 3e eeuw door Augustinus waren beschreven.*8 Het kwam erop neer dat, hoe verheven de christelijke leer ook was, deze op duidelijke, eenvoudige, onopgesmukte en voor ieder verstaanbare wijze moest worden uitgedragen. In tegenstelling tot wat de retorica voorschreef (een verheven stijl voor een verheven onderwerp), bediende de christelijke redekunst zich van 'eenvoudige retoriek'. Het alledaagse, komische, satirische, erotische en zelfs het obscene mochten gebruikt worden om de verheven boodschap te verkondigen. Ook het, al dan niet op satirische wijze, tot uiting brengen van maatschappijkritiek, en de hekeling van sociale en morele misstanden, behoorden bij uitstek tot het terrein van de predikende bedelmonniken. Bekende motieven zijn onder meer: de (verdediging van de) door God gewilde standenorde en de taken van clerus, ridders en boeren, de huidige misstanden, de simonie, de onkuisheid, gulzigheid en hebzucht die hoogtij vierten onder de geestelijkheid, het Westers Schisma, de hoogmoed en hebzucht van de adel, de onderdrukking en uitbuiting van het arme volk, de malversaties in de rechtspraak, de plunderende ridders, de praktijken van kwakzalvers, de zwendel van kooplui en woekeraars, en het goddeloze gedrag en de sociale ambities van het gewone volk.*9 Steeds trachtten de bedelmonniken de tijdeloze bijbelse waarheid te verwoorden met behulp van begrijpelijke en herkenbare verhalen. In de volkspreek gebruikte men 'realistische' exempelen om daarmee de religieuze thema's voor het volk aanschouwelijk te maken. Pleij meent: 'Zoals Jezus zijn boodschap aan eenvoudige mensen verkocht met behulp van parabelen, zo moet dat in de middeleeuwen geschieden met exempelen, fabels, anecdoten [...]'.*10 Elk verhaal en elke historische gebeurtenis konden uitzicht bieden op de goddelijke waarheid. Alles was exemplarisch te duiden, achter alles stak een 'sin'. De franciscanen werden om hun specifieke beleringstechniek wel ioculatores Dei genoemd; onder hen bevonden zich ook de nodige 'vaganten, jongleurs en ander onorthodox volk', die het geloof uitdroegen met 'zang, dans, mime, voordracht en personificatie'.*11

De theologica practica der bedelmonniken, gestoeld op eenvoudige en aangename belering en gericht op de geloofspraktijk van een breed lekenpubliek, werd ook op grote schaal door auteurs te pas gebracht in de literatuur. Verhalen en teksten hadden, net als bij de 'allegorische' bijbelexegese

was gebleken, nooit alleen een letterlijke betekenis, maar dienden ook begrepen te worden in spirituele zin. Het inzicht dat - naast de Bijbel - literatuur niet (alleen) naar de letter, maar zeker ook naar de geest begrepen moest worden, bereikte in de 14e eeuw een hoogtepunt.*12 De theologica practica, 'entertainment op beleerende basis', gaf volgens Pleij weer voeding aan de theorie dat de poeta, de ziener-dichter, de aangewezen gids was 'om de relatie te verduidelijken tussen de dingen die op aarde te zien zijn en gebeuren, en de achterliggende waarheid die zij representeren'.*13 Van belang hierbij is de conceptie van de heilsgeschiedenis: 'De gebeurtenissen op aarde spelen zich af binnen een bepaald plan, dat van de heilsgeschiedenis. Dat plan heeft een begin en een eind, respectievelijk de Zondeval en het Laatste Oordeel, met het eeuwige Godsrijk daarna. Alles wat op aarde gebeurt, staat in het teken van dit plan, dat uiteraard van goddelijke oorsprong is. Daardoor staan alle gebeurtenissen in het perspectief van de jongste dag, ze leiden onafwendbaar naar het einde. En daardoor openbaren de tijdeloze waarheden van goddelijke oorsprong zich eveneens in deze gebeurtenissen op aarde'.*14 Het was nu de taak van de literatuur de verbanden tussen historische en contemporaine voorvallen en de heilsgeschiedenis duidelijk te maken. De letterkunde was, onder invloed van de theologica practica, aldus nog steeds Pleij, doortrokken van 'een op analogie-denken gebaseerd exemplarisme'.*15

Pleij haalt Willem van Hildegarsberch aan als spreker die zich ontpopt als ziener-dichter. Willem meent immers: 'Gherechte dichters bringhen voert Dat wair is ende salich mede Te comen totter ewichede'*16 (21; 18-20). En Willems sproke 38. Vanden ghesellen die ommeseylden is door Pleij reeds geïnterpreteerd vanuit het perspectief van de middeleeuwse boetepreek: de gezellen in het exemplarische deel van het gedicht staan voor de zondaars die op het schip van boete varen, vergaan, maar met Gods hulp op het laatste moment nog gered worden.*17 De religieuze boodschap in het slot luidt, dat men altijd op de dood en het eeuwige leven voorbereid moet zijn:

Wanneer u God die doot toesent,

Dat ghi te voren sijt bereyt:

Want nyemant tijt noch stont en weyt,

Hoe off waert hem sel gheschien.

Dus ist een wiselic voersien,

Die in weldoen ende in doghen

Tewighe leven heeft voir oghen. (38; 96-102)

Dat Willems sproken regelmatig veel weg hebben van korte, berijmde preken, valt niet te ontkennen. De spreker noemt zijn sproken zelfs tot tweemaal toe 'sermoen'.*18 Sommige van de aanspreekvormen die hij hanteerde, lijken aan de boetepreek ontleend:

Nu siet, ghi domme creaturen (4; 605)

Ghi ghierighe minres vanden ponden (27; 6 en 73; 208)

Ghi, jonghe domme, in uwer joecht (59; 16)

Ghi dwase luden, mercty niet (88; 42)

Ghi jonghe domme, waer ghi sijt (119; 103)

Zijn sproken lijken ook (groten)deels bestemd te zijn geweest voor een lekenpubliek (zie hoofdst.8), en getuigen vaak inderdaad op eenvoudige en onopgesmukte wijze van de bijbelse waarheden. De dichter valt bovendien regelmatig terug op de Bijbel en de geloofsleer als de meest fundamentele autoriteiten.*19 Willem maakte daarbij met enige regelmaat gebruik van verhalen, exempelen, allegorieën, fabels, historische schetsen en boerden om zijn al dan niet (expliciete) religieuze lering van een 'aanschouwelijk' kader te voorzien.*20 Een aantal gelijkenissen heeft de spreker zelfs aan de Bijbel ontleend. De spreker schuwde het alledaagse, komische en satirische niet. Willem heeft echter slechts weinig zijn toevlucht gezocht tot aangename vertellingen in de trant van 24.Vanden serpent, 74.Van Sinte Gheertruden min of 85.Vanden monick. Zijn oeuvre is ook niet als overwegend verhalend te kenmerken, doch veeleer als betogend. Willems publiek zal voldoende niveau hebben gehad om zijn meer directe moraliserende, vermanende en kritische teksten tot zich te kunnen nemen. Men zal zich ook hebben laten boeien door sproken die niet overwegend uit fictie waren opgebouwd.*21 Willems leer is echter wel steeds eenvoudig en duidelijk te noemen. Het prettige bij de interpretatie van Willems werk is dat wat hij bedoelt, hij over het algemeen ook gewoon met zoveel woorden zegt: het was niet zijn stijl om z'n publiek in het ongewisse te laten. De eenvoud en duidelijkheid betreft zeker ook de religieuze kant van de zaak: de spreker zocht steeds aansluiting bij de orthodoxe kerkleer, legde veel nadruk op het zieleheil van zijn publiek en bekommerde zich vooral om de praktische kanten van het geloofsleven (deugd, goede werken, communie, biecht e.d.). Hierop wordt bij de behandeling van de geloofsleer (par.7.2.) nog uitgebreider ingegaan. De gelaagdheid van Willems sproken is vaak onmiskenbaar: op het exemplarische volgde meestal de explicatie. In 91.Van twee bomen maakt hij dit na het exemplarische deel aan zijn publiek met zoveel woorden duidelijk: 'Voirtan [= in het vervolg] willic overluut Openbaren wat ic meyne, Al roer ic desen boom alleyn'*22 (vs.96-98). Waarop dan de uitleg volgt. De dichter spreekt van de boom bij wijze van exempel, maar achter het letterlijke verhaal gaat een belangrijker diepere (religieuze of morele) betekenis schuil. De dichter spreekt regelmatig in gelijkenissen. Willem presenteert zichzelf ook graag als kenner van de (goddelijke) waarheid, die hij uit de doeken wil doen (par.6.3.). Hij ziet achter het dagelijkse en eenmalige inderdaad het eeuwige en ware schuilgaan. De dichter is in staat om het ogenschijnlijk gewone in het perspectief van het buitengewone en goddelijke te plaatsen. En hij weet gebeurtenissen in het kader van de heilsgeschiedenis in te passen. In de sproke 35.Vander wrake Goeds wordt de nederlaag van het christenleger tegen de Turken bij Nicopolis in verband gebracht met andere keren dat God wraak nam: Willem noemt de verdrijving uit het paradijs, de zondvloed en de oorlog die Alexander de Grote voerde. In 70.Van ses articulen der werlt legt Willem getuigenis af van inzicht in de heilsgeschiedenis, beseft hij dat de mensheid zich in het laatste tijdperk bevindt, en spreekt hij de vrees uit dat de doomsdag nabij is. Aan het Laatste Oordeel, zo staat geschreven, gaan voortekenen vooraf en Willem merkt in het gedicht het Westers Schisma aan als één van de voortekenen. En de spreker was ook in staat verband te zien (of: te leggen) tussen Leiden, St. Petrus en de paus: alledrie zijn sleuteldragers voor een hoger heer en alledrie nemen zij daardoor sleutelposities in. En zoals in de boetepreek gebeurt, toont ook Willem zich kritisch ten aanzien van maatschappelijke misstanden (onrecht, corruptie, hebzucht, uitbuiting, twist e.d.).*23 Er bestaat zeker overeenkomst in thematiek tussen wat in de volkspreken en in Willems sproken ter sprake werd gebracht.

De sermo humilis was aan retorische regels onderworpen, die vanaf Augustinus zijn vastgelegd in de ars praedicandi.*24 In zijn studie over Der Teichner, de Duitse spreker die verwantschap

vertoont met Hildegarsberch*25, heeft E.Lämmert aandacht besteed aan de ars praedicandi. Lämmert heeft Der Teichner een duidelijke 'zielzorgende' rol toegedicht. Niet alleen heeft hij het sterke vermoeden dat de 'Reimsprecher' lid was van de Weense geestelijke broederschap 'der unbefleckten Empfängnis Mariae', ook gelooft hij in banden met kloosters, zoals de cisterciënzerkloosters Zwettl en Heiligenkreuz en het kartuizerklooster Mauerbach, en ziet hij nauwe contacten met de franciscaner bedelmonniken die werkzaam waren in de 'Laienmissionierung' in Oostenrijk. Er werden ten tijde van Der Teichner zowel clerici als leken ingezet in de strijd tegen de ketterse waldenzen, terwijl de coördinatie daarvan grotendeels in handen was van de franciscanen. Lämmert dicht Der Teichner met zijn eenvoudige berijmde preken een rol toe in de 'Laienmissionierung' aan hoven, in steden en dorpen en bij broederschappen.*26 In het laatste hoofdstuk van zijn studie staat Lämmert dan stil bij de sermo humilis-techniek en de (grote) invloed daarvan op het werk van Der Teichner.*27 Hij toont aan dat de dichter op verschillende belangrijke punten niet zozeer de retorische regels van de artes poetriae en de artes dictaminis volgt, als wel die van de artes praedicandi.

Grondregel in de ars praedicandi voor de sermones vulgares was het hanteren van de eenvoudige preekstijl, zoals we reeds zagen (Der Teichner spreekt van 'lichter predig'). Men moest in de preek terughoudend zijn met opsmuk en de preek diende aangepast te zijn aan het opleidingsniveau van het publiek.*28 Kritiek en vermaan behoorden algemeen te worden gehouden. Men mocht niet overgaan tot directe en persoonlijke aanklachten: op het noemen van namen en het partij-kiezen rustte een taboe.*29 Moeilijke geloofsvragen en ingewikkelde geloofsproblemen behoorden achterwege te blijven. De prediker moest afzien van behandeling van bijbel- of kerkvaderpassages die elkaar tegenspraken.*30 Het was daarentegen aan te bevelen om in de volkspreek gebruik te maken van exempla en actuele thema's.*31 Het exemplum was bedoeld als middel tot instructio en confirmatio, maar mocht geen doel op zichzelf worden. De nadruk moest liggen op praktijkgerichte moralisatie en didactiek; de preekleer stelde de eis van deutilitas.*32 Tot slot stelde de ars praedicandi de eis van de 'praedicatio in verbo et in facto': de prediker moest leven naar zijn eigen leer.*33

Willems werk sluit hierbij feitelijk nauw aan. Ook Willem hanteerde een eenvoudige stijl, aangepast aan zijn publiek naar verondersteld mag worden. De stijl van Hildegarsberch is bepaald niet 'klassiek retorisch' te noemen: men treft bij hem geen overdadig bloemrijk taalgebruik aan of uitgesponnen, ingewikkelde metaforen vol allusies. Daar was Willems eigen opleiding ook niet naar, zoals reeds is gebleken. De spreker hield zijn kritiek en vermaan inderdaad ook algemeen en hij noemde in dit verband geen namen (op één uitzondering na; zie par.9.2.). De dichter koos uitdrukkelijk geen partij in de Hoekse en Kabeljauwse twisten of het Westers Schisma.*34 Voorts was Willems weergave van de geloofsleer altijd eenvoudig en praktijkgericht. Kennelijk vermeed hij ingewikkelde geloofsproblemen en conflicterende opvattingen. Hij opteerde eigenlijk steeds voor de orthodoxe lijn, en hij verschaftte zijn goeddeels onderlegde lekenpubliek waarschijnlijk vaker confirmatio dan instructio (zie par.7.2.). Zoals gezegd maakte de dichter regelmatig gebruik van exempelen, die bij hem geen doel op zichzelf waren, maar steeds de praktische leer ondersteunden. Tenslotte was het nuttigheidsbeginsel in Willems werk prominent aanwezig (zie o.a. par.9.1.).

Lämmert heeft ook een aantal voorschriften uit de artes praedicandi naar voren gehaald met betrekking tot de opbouw van de preek en de argumentatie. Ter inleiding kon de prediker overgaan tot de 'invocatio divini auxilii' (Der Teichner doet dit overigens zelden), maar men kon ook openen met een sententie of een citaat uit de Bijbel of de kerkvaders.*35 In elk geval was het, net als in de retorica, gebruikelijk dat de prediker zijn publiek in de inleiding attentos, benevolos en dociles maakte.*36 In de narratio kon men beginnen met de afwikkeling van het eigenlijke thema. Aanbevelenswaardig was het om te beginnen met een exempel. De aard van het exempel kon velerlei zijn: ieder 'bispel' was eigenlijk geschikt, zolang het maar aansloot bij de instructie die volgde. Men kon gebruik maken van een bijbels exempel, maar dat was niet noodzakelijk. 'Wereldse' exempla, die in de late middeleeuwen meer en meer in zwang kwamen, konden evengoed gebruikt worden. Zelfs 'gewone' vertellingen konden op religieuze gronden gerechtvaardigd worden en ook actuele gebeurtenissen waren geschikt om als exempel te dienen. Het was echter mogelijk dat dit tot wildgroei leidde, en een andere beweging in de preekpraktijk streefde juist naar reductie van de verhaalstof ten gunste van de nadruk op de leer. Bij Der Teichner constateert men dat hij weliswaar veelvuldig van exempla gebruik maakt, maar dat zijn gedichten toch overwegend betogend blijven.*37 Het is overigens opvallend dat er in de preek en de daarop geïnspireerde literatuur weinig gebruik werd gemaakt van allegorese, een procédé dat nochtans bloeide.*38 Een ander principe voor de opbouw van de preek is de gebruikmaking van signa: tekenen die de verborgen waarheid onthullen, tekenen die in theologische zin de facies mundi vormen.*39 J.J. Murphy zegt over de reeds door Augustinus ontwikkelde visie op de signa: 'Thus for Augustine every thing in the universe is in itself a sign of something else which God intends an individual to understand'.*40 Een gewone steen kon bijvoorbeeld getuigen van Gods scheppende kracht. Vervolgens kent de ars praedicandi aanwijzingen voor de behandeling, uitwerking en verstrengeling van de stof in de preek: de modi dilatandi. Eén van de aanwijzingen, die bij het voorafgaande aansluit, is de modus exponendo metaphoras secundum proprietatem rei. De dingen zijn niet om zichzelf interessant, maar omdat ze de prediker kunnen dienen om uitleg te verschaffen. Zo kunnen dieren behandeld worden omwille van hun 'secundaire' betekenis.*41 Een manier van behandeling van de stof is de divisio: de puntsgewijze behandeling van een bepaald onderwerp. Alanus ab Insulis gebruikte regelmatig de driedeling.*42 Een andere wijze van behandeling is die van de modus dilatandi per causas et effectus. Men kon bijvoorbeeld de deugden en zonden niet alleen in hun verschijningsvormen behandelen, maar ook om hun oorzaken en gevolgen. De prediker kon onder andere ingaan op het naderend heil of de dreiging van de verdoeming.*43 Verder wijst de ars praedicandi op de mogelijkheid van de assignatio oppositorum. Men kon in de preek tegenstellingen uitwerken om daarmee bijvoorbeeld deugden en zonden te profileren. Maar het was ook mogelijk om aan de hand van de tegenstellingen te wijzen op de gulden middenweg.*44 Naast contrastering werd ook wel gebruik gemaakt van de 'progressieve' vergelijking: in een reeks vergelijkingen tussen deugden en zonden werd naar een climax toegewerkt.*45 Een belangrijke regel is die van de concordantia auctoritatum: het aanroepen van autoriteiten (Schrift, kerkleraars, klassieken) als getuigen.*46 Onder de modus ratiocinando seu argumentando valt een aantal aanwijzingen. Er wordt onder meer gewezen op het gebruik dat de prediker kan maken van lof en kritiek. Ook wordt de mogelijkheid geopperd om in de preek op voorhand te reageren op eventuele vragen of tegenwerpingen bij het publiek. Verder voorziet het voorschrift in het aanbrengen van voorbeelden en gelijkenissen ten behoeve van de bewijsvoering. Ook het gebruik van sententies was aan te bevelen.*47 Er valt in de late middeleeuwen een tendens

te bespeuren tot concretisering van de argumenten en de toespitsing van afzonderlijke problemen. De lering en verkondiging van de waarheid werden steeds concreter en pragmatischer. Men constateert een toename aan praktische toevoegingen in het exegetische deel van de preek, zoals aanwijzingen op het gebied van de rechtspraak, de commercie en de hygiëne.*48 De preek mondde uiteindelijk uit in praktische aanwijzingen en waarschuwingen. De slotvermaning met een beroep op het Laatste Oordeel en de dreiging van de hel is volkomen eigen aan de boetepreek.*49

Typerend voor de volkspreek was de inhoudelijke indeling in drieën, bestaande uit 'bispeel', praktische raadgevingen en vermaan. De preek is in zijn ideale vorm aldus opgebouwd:

-proloog

-`bispeel'

-exemplarische uitleg

-thematische uiteenzetting

-slotvermaan*50

Lämmert komt, zoals gezegd, uiteindelijk tot de conclusie dat karakteristieke kenmerken en voorschriften uit de ars praedicandi in het werk van Der Teichner duidelijk zijn terug te vinden. De 'Reimsprecher' volgde in zijn gedichten het voorbeeld van de volksprediker. Dit behoeft echter niet te betekenen dat iedere spreker de artes-regels expliciet heeft bestudeerd om ze (bewust of onbewust) te kunnen toepassen.*51

Ook Willem lijkt, in het licht van het voorafgaande, op één of andere wijze beïnvloed te zijn geweest door de praktijk van de volkspreek. In paragraaf 4.4. is reeds gedemonstreerd hoe Willem zich in zijn prologen moeite gaf om zijn publiek benevolos, attentos en dociles te maken.

Toegegeven moet worden dat Willems prologen verder niet bijzonder aansluiten bij de raadgevingen vanuit de ars praedicandi. De spreker begint nooit met het invoeren van goddelijke bijstand. Alleen in 35.Vander wrake Goeds vraagt de dichter aan Maria voorspraak te zijn bij haar Zoon ten behoeve van de christenheid. Willem vraagt echter niet om bijstand bij het dichten of spreken. Slechts in 45.Een notabel vraagt de spreker (wederom) Maria om algehele bijstand, en hij lijkt zijn dichters- en sprekersarbeid als geheel aan haar op te dragen: 'Maria, di bevele ic voort Mijn sin, mijn werck ende mijn woort' (vs.32-33). Het betreft hier evenwel geen proloog: het hele gedicht is een Mariagebed. Willem opent zijn sproken ook nauwelijks met sententies. In 33.Van dominus zegt hij in de proloog 'Wye schuldich is, die maeck hem vry Eer hi comt tot meerre schade' (vs.8-9; belofte maakt schuld). De (sententie-achtige) uitspraak moet echter op de dichter zelf betrokken worden, want hij belooft met een leerzaam gedicht te komen. Wel lijkt 55.Een notabel te openen met een sententie ('Die wanckel staen ende vaste schinen Brenghen den mensche dic in pinen'), maar in dit gedicht ontbreekt weer een geleding in inleiding, kern en slot. In de proloog van 85.Vanden monick maakt Willem inderdaad gebruik van twee sententies: hij heeft het erover dat 'stonde stelen leert' en dat 'Natuer is cranck int wederstaen' (vs.14 en 17). Deze sententies sluiten aan bij het vervolg van de sproke. Sententie-achtig lijken de uitspraken in de proloog van 103.Salomons woert: 'Die meest tot domheit is gheneghen, Hem denct dat hi die vroetste sy' (vs.8-9) en 'Soemen den dommen langher leert, Soe hi hem min ter wijsheit keert' (vs.13-14). Willem opent zijn sproken nooit met bijbelcitaten en de kerkvaders haalt hij al helemaal

niet aan. Men kan stellen dat de spreker veel meer voorkeur aan de dag legde voor poëtische introducties en literaire Natureingänge, voor onderwerp-aankondigende en direct belerend-moraliserende inleidingen (zie par.4.4.).

Kern en slot van Willems sproken vertonen veel meer overeenkomsten met de sermo humilis. Willems gebruik van allerlei soorten exempelen is evident. En alhoewel de spreker de nodige exempelen te berde bracht, wilde hij wellicht net als Der Teichner een overdaad aan (exemplarische) verhaalstof vermijden: ook Willems oeuvre als geheel is globaal genomen betogend van aard. Opmerkelijk is verder dat Willem zich evenmin sterk tot de allegorie voelde aangetrokken (zie par.4.4.).

Hiervóór is al aangegeven dat Willem de tekenen des tijds en het alledaagse aardse wist te duiden in theologisch perspectief, bijvoorbeeld aan de hand van het Westers Schisma, één van de voortekenen voor de naderende doomsdag.*52 Hier volgen nog enkele voorbeelden van de wijze waarop Willem aan dagelijkse gebeurtenissen en begrippen (signa) een religieuze invulling weet te geven. In 13. Vanden vrouwen die hoer kuken wachten vertelt Willem dat vrouwen graag met de jonge kuikens naar buiten gaan, maar vervolgens hun aandacht verdelen over het bewaken van de kuikens en bijvoorbeeld spinwerk. De kuikens worden dan door kraaien of eksters gegrepen. De vrouwen gooien de vogels nog wel stenen na, maar het is reeds te laat. Willem ziet er een diepere betekenis in en verheft het geheel naar een hoger, religieus niveau. Men moet altijd waakzaam zijn dat de ziel (kuiken) niet door de duivel (kraai, ekster) gegrepen wordt. Is de ziel eenmaal door de duivel meegevoerd, dan baat het werpen van stenen (zielemis) niet meer. In 69. Vander verrisenisconstateert Willem onder meer dat de komst van de schalken aan het hof de heren als een steen op de schouders drukt (zie vs.66-67). Willem zoekt nadrukkelijk de parallel met Christus' opstanding. Christus liet de Joodse (sic) bewakers bij het graf verblind en in onmacht achter. Als de heren de schalken geen geloof schenken, dan ziet men `der schalken moghenthede [...] blinden ende verdoven' (vs.72-73). Christus heeft de zware steen die op Zijn graf lag afgeworpen. Ook de heren moeten de steen afwerpen die op hen drukt door zich van de schalken te ontdoen:

Ende als die schalken van u vlyen,

Soe legdi of den zwaren stien,

Die die ziel ter hellen weecht; (leidt)

Ende als die steen is offgheleecht,

Soe moechdi rysen ende verclaren

Ende glorificeert mit Gode varen (69; 87-92)

In 82. Van ruste zet Willem aan de hand van het kernbegrip uit de titel uiteen dat alles rust nodig heeft. De mens heeft lichamelijke rust nodig, de heren hebben rust nodig en het land evenzeer. Willem waarschuwt ervoor dat men niet alleen aandacht moet hebben voor de lichamelijke rust, maar ook voor de zielerust. Wie zijn zieleheil weet veilig te stellen, verdient de eeuwige rust. Immers, God is rust (zie vs.48). In 90. Vanden figure vanden mensch heeft Willem zijn publiek willen wijzen op de wonderen Gods in de wereld. Hij doet dit aan de hand van de mens, want is de mens zelf eigenlijk geen wonder? De ziel van de mens is naar Gods beeld geschapen. De vrije wil stelt de mens in staat om te kiezen tussen goed en kwaad (de mens heeft dus zijn eigen lot in handen

met betrekking tot heil en verdoemenis). Wonderlijke menselijke vermogens zijn ook het verstand, het geheugen en het vermogen tot nadenken.*53 Met gedachten kan men de wil (i.h.b. kwalijke verlangens) beteugelen, omdat men al nadenkend kan anticiperen op eventuele gevolgen. Het geheugen herinnert zich het verschil tussen goed en kwaad, terwijl men met het verstand kan nagaan wat wijs en rechtvaardig is. En tenslotte is er nog het wonder van de menselijke stem, het spraakvermogen. Is het niet bijzonder dat ieder individu aan zijn stem te herkennen is? Men kan zijn stem ten goede en ten kwade aanwenden, dat wil zeggen: in dienst stellen van de waarheid of van de leugen. Maar de leugen speelt de duivel in de kaart en vormt naast hoogmoed in Willems ogen één van de zwaarste zonden. God heeft de mens dus voorzien van een ziel en een wonderbaarlijk, fijnzinnig instrumentarium van geestelijke en fysieke vermogens, waarmee hij in staat is zijn ziel 'een ewich leven' te bereiden (vs.288). Willem hoeft niet zijn toevlucht te nemen tot de wonderen der natuur, tot wonderlijke daden van heiligen (bijv. St.Gertrude) of tot hostiewonderen (bijv. het Amsterdamse sacramentsmirakel). Hij toont in deze sproke aan dat de mens als schepsel zélf al op allerlei manieren getuigt van God. In de sproke 104.Vanden lichtetenslotte speelt Willem met het begrip 'licht'. Hier volgt een parafrase van het begin: dankzij het licht is alles zichtbaar. Echter, kwade lieden doen dingen die het daglicht niet kunnen verdragen. De goede mens is blij met het licht, maar de kwade mens ziet zijn daden niet graag aan het licht komen. Bij een eerlijke rechtsgang zou het onrecht echter aan het licht moeten komen. De duivel, die het licht moet ontberen en in eeuwig duisternis leeft, zal kwaden en onrechtvaardigen in zijn duisternis willen trekken. Bij het Laatste Oordeel zullen de goeden het licht ontvangen en de kwaden de duisternis krijgen. Uiteindelijk komt Willem dus bij het Eeuwige Licht uit, dat God voor de mens heeft bereid en dat de mens tijdens zijn leven moet zien te verdienen: 'Soe ist al ant licht belanc, Des nymmermeer en wert verganc' (vs.195-196). Ook voor Willem geldt dat de dingen niet om zichzelf interessant - dat wil zeggen: het berijmen waard - zijn, maar om hun theologische implicaties.

Terug naar de regels voor de sermo humilis. Het hechten van 'secundaire', achterliggende betekenissen aan zaken en gebeurtenissen door Willem is hierboven zojuist geïllustreerd. Meerdere malen heeft Willem ook bepaalde onderwerpen puntsgewijs behandeld (divisio). Evidente voorbeelden hiervan zijn de sproken 4.Van den X gheboeden, 6.Van VII punten die wy voer oghen hebben soudon, 10.Dit is van drien coeren, 16.Van drien bloemen, 33.Van dominus(zeven deugden), 37.Vanden wijnvaet (negen deugden), 41.Van seven doechden der minnen,47.Van drierehande staet van heren, 49.Vanden twaelff maenden, 58.Vander heiligher kercken(zeven hoofdzonden), 64.Van die achte salicheiden, 66.Van drierehande lyden, 79.Vanden zekeren hope (twaalf geloofsartikelen), 97.Vanden drierehande staet der werlt en 109.Vanden vier cussen. Een zekere voorkeur had Willem voor drie- en zevendelingen. De deugden en zonden worden door Willem met enige regelmaat behandeld en ook aan oorzaak en gevolg heeft hij aandacht besteed. De oorzaak voor de zonde brengt hij telkens terug tot de mens, die zich keer op keer tot de zonde laat verleiden - de duivel is 'slechts' verleider. Steeds weer wijst de spreker op het belang van de deugdzaamheid in het perspectief van het zieleheil. Willem wordt niet moe telkens weer aan de consequentie voor de volharding in de zonde, namelijk de eeuwig verdoemenis, te herinneren (par.7.2.). In één sproke maakt hij expliciet gebruik van de techniek om deugden en zonden met elkaar te contrasteren, te weten in 41.Van seven doechden der minnen. Op de gulden middenweg wijst de spreker in 100.Van ghenoechten. In het dispuut wordt erover getwist of 'ghenoecht' (vs.19; genoegen, vermaak, genot)

als één van de bijzonderste giften van de natuur aan de mens geprezen mag worden. Enerzijds lijkt het genoeg te zeer aan het lichaam en de aarde gebonden te zijn om het heil te kunnen bevorderen. Bepaalde genoegens zijn God beslist onwelgevallig, zoals liegen, dobbelen, drinken en vloeken. Anderzijds kan genot heel onschuldig zijn en hoeft het de mens niet van God te vervreemden. Vele geestelijken dienen God met veel genoeg. God schiep in de mens bovendien geen perfect wezen. Genoegens horen bij het leven en maken het bestaan juist zo aangenaam. En het tegendeel, 'ongenoegens', zal het heil beslist niet naderbij brengen. In het slot van de sproke vinden de gesprekspartners elkaar: het beleven van aardse genoegens is niet verkeerd, zolang men daarbij maar God, het eigen zieleheil en de Eeuwige Genoegens voor ogen houdt.

Voorts vindt men bij Willem de techniek terug van het aanroepen van autoriteiten als getuigen. Zijn verwijzingen naar autoriteiten waren echter vaak weinig expliciet. Hij beriep zich nogal eens algemeen op de 'scriftuer', op 'meesters' en 'clerken', en op informatie van-horen-zeggen.*54 Willem spande zich aan de ene kant in zijn betoog kracht bij te zetten met een beroep op autoriteiten, aan de andere kant schoot hij in zeker opzicht te kort, omdat het hem aan 'harde' bewijsplaatsen ontbrak. De techniek van het loven en bekritisieren had de spreker echter weer goed in de vingers. Hij bleef wel altijd in het algemeen spreken en loofde - bijvoorbeeld - de rechtvaardige rechters, terwijl de onrechtvaardige rechters zijn soms uiterst felle kritiek ten deel viel. Ter nadere adstructie nog een ander voorbeeld: 109.Vanden vier cussen. Willem prijst de mensen die met Pasen ter biecht en communie gaan in de geesteshouding van Maria (liefde), Simeon (dankbaarheid) en Maria Magdalena (berouw). Hij levert heftige kritiek op de onverbeterlijke zondaars die zich gedragen als Judas.*55

Verder heeft Willem soms ook op voorhand gereageerd op eventuele vragen of tegenwerpingen vanuit het publiek. In 4.Van den X gheboeden tracht Willem het gehele gedicht door de volgende tegenwerping te weerleggen: het valt de mens te zwaar zich aan de tien geboden te houden (zie vs.76-77). In 79.Vanden sekeren hope bestrijdt Willem vanaf vs.351 de twijfel (die wellicht onder een brede laag van zijn publiek leefde) aan de algemene vleselijke opstanding uit de dood.*56 De vrij algemene kritiek die Willem in het begin van 77.Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden levert, heeft bij zijn publiek mogelijk de vraag opgeroepen waarop de spreker nu precies doelde. Willem springt hier althans op retorische wijze op in als hij zegt: 'Nu moecht ghi vorder vraghen mi, Wyen ic myen, of oeck waer by Dat ic spreke sulke woerde' (vs.81-83). Vervolgens verklaart Willem zich dan nader (zie par.7.3.). In11.Dit is van beschermen houdt Willem de spanning erin als hij zinspeelt op een woord dat is veranderd, zonder dit woord te noemen - ervan uitgaande dat hij de titel van zijn gedicht nog niet had prijsgegeven. In vs.34-35 stelt hij dan de tartende vraag, die wellicht bij zijn publiek leefde: 'Nu mocht ghi vraghen, by wat schoude Dat die zaeck is comen toe?' Dit legt hij dan eerst uit. Mogelijk speelt Willem hier een spel met zijn publiek, dat in eerste instantie wel zal hebben willen weten om welk woord het ging. Dat vertelt de spreker pas in vs.65.

Willems leer was meestal uiterst praktisch en concreet, en de spreker lijkt zich hiermee aan te sluiten bij de hierboven vermelde tendens. In het bijzonder heeft Willem zich bijvoorbeeld met de dagelijkse rechtsgang bemoeid: hij hekelde de corruptie en liet ook dan niet na om op de theologische implicaties te wijzen.

Het slotvermaan in Willems sproken sluit zich bijzonder vaak aan bij de praktijk van de boetepreek om het publiek attent te maken op het Laatste Oordeel en de dreiging van de hellestraf. Concreet: in ruim driekwart van de gevallen monden sproken aan het eind uit in religieuze bewoordingen. Men treft dan toespelingen aan op God, sterven, zieleheil, zaligheid, hel, hemel en/of het Laatste Oordeel.*57

Willems sproken laten zich in een aanzienlijk aantal gevallen inhoudelijk indelen als de volkspreek: exempel, praktische raadgevingen en vermaan. De opbouw van de volkspreek in proloog, 'bispel', exemplarische uitleg, thematische uiteenzetting en slotvermaan is, globaal genomen, wel degelijk vrij nauw verwant met de structuur van Willems gedichten.

Er valt kortom veel te zeggen voor invloed vanuit de *theologica practica* en de *artes praedicandi* op Willems werk, en dit geldt zowel voor de inhoudelijke als de vormelijke aspecten van zijn oeuvre. Over zijn kennis van de *ars praedicandi* moet evenwel hetzelfde worden opgemerkt als over zijn vermeende kennis van de *retorica* als geheel: Willem kan die kennis, gezien zijn opleiding, niet direct hebben ontleend aan bestudering van de *artes*. Willems retorische vaardigheden moeten stoelen op persoonlijk sprekerstalent en op ontleening aan de sprooksprekerskunst en preekpraktijk in de volkstaal. Contacten met en tussen rondreizende sprooksprekers en volkspredikers liggen zeker voor de hand; het is gewoon ondenkbaar dat Willem níet in aanraking zou zijn gekomen met retorisch begaafde sprekers en predikers.*58 De dichter heeft de kunst in de dagelijkse praktijk kunnen afkijken.

Toch is enige relativering hier op z'n plaats. In de eerste plaats is het onderzoek in deze paragraaf niet uitputtend geweest: eigenlijk zouden alle regels uit de *artes praedicandi* met het werk van Willem geconfronteerd moeten worden. Maar dan nog hoeft zo'n onderzoek geen zekerheid te verschaffen: de Latijnse *artes*-regels zal Willem niet bestudeerd hebben. In de tweede plaats blijft onze kennis van de *theologica practica* toch nog teveel in algemeenheden en speculaties steken en mag men zich bovenal afvragen hoeveel nu feitelijk bekend is over de reële middeleeuwse volkspreekpraktijk. Moet niet worden toegegeven dat gebrek aan substantieel volkspreek-materiaal, specifiek bestemd voor de voordracht, ons voor problemen stelt?*59 Want hoe verhielden de 'Latijnse' theorie, de schriftelijk gefixeerde 'tractaten' en de volkstalige praktijk zich tot elkaar? Bovendien: op welke punten wijken de *ars praedicandi*-voorschriften nu zo wezenlijk af van de algemene *retorica*- en *poëtica*-voorschriften, dat (exclusieve) beïnvloeding onomstotelijk valt vast te stellen? En zelfs als invloed vanuit de preekpraktijk evident lijkt, dan nog blijft het moeilijk in te schatten hoe groot die invloed nu was in het geval van Willem. Volkspredikers hadden, zeker in de 14e eeuw, niet het alleenrecht op bepaalde thema's, motieven en vormgevingsprincipes. Had inmiddels niet de sprooksprekerskunst een min of meer autonome voordrachtstraditie ontwikkeld, met een eigen (deels literair, deels religieus) motievenarsenaal? En was die eigen voordrachtstraditie dan niet allang een amalgaam van (klassiek-)retorische regels, wellicht voor een aanzienlijk deel uit de *ars praedicandi* afkomstig, en verder stoelend op ervaringen uit de volkstalige preek-, spreek- en zangpraktijk? Vooraleer we meer duidelijkheid verkrijgen over de relatie tussen sprooksprekerskunst, *theologica practica*, *sermo humilis* en *artes praedicandi*, is - voor zover mogelijk - voortgezet onderzoek noodzakelijk en wenselijk.

6. De wereld volgens Willem van Hildegasberch

In dit hoofdstuk zal een aantal prominente thema's en motieven uit Willems sproken behandeld worden in een poging een beeld te schetsen van Willems visie op de wereld. In het kader van deze studie was het niet mogelijk om volledigheid na te streven: het betreft hier een selectieve behandeling van (niet steeds nauw samenhangende) 'wereldse' aspecten uit Willems oeuvre. Eerst wordt aandacht besteed aan de voor Willem actuele kwestie van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Vervolgens worden behandeld: de hoofse liefde (opvallend door een gebrek aan prominentie!), Willems conceptie van de 'waarheid', het eerbegrip, de rol van het geld, de standenideologie en voorts meer in het bijzonder de rol van de heren, de rechters en de 'schalk'. In het volgende hoofdstuk komen de religieuze aspecten in Willems oeuvre aan bod.

6.1. De Hoekse en Kabeljauwse twisten

In een viertal sproken besteedt Willem meer dan terloopse aandacht aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten, een kwestie die hem kennelijk na aan het hart lag. In plaats van het verloop van de twisten te schetsen aan de hand van moderne studies*1, kan hierover wellicht beter meteen Willem aan het woord worden gelaten, om bij zijn uitlatingen de nodige kanttekeningen te plaatsen.

Willems sproke 63. Hoe deerste partyen in Hollant quamen is onder historici wel het meest bekend. Reeds de titel laat er geen twijfel over bestaan dat het gedicht de twisten tot onderwerp heeft. Willem begint zonder proloog direct het verleden van het Hollandse gravenhuis te behandelen en lof te spreken van de beroemde Hollandse graaf die in Henegouwen stierf. In deze graaf, die uitblonk in wijsheid, deugd en eer, en die zorgde voor eendracht en vrede, zal het publiek ongetwijfeld graaf Willem III de Goede*2 (1304-1337) hebben herkend. Deze inderdaad befaamde graaf, die de schoonvader van verschillende Europese vorsten was*3, overleed in 1337 te Valenciennes. Toen zijn zoon hem als graaf opvolgde, zo zegt de spreker, 'ghinct haestelic verkeren'*4, want deze zoon 'leefde zeer in overmoede' (vs.14, 17). Dat kwam, aldus de dichter, omdat 'hi was van hoghen bloede Van beyden syden uut gheboren' (vs.18-19). Hij hield zijn volk in een ijzeren greep, maar al vrij spoedig bleef hij 'optie Vreesen doot' (vs. 23). Ook deze graaf zal het publiek herkend hebben: het was de ridderlijke, dappere en avontuurlijke*5 Willem IV (1337-1345). Als zoon van Willem III van Henegouwen en Johanna van Valois - sinds 1328 zuster van de Franse koning*6 - was hij inderdaad van hoge geboorte. In 1345 sneuvelde hij te Warns tegen de Friezen in een poging dit weerspannige volk aan zijn gezag te onderwerpen. Afgaande op zijn bewoordingen, lijkt Hildegasberch niet zo veel met Willem IV te hebben opgehad, waarschijnlijk vanwege diens ridderlijke, overmoedige karakter. Hierna zal nog blijken dat de spreker het weinig begrepen had op strijd lust en ridderlijk gedrag. De graaf werd opgevolgd door 'des keyzers wijff van Romen' (vs.27), de hoogste vrouw in het Christenrijk. Na haar inhuldiging zou later evenwel twist in Holland komen. Eén van haar zoons, 'Hertoghe Willem maectse heer In Hollant' (vs.39-40) en niemand was die eer méér waardig. Aldus Hildegasberch. Met deze informatie kan het publiek evenmin veel moeite hebben gehad. Met de vrouw van Roomskoning en Duitse keizer Lodewijk de Beier is Margaretha van Avesnes (1346-1349, overl. 1356) bedoeld. Zij was de zuster van Willem IV, die kinderloos was gestorven. Op deze wijze ging de macht van de Henegouwse dynastie in het

graafschap Holland over in handen van het Beierse huis. De dichter vervolgt: op een gegeven ogenblik droeg Margaretha het gezag over aan haar jonge zoon Willem V (1349-1358, overl. 1389). (Men merke op dat Hildegasberch het met Margaretha en Willem V heeft over respectievelijk de moeder en de broer van graaf Albrecht van Beieren, één van zijn begunstigers). Hildegasberch komt vervolgens te spreken over de eerste aanleiding tot het ontstaan van de partijtengstellingen: nadat Margaretha het gezag aan haar jonge zoon (als verbeidend graaf) had overgedragen, 'wortet hoer gheraden, Dat sijt selve wilde behouden' (vs.42-43). De keizerin werd weer ingehuldigd, maar uiteindelijk won haar zoon het pleit en werd graaf van Holland. Zo is het in het kort inderdaad gegaan. Begin 1350 was Margaretha op aanraden van anderen op haar besluit terug gekomen om het bestuur over Holland aan haar zoon over te laten, omdat het met Holland snel bergafwaarts ging.*7 Toen zij het gezag weer op zich nam, zocht Willem aansluiting bij de oppositionele adelsfactie in Holland, later de Kabeljauwen genaamd. Tegenover zich vond hij nu zijn moeder met de zittende adelsfactie, later de Hoeken geheten. De twisten, die de vorm van een burgeroorlog aannamen, woedden tot 1354. Hildegasberch zegt:

Nu willic u allen openbaren

Waer off dat quamen dese partyen.

Die een wilde mitter vrouwen lyen,

Ende dander byden hertoghe bliven:

Dus quam in Hollant dat eerste kiven,

Des ghelijc in Zeelant mede. (en eveneens in)

Nu en macher helpen zoen noch vrede,

Die een en slaet den anderen doot, (of de één...)

Ende sulc die wort van haven bloot

Om deser partyen diemen draecht. (63; 56-65)

Partijchap werd de aanleiding voor de heftige twist. Willem V kwam uiteindelijk als overwinnaar uit de strijd, 'Die veel eeren was ghewoen, Die wile sijn daghen waren goet: God stercke noch dat edel bloet!' (vs.50-52). Deze woorden van Hildegasberch hebben ongetwijfeld betrekking op de krankzinnigheid die zich in 1357 in alle hevigheid bij Willem V openbaarde. In 1358 nam zijn broer Albrecht als ruwaard het bestuur over Holland, Zeeland en Henegouwen op zich en werd de inmiddels 'dolle graaf' overgebracht naar het kasteel Le Quesnoy in Henegouwen, waar hij tot zijn dood in 1389 in gevangenschap verbleef.*8 Maar blijkens bovenstaand citaat was het toen Willem deze spreek voordroeg nog niet zover: graaf Willem V was al wel krankzinnig geworden, maar nog niet overleden. Uit het gedicht blijkt wel dat Margaretha inmiddels was overleden, want Hildegasberch zegt vrijwel direct na het bovenstaande citaat: 'Der vrouwen ziel moet God bevreden, Die is sint van aertrijcke ghevaren!' (vs.54-55). Zodoende weten we dat deze spreek geschreven is tussen 1356 (Margaretha's dood) en 1389 (de dood van Willem V). Deze datering valt nog te preciseren aan de hand van de aanvang van Hildegasberchs literaire loopbaan, begin jaren tachtig. Daarmee staat vast dat deze spreek is ontstaan in de jaren tachtig van de 14e eeuw.*9

Terug naar de inhoud van de sproke. Nadat de dichter heeft geschetst hoe de twisten voortkwamen uit de machtswisselingen tussen Margaretha en Willem en de splitsing in twee rivaliserende partijen, stelt hij: 'Van deser plaghe an beyden zyden Is loghen teerste fundament' (vs.68-69). Wat hij onder 'loghen' verstaat is niet meteen duidelijk. Even verder zegt hij:

Want loghen die coemt voirden heer,

Dair sy malcanderen mede bederven.

Elck soud gaern te hove verwerven

Tsheren huld ende sinen dienst (63; 74-77)

Hier treft de spreker één van de kernen van de partijtwist: het berekenende werven naar de gunst van de heer in de hoop op een winstgevend ambt. De strijd was meer dan een dynastiek conflict tussen twee 'troonpretendenten': het was een strijd om de algehele heerschappij over het graafschap tussen twee (adels)facties. Wie aan de zijde van de toekomstige vorst stond, kon veelal verzekerd zijn van een goede positie binnen het graafschap.*10 En in dit verband spreekt Willem van 'loghen'. Dit moet waarschijnlijk begrepen worden in de zin van het koesteren van onzuivere, opportunistische motieven, het aanwakkeren en in stand houden van de tegenstellingen uit eigenbelang en het doen van bedrieglijke beloftes over en weer. De partijen ontleenden hun omvang aan de tallozen die trachtten in het gevlug te komen bij de toekomstige vorst om daar tenslotte zelf beter van te worden. En omgekeerd heeft de vorst uit eigenbelang geprofiteerd van zijn aanhang. Willem waarschuwt hier echter voor het rad van Avontuur, dat kan zorgen dat wie het ene moment met de bovenliggende partij de macht in handen heeft, het andere moment tot de onderliggende partij zal behoren. Zo komt er nooit een einde aan de twisten, meent de spreker, want degene die voorheen onderdrukt werd, zal zich vervolgens tegen z'n voormalige onderdrukker keren.

Het wordt duidelijk dat het op een ernstige misvatting berust om Hildegasberch als Kabeljauwsgezind te beschouwen, zoals De Jonge en ook Bisschop en Verwijs nog deden*11, dit op grond van de welwillende woorden ten aanzien van Willem V. Maar zoals al vermeld is, constateert de dichter 'loghen' bij beide partijen en spreekt hij van een 'plaghe an beyden zyden' (vs.68-69). Hij is nog duidelijker in de volgende verzen, wanneer hij de twisten heeft gekarakteriseerd als een zich voortslepende vendetta: 'Hier om slachten sy naden dommen, Dese partyen alle beyde' (vs.94-95). Inmiddels heeft Hildegasberch het niet meer over de tegenstellingen tussen Margaretha en Willem V, maar over de nog steeds voortsleuimerende of weer oplaaiende rivaliteit tussen Hoeken en Kabeljauwen in de jaren tachtig.*12 Hij zegt immers: 'Wair hoerde yemant ofte sach Alsulc wonder alser nu gheschiet [...]' (vs. 98-99). Vanuit dit oogpunt is het bijzonder verleidelijk om het gedicht nog preciezer te dateren, namelijk tussen 1385 en 1389. Alhoewel Albrecht van Beieren vanaf het begin van zijn regering zoveel mogelijk had getracht om boven te partijen te staan, ging hij vanaf 1385 opvallend de Kabeljauwen steunen.*13 Dit moet de nodige onrust in het Hoekse kamp teweeg hebben gebracht. Hoe het ook zij, Hildegasberchs stellingname in de kwestie luidt aldus:

Want Adam was ons eerste vader,

Ende wy sijn broeders alle gader,

Hier om isset boven maten, (buiten proportie)

Dat si dus zere malcanderen haten,

Die eendrachtich souden wesen. (63; 101-105)

Wat we nu echter zien, aldus de dichter, is dat het kind zich tegen zijn moeder keert*14 en dat de ene broeder (d.i. 'zoon' van Adam) tegen de andere strijdt 'Onderlinghe mit partyen' (vs.109).

Bange vermoedens maken zich van hem meester:

God die selse noch castyen,

Heb ic anxt, in corten daghen;

Want hi en machs niet langher verdragen

Die boesheit die daer nu regiert;

Want elkerlijc die visiert

Hoe hi den anderen mach bedrieghen. (63; 110-115)

Maar men houdt zichzelf voor de gek, want alleen de deugdzame mens hoeft het rad van Avontuur niet te vrezen. De dichter beseft evenwel dat de twisten zichzelf in stand blijven houden zolang de vorst liever 'schalken' - kapitaalkrachtige intriganten met opportunistische motieven*15 - aan zijn hof houdt dan deugdzame edelen. De adeldom schijnt niet meer te verplichten. Een oorzakelijk verband tussen de 'loghen' en de rol van de 'schalken' aan het hof is overigens niet denkbeeldig. Kapitaal was van groot belang in de twisten en ging in de politiek een steeds aanzienlijker rol spelen. De partijgangers die tijdens de twisten het meeste uitzicht hadden op hoge betrekkingen aan het hof waren degenen die de meeste financiële middelen ter beschikking konden stellen. Zo kwam het dat voor de grootste geldschieters de betere posities vrijkwamen. Willem zegt:

Mar die doeren sijn wyde ontdaen (deuren)

Jeghen den penninc, daer veel off coemt

Die plaghe, die ic nu heb ghenoeemt.

Want wye den penninc meest mach gheven,

Die wort te hove thants verheven. (63; 136-140)

Brokken en Van Oostrom hebben er reeds op gewezen dat in de 14e eeuw de materiële tegenstellingen binnen de adel de Hollandse partijtwisten aanwakkerden en dat de landsheerlijke financiën steeds afhankelijker werden van kapitaal van buitenaf. Van Oostrom meent: 'De geschiedenis van deze periode levert dan ook verschillende voorbeelden van lieden die, dank zij hun geld, entree verwierven aan het Hollandse hof'. In dit verband noemt hij de Amsterdamse koopman Willem Eggert (eind 14e eeuw).*16 Toch is de remedie voor de tegenstellingen in Willems ogen vrij eenvoudig: 'Grote heren ende machtich, Als sy verzoenen, so ist ghedaen' (vs.146-147). De heren zouden elkaar niet van hun goederen moeten beroven, maar eendrachtig moeten zijn. Men dient de hoogmoed, die Christus ten zeerste verafschuwt, te laten varen. En daarmee eindigt Willem zijn spreekwoord in religieus perspectief.

Er behoeft nauwelijks aan getwijfeld te worden dat Hildegasberch hier een juiste voorstelling van zaken geeft. Dat de eerste partijen in Holland zijn gekomen door de machtsstrijd tussen Margaretha

en Willem V, beide gesteund door (adels)facties, komt volledig overeen met wat er bekend is over de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De strijd ontwikkelde zich onder de (hoogmoedige) heren en adellijke families tot een ware vendetta, waarbij allerlei opportunistische politieke en economische motieven mede een rol van betekenis hebben gespeeld. Het is opvallend dat in dit gedicht de actieve rol van de steden in de twisten geheel ontbreekt. Het lijkt alsof Willem de factor van de steden niet onderkent, maar het ontbreekt een dergelijke veronderstelling aan de nodige realiteitszin. Eerder zal men de verklaring voor het negeren van de steden als geheel moeten zoeken in de richting van het publiek. Kennelijk was de sproke bestemd om de adellijke heren te vermanen, immers de hoogste gezagsdragers met de meeste verantwoordelijkheid. Daarbij achtte Willem het wellicht niet opportuun om de materie onnodig te compliceren door niet-aanwezige vertegenwoordigers uit de stedelijke elite te gispen. En waarschuwt Willem dan wel niet voor de invloed van de steden als geheel, hij waarschuwt zijn publiek wel voor de 'schalken', de intriganten aan het hof zelf, met wie waarschijnlijk individuele patriciërs bedoeld zijn (zie par.6.9.).

De volgende sproke waarin Willem aan de twisten refereert is 56. Van feeste van hylic. Op deze sproke wordt in hoofdstuk 8 nog nader ingegaan. Op deze plaats zullen slechts enkele passages uit het gedicht worden gelicht. In eerste instantie zinspeelt de spreker op de ruzieachtige atmosfeer in de adellijke kringen: in 1394, toen het gedicht werd voorgedragen, waren de twisten weer opgelaaid sinds de Hoekse moordaanslag, eind 1392, op Willem Cuser en Aleid van Poelgeest, de geliefde van Albrecht van Beieren. Albrechts zoon en erfopvolger, Willem van Oostervant, was zelfs verbannen wegens medeplichtigheid aan het Hoekse complot. De spreker zet vervolgens uiteen hoe een vorstelijk huwelijk - hier: Albrechts huwelijk - kan leiden tot een nieuw bondgenootschap waarmee een landsheer zijn macht in eigen gebied vergroot:

Een wel ghesinnet machtich here (verstandig)

Hout veel lants in groter ere, (moet houden)

Daer twee ghelike te gader kiven, (gelijke partijen)

Die willen beyde an tsoenste bliven (56; 91-94)

Weer blijkt dat de partijtegenstellingen in Willems visie hun hardnekkige voortbestaan danken aan de opportunistische strijd om riantie posities. Het is in zijn optiek noodzakelijk dat een vorst zich boven de partijen plaatst om vanuit z'n machtspositie beide partijen in bedwang te houden (vs.95-96). Even verder benadrukt Willem het belang van het verwekken van een erfopvolger, want

Als sonder gheboorte die heren sterven, (opvolger)

Hoer lant comter bi in node;

Die menighe lyen mitten brode (kiezen partij voor de heer met het geld)

Die wijl den heer sijn leven duert,

Dat zwairlijck na sijn lant besuyrt.

Want als een heer partyen heelt, (onder zich heeft)

Oeck hoe ghelike dat hi deelt, (zijn gunsten verdeelt)

Si moeten beyde sijn bedwonghen; (in bedwang gehouden)

Want wort een heer te tijt ondronghen (weggeroepen)

Sonder gheboorten, soe staet in vresen,

Sy en sellent onghelike tesen (naar willekeur plunderen)

Ende zwairlic in partyen scheiden. (56;98-109)

Dit kan het publiek herinnerd hebben aan de dynastieke perikelen rond de opvolging van de kinderloos gestorven Willem IV: het gevolg was een burgeroorlog tussen enerzijds Margaretha en de Hoeken en anderzijds Willem V en de Kabeljauwen, zoals hiervóór besproken. Tot zover⁵⁶. Van feeste van hylic.

De derde sproke waarin de twisten aangeroerd worden is 51. Van tregiment van goeden heren. De vraag is over het bestuur van hoevéél goede heren de spreker het heeft. Willem noemt geen namen, omdat zijn publiek ook in dit geval waarschijnlijk snel genoeg begreep over wie hij het had. Van Wijn en Van Vloten herkenden een drietal heren, namelijk Willem III, IV en V, maar Jonckbloet kon slechts besluiten tot twee heren: Floris V en Willem III.^{*17}

Alvorens na te gaan welke heren bedoeld zullen zijn, wordt hier, zeer in het kort, de inhoud van de sproke weergegeven. Door menig goede heer, zo zegt de dichter, blijft het land in rust. Een machtig heer die de goeden beschermt en de bozen straft, is zijn volk een zaligheid. Er was voorheen zo'n heer die zijn land in vrede hield en ieder recht deed. Op een gegeven ogenblik overleed hij en kort daarop begon het volk te twisten en splitsten de heren zich in partijen. Wie geen kasteel bewoonde wist nauwelijks waar hij een goed heenkomen moest vinden. De dichter karakteriseert de toestand 'spreekwoordelijk' met de woorden: 'Dus wast een wout sonder ghenade' (vs.51). Vervolgens kwam er een edele jonge heer orde op zaken stellen; hij verjoeg de boosdoeners en maakte de straten weer veilig. Hij liet zich door oude raadslieden adviseren. Uiteindelijk kunnen het volk, de koopman en de boer niet zonder de heren. Moge God alle verstandige heren behoeden, alsmede Willem van Hildegarsberch.

Zoals uit de parafrase al mag blijken, gaat het slechts om twee heren. Bij Van Wijn wordt de periode van onrust belichaamd door de Hoekse en Kabeljauwse twisten, bij Jonckbloet door de verwarrende toestand onder Jan I en Jan II. Jonckbloet heeft twee bezwaren tegen Van Wijns interpretatie. In de eerste plaats wordt Margaretha, die een belangrijke rol in de twisten speelde, in het gedicht niet genoemd. In de tweede plaats vindt men geen toespeling op de krankzinnigheid van Willem V, terwijl het gedicht onmogelijk vóór 1357 geschreven kan zijn. Volgens Jonckbloet is de beschrijving van de eerste heer volmaakt van toepassing op Floris V, en moet de tweede, jonge heer Willem III zijn, die als 19-jarige aan de macht kwam. De interpretatie van Jonckbloet kan evenwel geen stand houden. Indien de eerste heer Floris V is, waarom zwijgt de dichter dan in alle toonaarden over de laaghartige moord op deze vorst? 'Hier nae ghevelt alst wesen soude, Dat hi starf ende voer ter moude' is alles wat de dichter zegt (vs.37-38). Deze woorden duiden eerder op een natuurlijke dood. Van Wijns keuze voor Willem III ligt hier beslist meer voor de hand. Juist als in 63. Hoe deerste partyen in Hollant quamen fungeert Willem III hier als de rust en vrede brengende vorst. Willem IV komt vervolgens in 51. Van tregiment van goeden heren niet ter sprake. De oplossing voor de vraag waarom hij hier ontbreekt, is dat de sproke het bestuur vangoede heren behandelt, zoals de titel aangeeft. Deze opzet vereist derhalve geen strikt chronologisch historisch overzicht. Getuige 63. Hoe deerste partyen in Hollant quamen behoort de overmoedige Willem IV,

die zijn volk met ijzeren hand regeerde, wat Hildegarsberch betreft niet echt tot de goede heren. Ware Willem IV hier wel behandeld geweest, dan zou bovendien zijn dood in de strijd tegen de Friezen niet onvermeld zijn gebleven. Margaretha wordt in het gedicht eveneens overgeslagen, omdat het gedicht nu eenmaal over het bestuur van goede heren handelt. Met de periode van onrust die Hildegarsberch hierop aan de orde stelt, is wel degelijk de eerste fase in de Hoekse en Kabeljauwse twisten bedoeld. Vs.42-43 zijn wat dat betreft ondubbelzinnig: 'Tvolck ghinc onderlinghe striden, Die heren scheyden in partyen'. De jonge heer die daarop het land weer tot rust bracht, is kennelijk toch Willem V. In 1346 werd hij reeds op 13-jarige leeftijd als 'verbeidend graaf' met het bestuur van Holland en Zeeland belast en in 1349 was hij op 16-jarige leeftijd zelfstandig graaf. Daarmee kwam hij dus nog jonger aan de macht dan Willem III. In vs.72-77 gewaagt de dichter ervan dat de jonge graaf zich liet bijstaan en adviseren door een raad van ouden. Hiermee zal de raad onder leiding van Jan van Beaumont zijn bedoeld, van wie wel is aangenomen dat hij een tijdlang het feitelijke bewind voerde.*18 Brokken relateert dit laatste enigszins: Willem V werkte weliswaar nauw samen met de grafelijke raad, waarin Jan van Beaumont een zekere rol heeft gespeeld, maar het bestaan van een regentschapsraad of voogdijraad wijst hij van de hand*19 - hierop zinspeelt Hildegarsberch dan ook niet met zoveel woorden.

Eigenlijk nog duidelijker dan in 63. Hoe deerste partyen in Hollant quamen wenst de dichter hier blijkbaar geen kwaad woord te willen zeggen over deze graaf. Willem V had in de strijd nu eenmaal het pleit in zijn voordeel weten te beslechten en daarmee was dan toch een einde gekomen aan de desastreuze oorlog en kon de rust in het land weerkeren. Hildegarsberch zal dit laatste tot de grote verdiensten van de graaf hebben gerekend. Dit tekent de dichter dan eerder als iemand die de vrede liefheeft en de twisten liefst beteugeld ziet dan als Kabeljauwsgezind spreker. Partijchap was hem een gruwel, zoals bleek uit 63. Hoe deerste partyen in Hollant quamen. Dat Hildegarsberch een wat flatteus beeld van Willem V schetst en hier met name zijn latere krankzinnigheid verzwijgt, valt niet zo eenvoudig te verklaren. Er moet in elk geval rekening mee worden gehouden dat, indien Hildegarsberch dit gedicht heeft voorgedragen voor Albrecht van Beieren, hij het met Willem V over diens broer had. Daarbij is het ook denkbaar dat Willem V, ten tijde van de voordracht, inmiddels overleden was en de dichter het onnodig achtte om van de doden anders dan goed te spreken.

Nog een vierde spreek gaat, naar het zich laat aanzien, (geheel) over de Hoekse en Kabeljauwse twisten, te weten 52. Een exempel van partyen. Hier tekent zich weer de machtsstrijd tussen de heren af. Als oorzaak voor de twisten gelden hier de onderlinge afgunst van de heren en hun streven om hogerop te komen ten koste van anderen. Aangezien 52. Een exempel van partyen één van Willems meest cryptische sprekens is, moet hier nader op de inhoud worden ingegaan. Ten behoeve van de verstaanbaarheid zal van het gedicht een interpretatieve parafrase worden gegeven, waarin zoveel mogelijk getracht is de 'duistere' passages van een zinvolle betekenis te voorzien.

De dichter leidt zijn spreek in de ik-vorm in: ik ben met mijn 'zwacker const' afhankelijk van de vrijgevigheid der heren, die vaak gering is. Als ik kritiek lever op een heer, dan wordt mij dat kwalijk genomen. Als ik iemand roem, dan wekt dat bij menigeen afgunst op en dan vraagt men mij of ik niets beters weet. In de kern van zijn gedicht (vs.13-72) laat Willem de ik-vorm goeddeels los en vraagt: als 'weldoer' zoveel afgunst opwekt bij anderen, hoe lang zal de deugdzaamheid dan nog in aanzien staan? En is het nu zo erg als iemand die het verdient, geroemd wordt? Kwaadspreken is

eenvoudig: kritiek is snel geleverd. Uiteindelijk zullen ridders en knapen die geen lof verdienen, spijt krijgen van hun levenswandel. Maar wie zich zijn leven lang voor een goede zaak heeft ingespannen, die verdient het om nadien lof te ontvangen. Het is echter minder verstandig om die persoon reeds tijdens zijn leven te roemen. Daar zijn twee redenen voor: in de eerste plaats kan het altijd nog verkeren. In de tweede plaats werkt lof tijdens het leven als olie op het vuur: het wekt de afgunst van de andere heren op.*20 Inmiddels moet geconstateerd worden dat het volk zich aan het gezag heeft weten te onttrekken omdat de heren zich in facties hebben afgescheiden. Het zou het volk alleen maar ten goede komen indien de heren de onderlinge afgunst zouden laten varen. Het is immers bekend dat waar partijschap ontbreekt, de eendracht heerst. Bedenk dus goed waar u mee bezig bent en bezie welke last er op het land rust. Waar afgunst heerst onder vrienden, daar groeien de vijanden in kracht. Daarom moet de afgunst vervloekt worden! Dit stoort me namelijk. Wie het op anderen voorzien heeft, zal uiteindelijk in zijn eigen vlees snijden. Het zou geen overbodige luxe zijn als het recht weer zijn loop zou krijgen, want ondertussen wordt dit recht met voeten getreden omdat menigeen ten koste van de ander hogerop wil komen. Het zou evenwel beter zijn om niet zoveel ambities te koesteren, want wie hoog klimt kan ook diep vallen. Het slotwoord (vs.73-80) opent Willem weer in de ik-vorm: het is genoeg zo, ik wil er verder over zwijgen. Er gebeuren vandaag de dag veel vreemde dingen in binnen- en buitenland, die mij mishagen. Heb medelijden met de zwakkeren, want dat gebeurt maar al te vaak pas als het reeds te laat is.*21

In Willems visie liggen hier afgunst en machtshonger aan de partijtwisten tussen de heren ten grondslag. Dit heeft ernstige politieke gevolgen. De onderlinge verdeeldheid tast juist de macht van de heren en de eerlijke rechtsgang aan. En waar de heren aan gezag inboeten, daar kan het volk zich aan dit gezag onttrekken. Het zwakkere deel van de bevolking zal hiervan de dupe worden en een ander deel van het volk (denkelijk het patriciaat) zal in macht groeien, hetgeen voor de heren een gevaarlijke ontwikkeling betekent. Deze tendenzen vallen niet alleen in het binnenland, in Holland, te constateren, maar ook in het buitenland. Mogelijk doelt Willem hier op meer of minder recente partijtegenstellingen zoals in Gelre tussen de Bronkhorsten en de Hekerens, in Utrecht tussen de Lichtenbergers, Fresingen, Lokhorsten en Gunterlingen, in Friesland en Groningen tussen de Schieringers en Vetkopers, in Vlaanderen tussen de Leliaerts en Klauwaerts, in Luik tussen de Awans en Waroux en in Frankrijk tussen de Bourguignons en Armagnacs.*22 Werd hiervóór reeds geconstateerd dat Hildegasberch niet lijkt te rekenen met de steden als machtsfactor in de twisten, in dit gedicht betreft hij in ieder geval wel de 'bevolking' in zijn beschouwing. Een deel van het volk had te lijden onder de twisten, een ander deel koesterde sluimerende 'revolutionaire' sentimenten en leek zijn kans schoon te zien, nu de heren onderling zo verdeeld waren. Het is denkbaar dat Willem hier wel doelt op de bemoeienis van de steden en het patriciaat met de twisten om hun eigen positie te versterken.

De spoke roept voorts een aantal vragen op. In de eerste plaats: waarom zijn de bewoordingen waarin het gedicht gesteld is nogal cryptisch en vaag, en neemt Willem meerdere malen zijn toevlucht tot metaforen en sententies?*23 Kennelijk zal Willem er enerzijds belang bij hebben gehad om zich met dit gevoelige onderwerp tot op zekere hoogte in nevelen te hullen. Zoals reeds eerder is vastgesteld, diende Willem een zekere omzichtigheid in acht nemen, gezien zijn afhankelijke relatie tot het publiek. Willem stelt dit zelf al in zijn proloog aan de orde: onversneden kritiek en lof worden hem niet in dank afgenomen. Anderzijds moet men er ook rekening mee houden dat de spoke veel minder onduidelijk kan zijn geweest toen deze bij voordracht volledig in

de context van het moment paste. Twee andere vragen zijn: wat kan die context geweest zijn, waarin de sproke is voorgedragen? En was het Willems bedoeling - naast het hekelen van de partijtwisten - om met dit gedicht ook daadwerkelijk iemand impliciet te roemen? Op dit laatste zinspeelt hij immers wel. Als de lof bedoeld zou zijn voor Albrecht van Beieren, dan zou deze intussen overleden moeten zijn, want Willem zegt dat men iemand tijdens zijn leven niet moet roemen. Of Albrechts dood echter aanleiding kan hebben gegeven tot de vermanende woorden in deze sproke, is zeer de vraag. Indien er aan een overleden heer gerefereerd wordt, komt dan wellicht Willem V weer in aanmerking? Dit is denkbaar. Het is in dit geval aantrekkelijk de sproke kort na de moord op Aleid van Poelgeest en Willem Cuser in 1392 te dateren. De moord was gepleegd uit partijpolitieke overwegingen en vormde de aanleiding tot een hernieuwd oplaaien van de twisten. Intussen zal in de hogere kringen de herinnering aan Willem V nog niet vervlogen zijn; hij regeerde weliswaar niet meer sinds 1358, maar hij was pas in 1389 overleden. Eveneens aantrekkelijk is het om te veronderstellen dat 51. Van tregiment van goeden heren en 52. Een exempel van partyen bestemd waren om achter elkaar te worden voorgedragen. In de handschriften H en B staan de sproken in ieder geval na elkaar genoteerd, al behoeft dit op zichzelf niets te betekenen. Opvallend is het evenwel dat waar in 51. Van tregiment van goeden heren inderdaad twee goede heren - Willem III en Willem V - geroemd worden, de dichter zich in de navolgende sproke afvraagt waarom hij een goede heer niet zou mogen roemen zonder dat dit een afwijzende reactie van het publiek oplevert. In deze sproke blijft het hier verder bij: van expliciete loftuitingen komt niets terecht. Het lijkt daarom niet geheel uitgesloten dat 52. Een exempel van partyen althans ten dele gefunctioneerd kan hebben als een door de spreker ingecalculerde en geprepareerde poëtische reactie op eventuele kritiek; kritiek die op de voorafgaande sproke 51. Van tregiment van goeden heren kan zijn gekomen. Bovendien bieden de sproken na elkaar een boeiend contrast: de eerste sproke toont hoe twee goede heren regeerden met de Hoekse en Kabeljauwse twisten als een 'woud zonder genade' tussen hun bewind in. Willem V komt daarbij de eer toe de twisten tot bedaren te hebben gebracht. In de tweede sproke wijst de dichter kritiek op het loven van een heer af. Hij maakt het publiek er vervolgens op attent dat het land (wederom) zucht onder partijtegenstellingen, die uiteindelijk de heerschappij der heren als geheel schade zouden kunnen berokkenen. Enkele relativerende woorden zijn met betrekking tot deze hypothese evenwel op hun plaats. Mogelijk hebben de sproken nooit (of zeker niet altijd) in combinatie met elkaar gefunctioneerd en doelt de dichter met het roemen van een goede heer op niemand in het bijzonder, maar spreekt hij slechts in het algemeen.

Plaatst men de vier sproken van Willem over de twisten naast elkaar, dan onderscheidt men een hoeveelheid min of meer samenhangende politieke, economische en strikt individuele motieven, die tekenend is voor het complexe karakter van de Hoekse en Kabeljauwse tegenstellingen als geheel. De partijstrijd kenmerkt zich door hebzucht, machtshonger, opportunisme, gekonkel, afgunst, hoogmoed en wrok. En alhoewel een deel van de schuld aan de twisten buiten de landsheer lijkt om te gaan - men denke aan de vendetta's en de zelfzuchtige hovelingen die hem omringen -, uiteindelijk kan ook de hoogste gezagsdrager zich niet aan zijn verantwoordelijkheden onttrekken: twist en intriges zouden onder zijn bewind niet getolereerd mogen worden, temeer daar andere groepen in de samenleving willen profiteren van de verdeeldheid in de adellijke gelederen om hun eigen machtspositie te verbeteren. De tegenstellingen zijn Willem een doorn in het oog. Zijn remedie tegen de twisten is even simpel als idealistisch: slechts met verzoening en eendracht

kunnen de heren het tij keren. Daarbij is voor de landsheer de bijzondere taak weggelegd om zich boven de partijen te stellen en vanuit zijn machtspositie de tegenstellingen te beteugelen.

Behalve dat Willem de twisten in een viertal sproken breder behandelt, maakt hij in andere gedichten diverse malen toespeling op partijtegenstelling en twist. Zo zegt hij in 66. Van drierehande lyden tot zijn publiek: 'Ghi heren, nu trect voirwaert, Seldi mit eren voeren tzwaert, Ghi moetet andersins verweren Dan op malcander aldus te stryden' (vs.166-169). Willem veroordeelt in deze sproke de onderlinge strijd en de zucht naar 'grote zeghe Van vechten' (vs.152-153) en spreekt slechts met waardering over de dappere strijd die voorheen tijdens de kruistochten is geleverd. In 106. Van karitas waarschuwt de dichter tegen het niet in praktijk brengen van de christelijke naastenliefde: 'Sullen wy oude veete ophalen, Om dat wy machtich sijn te wreken', dan zal God ons dat zwaar aanrekenen, zegt hij in vs.174-177. Hier appelleert de spreker wederom aan het aspect van de bloedwraak. En in 99. Vanden doern ende vander lindespreekt Willem erover dat 'schalken raet' en 'onnutte miede Brengt in twiste sheren liede' (vs.243-244). Hier brengt Willem dus weer de aspecten van hebzucht en opportunisme naar voren als oorzaak voor de twisten onder de edelen. In 73. Dit is vander ghiericheit hekelt Willem evenzeer onder meer de hebzucht der heren, die aanleiding geeft tot onrecht, uitbuiting en partijschap, mede onder inblazing van bemiddelde schalken, die in de gunst van de heer zijn gekomen. In vs.88-93 zegt de dichter expliciet dat als een land rijk is, het de landsheer aan niets zal ontbreken. Maar als aan alle recht smeergeld te pas moet komen, dan zal de hebzucht leiden tot partijstrijd. Even verder onderstreept de spreker dit nog eens: 'Aldus maect Ghiericheit pertyen' (vs.97). En: 'Een wijs lantsheer, van sinnen vroet, Die mochte node om enich guet Sijn volc partyen laten kyesen' (vs.109-111). Willem pleit vervolgens weer voor eendracht (zie vs.117 en 126) en concludeert in vs.128-131:

Dus mach een lantsheer gheerne tyden (er op uit zijn)

Sijn volck te soenen alle ganghe; (allerwegen)

Want waer partyen duren langhe,

Daer wart van yammer veel bescreyt (beweend, betreurd)

In dit gedicht komt een deel van de schuld aan het voortduren der twisten bij de landsheer te liggen. Deze moet boven de partijen staan en zich inspannen om verzoening tot stand te brengen tussen de partijen. De landsheer is des te schuldiger aan de twisten als hij de toestand uit eigenbelang laat voortbestaan, namelijk om er zelf financieel op vooruit te gaan (men denke, naast omkoping, aan de toename van opgelegde boetes, inkomsten uit verbeurdverklaring van goederen etc.). Willem meent dat de vorst niets te kort hoeft te komen als er een einde aan de twisten komt en het land welvarend genoeg is. Met andere woorden: reguliere belastingen en andere inkomsten zouden toereikend moeten zijn.

In 117. Hoemen tende sal kennen voer tbeghin is het eveneens de landsheer die boven de strijdende partijen moet staan om de wandaden aan beide zijden te veroordelen: 'Sel een heer partye slechten, Soe moet hy scharpelijcken rechten An beyden zyden die misdoet' (vs.55-57). Alleen aldus kan het tot een verzoening komen. De dichter meent: 'Eendrachtich volc heeft dic ghewonnen Des partyen niet en connen Wel ghecrighen of verwerven' (vs.71-73). Willem spreekt in het bijzonder over de landsverdediging; eendracht maakt macht. In het algemeen prijst hij vervolgens een 'Eendrachtich volc' (vs.80) boven partijschap, want 'partyen staen altoos in zorghen' (vs.84). God heeft de

partijgenoten `weder lief nochte waert' (vs.86). Willem besluit dan ook aldus: `Wy moeten al ter rekeninghe. Die hier partyen onderlinghe, Dien hebben daer [=in de hemel] gheen grote macht' (vs.101-103).

Het is mogelijk dat Willem in 65.Een notabel van twee wynden in fabelvorm over de twisten spreekt. Hij vertelt hoe twee edele en dappere windhonden met elkaar vechten, maar door een ridder uit elkaar gehaald en aan de ketting gelegd worden. Een bunzing, `vuyl' en `onreyne', begint de twee honden echter weer tegen elkaar op te stoken, zodat hun boosheid andermaal opblaait. Een waakhond (`balch hont') ziet de bunzing en bijt hem dood. De dichter voegt hier aan toe: zo gebeurt het in het land. Als twee goede knapen elkaars vijanden zijn, dan lopen er altijd booswichten tussen die de onenigheid liever zien opblaaien dan tot rust komen. Ik wilde dat men ze een pak slaag gaf. In deze fabel kunnen de twee edele windhonden gezien worden als een Hoekse en een Kabeljauwse edele, die met elkaar strijd leveren. Het is zelfs denkbaar dat de twee honden model staan voor de twee partijen in hun geheel. De ridder die de twee twistende edelen uit elkaar haalt en in toom houdt, kan dan voor de landsheer staan. De bunzing, een laag en onedel dier, die maakt dat de tegenstellingen weer opblaaien, kan staan voor de schalk zonder adelbrieven, de intrigant aan het hof. Hij lijkt belang te hebben bij de strijd - te denken valt aan het vergroten van zijn macht ten koste van de verdeelde adel en van invloed op het landsbestuur, mogelijk ook uit commerciële overwegingen. Wat voor iemand er bedoeld wordt met de waakhond die de bunzing weet uit te schakelen, is niet geheel duidelijk. De landsheer zal hier wel niet bedoeld zijn, want als hij hiervóór reeds als ridder is afgeschilderd, dan zou de vergelijking mank gaan. Eerder zal de waakhond staan voor de raadsheer uit de grafelijke raad, die moet waken voor indringers. Maar men zou ook kunnen overwegen om in de waakhond de sprookspreker te zien, die op het gevaar van intriganten wijst. Het is evenwel niet de sprookspreker die de schalk een pak slaag geeft: hij zag alleen graag dat een ander (de waakhond) dit deed. Op deze manier is het mogelijk om 65.Een notabel van twee wynden te verstaan in de context van de twisten.*24 Het is uiteraard niet noodzakelijk om alle dergelijke bedekte en terloopse verwijzingen te begrijpen in de specifieke context van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Willem kan soms meer in het algemeen hebben gesproken, of, buiten Holland optredend, gerefereerd hebben aan andere partijtegenstellingen. Niettemin kan gesteld worden dat hij bepaald oog had voor de troebelen der twisten.

Willem was overigens, net als Boendale blijktens zijn Melibeus*25, ook gekant tegen oorlog en strijd in het algemeen. In 4.Van den X gheboeden, vs.288-308, keert hij zich tegen de bloedwraak: `Al waer u vader doot geslegen, Broeder, oem ofte neve, Men sal God die wrake geven' (vs.288-290). Als iemand ten onrechte en in hoogmoed de strijd aanbindt, dan zal hij Gods wraak over zich afroepen, meent de spreker (vs.304-308). Geweld is in zijn ogen slechts toegestaan ter zelfverdediging en in geval van oorlog, dat wil zeggen: als een land ten onrechte wordt binnengevallen en de heer het volk oproept om ten strijde te trekken (vs.292-303). Ook in 109.Vanden vier cussen hekelt Willem de bloedwraak: de mens moet `willen vergeven [...] Ende op die wrake niet al en micken' (vs.118-120). Wie altijd op wraak uit is, zou zich eigenlijk moeten spiegelen aan degene `Die sijns vaders doot vergaf Om Cristus doot, ende liet daer af Te wreken, doe hi wreken mocht'*26 (vs.123-125).

Strijd omwille van de strijd wordt door Willem afkeurend besproken in termen van `overmoet'. Zoals reeds vermeld is, typeert de spreker de ridderlijke graaf Willem IV in 63.Hoe deerste partyen

in Hollant quamen als iemand, 'Die leefde zeer in overmoede' (vs.17). Deze graaf sneuvelde dan ook uiteindelijk in de strijd tegen de Friezen. Een uitgesproken 'pacifistisch' standpunt neemt de dichter in 82. Van ruste in. Willem staat hier de algehele rust voor en betoogt bijvoorbeeld dat geschillen er zijn om bijgelegd te worden (zie vs.38-39). Hij valt verder uit naar degenen die de heren tot de strijd willen aanzetten*27:

Waer sijn si die den heren raden

Manslacht ende groten toern,

Dat si dit bispel niet en horen,

Hoe wel den heren ruste voecht, (past)

Op dat si hem keren ter doecht. (82; 92-96)

Aangrijpend is de toon in 87. Vander avontuer, waar Willem klaagt over de rijke die het heft in handen heeft:

Hi mach vechten, hi mach striden

Mit overmoede op sinen vyant;

Die arme moeder mede lyden:

Dits een recht in menich lant. (87; 213-216)

De arme wordt de dupe van alle strijd. Het moge duidelijk zijn dat Willem met 'recht' hier feitelijk 'onrecht' bedoelt. Ook in 90. Vanden figure vanden mensch verbindt de spreker de begrippen strijd en overmoed:

Sulc wil vechten, sulc wil kiven

In overmoede mit ghewelt,

Ende seit, hi is daer op ghestelt,

Hi wil sijn onrecht wederstaan. (90; 96-99)

Uit zijn woordkeuze proeft men Willems afkeuring voor dergelijke heethoofdigheid. In 78. Vanden ghedencke zet de dichter onder meer de 'gerechter eren' (vs.65) af tegen de 'ydel ere' (vs.67) die men in de strijd verwerft. Wie 'ydel ere' nastreeft, houdt geen rekening met zijn zieleheil. Deze 'ydel ere' verkrijgt iemand slechts 'Om wonder dat hi helpt bedriven, Ist mit vechten, ist mit kiven, Of dommeliken avonturen' (vs.69-71). Afkeer van oorlog komt verder naar voren in 92. Van feeste van heren, waarschijnlijk bedoeld om gesproken te worden op een toernooifeest.*28 Het is geen lofzang op de strijd met de wapenen. Willem prijst de heren, naar de woorden van Salomo, als ze hun zinnen zetten op 'weldoen' (deugdzaam gedrag) en blijdschap. En natuurlijk worden de beste ridders van het toernooi door de vrouwen en de herauten geprezen. Maar wat Willem in het bijzonder lijkt te bevallen aan het feestelijke toernooi, is dit:

Beroepen grote heren spel,

Dat comt den menen volke wel;

Want oerloghe, nijt ende swaer tempeest (geweld, rumoer)

Doen vergheten menighe feest

[...]

Wanneer die heren hem verbliden

Ende tot malcanders hove ryden,

Dan maken si pays, dan maken si vrede

Hem selven enten volke mede:

Dus wortet al in goeden hoghe.

Rust is beter dan oirloghe (92; 19-30)

Men kan beter in een toernooi op vriendschappelijke basis met elkaar strijd leveren, in een feestelijke en vreedzame ambiance, dan land en volk met oorlog teisteren. Al moet Willem daar wel aan toevoegen dat als een vredesverdrag niet tot de mogelijkheden blijkt te behoren, de landsgrenzen verdedigd moeten worden (zie vs.32-35). Vrede is altijd beter dan oorlog, maar in de optiek van de spreker is de oorlog uit zelfverdediging een geoorloofd, noodzakelijk kwaad. Dergelijke gedachten worden ook uitgedrukt in 99. Vanden doern ende vander linde. Een heer, zo meent Willem, moet bijgestaan door z'n raadsleden het recht in z'n land handhaven en geweld zien te vermijden:

Dus mach een heer, diet wel versint,

Houden al sijn lant in recht

Mit wijsheit sonder groot ghevecht.

Veel te vechten ende te striden

Dat maect vyanden tallen tyden (99; 90-94)

De enige legitieme vorm van wapengeweld is die van de rechtmatige (lands)verdediging, aldus Willem: 'Doch ist wederstriden goet, Daermen ghewelt ende onrecht doet; Want onrecht selmen wederstaen Mit striden, macht niet anders gaen' (vs.95-98). Willem pleit vervolgens voor een strenge grensbewaking omdat dit een eventuele agressor afschrikt: 'Want waermen stoute weer vermoet, Daer sijn die palen wel behoet, Entie heer heeftes prijs' (vs.103-105). Ook in 120. Dat elc sinen meerren ontsiet neemt Willem een 'pacifistisch' standpunt in. Dit moge duidelijk blijken uit de volgende verzen, waarin hij over de raadsheren van de vorst spreekt:

Mar den rade mach wel gruwen

Te raden, waren sijs wel voersint,

Daer een oerloghe of beghint.

Soe menich mensch, dies cleyn vermoet,

Wort by oerloochs spel ontgoet,

Ontlijft, gequetst ende oec verdreven,

Die in ruste plaghen te leven,

Ende nerghent in gheen schulde en heeft (120; 34-41)

Het is opvallend dat Willem het (gewone) volk regelmatig bij zijn beschouwingen over oorlog en strijd betreft en in bescherming neemt: oorlog en strijd mogen voor de hoge heren tot op zekere hoogte 'spel' zijn, voor de kleine luiden vormen ze een plaag.*29 Het volk loopt in tijden van oorlog veelvuldig meer gevaar huis en haard te verliezen, gewond te raken, te sterven of verdreven te worden, dan de adel. Het is volgens de spreker veel beter als ieder ontzag zou hebben voor z'n meerdere en zou proberen om conflicten op andere wijze dan gewapenderhand op te lossen (zie vs.56-59). De hoofse ridderlijke strijdidealen ontbreken bij Willem te enen male. Willem veroordeelt degenen die strijden om 'roem, Ende willen datmense hoghe noem' (vs.111-112). Het enige excuus voor de strijd dat hij accepteert is de zelf- of landsverdediging: 'Want onrecht selmen wederstaen Mit stryden, macht niet anders gaen' (vs.125-126).

De enige maal dat Willem zich gematigd positief over de strijd uitlaat, is in een passage van 115. Van goeden gedachte, als hij afkeurend over de hoogmoed spreekt:

Want hi, die viel den hoghen val, [= Lucifer]

Is selve een oersprong van hoveerde,

Daerom en staetse tot geenre weerde (is waardeloos)

Dan daermen manlicheit sel doen (behalve)

Ende inden velde wesen coen: (op het slagveld)

Daer machmen hoveerde tellen eer (aanmerken als)

Anders en doochse min noch meer. (115; 80-86)

Hoogmoed kan alleen van nut blijken als het tot dapperheid op het slagveld leidt. Deze mededeling behoeft geenszins in tegenspraak te zijn met verschillende 'pacifistische' uitspraken. Willem is weliswaar afkerig van twist, wraak en oorlog, maar hij rechtvaardigt de strijd als zelfverdediging. Vanuit die context bezien kan hij ook de dapperheid op het slagveld wel prijzen.

6.2. Hoofse liefde

Hoofsheid noch liefde (al dan niet hoofse) nemen een prominente plaats in Willems werk in. In feite komt de sexualiteit, hoe terloops soms ook, vaker aan de orde, namelijk als Willem spreekt over overspel, (on)kuisheid, hoererij en de zedeloosheid van de geestelijkheid. En ook de sexualiteit binnen het huwelijk, met als doel het verwekken van kinderen, komt bij Willem aan bod.*1

T.Brandis heeft in zijn werk over de Minnereden*2 een achttal sproken van Willem vermeld, die naar zijn inzicht iets hebben uit te staan met de (hoofse) liefde. Tot de categorie 'Liebesdichtung' rekent hij twee sproken: 46. Van twifel zou behoren tot het onderdeel 'Liebesklage: resignation' en 34. Vanden goeden vrouwen tot het onderdeel 'Gespräch über Liebe; Rat in Liebesnot'. Tot de categorie 'Minne- und Tugendlehre' behoren de andere zes sproken. Achtereenvolgens rekent Brandis 114. Wat een reyn wijff waerdich is tot de 'Lob der tugendhaften Frauen', 41. Van seven doechden der minnen tot de 'Ermahnung und Lehre: Minnegebote und Lehre an die Liebenden', en

32.Vanden ouden ende vanden jonghen tot de `Ermahnung und Lehre: Belehrung im Gespräch'. De sproken 23.Vander wankelre brugghen en 12.Van enen cruut ende hiet selve zouden behoren tot het onderdeel `Ermahnung und Lehre: Auslegung von Minne- und Tugendsymbolen', en 96.Vanden droem tenslotte tot het `Gericht: Klage und Anklage der Tugenden'.*3 Het staat evenwel te bezien of al deze sproken verondersteld mogen worden tot de sfeer van de `Minnereden' te behoren. Niet alle sproken lijken in een liefdescontext begrepen te moeten worden.

Tenminste één sroke staat in ieder geval duidelijk wél in de traditie van de hoofse liefde en literatuur: 34.Vanden goeden vrouwen. Diverse elementen althans zijn aan de hoofse lyriek ontleend. Ook I.Glier merkt in haar studie over de Duitse Minnereden op dat deze sroke van Willem het nauwst aansluit bij de oude vormen van hoofse vrouwenverering.*4 De sroke opent met de gedachte dat als een man zo gelukkig is dat een vrouw hem in alle eerzaamheid goedgunstig gezind is, hij haar zijn genegenheid moet tonen. Vervolgens begint de kern van de sroke als een minnedicht: `Ic hoerde een vrou goed utermaten Claghen [...]'*5 (vs.6-7). De vrouwenklacht betreft een man, die zich weinig gelegen laat liggen aan de genegenheid van de vrouw; hierop komt de dichter pas weer expliciet terug in vs.86. In vs.21 hanteert Willem het hoofse minne-idioom, als hij zegt dat iedere man `Gunst ende troost van gueden wiven' zou moeten hoogachten. Met name het woord `troost' is een sleutelbegrip uit de registrale minnepoëzie.*6 Vervolgens werkt de dichter een vrij originele gedachte uit: het gebeurt namelijk soms dat een verstandige vrouw hevig verliefd wordt op een eerloze `kaerl' (=boer) of een plompe dwaas, omdat hij `een weynich schoen van leden' is of `inden mont wat suet van reden [=taal]' (vs.27-28). De dichter acht hier de verhoudingen zoek en zegt in sententievorm: `Men soude een sot mit bonen azen, Hi en can gheen wiltbraet wel hantieren: Hoe soud hi dan mit vrouwen vertieren?' (vs.30-32). Vrij vertaald staat er: wat moet zo'n kerel met een dame? Een zot die de manieren mist om fatsoenlijk wildbraad te eten, moet men bonen te eten geven. Dat wil zeggen: een persoon van gering aanzien moet met een vrouw van zijn eigen stand genoegen nemen indien de manieren hem ontbreken voor de verfijnde omgang met een aanzienlijke dame. Vervolgens zegt de dichter dat het de eerbare, wijze en deugdzaame man wel betaamt om vrouwen eer te bewijzen. Daarmee komt de dichter op het motief van de veredelende werking van de liefde: de vrouw inspireert de man tot eer en deugdzaamheid (vs.50-55). Hieraan koppelt Willem een ander element uit het hoofse register: de `nydighe' (vs.56 e.v.) ontbreekt het aan eergevoel en schept geen behagen in deugdzaamheid: `Hi is den vrouwen al contraer Ende doet hem dickent groten vaer; Daer om heeft hi eer noch loff Daer die goeden houden hoff' (vs.65-68). In deze `nydighe' herkent men de `nider' uit de hoofse minnelyriek, de afgunstige kwaadspreker. Willem roept daarna een tegenstelling op. Tegenover de `nydighe' staat de (ideale) minnaar,

Die om prijs van vrouwen goet

Avontuert lijff ende schat,

Ende allent dat hy ye besat

In storme, in stride, in tafelronde. (bestorming; steek spel)

Wye ter minne draghet conde,

Dien ist leet tot allen tyden

Dat hy vrouwen hoort benyden (belasteren)

Mocht hijt keren mit bescheide. (34; 70-77)

Een dergelijke idealisering van de minne die aanzet tot ridderlijk gedrag is een unicum in Willems werk (wat enigszins te denken zou kunnen geven over de waarde die aan de woorden van de spreker gehecht moet worden). Willem weet vervolgens ook bij welke vrouw misogynie*7 kwaadsprekers de schuld van alle ellende leggen: bij Eva, die schuld had aan de zondeval en vervolgens al haar sexegenoten met haar. Maar Willem wijst in de vorm van een metrische sententie de doem die op het vrouwelijke geslacht rust resoluut van de hand: 'Al quam by Even onsen val, Maria die versoendet al' (vs.81-82) - en ook dit was overigens een gangbaar argument.*8 Derhalve moet een man een goede vrouw trouw dienen. En hiermee brengt Willem dan ook nog in het kort het hoofse dienstideaal onder woorden. Dan komt de dichter terug op de klagende vrouw uit het begin. Hij ruimt plaats in voor een monoloog in de vorm van een vrouwenklacht, zoals die bekend is in de minnellyriek.*9 Bovendien laat hij de vrouwe het beeldende taalgebruik van de jachtmetafoor hanteren, eveneens bekend uit de hoofse liefdeslyriek.*10 In dit geval tracht de vrouwe met volharding de genegenheid van haar uitverkoren man te winnen, gelijk de jager achter het vluchtend wild blijft jagen. Na haar monoloog neemt de dichter afscheid van de klagende jonkvrouw.*11 In zijn slotwoord (vs.122-148) geeft Willem dan nog een aantal wijsheden ten beste, waarvan vijf in metaforische vorm. Hij stelt vast dat 'Wye mit minnen es verladen, Die wil al voert sonder vertoeven' (vs. 122-123); de minnende verlangt ontwikkeling. Voor doorzettingsvermogen, meent de dichter, zal men moeten putten uit een combinatie van wilskracht en hoop. 'Die zieck is waer gaerne ghesont' (vs.134); men wil - met andere woorden - gaerne enig resultaat, enige vooruitgang in de liefde zien. En wie zich reeds de nodige inspanningen heeft getroost, geeft niet snel meer op, al ondervindt hij tegenwerking.*12 Maar het is (ook in de liefde) niet onverstandig om, alvorens het anker uit te gooien, na te gaan of men vaste grond kan vinden.

Bewijst Willem met deze sproke zijn bekendheid met de hoofse minnellyriek en de elementaire concepties van de hoofse liefde, hij heeft zelf geen lyrische tekst gedicht, maar een sproke met een veeleer betogende dan lyrische toon. In twee opzichten is deze sproke bijzonder. In de eerste plaats neemt de tekst een unieke plaats in binnen Willems oeuvre: geen enkele andere sproke is zo hoofse van toon.*13 Men krijgt zelfs bij het merendeel van zijn sproken de indruk dat hij de hoofse liefdesthematiek heeft willen vermijden, omdat deze kennelijk weinig paste in zijn wereldbeeld en taakstelling. In de tweede plaats is de sproke bijzonder omwille van de portee, die Willem zelf duidelijk formuleert in zijn vijf inleidende verzen: hij betoogt niet - zoals men binnen de traditie zou verwachten - dat de man na de nodige beproevingen beloond dient te worden voor zijn toewijding, maar omgekeerd juist dat de toenaderingspogingen van de vrouw uiteindelijk door de man gehonoreerd behoren te worden. Ondanks gebruikmaking van de traditionele terminologie, laat Willem de vrouw dingen naar de man.*14 Dat Brandis dit gedicht in zijn studie over de Minnereden heeft opgenomen, is volkomen terecht. Het moge uit het voorafgaande evenwel duidelijk zijn dat zijn nadere toelichting bij de sproke nauwelijks terzake is: 'Frauengunst gebührt nur dem Würdigen. [...] Vergeblicher Rat an eine Frau'.*15 Hieruit blijkt wel hoezeer de sproken van Willem in hun moeilijkheidsgraad soms onderschat kunnen worden.

De sproke 46. Van twifel kan geenszins tot de zuivere 'Minnereden' gerekend worden en krijgt in de studie van Glier over de Minnereden dan ook geen aandacht.*16 De dichter beweert in het gedicht weliswaar (sporadisch) verliefd te zijn (zie vooral vs.63-76) en hij geeft er ook hier blijk van

vertrouwd te zijn met de conventies van de minnellyriek. Mogelijk zinspeelt hij zelfs direct op die hoofse poëzie met de woorden 'Daer is menich die van minnen spreekt, Daer rechte lieve in ghebreect' (vs.69-70), daarmee het onpersoonlijke ceremoniële karakter benadrukkend. Maar hoe amoureux de dichter zich ook voordoet, in vs.214-215 wordt uiteindelijk duidelijk dat zijn geliefde geen vrouw van vlees en bloed is: 'Gheluc is der jonkfrouwen name, Die ic soecke sonder vinden'. De dichter is niet verliefd op een echte jonkvrouw of een ideaalbeeld van de vrouw, maar zoekt slechts de gunsten van het als dame gepersonifieerde Geluk. Willem heeft het publiek (opzettelijk) op het verkeerde been gezet.

Een amoureuze indruk lijkt Willem ook te maken in 23.Vander wankelre brugghen. De sroke opent met een Natureingang en de beschrijving van de maand mei: op zich kan dit als een aanwijzing gelden dat er een minnedicht gaat volgen. Hierna wordt verhaald hoe een jonkvrouw aan de overzijde van de rivier voor de dichter een brug van mooie woorden bouwt, waarmee hij haar kan bereiken. Als haar bedoelingen minder schoon blijken dan haar woorden, stort de brug ineen en belandt de ik-figuur in het water. Twee versregels kunnen verwijzen naar de liefde: 'Sy minnede mi voer alle dinck' (vs.68) en 'Dat icse minde sonder veynsen' (vs.127). De belering domineert evenwel en het is zeer de vraag of het hier om een minneleer of zelfs een zuivere deugdenleer gaat, zoals Brandis wil. Toch meent ook Glier dat het hier om een minneallegorie gaat, en zij voegt eraan toe dat zij van het beeld dat Willem in de sroke uitwerkt geen parallellen kent.*17

De sroke 12.Van enen cruut ende hiet selve is beslist geen minne- of deugdenleer, en wordt door Glier niet behandeld. Zoals hiervóór reeds aangeduid, is 'selve' een woordspel op 'salie' en 'geld' (en 'zelf/ego'?). Er bestaat daarom geen reden om dit gedicht tot de 'Minnereden' te rekenen. Met betrekking tot de sroke 32.Vanden ouden ende vanden jonghen kan wel gesteld worden dat het om 'Ermahnung und Lehre: Belehrung im Gespräch' gaat, maar ook hier ontbreekt te enen male de liefdescontext. Glier rekent de sroke voor wat z'n minnethematiek betreft tot de 'Randzone der Gattung', maar zelfs dit lijkt te sterk uitgedrukt.*18

Het gedicht 96.Vanden droem verhaalt over een gedroomde ontmoeting tussen de dichter en een droef allegorisch tweetal, 'Trouwe' en 'Gherechtichede' (vs.104). Zij zijn verdreven van het hof waar eertijds de eer werd hooggehouden, totdat de schalk zich aandiende. Ook allerlei andere deugden moesten sindsdien het veld ruimen: 'Waerachticheit, Maet ende Eer, Schaemte, Miltheit ende Oetmoet' (vs.108-109), 'Ghestadicheit' (vs.112) en 'Reden' (vs. 117). De deugdenleer moet wederom niet in een liefdescontext begrepen worden, ook al wil Glier deze nog tot de grensgevallen rekenen*19: de sroke handelt over heren en regeren, en is hekelend en politiek van aard. 'Eer', 'Waerachticheit', 'Oetmoet' en 'Ghestadichede' zijn bijvoorbeeld leden van de vorstelijke raad (zie vs.133-141, 151-156) en 'Miltheit' en 'Schaemt' fungeren als rentmeesters voor de vorst (vs.157-161). In het slotwoord richt de dichter zich ook exclusief tot de heren: 'Ghi heren, laet u des ontfarmen, Ende schaemt u alsulker maren, Dat Trou is uut die lande ghevaren' (vs.268-270).

In 114.Wat een reyn wijff waerdich is worden de deugden behandeld die een goede vrouw betamen. Zo moet zij bij God in de gunst staan. Ze dient thuis zachtaardig te zijn en moet onrust en ruzie zien te voorkomen, want een goede vrouw heeft de rust lief. Zij moet hoofs van taal en vriendelijk zijn, zowel in de kerk als op straat. Ze hoort vriendelijk te groeten, maar niemand te lang aan de praat te houden. Een goede vrouw mag voorts noch te gierig, noch te vrijgevig zijn. Zij dient bezoek gastvrij te onthalen en ze streeft als goede vrouw altijd naar eer en andermans dankbaarheid. Zij

behoort haar buren te vriend te houden en ook diegenen met hoofse woorden te bejegenen, die niet in eer leven. Voorts hoort de eerbare vrouw goede werken te verrichten en op kuise wijze haar eer te bewaren, want een goede vrouw vermijdt altijd schande. De sproke rept evenwel met geen woord over de liefde. Glier spreekt niet ten onrechte van 'eine Reihe zum Teil praktischer Verhaltensregeln' met betrekking tot de 'gesellschaftliche Funktion' van de vrouw.*20 Het gedicht laat zich dan ook veel gemakkelijker rangschikken in de categorie 'praktische wenken voor de goede 'huisvrouw', dan in de categorie 'lofdicht op deugdzaam vrouwen' in het perspectief van de (hoofse) minne. De sproke vertoont waarlijk burgerlijke trekjes; de adviezen lijken eerder bestemd voor voordracht in een meer burgerlijk milieu dan voor aanzienlijke adellijke dames.

Er is tenslotte nog één sproke die Brandis noemt waarin ook de wereldse, hoofse liefde aan bod komt: 41. Van seven doechden der minnen. Willem stelt eerst vast dat 'God is selve die hoogste minne' (vs.15). Vervolgens behandelt de dichter de zeven goede kwaliteiten die tot de liefde behoren. Eerst komt de oprechte eerbaarheid (kuisheid, schandebesef), daarna de vrijgevigheid, waarover de dichter opmerkt: 'Alsoe soud een man, die nauwe spaert [=gierig is], Dicke sonder vanghen jaghen, Woude hi hoghe minne draghen' (vs.68-70). De derde goede kwaliteit is hoofse taalgebruik: liegen, bedriegen, roddelen en snoeven zijn uit den boze. Ten vierde streeft de minne naar rust en bant zij 'hat' en 'nijt' uit. De vijfde minnedeugd is oprechte soberheid, de zesde het verrichten van goede werken, het 'weldoen'. De zevende en belangrijkste deugd is ootmoed, nederigheid. In vs.182-200 waarschuwt de dichter dan voor de 'nyders', die met hun kwaadsprekerij uiteindelijk meewerken aan hun eigen doom. Willem acht het verstandig om zoveel mogelijk voor hen geheim te houden. Na de behandeling van de zeven - toch voornamelijk wereldse - minnedeugden, merkt de dichter in zijn slotwoord op dat 'Die sijn oec Gode wel bequaem' (vs.203). Willem gebruikt het slot voor zijn niet ongebruikelijke 'wending in het geestelijke', al had hij bij de wereldse minnedeugden ook reeds de (te vermijden) hoofdzonden behandeld, te weten onkuisheid (vs.49), gierigheid (vs.58), haat en nijd (vs.97), gulzigheid (vs.118), traagheid (vs.141) en hoogmoed (vs.160). Men mag zich zelfs afvragen of het merendeel van de genoemde minnedeugden niet louter een functie heeft in hun oppositie tot de hoofdzonden, en of men hier onder het mom van een leerdicht over minnedeugden niet met een leerdicht over de zeven hoofdzonden te maken heeft. Willems slotwoorden met 'wending in het geestelijke' luiden dan ook:

Is die minne by naturen

Dus edel in hoer selfs beruren, (werking)

Soe sijn si salich diet bekinnen,

Dat si Gode ten voirsten minnen. (41; 219-222)

Glier zegt over deze sproke: 'Gebote der geistlichen und der weltlich höfischen Minne erscheinen merkwürdig geklittert in der Rede'. Ze concludeert: 'Doch handelt Willem van Hildegarsberch hier sachlich wohl primär von der Gottesliebe'.*21

Er zijn drie gedichten waarin de liefde (zijdelings) aan bod komt, die Brandis niet noemt: het eerste gedicht is 66. Van drierehande lyden, vs.91-150. De sproke bespreekt drie strevingen van de mens en het leed en lijden dat hij daarvoor moet doormaken. Daarbij biedt Willem telkens een alternatief. Als eerste noemt de spreker het streven naar bezit. In het geval van hebzucht leidt dit tot excessen. Het alternatief van Willem is: genoeg te nemen met wat God geeft en te leven in het besef dat de

mens sterfelijk is en de hemel zijn grootste beloning zal zijn. Als derde streving noemt de dichter het behalen van roem in de strijd. Het is evenwel verkeerd als heren elkaar bekampen en daarmee het getal van hun vijanden slechts vergroten. De enige gerechtvaardigde strijd is in Willems ogen hier de strijd voor het geloof. Als tweede smartelijke streving noemt de spreker de liefde. Het belangrijkste in de liefde is de trouw. Maar tegenwoordig wordt de beschuttende kracht van Venus' schild aangetast door de loszinnige, trouweloze liefde. Het is in Willems visie derhalve veel belangrijker te beseffen dat al het aardse vergankelijk is en dat de mens er goed aan zou doen Gods liefde te verwerven. De moraal van de sproke wordt adequaat verwoord in vs.194-195: 'Wat ghi lij, tis al verloren, Anders dan die Gode verkiest'. In deze sproke heeft Willem weinig op met de aardse, zinnelijke liefde en vormt deze voor de spreker slechts een aanleiding om te spreken over de hogere religieuze waarden en de geestelijke liefde.

Het tweede gedicht waarin de liefde aan de orde komt en dat Brandis niet noemt, maar Glier wel^{*22}, is 71. Van helen. Willem spreekt over het belang van de geheimhouding in het algemeen, bij raadsbesluiten en in de liefde, en hij besluit zijn gedicht met enkele religieuze overpeinzingen. De spreker hanteert in de passage over de liefde (vs.68-115) de hoofse terminologie. Hij betoogt dat geheimhouding geboden is bij een oprechte liefdesrelatie. Minnaars die hun mond voorbijpraten en opsnijden 'draghen minne sonder bediet [=waarde]' (vs.76). Als Venus twee geliefden bij elkaar brengt, moeten zij haar gebod van geheimhouding respecteren. Dit houdt de dichter voor aan 'Ridderen, knapen ende joncheer, Moghende vrouwen ende joncfrouwen' (vs.98-99). Zij moeten zich met hun geliefden niet in het openbaar aan de 'nyders' (vs.101) vertonen, want dezen kunnen de minne kwalijk velen en zullen trachten de relatie te gronde te richten. Willem gebruikt hier duidelijk het hoofse minne-idioom, put uit het arsenaal traditionele hoofse motieven en spreekt zich in deze passage bovenal niet relativiserend of negatief uit over de hoofse liefde. Een lyrische toon ontbreekt evenwel volledig. De sprokepassage onderstreept nog eens dat Willem met het hoofse cultuurgoed vertrouwd was, maar zelden de behoefte heeft gevoeld zijn kennis voor louter hoofsdichterlijke doeleinden aan te wenden.

Het derde gedicht dat niet door Brandis maar wel door Glier wordt genoemd is 94. Van hoede. De minne komt in deze sproke, naast allerlei andere kwesties, wel zeer kort aan bod, namelijk in vs.78-89. Willem betoogt dat wie 'hoghe mint' op zijn hoede moet zijn voor de listige 'nyders'. Immers: 'Die nyders sellen altoes peynsen, Hoe si loghen moghen zoeken' (vs.82-83), waarmee ze de mensen in problemen kunnen krijgen. Hier stelt Willem zijn kennis van de hoofse minnethematiek slechts voor een korte passage ter beschikking.

Tenslotte moet hier nog kort aandacht worden besteed aan een aantal sproken die Brandis niet noemt, en die de relatie tussen man en vrouw behandelen. Het blijkt hier telkens om huwelijkse relaties te gaan.^{*23} In 56. Van feeste van hylic vertelt de dichter dat man en vrouw trouw moeten zijn en in eendracht met elkander behoren te leven. Zij dienen elkaar in voor- en tegenspoed bij te staan. Dat Willem hier in het bijzonder het aristocratische huwelijk op het oog heeft, blijkt uit het belang dat hij hecht aan de politieke en dynastieke aspecten. Over liefde rept de dichter met geen woord. Een ander gedicht dat de relatie tussen man en vrouw thematiseert is 48. Hoe man ende wijff sullen leven. Weliswaar heeft Willem deze tekst aan Boendale ontleend, maar het feit dat Willem deze in zijn repertoire opnam, duidt erop dat hij zich met de inhoud kon verenigen. Ook hier ontbreekt het de sproke aan hoofse idealisme. De praktische adviezen beperken zich tot het leven der

echtlieden. Er wordt betoogd dat de relatie tussen man en vrouw gebaseerd moet zijn op wederzijdse liefde en dat man en vrouw één van wil dienen te zijn. Het huwelijk vervult voorts slechts één functie: het verwekken van kinderen. Het huwelijk is niet bedoeld om er de onkuise lustgevoelens in bot te vieren.*24 In de echtverbintenis vervult de man de rol van voogd over zijn wederhelft. Het is ook de man die het bezit beheert. De man moet zijn vrouw eren en liefhebben om haar schoonheid, maar vooral om haar goede zeden en deugdzaamheid. Ten slotte dient de echtgenoot zijn eega naar behoren te onderhouden.*25 In 77. Een onderscheit van hiliic ende van gheesteliken luden wordt de huwelijkse staat geroemd boven de geestelijke staat. Het huwelijk houdt immers de maatschappij in stand. En alle geestelijken zijn voortgekomen uit de verbintenis tussen een man en een vrouw. Deze spreekbeperkt zich evenwel tot deze vaststellingen met betrekking tot de echtverbintenis.*26 Over de huwelijkse man-vrouw-relatie handelt ook een passage uit 91. Van twee bomen. Willem oordeelt scherp over de overspelige echtgenote:

Een wijf, die heeft een goeden man,

Al daer sy kinder winnet an

Vier of vive, ses of seven,

Ende leefter by in goeden leven

Twintich jaer min of meer,

Entaer nae overghift hoer eer (91; 125-130)

die vervalft, aangetast door duivels gif, tot zware zonde. De spreker voegt er zelfs aan toe: 'Al quaem sire bi in groten leide, Des had si een deelkijn wel verdient' (vs.132-133). De vrouw die overspel pleegt, verliest 'Hoer eer, hoer guet, hoers mannes hulde' (vs.137). De vrouw, zo zegt Willem, zou haar man onderdanig moeten zijn. De man mag zijn vrouw in geval van overspel zonder meer verstoten, evenwel tót het moment waarop zij op haar schreden terugkeert! Indien de vrouw berouwvol terugkeert naar haar man en haar leven wenst te beteren, dan moet haar man haar vergiffenis schenken en weer tot zich nemen. Dit toch 'barmhartige' aspect in de visie van de spreker wordt hier ingegeven door de bijbelse leer van de vergiffenis en door de leer van het huwelijkssacrament, die het huwelijk in principe voor eeuwig gesloten acht.*27 In 99. Vanden doern ende vander linde komt een bijzonder aspect van de band tussen de adellijke heer en zijn vrouw aan bod. Hildegasberch benadrukt hier de zalvende rol die de echtgenote kan spelen in politiek-bestuurlijke kwesties. De ideale landsvrouwe wordt ten dele gekarakteriseerd in de rol van Maria, middelares tussen het volk en de landsheer. Als de heer zijn volk hard wil aanpakken, dan kan zijn vrouw hem van dit voornemen afhouden (vs.154-163). De vrouwe kan zich over het welzijn van het volk ontfermen (vs.182-193). En:

Hoert si dan karmen ofte claghen

Hoer volc in enigherhande node,

Die te bidden sijn te blode (bevreesd)

Horen heer, si mach hem vromen (tot voordeel strekken)

Ende inder noot te hulpe comen.

Dus ist den volke een grote vraem (voordeel)

Een edel vrou van goeder naem,

Want si lescht hoers heren toern. (99; 218-225)

Tenslotte kan de vrouw met haar feilloze gevoel voor eer en schande haar man ook waarschuwen voor 'Schalken raet' (vs.241). Met dit alles toont Willem veeleer aandacht voor het harmonieuze huwelijk te hebben, dan voor de (hoofse) liefde.

Eens te meer wordt duidelijk dat de hoofse liefde bij Willem niet tot de prominente thema's gerekend moet worden en nauwelijks een plaats heeft gekregen in zijn werk, ook al was hij wel op de hoogte van de hoofse lyriek en liefdesconcepties. Willem was als dichter blijkbaar wel 'hofs' maar niet 'hoofs'. Het woord 'hoofs' komt nauwelijks voor in zijn oeuvre.*28 Dit lijkt bevreemdend, aangezien Willem regelmatig in hofkringen verkeerde, maar in bepaalde opzichten toont hij zich kennelijk toch meer als een buitenstaander. Aan het Hollandse hofpubliek kan het vrijwel ontbreken van de hoofse liefdesthematiek in zijn werk niet gelegen hebben, getuige bijvoorbeeld de lyriek uit het Haagse Liederhandschrift zoals die waarschijnlijk ook in Hollandse kring gefunctioneerd heeft.*29 In de stiefmoederlijke behandeling van aspecten als hoofsheid en ridderlijkheid openbaart zich mogelijk de burgerlijke kant van Willems dichterschap: het ontbreekt hem wellicht aan reële affiniteit met dergelijke hofidealen. Meer aandacht heeft de spreker aan de sexualiteit en de reële huwelijkspraktijk besteed. Zijn visie op de huwelijksrelatie tussen man en vrouw is traditioneel.*30 En al lijkt hij meestal te spreken over het aristocratische huwelijk, een enkel gedicht van Willem is zelfs niet geheel vrij van burgerlijke trekjes.

Van de acht gedichten die Brandis in het kader van de Minnereden noemt, concentreert zich één werkelijk op de hoofse liefde, namelijk 34. Vanden goeden vrouwen. Van de gedichten die Brandis niet noemt, bevat alleen 71. Van helen een wat uitgebreider passage over de hoofse liefde. De spreek 23. Vander wankelre brugghen is een twijfelgeval. Glier meent terecht dat bij Willem 'der Anteil der Minne verhältnismäßig gering bleibt'*31 en concludeert: 'Zusammenfassend läßt sich [...] sagen, daß Willem van Hildegarsberch die Darstellungsweisen, Formeln und Lehren der Minnereden recht gut beherrscht, daß er aber thematisch die Grenzen der Gattung immer wieder nach den verschiedensten Seiten hin überschreitet. Minnelehre erscheint bei ihm selten isoliert, gleichsam als Selbstzweck, und auch kaum ausschließlich der höfischen Tradition verpflichtet. Sie bildet vielmehr, ähnlich wie beim Teichner, nur einen schmalen, wenig deutlich abzugrenzenden Ausschnitt in einer breiten Themenskala, die vielen Seiten des menschlichen Lebens gerecht werden will'.*32

6.3. De waarheid

Willem hechte groot belang aan de waarheid, zoals hiervóór al is aangestipt. Hij wierp zich regelmatig op als een soort wereldlijk en vooral geestelijk raadsheer met zekere inzichten, die het als zijn plicht beschouwde de waarheid*1 te verspreiden door middel van het woord. De waarheid is een centraal begrip waaraan Willem een aanzienlijk deel van zijn gezag als spreker ontleende.

Blijkens zijn sproken was Willem van mening dat het (hoogmogende) publiek teveel op zijn (triviale) wenken bediend werd zonder dat het de waarheid werd gezegd. Het publiek wenste de

waarheid niet meer te vernemen, al was het voor z'n eigen bestwil. Dit in tegenstelling tot vroeger, getuige onder meer de proloog van 41. Van seven doechden der minnen, waarin Willem betoogt dat de waarheidslievende dichtkunst vroeger werd geprezen, toen de eer bij de heren nog hoog in het vaandel stond geschreven. Tegenwoordig willen de heren niet meer 'Datmen hem die waerheit seecht' (vs.5). Hier blijkt al meteen dat Willem een connectie zag tussen dichtkunst en waarheid. Niet alleen willen de heren de waarheid niet meer horen, zij worden tegenwoordig ook niet meer vermaand, stelt Willem in 47. Van drierehande staet van heren. Als heren vroeger over de schreef gingen, dan sloegen ze na wat er geschreven stond, 'Off sy lietent hem beduden' (vs.41):

Nu gaetmen voer den heren huden (hoeden, verzwijgen)

Trechte loy ende wattet hout, (wet)

Si en sijns hem niet te seggen bout, (durven het...)

Die gheen diet openbaren soudent,

Sy decken twaer, si nemen gouden: (gouden munten)

Die ghiericheit verdrivet al (47; 42-47)

Om bij de heren in het gevlj te blijven, laat men na om hen te vermanen en profiteert men liever kritiekloos van hun rijkdom. En het zijn juist ook de clerici, aldus Willem, die zwijgen waar zij de heren vanuit hun kennis en inzicht zouden moeten kapittelen:

Die claerliken sien, men doetse winken, (door de vingers

Papen, clercken al ghemien; zien)

Hoe veel onrechts dat si sien,

Si worden doeff in hoer verstaen (47; 50-53)

Alleen voor het gerinkel van geld houden de clerici zich niet doof: als er florijnen uitgeteld gaan worden, blijken ze plots even scherp van gehoor als het everzwijn (zie vs.54-59). Ook in 58. Vander heiligher kercken moet Willem constateren dat de geestelijkheid zich niet naar behoren van zijn taak kwijt: 'Warent princen off baroen, Men soude hem alle segghen twaer' (vs.28-29). En in 70. Van ses articulen der werlt komt Willem eveneens te spreken over de tekortkomingen van de geestelijkheid, en houdt hij hen hun taak voor:

Ghi priesters, clercken mitten crunen,

Bedenct u selven wel te voren,

Waer om soe dat ghi sijt bescoren (tonsuur hebt ontvangen)

Off ghewyet in hogher waerde:

Ghi soudt den volke sijn een heerde, (herder)

Ende den heren segghen twaer,

Wat hoer zielen is contraer (70; 206-212)

De waarheid wordt verzwegen, kritiek wordt niet langer geuit. Het is een algemene tendens, die niet alleen de clerus valt te verwijten. In 39.Vanden meerblade moet Willem constateren: 'Nu en isser nyemant alsoe coen Die den heren dar castien' (vs.44-45). En in 82.Van ruste is het van hetzelfde laken een pak: 'Tis ter werlt alsoe ghestelt, Nyemant en darf die waerheit wagen' (vs. 136-137). De spreker daagt zijn publiek hier min of meer uit om er achteraan te denken: behalve Willem. En terecht, want direct na zijn uitspraak in 82.Van ruste begint hij de heren de waarheid te zeggen. Het is immers ook de taak van de dichters om kritiek te leveren en het publiek op de waarheid te wijzen. Veel dichters laten echter verstek gaan: vroeger beminde het publiek de waarheid, zegt Willem in 24.Vanden serpent, maar nu eert men de dichters niet meer. Als dit tegenwoordig nog gedaan zou worden dan zouden de dichters 'noch wel dichtens plien, Die nu zwichen ende loven' (vs.14-15). Kortom, waar de clerici en dichters zwegen en hun taak verzaakten, daar voelde Willem zich geroepen de waarheid te zeggen. Er is hier natuurlijk tot op zekere hoogte sprake van een dichterlijke hyperbool, maar dit neemt niet weg dat Willem het noodzakelijk achtte om, waar nodig, zijn kritische geluiden te laten horen, en als sprooksprekende leek de taak van de vermanende geestelijke en dichter op zich te nemen. De spreker was, zoals gezegd, sterk gepreoccupeerd met de waarheid en nam zijn taak hoog op. Regelmatig benadrukt hij het belang van de waarheid. In 4.Van den X gheboeden zegt hij, als hij aanbeld is bij het verbod op het afleggen van een valse getuigenis: 'op die waerheit selmen muren' (vs.517). En in 90.Vanden figure vanden mensch verwoordt de spreker het belang van de waarheid aldus: 'Die waerheit is beter veel dan gout' (vs.210).*2

De spreker rekent het tot de taak van de dichter om zijn publiek de waarheid te zeggen. Ondubbelzinnig klinkt het in 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven: 'Gherechte dichters bringhen voert Dat wair is ende salich mede Te comen totter ewichede' (vs.18-20). Niet alleen suggereren deze woorden dat Willems waarheid nauw aansluit bij die der clerici, de inhoud van het gedicht bewijst dat de spreker hier zuiver clericale stof behandelt (zie par.7.2.11.). In 24.Vanden serpent blijkt de waarheid nogmaals tot het terrein van de dichter te behoren: 'Want gherechte dichters zeede Dat is, die waerheit bringhen voert. Dichters waren wel ghehoert Die wijl datmen die waerheit minde' (vs.6-9). En ook in 82.Van ruste brengt Willem, in een achttal treffend geformuleerde versregels, de verbinding tot stand tussen waarheid en dichterschap:

Soe wye hem dichtens wil bewinden,
 Die sel die waerheit te kennen gheven
 Twisken sterven ende leven,
 Twisken archeit ende doecht, (kwaad, ondeugd)
 Twisken lyden ende ghenoecht,
 Twisken winnen ende verliesen,
 Twisken den wisen ende den riesen, (dwazen)
 Twisken onrust ende rust. (82; 10-17)

Vroeger hechtte men aan de waarheid, meent de spreker, maar vandaag de dag niet meer. Het publiek wil niet meer naar de waarheidslievende dichters luisteren*3:

Wat sy dichten, wat si maken,

Die die quaetheit willen laken

Entie waerheit openbaren,

Die striken wel op dove snaren. (24; 17-20)

Dit probleem snijdt Willem ook aan in de poëtische introductie van 7. Vanden coninc van Poertegael. Hij zegt dat 'Dichters conste is al contraer, Willen sy trechte waer ontbinden' (vs.4-5), want voor het publiek geldt dat 'Twaer en gaet hem niet in doren, Men sel die waerheit laten rusten' (vs.8-9).

Immers, zo zegt de dichter later in zijn gedicht: 'die waerheit hoertmen node, Dair die schuldighen sijn voir oghen' (vs.108-109). De waarheidslievende dichters ondervinden de nodige tegenwerking, zoals blijkt in 31. Van sterven: 'Die waerheit heeft altoes wedervechten Byder clesi, byden heren' (vs.6-7). Een dergelijke klacht klinkt in 64. Van die achte salicheiden*4:

Die nu nader waerheit meten

Mochten liever swighen stil,

Want elck wil horen sinen wil;

Daerom soe blijft die waerheit verborgen

Ende dichters hert in groter sorghen,

Want seyden sy een ygheliken twaer,

Sy worden thants hoers lijfs in vaer (64; 8-14)

Dat laatste zal wel niet al te letterlijk genomen moeten worden: waarschijnlijk bedoelt Willem eerder dat de broodwinning van de dichter in gevaar komt. Toch meent hij: 'Tes sienre camp dan hals verloren' (vs.18), het is beter om de strijd aan te gaan dan zich bij voorbaat gewonnen te geven. En hij vervolgt: 'Hierop willic mi verbouden' (vs.19), om daarna toch de waarheid naar voren te brengen. In 86. Van rechters gaat Willem rechtstreeks in de aanval tegen zijn publiek als hij zegt: 'Mar ghi en wiltet waer niet horen, Daer ghi soudt mede behouden bliven' (vs.70-71). Wie Willems ware woorden zou navolgen zou niet minder dan zijn zieleheil in veiligheid brengen. Maar kennelijk verwijfde de belangstelling van het gehoor te vaak bij wereldse geneuchten naar Willems zin.

Willem eist de waarheid tenslotte veelvuldig voor zichzelf op, zoals uit enkele voorafgaande citaten al min of meer gebleken is: hij claimt de waarheid. Hij is een dichter 'Die gaerne die waerheit spreken soude' (31; 10). En als hij in 4. Van den X gheboeden de autoriteit van de Bijbel achter zich weet, gebruikt hij als formulering: 'Nu wil ic mitter waerheit bewisen' (vs.80). Even verder zegt hij zelfverzekerd:

Ic wil die waerheit gaen beduden

Tot enen exempel goeder luden,

Daert nuttelijck is vertoghen. (4; 533-535)

Dergelijke zelfverzekerde 'Wahrheitsbeteuerungen' keren regelmatig terug. Een bloemlezing*5:

-Dat ic u segghe is waerheit fijn (12; 258)

-Hoert, ic sel u twaer beduden (19; 196)

-Hierop willic wesen coen

Ende spreken twair na mijn vermogen (24; 26-27)

-Als ic u noch wel*6 exponeren

Ende inder waerheit openbaren (27; 209-210)

-Nu willic twaer ontbinden bloot (58; 68)

-Ic wil die waerheit ontbinden (58; 77)

-Dat mach ic mitter waerheit bewisen (60; 43)

-Want mi is die waerheit cont (81; 269)

-Tis waerheit dat ic u telle (84; 94)

-Ic wil des wel ter waerheit comen (86; 30)

-Des dar ic wel der waerheit ghyen (89; 82)

-Dit is waerheit sonder loghen (90; 35)

-Ic wil die waerheit laten blyken (93; 21)

De 'waerheit' bij Willem moet eerst en vooral in morele en religieuze zin verstaan worden als de hogere, eeuwige waarheid, de 'Goddelijke' waarheid, de waarheid van Bijbel en kerkleer*7, die de mensheid tot het heil brengt.*8 Gods Woord is de waarheid. Hierover wil de spreker geen misverstanden laten bestaan. Over Christus en de Joden zegt hij in 64. Van die achte salicheiden:

Om dat hi die waerheit claer

Predicte ende leerde met,

So waren sy in toern op hem gheset,

Dat sy hem persecuci daden. (64; 222-225)

Het is de waarheid van het Woord Gods die de mens uiteindelijk tot het heil brengt. De dichter speelt een belangrijke rol hierin als hij zich op die waarheid baseert. Niet voor niets zegt Willem in zijn poëtische introductie bij 61. Van ghilden over de dichter: 'Can hi der scrifturen woort Nader waerheit wel versinnen, Soe mach hi aert van dichten kinnen' (vs.10-12). Waarheid, gewijde geschriften en geloof zijn voor Willem niet te scheiden grootheden, zoals ook nog eens blijkt in 81. Vanden sloetel, waar de spreker in vs.43-44 'waerheit' en 'scriftuer' met elkaar in verband brengt.*9 In 6. Van VII punten die wy voer oghen hebben soudē noemt de spreker een zevental zaken, die de Christenmens niet uit het oog mag verliezen. De mens moet zijn zonden onthouden en in berouw overdenken (1), hij moet beseffen dat het leven kortstondig is en gedenken te zullen sterven (2), en hij dient zich voor te bereiden op zijn dood, die altijd onverwachts komt (3). Verder blijkt de mens van nature nooit genoeg te hebben en nimmer tevreden te zijn, en dat is iets om zich voor te hoeden (4). Hij moet het komende oordeel voor ogen hebben (5) en zowel rekening houden

met de mogelijkheid van hellestraf (6) als van de hemelse vreugde (7). Deze religieuze raadgevingen, met aandacht voor de vier uitersten (dood, oordeel, hemel en hel)*10, verkondigen de waarheid, maken er deel van uit. Aan het eind van zijn inleiding zegt Willem namelijk: 'Soe soudén wi billics sonderlinge Voer ogen hebben soven dingen, Die die waarheit doen orconden' (vs.33-35). In 16.Van drien bloemen roemt de dichter tarwe, wijn en vlas als 'bloemen der waarheide' (vs.26), omdat ze een centrale functie in het sacrament van het altaar vervullen, respectievelijk als hostie, miswijn en linnen altaarkleed. Tarwe, wijn en vlas leiden de mens kortom, middels de H.Communie, tot de waarheid en tot het heil. En als Willem in 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven (vs. 18-20), 27.Van drien ghebroederen (vs.3 en 210) en 31.Van sterven (vs.1-10) de waarheid voor zich opeist, behandelt hij vervolgens religieuze stof. Verder verwijst de spreker in 47.Van drierehande staet van heren enkele malen expliciet naar het Boek der wijsheid van Salomo. Hij voegt er zelfs aan toe dat wie hem niet gelooft, het maar moet nazoeken in het zesde hoofdstuk: 'Soe mach hi horen off ic zoecke Anders yet dan trechte waer' (vs. 140-141). Vermaning (in religieuze zin) heeft voor de spreker alleen nut, als deze door de waarheid gefundeerd wordt; dit zegt hij in 79.Vanden zekeren hope, wanneer hij over het credo en over geloof, hoop en goede werken spreekt:

Dat ic veel van verre noop (zou vermanen/stoten?)

Entie waarheit niet en roer, (zou aanroeren/treffen)

Soe leve ic recht in sulker voer, (dusdanig)

Als een die water putten gaet

Ende brenct bodemlose vaet,

Daer en blijft altoes niet in.*11 (79; 250-255)

Daarvóór meldde Willem reeds dat Jezus zijn discipelen de komst van 'die Heilighe Gheest' voorzegde, 'die twaer bekende' (vs. 220-221). Het bij uitstek inspirerende, kracht en inzicht schenkende deel van de Drieëenheid krijgt bij de spreker de rol van waarheidsbode toebedeeld. En in hetzelfde gedicht bezweert Willem zijn gehoor om zich 'andie waarheit' vast te houden (vs.379). Het betreft hier de geloofswaarheid van de wederopstanding van het vlees voor het Laatste Oordeel. Men moet deze waarheid eenvoudigweg aannemen, aldus de dichter, ook al begrijpt men niet hoe een en ander in z'n werk zal gaan. Als Willem voorts in 86.Van rechters een passage uit de Vulgaat (I Samuel 8:3) gaat aanhalen, dan zegt hij zich daarmee op de waarheid te beroepen: Gods woord en waarheid zijn hier synoniem: 'Hier om wil ic u sonder sparen Nader letter segghen twaer' (vs.14-15). De waarheid is naast de letterlijke waarheid van het Bijbelwoord beslist ook de religieuze morele waarheid die de mens tot het heil brengt, zoals onder meer blijkt uit 87.Vander avontuer. In deze sproke betoogt Willem op zeker moment dat het voor de rijke moeilijker is om in de hemel te komen. Maar rijkdom hoeft het heil niet in de weg te staan: 'Want wye hier volcht den rechten pat, Ende leeft altoes nader waarheiden' kan ook als hij rijk is het eeuwige leven beërven (vs.157-158).

Men krijgt de indruk dat de dichter zoekt naar de zuivere 'waarheit' zoals die ook met het Laatste Oordeel onvermijdelijk 'blyken moet' (106.Van karitas, vs.97), 'Als elck man moet die waarheit lyen' (20.Van drien figuren, vs.32). Niet alleen moet dan 'die waarheit openbaren [aan het licht komen]' en moet ieder 'daer der waarheit ghyen', Christus kén bij het Laatste Oordeel ook 'die

waarheit slecht', de zuivere waarheid (62. Van rechtighen rechters, vs. 182, 106 en 78). Het lijkt alsof Willem, juist om te anticiperen op de Jongste Dag, op zoek is naar die waarheid om deze te verkondigen, met de bedoeling misstanden en zonden tijdig uit de weg te ruimen. Voor de waarheid is bij Hildegasberch Gods Woord een absolute leidraad, en verder moet men afgaan op de rede, zoals blijkt uit 109. Vanden vier cussen: 'Reden tuucht die waarheit fijn, Wat oerbaer is of schade groot' (vs. 8-9).

De waarheid heeft echter ook een werelds gezicht, al krijgt deze kant van de waarheid van Willem beslist minder aandacht. Bovendien is het niet eenvoudig om 'zuivere' voorbeelden van Willems wereldse waarheid te geven, omdat die veelvuldig ook meteen in een religieus perspectief wordt geplaatst. In 69. Vander verrisenis adviseert Willem de heren bijvoorbeeld bij het nemen van juridische beslissingen: 'hoert an beyden zyden twaer' (vs. 106). Er kan hier niet zozeer sprake zijn van het horen van de waarheid, als wel van het zoeken naar de waarheid. Het gaat hier om het horen van beide partijen in een geschil om zo achter de ware toedracht, dus achter de waarheid te komen. De rechtsprekende heer moet er voor oppassen om alleen naar de schalken (vs. 104) te luisteren, want 'Daer comt die menighe voer u claghen Ende lude roepen om grote wrake, Die meest misdaen heeft inder zake' (vs. 108-110). Een heer moet derhalve onafhankelijk, via hoor en wederhoor, de waarheid zien te achterhalen. In 76. Vander rekeninghe waarschuwt Willem frauderende rekenplichtige ambtenaren: 'Want heren horen node lieghen In rekeninghe off in claghen, Daer die waarheit last moet draghen' (vs. 102-104). De waarheid, in dit geval een correcte weergave van inkomsten en uitgaven in rekeningboeken, mag ook in wereldse aangelegenheden geen geweld worden aangedaan.

Kritische en vermanende geluiden waren niet telkens aangenaam om te horen - de spreker geeft het zelf toe. Willem heeft in een aantal gevallen de waarheid als schild gebruikt, een retorische kunstgreep. Hij beschermde zichzelf tegen kritiek door de waarheid te claimen. Het viel natuurlijk door zijn publiek wel te betwisten óf iets de waarheid was, maar zogauw de spreker aannemelijk wist te maken of althans met de nodige aplomb de indruk wist te wekken dát iets de waarheid was, dan konden zijn woorden lastig nog in twijfel getrokken worden. Zeker als zijn waarheid door een aantal religieuze noties gesteund werd.

Ter afsluiting van deze paragraaf wordt 112. Twisschen wil ende die waarheit nader bezien, omdat hierin diverse aspecten van de waarheid aan de orde komen, die hiervóór zijn besproken. In het gedicht wordt de hebzucht van de heren gelaakt en geeft de spreker de machthebbers een lesje in elementaire 'staathuishoudkunde'. Willem ontzegt de heren niet het recht om wettelijk vastgelegde belastingen te heffen. Maar hij betoogt met klem dat alleen een welvarend volk een heer ook welvarend kan maken en dat een berooid volk een heer op een gegeven moment niets meer te bieden heeft: wie het schaap te diep in het vel scheert, krijgt het volgende jaar geen wol meer. Dit is dan de wereldse kant van Willems waarheid, de waarheid die hij in de inleiding aankondigt te zullen gaan spreken en waarover hij het in het hele gedicht heeft. Maar de kwestie heeft (natuurlijk) ook een religieuze keerzijde. De hebzuchtige heer die zijn volk uitbuit, zal de eeuwige rijkdom - de hemel - mislopen. Wie deze waarheid aan de betreffende heren wil verkondigen, moet sterk in zijn schoenen staan en met de nodige omzichtigheid te werk gaan. Willem begint aldus: 'En weet wat seggen, noed swijch ic stil: Die waarheit enter heren wil Dien can niet wel te rime maken' (vs. 1-3). Een fraaie retorische opening: de dichter beweert niet te weten wat hij moet zeggen (ofwel hoe hij

zijn woorden moet inkleden), maar wil er bepaald niet het zwijgen toe doen. De wil van de heren (grote rijkdom vergaren) en de waarheid (de noodzaak tot matigheid) zijn niet met elkaar te rijmen.*12 De spreker toont zich hier behoedzaam, want de waarheid zal niet prettig zijn om te horen. Bij een hebzuchtig publiek kan de waarheid slecht vallen: 'Die dan die waerheit openbaert, Die mach wel billics sijn vervaert' (vs.11-12). Willem zal hier zeker ook zichzelf mee bedoelen, en impliciet maakt hij derhalve al een aanvang de waarheid te claimen en zich achter de waarheid te 'verschuilen'. Vervolgens brengt hij weer het primaat van de waarheid onder woorden en herkent men zijn dichterlijk credo:

Men soud den heren seggen twaer

Wat oirbair is of zielen vaer,

Soe mochten si crighen onderscheit,

Waer die beste baet an leit.

Eer ende oirbaer leiter an,

Die den heren gheraden can,

Dat hi die waerheit gaerne hoert.

Uter waerheit soe comen voert

Alle doechedelyke wercken. (112; 21-29)

Vervolgens speelt Willem Christus' woorden als hoogste troef uit, zich daarmee beroepend op een Goddelijke autoriteit die geen tegenspraak duldt:

Die waerheit en wil gheen onrecht stercken,

Want God heeft selve aldus gheseit:

'Ic bin die wech ende die waerheit,

Wye mi volghet, hi sel naken

Den rechten pat ende dbeste raken.' (112; 30-34)

Christus gedooft geen onrecht. Wie als heer zijn volk uitbuit, begaat een groot onrecht en vindt derhalve geen genade in Christus' ogen. Na dergelijke inleidende woorden kan Hildegasberch veilig aan zijn kritische betoog beginnen. Zijn stelling 'Die waerheit mint al gherechtichede' (vs.47) valt lastig nog in twijfel te trekken zonder dat men zichzelf verdacht maakt. Willem kan zijn gedicht nu ook aldus besluiten:

Waer die wille wel op yen

Mittie waerheit onverscheiden,

Soe souden hem die heren reyden

Totter doecht, vroe ende spade,

Ende mitten wisen gaen te rade,

Die die waarheit gheerne scouwen. (112: 168-173)

En een welwillend publiek zal Willem van Hildegarsberch mede rekenen tot de `wisen [...] Die die waarheit gheerne scouwen', bij wie men te rade kan gaan.

Willems beroep op de waarheid kan beslist niet afgedaan worden als (louter) topiek: daarvoor staat de spreker te veelvuldig, nadrukkelijk en genuanceerd stil bij dit kernbegrip. De waarheid is niet minder dan het (bijna sacrale) fundament waarop, aldus de dichter, zijn sproken zijn gebouwd. Men onderkent binnen de waarheid zowel een wereldse als (vooral) een religieuze component, gebaseerd op geloofswaarheden. Vastgesteld kan worden dat Willems waarheid vrijwel telkens een morele waarheid*13 behelst met betrekking tot goed en kwaad, eerlijkheid en corruptie, deugd en zonde, recht en onrecht, en bovenal heil en doem. Willems waarheid heeft veel weg van de absolute religieuze en morele waarheid zoals die zich bij het Laatste Oordeel zal openbaren.

6.4. Het eerbegrip

Naast het op het hiernamaals gerichte zondebegrip, waarover later meer, neemt ook het op de wereld gerichte eerbegrip*1 een vooraanstaande plaats in bij Willem van Hildegarsberch. Niet voor niets zegt hij in 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten: `Al mijn dichten ende leren Is gherechticheit ende eer, Die betaemt wel elken heer' (vs.12-14).

Het begrip `eer' staat in nauw verband met het besef van schande en schaamte. Het eerbegrip is een exponent van wat men wel noemt de shame culture, te onderscheiden van de guilt culture.*2 Het oordeel van anderen speelt in de schaamtecultuur een belangrijke rol. In deze cultuur wordt grote waarde gehecht aan de persoonlijke eer, de publieke reputatie, het eigen aanzien voor het oog van de wereld. Openlijk eerverlies wordt als uiterst vernederend ervaren, maakt de mens te schande en geeft aanleiding tot schaamte. In de schuldcultuur staat daarentegen veel meer het geweten centraal: het aanzien van de mens wordt hier niet bepaald door de goede naam die men bezit bij derden. Het gedrag van de mens wordt niet beoordeeld met de normen en waarden die de buitenwereld oplegt, maar met de normen en waarden die het eigen geweten stelt. Het individu oordeelt op grond van zijn geweten over zijn schuld.

Het zou een misvatting zijn de 14e eeuwse (hof)cultuur te kenmerken als louter shame culture, al blijkt die shame culture in het wereldse Hollandse hofleven prominent aanwezig. Vanuit religieus oogpunt valt de maatschappij echter te kenmerken als een guilt culture: van elke individuele gelovige werd gevraagd zijn geweten te onderzoeken, zijn persoonlijke schuld onder ogen te zien en zijn zondigheid tegenover God te belijden. Wel trad de biechtvader op als intermediair en fungeerde deze in het minder ideale geval als het geweten van de zondaar.*3 Op het punt van de zonde stond elk mens strikt genomen echter alleen, was alleen hij verantwoordelijk voor z'n daden en telde het oordeel van anderen feitelijk niet. Men behoefde slechts met God in het reine te komen en aan Hem rekenschap af te leggen. Het naast elkaar bestaan van de shame en de guilt culture in de middeleeuwen valt in essentie terug te voeren tot het feit dat Germaanse en christelijke cultuur in deze periode met elkaar versmelten. Ook bij Willem van Hildegarsberch spelen naast eer en schande - zoals gezegd - het geweten, de schuld, de zondigheid en de boete, kenmerkend voor de guilt culture, een rol van betekenis.*4

Schande en schuld kunnen zelfs niet altijd van elkaar worden losgezien. Dat geldt ook voor Willems werk. De reputatie in werelds perspectief wordt door de dichter met opzet wel verbonden met de reputatie in religieus perspectief. In de proloog van 114. Wat een reyn wijff waerdich is blijkt dit heel duidelijk:

Eer is een die hoochste doecht,
Diemen ter werlt can beghinnen. (vóór hebben)
Men mach oec God in eren minnen,
Want dat Gode yeghengaet
En taemt niet wel der eren staet.
Wye na rechter eren zweven, (streven)
Die en voecht niet wel een sondich leven.
Sonde is schande, dat weet voirwair,
Wanneer si schijnt int openbaer. (114; 6-14)

Eer is in beginsel een wereldse deugd. Verliest men publiekelijk zijn eer, dan wordt men te schande gemaakt. Zondigen doet men in feite slechts tegenover God. Maar Willem zegt: als de zonde publiekelijk bekend wordt, dan tast dat evengoed de goede naam van de betreffende persoon aan. Zonde die openbaar wordt, is ook schande. Kort formuleert Willem deze wijsheid in 8. Dit is van ere omgekeerd: 'Eer verlies is dickent zonde' (vs.16). De oorzaak van schande is vaak zonde.*5 In 4. Van den X gheboeden typeert de dichter overspel als 'sonde' én 'schande' (vs.437), waarmee de overspelige vrouw haar goede naam en eer verliest (vs.443).*6 Ook bij het afleggen van een valse getuigenis brengt men z'n ziel en z'n eer in gevaar (vs.507, 513). Regelmatig verbindt Willem aan bepaald gedrag (opzettelijk) consequenties voor zowel eer als ziel. Bijvoorbeeld in 90. Vanden figure vanden mensch, waarin hij zegt: 'Die verre buten reden dwalen, Die en vinden niet der eren palen Noch den wech der ewicheit' (vs.247-249). De spreker lijkt in dit gedicht zelfs te willen zeggen dat bij het sterven de eer met de ziel mee gaat: 'Die ziel die hout der eren in, Want als die ziel den lichaem laet, Tlichaem blijft in crancker staet' (vs.270-272). Hoezeer eer met religieuze waarden door Willem verstrengeld wordt, blijkt uit zijn opvatting dat achter alles op aarde uiteindelijk Gods hand schuilgaat. Als men wereldse eer ontvangt, dan is dat in feite met Gods instemming. Dit wordt in 22. Vanden goeden ridder meerdere malen duidelijk gemaakt. De ridder in de sproke wordt uiteindelijk gestraft omdat hij God niet dankte voor de eer die hem werd aangedaan. Willem zegt het met zoveel woorden: 'Een yghelijc die gaff hem loff, Mar God en dancte hi niet daer off Der eeren, diemen hem dicke boot' (vs. 79-81). Tenslotte laat de ridder alle wereldse eer voor wat die is, en treedt uit dankbaarheid in het klooster om God te dienen.

De aandacht wordt nu meer exclusief op het wereldse eerbegrip gericht. Willem wil het soms doen voorkomen dat er in het verleden meer aandacht aan de eer werd geschonken dan in zijn eigen tijd. In 8. Dit is van ere stelt hij het Romeinse verleden als ideaal voor. De heren waren toen rechtvaardig en verstandig, meent hij in zijn openingswoorden, en 'Eer was doe dat hoechste schat' (vs.11). In de sproke wordt verhaald hoe het de eer van een Romeins veldheer te na was om een belegerde stad zonder slag of stoot in te nemen, omdat een verrader hem twee vooraanstaande kinderen in gijzeling

bracht. De trouweloze man krijgt stokslagen en wordt met de kinderen terug de stad in gestuurd, met als gevolg dat de stad zich vrijwillig overgeeft aan de eerzame veldheer. Over een meer recent verleden heeft de spreker het in 51. Van tregiment van goeden heren, en dan laat hij over de Hollandse graaf Willem V zeggen:

[...] `Tis een edel heer,

Hi hatet quaetheit, hi minnet die eer;

Sijn volck dat isser by verhuecht' (51; 61-63)

Naast Willem V, `Die veel eeren was ghewoen' (vs.50), stond ook Willem III blijkens 63. Hoe eerste partyen in Hollant quamen bekend om zijn `doechde' en `eren' (vs.13). Over zijn eigen tijd zegt Willem in 39. Vanden meerblade echter: `Men ghift der eren nu den ban, Schaemte en is niet veel gheacht' (vs.98-99). Eer en schande boeten aan normerende kracht in. Voorts zet de spreker in 83. Hoemen voer die eere gaet schulen omstandig uiteen dat in zijn tijd de goede dichters niet meer geëerd worden zoals vroeger het geval was. Hij meent evenwel dat de heren het aan hun eergevoel verplicht zijn om de goede dichters naar behoren te belonen.

Hoeveel belang Willem aan het behoud van de eer en het vermijden van schande hecht, blijkt onder meer uit zijn uitspraak in 94. Van hoede: `Schande is altoes quaet te ghenesen Mitten ghenen die hem schaemt, Want elken man wel eer betaemt' (vs.72-74). Ieder mens zou zich moeten bekommeren om zijn reputatie, zegt de spreker hier; en wie een sterk ontwikkeld schaamtegevoel bezit, die komt schande maar moeilijk weer te boven. Nodeloos te zeggen dat schande dus te allen tijde vermeden moet worden. Vastgesteld dient te worden dat, alhoewel Willem het hierboven over `elken man' heeft, hij het begrip `eer' het meest verbindt met de adellijke `heer'. Zijn uitspraak in 7. Vanden coninc van Poertegael moge ter illustratie dienen*7:

Scone vrouwen, hoghe paerde,

Cleder schoen van rycker waerde,

Goeden dranck ende edel spise,

Doechde ende eer in menigher wise,

Die hoert den groten heren toe (7; 27-31)

Boeren en dwazen hebben geen verstand van eer, zo blijkt uit 34. Vanden goeden vrouwen, waar Willem spreekt over `kaerl off plompe doeren, Die totter eren niet en horen' (vs.25-26). En in 101. Hoe die heren eerst quamen stelt de spreker de retorische vraag: `Hoe soude een dorpers hert bekinnen Gherechticheit of eer te minnen?' (vs.71-72). Natuurlijk behoren ook de adellijke dames over eergevoel te beschikken, zoals blijkt in 32. Vanden ouden ende vanden jonghen, waar Willem over een vrouwe zegt: `Mi dochte sijn in hoer becant Doeghet, eer ende rechte schaemt, Als goeden vrouwen wel betaemt' (vs.56-58). De vrouw in de sproke blijkt het gezelschap van wijze ouden te prefereren boven dat van onbezonnen jongelingen. In een cultuur waarin aan de goede naam grote waarde wordt gehecht, daar geldt laster, het aantasten van andermans reputatie, als een zeer ernstig vergriep. Willem maakt dit met zoveel woorden duidelijk in 71. Van helen als hij zegt: `Crencken wy an goede off an eer Yemant, daer hijs niet en hoert, Tsel voer Gode sijn een moert' (vs.160-162). Laster is verbale moord.

Hoe verwerft, dan wel behoudt, een heer zijn eer? In 33. Van dominus geeft Willem aan 'Hoe dat grote heren moghen Horen naem in eren houden Ende altoes edel sijn gheschouden' (vs.22-24) en somt daartoe een zevental deugden op: oordeelkundigheid, onderdanigheid, barmhartigheid*8, rechtvaardigheid, edelmoedigheid, oprechtheid en wijsheid strekken de heer tot eer. In 41. Van seven doechden der minnen worden in het algemeen 'Gherechte Schamelheit'*9, hoofs taalgebruik, het vermijden van haat en nijd, en het verrichten van goede werken als eervolle deugden aangeprezen. En in 71. Van helen wordt de kunst van de geheimhouding geprezen als 'der eren vaen' (vs.21). Eervol is het vervolgens dat men zich aan zijn gegeven woord houdt: uw ja zij ja, uw nee zij nee. Dit betoogt de spreker in 93. Van ja ende neen. Ook zelfonderzoek is een goede deugd, zo blijkt in 68. Vanden spieghel:

Wye gherende is der werlt eer

Ende hemelrijc ten lesten mael,

Die spieghel eerst hem selven wael, (spiegele)

Off hi erghent is bevlect. (68; 34-37)

Wat verder in het gedicht (vs.86-91) maakt Willem dan duidelijk dat het verrichten van goede werken zowel de reputatie als het zieleheil ten goede komt; wederom herkent men hier de (opzettelijke) verstrengeling van wereldse en religieuze waarden. Wereldse lering geeft Willem in 7. Vanden coninc van Poertegael waarin hij onder meer bepleit dat de landsheer ontzag verdient: dat levert 'doechde ende eer' op (vs.80). Willem zegt: 'Waermen die heren niet ontsiet, Daer staetet lant in eren niet' (vs.81-82). De stadsbestuurders drukt hij in het titelloze tweede gedicht op het hart om ontzag te hebben voor de landsheer, eendrachtig te zijn, en de welvaart in belang van het algemeen te stimuleren: 'Soe crijchdi eer ende gans getruwen' (vs.217). En in 55. Een notabel zegt de spreker: 'wye in eren wil comen voert, Die diene ghetrouwelic ende houde sijn woert' (vs.7-8). *10 Wereldse eer kan men ook op het slagveld behalen, maar de toon die de spreker hieromtrent aanslaat is niet bijzonder positief. In 35. Vander wrake Goeds zegt Willem over keizer, koningen en heren dat zij

[...] hoir eyghen volck beseren

Ende helpen beschatten boven reden,

Ende trecken dan in vremden steden

Om eer te halen buten lande.

Al striden sy op Goeds vyande,

Ist Gode bequaem? dat en weet ic niet (35; 108-113)

De schaduwzijde van het behalen van eer op kruistochten of Pruisenreizen is dat het volk er te zware belastingen voor opgelegd krijgt. Bovendien meent de spreker in dit gedicht dat men eerst in eigen land orde op zaken zou moeten stellen - hij doelt op de corruptie in de rechtspraak -, alvorens in het buitenland 'ere' te 'willen halen' (vs.115). Waar een auteur als de heraut Beieren eer, ridderschap en strijd nadrukkelijk lovend met elkaar in verband brengt, toont Hildegasberch zijn bedenkingen. Willem veroordeelt in 78. Vanden ghedencke 'vechten', 'kiven' en 'dommeliken avonturen' zelfs met zoveel woorden als 'ydel ere' (vs.67-71). Alleen in 115. Van goeden

gedachtelijkt Willem positiever te oordelen over eer en strijd (landsverdediging). In het gedicht spreekt hij afkeurend over de hoogmoed:

Daerom en staetse tot geenre weerde [se = hoogmoed]

Dan daermen manlicheit sel doen (behalve)

Ende inden velde wesen coen:

Daer machmen hoveerde tellen eer,

Anders en doochse min noch meer. (115; 82-86)

Alleen ridders die voor de gerechtigheid strijden, die zullen 'altoes in eren bliven' (97.Vander drierehande staet der werlt, vs.202). Wereldse eer verwerft de heer, als hij het recht weet te handhaven. Deze gedachte is vrij prominent aanwezig in Willems oeuvre en komt onder meer voor in 57.Vanden corencopers:

Peynst hier om, ghi hoghe heren,

Ende hout in goeden recht u lant,

Soe wordi sonder twy bekant

In eren, waermen uwes ghewaecht.

Soe wye dat name van eren draecht,

Die heeft rijcken schat ghewonnen.

Soe menich arbeit wort begonnen

Om der eren name te crighen:

Subtilheit, grueten ende nyghen

Al ist om der eeren naem;

Maer recht te houden sonder blaem

Dat salmen altoes prisen voren.

Dat doet, het is der eren toern,

Want een ongherechtich heer

Den sietmen leven sonder eer. (57; 168-182)

Willem spreekt klare taal: de naam een eerzaam heer te zijn verdient men niet met list of vleierij, maar met het bewaken van het recht. Een onrechtvaardig heer is een eerloos heer. Of, zoals hij het in 101.Hoe die heren eerst quamen zegt: een 'heer die sijn recht verdraeyt, Die sietmen leven buten eren' (vs.14-15).^{*11} Ook z'n scherpe woorden in 69.Vander verrisenis, gericht tot hoge heren en edele vrouwen, zijn niet voor tweeërlei uitleg vatbaar:

Minnet recht ende doet ghelijck

Tghemiene volck in uwen lande,

Want ghi setter voer te pande

U ziel, u eer, u hoghen naem (69; 98-101)

De heer is er voorts bij gebaat dat hij geadviseerd wordt door eervolle raadsheren, zo blijkt in 78. Vanden ghedencke - en ook deze gedachte keert met een zekere regelmaat terug in Willems werk*12: een verstandig heer 'kiest te rade, Die hem raet dat eerlic sy Ende sijnre zielen baet daer by' (vs.62-64). De landsvrouwe speelt in dezen ook een belangrijke rol, zoals blijkt in 99. Vanden doern ende vander linde. Als zij bemerkt dat haar echtgenoot slechte adviezen ontvangt van zijn raadsliden, dan kan zij 'doen bekinnen Horen heer wat schande sy, Soe bliven si beyde in eren vry' (vs.248-250). En de heer die bemerkt dat er leugentaal verspreid wordt en achter de waarheid komt, die moet zich 'ter eren tien Ende den logenaer castien' (2; 71-72).

Een delicate kwestie is de verhouding tussen eer enerzijds en geld en bezit anderzijds. Een vorst dient over voldoende financiële middelen te beschikken om zijn wereldse staat te kunnen voeren. Niet voor niets was het volk in 10. Dit is van drien coeren bereid om aan de goede vorst het dubbele aan belasting te betalen dan waar hij om gevraagd had. Men redeneert:

'Heeft onse heer dus hulpe noot,

Wy willen houden in sijn eer,

Ende gheven hem te helfte meer (het dubbele)

Dan hi ons om ghebeden heeft,

Opdat hi voert in eren leeft.' (10; 210-214)

Geld en bezit staan de eer op zich geenszins in de weg. Toch schuilt er een adder onder het gras: rijkdom moet natuurlijk rechtmatig verkregen zijn, maar ook verstandig beheerd en op de juiste wijze besteed worden. Als Willem in 1. Van den testament bespreekt hoe menigeeen aan het aardse goed hangt, zonder te beseffen dat hij alles slechts van God in leen heeft, dan voegt hij er direct aan toe:

Doch en wil ic nyemont raden,

Datmen rijcheit sal versmaden,

Diemen bruken mach mit recht:

Men vynt menich arm knecht,

Die aenden riken hem geneert.

[...]

Caritaet, doecht ende eer

Die mach die rijcheit staende houden.

Al wort die rike vrec gescouden, (als; als vrek bekend staat)

Dat en is Gode niet bequaem

Noch der rechter eren naem. (1; 27-38)

Hier is wederom sprake van een verstrengeling van het zonde- en het eerbegrip. Wie de rijkdom op de juiste wijze aanwendt, behoeft deze niet te versmaden. Juist aanwenden betekent hier: anderen laten delen in de rijkdom in de vorm van loon of aalmoes. Wie in de hoofdzonde der hebzucht vervalt, verspeelt echter Gods gunst en zijn goede naam in de wereld. Dit wordt ook uitgedrukt in 43. Vander rijcken vrecken. Idealiter zou de kapitaalkrachtige mens van zijn bezit moeten wegschenken 'Om Goede, om eer, om enich loff' (vs.44). Over de vrek zegt Willem echter: 'Mar tschijnt wel dat hijt mint, Hy doeter toe al dat hi wint.' (vs. 45-46). Alles wat de vrek in handen krijgt, pot hij op. Daarmee maakt hij een oneigenlijk gebruik van het geld. Men zou anderen in de rijkdom moeten laten delen, om lof te oogsten voor God en het oog van de wereld.*13

Niet alleen onrechtmatig verkregen en onverstandig beheerde rijkdom geeft aanleiding tot schande en eerverlies. Ook als men zijn geld verspilt en veel schulden maakt zonder die af te lossen, dan maakt men zichzelf te schande. Dit blijkt uit het tweede exempel in 59. Vander dwalinghe. Willem vertelt hier van een man die zoveel schulden maakte 'Dat hi nyemant wel en mochte Yet betalen, groot off clyen; Doe bleef hi inde schande alleen, Hine mochte nerghent mit eren gaen.' (vs.88-91). Het motief van eer-en-bankroet speelt in Willems oeuvre evenwel nauwelijks een rol van betekenis. Zijn voorkeur ging duidelijk meer uit naar het probleem van rijkdom, eer en hebzucht. En als men in ogenschouw neemt voor welke publieksgroepen Willem gesproken heeft, dan hoeft dat niet te verbazen.

Vrij concreet laakt Willem de hebzucht in verband met de eer in het titelloze tweede gedicht over het besturen van steden:

Men sal geen stat regeren laten
Den jongen dommen roekeloesen,
Of gierich volc, die menige nose (schade)
Hebben gewracht om hoer gewin;
Want si en dogen meer no min
Geset in sulken regement, (bestuur)
Daer sceemte ende eer soude sijn bekend:
Die giericheit verdrijft die sceemt. (2; 24-31)

De gedachte die hieruit spreekt is dat een gewetensvol stadsbestuur zich moet laten leiden door principes van eer en schaamte. Hebzucht uit eigenbelang getuigt evenwel van schaamteloosheid als men het algemeen belang behoort te dienen. De hebzucht schaadt het vertrouwen in het bestuur, en zal aanleiding zijn tot gezichtsverlies van de betreffende notabelen. Hetzelfde geldt in feite voor het hoogste gezag, namelijk dat van de landsheer, getuige 10. Dit is van drien coeren:

Een heer die tlant aldus bewaert,
Dat hi schat noch miede en gaert (steekpenningen)
Te nemen voer gherechticheit,
Dat is een heer daer baet an leit;

Want hem en mach eer noch guet ghebreken. (10; 135-139)

Het zal de heer aan goede naam noch bezit ontbreken als hij het recht handhaaft zonder zich te laten omkopen. In 11. Dit is van beschermen komt Willem met tijdskritiek, en hij betoogt dat de wereldlijke heren en ridders niet langer denken 'Om hoer ziel ende om hoer eer' (vs.9), zoals vroeger. Beschouwden zij voorheen 'beschermen' als hun taak, thans schieten ze een letter tekort en gaan ze het volk het liefst 'bescheren': kaalplukken, beroven. Willem laakt de hebzuchtige heren, maar het rechtmatig verkregen bezit niet:

Doch den schat en laec ic niet,

Daer gheen onrecht om gheschiet.

Mitten schat ghecrichtmen eer,

Op datmens niet en mint te zere. (indien) (11; 61-64)

Wederom blijkt dat bezit normaal gesproken het wereldlijk aanzien niet aantast en zelfs vergroot, behalve als men het zich op onrechtmatige wijze heeft toegeëigend, gedreven door hebzucht.*14

In 62. Van rechtighen rechters klaagt de spreker over de 'Ghiericheit die is nu soe stranck' (vs.17) en sluit hij zich aan bij de volgende uitspraak:

Wye den penninc mit groten prisen (sommen)

Gheven mach, die heeft den danck

Vanden heren ende loff,

Die hier voermaels minden eer, [Die = heren]

Soe dat si*15 wort van machte groff. (groot)

Nu achtmeer langher min noch meer;

Die penninc ist waert voer elken heer,

Eer die wort ghedreven off (62; 23-30)

Er wordt een simpele tegenstelling opgeroepen: de eer van vroeger tegenover de geldzucht van nu. De heren hebben hun zorg voor een goede reputatie ingeruild voor penningen. Niet langer gaat een onberispelijk gedrag voor het oog van de wereld hen boven alles. Hun handelen, hoe onrechtvaardig ook, kan thans gekocht worden. Nog explicieter hierover is 69. Vander verrisenis, waarin Willem verklaart dat kapitaalkrachtige 'schalken' zich in het hof en de raad weten in te kopen, hetgeen het arme volk niet ten goede komt en de goede naam van de vorst aantast:

Want waer die schalken gaen te rade,

Daer staet dat hoff sonder ghenade

Den armen luden, dies begheren;

Mar wye mit ghelde can solveren, (betalen, aflossen)

Die crijcht macht te sulken hove:

[...]

O edel vorsten! laet u raden

Den ghenen die die doeghet minnen,

Soe moechdi prijs ende eer ghewinnen

In uwen lande ende elder mede (69; 61-71)

Hier blijkt dat geld de reputatie indirect kan schaden als de vorsten bepaalde lieden om hun geld in de raad zitting laten nemen; lieden die het kennelijk niet zo nauw nemen met regeringsverantwoordelijkheid en moraal, en met de belangen van volk en land. Een heer behoort slechts goede, betrouwbare raadslieden rond zich te verzamelen, die hem van 'eerlic' advies dienen: 'Ende sijnre zielen baet daer by; Want gerechter eren staet Dien houtmen wel ter sielen baet' (78.Vanden ghedencke, vs.64-66).

Uitgebreid komt de hebzucht aan de orde in 73.Dit is vander ghiericheit. De spreker stelt vast dat 'Ghiericheit' cum suis 'vrou Eren' overlast bezorgen (vs.8-9). Weer blijken het de 'scalken' (vs.25) te zijn die in hun nieuwverworven posities het hof beroven 'Vander rechten eren cleyt' (vs.23). Deze schalken zijn 'ghierich ende wreet' (vs.27):

Mochtmen tsien int openbaer

Off bekennen wye sy waren,

Die den heren dus beswaren,

Dat sy der eren naem verliesen,

Men soudse nyet te rade kyesen (73; 30-34)

Maar intussen laten de schalken hun invloed op de heren gelden. Willem vraagt zich vertwijfeld af: 'Waerby soe salmen heren kinnen, Ist dat sy gheen eer en minnen, Weder in meningen off in daden?' (vs.73-75). In zijn optiek heeft de (adellijke) heer als heerser van oudsher het monopolie op de eerbare moraal en daad in politiek en bestuur. Waar kan men de heer evenwel nog aan herkennen zodra hij zich in denken noch handelen door enig eerbesef laat leiden? Zonder ontwikkeld eergevoel onderscheidt de heer zich niet van andere stervelingen, meent Hildegasberch.

Net als voor de notie 'zonde' (i.v.m. het zieleheil), achtte Willem zijn publiek gevoelig voor de notie 'eer' (i.v.m. het wereldse aanzien) - althans heeft hij gepoogd zijn gehoor er gevoelig voor te maken. Hoe meer Willems (elite)publiek zich openlijk op een ontwikkeld eergevoel beriep, hoe meer effect de woorden van de spreker konden sorteren. Indien nu zijn toehoorders waarde hechtten aan de reputatie, kon de dichter hen niet alleen op hun eergevoel aanspreken, maar kon hij tevens de gelegenheid aangrijpen om een eigen invulling te geven aan het eerbegrip, dat Willem regelmatig koppelde aan het zondebegrip. In de eerste plaats probeert Willem zijn publiek te prikkelen door vast te stellen dat aan de eer vroeger meer gewicht werd gehecht dan in zijn eigen tijd. Voorts stimuleert de dichter het idee dat de eer bij uitstek bij de heren hoort. Goede heren verdienen een goede naam. Maar heren die zich niet door gevoelens van schaamte laten afremmen, kunnen rekenen op kritiek en verlies van aanzien in de wereld. De reputatie van de heren hangt voor een niet onaanzienlijk deel af van hun doen en laten in politieke en bestuurlijke aangelegenheden. De

heren behoren het algemeen belang te dienen en doordrongen te zijn van hun regeringsverantwoordelijkheid. Zij moeten zich derhalve laten leiden door principes van eer en schande. De eer representeert veel van het - in Willems ogen - moreel-goede: deugdzaamheid, trouw, ontzag voor de landsheer, rechtvaardigheidsgevoel, waarheidslievendheid, barmhartigheid, eendracht en zo meer. Strijd behoort in Willems optiek daarentegen tot de 'ydellere'. En geld en bezit passen bij de status van de aanzienlijke heer, mits eerlijk verkregen, verstandig beheerd en correct besteed. Maar dat is tegenwoordig eerder uitzondering dan regel: de kwade hebzucht heeft de gezonde eerezucht uit de omgeving van de heren verjaagd.

6.5. De rol van het geld

Twee belangrijke, steeds weerkerende en samenhangende motieven in Willems werk zijn, zoals hiervóór al bleek: geld*1 en hebzucht.*2 Hildegarsberch heeft in principe geen bezwaar tegen geld en rijkdom: zijn bezwaren gelden de wijze waarop de mens er mee omgaat. De spreker benadert de motieven van geld en hebzucht veelvuldig vanuit de wereldse en de religieuze invalshoek. In de eerste plaats kan de mensheid vanuit wereldse optiek gehekeld worden om haar jacht naar geld. De wijdverbreide hebzucht geeft aanleiding tot allerlei misstanden, zoals omkoperij, corruptie, onrecht en twist. In de tweede plaats kan de hebzucht beschouwd worden in religieus perspectief: hebzucht is één van de zeven hoofdzonden, die de mens van het heil afhouden. Willem heeft zich als dichter mede tot taak gesteld om hebzucht en corruptie aan de kaak te stellen, zo blijkt in de proloog van 82. Van ruste:

Wye soe te dichten hevet lust,

Die doet die bose hem selven kennen,

Hoe si hier mit valen mennē. (rechte weg afdwalen)

Ist om miede of ist om ghicht, (smeergeld)

Men selse roeren int ghedicht,

So moghen si horen of si dwalen. (82; 18-23)

Waaruit maar weer eens duidelijk wordt dat de gekritiseerden tevens tot het aangesproken publiek behoorden.

Geld vervult in principe een uiterst nuttige functie, volgens Willem. Zijn spreekwoord 12. Van enen cruut ende hiet selve gaat voornamelijk over het kruid salie en geld (=salve). In het verhalende gedeelte blijkt een knaap er door zijn meester op uit te zijn gestuurd om het beste kruid ter wereld te gaan zoeken. De ik-figuur, die de knaap ontmoet, zegt dat dit 'selve' moet zijn, en zet uiteen waarom 'selve' het beste kruid is: 'Selve doet grote vete slechten', 'Selve ghyft eten ende drincken' (vs.90, 93).

Selve ghyft cleder den lichame,

Menighe chierheit al daer toe;

Selve ghyft couse ende schoe

[...]

Selve maect hulde mit scone vrouwen,
Dat sy ons eren ende nyghen,
Op dat si wanen Selve te crighen;
Selve en machmen niet volloven:
Si hout den man in eren boven,
Op datmense nutten wil mit recht (Indien...)

[...]

Die Selve wat heeft, hi is wellecomen
Sinen vrienden, sinen maghen

[...]

Al creghe een man een cleyn misval,
Hi macht mit Selve verwinnen al; (12; 112-114, 118-123, 280-281, 283-285)
Selve is cruut van hogher macht

In zijn slotwoord raadt Willem alle jonge lieden aan om Selve te gaan telen en hun geld er niet vroegtijdig doorheen te jagen; als de ouderdom komt 'is Selve quaet te winnen' (vs.304). Uit de sproke blijkt dat geld niet stinkt en veel vermag; Willem laat zich slechts positief uit over geld. Het lijkt er overigens op dat in deze sproke de burgerlijke visie op het verdienen en sparen van geld uit arbeid doorklinkt. En 49. Vanden twaelf maenden lijkt nog duidelijker trekjes van de nieuwe burgermoraal te vertonen: hier bepleit Willem dat vermogensaanwas een verstandige investering is in de oude dag, om te voorkomen dat men deze in armoede en gebrek moet doorbrengen.*3

Nergens geeft hij in zijn sproken het 'kapitaal' de schuld van de misstanden in de wereld. Al het aardse, dus ook het geld, heeft de mens van God in leen gekregen om over te beschikken: 'Dit aertsche goet is al gheleent' (43; 73). Het geld kan in Willems visie geen corrumperende rol spelen: het is de mens die met zijn zondige zucht naar geld verantwoordelijk is voor het leed in de wereld. Wie echter zijn geld op rechtmatige wijze verkrijgt - in 4. Van den X gheboeden wordt diefstal uiteraard veroordeeld -, beheert en uitgeeft, valt niets te verwijten.

Ook rijkdom wordt door Willem niet gelaakt, mits er correct mee wordt omgesprongen. In 1. Van den testament zet de spreker uiteen dat het aardse goed slechts geleend is en dat de hebzuchtige bij zijn dood al zijn bezit verliest, dat prompt overgaat in andermans beheer.*4 Maar de dichter voegt er aan toe:

Doch en wil ic nyemont raden,
Datmen rijcheit sal versmaden,
Diemen bruken mach mit recht:
Men vynt menich arm knecht,

Die aenden riken hem geneert. (1; 27-31)

Alleen de rijke vrek, die zijn hele kapitaal voor zichzelf houdt, verliest Gods gunst en zijn aanzien in de wereld (vs.34-38). Na z'n dood zal hij in de hel gestraft worden, omdat hij zijn medemens niet heeft laten meedelen in zijn rijkdom, zoals God dat wil. Als de rijke zijn geld echter aanwendt om z'n dienstknecht mee te betalen en de caritas te beoefenen, dan gedraagt hij zich deugdzaam en eervol. Ook in andere sproken laakt de dichter de hebzucht, vooral die van de heren, zoals in 11. Dit is van beschermen. Maar hierin stelt hij eveneens: 'Doch den schat en laec ic niet, Daer gheen onrecht om gheschiet. Mitten schat ghecrichtmen eer, Op datmens niet en mint te zere' (vs.61-64). Een heer vergroot zijn aanzien met grote rijkdom als hij zich niet te zeer laat beheersen door de zucht naar geld.

Wie rijk is of wordt, die is aan zijn geloof verplicht om een deel van zijn inkomsten omwille van God weg te schenken (God heeft de arme immers op aarde geplaatst om de caritas van de rijke op de proef te stellen). Het gedicht 27. Van drien ghebroederen verhaalt hoe drie kooplieden in den vreemde hun geluk gaan beproeven en winst maken. Twee broers zenden hun verdiensten naar huis, de derde niet. De derde broer krijgt te verstaan dat de andere twee hem niet zullen bijstaan als hij tot armoede vervalt. Op zeker moment keren de twee broers naar huis terug; de derde weigert terug te keren. Hij blijft winst maken tot het noodlot zich tegen hem keert, hij verjaagd wordt en berooid naar huis moet teruggaan. Thuis is hij evenwel niet meer welkom. De uitleg luidt: wat men van God krijgt (geld, winst), moet men ook weer omwille van God 'thuiszenden' (naar de hemel, in de vorm van aalmoezen), opdat men bij het overlijden weer naar God mag terugkeren. Men moet zich niet door het aardse goed laten verblinden. Willem houdt dit zijn publiek voor dat hij in de proloog veelzeggend aanspreekt als 'Ghi ghierighe minres vanden ponden' (vs.6). Tegen het eind van de sproke roept hij dan uit: 'sent wat thuus van uwen ponden' (vs.260). In 54. Vander liever tijt klinkt het dreigend: 'Daertsche goet is seer contraer Jeghen trijcke hier boven clae' (vs.45-46). Wie niet oppast en zich te zeer op de aardse genoegens concentreert, zal uiteindelijk de hemel niet beërven. Dan wisselt men zijn weelde in voor ellende (vs.102). 'Want rijcheit daer hoert sorghe toe, Hoemense te rechte sal regieren' (87; 145-146); rijkdom kan de mens van God verwijderen*5, maar behoeft het heil niet noodzakelijk in de weg te staan, zo stelt Willem onder meer in 87. Vander avontuer:

Want rijcheit doet den menighen scheiden

Van hem die alle dinc besat; (bestuurt; nl.God)

Ende oock mach ons wel rijcheit leiden

Daer boven totter hoochster stat;

Want wye hier volcht den rechten pat,

Ende leeft altoes nader waerheiden,

Al heeft hi have ofte schat,

Sijn loon sel ooc voer Gode breyden. (87; 153-160)

En dat betekent in de praktijk onder meer: 'Hebdi rijcheit of jolijt, Deelt den armen onghespaert' (vs.223-224). Maar in Willems ogen is de rijkdom der adel, mits rechtvaardig verkregen, beheerd en

gespendeerd, volkomen legitiem. In 7.Vanden coninc van Poertegael verklaart Willem dat de 'groten heren' (vs.31) een rijke staat behoren te voeren: schone vrouwen, grote paarden, mooie dure kleding, goede drank en edele spijs horen hen toe. En de heren moeten rijk zijn, opdat men hen kan dienen; zonder geld kan een heer geen macht uitoefenen. Een misdadig heer kan maar beter arm zijn, anders dreigt machtsmisbruik:

Die heren die sijn daer om rijck,
Datmen hem dienen sal mit macht,
Op dat si in doechden sijn bedacht. (als, zich toeleg-
Een overdadich heer van moede gen op)
Die waer veel beter maet van goede, (arm)
Ende in cleenre macht ghestelt,
Dan off hy dede groot ghewelt. (7; 44-50)

Ook de rijkdom van de kerk is in Willems ogen legitiem: dankzij haar schatten kan de kerk zich onafhankelijk opstellen en heeft zij van niemand iets te duchten, en dat is goed. In 58.Vander heiligher kercken vertelt de spreker dat de heren in het verleden giften en inkomsten uit belasting aan de kerk gaven. Willem licht dit nader toe:

Want si arm was int beghin
Ende rechtveerdich oeck daer by,
Daer om maectse Kaerl alsoe vry,
Ende Constantinus daer te voren,
Datse nyemant mochte storen,
Sy en bleeff moghende ende rijck. (58; 48-53)
En even verder zegt de spreker wat de kerk past:
Arm te wesen inden gheest,
Rechtich te bliven nae dat volleest, (geheel en al)
Rijck te wesen om wederstaen,
Wort hoer onghelijc ghedaen (58; 63-66)

Wel bekritiseert de spreker in dit gedicht de hebzucht van de individuele geestelijken (vs.100-101) en de praktijken van simonie. Het bedrijven van de simonie betekent volgens Willem

Dat si gheestelic guet vercopen,
Dair die armen off souden hopen;
Want men placht om Gode te gheven,
Datter die armen off souden leven (58; 141-144)

De simonie is een ernstige zonde, want ze onttrekt geld aan de armenzorg. En wie voor het 'geestelijk recht' moet verschijnen, die moet 'tghelt ter palmen brengen' (vs.150-151) om enige kans te kunnen maken. De rijkdom der kerk is kortom wenselijk, maar de hebzucht van de clerus verwerpelijk. De hebzucht van de geestelijkheid speelde ook een rol in het Westers Schisma, zo blijkt uit diverse sproken*6: 'Daer most onrecht schulen in, Off ghiericheit off groot ghewin, Dat kersten ghelove soe langhe staet Ghedeilt' (35; 95-98). En wie in Rome of Avignon 'Om oflaet van sinen zonden' (vs.89) komt, zo stelt Willem in 86.Van rechters verder vast, die moet ook nog eerst allerlei lieden omkopen om voor de paus te kunnen verschijnen. De geestelijkheid spreekt tevens geen vermanende of kritische woorden meer over het onrecht in de wereld, maar sluit de ogen en houdt zich doof; de clerus hoort alleen het gerinkel van geld nog, zo blijkt in 47.Van drierehande staet van heren. En in 26.Vanden paep die sijn baecck ghestolen wert wordt op komische wijze de hebzucht van de priester aan de kaak gesteld: de paap laat zich omkopen en licht de hand met het sacrament van de biecht, uiteindelijk tot zijn eigen schade en schande. Willem meent: 'Tis een deel der papen zeede, Dat si hem gaerne laten myeden [omkopen]' (vs.70-71).

In 19.Van mer prijst Willem spottend zowel de geestelijke als de wereldlijke elite om het gebrek aan hebzucht, daarmee de alomtegenwoordigheid van deze zonde in feite bevestigend. Zo stelt hij dat kardinaal en legaat zonder hebzucht leven. Abten, monniken, parochiepapen en kanunniken zouden geen gewin begeren, priesters absolveren niet om geld, en dekens en groot-vicarissen verlangen geen smeergeld. Hebzucht is de keizer en de koningen volkomen vreemd. Hertogen en graven staan bekend om hun vrijgevigheid en ze verdoemen de hebzuchtige. De ridderschap kan men met geen geld omkopen. In de gelederen der ridderorden is de hebzucht uitgebannen. En baljuwen, schouten en schepenen verafschuwen het onrecht en laten zich er met geld ook niet toe verleiden. Aan dit alles voegt Willem toe: 'maar niet heus!' Deze tijdskritiek klinkt ook scherp in 86.Van rechters:

Die paeus ende sijn cardinael,

Alle die vander clesi sijn,

Wildi horen den rechten fijn,

Si minnent ghelt an horen rinck;*7

Daer toe keyser ende coninc,

Hertoghen, graven ende ander heren,

Daermen doghet an soude leren,

Alle minnen si den scat;

Ridders, knapen, in elker stat,

Men seit dat si den penninc minnen. (86; 76-85)

In 93.Van ja ende neen raadt de spreker de 'mienen lieden' (vs. 83) aan om zich niet te laten omkopen in het geval van een misdaad - doelt hij hier op het omkopen van getuigen?

Het fenomeen van de hebzucht behoeft op deze plaats nog wat meer aandacht. De mens is nooit tevreden, stelt Willem vast in 6.Van VII punten die wy voer oghen hebben soudene. Men legt zich er voortdurend op toe 'Om te crigen groten scat, Mede te copen dit of dat, Duer juweel of scone

peerde, Die wi bruken mit hoveerde' (vs.81-84). In 5.Van commer van ghelde zet Willem kort uiteen dat men op God moet vertrouwen als men in geldgebrek leeft. Anderzijds wordt duidelijk dat de hebzuchtige niet op Gods steun hoeft te rekenen. Hij kan met armoede gestraft worden*8 of moet zijn bezit achterlaten bij zijn dood:

Al heeft hi have ofte schat,
Soe coept hi meer op enen dach
Dan hi in twee betalen mach,
Soe sal hi dan in commer leven.
Dien moet God te lone geven
Commer al sijn dage voert.

[...]

Wie gierich is om deertsche goet,
Dat hi dwaelt ende seer misdoet.

Als God wil soe moet hijt rumen (5; 22-27, 85-87)

Telkens weer wijst Willem erop dat bij het Laatste Oordeel geld en bezit geen invloed kunnen hebben op het vonnis.*9 In 57.Vanden corencopers - een sproke overigens over handelaren die om het gewin, en ten koste van de bevolking, met zwarte kunst de prijs van het koren weten op te drijven - formuleert hij het aldus:

Want noch sal comen onvoersien
Die bitter doot al onghespaert,
Ende daer nae toordeel ende tzwaert,*10
Daer nyemant voer en mach verdingen, (zich vrijpleiten)
Sijn sy keyser off coninghen,
Hertoghen, graven off prelaten:

Nyemant en comt daer schat te baten (57; 6-12)

Willem vraagt zich in 102.Een disputacie af hoe het toch komt dat hebzucht en onrecht de wereld in hun greep hebben. Hij krijgt ten antwoord dat dit het werk is van de afgunstige Lucifer, die de menselijke ziel van het licht af wil houden. De dichter werpt tegen dat de mens toch in staat moet zijn om de duivel te weerstaan, en zijn gesprekspartner geeft hem hierin gelijk. Wie zichzelf kent en de dood indachtig is, zal de zonde schuwen. Beide zijn het eens: bij het Oordeel zullen degenen die de armen onrecht hebben aangedaan worden gestraft. Alle mensen zouden broeders moeten zijn. Willem meent daarop dat niettemin ook verstandige en hoofse mensen tegen beter weten in tot hebzucht vervallen. Zijn gesprekspartner beaamt dit: tegenwoordig beschouwt men het zondigen als de gewone zede, in tegenstelling tot vroeger. Alles draait nu om het geld. Willem vult aan dat de schalk nu aan de macht is en dat de rechtvaardigen zich niet te weer durven stellen. Zijn gesprekspartner spreekt hierop de vrees uit dat God de wereld straffen zal toezenden.

De hebzucht wordt in 108.Hoe die joecht overgaet afgeschilderd als een ziekte: 'Die rechte siect der ghierichede Dat is te peynsen nacht ende dach Hoemen veel ghecrighen mach' (vs.102-104). Men wil altijd meer dan men heeft. De enige remedie tegen de hebzucht, zegt de dichter, is de begeerte te matigen. Een andere genezing bestaat er niet, en derhalve concludeert de spreker mismoedig: 'Dus staet hem lanc ziec te wesen' (vs.114). Frontaal in de aanval tegen de hebzucht gaat Willem in 43.Vanden rijcken vrecken. Eerst stelt hij vast dat vrijgevigheid een belangrijke deugd is: 'Die vracheit wil wederstaen, Die maeck hem miltheit onderdaen' (vs.5-6). De spreker waarschuwt vervolgens de vrekken dat God hen in een oogwenk van hun geld kan scheiden door de dood te zenden. In de ideale situatie zou men van zijn rijkdom moeten delen 'Om Goede, om eer, om enich loff' (vs.44). Rekening houdend met het zieleheil voegt Willem de vrekken toe: 'Ghif, God sel di weder gheven Meer dan du moghes vermoeden' (vs.50-51). De vrek zou zijn hebzucht moeten laten varen, want al het aardse goed is slechts geleend. Willem zegt tot de vrek:

Ghi donct my zeker buten vroede, (onverstandig)

Dat ghi mit gheleenden goede

Verdient die ewighe duusterheit. (43; 75-77)

De mens wordt, of hij nu arm is of rijk, door God slechts beoordeeld op zijn werken. Daarom is Godsvrucht altijd op zijn plaats, zoals Willem zegt in 67.Een notabel:

Sijn wy arm off sijn wy rijck,

In wat staden wy sijn gheset,

Draghen wy pellen ofte net, (bont of bedelaarskledij)

Wy moeten sijns ontsien al hier

[...]

Want elkerlijc sel loon ontfaen

Nae wercken, die hi heeft ghedaen. (67; 16-19, 31-32)

In 80.Vanden woekenaer wordt de woekeraar, of bij uitbreiding eerder de nouveau richegehekeld.*11 Hij weet de standen te knechten, profiteert financieel van andermans ellende en armoede en vaart wel in tijden van malaise. Hij verkoopt geld voor méér geld en dankt zijn winst louter aan het verstrijken van de tijd. Uiteindelijk zal de hellestraf zijn deel zijn, want de christen behoort zijn medemens in nood belangeloos bij te staan, 'Uut goeder minnen in caritaten' (vs.69).

Een aspect van de hebzucht dat nog niet aan de orde is geweest, heeft betrekking op de malversaties in de rechtspraak.*12 Willem waarschuwt de verantwoordelijke heren in 47.Van drierehande staet van heren als ze de corruptie in de rechtspraak oogluikend tolereren. De omkoopbare rechters wacht 'Een hardt sentenci ende zwaer [...] ten lesten daghe' als zij 'rekeninghe van sulker miede Horen heer doen omt jaer' (vs.114-117). Maar ook de heren zullen ervoor gestraft worden. De 'hoghe, wise lantsheren stout' moeten zelf ook de 'onrechte miede' schuwen (75; 1 en 23). In 10.Dit is van drien coeren betoogt Willem dat een goede heer het recht niet op z'n beloop laat omwille van het financiële profijt dat hij daarvan heeft (vs.135-138). Hij houdt de heren in 99.Vanden doern ende vander linde hun taak voor:

[...] elke heer heeft recht ghezworen

Sinen lande, sinen lieden,

Dien soude om smeken noch om mieden

Laten vander gherechtichede. (99; 44-47)

De sproke 17. Vanden waghen vormt de illustratie van Willems stelling: 'Men siet trecht om ghelt vercopen' (vs.19), met als gevolg dat de arme mens nooit zijn recht kan halen, zoals ook blijkt in 62. Van rechtighen rechters:

Dat is den armen zwaer te horen,

Datmen den penninc soe sere mint,

Wanttet ghelt gheeftet hem verloren,

Wat recht dat hi hem onderwint (62; 33-36)

Kernachtig formuleert de dichter het in 64. Van die achte salicheiden: 'Men sal gheen recht om ghelt verdinghen' (vs.250).

Niet alleen in de rechtspraak viert de hebzucht hoogtij, ook aan het hof is dit het geval. Steeds meer rijke schalken*13 weten zich aan het hof in te dringen, omdat ze de vorst van geld kunnen voorzien. Gevolg is, aldus 69. Vander verrisenis, dat deze schalken invloed kunnen uitoefenen op het bestuur en daar heeft het arme volk onder te lijden:

Want waer die schalken gaen te rade,

Daer staet dat hoff sonder ghenade

Den armen luden, dies begheren;

Mar wye mit ghelde can solveren, (betalen, aflossen)

Die crijcht macht te sulken hove (69; 61-65)

Hebzucht en de groeiende macht van de schalken aan het hof waren volgens Willem een factor in het voortduren van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De oorzaak van deze 'plaghe' moet gezocht worden bij de zucht naar de 'penninc': 'Want wye den penninc meest mach gheven, Die wort te hove thants verheven' (63; 137-140).

De sproke 73. Dit is vander ghiericheit is geheel aan de rol van het geld en de hebzucht gewijd, en heeft als refreinregel 'Wapen over die Ghiericheit!'. In het gedicht zet Willem uiteen dat de eer aan het hof volkomen ten prooi is gevallen aan de hebzucht. De hebzuchtige schalken krijgen het meer en meer voor het zeggen aan het hof en weten zich in de raad in te dringen. De heren luisteren naar de schalken, met als gevolg dat de goede man het onderspit moet delven, omdat de heren de kwade opzet van de schalken niet doorzien. De heren schamen zich er voorts niet meer voor om steekpenningen aan te nemen, ook al zouden zij zich in het recht niet mogen laten omkopen. Omkoperij is volgens Willem nergens voor nodig: ook als een land niet wordt uitgebuit, hoeft het de heer aan niets te ontbreken. Als aan alle recht smeergeld te pas moet komen, dan zal de hebzucht tot partijstrijd leiden. Een wijs landsheer laat het niet zo ver komen dat z'n volk in partijen tegenover

elkaar komt te staan, want op dat moment wordt het uiterst moeilijk om de eendracht te herstellen en het volk te verzoenen. Hebzucht speelt niet alleen een rol in de twisten, maar ook in het Westers Schisma. Elke paus heeft zijn eigen partij die erop uit is zich zoveel mogelijk te verrijken. En de heren hopen daarvan een graantje mee te pikken. De clerici geven geenszins het goede voorbeeld meer, zoals het zou betamen, en ook bij hen is de schalk aan de macht. Zowel heren als papen worden gedreven door ongebreidelde hebzucht, die bij het Laatste Oordeel gestraft zal worden. Het aardse goed kan men niet eeuwig bezitten, want eens komt immers de dood. Willem beveelt de wereldlijke en geestelijke heren de vrijgevigheid aan, maar vreest dat zijn pleidooi geen effect zal sorteren.

Willem brengt in breder perspectief de hebzucht in verband met economie en welvaart. Hij vindt bijvoorbeeld dat de heren de stedelijke nering, de handel en welvaart niet te zeer in de weg mogen staan met beperkende maatregelen, te hoge belastingen, of gebrek aan voldoende rechtsbescherming. Dit brengt hij onder meer tot uitdrukking in het tweede, titelloze gedicht: 'Waer neringe is ende machse daer bliven, Daer en derfmen niet te nauwe scriven, Want tis dagelics gewin' (vs.127-129). Even verder is het:

Alsmen den coepman wel betaelt

Ende altoes gelijc ende reden doet,

Soe brenget menich man sijn goet,

Daer die lude hem aen generen;

Mer wilmen ruwelijc gaen sceren [men = stadsbestuur]

Om thans te wesen rijc,

Dat maect die neringe ongelijc. (berokkent schade) (2; 144-150)

Alle welvaart kan teniet worden gedaan als 'scoutheit, scepen ende raet Gierig sijn om grote baet Ende onredelike winnen' (vs. 169-171). Over belasting*14 spreekt Willem onder andere in 10. Dit is van drien coeren waarin hij Willem III prijst omdat hij een belasting (een hoofse bede die door zijn dankbare volk vrijwillig was verhoogd) niet in ontvangst wilde nemen. Willem III had het geld niet echt nodig en vertrouwde het geld aan de hoede van de eigenaars toe. Een rijke gemeenschap heeft zelden een arm of hebzuchtig heer, voegt de dichter er nog aan toe. De gedachte zal zijn dat een rijke gemeenschap de welstand van de heer garandeert, of eventueel dat een arm of hebzuchtig heer zijn volk snel zal hebben uitgebuit. Willem brengt hier, zoals vaker, de idee tot uitdrukking dat rijkdom en armoede van heer en volk ten nauwste met elkaar samenhangen. Als de heer de rijkdom van zijn volk bevordert, dan kan hij daarvan zelf ook de vruchten plukken, maar als hij z'n volk tot de bedelstaf brengt, dan zal hij uiteindelijk zelf ook van inkomsten verstoken blijven. In 73. Dit is vander ghiericheit zegt Willem iets dergelijks:

Een lant, dat staet in goeden recht

Elken man al even slecht, (gelijk)

Dat comt den heren veel te baten;

Want worden rijc hoer ondersaten,

Soe en can hem gheen goet ghebreken. (73; 85-89)

Uitgebreid gaat Willem in op deze problematiek in 112. Twisschen wil ende die waerheit (vs. 84-126). Hij betoogt dat als een heer zijn bevolking de gelegenheid biedt om nering te drijven en een goede boterham te verdienen, en als een heer zijn volk niet al te zwaar belast, hij zelf uiteindelijk ook veel inkomsten zal kennen; een rijke gemeenschap maakt een rijke heer (vs. 99-100). Willem geeft een paar fraaie metaforen ten beste. Men moet een schaap niet te diep in het vel scheren als men het volgende jaar weer wol wil hebben, zegt hij. Als de heren zich al het koren toeëigenen en de bevolking slechts het stro overlaten, dan kan het volk niet langer in zijn levensonderhoud voorzien. Wie het volgende jaar weer wil maaien, moet wel wat overlaten om te zaaien. Willem voegt daar even later aan toe dat de heer uiteraard gerechtigd is om, binnen de marges van de redelijkheid, belasting te heffen. Zijn 'renten' (vs. 137) en zijn korentienden mag niemand hem ontfangen; 'Een schat die wort mit recht ghewonnen, Die en selmen ghenen heer veronnen [misgunnen]' (vs. 143-144). En een heer die door zijn volk gerespecteerd wordt, die 'mach te bidden wesen coen' (vs. 158), dat wil zeggen: die kan zonder vrees een hoofse bede om geld doen. Kortom: een gezonde economie met een rechtvaardig, op welvaart gericht bestuur en een acceptabel belastingstelsel komt niet alleen het volk ten goede, maar ook de schatkist van de landsheer. Niet minder duidelijk brengt de spreker deze gedachte tot uitdrukking in 36. Van Affricanus als hij zegt: 'Blijft die ghemient in riken schijn, Die heer en mach niet arme sijn' (vs. 131-132). De sproke zelf verhaalt hoe Affricanus zo verstandig is om een rijke rechter te benoemen die niet door hebzucht wordt geplaagd, nadat daarvoor het volk in opstand was gekomen tegen een inhalige rechter. Men dient zich in te zetten voor het 'ghemenen oirbair'.*15

Geld is niet de wortel van alle kwaad in Willems optiek, zo mag men concluderen. Integendeel, met geld vermag men veel, ook veel goeds. Rijkdom vormt voor Willem in principe geen beletsel voor het bereiken van werelds aanzien of hemels heil. Voorwaarde is slechts dat de rijkdom op de juiste wijze wordt verkregen, beheerd en uitgegeven. Hier is de caritasgedachte dan prominent aanwezig: men moet anderen in de rijkdom laten delen. Het is laakbaar als men personen op onrechtvaardige wijze geld ontnemt, of als men geld onthoudt aan diegenen die het rechtens toekomt. In het bijzonder mag men geen geld aan de armen onthouden, of onttrekken aan de armenzorg. Het is van belang te leven in het volle besef dat alle goed vergankelijk is en door God verleend. De rijkdom van de adel is verder volkomen legitiem. En de adel is gerechtigd, binnen de grenzen der aanvaardbaarheid, belasting te heffen. Ook de kerk behoort rijk te zijn om zich onafhankelijk te kunnen opstellen. Voorts moet de bevolking in staat worden gesteld om nering te doen en handel te drijven, geld te verdienen en te sparen voor de oude dag. Willems ideaal is dat van de stabiliteit. Fundament van het kwaad is de (door de duivel ingegeven) menselijke neiging tot hebzucht. Willem klaagt de misstanden die erdoor veroorzaakt worden aan, wijzend op eer en zieleheil, en hij verzet zich daarmee tegen onrecht, corruptie, tweedracht, intrige en uitbuiting van de bevolking.

6.6. De standenideologie

Twee sproken verdienen in het bijzonder de aandacht in het onderzoek naar Willems standenideologie. Het betreft 80. Vanden woecenaer en 97. Vander drierehande staet der werlt. De sproke 80. Vanden woecenaer handelt, zoals de titel reeds aangeeft, primair over de woekeraar, maar biedt evenals 97. Vander drierehande staet der werlt inzicht in Willems visie op de standen.

Alvorens de gedichten nader te bezien, wordt eerst kort stilgestaan bij het fenomeen van de (christelijke) woekeraar, waaraan J.Le Goff een studie wijdde.*1 De veroordeling van de woekeraar vond zijn grond in een vijftal bijbelpassages: Exodus 22:25, Leviticus 25:35-37, Deuteronomium 23:19-20, Psalm 15 (m.n. vs.5) en Lucas 6:34-35.*2 Ook de kerkvaders keurden de woeker af en op diverse concilies werden bepalingen tegen het verschijnsel in de canon vastgelegd. Het canonieke recht bepaalde dat woeker het vragen van een tegenprestatie was voor een lening die de oorspronkelijke lening overtreft; dus het vragen van interest. De kerkvader Ambrosius formuleerde het kernachtig aldus: 'Usura est plus accipere quam dare', woeker is meer ontvangen dan men gegeven heeft.*3 De caritas gebod de mens zijn naaste onbaatzuchtig bij te staan. Iemand geld lenen was een daad van naastenliefde, maar iemand geld lenen om er zelf beter van te worden, was woeker. Woeker werd gezien als een vorm van avaritia, de hoofdzonde hebzucht. Tevens werd woeker beschouwd als een vorm van diefstal, en derhalve als een overtreding van het vierde gebod. Verschillende redeneringen moesten de verwerpelijkheid van de woeker kracht bijzetten. Eén ervan was: geld is onvruchtbaar. De woeker wil geld echter met geld laten paren en geld laten baren; de woeker wil met geld meer geld produceren, en dat is een zonde contra natura. De Tabula exemplorum stelt vast dat de ossen van de woeker (boves usurarii) onophoudelijk werken, ook op christelijke feestdagen, als de mens niet werkt: dit kan als een belediging van God worden opgevat. Voorts werd de woekeraar niet alleen gezien als dief van geld, maar ook als dief van de tijd, omdat hij eigenlijk niets anders verkocht dan de tijd die verstreek tussen het moment van uitlenen en het tijdstip waarop het geld met interest werd teruggeëist. En aangezien de tijd aan God toebehoort, vergreep de woekeraar zich aan Gods goed. En tenslotte maakte de woekeraar winst zonder er enig werk voor te verrichten, tegen Gods gebod in van het werken voor het brood in het 'zweet uws aanschijns'.*4 In principe gold: 'Fenus pecuniae, funus est animae', woekerwinst uit geld is de dood van de ziel.*5 De woekeraar was een instrument van de duivel en voorbestemd om te branden in de hel. In de loop van de tijd werden er een aantal verzachtende omstandigheden ontwikkeld: woeker kon acceptabel zijn indien men zich matigde en hield aan de algemeen erkende rentevoet. Voorts kon woeker in zekere zin beschouwd worden als salaris voor arbeid. Waarlijke redding van het zieleheil was voor de woekeraar slechts mogelijk via berouw, biecht en penitentie. Tot de boetedoening behoorde het teruggeven van de rente aan de slachtoffers. Voorts ontstond met de ontwikkeling van de leer van het purgatorium de mogelijkheid om - in geval van berouw - via een verblijf in het vagevuur uiteindelijk de zwarte ziel wit te wassen en het heil alsnog te bereiken.

Willems gedicht 80. Vanden woekenaer opent met de vaststelling dat God 'driehande leven' maakte: 'Papen, heren ende ghebuer'. Door toedoen van de duivel is er nu een vierde stand bijgekomen, namelijk die van de 'woekenaer', die de andere standen 'verblijdt' met zijn geld (vs.1-11). Bij deze uitspraak moet eerst even stilgestaan worden. De ideale traditionele driedeling in geestelijkheid, adel en boerenstand treft men het eerst aan in het begin van de 11e eeuw; deze werd verkondigd door de tijdgenoten Adalbero, bisschop van Laon, en Gerard I, bisschop van Kamerijk. Beiden betoogden dat de samenleving verdeeld was in drie - door God gewilde - groepen: bidders, krijgers en werkers. Deze drie groepen ondersteunden elkaar wederzijds. De koopman kreeg in deze driedeling geen plaats toegewezen.*6 De vaststelling dat God drie standen schiep, maar dat de duivel er een vierde stand van woekeraars bijmaakte, treft men ook aan in de modelpreek 59 Ad status van Jacobus de Vitry (overl. ca.1240). Le Goff geeft de openingswoorden als volgt weer: 'God heeft de mensen in drie soorten onderverdeeld. De boeren en andere werkers voorzien in het

levensonderhoud van de andere mensen; de ridders verdedigen hen en de geestelijken leiden hen. De duivel heeft er echter nog een vierde soort aan toegevoegd: de woekeraars'.*7 De opening van deze preek lijkt op die bij Hildegarsberch, maar hier blijft het verder bij: de teksten vervolgen hierna ieder hun eigen weg. Le Goff merkt bij de openingswoorden van Jacobus' Ad status op dat de veroordeling van de woekeraar tot op zekere hoogte samenviel met die van de koopman en dat beide in feite gedeeltelijk op één lijn gesteld konden worden. In Le Goffs visie bestond er geen absoluut onderscheid tussen de koopman-bankier en de woekeraar. Niet alleen noemden veel woekeraars zich koopman, velen waren het ook, en andersom lieten veel kooplui zich met woeker in.*8 Pleij constateert naar aanleiding van de openingsverzen van Willems sproke eigenlijk weinig anders: de woekeraar wordt hier geïdentificeerd met de koopman, en de koopman op zijn beurt met de vierde stand, de burgerij.*9 Dat met de duivelse vierde stand niet alleen op de woekeraars wordt gedoeld, maar dat identificatie met de burgerij als geheel ook bedoeld kan zijn, blijkt uit een nauw verwant exempel uit het Alphabetum Narrationum, waarover G.R.Owst zegt: 'the Alphabetum Narrationum remarks significantly of the rising middle-class that God made the Clergy, Knights and Labourers, but the Devil made the Burghers and Usurers'.*10

Hildegarsberchs openingsverzen zijn niet geïnspireerd op de woorden van Jacobus de Vitry of het Alphabetum Narrationum, maar op die van de 'Spruchdichter' Freidank, zoals hiervóór is aangetoond. Ook laatstgenoemde zegt dat God 'driu leben' had geschapen: 'gebûre, ritter unde pfaffen'. Maar 'daz vierde geschuof des tiuveles list [...]: daz leben ist wuocher genant'.*11 Ook in dit gedicht lijkt de burgerlijke vierde stand als geheel gestigmatiseerd te worden tot een stand van duivelse woekeraars.

Veel van wat Le Goff met betrekking tot de woekeraar uit diverse teksten bijeen heeft gegaard, vindt men bij Willem in één sproke terug. Willem schildert de woekeraar af als de dienaar van de duivel; hij weet de andere drie standen, die voorheen vrij waren, te knechten. De woekeraar wordt verteerd door hebzucht. Willem betoogt: zou de woeker niet bestaan, dan zouden de mensen elkaar - zoals het hoort - uit christelijke naastenliefde (financieel) bijstaan. De woekeraar heeft nu de hebzuchtige mens zover gekregen, dat hij de arme nog slechts bijstaat, als hij er zelf beter van wordt. Ook Willem zet uiteen dat de woekeraar geld met geld wil maken en in feite de tijd verkoopt. 'Is dat niet scalcheit veel ghesocht Ghelt te copen omme ghelt?' (vs.60-61). Dat wil zeggen: is het geen puur bedrog om geld te (moeten) kopen omwille van het geld, of: om geld te (moeten) kopen met (meer) geld? Het is voor hem een retorische vraag. Willem meent: de woekeraar verkoopt de nacht en de dag van morgen; 'Die woekenaer die can wel beyden [afwachten], Want deen penninc den anderen wint' (vs.32-33). Of hij nu waakt of slaapt, dag en nacht ploegt zijn woeker voort, christelijke hoogtijdagen als Pasen, Pinksteren, Kerst en Allerheiligen niet ontziend. De woekeraar viert de kerkelijke feestdagen niet. Maar Willem maakt ook duidelijk dat wie zich met woeker besmet, zijn eens zo witte ziel roetzwart maakt. Voor het heil van alle zondaars wordt in de kerk weliswaar gebeden, in het bijzonder op Goede Vrijdag; maar het gebed kan de woekeraar niet baten. God wenst niet dat er voor de woekeraar gebeden wordt, want niet Hij maar de duivel heeft hem geschapen. De woekeraar mag zijn dood wel met vrees tegemoet zien, want de hel staat voor hem open, tenzij hij alle onrecht nog ongedaan weet te maken (door zijn woekerwinst terug te schenken). Is hij eenmaal overleden, dan heeft er een verdeling in drieën plaats: de wormen stellen zich tevreden met zijn lichaam, de duivel krijgt zijn ziel en zijn erfgenamen ontfermen zich over z'n

bezit. Willem meent dat wie dit alles overdenkt, tot geen andere conclusie kan komen dan dat het beter is om te streven naar het eeuwige leven dan te woekeren met het aardse goed.

Wat opvalt in Willems sproke is dat hij ook speciaal aandacht besteedt aan de methoden van de woekeraar. Deze weet zijn slachtoffers aanvankelijk uiterst vriendelijk te overreden om een lening aan te gaan. Vervolgens wacht hij geduldig af. Maar als het op terugbetaling van het geleende bedrag inclusief woekerrente aankomt, dan blijkt hij meedogenloos. De woekeraar wil koste wat het kost zijn geld hebben. Kennelijk wist hij zijn slachtoffers zozeer onder druk te zetten, dat ze voor de aflossing van hun schuld zelfs hun toevlucht namen tot diefstal, moord en prostitutie (vs.125-126). Op deze wijze stort de woekeraar zijn medemens in het verderf. Ook de omstandigheden krijgen bij Willem de aandacht. Wie have en goed verliest en bij anderen in het krijt staat, vervoegt zich voor penningen bij de woekeraar om uit de schulden te komen. Maar wie de ene lening na de andere aangaat, haalt zich meer schulden op de hals dan hij aanvankelijk had af te betalen. Zelf neemt de woekeraar geen risico's. Hij profiteert van andermans ongeluk: 'Die diepe zee, die winter zure, Ten schaet hem niet, mer tbaet hem al' (vs.46-47). De woekeraar verdient goed aan schipbreuk en aan schaarste of schade in strenge winters.*12 Ook doet hij goede zaken bij watersnood en in tijden van algehele malaise, armoede en schaarste (vs.135-137), en hij kent dan geen genade. Men mag wel vaststellen dat Willem bij de schildering van het negatieve profiel van de woekeraar ten behoeve van zijn betoog zeker getracht heeft argumenten aan de dagelijkse realiteit te ontleen.

Op deze plaats moet alsnog de vraag worden gesteld of de vierde stand als geheel hier beschouwd wordt als een stand van woekeraars. Willems inleiding suggereert dit wel. In het vervolg lijkt het toch niet helemaal consequent volgehouden te worden, en dat kan natuurlijk ook niet. Willem moet, zogoed als Jacobus de Vitry en Freidank, beseft hebben dat hij hier (opzettelijk) een gechargeerd beeld gaf van de vierde stand. Men kan niet in alle redelijkheid blijven volhouden dat alle burgers woekeraars waren. Binnen de vierde stand bevonden zich weliswaar vrij exclusief de kooplui-bankiers en woekeraars die zich verrijkten ten koste van anderen, maar het valt niet te loochenen dat zij zich óók verrijkten ten koste van hun medeburgers. Een schipbreuk zal bijvoorbeeld over het algemeen vooral vertegenwoordigers uit de burgerij financieel hebben getroffen. En onder een algehele malaise hebben niet alleen adel, geestelijkheid en boeren geleden, maar zeker ook burgers. Derhalve mag verondersteld worden dat de woekeraars hun slachtoffers onder hun eigen stand maakten. Vooral Willems inleiding zal daarom aangemerkt moeten worden als een min of meer topische hyperbool. Willem moest beter weten, wist ook wel beter*13, maar hij heeft in dit geval kennelijk niet de behoefte gevoeld daar uitdrukkelijk ruchtbaarheid aan te geven.

Naar men voorzichtig mag aannemen zal de burgerij voor dit gedicht niet als publiek hebben gefungeerd: niet eens zozeer omdat er in de sproke (ogenschijnlijk) stelling genomen wordt tegen de gehele burgerij, als wel omdat die stellingname toch (opzettelijk) te ongenueanceerd blijft. Het publiek zal men meer in de richting moeten zoeken van de concurrerende stand, de vanouds bezittende klasse die steeds afhankelijker werd van het kapitaal der burgerij: de adel. Zij zal beslist minder moeite hebben gehad met deze ongenueanceerde voorstelling van zaken. Niet zonder reden derhalve rekent Pleij het idee van de duivelse vierde stand tot het 'behoudend concept uit de hogere standen'.*14 In zeker opzicht kan Willems keuze voor een conservatieve standenvisie opmerkelijk heten, als men bedenkt dat Willem zelf een 'dorperszoon' was (die entree kreeg in de hogere kringen).

Richten we de aandacht nu op 97. Vander drierehande staet der werlt. Blijkens de inleiding (vs.1-43) heeft de sproke waarschijnlijk gefunctioneerd als nieuwjaarsgedicht (aan het Hollandse hof?). Aan het slot van zijn introductie merkt Willem op dat de duivel zijn boze zaad heeft gezaaid onder de drie standen. Vroeger, zo vertelt hij vervolgens, was Rome oppermachtig. De vroedschap van de stad bepaalde dat er drie beelden gemaakt moesten worden, die de standen zouden representeren: 'Beyde papen ende heren, Entie huusman [=boer] daer byneven' (vs.56-57). Bij elk beeld zou de taak van de desbetreffende stand omschreven worden. Er werden achtereenvolgens een beeld van een priester, een beeld van een gewapend ridder en een beeld van een boer met ploeg gemaakt. De vroedschap zond bode uit naar alle steden met de uitnodiging de beelden met opschrift in Rome te komen aanschouwen. Vanuit alle windstreken arriveerden vertegenwoordigers van de standen om de beelden in de tempel te zien.*15

De priesters lazen dat zij voor het heil van de wereld tot God moeten bidden. Zij dienen geestelijk te leven naar hun eigen leer en het goede voorbeeld in deugdzaamheid te geven, opdat het volk dit volgt. Voorts mogen de priesters niet naar wereldlijk aanzien streven. Hun taak is het om te wijzen, te dopen en te absolveren en het volk bekend te maken met de caritas van de evangeliën, teneinde het de weg tot de hemel te wijzen. De ridders vernamen dat zij het zwaard der gerechtigheid moeten voeren dat God aan de keizer had toevertrouwd. Het zwaard moet in het bijzonder weduwen en wezen beschermen en 'den bosen dwinghen, Die ter doecht is ongheraect' (vs.162-163). De ridder behoort zich met dapperheid in te zetten voor het recht, gelijk de eerste ridder, St.Joris deed. De ridders dienen verder de wegen te vrijwaren van rovers en gespuis. Aangezien de ridderschap een edel aanzien heeft verkregen, moet zij alles in het werk stellen om haar blazoens onbesmet te houden. Een ridder is een strijder die zijn heer dient in de strijd en diens rechten verdedigt. De boer moet, in Godsvertrouwen, de akker bebouwen en met zijn ploeg bewerken. Hij dient de aarde te bewerken, zoals God Adam beval, om de wereld van voedsel te voorzien. De boer moet rechtvaardig zijn en niet uit hoogmoed hoger willen klimmen dan hij aan z'n stand verplicht is. Hij behoort zich ootmoedig en nederig te gedragen ten opzichte van de heren en de priesters, want zij beschermen hem. Men kan zelf nagaan of de standen zich thans aan het Roomse gebod houden, zegt de dichter: er zijn heel wat misstanden op te sommen,

Mer Willem en derfs niet wel beghinnen

Van Hildegasberch, men wout verzinnen

In doechden of hijt brochte voert:

Soe node heeft hi sijn tael ghestoert. (97; 249-252)

Gewoonlijk fungeert de vermelding van de naam door de spreker min of meer ter afsluiting van de sproke.*16 Ook hier lijkt dit het geval: Willem heeft zijn woorden afgebroken, al deed hij het niet graag. Het bijzondere is nu dat de sproke met nog meer dan 120 verzen wordt voortgezet. Dit vervolg is uiterst kritisch van toon. Waarom treft men op tweederde van het gedicht een pseudo-afsluitformule aan? Is er voor wat betreft het vervolg wellicht sprake van een toevoeging - dan wel geheel in Willems stijl - van een andere spreker of een kopiïst, of van een latere toevoeging van Willem? Of is het ook mogelijk de verklaring te zoeken in de voordrachtssituatie? Mogelijkerwijs stond de spreker de complete sproke ter beschikking, maar kon hij afhankelijk van de stemming onder de toehoorders, hun samenstelling of hun reacties besluiten het kritische vervolg al dan niet

voor te dragen. Meende Willem dat de stemming er niet naar was, dan gebruikte hij vs.249-252 ter afsluiting. Werd hij na het spreken van deze verzen bijvoorbeeld juist aangespoord om door te gaan, dan had hij tekst paraat. Misschien hebben we te maken met een sprekerskunstgreep om reacties bij het publiek uit te lokken.

Willem vervolgt: de geestelijkheid wil thans tegen het Roomse gebod in 'leven mit riveel', in feestvreugde (vs.260). Verder willen ze 'duerbair cleder draghen, Daer toe ryden hoghe paghen [lees: paarden] In hoveerde, die God verboot' (vs.265-267). De geestelijkheid zou aan de heren de Schift moeten openbaren en tot deugdzaamheid aanzetten, in plaats van zelf van het rechte pad af te dwalen. En geestelijken zouden geen wisselbanken of tolleren mogen beheren, want in de Bijbel maakt Jezus dit duidelijk aan St.Mattheüs. Willem zegt dat hij met deze uitspraak geenszins de landsheerlijke macht wil aantasten. Als de boeren niet belast worden en hun eigen goed mogen beheren en als de kooplui zonder te betalen de tolleren mogen passeren, dan wordt de welvaart nodeloos gespreid. 'Wat sal meer dan int ghevoech?', vraagt Willem: wat heeft het voor zin dat een boer meer bezit dan hij voor zijn levensonderhoud nodig heeft? De heer heeft het recht om tol te heffen en belastingen op te leggen. Maar men ziet thans dat de heren hebzuchtig zijn geworden. De heer lijkt nu op de havik, die in z'n onderhoud voorziet met roof. De boer klaagt dat de heren, die hem zouden moeten beschermen, hem van weinig nut zijn.

Nu die heren dus verdwalen

Entie cleysie buten pade,

Nu glijt die huusman vanden grade (stort in het ongeluk)

Menichwerf mit onbescheide, (onverstand/overmoed)

Ende hi dwaelt meer dan dander beide. (97; 322-326)

Het normbesef taant allerwegen. Als de boeren zich tevreden zouden stellen met wat ze hebben, dan zouden de heren hen wel met rust laten. Maar de boeren stellen zich niet meer tevreden met hun werk. In hoogmoed beconcurreren ze elkaar om hogerop te komen in de maatschappij en deinzen er niet voor terug de ander bij de heer in discrediet te brengen.

Die huusman volcht den heren naer

Om schout te wesen ofte baeliu:

Deen ist echt, dander nu, (straks)

Ende elc doet onrecht ende ghewelt:

Dus comt die heer an shuusmans ghelt. (97; 344-348)

De boer wil zich kortom - i.t.t. de heren en clerici - aan z'n stand ontworstelen. Hij laat geen middel onbenut om zich te verrijken. Op hun beurt verrijken de heren zich dan weer aan de ambitieuze boeren (want die moeten zich in de lucratieve ambten inkopen). Als de boeren onderling niet zo verdeeld zouden zijn, maar de handen ineen zouden slaan, dan zouden 'paep nochte deken' hen 'tonrecht' kunnen 'beschatten' (vs.350-351). Maar zolang de onenigheid onder de boeren zelf voortduurt, 'is die huusman goet te matten, Want hi selve versiet den scaeck' (vs.352-353; hij geeft anderen volop de gelegenheid om hem schaakmat te zetten).

Wat baet dat ic die heren laec?

Die huusman heeft die meeste scout (97; 354-355)

Met deze wat cryptische uitspraak zal bedoeld zijn: waarom zou ik de heren terechtwijzen wanneer ze de boeren uitbuiten, als de (ontevreden, onderling verdeelde en ambitieuze) boeren het er zelf naar maken?^{*17} Het is waar: de clerici spannen samen. En de heren twisten onderling, maar dat duurt niet eeuwig: 'Want si zoenen wel daer naer Ende doen malcander doecht ende eer' (vs. 366-367). Maar onder de boeren gaat het er kwalijk aan toe:

Die een die slaet den anderen doot,

Ende sulc wil boven sijn ghenoot

Clymmen in sijn overmoet,

Ende brengt hem selven onder voet (97; 369-372)

In het gedicht blijkt Willem wederom vast te houden aan de ouderwetse, traditionele driedeling: adel, geestelijkheid en boerenstand. De geestelijken zijn de bidders, die hun geestelijke taken naar behoren moeten vervullen, het volk met hun leer en levenswijze moeten voorgaan, en dienen af te zien van wereldse weelde. De ridders zijn de vechters, die hun beschermende zwaard in dienst moeten stellen van heer, veiligheid en recht. De boeren zijn de werkers, die in alle nederigheid het land dienen te bebouwen, opdat zij de wereld van voedsel kunnen voorzien. Alle drie de standen zijn volgens Willem aangetast door de hebzucht.

Opvallend is het dat Willem de burgers in dit gedicht volledig lijkt te negeren: hij rekent hen niet met zoveel woorden onder de derde stand, zoals wel gebeurde, en hij heeft het niet over een vierde stand. En toch, als hij de ambities van de ploegende boerenstand hekelt om zich op te werken tot schout of baljuw, dan laakt hij eigenlijk ambities die vooral in de (zeer) bemiddelde burgerstand werden gekoesterd. Aanvankelijk werden alleen edelen voor deze ambten benoemd. Sinds echter het schout- en baljuwambt door de landsheer letterlijk verpand werd, dienden steeds meer leden uit de burgerij zich aan voor deze lucratieve betrekkingen.^{*18} Als concreet voorbeeld zou de auteur van burgerlijke huize Dirc Potter mogen gelden, die zijn carrière aan het Hollandse hof begon als eenvoudig clerk op de kanselarij, die zich opwerkte tot baljuw van Den Haag (1408-1416) en die uiteindelijk in de adelstand werd verheven (1415)!^{*19} Hildegasberch rept er met geen woord over dat het de landsheer was, die (uit geldnood) gerechtelijke en bestuurlijke functies tegen betaling bereikbaar had gemaakt voor de niet-edele elite. Kennelijk school voor hem het laakbare in het ambitieuze najagen van vanouds adellijke carrières, waarmee de burgerlijke nieuwe rijken de traditionele grenzen van hun stand definitief overschreden. Waar Willem kortom in naam de onderling verdeelde en uiterst ambitieuze boerenstand hekelt, laakt hij in werkelijkheid de opklimmende burgerij. Weer krijgt men van de spreker een opzettelijk gechargeerd beeld van de standenmaatschappij voorgeschoteld, waarbij de burgerij ditmaal denigrerend als boerenstand wordt afgeschilderd.

Wanneer we trachten de balans van Willems standenideologie op te maken aan de hand van de twee hiervoor besproken gedichten, dan is zoveel zeker: van de drie standen komen adel en geestelijkheid - hoezeer intern ook gecorrumpeerd - traditioneel een leidende rol toe. Ieder die zich in stand onder hen bevindt, dient zich lijdzaam te kwijten van de hem (van hogerhand) toegemeten

taak in dit leven. Tot zover geven andere sproken geen enkele aanleiding om dit beeld van Willems ideale standenmaatschappij bij te stellen. Wat adel en clerus ook te verwijten valt, zij zijn trouw aan hun stand, in tegenstelling tot de derde of vierde stand. De burgerij wil vooruit in de wereld en prominent is daarbij de rol van twee gecombineerde factoren: geld en macht. Hoezeer Hildegasberch ook tracht te vermijden hen bij hun juiste naam te noemen (woekeraars, ambitieuze boeren, ook wel schalken), in feite hekelt hij telkens de sociale mobiliteit en groeiende macht van de burgers, en in het bijzonder de nouveau riches.*²⁰ Door hen te stigmatiseren als duivelse woekeraars en ambitieuze boeren, tracht hij de toenemende invloed van de nieuw opkomende elite in een kwaad daglicht te stellen en te bezweren: hun geld en macht immers ondermijnden de leidende positie van adel en clerus. Hun macht, hun economische en politieke invloed zal evenwel onstuitbaar blijken te zijn. Maar aangezien Willem zich hier stelt op het aristocratische standpunt van de traditionele machthebbers (hoezeer hij soms ook begaan was met het lot van 'het volk' in het algemeen), moet hij stelling nemen tegen het patriciaat. Uit de kunstgrepen waartoe Willem z'n toevlucht moet nemen om zijn behoudende standenvisie sluitend te houden, zou men kunnen afleiden hoe sterk het ouderwetse beeld aan het eind van de 14e eeuw eigenlijk onder druk was komen te staan.

Het hierboven geschetste beeld wordt bevestigd in andere gedichten. In het satirische¹⁹. Van mer hekelt Willem de ambitie van de 'boer' door spottend het tegenovergestelde te beweren:

Die huusman staet oeck op sijn hoede,
Om wel te leven als die vroede
Min noch meer in sinen daghen
Als sijn overouders plaghen;
Hine wil bailiu noch scepen wesen,
Daer menich man by is gheresen;
Hi wilt den heren laten wouden, (besturen, beheersen)
Dat sy trecht by reden houden (19; 113-120)

In 101. Hoe die heren eerst quamen maakt Willem duidelijk dat het volk de heren ooit aanstelde (d.i. een adelstand creëerde) om het ontstane onrecht te bestrijden. De spreker stelt vervolgens dat het goed is dat er heren zijn om het recht te handhaven.

Want heren dus by node quamen, (uit noodzaak)
Soe moghen hem wel mit rechte schamen,
Die spreken noch op goede heren, (kwaadspreken)
Want elcman isse schuldich te eren. (101; 63-66)

Dan zegt Willem dat men aan de dorper het handhaven van het recht niet kan opdragen. Immers: 'Hoe soude een dorpers hert bekinnen Gherechticheit of eer te minnen? [...] Den dorper moet sijn toebereyden' (vs. 71-72, 75). De dorper heeft geen flauw benul van recht (vaardigheid) en eer; hij moet een onderhorige blijven. Weer lijkt de dichter de ambities uit een lagere stand te hekelen om

zich edele functies te verwerven. En wederom lijkt de term 'dorper' met opzet gekozen als denigrerende kwalificatie voor de stand waartoe juist ook de ambitieuze burgers behoorden, die zich boven hun stand wilden verheffen. Overigens geeft Willem zijn (edele) gehoor in deze spreek duidelijk te verstaan dat adeldom verplicht. Tegenover de gunst van het 'uitverkoren'-zijn, moet een integere plichtsbetrachting staan.

In 76. Vander rekeninghe betoogt Willem tegen het eind onder meer dat het volk zich niet met politiek moet inlaten en zeker niet mee moet gaan regeren:

Want als die myente macht vercrighen,

Dattie besten moeten swighen,

So gaen sy raden elken bysonder:

Sy heffen op, sy duwen onder

Huden dien, morghen desen.

Hierom donct mi beter wesen,

Dattie wise ende oec die vroede

Regieren mit hoers heren roede

Beyde steden ende lant (76; 201-209)

Al heeft Willem het niet speciaal over het patriciaat, hij negeert hier de burgerlijke macht niet en geeft toch al een meer realistische voorstelling van zaken met betrekking tot de politieke verhoudingen: de burgerij wordt hier als machtsfactor niet miskend. Conform zijn aristocratisch standpunt meent hij:

Die meent die sel hoer neringhe doen,

Vollen, weven, maken schoen,

Smeden, backen ende brouwen,

Enten goeden wel ghetrouwen (76; 217-220)

Willem is niet anti-burgerlijk, hij huldigt slechts het standpunt van de adellijke en clericale suprematie over het volk.*21 En dat volk (boeren en burgerij) bewijst z'n nut als het de taak uitvoert die het toegemeten heeft gekregen binnen de door God gewilde orde. G.Duby merkt terecht op dat het abstracte ideaalbeeld van de organisatie van de samenleving in drie standen dienstig was aan de heersende macht en dat de standenideologie het principe van de noodzakelijke ongelijkheid verdedigde.*22

6.7. De heren

Dat Willems betrokkenheid bij de heren groot was, blijkt reeds uit de enorme frequentie van het woord 'heer' in zijn oeuvre.*1 Hiervóór is al gebleken dat Willem met de heren gewoonlijk de adel bedoelt, de strijders uit de drieledige standenorde. Ook in de rest van zijn oeuvre bedoelt Willem met de heren doorgaans de edele heren, die zich bezighielden met bestuur, politiek, wereldse

rechtspraak en strijd. De spreker wijst hen op hun taak in de wereld en bekritiseert hun wangedrag. Dit laatste werd hem kennelijk niet steeds in dank afgenomen, want in 52. Een exempel van partijen zegt Willem over de reactie van het publiek: 'Laec ic den heren hoer misdade, Soe bin ic quaet off half verwoet' (vs.6-7).

Een belangrijk gedicht is 101. Hoe die heren eerst quamen (geïnspireerd op de ideeën van Boendale*2) omdat de adelstand er in historisch perspectief wordt geplaatst. De sproke opent aldus:

Ghi hoghe heren, ridderen, knapen,

U worden toeghevoecht die wapen,

Op dat ghi trecht sout houden staen;

Entaer om hebdi tzwaert ontfaen,*3

Des men ontsiet al hier op eerde. (101; 1-5)

De adel heeft het zwaard ontvangen om het recht te handhaven. In de sproke legt Willem er de nadruk op dat de heren ooit uit het volk gerecruteerd zijn om aangesteld te worden als wetshandhavers. Na de zondvloed, zo legt hij uit, bleven alleen Noach, zijn zonen en hun vrouwen over. Enigszins cynisch vraagt Willem: 'Ghi heren, hier na moechdi raden, Wye was doe die best gheboren?' (vs.26-27). Hij wijst er aldus fijntjes op dat er toen geen adelstand bestond en schetst vervolgens een harmonieuze samenleving waarin 'Mijn noch Dijn en was' (vs.29). Allen leefden als boeren gezamenlijk van wat de aarde voortbracht. Na zo'n 700 jaar was het volk zo talrijk geworden, dat sommigen niet meer wilden werken, doch slechts profiteren van de goeden. Toen kwam het onrecht in de wereld en groeide de behoefte aan gerechtigheid. Er moesten heren worden aangesteld om het recht te handhaven:

Gherechtichede, dat goede woert,

Dede deerste heren maken,

Dat proeftmen noch bi waren zaken; (begrijp: dat kan men met feiten bewijzen)

Want hadmen nye onrecht gheploen,

Wat waer der heren dan te doen

Of prelaten des ghelike? (101; 50-55)

Want heren dus by node quamen,

Soe moghen hem wel mit rechte schamen,

Die spreken noch op goede heren, (kwaadspreken van)

Want elcman isse schuldich te eren. (101; 63-66)

Het waren rechtvaardige en eervolle mensen die het recht kenden en begrepen, die als heren werden aangesteld. Willem meent dat men een 'dorper' hiervoor nu eenmaal niet kan gebruiken, omdat deze geen benul heeft van rechtvaardigheid of eer. De dorper moet onderhorig blijven (vs.71-75).

Degenen die zich aldus toelagen op 'Weldoen'*4 ende gherechtichede' (vs.79) ging men later als 'wel gheboren' beschouwen (vs.76). De wijzen onder het volk maakten wetten en stelden zodoende

het recht in, over de handhaving waarvan de heren moesten waken. Men ging onderscheid maken tussen het mijn en dijn en op diefstal kwam de doodstraf te staan. Eén heer werd als vorst aangesteld: 'Doe maecten si enen heer soe groot, Die tghemene soude scheiden Ende tvolc mit macht beleiden' (vs. 92-94). Via belastingheffing werd hij van inkomsten voorzien en voor arbeid gevrijwaard. Verder kreeg hij dienaars tot zijn beschikking. Maar adeldom verplicht:

Ende waer dat hi gheen recht en dede,

Soe en soude hem myede noch bede

Helpen, hi en soude tlijf verliesen,

Ende sonder beyden een ander kiezen (101; 105-108)

De heer die zich niet naar behoren van zijn taak kweet, werd afgezet en ter dood gebracht. In zijn plaats werd er een nieuwe heer gekozen. In het slotwoord zegt Willem:

Ghi heren, hier an moechdi horen

Dat weldoen is u an gheboren;

Wantmen by doecht die heren coos,

Doe al die werlt was rechteloos (101; 115-118)

Hij drukt de heren op het hart om rechtvaardig te zijn, want God zal hen naar hun eigen maten meten. De spreekwys is bijzonder omdat enerzijds de edele afkomst gerelativeerd wordt - de adel is ooit uit het volk gekozen - terwijl anderzijds het belang van de heren benadrukt wordt. De heren nemen een bevoorrechte positie in de maatschappij in, maar moeten zich in ruil daarvoor onderscheiden in deugdzaamheid en rechtvaardigheid. Zij moeten wet en recht handhaven. Daarbij is hun positie in het verleden niet altijd even stabiel gebleken. Als zij hun opdracht niet serieus namen, werden ze ter dood veroordeeld. Er klinkt een zekere dreiging in Willems woorden door.

De deugden die de heren volgens Willem dienen te bezitten om voor edel en eerzaam te kunnen doorgaan, worden behandeld in 33. Van dominus. Aan de hand van de letters in dit Latijnse woord voor heer bespreekt de dichter zeven deugden. De discrecio staat voor de oordeelkundigheid die de heer moet bezitten. Vervolgens wordt obediencia van de heer verlangd: gehoorzaamheid of onderdanigheid aan 'Gode [...] Ende sijn prelaten' (vs. 49-50). De heer moet barmhartig zijn (misericordia) ten aanzien van 'sijn arme diet [volk]' (vs. 120). Aan rechtvaardigheid (justicia) hecht Willem veel belang en hij merkt op dat de 'i' niet voor niets in het midden van het woord 'dominus' staat: 'Een heer sel hem billicx schamen Onrecht te doen off ghehinghen [toe te staan]' (vs. 72-73). Bij de heer hoort ook nobilitas; als edele behoort hij zich naar de eisen van zijn stand te gedragen. Dat wil volgens vs. 126 (onder meer?) zeggen: 'Den quaden castyen, den goeden lonen'. Verder mag men waarachtigheid, oprechtheid van de heer verwachten (veritas), en dat betekent dat de heer zich aan z'n gegeven woord moet houden (vs. 90-91). De laatste deugd is sapiencia, wijsheid, die elke eervolle heer moet bezitten (vs. 99-101). Het komt zijn onderdanen en land ten goede (vs. 109), wanneer de heer zich in z'n handelen door deze deugden laat leiden. In 96. Vanden droem gelden als adellijke deugden: eer, trouw, rechtvaardigheid, waarachtigheid, matigheid, schaamte, vrijgevigheid, ootmoed, standvastigheid en rede. De heren moeten zich met deugden, eergevoel en adellijke principes onderscheiden van de rest van de mensheid. Dit wordt onder meer betoogd in

73.Dit is vander ghiericheit. Indien de heer zich namelijk alleen door zijn rijkdom zou onderscheiden, waarin zou hij dan nog verschillen van de rijke doch principeloze schalk*5 (vs.73-79)?

Meermalen rechtvaardigt Willem de suprematie van de heren. Hij opent 22.Vanden goeden ridder met de woorden: `Heren ende goede vrouwen Selmen te dienste staen in trouwen'. De edele heer komt de macht toe, meent hij ook in 7.Vanden coninc van Poertegael:

Een edel here, daer doecht an leit,

Al heeft hi grote heerlicheit, (als...)

Dat en sel nyemant dencken schade,

Op dat hi leeft by wisen rade, (indien)

Als elken heer wel toebehoert. (7; 51-55)

De dichter eist hier wel van de heer dat hij deugdzaam is en luistert naar de wijze raad van zijn raadsheren.*6 Het woord van de heer is vervolgens wet, hetzij in geschreven, hetzij in gesproken vorm:

Eens heren zeghel ende sijn woert

Die sullen altoes ghelyke staen, (onverdeeld gelden)

Ende nyemants woort dair boven gaen;

Want een heer ist fundament. (7; 56-59)

Bovendien, zo zegt Willem in de volgende verzen, is de heer gerechtigd om zijn woorden of documenten waaraan zijn zegel is gehecht te herroepen. Men mag de heer hierop niet aanvallen. Zijn woord blijft immers wet; `Eens heren woert sel wesen recht: Hoertet, ridder ofte knecht, Sijn woert en selmen straffen niet' (vs.71-73). Willem drukt het publiek op het hart `Uwen rechten heer tontsien' (vs.79). De heer zou op zijn beurt zó moeten leven, dat hij door zijn onderdanen om zijn rechtvaardigheid gerespecteerd en bemind wordt, zodat zij voor zijn leven en zijn heil bidden. Dit blijkt uit het verhalende deel van de sproke, maar ook uit een gedicht als 75.Een exempel van heren, waarin Willem tot de heren zegt: `leeft alsoe dat uwe liede Bidden om u langhe leven' (vs.24-25). In het titelloze tweede gedicht geeft Willem kort aan waarom er heren zijn, ditmaal meer op de steden en het bestuur toegespitst. Als de stadsraad verdeeld is en geen eensgezind beleid voert, dan moet de heer ingrijpen: `Daer om sijn die heren heren, Datmen mitter heerlicheit Sal richten, doetmen ombesceit' (vs.100-102). Het is de taak van de heer om in geval van bestuurlijke problemen zijn landsheerlijke macht te laten gelden en recht te doen. Een wijze stadsraad, zo betoogt de spreker verder, onderhoudt vriendschappelijke banden met de rechtmatige heer en gehoorzaamt hem. Willem doelt hier op de soevereine landsheer. Dit doet hij ook in 56.Van feeste van hylic, waarin hij het oppergezag van de landsheer rechtvaardigt*7:

Oeck ist wel noot datmen begheert

In elken lande een overheer,

Diet wel regiert in allen keer; (in elk opzicht)

Want veel heren in een lant

Sonder ontsien, dat wort gheschant (ontzag) (56; 114-118)

Ook in 51. Van tregiment van goeden heren maakt Willem duidelijk dat de wereld niet zonder heren kan. De heer moet het land in rust houden, zodat niet 'de den anderen soude ontliven Ende beroven vanden sinen' (vs.4-5), en zodat de koopman handel kan drijven en de boer zijn akker kan bebouwen:

Men mach der heren niet ontberen,

Sal die coopman hem gheneren

Off die huusman acker bouwen.

Hier om sijn heren ende vrouwen

Inder werlt eerst ghevonden,

Dat si bedwinghen den ongebonden,

Die den goeden doen verdriet;

Anders en waer die werlt niet,

Want si verghinghe al tenen gader. (51; 95-103)

De adel moet derhalve de misdaad in bedwang houden, anders gaat de wereld ras ten onder. Een heer moet macht kunnen uitoefenen en ontzag inboezemen, zegt Willem in hetzelfde gedicht: 'Een machtich heer van goeden zeden Is sijn volc een salicheit [...]; Want elck ontsiet hem sinen toern' (vs.10-13). En in 73. Dit is vander ghiericheit heet het: 'Heren sijn ter werlt ghesat Om onrecht te maken mat, Ende rechtichede oec voort te sterken' (vs.169-171).^{*8}

In de sroke 99. Vanden doorn ende vander linde worden landsheer en -vrouwe respectievelijk vergeleken met een doornstruik en een linde. De doorn lijkt in z'n hardheid en stekeligheid op een heer die zijn land rechtvaardig regeert, eenieder ontzag inboezemt en diegenen wondt die hem te na komen. De bladeren die voor schaduw zorgen zijn de wijze raadsliden van de heer; het volk rust in de beschuttende schaduw. De dichter meent: 'waren heren niet ghevonden, Elc had anderen al verslonden, Ende die werlt waer al te niet' (vs.125-127). De heer, vervolgt Willem, moet het recht in z'n land handhaven en geweld zien te vermijden, want met geweld vergroot men slechts het getal van zijn vijanden. Strijd is alleen toegestaan als rechtmatige (lands)verdediging. De grenzen moeten streng bewaakt worden, zodat agressors worden afgeschrokken. 'Baeliuwen, schouten ende schepen' (vs.131) leert Willem om aan het gebod van hun heer en van God te gehoorzamen. De linde is de goede vrouwe van de heer. Zij kenmerkt zich door buigzaamheid, zachtmoedigheid, ootmoed, barmhartigheid, standvastigheid en schandebesef. Zij vervult de rol van middelares, gelijk Maria: als de heer boos is op z'n volk, dan kan zij hem weer mild stemmen. Als de bevolking zich niet tot de heer durft te wenden, dan kan men een beroep doen op de vrouwe. Tenslotte kan zij haar man waarschuwen voor de kwade opzet van schalken, die tot 'twiste' (vs.244) zou kunnen leiden. De dichter maant de hoge heren en edele vrouwen tot slot om in eer en trouw te leven, en het Oordeel voor ogen te houden.

Want al is de heer nu nog zo machtig, hij blijft onderhorig aan God, aan wie hij verantwoording verschuldigd is.*9 Dit zegt Willem in 10.Dit is van drien coeren, waar blijkt dat een verstandig heer moet kiezen voor hemel, eer en baat, en niet voor hel, schande en schade:

Een heer is van Gode een knecht:

Doet hi vonnisse ende recht

Alsoe hem God gheboden heeft,

Soe heeft hi oerbaerlic gheleeft (10; 37-40)

De rechtvaardige heer valt derhalve de hemel ten deel, de onrechtvaardige de hel. De rechtvaardige heer, zo zien we in het vervolg, straft de misdaden en blijft ongevoelig voor smeergeld. Hij heeft het recht om misdadigers te veroordelen tot ballingschap en doodstraf. Hij schept daarmee een veilig klimaat waarin de handel tot bloei kan komen. De heer moet er wel voor zorgen dat hij in den lande de juiste gerechtelijke ambtenaren aanstelt: `Men sel den goeden trecht bevelen Opten lande off inden steden' (vs.126-127). De heren hebben macht ontvangen teneinde aan de goddelijke opdracht te kunnen voldoen het recht te handhaven, zo blijkt in117.Hoemen tende sal kennen voer tbeghin:

Der heren macht ende hoer ontsien

Dats een oerbaerlijc bedwanc,

Op datse gaen den rechten ganc,

Alsoe hem God gheboden heeft.

Ter werlt en is gheen heer die leeft,

Heeft hi macht, si en comt van Gode.

[...]

Want God en eyscht den heren niet,

Dan hi wil dat recht gheschiet

Alden ghenen diet begbaren. (117; 8-13, 17-19)

Elke heer ontvangt zijn macht van God om te zorgen dat er recht geschiedt. Maar, zegt Willem in31.Van sterven, er gaan algemeen stemmen op dat de heren zich niet aan hun taak houden. In zulke gevallen kan de bevolking zich gaan roeren en om wraak roepen:

Nu hoortmen rucht wel int ghemien,

Dattet soe niet en sluyt;

Tis een anxtelic gheluyt,

Daer die meente roept om wraeck,

Entan die here is selve die zaeck,

Daer die wrake op mach comen,

Alst wel ter werlt is vernomen,

Dat grote heren worden gheplaecht

Ende om haer sonden seer ghelaecht (31; 94-102)

En het kan God zijn die de wraak op de zondige heren voltrekt. Er klinkt een zekere dreiging door in Willems woorden. Hij meent: 'Die heren souden hem ontsien Voer sulke wrake, voer sulken toern, Als anderen heren hier te voren Geschiet is, die hem cleyn ontsaghen' (vs.108-111). Even verder voegt Willem daar aan toe:

Noch soude God die heren sparen,

Waert dat si alle gherechtich waren,

Als sy zouden, waren si wijs. (31; 169-171)

Niet alleen laakt Willem in 47. Van drierehande staet van heren de corrupte rechters die hun heer jaarlijks een rekening vol steekpenningen komen overleggen, hij bekritiseert eveneens de 'graven' en 'hertoghen' die al het achterliggende onrecht 'doer den vingher sien' (vs.131).^{*10} De heren moeten rechtvaardige rechters over het volk aanstellen, betoogt Willem in 36. Van Affricanus (vs.180-186). Tevens dienen de heren controle over hen uit te oefenen: 'Die verre sitten vanden heer, Daer soudmen somwijls trecken by Ende oversien hoet mit hem si' (vs.190-192). In 105. Een notabel van heren komt Willem hierover ook te spreken. In de eerste plaats moeten de hooggeboren heren regelmatig hun steden bezoeken om er hof te houden, vindt Willem:

Heren sullen comen hoven

In horen steden al bi tyden,

Ende hoir arme volc verblyden:

Uut goeder kennisse comt die minne. (105; 22-25)

Bekend maakt bemind. Het gevolg is dat het volk de heer ten dienste zal staan. In de tweede plaats moeten de heren hun landen bezoeken om te controleren of het volk niet door 's heren vertegenwoordigers wordt uitgebuit:

Die meente is dicke zeer verladen, ('onderdrukt')

Al daer die heren cleen of weten,

Om dat si verre sijn gheseten.

Besiet u steden ende u lant,

Oftet erghent wart ghescant (105; 38-42)

Bij de edelen berust het wereldlijke leiderschap, dat zij ooit hebben ontvangen, conform Gods wil. De adel behoeft macht en rijkdom.^{*11} Zoals we hiervoor zagen moest de heer ook ontzag inboezemen. Doch de heer moet niet alleen streng en rechtvaardig regeren. Met betrekking tot zijn volk moet hij zich ook barmhartig en goedertieren kunnen tonen.^{*12} In 82. Van ruste, waarin Willem onder meer pleit voor rust en orde in het land, verneemt men:

Ghi heren, doet den myenen luden

Volcomen recht na elker daet,

Ende ymmer neemt alsulken raet,

Dat ghi ridders ende knechte

Laet in hoer bescreven rechte,

Daer toe u steden ende lant (alsmede) (82; 160-165)

Blijkens 120. Dat elc sinen meeren ontsiet moet de heer in geval van factievorming 'gheen partye' (vs.9) kiezen waardoor 'partijgenoten' een voorkeursbehandeling krijgen: 'Een heer sel staen in ghelijcker waerde Over sijn volc recht als een haerde, Die sijn scaepkijs wel behoet, Dat hem die wolf gheen schade en doet' (vs.11-14). Een heer moet onpartijdig zijn, hij dient boven de partijen te staan, zo blijkt ook in 117. Hoemen tende sal kennen voer tbeghin:

Is een heer van Gode een knecht,

Soe sel hi al ghelijcke staen,

Ende gheen partye nemen aen

[...]

Sel een heer partye slechten,

Soe moet hy scharpelijsken rechten

An beyden syden die misdoet (117; 46-48, 55-57)

Staat de heer als machtig heerser boven de partijen, dan kan hij de partijen in bedwang houden, meent Willem evenzeer in 56. Van feeste van hylc:

Tis den menighen volke noot, (noodzakelijk)

Dat heren sijn van machten groot.

Een wel ghesinnet machtich here (verstandig)

Hout veel lants in groter ere,

Daer twee ghelike te gader kiven, (gelijke partijen)

Die willen beyde an tscoenste bliven: (het beste deel)

Daer by ist onghelike guet,

Wanttet wel verdraghen doet.*13 (56; 89-96)

Beide partijen moeten door de heer worden bedwongen (vs.105). De landsheer moet blijkens 73. Dit is vander ghiericheit ernaar streven 'Sijn volck te soenen alle ganghe; Want waer partyen duren langhe, Daer wart van yammer veel bescreyt' (vs.129-131). Willem prijst de eendracht (vs.126). Hij hekelt de heren met enige regelmaat om hun 'Hoveerde, werringhe ende strijt', zoals in vs.75 van 70. Van ses articulen der werlt.*14 De heren zouden zich daarentegen moeten inzetten voor het algemeen (lands)belang, het 'ghemenen oirbaer' (vs.105).

Voorts mag de heer zijn volk niet te hoge belastingen opleggen, want in 35. Vander wrake Goeds levert de spreker forse kritiek op 'Keyser, coninghen, ander heren, Die hoir eyghen volck beseren

Ende helpen beschatten boven reden' (vs.107-109). Hij laakt de heren ook veelvuldig om hun hebzucht.*15 In 112.Twisschen wil ende die waerheit waarschuwt Willem de hebzuchtige heren er bijvoorbeeld voor om niet te zware belastingen op te leggen, want wie zijn volk tot de bedelstaf brengt, heeft zichzelf uiteindelijk van inkomsten beroofd. Een heer wordt door zijn volk geliefd als hij redelijke belastingen heft, dat wil zeggen conform de in de handvesten vastgelegde renten en korentienden. Een dankbaar volk zal hem dan een hoofse bede om geld niet ontzeggen.

Op het gebied van politiek, bestuur en rechtspraak dient de heer zich met betrouwbare personen te omringen. In 36.Van Affricanus betoogt Willem dat de heer díe lieden moet raadplegen en in dienst nemen die het algemeen belang voor ogen hebben:

Ic wilde elck heer hem wel bedochte

Off sine raden, ende deded vraghen

Wye den oirbair gheerne saghen,

Ende setten die in horen dienst (36; 126-129)

Willem voegt hier weer aan toe dat als de gemeenschap welvaart kent, de heer daarvan ook de vruchten plukt (vs.131-132).^{*16} De heer moet steeds zorgvuldig afwegen wie hij in dienst neemt, of het nu gaat om raadslieden of rekenplichtige ambtenaren. Willem stelt in 117.Hoemen tende sal kennen voer tbeghin dat, wil `een heer hem wel bewaren, Soe sel hi nemen vroeden raet' (vs.20-21). En in 120.Dat elc sinen meerren ontsiet meent Willem weliswaar dat een heer `sijn rade ghetruwen' moet (vs.33), maar daar staat tegenover dat de raad ook goede adviezen moet uitbrengen. Een slecht advies is bijvoorbeeld een advies dat tot oorlog leidt:

Mar den rade mach wel gruwen

Te raden, waren sijs wel voersint,

Daer een oerloghe of beghint. (120; 34-36)

In 76.Vander rekeninghe zet Willem vervolgens uiteen dat de landsheer in overleg met zijn raadsheren de dienst van de eerlijke rekenplichtige ambtenaar jaarlijks moet verlengen, maar dat de ambtenaar die met de rekeningen knoeit ontslagen dient te worden (vs.76-120, 142-176). Immers: `wye sinen rechten heer misdoet, Die is der mynten selden guet' (vs.119-120).

Naast een taak in bestuur, politiek en rechtspraak hebben de heren een - hiermee samenhangende - militaire taak, zoals hiervóór al duidelijk werd. Het is de opdracht van de adel om rust, orde en vrede te waarborgen, en om kerk en volk (i.h.b. weduwen en wezen) te beschermen. Dit verwoordt Willem onder meer in 11.Dit is van beschermen. De spreker noemt het woord `beschermen' een `woert van eren, Dat wel betaemt hoghen heren Ende allen goeden ridders mede' (vs.109-111). De bereidheid tot beschermen door de heren getuigt in Willems optiek van barmhartigheid en rechtvaardigheid (vs.157-159). Het `beschermen' was volgens Willem overigens niet de dagelijkse praktijk, zoals uit de sproke blijkt; de heren en ridders spanden zich eerder in om het volk kaal te plukken.*17 Niet voor niets maant Willem in 82.Van ruste: `Ghi heren, maect in uwen daghen Vasten vrede ende goet gheleide [bescherming]' (vs.138-139). Het toernooi valt te verkiezen boven oorlog, zo zet Willem in 92.Van feeste van herenuiteen. Op het toernooi verzoenen de heren zich met elkaar en met het volk. De dichter zegt in dit verband: `Rust is beter dan oirloghe' (vs.30).

Hiervóór zijn Willems opvattingen al besproken over de militaire taak van de heren:*18 het zwaard diende niet te pas en te onpas ter hand te worden genomen. Willem was wars van vetes en oorlog, en had weinig op met de heroïsche strijd (ver) buiten de landsgrenzen. Slechts handhaving van de openbare rust en orde, zelfverdediging en landsverdediging vonden in zijn ogen genade.

Gebleken is dat Willem de bevoorrechte positie van de heren in de wereld rechtvaardigt. De adelstand was ooit uit het volk gerecruteerd om het recht te handhaven, en zo luidde ook haar goddelijke opdracht. De spreker benadrukt echter dat de heren Gods dienstknecht zullen moeten blijven en wijst er veelvuldig op dat adeldom verplicht. De adel komt dan misschien rechte rijkdom en wereldse macht toe en verdient ieders ontzag, de heren hebben ook een belangrijke taak te vervullen. Hun taak ligt op het bestuurlijk-politieke, juridische en militaire vlak. De heren dienen recht en wet te handhaven en de misdaad te bestrijden. Zij moeten zorg dragen voor rust en orde in het land en allerwegen de vrede nastreven. Partijstrijd en twist dienen te worden tegengegaan. De adel moet veiligheid en bescherming bieden, en in het bijzonder de landsheer dient te zorgen voor een strenge grensbewaking. Stabiliteit in het land kan vervolgens de welvaart bevorderen. Van de (lands)heer verlangt Willem dat hij begaan is met het lot van het volk en dat hij zich inzet voor het algemeen belang. Het is daarbij van eminent belang dat de boer, de ambachtsman en de koopman in alle rust hun taak kunnen vervullen. En de vorst moet zich in het kader van het landsbelang zien te omringen met betrouwbare raadsliden en ambtenaren. Bovendien moet hij controle uitoefenen op z'n ambtenaren in het land (vooral de tot corruptie neigende gerechtelijke ambtenaren). De landsheer is voorts gerechtigd om, teneinde zijn opdracht naar behoren te kunnen vervullen, belasting te heffen binnen de grenzen der aanvaardbaarheid. Willem verlangt van de edelen dat zij de (oude) adellijke principes blijven huldigen, waaronder de belangrijkste zijn: eer, rechtvaardigheid, weldoen (het verrichten van goede werken) en barmhartigheid (t.a.v. het volk). Op de taakvervulling der heren valt evenwel in Willems ogen het nodige aan te merken, en veel is te wijten aan de ongebreidelde hebzucht.

6.8. Het recht en de rechters

In zijn dichtwerk stelt Willem zich regelmatig uiterst kritisch op tegenover de rechters en de rechtspraak*1 van zijn tijd. Waar Willem de rechters steeds voor waarschuwt of van beschuldigt, is corruptie en onrecht. De spreker heeft het dan vooral over de baljuwen en de schouten, die zich laten omkopen. In 102.Een disputacie klaagt Willem bijvoorbeeld dat de `stoel der gherechticheden' wordt bezet door degenen `Die nu naden penninc meten: Trecht blijft veel nu onder voet' (vs.14-17). Als oorzaak wordt steeds de hebzucht aangewezen. Uiteindelijk, zo blijkt uit voornoemd gedicht, zal het onrecht in het hiernamaals bestraft worden. Dit motief ziet men telkens terugkeren in Willems sproken als hij het onrecht behandelt. De rechters in het bijzonder herinnert Willem aan hun plicht in 72.Een notabel:

Ghi rechters, die nu rechters heten,

Als ghi te rechte sijt gheseten,

Doet ymmer recht, wats gheschiet,

Ende lochent uwer namen niet,

Soe moechdi in eren voerwaert comen;

Want liet ghi u voer rechters nomen
Ende doedi onrecht, so ist al ghelogen,
Want trecht is emmer onghebogen
Ende nyemant en mach crom aensien. (72; 1-9)

Uit 47. Van drierehande staet van heren kan men opmaken dat in Willems visie de reële situatie verre van ideaal was. Hij spreekt hier de corrupte rechters bestraffend toe: 'O ghi rechters! wilt u schamen Recht te mencken [vermincken] om enich ghelt, Dat nye te copen en was ghestelt' (vs.104-106). De hebzucht viert hoogtij en de mensen hebben veel te klagen over de rechtspraak, blijkt in 7. Vanden coninc van Poertegael:

Die luden claghen int ghemeen,
Dat hem ghenen recht mach gheschien.
Hoe soet comt, dat laet ons raden.
Wye sijn tassche brinct gheladen
Die mach eysschen sijn begheren.
Wat machmen vanden naecten scheren,
Die calu is int openbair? (7; 83-89)

Willem slaat hier een smalende toon aan. De oorzaak voor het geklaag over het recht laat zich raden: wie geld heeft, kan het recht kopen. Wie arm is, zal het proces verliezen, want van een kikker kan men geen veren plukken. Dat dit gebeurt, voegt de dichter er aan toe, behoeft niet de schuld te zijn van de heren: 'Die heren sijn wel soe bedacht, Dat sy niet dan recht en mienen' (vs.98-99). Het zijn vaak hun dienaars, de gerechtelijke ambtenaren, 'Die zuecken [zuigen] thonich uten braem' en 'Die mit ghewelt om tfordeel poghen' (vs.101, 110).

Spot overheerst in de sproke 19. Van mer waarin Willems loftuizingen steeds omgekeerd begrepen moeten worden. Hij prijst ook de rechters, maar bedoelt het tegenovergestelde:

Ic soudse noch veel hogher prisien
Die trecht regieren ende wisen:
Baeliuwen, schouten ende scepen,
Die sijn in doechden soe begrepen,
Dat sy niet dan recht en doen.
Men biet den armen sulke soen
Voer misdaet, die hem is gheschiet,
Dat hi hem wel ghenoeghen lyet (19; 97-104)

Met andere woorden: de arme man kan zijn recht niet krijgen. De `huusman'*2 krijgt er in de sproke ook van langs omdat hij ambten ambieert die zijn stand te boven gaan. Willem formuleert het wederom quasi-lovend: de `huusman'

[...] wil bailiu noch scepen wesen,

Daer menich man by is gheresen; (opgeklommen)

Hy wilt den heren laten wouden, (aan...overlaten)

Dat sy trecht by reden houden,

Ende gheen onrecht en laten doghen,

Dair hem twair off comt voer oghen. (19; 117-122)

In 97.Vander drierehande staet der werlt wordt het nog duidelijker gezegd: `Die huusman volcht den heren naer Om schout te wesen ofte baeliu: Deen ist echt [weldra], dander nu, Ende elc doet onrecht ende ghewelt' (vs.344-347). Baljuw- en schoutambten worden in de derde stand geambieerd, omdat men zich via onrecht en geweld gemakkelijk kan verrijken.

Ook de fabel 24.Vanden serpent kan beschouwd worden als een commentaar op het recht. Een ridder bevrijdt een serpent dat klem zit in een gespleten boom, maar krijgt stank voor dank: de ridder ontvangt een giftige beet. De ridder is hoogst verontwaardigd, maar het serpent beroept zich erop dat dit de dagelijkse praktijk op aarde is: de goede daad wordt met kwaad beloond. De ridder acht dit niet rechtvaardig en maakt er een rechtzaak van. In eerste instantie treden de gans en het schaap als rechters op: de naïeve prooidieren blijken incompetent, want ze stellen het kwade serpent in het gelijk. Het rechtssysteem faalt aldus, en Willem kan niet nalaten op te merken dat in de praktijk in menige schepenbank lieden zitting krijgen*3, die gemakkelijk te beïnvloeden zijn en onkundig zijn van het recht, zodat de misdadige partij het proces weet te winnen. De ridder neemt met dit vonnis geen genoegen en de vos Reinaert wordt gevraagd uitspraak te doen. De listige vos dringt aan op een reconstructie. Het serpent zuigt het gif uit de ridder en laat zich weer klem zetten in de gespleten boom. Het vonnis van Reinaert luidt hierop alles maar bij het oude te laten. Hij verwijt het serpent nu wel dat hij met ondankbaarheid op de goede daad van de ridder heeft gereageerd. Het serpent blijft vastzitten en de ridder gaat zijns weegs. Willem toont zich ingenomen met deze oplossing. `Ic woudment noch soe verre brochte, Datmen schalck mit schalken vinghe' (vs.190-191), had Willem reeds gezegd. In het slotwoord meent hij: `Die gheen die hoeren fellen aert Toghen al hier op aertrycke, Die sullen varen dier ghelycke' (vs.240-242). Maar met deze woorden wil de dichter de fabel onder meer in een religieus perspectief plaatsen: de kwade zal uiteindelijk gestraft worden met de hel - vanuit dit perspectief zou Reinaert beschouwd kunnen worden als (de `advocaat' van) de duivel, die de zondaar ten val brengt. Maar ook in de wereld gebeurt het, zegt Willem, dat de boze als zodanig bekend wordt, met als gevolg dat niemand hem meer vertrouwt. Het recht - zo zou men kunnen stellen - heeft in tweede instantie gezegevierd, maar men moet niet vragen hoe. Immers, in dit geval is een schurk afgetroefd door een nog groter schurk. De `rechter', nota bene de vos Reinaert, behaalt zijn succes niet door het recht toe te passen en het serpent te veroordelen voor het nodeloos aanvallen van de ridder. Reinaert boekt z'n succes door zijn toevlucht tot de list te nemen. Feitelijk blijft het zo, dat althans in de fictieve fabelwereld het

rechtssysteem heeft gefaald, omdat het rechtvaardigheidsgevoel niet langs juridische weg, maar met oneigenlijke middelen wordt bevredigd.

In 62. Van rechtighen rechters laakt Willem uitgebreid en in scherpe, directe bewoordingen de malversaties in de rechtspraak en onderstreept hij dat Christus dit een gruwel is. De dichter zet de wijze van rechtspreken door de corrupte rechters af tegen de ideale en rechtvaardige wijze van vonnissen door Christus bij het Oordeel; Hij is het 'Die elken man ghelike recht' (vs.73). Waar de rechters onrecht bedrijven uit een viertal motieven, te weten angst, liefde, geld en haat, daar vonnist Christus, die Zich slechts door de waarheid laat leiden, altijd rechtvaardig: angst kent Hij niet, want Hij is zelf de hoogste Heer. De onrechtvaardigen heeft Hij niet lief, terwijl Hij de oprechte christenen liefheeft om hun goede werken; het gevolg is dat het vonnis altijd rechtvaardig uitvalt. Christus is vervolgens niet om te kopen - de rechtvaardige arme hoeft het vonnis niet te vrezen - en gevoelens van haat zijn Hem volkomen vreemd. Niet alleen mogen de rechters hier een voorbeeld aan nemen, bovendien mogen ze om hun onrecht het Oordeel wel vrezen. De waarheid zal zich immers openbaren: de goede rechter wint het hemelrijk, de corrupte rechter de hel. Dood, hel en oordeel betreft Willem graag bij het gedrag van heren en rechters, bijvoorbeeld als hij in 31. Van sterven zegt: 'Wanneer die heren niet en achten Der hellen off der doot ontsien, Soe moeder onrechts veel gheschien' (vs.58-60). Dood, hel en Oordeel fungeren als normerende factoren: vrees hiervoor houdt de heren in toom en rechtvaardig. Willem spoorde zijn publiek tot gedragsverandering aan met 'dreigementen' en het speculeren op angstgevoelens.

In 86. Van rechters parafraseert Willem een passage uit de Vulgaat ter adstructie van de stelling dat omkoping in de rechtspraak uit den boze is. In I Samuel 8:3 wordt namelijk het gedrag van de zonen van Samuel afgekeurd omdat zij als rechters geschenken aannemen en het recht geweld aandoen. Wederom knoopt Willem hieraan de waarschuwing vast dat de rechters het geld niet boven het recht mogen stellen.

Soe wyen God trecht hier heeft bevolen,

Die sie dat hi gherechtich sy

Ende ontfarmich oec daer by

Over den ghenen dies begaert (86; 42-45)

Willem eist verder van de rechters volkomen objectiviteit. Hij draagt eenieder op

Die vanden rechte voeren tzwaert,

Dat u van Gode ghegheven weert,

Dat ghijt besiet an beyden syden,

Ende latet nyemant te hende sniden, (te diep in het vlees snijden)

Weder armen ofte rijcke (86; 55-59)

De dichter moet evenwel mismoedig vaststellen: 'Nu sie ic al die werlt doer Gherechticheit soe ondervoet' (vs.64-65), en hij zegt tot de omkoopbare rechters: 'Mar ghi en wiltet waer niet horen, Daer ghi soudt mede behouden bliven' (vs.70-71). Het geld heeft grote macht en 'Die vorste minnet alre meest' (vs.73).

Regelmatig heeft de dichter dan ook kritiek op de landsheer: deze was de hoogste rechter, uit zijn naam werd voorts in den lande recht gesproken, en bij hem berustte de verantwoordelijkheid om controle uit te oefenen op de rechtsgang. In geval van corruptie in de rechtspraak was hij op z'n minst mede schuldig en kon hij verantwoordelijk worden gesteld, aangezien hij degene was die de rechters in dienst nam en behoorde te controleren. In 33.Van dominus formuleert Willem kort wat de plicht van de (adellijke) heer is op juridisch gebied: 'Een heer sel hem billicx schamen Onrecht te doen off ghehinghen [toe te staan]; Mer gherechtich wesen in allen dinghen' (vs.72-74).

De landsheer en zijn college van raadsheren dienen zelf als rechtvaardige rechters op te treden. In 117.Hoemen tende sal kennen voer tbeghin zet de spreker uiteen dat God van de heren eist 'dat recht gheschiet' (vs.18). Te dien einde moet de heer wijze lieden in zijn raad opnemen, zodat het recht zijn loop kan krijgen, in conflicten 'tale ende wedertale' gehoord worden (vs.39), en 'ghewelt ende overdaet' bestraft worden (vs.26). Als er partijschap in het land is en de heer wil 'partye slechten' dan moet hij 'scharpelijcken rechten An beyden zyden die misdoet' (vs.55-57). Slechts op deze wijze kan de heer een verzoening tot stand brengen 'Mit goeden rechte ende bescheide' (vs.61). Onpartijdigheid en objectiviteit van hoor- en wederhoor verlangt Willem ook van de heren in 69.Vander verrisenis*4:

Mar hoert an beyden zyden twaer,
Soe moechdi rechte mate draghen,
Daer comt die menighe voer u claghen
Ende lude roepen om grote wrake,
Die meest misdaen heeft inder zake (69; 106-110)

Het is voorts de taak van de verantwoordelijke heren - men denke in eerste instantie aan de landsheer - om toe te zien op de naleving van het recht in het land en om rechtvaardige rechters aan te stellen. In 57.Vanden corencopers adviseert Willem de hoge heren: 'hout in goeden recht u lant' (vs.169). En in 69.Vander verrisenis raadt hij de hoge heren met klem:

Minnet recht ende doet ghelijck
Tghemiene volck in uwen lande,
Want ghi setter voer te pande
U ziel, u eer, u hoghen naem (69; 98-101)

Uit de sproken 99.Vanden doern ende vander linde*5 blijkt dat de gerechtelijke ambtenaren gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan hun heer: 'Baeliuwen, schouten ende schepen, Die inden rechte sijn begrepen, Die sellen doen hoers heren bot' (vs.131-133). In 35.Vander wrake Goedszegt Willem met zoveel woorden dat de heren 'Rechters die ghelycke rechten' (vs.121) in dienst moeten nemen. En in 47.Van drierehande staet van heren slaat Willem, na de woorden van Salomo over rechtvaardigheid te hebben geparafraseerd, een waarschuwende toon aan tegen de landsheer en zijn gerechtelijke ambtenaren:

Die boven den rechters sijn gheseten,
Ende kennen souden ende weten

Hoet in horen lande ghinghe,
Of hoe si setten hoer ghedinghe;
Die gheen die totten rechte zweren,
Entie dan mit onrecht gaen besceren (kaalplukken)
Hier entaer hoers heren liede,
Ende rekeninghe van sulker miede (smeergeld)
Horen heer doen omt jaer,
Een hardt sentenci ende zwaer (vonnis)
Sal over hem gaen ten lesten daghe,
Als men al mit eenre claghe
Berechten sal wat sy ye bedreven (47; 107-119)

De landsheer behoort ervan op de hoogte te zijn wat er in zijn land gebeurt. Hij moet controle uitoefenen op zijn ambtenaren, in dit geval de baljuwen en schouten die zijn ingezworen om namens de vorst recht te spreken. Willem hekelt voorts de rechters die meer oog hebben voor geld dan voor het recht en die zich laten omkopen. Van alle inkomsten, ook van de steekpenningen, leggen de rekenplichtige ambtenaren verantwoording af in hun rekeningen, die zij jaarlijks moesten overleggen aan de landsheer. Kennelijk waren vorst noch rechters van zins om verandering aan te brengen in de situatie, want de enige troost waaruit Willem hier weet te putten is het Laatste Oordeel, als alle onrecht bestraft zal worden. Niet alleen de corrupte rechters worden dan bestraft, ook de `graven off hertoghen, Daer sulke dienres onder dienen' en die `tonrecht doer den vingher sien' (vs.122-123, 131). Doelde Willem hier speciaal op de situatie in Holland en mocht Albrecht van Beieren of Willem VI zich het gezegde aantrekken? In 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven laat Willem een vergelijkbare waarschuwing uitgaan naar de adellijke heren en dames:

Ghi heren, ghi vrouwen, wilt dit bedincken
Hoe langhe, hoe breet ghi meten sult,
Datter niet bi uwer schult
Ghemeten wort el dan recht.
Hebdi enen schalken knecht,
Diet volc mit onrecht zeer bescheert,
Ende ghi dan mede der baten gheert,
Ende laet hem daer om dienre bliven,
Tonrecht sal an u becliven (21; 134-142)

Ook in 10.Dit is van drien coeren besteedt de dichter aandacht aan het recht. Hij werkt er een interessante gedachte uit:

Een heer die recht ende vonnis dede,*6
Hem soude in broecken meer verschinen (misdaden)
Sonder pers ende sonder pinen (druk)
Mit vollen recht int openbaer,
Dan oft al te doen waer
Hier te disen, daer te stoppen. (de zakken vullen*7)

[...]

Wat item*8 mochtmen claerre scriven
Van sheren broecken, groot off cleen, (inkomsten uit boetes wegens misdaden)
Dan voer oghen waer ghesien
Off ghehoert mit rechten wisen? (10; 62-73)

Willem zegt hier dat er meer (reële) misdaden aan het licht zullen komen met een eerlijke rechtsgang dan met afpersing en intimidatie van onschuldigen. En als er meer misdaden uitkomen, dan ontvangt de landsheer ook meer geld uit boetes. In de rubriek 'sheren broecken' van de rekeningen kan men dan zonder bezwaar menige post met 'item' beginnen - men merke op dat 'sheren broecken' één van de rubrieken in de Hollandse grafelijkheidsrekeningen vormde.*9 Willem moet evenwel tot zijn spijt constateren dat omkoopbare rechters en misdadigers meer belang hebben bij corruptie dan bij een eerlijke rechtsgang.

Er schuilt een ernstig gevaar in het voortduren van de corruptie in de rechtspraak, namelijk: volksoproer. De sproke 36.Van Affricanus vormt hiervan een illustratie.*10 Het volk komt in opstand tegen een rechter die alleen zijn zakken vult en zich er niet om bekommert of iemand schuldig of onschuldig is. Na het volk weer aan het Romeinse gezag te hebben onderworpen, vindt Affricanus een nieuwe rechter, die niet geplaagd wordt door hebzucht. In het slotwoord zet Willem uiteen dat men zich moet wachten voor het aanstellen van hebzuchtige rechters: 'Sy mochten tvolck wel so beswaren, Dat by wanrade daer off quame Onraet, diemen node name' (vs.204-206). Willem keurt het oproer niet goed, maar hij onderkent het gevaar. Daarom moet de landsheer controle uitoefenen op de rechters, ook als ze ver van de residentie hun ambt uitoefenen: 'Die verre sitten vanden heer, Daer soudmen somwijls trecken by Ende oversien hoet mit hem si' (vs. 190-192). Men merke op dat Albrecht van Beieren in de loop van zijn regering zijn landen meer en meer vanuit de Haagse residentie ging besturen. Het is derhalve niet geheel ondenkbaar dat de sproke meer in het bijzonder aan het adres van Albrecht was gericht. Ook in 68.Vanden spieghel waarschuwt Willem de heren voor de risico's van het voortbestaan van onrecht:

O edel vorsten! nu besiet
U selve inden spieghel bat,
En laet om have noch om schat
Onrecht doen, al daer ghijt weet;

Tmene volc wort seer ontwreet,*11

Ach! als gheen recht en mach gheschien.

Ghi hebt ghehoert ende oec ghesien,

Dat moghende heren hier te voren

Hoer volc, hoer guet daer by verloren. (68; 116-124)

De vorsten dienen het onrecht, waarvan zij weet hebben, te bestrijden, ook indien zij er zelf financieel wijzer van worden als het in stand wordt gehouden. Het volk wordt met onrecht in het nauw gedreven. En het zou niet de eerste maal zijn dat een vorst zijn positie verliest, zo klinkt het dreigend. Even verder zegt Willem: 'Baeliuwen, schouten ende wet [schepenen], Die souden oeck gherechtich sijn' (vs.144-145). En ook in 101.Hoe die heren eerst quamen klinkt een zekere dreiging door: in vs.105-109 memoreert Willem dat de bevolking in het verleden een onrechtvaardig heer wel ter dood veroordeelde en een nieuwe heer koos.

Willem onthoudt zich van (inhoudelijke) juridische uitspraken: de wet en het recht zijn boven alle verdenking verheven. In 72.Een notabel zegt de dichter:

Recht en can gheen onrecht maken,

Al dedemen onrecht openbaer,

Recht blijft in hem selven claer (72; 18-20)

Zoals de geloofsleer niet aangetast kan worden door wantoestanden binnen de kerk (men denke aan zondige priesters), zo kan het (abstracte) recht niet aangetast worden door het onrecht in de praktijk. Willem laakt niet het recht zelf, maar degenen die (willens en wetens) misbruik maken van het recht, of die het misbruik oogluikend tolereren. Alleen in 10.Dit is van drien coeren gaat Willem wat dieper in op recht en wet, maar hij gaat hier eerder descriptief van prescriptief te werk. Hij besteedt in de sproke onder meer aandacht aan het hoogste rechtsgeding, namelijk met de landsheer als rechter. In een eerlijk proces, zegt de spreker, is de vorst gerechtigd om gedaagden te veroordelen tot ballingschap of doodstraf. In beide gevallen vindt verbeurdverklaring van de goederen plaats, hetgeen inkomsten betekent voor de landsheer:

Verboert een man lijff ende goet,

Ruymt hi tlant, dan bliven moet

Den heer sijn goet ende hi verdreven.

Neemtmen hem mit recht sijn leven,

Soe staet sijn goet in sheren hant (10; 91-95)

Over wettelijk uitgevaardigde keuren (i.e. plaatselijke verordeningen) zegt hij:

Koeren, daer ghenade in stect,

Diemen onnoseliken brect,

Daer moetmen wel ghenade in pleghen,

Gaetet nyemant anders teghen (10; 115-118)

Als iemand zonder het te beseffen, argeloos de wet overtreedt, de misstap niet bepaald ernstig te noemen is en de wet vergeving toestaat, dan moet de rechter clementie kunnen tonen, mits niemand daarmee wordt benadeeld.*12 Willem pleit hier dus voor wat hij elders wel als barmhartigheid aanmerkt.

Willems visie op recht en rechtspraak is al met al vrij pessimistisch te noemen. Veelzeggend somber is een vers als 'Al houden wy onrecht voer costume' (47) uit 120. Dat elc sinen meerren ontsiet: al vinden wij onrecht gewoon, al zijn we eraan gewend... En 17. Vanden waghén, die het midden houdt tussen een hekeldicht en een boerde, moge wellicht de lachlust van het publiek hebben opgewekt, de moraal is serieus en somber. Willem begint de tekst al in mineur: 'Ic sie die werlt soe verkeren' (vs.1). Even verder moet hij vaststellen: 'Men siet trecht om ghelt vercopen' (vs. 19) en door de alom verbreide omkooppraktijken in de rechtspraak kan de minder bemiddelde mens het in een proces nooit van de rijkere winnen. Deze vaststelling wordt in het verhalende gedeelte van de sproke geïllustreerd: in een rechtsgeding is de rechter*13 aanvankelijk op de hand van de timmerman, omdat deze hem heeft omgekocht met een wagen. Uiteindelijk wint toch de slager het proces als hij de rechter heeft omgekocht met vier ossen. 'Soe creech dat recht een grote cromme' (vs.235), zegt Willem.

Historische studies stellen ons in staat de vraag te stellen of Willem wellicht overdrijft en de (wan)toestanden in de rechtspraak zwarter afschildert dan billijk is, teneinde zijn argumenten meer kracht bij te zetten. Bezieet men de situatie in Holland in de tweede helft van de 14e eeuw, dan blijkt Willems pessimistische visie op het rechtssysteem vrij goed bij de realiteit aan te sluiten. D.E.H.de Boer meldt dat gedrag en taakuitoefening van grafelijke ambtenaren reeds in de jaren zestig van de 14e eeuw aan kritiek onderhevig waren en in de jaren zeventig zelfs aanleiding gaven tot een grafelijke inquisitie 'naar de wijze waarop baljuwen, rentmeesters, schouten en boden hun functies vervulden'.*14 H.P.H.Jansen stelt vast dat door de 14e eeuwse ambtenaren in Hollandse dienst in de provincie, onder wie de baljuwen, 'de mogelijkheden tot corruptie en afpersing' niet ongebruikt werden gelaten. Hij meent: 'wie tussen de regels doorleest en vooral de rekeningen en documenten van het financieel beheer aan een nauwkeurige analyse onderwerpt, ziet toch verscheidene onregelmatigheden, die lucratief zijn geweest voor de bedrijver daarvan'.*15 Aan het baljuwschap waren een bepaalde wedde en onkostenvergoedingen verbonden, alsmede een ambtswoning, personeel en talloze mogelijkheden om zich te verrijken. Het ambt van baljuw en rentmeester bood 'geweldige mogelijkheden voor corruptie en andere illegale verrijkingen. [...] Uit de tijd omstreeks 1400 zijn er meer van dergelijke gevallen bekend, er zijn toen ook enkele baljuwen en rentmeesters wegens corruptie in staat van beschuldiging gesteld, zoals de baljuw en de rentmeester van Kennemerland en West-Friesland'.*16

Willem heeft zich de hebzucht en corruptie, en het daaruit voortvloeiende onrecht in de rechtspraak in elk geval geenszins ingebeeld.*17 D.A.Berents schetst geen ander beeld.*18 Het baljuwschap was in de 13e eeuw in Holland ingevoerd. De baljuw reisde als vertegenwoordiger van de graaf rond in zijn rechtsgebied. Berents heeft diverse indicaties gevonden voor machtsmisbruik door Hollandse baljuwen. Zo gebod de graaf in een oorkonde van 1322 de baljuw van Zuid-Holland en de schout, schepenen en raad van Dordrecht uitdrukkelijk om recht te doen en verbood hij om geschenken te geven aan baljuw, rentmeester of schout. Philips van Leiden waarschuwde tegen het

machtsmisbruik van de baljuwen, en in de Divisiechroniek werd ingrijpen van de Hollandse graaf wenselijk geacht. Diverse rechtsbronnen bevatten voorts bepalingen tegen het omkopen van de schout en schepenen tijdens de rechtspraak. Maar indertijd lijkt niet zozeer te hebben gegolden: een eerlijke bestuurder is iemand die zich niet laat omkopen, als wel: 'een eerlijk bestuurder is iemand die omgekocht blijft als hij eenmaal omgekocht is'. Er bestond een brede behoefte aan controle van de gerechtelijke ambtenaren. Berents vervolgt: 'Het is echter zeer de vraag of die controle er ook werkelijk was en of ambtsdragers in hun misdragingen werden gecorrigeerd want uit diverse voorbeelden wordt duidelijk dat tegen de meeste ambtsmisdrijven door de landsheer niet werd opgetreden'. De grafelijke ambtenaren waren vooral uit op geld. 'Door middel van composities of schikkingen gaven zij de beklagden de mogelijkheid om rechtsvervolging te voorkomen wanneer er geld op tafel kwam. Zij bliezen kleine zaken op tot grote en arresteerden op grond van valse beschuldigingen onschuldige mensen om deze lang gevangen te houden en geld af te persen'. Desondanks greep de landsheer vaak niet in omdat hij belang had bij de hoge inkomsten van de ambtenaren. Als voorbeeld van een baljuw die de nodige ambtsmisdrijven beging, geeft Berents de baljuw van Zuid-Holland, Aernt van der Dussen. Hij werd eind 14e, begin 15e eeuw verschillende malen ter verantwoording geroepen door de graven Albrecht en Willem VI voor allerlei juridische en financiële malversaties. Aernt kwam er telkens genadig af met (hoge) boetes, verbeurdverklaringen (inkomsten voor de graaf!) en ontzetting uit zijn ambt, dat hij later terug kon kopen. Berents moet vaststellen dat een ambtsdrager vrij lang de regels kon overtreden alvorens te worden afgezet. 'De vorst, aan wie de ambtenaren verantwoording schuldig waren, had weliswaar belang bij een goede rechtsbedeling, maar hij had veel meer belangstelling voor hoge inkomsten. Die konden afkomstig zijn uit boetes die de baljuw voor hem inde [...]'. De behoefte van de vorst aan geld wordt nog eens onderstreept als deze de gerechtelijke ambten gaat verpanden, wat ten tijde van Albrecht van Beieren het geval was. 'Als de landsheer een som geld ineens nodig had, kon hij het ambt voor geld afstaan. De bekleder van de functie zag deze niet als een opdracht van de gemeenschap, maar als een lucratief bezit en probeerde er zo veel mogelijk geld uit te persen'. Berents concludeert: voor de grafelijke ambtenaren 'bestond de mogelijkheid van machtsmisbruik en nalatigheid, van corruptie, knevelarij en knoeierijen met geld. [...] Hun motief was zo te zien vooral het verwerven van meer geld en meer bezit [...]. Tegen ambtsmisdrijven trad de landsheer maar zelden op, want zolang hij zijn aandeel in de opbrengsten maar kreeg, was hij tevreden. Hij had belang bij hoge boetes en zware lasten want hij had tenslotte zelf grote uitgaven: het hof, de oorlogen, de ambtenaren. Alleen wanneer hij zelf de benadeelde was, werd er een onderzoek ingesteld en dan kon de straf nog vaak worden afgekocht. Met geld, want de geldzucht van de ambtsdragers werd misschien alleen overtroffen door die van hun heer'.

Het sombere beeld van hebzucht, corruptie, omkoperij, onrecht en incompetentie dat Willem oproept is dus geenszins zwaar overtrokken. Hij stelde niet zonder grond vast dat het recht te koop was, alleen niet voor de onbemiddelde mens - de gedachte aan klassejustitie dringt zich hier op. Inderdaad blijken zowel de gerechtelijke ambtenaren als de landsheer belang te hebben gehad bij hoge inkomsten uit de rechtspraak, ook als die op dubieuze wijze werden verkregen. Het recht faalde niet, maar de rechters en de landsheer schoten wel (ernstig) te kort. Willem geeft regelmatig lucht aan onlustgevoelens die onder brede lagen van de bevolking moeten hebben geleefd. Niet voor niets wijst hij soms (subtiel) op het dreigende gevaar van oproer. Willems troost is telkens dat het onrecht in het hiernamaals zal worden gestraft, en hiervoor kan hij zijn publiek ook steeds

waarschuwen. Als de meest ideale rechtsvorm zag hij in feite het recht zoals dat bij het Laatste Oordeel gesproken zal worden: dan zal de waarheid altijd aan het licht komen, baten steekpenningen niet en krijgt het recht steeds zijn loop. In veel sproken wijst Willem de rechters en de landsheer met zijn raad op hun plichten: rechtvaardig zijn, onpartijdig, objectief, trachten de waarheid te achterhalen, oordelen op grond van hoor- en wederhoor, de misdaad straffen, en in bepaalde gevallen mededogen kunnen tonen. Op de landsheer rustte dan nog de plicht om rechtvaardige rechters in dienst te nemen en controle uit te oefenen op de rechtsgang in het land.

6.9. De schalk

Volgens het MNW staat de schalk onder andere voor de dienaar, de ondergeschikte, maar ook voor de gewetenloze, de schelm, de misdadiger.*1 Met enige regelmaat keert in Willems sproken de figuur van de schalk terug of wordt over schalkernij gesproken.*2 In het nuvolgende zal worden nagegaan welke rol de schalk volgens Willem in het maatschappelijke leven speelde, welke eigenschappen de schalk bezat en welke lieden meer in het bijzonder tot de schalken gerekend moeten worden.

In 8.Dit is van ere roept Willem een tegenstelling met het verleden op. Vroeger werden stad en land (door de adel) bestuurd volgens de principes van rede en eer, maar tegenwoordig kunnen de schalken, in strijd met die principes, hun invloed laten gelden:

Doemen lant ende steden

Regierden nader bester reden,

Waer mochten doe die scalken bliven,

Die nu ter werlt soe veel becliven? (voorspoedig zijn)

[...]

Waer die schalken moghen raden,

Daer staet eer in crancken bladen. (8; 21-28)

Kennelijk doelt de spreker erop dat schalken in de stadsraden en de vorstelijke raad zijn 'geïnfiltreerd'. Later in de sproke merkt Willem nog op: 'Waer die schalken in machte risen, Daer hoertmen luttel naden wisen' (vs.97-98). In het exemplarische deel van de sproke wordt een schalk (getypeerd als 'loes', vs.60) ten tonele gevoerd die door middel van verraad hogerop wil komen. Hij levert twee kinderen van stadsnotabelen uit aan de Romeinse belegeraar, in de hoop er zelf beter van te worden. De Romeinse bevelhebber verafschuwt dit verraad, laat de schalk stokslagen geven en stuurt hem terug de stad in met de kinderen. Willem prijst de heren die 'Alsulc ghelove' (vs.181) hebben, dat wil zeggen: die zulke principes huldigen. Hij zegt:

Wat here die schalken an hem trect,

Ick wane seldom in hem stect

Recht ghelove; dat coomt by dien, (oprechte principes)

Die schalken en latens niet gheschien. (8; 183-186)

De heer die schalken in zijn nabijheid duldt, handelt niet volgens de principes van rede en eer, want de schalken zullen verhinderen dat dit gebeurt. Ze zijn immers slechts op eigen voordeel uit. Willem brengt in 55. Een notabel kort het opportunisme van de schalk tot uitdrukking. Men moet geen trouw verwachten van een schalk: 'Wye op den bosen trou vermoet, Die is der scalcheit onbehoet' (vs.3-4). Men moet van een schalk niet verwachten dat hij zich aan z'n woord houdt, vervolgt Willem: hij waait met alle winden mee. Willem klaagt: 'Die schalken hebben nu alleyn Den voortganc [succes]' (vs.16-17). En tenslotte geeft hij te kennen dat de schalk nooit de waarheid spreekt, tenzij het hem goed uitkomt. De vos Reynaert geldt hier als het prototype van de schalk:

Waer gheseit, dats vast ghemuert;*3

Dats dat Reynaert niet en can

Waer te segghen, hine winter an. (55; 18-20)

In 42. Vander hontsschede stelt Willem vast dat de 'schalcheit' in de plaats is getreden voor de 'wijsheit' en dat 'schalcheit' tegenwoordig voor 'wijsheit' wordt versleten (vs.40-41). Hij schildert de schalken af als onbetrouwbare honden die van achteren aanvallen als men er niet op verdacht is. De schalken worden getypeerd als 'wreet' en 'fel van moede' en als lieden die 'mit liste willen voert' (vs.24-25). Ze deinken zelfs niet terug voor moord (vs.26). Willem roept uit: 'Ic woud wel dat si bellen droeghen' (vs.35). Dan kan men zich voor hen wachten (en als narren te kijk zetten?), want 'Hy is wijs, die hem voir schalcheit hoet' (vs.43). Een ieder moet oppassen als hij bij een hof langskomt met 'lupende [=gluiperige] honden' (vs.59). De spreker valt uit:

Sich omme, schalc, wat mach di baten? (kijk uit)

Constu dijn vinden niet ghelaten (listen)

Dair dijn onsalicheit an leyt?

Waer om soe doestu onbescheit,*4

- Ten is salicheit noch eer - (42; 67-71)

Willem klaagt tenslotte dat overal de één de ander wil bedriegen: de heer de knecht, de vrouwe de maagd en andersom, vrienden onderling, boeren... De sproke mondt uit in een tijdsklacht.

Tijdskritiek klinkt ook door in 81. Vanden sloetel, waarin Willem moet vaststellen: 'schalkernye, breken, roven, Is nu ter werlt een myene plaghe' (vs.104-105). Uit de sproke blijkt verder dat bedrog een graag gebruikt instrument is van de schalk:

Want wye ter schalkernye dienen,

Die toghen menich schoen beraet, (bedrog, list)

Daer die goede hem op verlaet

Ende blijft bedroghen alte mael (81; 496-499)

Deze woorden moeten overigens vrij specifiek begrepen worden in het perspectief van het Pinksteroproer van de Leidse ambachtslieden in 1393: onder de ambachtslieden, zo meent Willem, bevonden zich schalken, die goedwillende doch argeloze ambachtslieden onder valse voorwendselen tot opstand hebben aangezet.

Karakteristiek voor de schalk bij Willem is (naast de 'traditionele' kwaliteiten) over het algemeen dat hij rijk is, zoals weldra nog zal blijken. Zijn rijkdom is feitelijk een nieuwe eigenschap die de schalk grosso modo (nog) niet werd toegekend.*5 Tot de schalken moet ook de woekeraar gerekend worden. In 80.Vanden woekenaer stelt Willem: 'Men can die schalcheit niet visieren, Die woekenaer en helptse hantieren Om te meerren sijn beyach' (vs.39-41). De woekeraar staat de schalken financieel bij, maar zelf is hij ook een schalk, want zijn beroep is gebaseerd op slinkse geldhandel: 'Is dat niet scalcheit veel ghesocht Ghelt te copen omme ghelt?' (vs.60-61). Zoals hiervóór is betoogd heeft het er alle schijn van dat Willem met de woekeraar de burgerstand (de duivelse vierde stand uit de proloog) wilde bekritisieren, of meer in het bijzonder het koopliedenpatriciaat.

Het profiel van de vleier, de kompaan van de schalk (en zelf ook schalk?), schetst Willem in 39.Vanden meerblade. Hij geeft in de sproke een weinig flatteus beeld van de hoven van de heren en de clerus. Deugden als eer, schandebesef, trouw, nederigheid, rechtvaardigheid en vrijgevigheid bepalen niet langer de norm. De hovaardij viert hoogtij en de heren worden meer en meer omringd door vleiers. De vleier poogt hogerop te komen en waait te dien einde met alle winden mee. En: 'Mitten schalken gaet hi runen' (vs.75). De vleier en de schalk spannen samen aan het hof. Om macht te verkrijgen prijst de pluimstrijker zelfs de meest nutteloze zaken. Alles wat de heren doen wordt door de vleier geprezen om maar in een goed blaadje te komen. Willem vergelijkt de pluimstrijker met het plompeblad, dat altijd komt bovendrijven.

Het ontbreekt de schalk aan het adellijke principe van de eer, en aan alle andere deugden die hiermee samenhangen. Dit blijkt in 96.Vanden droem, een gedroomde dialoog tussen de dichter en twee allegorische adellijke figuren, 'Trouwe' (de kasteelheer) en 'Gherechtichede' (een rechter). Het tweetal klaagt van het hof verdreven te zijn, waar eertijds de eer hoog in aanzien stond, maar thans de schalken aan de macht zijn. Ook de edele heren Rede (portier), Eer, Waarachtigheid, Matigheid, Ootmoed, Standvastigheid (raadsheren), Vrijgevigheid en Schaamte (rentmeesters) zijn van het hof verdreven, toen de schalken het offensief inzetten onder leiding van Afgunst. Met de allegorie wil Willem aantonen dat de oude adellijke waarden en normen vervagen door de infiltratie van de principeloze schalken. Willem waarschuwt de heren:

Woudijt te rechte wel versinnen,

Soe soude Reden sijn portier,

Soe en quamer schalc nochte ghier (hebzuchtige)

Binnen uwen hove ymmermeer (96; 288-291)

De reputatie van de heren wordt ernstig geschaad als 'sy den schalken trecht bevelen' (vs.103), zo blijkt in 7.Vanden coninc van Poertegael. De spreker durft geen namen te noemen 'Dair die schuldighen sijn voir oghen, Die mit ghewelt om tfordeel poghen' (vs.109-110). De schalken die als rechter zijn ingezworen deinzen dus kennelijk niet terug voor geweld om zich te verrijken (vgl. par.6.8.). Dat zij er rijk van werden, blijkt meteen:

Mochtmen mitten ghelde copen

Tleven ende der doot ontlopen,

Wye souds den schalken dan veronnen,

Dat sy schat mit onrecht wonnen? (7; 111-114)

Het antwoord op de (retorische) vraag moet natuurlijk luiden dat niemand het de schalken gunt dat zij met onrechtmatig verkregen kapitaal de dood zouden kunnen afkopen. Maar, voegt Willem eraan toe, gelukkig kan men de dood niet afkopen en komen de schalken dikwijls vroegtijdig aan hun eind. In 69. Vander verrisenis waarschuwt Willem de heren voor de schalken met hun listen en zegt:

Want waer die schalken gaen te rade,

Daer staet dat hoff sonder genade

Den armen luden, dies begheren;

Mar wye mit ghelde can solveren,

Die crijcht macht te sulken hove (69; 61-65)

In plaats van door de rijke (!) schalken zouden de heren zich van advies moeten laten dienen door raadslieden die de (oude adellijke) deugden huldigen, meent Willem; naar de schalken dient niet geluisterd te worden. De spreker herinnert de edele heren aan hun taak op aarde: 'Minnet recht ende doet ghelijck Tghemiene volck in uwen lande [...] Ende weest ghenadich ende goedertieren' (vs. 98-99, 103). De schalken laten zich immers niet leiden door normen als rechtvaardigheid en erbarmen. Zij zullen veeleer trachten om de goede mensen te benadelen. Daarom moet men in conflicten niet blind varen op het advies van de schalken, maar 'an beyden zyden twaer' aanhoren (vs.106).

Echter, de heren gaan één voor één door de knieën. Willem klaagt in 73. Dit is vander ghiericheit dat (ook) bij de adel de eer heeft plaatsgemaakt voor de hebzucht. Er zijn lieden aan het hof die de heren in alles loven en listig het recht met voeten treden. De spreker verklaart zich nader:

Waer die scalken boven rysen,

Daer mach die goeden wel off grisen, (gruwen)

Want sy sijn ghierich ende wreet;

Wye wel doet, den hebben sy leit (73; 25-28)

Zoals hierna zal blijken, verstaat Willem onder weldoen in het bijzonder 'actief goed-doen', goede werken verrichten. Schalken zien geen heil in weldoen, omdat met liefdadigheid niets te verdienen valt. Caritas en barmhartigheid stroken niet met hun principe van genadeloos winst maken. Willem vervolgt: als men schalken zou kunnen herkennen, 'Men soudse nyet te rade kyesen, Die nu den goeden sijn dus wreet' (vs.34-35). Willem spreekt derhalve wederom over schalken die trachten een plaats te bemachtigen binnen de (vorstelijke) raad.*6 Het is de schalk slechts te doen 'om sijn behaghen' (vs.39) en met zijn verbale kwaliteiten weet hij de heren een rad voor ogen te draaien:

Die schalke leest hem sijn ghetyde [fig.]

Also subtylic voerden oren,

Hierom die heren, die dit horen,

Wanen dat hi hevet recht (73; 42-45)

De schalk is een meester in bedrog. De realiteit van het moment is volgens Willem: 'Men wart mit ghelde der heren vrient' (vs. 58). Wederom blijkt hier de schalk over kapitaal te beschikken. Als de heren zich zouden schamen om voor steekpenningen het onrecht te bevorderen

Die schalken souden hem zeer ontsien

Te comen inder heren raet.

Nu helptmen ghewelt ende overdaet

Jeghens den here om ghelt verdingen; (vrij te pleiten)

Deen gaet perssen, dander wringhen,

Hoe hire meest uut can ghepuren (73; 64-69)

Als iemand terecht moet staan voor misdaden tegen het soevereine gezag, dan kunnen de schalken in de raad omgekocht worden om een veroordeling te voorkomen. Maar de schalken willen dan financieel wel het onderste uit de kan! Vervolgens betoogt Willem dat een adellijk heer zich behoort te onderscheiden door prioriteit te verlenen aan het principe van de eer, zowel in woord als daad. Dat betekent onder meer dat de heer deugdzaam is en zich niet laat omkopen. Laat een heer zich niet door dergelijke principes leiden, waar kan men hem dan nog aan herkennen? Willem meent: 'Waer dan een schalc mit gout gheladen, Hy mochte wel een heer gheliken' (vs.76-77). Met andere woorden: als rijkdom het enige criterium is om een edelman aan te herkennen, dan is hij in feite niet van de kapitaalkrachtige schalk te onderscheiden. En als (smeer)geld boven alles wordt gesteld, dan zal dat onder invloed van de groeiende hebzucht leiden tot tweedracht en partijschap. Willem alludeert hier vrij ondubbelzinnig op de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Een wijs landsheer, betoogt hij, laat niet omwille van geld zijn volk in partijen uiteenvallen, maar zal steeds naar eendracht streven. De heren zijn er om het recht te handhaven; niettemin is het al menigmaal gebeurd dat de heren 'Om tghenyet' (vs.177) met de schalken in zee gaan. Dat de schalk een factor was in de Hoekse en Kabeljauwse twisten blijkt ook uit 63.Hoe deeste partyen in Hollant quamen. Willem noemt als één van de redenen waarom de tweedracht voortduurt: 'elkerlijc die visiert Hoe hi den anderen mach bedrieghen' (vs.114-115). En:

[...] men sal veel liever sien

Die te hove wat weet te bringhen

Dit of dat van nuwen dingen,

Daer die heer wat an mach winnen:

Dat sal die schalke thans versinnen (63; 126-130)

De kapitaalkrachtige schalken worden aan het (steeds om geld verlegen) hof met open armen ontvangen. De invloed van de schalk neemt er toe. Adeldom schijnt niet meer te verplichten; de 'penninc' regeert (zie vs.132-140). In 99.Vanden doern ende vander linde komen we de schalken nogmaals tegen als zaaiers van tweedracht. Willem betoogt dat het de taak van de (schande-gevoelige) landsvrouwe is om erop toe te zien dat haar heer niet onder invloed van schalken komt te staan:

Wanneer een edel vrouwe denct

Om scamelheit, hoe soud si doghen, (toestaan)

Dat hoer heer quaem voer oghen

Schalken raet, aldaer sijt wiste,

Op dat sijt keren mocht mit liste?

Want schalken raet, onnutte miede (steekpenningen)

Brengt in twiste sheren liede (99; 238-244)

In 15. Van Reynaert ende van Aven en 24. Vanden serpent tenslotte is Reinaert de schalk, die respectievelijk zelf te grazen wordt genomen en een andere schalk te slim af is.*7 Reinaert was in de Nederlanden al meer dan een eeuw de literaire schalk bij uitstek. Van Oostrom heeft betoogd dat reeds in Vanden vos Reinaerde de Reinaertfiguur een negatieve rol vervult. Bij Maerlant is Reinaert de verderfelijke schalk.*8 En: 'Zowel Potter als Hildegasberch blijken Reinaert [...] te zien als het prototype van de scalc, de perfide mooiprater aan het hof. Dat is ook de Reinaertvisie van hun ambt-*9 en tijdgenoot, de auteur van Reinaert II. Ook hij fulmineert voortdurend tegen de verderfelijke invloed van de schalken aan de vorstenhoven van zijn tijd - en zijn Reinaert laat zien hoe Nobels koningshof door de vos, de opperschalk, naar de afgrond wordt geleid'. Het is daarbij opmerkelijk dat de vos aan het slot van Reinaert II, als hij in ere is hersteld, niet alleen weer zitting mag nemen in de vorstelijke raad, maar tevens door de koning wordt aangesteld als baljuw. Welke consequenties dat voor het land en het recht zal hebben, laat zich raden. Van Oostrom omschrijft de schalk globaal als 'de onbetrouwbare raadgever aan het hof, de hypocriete vleier die wel ter tale is maar enkel uit op eigenbelang, terwille waarvan hij vorst en medehovelingen even gemakkelijk laat vallen als hij ze in de hoogte steekt'.*10 P. Wackers merkt naar aanleiding van Reinaert II op dat het begrip schalk in de 14e eeuw meer en meer doelde op 'diegenen van het lagere volk, die weigeren zich in hun onderhorigheid te schikken en die hun heren in moeilijkheden proberen te brengen'.*11 Even verder meent hij: 'De menselijke scalc wil zich niet neerleggen bij zijn ondergeschikte positie, hij is egoïstisch en hebzuchtig en hij heeft te maken met onrechtvaardige rechtspraak (in zijn voordeel)'.*12 Als eigenschappen van de schalk noemt Wackers onder meer: zich willen verheffen, benadelen van anderen, op eigen voordeel uit zijn, vleien, bedriegen, onrechtmatig verwerven van bezit, manipuleren van het recht, slechte raad geven, onoprechtheid en begeerte.*13

Behalve dat Willem de heren zelf bekritiseert (zie hiervóór), krijgen ook de schalken een deel van de schuld van de wanorde en misstanden in de wereld. Uiteindelijk zijn hiervoor wederom de heren verantwoordelijk te stellen*14, want het ligt in hun macht om de invloed van de schalken te vergroten of te verkleinen.*15

Het is niet steeds geheel duidelijk welke personen Willem precies als schalken aanduidt. Soms lijkt het om een amorf groep 'zondebokken' te gaan, die de spreker risicoloos de schuld kan geven van misstanden.*16 Toch wijst de beschrijving van de schalk meerdere malen in eenzelfde richting. De eigenschappen van de schalk volgens Willem worden hier nog eens op een rijtje gezet. De schalk bedient zich van een openlijk opportunisme en egoïsme: hij handelt in eerste instantie uit eigenbelang. Hij schept zichzelf kansen om hogerop te komen in de wereld en geld te verdienen. H. Pleij beschouwt dit als een wezenlijk onderdeel van de opbloeiende burgermoraal.*17 De schalk

acht zich niet gebonden aan de oude adellijke normen en waarden (rechtvaardigheid, waarachtigheid, eer, landsbelang, trouw e.d.). Hij is dan ook doorgaans niet van adel. De schalk komt steeds van 'buitenaf' (zie vooral 96.Vanden droem). Hij is geen heer die gelaakt moet worden omdat hij van 'binnenuit' zijn ondermijnende werk doet; hij is een indringer zonder adelsbrieven. Hij stoort zich niet aan (ouderwetse) normen in zijn jacht naar geld en macht. Om zijn doel te kunnen bereiken, deinst hij niet terug voor list, bedrog, leugen en verraad. De schalk was een factor in de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Hij wist zich voorts in de stadsraden in te kopen of rechterlijke ambten te verschaffen - daarmee de (stads)adel van z'n plaats verdringend. Hij was ook duidelijk de intrigant aan het hof, die handelde uit eigenbelang. Hij zocht naar mogelijkheden om invloed op het landsbestuur te kunnen uitoefenen, mede om zijn eigen (commerciële) belangen veilig te stellen en te bevorderen. De schalk werkt zich met zijn geld - inkomsten voor de heer - in de vorstelijke raad als raadgever om er zelf beter van te worden, en niet om het land of het algemeen belang te dienen.

Combineert men vervolgens de aversie die Willem toont voor de omhoogstrevende, met adellijke ambities geïnfecteerde burgerstand (par.6.6.) met het voorafgaande en de realiteit van de sterk groeiende burgermacht in de 14e eeuw, dan lijkt slechts één conclusie gerechtvaardigd. De schalk is in Willems oeuvre in het bijzonder de omhooggevalen burger, de nouveau riche, de niet-edele kapitaalachtige patriciër, die uit was op het vergroten van zijn macht en fortuin, ten koste van de verdeelde adel in hof en stad. De schalk is vooral de sociaal opgeklommen, rijke burger die de grenzen van Gods standenorde overschrijdt om zijn invloed in rechtspraak, bestuur en politiek te laten gelden, zijn eigen belangen te behartigen, en de macht van de adel in te perken. In de betekenisontwikkeling van het woord schalk van ondergeschikte naar gewetenloze booswicht is Willem nog een stapje verder gegaan: de opportunistische carrière-maker is de patriciër. En deze conclusie bevestigt eens te meer hoezeer Willem zich op een aristocratisch standpunt plaatste, en zich in zeker opzicht gezagsgetrouw betoonde: 'Die schalken en doghen verheven' (8; 96).

In dit hoofdstuk zijn enkele 'wereldse' aspecten van Willems visie op de wereld behandeld: politiek, bestuur, recht, twist en sociale verhoudingen hebben hem beziggehouden. Willems 'wereldse' visie kan evenwel niet losgezien worden van zijn religieuze betrokkenheid, zoals al bleek. In het komende hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de religieus-geïnspireerde kant van zijn oeuvre.

7. Willem en het geloofsleven

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op een aantal aspecten van het geloofsleven dat in Willems sproken aan de orde komt. In de eerste paragraaf wordt stilgestaan bij het Westers Schisma, en in de tweede paragraaf gaat de aandacht uit naar de geloofs- of kerkleer, zoals die in de sproken naar voren wordt gebracht. De laatste paragraaf behandelt de (eventuele) relatie tussen Willems werk en het gedachtengoed van de Moderne Devotie.

7.1. Het Westers Schisma

Toen de kardinalen in 1378 in conclaaf gingen om een nieuwe paus te kiezen, werden ze sterk onder druk gezet door de Romeinse bevolking: men eiste een Romeinse paus. De kardinalen konden geen overeenstemming bereiken en kozen als compromis voor de aartsbisschop van Bari, die zich Urbanus VI zou noemen. De kardinalen waren achteraf niet gelukkig met deze keuze, en gingen drie maanden later buiten Rome opnieuw in conclaaf. Men verklaarde de verkiezing van Urbanus ongeldig en koos de Franse kardinaal van Genève tot paus. Urbanus wilde, met zijn aanhangers, niet van een ongeldigheidsverklaring weten en hij bleef in Rome. De andere paus, Clemens VII, vestigde zich in Avignon, waar tijdens de Babylonische ballingschap der pausen (1309-1376) reeds diverse kerkvorsten hadden gezeteld. Het Westers Schisma (1378-1417) was een feit. J.W.Marsilje zegt in dit verband: 'Wat in 1378 gebeurde, was een storende afwijking van de gewenste gang van zaken. Twee pausen kòn echt niet. Twee pausen die beiden zich als opvolgers van de apostel Petrus presenteerden, was een onmogelijke mogelijkheid'.*1 A.J.Brand toont dat dit schisma anders was dan alle anderen: 'Het was nog niet eerder voorgekomen dat men niet uit kon maken wie de legitieme opvolger van Petrus was, nog nooit had men binnen de kerk getracht, in een poging een schisma te helen, de almacht van de paus te beknotten en hem ondergeschikt te maken aan een controlerend lichaam, het algemeen concilie, en voor het eerst waren in beginsel geen wereldlijke heersers medeverantwoordelijk voor het ontstaan van de scheuring'.*2

Christelijk West-Europa werd nu opgedeeld in twee 'gehoorzaamheidsgebieden': een deel koos voor Urbanus, een ander deel voor Clemens als de wettige paus. Globaal genomen kozen Frankrijk en zijn bondgenoten voor de Clementijnse lijn, terwijl Engeland en het Duitse Rijk kozen voor de Urbanistische obediëntie. Toch kon dit regionaal en lokaal veel ingewikkelder liggen. Holland en Zeeland vielen zowel onder het bisdom Utrecht als het Duitse Rijk en waren Urbanistisch. Van Herwaarden merkt evenwel op dat graaf Albrecht pas in 1386 overging van de Clementijnse lijn naar de Urbanistische obediëntie.*3 Hij voegt hier aan toe: 'Toch werd Albrecht, evenals zijn zoon en opvolger Willem van Oostervant, door tijdgenoten als neutraal beschouwd'.*4 Een min of meer neutrale positie werd er ook in Albrechts andere graafschap Henegouwen ingenomen: enerzijds vallend onder het bisdom Kamerijk en Frans-georiënteerd, maar anderzijds via Albrecht van Beieren gelieerd aan het Duitse Rijk, was de keuze in obediëntie er vrij.

Op verschillende manieren heeft men naar een oplossing voor het schisma gezocht. De meest naïeve leek de via facti: er moest bewezen worden wie de ware paus was, waarna de ander - de

indringer - met geweld gedwongen kon worden af te treden. Sluitende bewijzen vielen evenwel niet te leveren. Een andere mogelijkheid was de via abdicationis of via cessionis: beide pausen moesten vrijwillig afstand doen, waarna er één nieuwe paus gekozen kon worden. Doch geen van beide pausen peinsde over vrijwillig aftreden. De derde manier, de via conventionis of via concilii zou het uiteindelijk worden: een algemeen concilie moest in macht boven de paus geplaatst worden, zodat dit concilie naar believen kon afzetten en benoemen. De beweging van het conciliarisme had uiteindelijk succes: in 1417 koos men op het concilie van Constanz als nieuwe en enige paus Martinus V.

Was de Babylonische ballingschap der pausen voornamelijk veroorzaakt door de spanningen tussen kerk en (Franse) staat, het Schisma vindt z'n oorzaak meer in de leer van plenitudo potestatis. De paus bezat volgens die leer absolute macht en streefde die ook allerwegen na. Dit gaf niet alleen aanleiding tot misstanden en misbruik van de volmacht naar willekeur, het maakte ook dat zowel de paus in Rome als in Avignon zich halsstarrig bleef beroepen op zijn plenitudo potestatis. Beide pausen proclameerden het enige hoofd van de kerk te zijn en plaatsvervanger van Christus op aarde, en verketterden daarmee de ander.*5

Als men op de literaire overlevering mag vertrouwen, dan lijkt het schisma de gemoederen in de Nederlanden nauwelijks beroerd te hebben. Van Buuren merkt kernachtig op: 'Blijkbaar zijn Rome en Avignon toch wel erg ver weg'.*6 Voorts moet hij vaststellen dat in de literatuur niet gekozen wordt voor één der beide pausen, maar dat er slechts heftig wordt gereageerd op het feit dat er twee pausen waren. Van Buuren inventariseerde passages over het Westers Schisma in de Middelnederlandse letterkunde en kwam uiteindelijk uit op een viertal min of meer terloopse opmerkingen en op zegge en schrijve één dichter die meer dan zijdelingse aandacht aan de kwestie heeft geschonken: Willem van Hildegasberch, wiens literair actieve periode precies binnen het tijdvak van het schisma valt. In vier van zijn sproken komt de scheuring ter sprake: 35. Vander wrake Goeds, 70. Van ses artuculen der werlt, 73. Dit is vander ghiericheit en 86. Van rechters.

In 35. Vander wrake Goeds noemt Willem als één van de voorbeelden van Gods wraak de recente nederlaag van het Christenleger tegen de Turken (1396). Als één van de oorzaken voor het opwekken van Gods toorn beschouwt hij het Westers Schisma:

Off die coninc van Turkeyen

Verwonnen waer ende woude lyen (toestemmen)

Te doen dat goede kerstinen pleghen;

Ende hi daer toe waer gheneghen,

Dat hi sijn doopsel wilde ontfanen,

Tot welken paeus soude hi gaen,

Die hem sijn doopsel mochte gheven

Nae gherechte kersten leven?

Wy waren schuldich alle gader (hebben recht op)

Te hebben enen aertschen vader,

Als Sinte Pieter was gheset

Te regieren al die kersten wet. (35; 75-86)

De Turkse koning zou niet kunnen weten wie het rechtmatige hoofd van de Christenkerk is om zich door te laten dopen: de paus te Rome of te Avignon. Willem wijst er vervolgens op dat de christenen recht hebben op één paus, zoals Petrus als enige was aangesteld als hoofd van het christelijk geloof. Hierop zegt hij:

Wouden die heren dit voersinnen, (bedenken)

Hoe mochten si lichter eer ghewinnen,

Dan sy te samen overdroeghen (overeenstemming

Ende hulpent setten ende voeghen, bereiken)

Dat nyemant el dan recht en dede,

Gheestelijck ende waerlic mede.

Soe quaem tghelove in enen pas (in orde)

Weder daert te voren was.

Daer most onrecht schulen in,

Off ghiericheit off groot ghewin,

Dat kersten ghelove soe langhe staet

Ghedeilt ende sonder toeverlaet

Van hulpe off van enighen troost. (35; 87-99)

Willem meent, blijkens de laatste verzen, dat het schisma voortduurt ten gevolge van de dagelijkse praktijk van onrecht en hebzucht binnen de kerk. Er is sprake van een moedwillig laten voortbestaan van de wantoestanden uit eigenbelang. Willem kan doelen op het ge- en misbruiken van de (pauselijke) volmacht, maar zeker ook op misstanden in de lagere regionen van de kerkelijke hiërarchie. Beide pausen hadden immers hun eigen kardinalen, bisschoppen, abten en dergelijke, die er op hun beurt belang bij hadden dat hun paus aanbleef. Willem beweert hier niet met zoveel woorden dat onrecht en hebzucht ook de oorzaak vormen van het schisma. Wel meent hij dat de wereldlijke heren de handen ineen moeten slaan om er voor te zorgen dat het recht zowel in de staat als in de kerk weer wordt nageleefd. Kennelijk zag hij hierin de oplossing voor het schisma.

Ook in 70. Van ses articulen der werlt komt Willem te spreken over Gods wraak. Hij zet daarop uiteen dat de aardse tijd (volgens de Bijbel) verdeeld is in zes tijdperken*7, en dat men zich in het laatste tijdperk bevindt. Willem voegt daar aan toe dat 'onse ghelove wert soe traghe, Ic ducht het naect den doomsdaghe' (vs. 69-70). Het Laatste Oordeel moet nabij zijn, want de heren, de geestelijkheid en het volk zijn in zonden vervallen. Als Willem komt te spreken over de voortekenen die aan de doomsdag voorafgaan, noemt hij de hebzucht, en het volgende:

Men wil den paeus van Romen weren (uit Rome weghouden)

Ende nedersetten tAvenioen.

Daer om heeft Reynart*8 ende Symoen (daartoe)
Soe dicke valen ingheslegghen, (slinkse wegen ingeslagen)
Die wel can schalke borde dregghen (boze plannen koesteren)
Entaer toe mennem Reynerts pat. (slinkse wegen gaan)
Dat hi tAvenioen wort ghesat, (geplaatst)
Oeck by wyen dat eerst gheschiede,
Den ghemenen Kersten diede (volk)
Selre yammer off gheschien. (70; 134-143)

De verzen zijn niet eenvoudig. Duidelijk is dat in Willems optiek een paus niet in Avignon behoort te zetelen, doch in Rome. Voorts begrijpen we dat de paus toch in Avignon is terecht gekomen door toedoen van slinkse, opportunistische streken. De simonie (handel in beneficies, verkoop van kerkelijke ambten en verrichten van kerkelijke diensten voor geld) werd hiermee gediend. Gezien dit laatste zal hier niet bedoeld worden op de Babylonische ballingschap, maar wel degelijk op het Westers Schisma - ook hierna zal dat nog blijken. Beide pausen waren gebaat bij zoveel mogelijk aanhang. En zoals gezegd verleenden beide pausen hun eigen geestelijken beneficies en ambten. Omgekeerd kon men de beide pausen tegen elkaar uitspelen om er zelf beter van te worden.*9 Hoe dan ook: het christenvolk lijdt onder de toestand, zegt Willem.

Het is niet mogelijk uit Willems woorden op te maken of hij ook partij trok voor één van de pausen. Als hij zegt dat 'de paus' in Avignon is geplaatst, dan lijkt hij daarmee te erkennen dat Clemens de rechtmatige paus is.*10 De redenering kan echter ook omgekeerd worden: een paus behoort niet in Avignon te zetelen, dus de rechtmatige paus is die in Rome. In dat geval zou Willem voor Urbanus kiezen. Maar eigenlijk laten Willems algemene bewoordingen dergelijke vernuftige interpretaties niet toe. De spreker vervolgt met de vaststelling dat God 'selve in sijne macht Den eersten paeus te Rome ghebracht' heeft, en geboden heeft 'sinen stoel aldaer te bliven' (vs.145-147). Volgens de Petrinische doctrine ging de pauselijke macht immers terug tot Petrus, die volgens de overlevering in 40 na Chr. naar Rome was gekomen. Willem betoogt dat wie dit nu anders voorschijft het fundament van de kerk aantast (vs.148-154). De spreker wil hierover geen misverstand laten bestaan en beklemtoont in vs.155-162 dat het Christus zelf was die St.Petrus opdracht gaf om naar Rome te gaan: 'Minnestu mi, Soe ganc te Rome binnen der stede: Binden ende ontbinden mede Selstu machtich wesen daer, Ende laet di pine nochte vaer Van danen driven totter doot' (vs.156-161). De referentie is deels apocrief en deels een contaminatie. Het 'Minnestu mi' verwijst naar Johannes 21:15-17. Het 'binden ende ontbinden' is een duidelijke toespeling op de woorden in Mattheüs 16:19. De pausen beriepen zich voor hun sleutelmacht juist op Mattheüs 16:18-19 en voornoemde Johannestekst.*11 Christus' opdracht aan Petrus om naar Rome te gaan is apocrief*12: mogelijk refereert Willem hier echter ook aan de Quo Vadis-passage uit de Petruslegende, waarin Jezus aan de vluchtende Petrus verschijnt en hem ertoe aanzet om naar Rome terug te keren (zie par.4.3.2.). Men mag het bovenstaande niet begrijpen als een pleidooi voor de Urbanistische obediëntie. Willem kiest hier geenszins voor Urbanus, maar betoogt slechts dat de paus op historisch-dogmatische gronden in Rome behoort te zetelen. Na Petrus, zo vervolgt Willem, bezette menig heilige vader in Rome diens stoel.

Ende had elck paeus te Romen bleven,

Soe en waer dit wonder niet opheven,

Dat onse ghelove in sijnre staet

Soe yammerlyken te quiste gaet (70; 167-170)

Hier spreekt Willem wél van de Babylonische ballingschap: deze heeft in zijn ogen het precedent geschapen voor het Westers Schisma. Met andere woorden: Clemens V had voorheen in Avignon alle mogelijkheden geschapen voor Clemens VII om naar deze stad uit te wijken. Indien Willem bedoelt dat het schisma zou kunnen zijn voorkomen als er geen pauselijk paleis in Avignon had gestaan, dan is zijn redenering op zich vrij naïef. De actuele crisis is die van het schisma, zo suggereren de woorden van de dichter in elk geval. En het wordt nog duidelijker. Over de pausen zegt Willem:

Al waersy gheleert inder scriftuer,

Si creghen valsche naghebuer,

Ghiericheit ende symonie;

Entaer [bi] wort al hoer partye*13

Destrueert ende zeer testoot (70; 175-179)

Willem bedoelt waarschijnlijk te zeggen: hebzucht en simonie kregen vat op de navolgende pausen en vervolgens werd ook hun gevolg door hebzucht en simonie aangetast. Zonneklaar is wat hierna gebeurde: 'Want onser heyligher kercken hooft Dat staet soe yammerlijck gheclooft Ende ghedeelt in twee partyen' (vs. 181-183). Van Buuren oppert hier voorzichtig een interpretatie die minder juist lijkt. Hij vertaalt 'hooft' als top. Deze top van de kerk zou niet zozeer in twee partijen verdeeld zijn, als wel gespleten handelen. In zijn interpretatie betreft hij deze vs.181-183 dan op wat gaat volgen: bij de geestelijkheid valt een discrepantie tussen leer en leven te constateren.*14 Dit is zeker een correcte interpretatie van de volgende verzen, maar ze moeten eerder begrepen worden in de context van de in vs.177 genoemde hebzucht en simonie. Met 'onser heyligher kercken hooft' wordt wel degelijk degene bedoeld die aan het hoofd van de katholieke kerk staat, degene die het hoofd is: de paus. In de kerkstructuur werden caput en membra onderscheiden, als hoofd de paus en als leden de andere gezagsdragers binnen de hiërarchie.*15 Uit vs.181-183 blijkt dat het hoogste gezag in de kerk werd uitgeoefend door twee pausen en verdeeld was in twee partijen, twee obediënties. Vervolgens komt Willem te spreken over de verwording bij de geestelijken der beide partijen:

Die dopen souden ende wyen

Ende tghemene volck ten hemel wisen,

Die rapen vast mit groten pisen (hoeveelheden)

Der kercken goet in horen sack.

Ende elck schict sijn ghemack (verschaft zich voordeel)

Sacht te leven in overvloede;

Nochtan leren sy reyn armoede,
Hongher, dorst, by wilen coude,
Dat elcman daer in leven soude;
Mer selve willen sy node gheven
Exempel veel van harden leven

[...]

Sy schelden die heren cume om roven;

Elck wil hebben sijn coken vet.*16 (70; 184-194, 198-199)

De geestelijkheid wordt verteerd door hebzucht en simonie en leeft niet naar haar eigen leer. Was in het vorige gedicht duidelijk dat hebzucht en onrecht het schisma in stand hielden, hier lijkt Willem in hebzucht en simonie vooral oorzaak en begeleidend symptoom van de kerkscheuring te zien.*17 Denkt Willem hier meer in het bijzonder aan een complot van egocentrische kardinalen? Feit is dat Urbanus VI niet al te fijngevoelig is omgesprongen met de kardinalen die hem hadden gekozen: terwijl zij zichzelf zagen als medebestuurders, wees hij hen op hun plicht van dienstbaarheid. Ressentiment kan vervolgens bij de kardinalen een rol hebben gespeeld: 'De verdenking ligt voor de hand, dat het verlangen om hem kwijt te raken hen er toe bracht het verwarde conclaaf, waarin zij hem kozen, als ongeldig te beschouwen'. Na de keuze van Clemens VII zijn alle kardinalen naar Avignon vertrokken: geen van hen is ooit bij Urbanus teruggekeerd.*18 Een spreker in het verre Holland kan hier zo het zijne van gedacht hebben. Het is in elk geval Willems wens dat aan alle wantoestanden een eind komt, want 'Soe sal God die werlt sparen, Die ymmer moet in corten jaren Beter worden off vergaen' (vs.227-229).

De sroke 73.Dit is vander ghiericheit handelt over de hebzucht onder de heren en geestelijken. Als Willem over de clerus komt te spreken, zegt hij:

Ghiericheit heeft veel te doen

Binnen Room ende tAvenioen

Onder thooft van onser wet, (godsdienst)

Dat is mit paeusen soe beset,

Dat kerstenhede comt in dwael.

Elc heeft sinen cardinael

Ende blijft in partyen staen;

Die een wil scheren, dander vlaen, (villen)

Ende elck rechtich vader wesen. (73; 133-141)

Weer hekelt de dichter de hebzucht als hij over het Westers Schisma komt te spreken. Willem weet de toestand hier scherp te typeren. Het christendom heeft meer pausen dan goed voor hem is. Beide pausen hebben hun eigen kardinalen; en alles wat daar in de hiërarchie nog op volgt, mag het publiek er wel achter denken. De pausen noch hun gevolg erkennen de andere partij als rechtmatig.

Dat is de kern van het schisma, zoals hiervóór bleek: zo is de scheuring ontstaan en zo heeft deze kunnen voortduren. Ze willen allemaal doorgaan voor rechtvaardige geestelijke vaders, zo vervolgt de spreker, maar tegelijkertijd doen ze niets liever dan het kerkvolk uitbuiten. In de volgende strofe heet het:

Ghiericheit van aertschen goede
Bedwinghet dus die wise vroede,
Dat sy hem scheiden in contraer. (onenigheid)
Gaet te Rome, ghi vintet daer,
Of tAvinioen inder stede,
Daert hoeft is van kerstenhede
Ende der kercken fundament.
Dese heeft ghiericheit ontwent, (doen afdwalen*19)
Dat sy hem in pertyen cloven;
Die heren helpen tcoern schoven,
Om datmer keest in weyt*20 (73; 145-155)

Door de hebzucht blijven de wantoestanden en partijtegenstellingen voortbestaan. Ga naar de pauselijke paleizen in Rome of Avignon en aanschouw daar de hebzucht. Ook de wereldlijke heren sluiten zich bij een partij aan, want zij hebben belang bij het voortbestaan van de tegenstellingen. Met hun steun aan één van de pausen delen zij in de winst. Hoe abstract dit ook moge klinken, bepaalde wereldlijke heren zullen er zeker baat bij hebben gehad als zij de gunst wonnen van de paus die zij steunden.

Men kan zich afvragen of uit vs.148-151 blijkt dat Willem de Clementijnse obediëntie was toegedaan. Men zou immers het vers 'Daert hoeft is van kerstenhede' exclusief kunnen betrekken op 'tAvinioen'. Toch is dit minder aannemelijk. Hiervóór plaatste Willem reeds 'thoof van onser wet' in 'Room ende tAvenioen' (vs.134-135). Willem lijkt er juist over verontwaardigd te zijn dat er twee gelijkwaardige pausen en partijen zijn; hij zal in vs.148-151 bedoelen dat het hoofd van het christendom zowel in Rome als in Avignon te vinden is.

In de volgende strofe zegt Willem dat de christenen in verwarring raken omdat de clerus het goede voorbeeld niet meer geeft.

Want sy spisen den lichaem
Gulseliken eerst van binnen,
Entan gaen si van buten winnen
Groten schat ende duer ghewade:
Dus vintmen thoff sonder ghenade,
Die wijl der schalken macht is breyt (73; 162-167)

De inhaligheid is troef aan de pauselijke hoven en de sluwe lieden die er thans de dienst uitmaken, hebben persoonlijk belang bij het voortbestaan van deze situatie.

De laatste sproke waarin het Westers Schisma aan bod komt, is 86. Van rechters, over omkoopbaarheid en hebzucht. Willem betoogt dat iedereen het geld boven alles bemint; niet alleen de wereldlijke heren, ook `Die paeus ende sijn cardinael, Alle die vander clesi sijn, [...] Si minnent ghelt an horen rinck'*21 (vs.76-79). In de volgende passage wordt dan aan het schisma gerefereerd:

Ende al quaem een man te Romen binnen
Of tAvengon al binnen der stede,
Daer thoof is van kerstenhede,
Om oflaet van sinen zonden,
Hi soude lancsaem werden ontbonden, (weggewerkt)
Ten waer of hi den hoghen lieden
Gheven mochte alsoe veel myeden, (steekpenningen)
Dat si en brochten voerden vader,
Die ontbinden mach algader
Hem, die des oflaets begheren:
Anders soudmen buten weren,
Waert dat hi gheen miede en gave. (86; 86-97)

Van Buuren annoteert `oflaet' als `vergiffenis'*22 en dat is mogelijk. Toch had Willem dan ook andere woorden kunnen gebruiken, zoals `pardoen' of `absolucie'. Mogelijk moet `oflaet' hier als `aflaat' verklaard worden, en misschien refereert de dichter zelfs wel heel concreet aan de zogenaamde jubelaflaten. Paus Urbanus VI had mede om financiële redenen het jaar 1390 uitgeroepen tot jubeljaar, waarin men te Rome tegen betaling een volle aflaat kon verkrijgen. De paus in Avignon deed in 1400 hetzelfde.*23 Indien Willem doelt op de jubelaflaten, dan is daarmee in ieder geval de pauselijke hebzucht des te schrijnender getypeerd.

Maar de pelgrim moet niet alleen genoeg geld bij zich hebben om de aflaat van de paus te verkrijgen. Het wemelt aan het pauselijke hof van de hebzuchtige personen. De pelgrim moet ook bij machte zijn om hen om te kopen, want anders is het onmogelijk om tot de paus door te dringen. Aldus Hildegasberch.

Met vs.86-88 staat men nogmaals voor de vraag of Willem kiest voor de paus in Avignon. Men zou zijn woorden zo kunnen opvatten dat `thoof [...] van kerstenhede' zich uitsluitend `tAvengon' bevindt. Toch is deze interpretatie wat gezocht, zoals ook Van Buuren meent. Willem noemt Rome en Avignon naast elkaar: men komt óf te Rome óf te Avignon voor een aflaat.*24

Resumerend kan men in de eerste plaats vaststellen dat als er ergens in de Middelnederlandse letterkunde sprake is van verontwaardiging over het schisma en de wantoestanden, het in Willems vier sproken is. De spreker is zeker niet gelukkig met het feit dat er twee pausen zijn. Willem moet

regelmatig in zijn sproken constateren dat het slecht gaat met de wereld. Eén van de bewijzen daarvoor is het Westers Schisma: het kan zelfs een voorteken zijn voor het einde der tijden. Zijn grootste afschuw richt zich op de hebzucht, die het schisma kenmerkt en in stand houdt. Als andere begeleidend symptomen noemt hij het onrecht en de simonie. Terecht ook ziet hij in het persisteren in partijchap uit eigenbelang de oorzaak en de onoplosbaarheid van de tweedeling. Dit alles getuigt van een behoorlijk inzicht in de problematiek. Willem koestert geen voorkeur voor één van de pausen. Wel meent hij op historisch-dogmatische gronden dat de paus in Rome moest zetelen. Maar verder staat hij, net als in de Hoekse en Kabeljauwse twisten, boven de partijen. Want in beide gevallen gold: wie kiest, handhaaft. Men treft bij de spreker verder geen roep om hervorming aan en conciliaire gedachten zijn hem volledig vreemd. Eerder kon in zijn optiek het ingrijpen van wereldlijke leiders tot een oplossing van het probleem leiden. Tot slot kan men met Van Buuren concluderen dat Willem niet speciaal rekening heeft gehouden met de keuzes van zijn begunstiger Albrecht van Beieren, aanvankelijk voor Clemens, later voor Urbanus.*25 Zoals gezegd worstelde de spreker niet met het probleem 'Clemens of Urbanus?', maar met het probleem 'Clemens én Urbanus'.

7.2. Willem en de geloofsleer

De geloofsleer zoals die bij Willem naar voren komt, zal hierna aan de hand van enkele belangrijke facetten worden behandeld - het moge duidelijk zijn dat een volledige bespreking van de geloofsleer in het oeuvre van de spreker binnen het kader van deze studie niet haalbaar is. In deze paragraaf zal allereerst aandacht worden besteed aan de rol van de kerk als instituut en die van de priester in Willems werk. Vervolgens worden de sacramenten behandeld. Dan komt een deel van de catechetische stof aan de orde: er wordt stilgestaan bij het credo, de tien geboden en de deugden- en zondenleer, en in verband met dit laatste ook bij het begrip 'weldoen' en de goede werken. Hierna komt de bedevaart aan bod. De paragraaf wordt afgesloten met beschouwingen over de straf Gods, de genadeleer, de dood en het Laatste Oordeel.

7.2.1. De Heilige Kerk

De rol van de kerk*1 als instituut staat min of meer centraal in 58. Vander heiligher kercken, een sroke waarin Willem lijkt te reageren op uitspraken van Maerlant in zijn Der kerken claghe.*2 In de sroke stelt de spreker zich op het standpunt dat, wat er ook op de individuele clerici valt aan te werken, de Heilige Kerk voor de geloofsgemeenschap een onontbeerlijk instituut is. Op de kerk als zodanig valt niets aan te merken. God (d.i. Christus) stichtte de H.Kerk en de priesterschap om het geloof levend te houden (vs.4-8); 'Die heilighe kerck dat is sijn huus, Hy heeftse ghereynt mit sinen bloede' (vs.174-175). Willem meent:

Die heilighe kercke is onse moeder,

Ende si is spiegel ende roeder;

Onse ghelove staet daer mede. (58; 9-11)

De kerk vervult een centrale rol in het geloofsleven van de christenen: hun geloof wordt er levend gehouden, want in de kerk wordt 'Goods ghebot' verkondigd (26.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert, vs.17*3). Maar de gelovigen zijn ook voor de sacramenten aangewezen op de kerk: 'Onse sacrament ende kerstenhede Moeten wy ter heiligher kercken halen' (vs.12-13). In het gedicht hekelt Willem de misstanden in de kerk, die de geestelijkheid zijn aan te rekenen. Willem formuleert wat de kerk betaamt:

Arm te wesen inden gheest,

Rechtich te bliven nae dat volleest, (ten volle)

Rijck te wesen om wederstaen,

Wort hoer onghelijc ghedaen (58; 63-66)

Met andere woorden: ootmoedigheid, rechtvaardigheid en rijkdom horen de kerk toe. Rijkdom maakt de kerk onafhankelijk: niet in bezit of rijkdom schuilt in Willems optiek de verwording van de kerk, maar in de hebzucht der clerici, en de andere hoofdzonden waartoe zij zich laten verleiden door de duivel. Zodoende wordt de kerk geplaagd door hoogmoed, afgunst en gramschap, hebzucht, simonie, onbarmhartigheid, onkuisheid, gulzigheid en traagheid. Niettemin zijn de gelovigen voor hun zieleheil aangewezen op de kerk: en aan de genadeschenkende kracht van de kerk, haar heilsleer en haar sacramenten kan geen afbreuk worden gedaan, meent Willem.

Als hij het credo behandelt in 79.Vanden zekeren hope, verdedigt Willem de kerk ook als fundament voor het geloof:

Voert sullen wy gheloven meer

Die heilighe kerc ende al hoer leer,

Daer sy om nutscap sijn ghesticht

Ende tonser salicheit gheschicht; (ingesteld)

Want al die seven sacrament

Worden ons al daer bekent,

Die die zielen moghen vryen (79; 261-267)

Zonder de genademiddelen, die in handen zijn van de kerk, kan de gelovige het zieleheil niet bereiken. Even verder heet het:

Ghelovic in die heilighe kerck,

Soe moet ic doen alsulken werck

Als mi die heilighe kerck ghebiet,

Of anders waert een cranck bediet, (zonder waarde)

Dat ic ghelovich word ghescouden. (79; 273-277)

Wie zijn geloof belijdt aan de kerk, maar niet in zijn werken tot uitdrukking laat komen wat de kerk hem leert, die is geen oprecht gelovige. Aldus Hildegarsberch.

Willem beschouwt de kerk, conform de geloofsleer, als het enige en onontbeerlijke heilsinstituut*4, onmisbaar voor het geloof en de zaligheid van de christenmens.

7.2.2. De priester

Ook voor Willems visie op de priesterschap*1 is 58. Vander heiligher kercken van belang. De spreker betoogt er dat Christus het priester- en clerkschap heeft ingesteld.*2 Het is niet alleen de taak van de priesters om de christelijke leer uit te dragen, zij moeten er ook naar leven om zo het goede voorbeeld te geven:

Want hiet si ons den lichaem dwinghen,

Ende wils nature niet gehinghen,

Dat si selve daer nae leven,

Hoe moghen sy recht exempel gheven? (58; 31-34)

Maar zelfs als de priesters niet leven naar wat ze leren, dan nog 'ist waer dat si leren' (vs.35).

Vervolgens hekelt Willem de misstanden in de kerk. De clerus rijdt hoogmoedig op paarden rond op kosten van de kerk. De geestelijken dragen messen bij zich om hun vetes te kunnen uitvechten.

Hebzucht en simonie vieren hoogtij, ten koste van de armenzorg. Voor het geestelijk gerecht wint men alleen een proces als men geld meebrengt. En ook de barmhartigheid moet men tegenwoordig kopen. Bovendien brengt de clerus veel geld, dat voor de armen bestemd is, naar de vrouwen van lichte zeden. De kerkelijke schaapherders zijn in hun gulzigheid en traagheid tot wolven geworden. Niettemin moet Willem vaststellen dat de zondigheid van de priesters de kracht van de kerkleer en de sacramenten niet aantast.*3 Ondanks alles moeten de gelovigen 'volghen spriesters leer; Want hoir woerden die sijn clae' (vs.196-197). Ook al zijn 'hoer wercken som onreen, Ende mit sonden', toch is hun leer zuiver en navolgenswaardig (vs.199-200). In zijn slotwoord benadrukt Willem dit nogmaals:

Elcman volghe sijns priesters woorde,

Ende dwing hem selven totter doecht,

Int leste wort hire by verhoecht

Ende van sonden oec ontladen. (58; 230-233)

De taak van de priester wordt duidelijk omschreven in 97. Vander drierehande staet der werlt. De priesters moeten tot God bidden omwille van het heil van de wereld (vs.117-119). Verder behoort het tot hun opdracht

Dat sy gheestelijc souden leven,

Op dat si exempel mochten gheven

Van hoerre woorden mitten wercken,

Om tghelove voort te stercken

Onder tfolc, cleyn ende groot. (97; 121-125)

De priesters moeten dus zelf het goede voorbeeld geven. Zij behoren geen 'hoecheit totter werlt te gheren' (vs.127). Het is hun taak om te wijden, te dopen en te absolveren (vs.128). Verder moeten zij het volk de caritas bijbrengen. Ze dienen zich erop toe te leggen

Tfolc te houden in caritaten

Mit hoerre leringhe, die si wisten

Vanden vier Ewangelisten

Bescreven uten monde ons Heren:

Die soudent si predicken ende leren (97; 130-134)

En wederom moet de priester hier zelf het goede voorbeeld geven. Via deugdzaamheid kan men 'tfolc ten hemel leiden' (vs.136). Slecht voorbeeld doet evenwel slecht volgen. Willem bekritiseert verderop in de sproke de priesters omdat zij hun opdracht verzaken, 'Daer onse ghelove bi wert verdooft' (vs.256). De geestelijkheid zwelgt in weelde, en hoogmoed en hebzucht tieren welig. Er wordt verzuimd de heren om hun zondig gedrag te vermanen. En er zijn zelfs clerici die wisselbanken en tolleren beheren, tegen Gods uitdrukkelijke verbod in.

In 73.Dit is vander ghiericheit geeft Willem kort aan waarom er priesters zijn, namelijk 'om die goede werken, Die sy den luden sullen tonen' (vs.172-173). De priesters vervullen een herderlijke rol. Zij moeten het volk hoeden en de heren confronteren met hun zonden, zoals blijkt in 70.Van ses articulen der werlt:

Ghi priesters, clercken mitten crunen,

Bedenct u selven wel te voren,

Waer om soe dat ghi sijt bescoren

Off ghewyct in hogher waerde;

Ghi soudt den volke syn een heerde,

Ende den heren segghen twaer,

Wat hoer zielen is contraer (70; 206-212)

Uit de toon van het citaat blijkt reeds, dat de realiteit niet steeds aan het ideaal voldeed. In de sproke toont Willem dat er bij de geestelijkheid een discrepantie valt te constateren tussen leer en leven. De clerici leren het volk om armoede, honger, dorst en koude te verdragen, maar zelf geven ze geenszins het goede voorbeeld door in weelde te leven.

De priester heeft voorts de sacramenten in handen. Hij fungeert onder meer als biechtvader. De gelovige moet niet te lang wachten met biechten, want anders vergeet hij zijn zonden weer, blijkens 1.Van den testament*4:

Hier om sullen wi ons versnellen

Ende den priester gaen vertellen

Van tide te tide ons sunden al,

Die wijl wi weten recht getal. (1; 191-194)

Biecht men berouwwol zijn zonden voor de priester, dan kan deze de zondaar absolveren en een 'penitencie' opleggen (20.Van drien figuren, vs.137). In 26.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert betoogt Willem impliciet dat het boetesacrament bij de priester in goede handen zou moeten zijn. Hij hekelt er de biechtvader die zich laat omkopen om de hand te lichten met het sacrament. Voorts leidt de priester de communie, zoals beschreven wordt in 16.Van drien bloemen: 'Inder missen voerden outaer; Dar boert [heft] hi al openbair Goods vleysch ende sijn bloet' (vs.21-23). En ook het sacrament van het huwelijk berust bij de priester. Hij huwt de echtelieden en maakt hen één als hij de stola om hun handen wikkelt: 'Dat is dat helighe Sacrament, Dat sy ontfaen in enen bant Mitten stoel van spriesters hant' (56.Van feeste van hylic*5, vs.62-64). En voor het sacrament der stervenden is men eveneens aangewezen op de priester, zoals verhaald wordt in 84.Vanden sacramente van Aemsterdam (zie vs.85-93).

Willem eist kortom van de priester dat hij een herderlijke rol vervult, dat hij preekt en dat hij het geloof, de christelijke leer en de leer van caritas en goede werken uitdraagt. Daarbij moet de priester een voorbeeldige functie vervullen. Verder beschikt de priester over de genademiddelen, die de gelovigen tot het heil kunnen brengen. Willem moet constateren dat priesters vaak niet het goede voorbeeld geven. Niettemin acht hij ook de leer en sacramenten van dergelijke priesters zuiver.

7.2.3. De sacramenten

In zijn sproken besteedt Willem selectieve en 'praktijkgerichte' aandacht aan de sacramenten. Over het doopsel komt de dichter niet vaak te spreken.*1 Voor iedere christen is het doopsel immers even belangrijk als vanzelfsprekend. De doop neemt de erfzonde weg, en zonder doopsel is geen zaligheid mogelijk.*2 'Onse sacrament ende kerstenhede [=doop] Moeten wy ter heiligher kercken halen', zegt Willem in 58.Vander heiligher kercken (vs.12-13). De keuze voor het woord 'kerstenhede' in bovenstaand citaat drukt het belang uit dat aan de doop gehecht moet worden: met de doop wordt men in de christengemeenschap opgenomen, neemt men in feite het christelijke geloof aan. Met andere woorden: de doop maakt de mens tot christen.*3 In 79.Vanden zekeren hope vergelijkt Willem de Joodse besnijdenis met de doop; de besnijdenis dient

Den kersten ghelove tenen exempel,

Dat wy den doopsel sonder waen

Souden bliven onderdaen,

Ende ons in reynicheit besnyden

Vanden sonden tallen tyden. (79; 118-122)

De spreker bedoelt dat men naar de normen van het geloof moet leven en zich van z'n zonden moet zuiveren, omwille van de band die men via de doop met het christendom is aangegaan.

Over het vormsel komt Willem in zijn oeuvre in het geheel niet te spreken. En strikt genomen rept hij ook nergens over het sacrament van het oliesel in de zin van zalving met gewijde olie. Wel spreekt hij over de laatste sacramenten, waarover later meer. Aan de priesterwijding als sacrament

besteedt Willem niet bijzonder veel aandacht.*4 Net als de zes andere sacramenten werd het priesterschap door Christus zelf ingesteld*5, zo memoreert de spreker in 77. Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden: Christus `sette [...] voert in sinen naem Priesters oerde ende tsacrament' (vs.114-115). Willem doelt hier op de woorden die Christus tot Petrus sprak in Mattheüs 16:18-19. In 81. Vanden sloetel wijst Willem er eveneens op dat Christus aan Petrus de macht schonk tot `Wyen, dopen, absolveren' (vs.118), en onder dat `wyen' moet onder meer de priesterwijding verstaan worden.

Uitgebreider aandacht schenkt de spreker aan het huwelijks sacrament.*6 De sproke 56. Van feeste van hilic is een bruiloftsgedicht dat (met enige aanpassingen) voor herhaalde voordracht vatbaar was. Het huwelijk wordt er getypeerd als `een salicheit' (vs.73), een sacrament. De dichter maakt duidelijk dat het huwelijk door God in het paradijs is ingesteld (vs.10-12). Verder zet hij uiteen dat man en vrouw elkaar trouw moeten zijn (vs.56-58); de belofte van trouw is snel afgelegd, zegt Willem, maar het is de kunst zich eraan te houden. Tijdens de inzegening worden man en vrouw in de echt verbonden: zij geven elkaar de rechterhand en de priester wikkelt er de stola omheen: `Dat is dat helighe Sacrament, [...] Dat bediet eendrachtichede' (vs.62, 65). De echtelieden moeten elkaar in voor- en tegenspoed bijstaan:

[...] elck sel anderen sinen last

Helpen draghen totter doot,

Entat om weelde noch om noot

Nymmermeer te staen ave,

Voer dat sy comen totten grave. (56; 68-72)

De formulering bevat echo's van het kerkelijke huwelijksformulier. Willem besteedt in de sproke tevens aandacht aan het dynastieke aspect van het (adellijke) huwelijk: de echtverbintenis moet zorgen voor een erfopvolger. In 48. Hoe man ende wijff sullen leven merkt Willem ook op dat God aan Adam een vrouw gaf in het paradijs (vs.8-12). Daarmee was het sacrament van het huwelijk (later door Christus bekrachtigd) ingesteld. Willem vervolgt dat het de bedoeling van het huwelijk is dat man en vrouw één worden,

Om datsi kinder mochten winnen te gader,

Die den hemelschen vader

Dienen mochten hier in aertrijck.

Hierom worter huwelijck

Puerlijc ghemaect allien,

Ende om ander dinc neghien. (48; 13-18)

Het huwelijk is bestemd om kinderen te verwekken en niet om `Sijn oncuusheit te doen te bat Sonder schande na sijn ghevoech' (vs. 20-21). Dit lijkt een reactie op het gevoelen dat het huwelijk het minst heilige onder de sacramenten was, en op de karakterisering van het huwelijk als `geoorloofde onkuisheid'.*7 In de sproke gaat Willem verder in op de ideale huwelijkse verhoudingen, waarin de echtelieden elkaar moeten liefhebben en eren, de man de voogd over de

vrouw is en hij haar op gepaste wijze moet onderhouden. In 77. Een onderscheid van hielic ende van gheesteliken luden wordt de huwelijks staat geroemd boven de geestelijke (celibataire) staat. Willem hekelt de lieden die trachten om man en vrouw het huwelijk tegen te maken (vs.43-48). Het huwelijk is immers een heilig sacrament, het celibaat niet (vs.49-51). Bovendien is het huwelijk des te lofwaardiger, omdat het de maatschappij in stand houdt. Zelfs de heiligste geestelijke is uit een aardse moeder en vader geboren. Uiterst treffend typeert de dichter in vs.133 het huwelijk als 'alre oerden moeder'. Weer refereert hij eraan dat God het huwelijk zelf heeft ingesteld (vs.107-111). En de spreker ageert hier nogmaals tegen de opvatting dat het huwelijk, als ware het een instituut voor geoorloofde onkuisheid, weinig kan bijdragen aan de zaligheid der mensen:

Mar man ende wijff, die moghen schaffen

Goeden oirbair nae costume,*8

Ende nochtan pade vinden rume,

Op te gaen in hemelrijcke. (77; 144-147)

Voor echtelieden moet volgens Willem gelden dat 'Elc sal draghen sinen bant, Die die stool mit priesters hant Ghebonden heeft in waerdicheit' (vs.207-209).

De spreker heeft zich kortom ingespannen om het huwelijk als heilig sacrament op te waarderen, in de eerste plaats door te wijzen op het bijbelse fundament, en verder op het kerkelijk ritueel. De huwelijks relatie, waarbinnen de man weliswaar aan het hoofd staat, vereist het één-zijn van man en vrouw en wederzijdse trouw. Doel van het huwelijk is het verwekken van kinderen. De geloofsleer onderscheidde drie vruchten van het huwelijk: trouw, kroost en sacramentum (zorg voor elkanders welzijn).*9

De meest centrale plaats onder de sacramenten wordt in Willems werk ingenomen door die van het avondmaal*10 en (vooral) die van de biecht/penitentie. Het avondmaal werd in de middeleeuwen gezien als de kroon der sacramenten, door Christus ingesteld bij het Laatste Avondmaal. Tijdens de mis consacreert de priester met de woorden 'Hoc est enim corpus Meum' het brood en de wijn op het altaar, die daardoor veranderen in het lichaam en bloed van Christus. De hostie transsubstantieert tot de tastbare Christus en dient de deelnemers aan de communie tot zielepijs.*11 Willem eert dit wonder van de eucharistie in 16. Van drien bloemen. Hij prijst drie 'bloemen' of vruchten, voortbrengselen van gewassen: de tarwe omdat daarvan de hostie wordt gebakken, de wijndruif omdat daarvan de miswijn wordt gemaakt en het vlas omdat men er het linnen altaardoek van maakt (het corporale). Deze drie vruchten dragen bij tot de 'salicheit' (vs.3) van de mens, omdat ze een centrale functie vervullen in de eredienst. Tijdens de transsubstantiatie heft de priester de hostie: 'Dar boert hi al openbair Goods vleesch ende sijn bloet' (vs.22-23). Van Herwaarden en De Keyser merken met betrekking tot de laatmiddeleeuwse geloofsbeleving op: 'Het aanschouwen van de opgeheven geconsacreerde hostie tijdens de mis was voor de gelovige het belangrijkste moment: de priester heette 'onze God te beuren' en degenen die communiceerden meenden 'hun God te ontvangen''.*12 Op het corporale legt de priester dan de geconsacreerde hostie, en Willem zegt erover: 'Die hoechste bloeme die ic meen, Dat is God, Marien soen' (vs.52-53). Als Troelstra opmerkt dat 'de ketterij der middeleeuwen' in de regel bestond in 'twijfel aan de transsubstantiatie'*13, dan behoeft het niet te bevreemden dat Willem de waarheid van dit dogma ook in een spreekwoord als 50. Van sempelen ghelove nog eens benadrukt met de woorden:

Men siet oec voerden outaer
Broot des levens, sijt seker des,
Daer hi waerliken in es; [nl. Christus]
Mar sijn godheit in dien
Die blivet daer al onghesien. (50; 30-34)

Aan het slot van 16. Van drie bloemen memoreert de spreker dan nog dat de communio tevens tot de laatste sacramenten behoort die men de stervende toedient. Ook in 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven getuigt Willem tegenover zijn publiek van de heilzame kracht die er voor de stervende van de hostie uitgaat: 'Heb ghi sijn lichaem wel ghenomen, Dat mach u baten ende vromen Entaer gheleiden opten pat' (vs.181-183). In 84. Vanden sacramente van Aemsterdamstaat zelfs een mirakel met de geconsacreerde hostie centraal.*14 Willems gedicht verhaalt hoe een zieke man van de priester de laatste sacramenten krijgt toegediend. Gezien de ziekte van de man geeft de priester het advies om, als de man de hostie weer opgeeft, het sacrament 'in enen stroom Of inden vier' te gooien (vs.98-99). Dit is een katholiek voorschrift: de hostie moet in stromend water of in het vuur gegooit worden.*15 Het verhaal gaat dat de man inderdaad het sacrament weer opgeeft. Men gooit het in het haardvuur, doch treft het er de volgende ochtend ongeschonden in aan. De zoon die later de hostie beetpakt, laat er een vlek op achter.*16 De priester wordt gehaald en deze neemt de hostie tot tweemaal toe mee naar de kerk, doch steeds keert het sacrament terug naar wat later de Heilige Stede ging heten. Bij dit mirakel geeft Willem het nodige belerende commentaar. Hij vertelt dat Christus

[...] ons liet dat heilighe broot,
Dat elc begheert in sijnre noot.
Soe wye mit crancheit is beladen,
Al waren sijn sonden noch soe groot,
Heeft hi berou voer sinen doot,
Hi comter mede tot ghenaden.
Dat doet, tis machtich ende breit,
Tsacrament, alsmen ons seit,
Ende wy ooc wel gheloven moghen (84; 49-57)

De verzen zijn niet geheel onproblematisch, omdat ze ten onrechte de indruk zouden kunnen wekken dat berouw en communie volstaan om vergeving van zonden te verkrijgen. Het zal het publiek evenwel duidelijk zijn geweest dat de spreker het hier over de laatste sacramenten had, dus naast de communie ook over het oliesel en de biecht (waarbij het berouw aan de orde komt). Na de biecht vindt de vergeving van (dood)zonden plaats. De hostie heeft dan een reinigende werking op de zondige ziel van de stervende en biedt bescherming tegen de list van de duivel.

Dit sacrament, daer ic of spreke,

Des wy behoeven alle weke,
Sijn wy sieck of oec ghesont;
Want hi leit so nauwe treke,

Die bose gheest, mit sinen streke (84; 313-317)

De duivel brengt de mens telkens in verleiding en Willem pleit daarom voor wekelijks communie. De sproke 109. Vanden vier cussen gaat over de kerkgang der gelovigen met Pasen, als men ter biecht en communie gaat. Willem onderscheidt vier soorten communicanten en vergelijkt ze met vier figuren uit het evangelie. De dichter prijst degenen die ter communie komen met goede intenties, zoals liefde (Maria), dankbaarheid (Simeon) en berouw (Maria Magdalena). Hij hekelt de huichelachtige, verstokte zondaars (Judas). In vs.256-263 herinnert Willem er aan dat men het sacrament niet mag ontvangen als men niet eerst gebiecht heeft, vergeving heeft ontvangen en vast van plan is om niet meer te zondigen.*17

Een sproke die hier bijzondere aandacht verdient, is 95. Van den avontmael, een tekst met meerdere, interfererende betekenislagen. Het gedicht beschrijft grotendeels een droomvisioen en opent met een Natureingang; beide indicaties voor het publiek dat er fictie gaat volgen. De ik-figuur komt in een zaal waar een grote langwerpige tafel en een ronde tafel staan. Er zijn veel mensen in de zaal aanwezig, onder wie ook herauten en minstreels. Een baron maakt bekend dat men kan kiezen uit het voedsel van één van de twee tafels. Wie van de lange tafel wil eten, moet tot de avond vasten, maar zal daarna geen honger meer hebben. Men mag evenwel ook direct gaan ontbijten aan de ronde tafel, maar daarna zal de honger niet meer verdwijnen en heeft men zijn recht verspeeld op een plaats aan de lange tafel. Vrijwel iedereen gaat meteen aan de ronde tafel zitten eten. Een aantal mensen weet zich te bedwingen en wacht het veelbelovende avondmaal af. Hebzucht, gulzigheid en twist vieren hoogtij aan de ronde tafel. Op zeker moment komt er een in het wit geklede persoon binnen die allen van de ronde tafel jaagt. 's Avonds gebruiken de geduldigen in alle rust het avondmaal. De ik-figuur krijgt desgevraagd uitleg van de edele gastheer: de ontbijtgangers zijn degenen die de wereld en de aardse rijkdom beminnen, het onrecht bevorderen en hun meester niet erkennen. Zij zijn twistziek, hebzuchtig en ongeduldig. Wie geduldig op het avondmaal heeft gewacht, kan velerlei genoegens verwachten. De gelijkenis is 'Dat wy niet in hemelrijc En connen comen mit zwaren sonden' (vs.191-192). Men moet 'hem hier van sonden puren, Ende laten dit ontbiten varen, Ende wachten naden avont eten, Soe sal u blyscap langhe waren' (vs.196-199). Wie aan het ontbijt de persoon in het wit blijft afwachten, is verdoemd, want de witte figuur is 'die doot, die nyemant en spaert' (vs.216). Wie niet tot het avondmaal heeft gewacht en niet tijdig de ontbijttafel verlaat om om genade te bidden, wordt de hel ingejaagd. Wie echter tijdig om genade bidt, kan in de gunst komen bij 'den meester vanden hove' (vs.226). De gebruikers van het avondmaal zijn de deugdzamen, de rechtvaardigen die de wereld verzaken. Zij zullen beloond worden. De gastheer maakt zich bekend als de Vrije Wil. God schonk de mens de vrije wil, opdat hij kon kiezen. Hierop ontwaakt de ik-figuur en vertelt zijn droom voort. Hij leert zijn gehoor: kies voor het goede en het avondmaal. Zondig niet zo lang tot u verdreven wordt. Lucas vertelt in het evangelie van de zomer over de rijke man die gasten voor het avondmaal uitnodigde, die het versmaadden. Men wordt graag door een gastheer met een avondmaal ontvangen; de gastheer mag bij het vallen van de nacht zijn gasten niet wegzenden. Wie zich hoedt voor de nacht en wacht op

het avondmaal, wordt door de gastheer niet verjaagd. Willem raadt zijn gehoor niet te lang te dwalen alvorens tot het avondmaal te komen.

De sproke biedt genoeg aanknopingspunten voor diverse interpretaties. Eerst moet de inhoud van het droomvisioen nog eens nader worden gezien. Op het meest elementaire niveau kan het verhaal geïnterpreteerd worden als een pleidooi voor wilskracht en geduld, en tegen onbezonnenheid, gulzigheid, hebzucht, twist en ongeduld. Men kan zelfs in de verleiding komen om de taferelen van de twistende gasten aan het hof, die de 'meester vanden hove' vertoornen, te duiden in het kader van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Associaties met de twisten lijken opgeroepen te worden met formuleringen als deze: 'Elc begheerde een beter deel', 'Want si twisten ende scouden', 'Wat elcman greep, dat woudi houden' en 'Soe langhe scheiden si hem in contraer' (vs.110, 113, 115 en 117). De uiterste consequenties voor het deugdzame en het laakbare gedrag zullen respectievelijk beloning en straf zijn.

Het gedicht vraagt echter (ook) om een theologische interpretatie. De verklaringen die in het gedicht worden gegeven, maken het droomvisioen tot een parabel; een parabel over verdoemden en uitverkorenen. Echter, in de sproke wordt slechts een deel van de interpretatie gegeven. Het lijkt alsof Willem verwachtte dat zijn publiek de rest van de interpretatie zelf aanvulde. De zaal staat voor de (hof?)wereld en de gasten zijn de mensen die op aarde (in het hofmilieu?) leven. De wereld heeft de mensen het nodige te bieden, zowel ten goede als ten kwade. God heeft de mens de vrije wil geschonken om zelf een keuze te maken tussen goed en kwaad. De ronde tafel representeert het kwaad, en heeft de gasten aantrekkelijke doch zeer tijdelijke genoegens te bieden. Velen staan hier niet bij stil en zetten zich gedreven door ongeduld en hebzucht aan het ontbijt. Het eten aan de ronde tafel symboliseert de daad van het zondigen. Doodzonden die genoemd worden, zijn hebzucht, gulzigheid, woede en afgunst. De ontbijtgangers zullen binnenkort allen hongeren, namelijk naar God. Het is immers God, die de 'meester vanden hove', van de wereld is, en die de mens middels de wil de vrije keuze laat. Als de dood de zondaars komt halen, is het te laat en zullen ze de Goddelijke genade nimmermeer deelachtig worden. Er was alleen nog genade mogelijk geweest voor degenen die tijdig tot inkeer zouden komen. Wie op tijd het zondigen staakt en God om vergeving bidt, kan op genade rekenen. De langwerpige tafel symboliseert het goede. De gebruikers van het avondmaal staan voor de deugdzame christenen. Zij zwichten niet voor het aardse, het tijdelijke en het zondige. Zij vertrouwen geduldig op de veel waardevoller beloften die het avondmaal biedt; beloften met eeuwigheidswaarde. Vrede en vreugde zal hun deel zijn, en zij zullen niet hoeven hongeren (naar God). Zij zullen niets tekort komen en in de hemel worden opgenomen. De maaltijd aan de langwerpige tafel is als het ware een voorafspiegeling van de hemelse dis waaraan de deugdzamen binnenkort mogen aanzitten. Vanuit deze interpretatie kan Willem tegen het einde van de sproke zeggen: 'Hier om hoet u voer die nacht Die nimmermeer en mach verdaghen' (vs.317-318). De nacht is hier de eeuwige nacht, symbool voor dood en hel. Willem vervolgt: 'Op dat ghi tavontmael verwacht, Die waert en sel u niet veryaghen' (vs.319-320). Wie in alle deugdzaamheid kan wachten op de beloften die het geloof de mens doet, zal door God niet verjaagd worden. De waarschuwing die van de parabel uitgaat, is uiteindelijk fundamenteel: zij die zich niet tijdig tot God bekennen en niet doordrongen zijn van de Waarheid, zetten hun zieleheil op het spel, riskeren een eeuwig verblijf in de hel.

Maar de interpretatie van het droomvisioen is nog niet voltooid. Er moet nog worden stilgestaan bij de vraag hoe Willem voor de parabel aan het hele beeld van ontbijt, avondmaal en vasten is gekomen. Bij het middeleeuwse publiek moet onwillekeurig de associatie zijn gewekt met het Avondmaal van de eucharistie. Als Willem zijn publiek aanmaant te kiezen voor het avondmaal, dan spoort hij het in feite aan te kiezen voor het Avondmaal, voor het ontvangen van het H.Sacrament des altaars, waardoor de mens verenigd wordt met het geestelijke lichaam van Christus door middel van de geconsacreerde hostie. En wie ter communie gaat, ontbijt niet, want van de communicanten werd verlangd dat zij vastten voor de kerkgang. Troelstra meldt hieromtrent: door het voorafgaande en navolgende vasten moest de hostie bewaard blijven voor verontreiniging of voor een mogelijk verloren gaan.*18 Verder was het raadzaam om voor de communie te biechten, zodat men vrij was van doodzonden. De betekenis van de parabel is dus ook: wie gereinigd van doodzonden deelneemt aan het sacrament van het avondmaal, zal de hemelse zaligheid beërven.

Als de ik-figuur in de sproke uit zijn droom is ontwaakt, sluiten zijn vermanende woorden goed aan bij het voorafgaande. Met de introductie van Lucas' gelijkenis van de onwillige genodigden (Lucas 14:15-24), geeft Willem een extra dimensie aan de sproke. Als één van de tafelgenoten tegen Christus heeft gezegd: 'Gelukkig al wie zijn maaltijd zal houden in het Rijk Gods', komt Jezus met de gelijkenis: een rijk man nodigt gasten uit voor een maaltijd, maar allen verzinnen uitvluchten om niet te hoeven komen. Daarop nodigt de man armen, gebrekkigen, blinden en kreupelen. Ook in deze gelijkenis gaat het over verdoemden en uitverkorenen. Degenen die voor de keuze staan en de uitnodiging versmaden, worden door God 'ewelĳc verdreven' (vs.304). De uitverkorenen zijn de armen, gebrekkigen, blinden en kreupelen en alle andere mensen die wel op de uitnodiging ingaan om de maaltijd te houden 'in het Rijk Gods'. De gelijkenis houdt verband met Jezus' eerdere woorden, waarin Hij aanraadt om de behoeftigen voor het avondmaal uit te nodigen, juist omdat zij niet in staat zijn deze vrijgevigheid te belonen. De beloning ontvangt men bij de opstanding van de rechtvaardigen (Lucas 14:12-14). Op de caritas-gedachte uit deze laatste bijbelpassage gaat Willem voornamelijk door, zonder dat met zoveel woorden te zeggen - er is dus sprake van een sprong in het betoog, waarbij Willem verwachtte dat het publiek zelf het verband zou leggen. Willem interpreteert beide bijbelpassages respectievelĳk naar de letter en naar de geest. Hij merkt het als een vorm van caritas aan als een gastheer mensen voor het avondeten uitnodigt. En een goede gastheer stuurt zijn gasten niet de nacht in, als ze bij hem willen blijven. Willem noodt zich hier conform de bijbeltekst als misdeelde aan de tafel van zijn gastheer en werft zodoende naar kost en inwoning als beloning. Door deze vergelijking te trekken plaatst Willem zijn gastheer en maecenas overigens in zekere zin in een messiaanse rol, want de passage staat ook een geestelijke interpretatie toe, zoals hiervóór bleek.

Zeer aardse en theologische betekenislagen interfereren in deze sproke, die óók over het sacrament van het avondmaal gaat. Op vaardige en deskundige wijze heeft Willem rond het thema van het avondmaal noties als twist, ongeduld, deugd en zonde, beloning en straf, uitverkiezing en verdoeming, eucharistie en christelijke naastenliefde weten te verenigen.

Het belangrijkste sacrament is voor Willem dat van de biecht of de penitentie.*19 Dankzij het boetesacrament kan de gelovige zijn hoofdzonden (inclusief overtreding van de geboden) belijden tegenover de biechtvader. Om vergeving van zonden te verkrijgen, dient er sprake te zijn van oprecht berouw (contritio). De priester verleent vervolgens absolutie en legt de gelovige een

penitentie op. De boetedoening kan bestaan uit bidden, vasten, aalmoezen schenken of op bedevaart gaan. Na biecht, berouw en volvoerde penitentie is de ziel van de gebiechte doodzonden bevrijd, en wordt de mens de genade deelachtig. Van de gelovige wordt verwacht dat hij zijn doodzonden zo volledig mogelijk opsomt; voor al dan niet opzettelijk verzwezen zonden kan geen absolutie verkregen worden. De christen was verplicht tenminste één maal per jaar te biechten, namelijk met Pasen, maar het werd raadzaam geacht om het boetesacrament vaker te ondergaan. De dood kon zich immers onverwacht aandienen.*20 Veel hiervan vindt men met zekere regelmaat terug in Willems oeuvre. Fundamenteel is zijn vaststelling in 59.Vander dwalinghe dat de zondige mens tijdig op het rechte pad moet terugkeren, 'Want God die mint den sondaer meer, Als hi te biechte is ghecomen Ende penitencie heeft ghenomen' (vs.126-128). En kort daarvóór had Willem al opgemerkt: 'Wil hi dan te biechte gaen Van sinen sonden, ende ontfaen Penitencie, die hy dede, Hy blever wel behouden mede, Al had hi oeck een deel ghedwaelt' (vs.71-75). Biecht en penitentie, zo maakt de dichter duidelijk, zijn essentieel voor de menselijke behoudenis. In 76.Vander rekeninghe zegt de spreker dat ieder voor de biecht moet 'Sijn consciencie al te gronde Graven doer om elke sonde, Die der zielen moghen schaden' (vs.275-277). Liegen is hier uiteraard uit den boze (vs.280). Heel precies formuleert Willem de voorwaarden voor het boetesacrament in 104.Vanden lichte:

Sijn ons hier die zonden leet,

Wy moeten beteringhe doen,

[...]

Sel die misdaet sijn vergheven.

Daer moet betalinghe wesen an,

Ja! goede betaling mit conscienci.

Aelmis, beding ende penitenci,

Die wasschen hier die sonden ave

[...].

Een recht berouw dat seit ons waer:

Waer gheen berou int herte sy,

Daer en comt gheen ghenade bi.

Al wilde hi swaer penitencie lyden,

Hi en dorste niet hopen noch verbliden,

Oec hoe hi om sijn sonden dede,

Recht berou en waer daer mede.

Recht berou dat souct ghenade,

Berou is een die hoochste grade,

Dar God die sonden om vergheeft. (104; 158-185)

De verzen zijn niet mis te verstaan. Het sacrament is alleen werkzaam als er sprake is van oprecht berouw en indien men aan de opgelegde penitentie voldoet. Biecht, berouw en penitentie vormen de enige manier om de ziel van doodzonden te reinigen, zo blijkt ook in 20. Van drien figuren. In deze sprake zegt Willem over de mensen die in staat van doodzonde verkeren:

Wat si vasten, wat si lesen, (bidden)

Tis te mael in hem verloren;

Want God en wilre niet off horen

Voer der tijt, suldi verstaen,

Dat sy te biechte sijn ghegaen,

Ende hebben ontfanghen penitencie

Ende mit goeder consciencie

Hebben berou vanden sonden,

Ende voer den priester sijn ontbonden (20; 132-140)

Men moet de biecht niet steeds uitstellen en zonde op zonde stapelen, want op een gegeven ogenblik wordt men ziek en resteert er geen tijd meer. Dit blijkt in 1. Van den testament, waarin Willem het volgende betoogt: wie biecht en penitentie uitstelt tot zijn sterfbed, die heeft te lang gewacht. Men heeft de tijd niet meer om te boeten, en berouw is ook al niet te koop. Bovendien kan men onmogelijk al z'n zonden onthouden hebben en begint men de ene zonde met de andere te verwarren, zodat niet alles vergeven kan worden. Men behoort regelmatig te biechten, meent Willem, als de zonden de mens nog helder voor de geest staan. De zondaar die de biecht maar blijft uitstellen, maakt zich schuldig aan de hoofdzonde acedia (traagheid). Willem maakt dit duidelijk in 113. Vander bedevaert en wederom roept hij zijn toehoorders op tot biecht en penitentie conform de kerkelijke voorschriften:

Die traechlic comt in allen dinghen,

Die sietmen selden verre springhen.

Wy souden haesten tot berouwen

Ende Goede in hopen wel betrouwen,

Ende totter biecht mit conscienci,

Ende int voldoen van penitencie

Daer den wille toe reyden (113; 71-77)

Wie niet regelmatig biecht, dreigt in doodzonde te sterven: men moet de biecht niet tot de laatste dag willen uitstellen 'Want die doot comt al onverhoet' (64. Van die achte salicheiden, vs. 153). Niet voor niets spreekt Willem in 13. Vanden vrouwen die hoer kuken wachten waarschuwendende woorden: 'weye dat mitten sonden sterft Sonder berou, die blijft onterft Vander hofstede daer hi hoerde [=de hemel]' (vs. 9-11). Het is niet alleen raadzaam om oude zonden op te biechten, maar ook om zich

voor te nemen niet meer te zondigen (uit voorzorg en als teken van oprecht berouw). Dit blijkt uit 79.Vanden zekeren hope: de zondaars moeten

Biechte doen ende hem verclaren (zuiveren)

Van ouden zonden, daer si in waren,

Ende voert die sonden willen schuwen,

Ende hoer leven wat vernuwen

Mit penitencie vol te doen,

Soe moghen si in hope wesen coen;

Want sulke wercken brenghen mede

Veel sekere hoop ende salichede. (79; 313-320)

Echter, wie aan het eind van z'n leven oprecht berouw toont en de intentie heeft z'n leven te beteren*21, hoeft niet te vrezen dat zijn (laatste) zonden hem nog in de hel doen belanden. Geruststellend klinkt het in 13.Vanden vrouwen die hoer kuken wachten:

Wye dat inden lesten stonden

Recht berou crijcht van sijn sonden,

Ende voert sijn sonden meent te laten,

Dien comt alle dinc te baten,

Singhen, lesen, testament;

Ende als sijn veghevier is volendt,

After dien is hem bereyt

Een deel der hogher salicheit (13; 137-144)

In het geval van oprecht berouw (en vergeving van zonden) valt niet de hel maar het vagevuur de zondaar ten deel, alwaar de ziel gereinigd wordt en de tijdelijke straf wordt uitgeboet. Een testament, als bijzondere vorm van het schenken van aalmoezen (penitentie), kan de tijd in het vagevuur bekorten. Hetzelfde geldt voor zielfmissen en het gebed van nabestaanden. Na een korter of langer verblijf in het vagevuur, stijgt de ziel dan ten hemel. Op elke hoofdzonde staat in principe een penitentie van zeven jaar; op aarde of, indien wel vergeven maar niet volledig uitgeboet, in het vagevuur.*22 In de geloofsleer wordt in het Middelnederlands wel de term carine gehanteerd.*23 Willem laat zijn gesprekspartner in 102.Een disputacie over de zware zondaars zeggen: 'Voer elke hoeftsonde seven jaer Sellen si penitencie lyden hier, Of daer na int veghevier' (vs.130-132).

In een drietal sproken staat de dichter nog uitgebreider stil bij de biecht. In 109.Vanden vier cussen memoreert hij dat men niet ter communie mag verschijnen alvorens te hebben gebiecht en absolutie te hebben ontvangen (vs.256-263). Voorts hekelt hij onder meer degenen die het hele jaar door zondigen, hun zonden veel te licht opvatten in de veronderstelling dat God hen wel zal vergeven, en geen haast maken zich van hun zonden te ontdoen. Zulke lieden drijven zelfs de spot met hun zonden en scheppen er over op, zegt Willem. Maar wie hel en vagevuur voor ogen heeft, handelt

wel anders, meent hij. Als deze zondaars na veel uitstel eens gaan biechten, zijn ze veel van hun zonden al vergeten en maken ze zich er gemakkelijk van af. Willem vervolgt:

Voerden Paesschen ist coustum,

Dat maechden, knapen, mannen, vrouwen

Te biechten soudén gaen mit trouwen

Ende ontfanghen penitenci

Ende uut goeder conscienci

Overdencken hoir ghebreken,

Eer si hoer biechten soudén spreken (109; 194-200)

Maar de verstokte zondaars hebben hun geweten niet aan een serieus onderzoek onderworpen, want na Pasen gaan ze spoedig weer op de oude voet verder: 'Is dat niet biechte van bedrieghen, Daer si hem selven mede lieghen?', vraagt Willem in vs.211-212. God laat zich echter niet bedriegen, zo luidt de waarschuwing.

De tweede sroke waarin extra aandacht aan het sacrament van de biecht wordt geschonken is 98. Vanden XL daghen, evenals de voorafgaande sroke een Paasgedicht. De tekst opent met de vaststelling dat men zich in de voorbije veertigdaagse vasten heeft kunnen voorbereiden op het sacrament van de biecht. Pasen, zo zegt Willem, is de zaligste tijd van het jaar, maar de duivel zal trachten ons te weerhouden van het biechten door onze vijf zintuigen te verdoven. De dichter loopt vervolgens aan de hand van de zintuigen de listen van de duivel langs. Willem merkt op dat de mens verblind is omdat hij zijn gebreken niet meer ziet of zich schaamt om z'n zonden aan de priester te biechten. De mens is ook doof: wat de priester zegt, hoort hij niet meer. Hij is bang voor de penitentie en denkt zozeer gezondigd te hebben, dat de penitentie te zwaar zal zijn om vóór z'n dood te kunnen volbrengen. Het kan ook zijn dat men de zoete geur der godsvrucht niet meer verneemt, en dat men Gods oordeel niet vreest, doch behagen schept in z'n zonden. Men wordt thans op ontzag onthaald als men zijn ziel op het spel zet en de dood niet vreest. Van berouw is geen sprake: men denkt op z'n oude dag wel met God in het reine te komen. Willem voegt daar evenwel aan toe: 'die doot is alsoe snel, Wye weet hoe langhe hi leven sel?' (vs.101-102). Het ontbreekt de mens aan smaak als hij het contact met God verliest. Men hoopt op een lang leven in alle rust, maar rust zal men op aarde niet vinden. Alleen God is rust en slechts hij die zich van zonden vrij maakt, zal na dit leven rust vinden, meent Willem. Een falende tastzin brengt de mens tot de wanhoop. Wie wanhoopt, is verdoemd en in de macht van de duivel terechtgekomen. Er volgt een recapitulatie waarin Willem eenieder de kracht toewenst om te biechten en penitentie te doen. God is immers altijd bereid om genade te schenken.

Beide sproken hebben, naar men mag aannemen, gefungeerd ter voorbereiding op de (verplichte) Paasbiecht voor Willems publiek. In het oog springend is hier de 'priesterlijke' taakopvatting van de spreker. Het belang van het sacrament wordt benadrukt, en allerlei misplaatst gedrag, 'uitvluchten' en 'beletselen' worden systematisch door de dichter aan de kaak gesteld.

De laatste sroke waarin de biecht aan de orde komt, is min of meer een curiosum: het betreft de boerde 26. Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert. Nogmaals gaat het hier om een Paasgedicht.

Willem schetst in de inleiding hoe de mensen met Pasen jaarlijks ter biecht gaan en penitentie ontvangen. De spreker prijst de Paastijd omdat dan ieder zijn zonden gedenkt, en hij beweert dit met een verhaal te zullen illustreren (vs.1-11). Het publiek krijgt in de geest van derisus paschalis-traditie*24 een komisch negatief bewijs voorgeschoteld, namelijk hoe het allemaal niet moet. Getoond wordt hoe het sacrament van de biecht van twee kanten misbruikt wordt*25: een weinig godvruchtig jongeling gaat naar een priester om te biechten uit berouw voor z'n diefstallen. Vervolgens zegt de knaap een geslacht varken te willen stelen. Hij biedt de priester de helft van het varken aan als deze bereid is om hem vóóraf reeds te absolveren. De priester laat zich omkopen en verleent absolutie [N.B.: over penitentie wordt niet gesproken]. 's Nachts steelt de knaap dan één van de twee varkens van de priester zelf, en de volgende ochtend vroeg neemt de huishoudster het halve varken in ontvangst. Als de priester het varken bij z'n eigen twee varkens wil hangen, bemerkt hij zelf bestolen te zijn en de dief daarvoor nog te hebben geabsolveerd ook. Willem toont weinig sympathie voor de jeugdige delinquent: hij is 'loes' (vs.64) en een 'overdadighe jonghelinck' (vs.21) die 'luttic docht om enich sneven' (vs.14) en die zich bedient van 'nauwer liste' (vs.160). Hij kwam zelden 'inder kercken Om te horen Goods ghebot' (vs.16-17) en 'Nochtiens coes hi een quader lot Tot sijne zielen oirbair' (vs.18-19). De jongen krijgt weliswaar berouw en gaat biechten, maar van oprecht berouw kan geen sprake zijn: hiervóór bleek al dat Willem bij oprecht berouw ook eist dat men zijn zondige gewoontes afzweert. De dief kondigt daarentegen nota bene tijdens de biecht zijn volgende misdaad aan en durft daar nog absolutie voor te vragen ook. Echter, dat de dief de biecht wil misbruiken is laakbaar, maar dat de biechtvader erin toestemt is nog veel afkeurenswaardiger. De sacramenten zouden bij een priester toch in goede handen moeten zijn. Willems afkeer richt zich dan ook voornamelijk op het gedrag van de paap. De dief mag 'loes' zijn, de paap is 'ghier' (vs.64). De priester bezondigt zich aan simonie, hij ontheiligt het sacrament uit hebzucht. Willem merkt geërgerd op: 'Tis een deel der papen zeede, Dat si hem gaerne laten myeden' (vs.70-71). De knaap vreest de woede van de misleide priester niet, 'Wanttet dochte hem wesen rechte schout' (vs.153). Uiteindelijk moet ook de paap toegeven dat het zijn eigen schuld is dat hij is bestolen: 'Ic bin wel te recht gheloont' (vs.215). In het slotwoord bekent Willem kleur*26:

Ic woud mense alle dus verdoerde,

Waer si quamen tenighen steden,

Die om miede loesheit deden,

Die menighe souts hem dan wel hoeden. (26; 226-229)

Daarmee zijn de sacramenten bij Willem behandeld. Geconcludeerd moet worden dat zijn visie op de sacramenten ten nauwste aansluit bij de officiële kerkleer. Wel besteedt hij aan bepaalde sacramenten meer aandacht dan aan andere. Over het vormsel heeft hij het nergens; misschien was er gezien de samenstelling en leeftijdsopbouw van zijn publiek weinig behoefte aan vermaan hieromtrent. Het oliesel komt evenmin aan de orde; van de laatste sacramenten noemt de dichter alleen de communie, die blijkbaar van groter belang werd geacht dan de zalving. Het doopsel zal om z'n vanzelfsprekendheid zelden ter sprake zijn gekomen, en zelfs nooit als onderwerp van vermaan. Dat aan de priesterwijding weinig aandacht is besteed door Willem, kan ook een kwestie zijn van de samenstelling van zijn publiek en de prioriteiten die hij zichzelf gesteld heeft. Bovendien is de priesterwijding, samen met het huwelijk, geen verplicht sacrament.*27 Het door Willem opgewaardeerde sacrament van het huwelijk heeft meer aandacht gekregen, ten dele ter

gelegenheid van bruiloften, ten dele vanuit een behoefte het lekenpubliek lering te verschaffen met betrekking tot de taken in het huwelijk.

Twee sacramenten hebben Willems bijzondere aandacht gekregen, en het verband met (de samenstelling van) zijn publiek en de functie van zijn sproken ligt hier voor de hand. De mensheid is zondig en dus ook Willems publiek. Aangezien de spreker begaan is met het zieleheil van zijn mede-christenen, legt hij in zijn vermanende teksten telkens weer de nadruk op de twee sacramenten bij uitstek, die de mens op effectieve wijze van dagelijkse en doodzonden kunnen bevrijden en die uitzicht bieden op de zaligheid: het sacrament van het avondmaal en het boetesacrament. Hij wekt zijn gehoor 'voor eigen bestwil' op om regelmatig ter communie te gaan en bovenal om regelmatig te biechten. Wat betreft dit laatste spant de spreker zich ook in om allerlei tegenwerpingen te ontzenuwen. Willem toont zich hier een dichter met een zending en een zeer praktische taakstelling: het zieleheil van zijn publiek, te verkrijgen met de officiële genademiddelen der kerk.

7.2.4. Het credo

De sproken 79. Vanden zekeren hope handelt over geloof, 'seker hoop', d.i. gerechtvaardigde hoop, en goede werken - kortom de drie Goddelijke deugden fides, spes en caritas.*1 De sproken heeft als bijzonder raamwerk het credo.*2 In de late middeleeuwen werd de leek geacht deze twaalf geloofsartikelen in het Latijn of de volkstaal uit het hoofd te kennen, en van de betekenis van de woorden te zijn doordrongen. Ieder kind leerde de geloofsbelijdenis van zijn ouders of tijdens de catechisatie. De geloofsartikelen fungeerden als gebed, dat men moest kennen voordat men mocht biechten.*3 De Latijnse geloofsbelijdenis, het credo, maakte voorts deel uit van de mis.

Willem geeft van de 'Twaelf punten' (vs.65) des geloofs geen blote opsomming of berijming; hij lardeert de tekst met uitweidingen, toelichtingen en terzijdes, zodat er een breed betoog ontstaat, waarvan het credo de bindende factor is.

De inleiding van de sproken vormt een vraag of (zo men wil) een raadsel. Willem vraagt: in welke gemoedsstemming, die zorgdraagt voor genoeg, rust en zieleheil, zou een wijs mens het liefst verkeren? 'Raet, wat staet hi kyesen soude, Die wise man, daer ic of ruerde' (vs.14-15). Mogelijk heeft de dichter na deze opgave een denkpauze ingelast voor zijn publiek, of enkelen zelfs de gelegenheid geboden om te antwoorden. Men merke daarbij op, dat dit alleen zinvol was indien de spreker de titel van zijn gedicht (nog) niet prijsgegeven had.

De kern van de sproken opent met het antwoord. Opvallend genoeg geeft Willem niet ten antwoord wat de wijze mens zou kiezen, maar wat hij zélf zou kiezen: 'Ic coor in goeder hoop te leven' (vs. 22, vgl. vs.29). De dichter is hier kennelijk maatgevend voor de wijze. Degerechtvaardigde hoop doet in vreugde leven en zal de ziel naar God geleiden en uit handen van de duivel houden. De 'boese' (vs.38) is het immers die de mens in staat van wanhoop kan brengen (vs.41). Wanhoop moet hier begrepen worden in de zin van de geloofsleer. Het is de zware zonde van twijfel aan Gods oneindige genade, die ook bekend staat als de zonde tegen de Heilige Geest. De wanhoop behoort weliswaar niet tot de zeven hoofdzonden, maar is als tegendeel van de Goddelijke deugd van de hoop, beslist een doodzonde. De wanhopige trekt het fundament van de gehele heilsleer in twijfel:

de leer namelijk dat er voor iedere berouwvolle zondaar vergeving mogelijk is. Het is de duivel er veel aan gelegen om wanhoop bij de mens aan te wakkeren, aangezien de ziel van de wanhopige mens tenslotte onherroepelijk tot de hel zal worden veroordeeld.*4 Is de mens eenmaal vervallen tot wanhoop, zo meent de spreker in vs.42-43, 'Soe en can die mensche niet ghewouden Enich werck van caritaten'. Men is niet langer in staat tot het verrichten van goede werken van christelijke naastenliefde. Willem werkt deze opvatting niet verder uit, maar dat was voor een goed verstaander ook niet nodig. Wie niet meer op genade rekent, zal genadeschenkende werken van barmhartigheid zinloos achten en zal zich niet langer in staat voelen om goede werken te doen. God beoordeelt de mens aan de andere kant op zijn werken: wie goede werken heeft verricht, ontvangt het eeuwige leven. Maar goede werken baten de zondaar niet. Willem trekt dan ook direct de conclusie: 'Soude hi [=de wanhopige] dan sijn leven laten, Dat waer een anxtelike vaert' (vs.44-45). De implicatie is duidelijk: voor de wanhopende mens dreigt de hel. Willem keert daarmee terug tot de deugd van de hoop. Wie hoopt 'Die heeft gheleeft een salich dach' (vs.48), en de dichter beroept zich daarbij op de 'scrifturen' (vs.49). Mogelijk zinspeelt Willem hier op Paulus in Romeinen 8:24: 'In deze hoop zijn wij gered'.*5 Willem vervolgt: zij die oprecht geloven, hopen op eeuwig loon, 'Want recht ghelove ist fundament, Daermen seker hoop bi kent' (vs.53-54). Na de hoop en de caritas wordt hier dus het geloof geïntroduceerd. Zonder geloof is hoop op zaligheid ijdel. En de hele schepping draait om het bereiken van het heil:

Om des menschen salicheit

Soe is alle dinc gheschepen,

Entie scriftuer heeft oec begrepen (bevat tevens)

Twaelf punten, die wy sullen

Gans gheloven ende oec vervullen

Mitten wercken der ghelove. (79; 62-67)

Met de 'scriftuer' kan Willem hier in het bijzonder naar het missaal verwijzen, maar ook wel naar de Bijbel. Het credo is tenslotte een 'interpretatieve samenvatting' van de belangrijkste bijbelgegevens. Van belang is de opmerking van de dichter dat men de geloofsartikelen volledig moet gelóven. Over doorgronden zwijgt hij: het credo bevat immers een aantal dogma's, die aan geen beredenering onderworpen mogen of kunnen worden en die het menselijk bevattingsvermogen te boven gaan. Het vaste geloof moet, aldus Willem, aanleiding zijn tot een christelijke levenswandel en het verrichten van goede werken, dit alles met het oog op oordeel en zieleheil. Het gaat niet aan om vroom te spreken, maar niet navenant te handelen. 'Byden doechdeliken wercken Machmen kennen ende mercken Wye volcomelic ghelooft' (vs.71-73, vgl. Jacobus 1:22 en 2:14). Als woord en werk met elkander in overeenstemming zijn, dan kan de hoop opbloeien. Wankelmoedigen wacht een vreeswekkende wraak, zoals 'Tscriftuer' (vs.83) ons voorhoudt met de val van Lucifer.

Soe sellen wy eerst gheloven vry

Volcomeliken sonder sy (onvoorwaardelijk)

An enen God [...] (79; 87-89)

Daarmee begint Willem vrij onverhoeds met het eerste geloofsartikel, dat begint met 'Credo in [unum] Deum'. Willem vervolgt evenwel niet met de rest van de tekst over de almacht van de Schepper. Aan het geloof in één God verbindt hij de triniteitsleer. Drie personen onderscheiden zich in één God: 'Vader, Soen ende Heylich Gheest' (vs.91). Aan de Drieëenheid heeft Willem ook een sproke gewijd, 14. Een notabel, die aldus opent:

Den Joeden wondert alre meest,

Dat Vader, Zoen ende Heilich Gheest

Een God is ende onverscheiden;

Oeck verwonderdet den heiden,

- Het verwondert oeck die sinnen mijn -

Dat drie één moeten sijn,

Ende één in drien; dit weet ic wel,

Dat ict ymmer gheloven sel. (14; 1-8)

Willem volgt de kerkleer. De triniteitsleer is een dogma, waarvan de kerk eist dat de christen er voetstoots in gelooft. Het wezen van de Drieëenheid onttrekt zich aan het menselijke bevattingvermogen, zoals Willem ook moet toegeven. Van kerkelijke zijde is veelvuldig gewaarschuwd tegen pogingen om het mysterie van de Drieëenheid te doorgronden.*6 Willem waarschuwt ook: 'Die gronden wil die Godheit, Die weet int lest niet wat hi seit. Wat onbegripelic is te weten, Wat sal daer nauwe nae ghemeten?' (vs.11-14). Veel is - zo betoogt Willem in de sproke nog - voor de mens onzichtbaar en ondoorgrondelijk: hel, hemel, God, ziel, engel.

Terug naar 79. Vanden zekeren hope. Willem meldt vervolgens dat uit de Vader 'Een enich soen' (vs.95) is voortgekomen. Dit verwijst naar het tweede geloofsartikel, waarin het geloof beleden wordt aan Jezus Christus, Gods eniggeboren Zoon ('filium Dei unigenitum'). Willem voegt er evenwel een commentaar bij, waarin hij een kernpunt uit de heilsgeschiedenis aanhaalt. Jezus zag namelijk de mensheid 'in zonden zeer bezwaert' (vs.97),

Want hem die helle was bescaert [hem=de mens]

In te comen nader doot,

Soe wilde hi uut sijns vaders schoot

Hier nederdalen als een vrient. (79; 98-101)

Sinds de zondeval belandden volgens de leer de mensen na hun dood in de hel: de zondaars kwamen in de eigenlijke hel terecht, het infernus, de plaats der verdoemden, maar de rechtvaardigen belandden in het limbus patrum, het voorgeborchte.*7 Pas met Christus' verzoenende kruisdood konden de rechtvaardigen uit het voorgeborchte worden verlost en konden deugdzame christenen na hun dood in de hemel komen. Willem komt hierop nog terug.

Jezus nam een sterfelijk lichaam aan 'Doen Maria woude ontfaen' (vs.104). Dit verwijst naar het derde geloofsartikel. Willem besteedt hieraan ruim aandacht en hij vult de geschiedenis beknopt aan, zodat goede aansluiting gevonden wordt bij het vierde artikel. De spreker gewaagt van de

boodschap van de engel aan Maria en zinspeelt op de ontvangst van de H.Geest. Tevens stipt hij aan dat Maria maagd was en bleef toen zij Jezus ter wereld bracht.*8 Ook aan dit dogma voegt de dichter toe: 'Ende wy gheloven al ghemien' (vs.115). Dan spreekt hij over de besnijdenis in de tempel op de achtste dag (zie Lucas 2:21):

Opten achtsten dach nae dien

Wort hi besneden inden tempel,

Den kersten ghelove tenen exempel,

Dat wy den doopsel sonder waen

Souden bliven onderdaen,

Ende ons in reynicheit besnyden

Vanden sonden tallen tyden. (79; 116-122)

Weer is Willem recht in de leer. Wat voor de joden de oudtestamentische besnijdenis is, is voor de christenen het doopsel van het nieuwe verbond. En het is niet geheel uitgesloten dat Willem tevens (indirect?) een allusie maakt op Romeinen 2:25-29, waarin Paulus betoogt dat de ware besnijdenis bestaat in het naleven van Gods geboden, een besnijdenis is 'van het hart, een geestelijke en niet een naar de wet'*9, dus een besnijdenis van zonden.

Willem rept vervolgens van de wonderen, de leer van Christus en de bekeringen, Zijn gevangename, de Judaskus, de mishandeling en smaad, om daarmee aan te sluiten bij het vierde geloofsartikel. Christus leed onder 'Pilato Ponciaen' (vs.132), werd ter dood veroordeeld, droeg Zijn kruis, werd gekruisigd, stierf, werd van het kruis afgenomen en in een graf gelegd (vs.132-138). De corresponderende credo-tekst meldt dat Christus geleden heeft onder 'Pontio Pilato', is gekruisigd, gestorven en begraven.

Het vijfde geloofsartikel volgt direct:

Sijn ziele voer ter hellen neder,

Om die sielen te halen weder,

Die duusterlic hadden ghedwaelt, (in het duister)

Die wijl hoer schult was onbetaelt (79; 139-142)

Zoals hierboven reeds vermeld daalde Jezus' ziel af naar de hel om er de rechtvaardigen uit het voorgeborchte te verlossen en naar de hemel te geleiden. Het zesde artikel gewaagt van de verrijzenis ten derden dage ('resurrexit tertia die'), en ook Willem zegt: 'Des derden daechs verres hi schoen Mit ziel, mit live' (vs.143-144). De toevoeging 'met ziel en lichaam' is fijnzinnig. Er is immers geen sprake van een geestverschijning, maar van een lijfelijke opstanding uit de dood. Hierover mag bij de leek geen misverstand bestaan. De spreker voegt er nog aan toe dat Jezus zich 'openbaerde [...] voer die ghoen [=diegenen], Die hi te troesten was ghewoen' (vs.145-146). En hij meldt dat Christus, na 40 dagen bij zijn discipelen te hebben vertoefd, de komst van 'een troester' (vs.152), de H.Geest aankondigde. Deze informatie berust op Handelingen 1:1-8 en 2:1-4.

In vs.155 en 161 vertelt Willem dat Jezus 'totten hemel voer' en 'Sit tot sijns vaders rechter hant'. Dat is een vrijwel letterlijke weergave van het zevende geloofsartikel ('Et ascendit in coelum, sedet ad dexteram Patris'). Willem voegt toe dat de joden in beroering raakten en poogden Jezus' leer te vernietigen. Het baatte niet: 'sijn heilighe leer is wyde becant' (vs.162).

Al starf zijn menscheit hier beneden,

Sijn godheit die bleef wel te vreden

Even gheweldich, even schoen,

Heilighe Gheest, Vader ende Zoon,

Die en mochten nimmermeer verscheiden. (79; 163-167)

Vs.163 zal nogal specifiek begrepen moeten worden. Willem zal slechts hebben willen zeggen dat Christus als mens op aarde de dood heeft gemaakt. Maar zoals hij zelf reeds aangaf, stond Hij lichamelijk op uit de dood. De leer wil vervolgens dat Hij met ziel én lichaam ten hemel voer. Van een tweede dood op aarde of de achterlating van een ontziend lichaam is geen sprake, en zo kan vs.163 dus niet bedoeld zijn. In de hemel nam Hij Zijn wezen als almachtige godheid weer ten volle aan - in die zin heeft Hij Zijn menselijke natuur wel afgelegd - en, zo onderstreept Willem nog eens, maakt Hij deel uit van de Drieëenheid.

Als Willem komt te spreken over Christus' rechtvaardige oordeel dat de mensheid te wachten staat, dan is hij aanbeland bij het achtste geloofsartikel. De Zoon zal 'Al dat menschelic gheslacht Daghen voer zijn oerdel snel' (vs.172-173; het credo spreekt van 'judicare'). Naar ieders 'verdient' (vs.178) en 'wercken' (vs.181) zal het oordeel zijn. En het zal met weinig woorden geveld worden: 'Ghi selt comen ende ghi selt gaen' (vs.184). Willem beroept zich op een schriftelijke bron, want hij heeft het over het oordeel 'daermen of leest' (vs.182). Het zal hier gaan om de voorstelling van het oordeel dat in Mattheüs 25:34 en 41 wordt gegeven. Als wij in het rechtvaardig oordeel geloven, zegt de dichter, en ons ervan doordringen, dan schenkt dit hoop en steun, en bescherming tegen de duivel. Maar als twijfel zich met hoop vermengt, dan komt de mens in zorg, want er bestaat geen zwaarder gang dan die van de verdoemden naar de hel.

Nu last Willem een tussentijdse recapitulatie in (vs.204-223). Hij herhaalt kort de kernpunten van het credo, zoals hij dat tot nu toe behandeld heeft. Weer spreekt hij van de komst van de 'troester' (vs.219), de H.Geest. Mogelijk moet men hierin een toespeling zien op het negende artikel, waarin het geloof aan de Heilige Geest wordt beleden. Als wij het geloof belijden, zegt Willem, dan moeten wij dat in onze 'wercken' (vs.226) tonen en nalaten te zondigen, om ons

Mede tontschuldighen voerden heer,

Die ons ten oerdel heeft ghedaecht,

Daermen om penninghen niet en vraecht

Of om enich ander goet. (79; 232-235)

Er mankeert iets aan ons geloof als wij veelvuldig zeggen 'Ic ghelove an God' (vs.239; vgl. 'Credo in Deum') en nochtans Zijn geboden overtreden. Het is volkomen zinloos 'Ewich loen' (vs.247) te

verwachten als men geen 'werc van minnen' (vs.248) doet. Want, en dit acht Willem van eminent belang: 'Uut goeden werc comt seker hoop' (vs.249).

Dan is de spreker aanbeland bij het tiende geloofsartikel:

Voert sullen wy gheloven meer

Die heilighe kerc ende al hoer leer,

Daer sy om nutscap sijn ghesticht

Ende tonser salicheit gheschicht (79; 261-264) (ingesteld)

De belijdenis aan het geloof in één heilige algemene katholieke kerk is evenwel slechts het eerste deel van het artikel. Het geloof aan de gemeenschap der heiligen en de vergeving van zonden noemt Willem even later pas: in vs.283 roert hij 'Die goede heilighen alle gader' aan en in vs.305 de 'Verlatenis van onsen sonden'. Maar eerst licht hij nog toe waarom men in de kerk en haar leer moet geloven. In vs.265-282 verdedigt Willem - conform de leer - de middelende rol van de kerk tussen de gelovige en God. De kerk bezit namelijk de 'seven sacrament' (vs.265), de genademiddelen die de ziel van zonden kunnen reinigen en voorbereiden op het hemelse heil. Willem noemt in het bijzonder de biecht, waarin de mens met oprecht berouw zijn zonden moet belijden: 'Die hem veynst' (vs.270), die zal bedrogen uitkomen. En wederom stelt de spreker dat als hij in de heilige kerk gelooft, hij ook moet 'doen alsulken werck Als mi die heilighe kerck ghebiet' (274-275). Daarna spreekt Willem over het geloof aan alle heiligen, en hij heeft het dan in het bijzonder over de martelaren die stierven omwille van het geloof. Zij zijn in glorie opgevaren en ontvangen, en ze smaken het eeuwige leven in rust. Als wij hierin geloven dan zal de hoop beklijven, meent de dichter. Vervolgens belijdt hij dan het geloof aan de vergeving der zonden en benadrukt dat God in Zijn almacht daartoe in staat is. Als meest voor de hand liggend sacrament noemt hij hier weer de biecht. De zondaars moeten ootmoedig hun oude zonden opbiechten, volledig penitentie doen en nieuwe zonden schuwen. Zulke werken, zegt de spreker, brengen 'Veel sekere hoop ende salichede' (vs. 320). En weer wordt de elementaire geloofsleer door Willem zuiver uiteengezet: zonden moeten (met oprecht berouw) gebiecht worden en zijn volledig vergeven als men zijn penitentie heeft volvoerd. Dit brengt de ziel weer in staat van genade. Terecht spreekt de dichter van 'vol te doen' (vs.317) in verband met de penitentie. De niet (volledig) uitgeoete, tijdelijke straffen moesten volgens de leer na de dood worden ondergaan in het vagevuur. Maar hierover zwijgt Willem: aan de leer van het vagevuur schenkt hij in zijn oeuvre niet veel aandacht.

Een wonderbaarlijk en voor de mens verstandelijk niet te bevatten dogma is dat van de wederopstanding van het vlees. Het elfde artikel getuigt van het geloof aan de verrijzenis der doden ('resurrectionem mortuorum') voor het Laatste Oordeel. Willem komt ook uitgebreid te spreken over het feit dat de mens 'Verrisen sel inden vleesch' (vs.325). De ziel, zo zet hij uiteen, verenigt zich met het verrezen lichaam en aldus zal de mens zich moeten verantwoorden voor zijn daden en geoordeeld worden. Wie God heeft gediend zal beloond worden. Deze verrijzenis, zegt de spreker, zal zijn 'Voerden doemsdach' die aangebroken zal zijn als de 'bazunen sijn gheblasen' (vs.340-341, zie Apoc.8, 9 en 11:15-19). Elk mens zal op dat moment aan de ander gelijk zijn, en hij zal louter op zijn werken beoordeeld worden. Kennelijk twijfelde menigeen aan de mogelijkheid van een opstanding van een lichaam, dat zielloos duizend jaar heeft liggen vermolmen in de aarde (zie vs.351-363), want Willem voelt zich geroepen om dit aannemelijk te maken aan de hand van een

vergelijking. Hij daagt zijn publiek uit met de vraag 'wat wy waren, Eer wy hier quamen, sech mi dat' (vs.364-365). Aanvankelijk, betoogt hij, bestonden wij niet, waren wij allen niets. Toch zijn we ooit ontstaan (begrijp: bezielt). Maar hoe dat in zijn werk is gegaan of 'waert beghinsel heeft ghelegen', dat weten we niet 'Anders dan van horen segghen' (vs.376-377). God schonk ons het leven en mag ons het leven benemen: 'Alsoe moghelic is teen als tander, Dat wy verrisen al te samen, Als dat wy hier van niete quamen' (vs.388-390). Eigenlijk houdt Willem zijn publiek dus de volgende uitdagende vraag voor: waarom zou de tweede wording van de mens uit niets zoveel wonderlijker of ongeloofwaardiger zijn dan de eerste wording uit het niets? Het ligt alles in de macht van God, zo moet het antwoord luiden. Precies zoals het in Gods macht lag om Adam te scheppen uit een kluit aarde (vs.391).

Gheloeffden wy niet int wederryzen,
Soe mochte ons wel voer sterven grisen;
Want dan bleven wy als een beest,
Dat weder ziel en heeft noch gheest,
Alst der aerden wort ghelijc (79; 393-397)

Wat de spreker in bovenstaand citaat bedoelt is: als we niet zouden verrijzen (zoals sommigen geloven), dan vergaan we bij het sterven gelijk de dieren tot stof zonder dat onze ziel en geest zich ooit nog met ons lichaam zullen herenigen. Maar zo is het niet: 'Nu hopen wy ten hemelrijc' (vs.398).

Willem is tenslotte aanbeland bij het twaalfde geloofsartikel:

Tleste punt, daert al op rust,
Onse ghelove in soeter lust,
Dat is dat God ten lesten gheeft
Vruechde, daermen ewich leeft
Sonder sterven, sonder zeer,
Mar altoes vruechde soe lanc soe meer
Te bruken in des hemels zael. (79; 399-405)

Het artikel belijdt het geloof in het eeuwige leven ('vitam venturi saeculi'). Degene die hierin niet gelooft, die dwaalt en met hem loopt het slecht af, zegt Willem. En het is vaak voorgekomen dat zij die dwalen uit onwetendheid als runderen sterven, onvoorbereid en zonder biecht. Wie in staat van zonde sterft, is het ergst denkbare lot beschoren. 'Daer voer bescherme God ons allen!', zegt Willem tot zijn publiek (vs.416). Het geloof van de mens is aan zijn werken af te meten. De dichter zegt: zou ik mij ten overstaan van de buitenwereld gelovig voordoen, maar zouden de goede werken mij te zwaar vallen, 'Soe ghiect ic loot van finen goude*10, Daer groet verlies is in beschaert' (vs.428-429). Hetzelfde geldt voor degene die in hoop leeft, maar zichzelf, op zoek naar de waarheid, aan het twijfelen brengt.

Daarmee is een sproke ten einde die zonder meer gekarakteriseerd kan worden als een knap religieus leerdicht, waarin de belangrijkste en meest fundamentele aspecten van de geloofsleer zuiver uiteen worden gezet. Willem toont zich hier de goed gedocumenteerde docent, die boven z'n stof staat en zijn religieuze materiaal (geloofsartikelen, geloof, hoop, goede werken, bijbelstof en kerkleer) tot een zinrijk betoog weet te ordenen. Willem komt hier naar voren als de gedreven dichter en redenaar, die zich merkbaar rekenschap heeft gegeven van de vraag van welke boodschap hij zijn (leken-?)publiek wilde doordringen.

7.2.5. De tien geboden

Willems langste sproke is 4. Van den X gheboeden en telt 626 verzen. Het gedicht is, zoals Willem vermeldt, geschreven in opdracht van de abdis van Rijsenburg. Aangezien van de leek werd geëist dat hij de tien geboden van buiten kende en begreep*1, mag men ervan uit gaan dat Willem met de decaloog vertrouwd was.*2

Werd in de middeleeuwen aanvankelijk de voorkeur gegeven aan het evangelische dubbele liefdesgebod (Mattheüs 22:37-40, Lucas 10:27), in de late middeleeuwen kwamen de tien geboden in zwang, die voorheen als te specifiek-joods waren afgedaan. De decaloog nam in belang toe als levensnorm en als middel tot kennis van de zonde. De geboden gingen een steeds prominenter rol in biechtonderwijs en biecht vervullen. De verspreiding van de kennis der tien geboden werd nog bevorderd door de (volks)preek en de talloze berijmingen. In tegenstelling tot het Pater Noster en het credo was het niet nodig de letterlijke Schrifttekst te kennen.*3

De sproke opent met een lange inleiding (vs.1-79), waarin Willem spreekt over de perfectie van de schepping, Adams zondeval en de ontvangst van de tien geboden door Mozes. Vervolgens komt Willem te spreken over de toenemende mate waarin de mens Gods geboden overtreedt. Sommigen beweren ter vergoelijking:

Twaer den mensche voel te swaer

Gods gebot te houden al (4; 76-77)

Hiermee kondigt Willem een belangrijk motief aan, want deze bewering zal hij in de behandeling van de decaloog telkens pogen te weerleggen. Een tweede motief volgt direct, kernachtig geformuleerd: 'Wat in bedwange leven sal, Dat moet ouden ende grisen' (vs.78-79). Dwang schenkt ouderdom. Bedoeld is dat wie zich onderwerpt aan de geboden, een lang leven tegemoet kan zien. Naast dat de spreker de tien geboden dus behandelt en van commentaar voorziet, geeft hij aan de sproke een meerwaarde mee in de vorm van deze twee motieven: de geboden zijn zonder grote inspanning na te leven en bieden uitzicht op een lang leven.

Aan het begin van de kern van de sproke handelt de dichter meteen zelfverzekerd het tweede motief af: 'Nu wil ic mitter waerheit bewisen, Dat si langer leven souden, Die die tien gebode houden' (vs.80-82). Wie zich aan de geboden houdt, leeft langer dan wie zich overlevert aan de wereldse zeden. Als voorbeeld geeft Willem de mens 'in overvloedich vleisch' (vs.86), dus levend in overmatige weelde.*4 Zo'n mens wordt zelden oud, want eer hij de ouderdom bereikt, openbaren zich lichamelijke gebreken en sterft hij. Afgezien van een terloopse toespeling tegen het eind van de sproke komt Willem op dit motief niet meer terug (i.t.t. het eerste motief). De vraag is naar welke

van de tien geboden Willem verwijst met zijn voorbeeld. Strikt genomen geeft hij slechts een voorbeeld van iemand die leeft 'na der werlt eysch' (vs.85), zonder zich aan morele wetten gebonden te achten. Men zou het voorbeeld onder kunnen brengen bij het tiende gebod omdat hier in essentie gewaarschuwd wordt tegen de zonde van de begeerte.*5 Sterker nog echter refereert Willem met zijn voorbeeld aan de hoofdzonde der gulzigheid. In het middeleeuwse religieuze denken konden de tien geboden redelijk eenvoudig met de zeven hoofdzonden worden verbonden en gecombineerd.*6

Willem keert vervolgens terug tot zijn 'materie', namelijk dat de tien geboden gemakkelijker zijn te 'houden dan tebreken' (vs. 99, 104). De spreker begint dan aan het eerste gebod, zich beroepend op 'die scriftuer' (vs.105), en formuleert het aldus:

Dat is dat wi mit herten puer

God ten vorsten sullen minnen

Mit siel, mit cracht, mit allen sinnen,

Boven enige eertsche dingen. (4; 106-109)

Het is eenvoudiger één God te aanbidden, dan in bijgeloof te dwalen en meerdere vreemde goden te aanbidden, zoals de joden en de heidenen doen.*7 Willem meent: 'Men mach voel lichter wesen vrient Enen here dan vier of vive' (vs.122-123). Knuvelde heeft Willem naar aanleiding van deze redenering van triviale argumentatie beticht.*8 Toch is het argument minder triviaal dan het lijkt. Ook in de middeleeuwen gold zowel in wereldlijk als geestelijk opzicht: niemand kan twee heren dienen. En dat is niet zomaar een spreekwoord, maar een bijbelcitaat (Mattheüs 6:24, Lucas 16:13). Dat Willem voorts in zijn argument aanvoert dat het de mens minder moeite kost om één God te aanbidden, heeft alles te maken met één van de taken die de spreker zich gesteld had in dit gedicht. Hij wilde immers aantonen dat het de mens helemaal niet zwaar hoeft te vallen om zich aan de tien geboden te houden.

Het tweede gebod wordt door Willem aldus geformuleerd:

[...] dat wi niet en souden sweren

In eerst, in spot, tot onsen sceren (in ernst)

Bi sinen naem, bi sinen bloede (4; 151-153)

En weer merkt de spreker op dat dit 'en brent ons arbeit min no meer' (vs.150); het behoeft de mens geen moeite te kosten. Het betreffende gebod is een verbod om Gods naam ijdelijk te gebruiken. In het algemeen wordt hiermee het vloeken, het verbreken van gedane beloften in Gods naam en het plegen van meened verboden.*9 Willem spitst het gebod vooral toe op het zweren van eden, in het bijzonder in de juridische sfeer. Men moet het zweren van eden zelfs zien te vermijden als men bezit of leven dreigt te verliezen, zegt de spreker (vs.154-155). Maar men kan z'n toevlucht nemen tot de eed indien men z'n onschuld wil bewijzen en in zijn recht staat. Wie echter meened pleegt, roept langdurige vetes in het leven en staat niet langer in Gods gratie (vs.156-167). De mensen die valse eden plegen af te leggen, hebben dat beslist niet uit de Bijbel geleerd, zegt Willem, die deze autoriteit als getuige oproept: 'Men vynt geen ede [=valse eden] in die scriftuer; Mer domme sotte nagebuer Die lerent malcanderen voert' (vs.169-171). In plaats van lichtzinnig tot

het zweren van eden over te gaan, zou men geschillen beter met de woorden `ja' en `nee' kunnen oplossen (vgl. Mattheüs 5:34-37) en trachten tot een schikking te komen. Op deze wijze lossen verstandige mensen geschillen althans zonder eden en strijd op. Op schrift gestelde contracten en schuldbekentenissen kunnen `rotten' en `scoren' (vs.183). Het ware beter als men overeenkomsten rechttoe rechtaan sloot met de woorden `ja' en `nee', en men zich aan z'n belofte zou houden, zonder `ede' of `brieve' (vs.187).

De spreker noemt het verbod op het ijdelijk gebruik van Gods naam het tweede gebod. Nochtans hebben we hier volgens Exodus 20 en Deuteronomium 5 te maken met het derde gebod. Het tweede gebod luidt: `Gij zult geen godenbeelden maken, geen afbeelding van enig wezen boven in de hemel, beneden op de aarde of in de wateren onder de aarde. Gij zult u voor hen niet ter aarde buigen en hun geen goddelijke eer bewijzen'.*10 Zoals de meeste middeleeuwen gaat Willem aan het gebod op het snijden en vereren van beelden volledig voorbij.*11 Het gebod werd niet van toepassing geacht op de aanbidding en verering van respectievelijk Christus en de heiligen door middel van Christus- en heiligenbeelden. Naar de letter van het bijbelwoord achtte een geleerde als Jean Gerson het aanbidden van de beelden zélf een vorm van afgoderij. Echter niet het heiligenbeeld is voorwerp van verering, maar de afgebeelde heilige, `per imitationem et reductionem ad Deum', meent Gerson.*12 Voor de middeleeuwen geldt in wezen toch, zegt Troelstra, `dat ons tweede gebod geschrapt was. Al wordt het door sommige uitleggers besproken, het stond in den regel buiten het volksonderwijs. De reden ligt voor de hand: de praktijk der beeldenvereering was te zeer in strijd met het woord'.*13 Huizinga trof de kern van deze zaak: `De geoorloofdheid der beelden zelf, tegenover de uitdrukkelijke woorden van het tweede gebod, werd betoogd met het beroep, dat vóór de menswording van Christus het verbod noodzakelijk was geweest, omdat God toen enkel geest was, maar dat Christus de oude wet had opgeheven door en wegens zijn komst op aarde. Aan de rest van het tweede gebod: `Non adorabis ea neque coles', wenste de Kerk onvoorwaardelijk vast te houden. `Wij aanbidden de beelden niet, doch brengen eer en adoratie aan de afgebeelde, dat wil zeggen aan God, of aan zijn heilige, wiens beeld het is'. De beelden dienen alleen om aan de eenvoudigen, die de Schrift niet kennen, te tonen, wat zij moeten geloven. Zij zijn de boeken der onwetenden'.*14

Als derde gebod noemt Willem het `Rusten op die heilige dage' (vs.195). De heiliging van de zondag - en mogelijk doelt Willem ook nog op de heiligendagen - biedt de mens de mogelijkheid aan zijn `salicheit' bij te dragen (vs.199). Willem herinnert zijn publiek er vervolgens aan dat God zes dagen aan de schepping werkte en op de zevende dag, de zondag, rustte.*15 God had er ook een praktische bedoeling mee om de mens op zondag te laten rusten: `Want soude hi werken dat lange jaer, Den arbeit worde hem voele te groet' (vs.212-213). Maar aangezien de spreker meer belang hechtte aan de zaligheid van de mens, komt hij hierop terug. God stelde de zondag in,

Dat wi daer op souden reiden (toeleggen)

Ons tot allen goeden werken,

Ende overpeinsen ende mercken

Onse gebrec ende onse sunden (4; 224-227)

En ook over dit gebod had Willem al opgemerkt: 'Dat waer den menschen licht te houden' (vs.193). Het is immers veel eenvoudiger om te rusten dan om zware arbeid te verrichten of zonden te begaan op heilige dagen (vs.232-237).

Het vierde gebod luidt 'Dat elc mensche sal sijn ouders eren Inden leven ende inder doot' (vs.244-245). Deze verzen vertolken precies wat van de christen verlangd wordt: 'De liefde voor de ouders houdt met dit leven niet op. Na hun dood moet men hun dankbaar zijn en voor hen bidden om hunne zielen te verlossen uit het vagevuur'.*16 Willem vervolgt: ouders moeten zich de nodige moeite getroosten ten behoeve van hun kinderen. Als de kinderen het de ouders dan moeilijk maken of hen schande aandoen, dan vervreemden ze zich van God. Toch zal het de mens gemakkelijker vallen om zijn ouders lief te hebben en te eren, dan hen wreed te behandelen en schande te berokkenen - daarmee is het voornoemde motief weer aan de orde gekomen. Niettemin, zo zegt Willem, beleeft de boze vaak meer genoegen aan ondeugd dan de goede aan deugd. Beide zullen evenwel van God loon naar werken ontvangen.

Ook het vijfde gebod dat Mozes ontving kan men 'lichter houden dan versmaden' (vs.275). Willem formuleert het aldus:

Ghi en sult in nyde noch in toren

Nyemont slaen noch steken doot

Met vrien wil, sonder noet (4; 280-282) (nodeloos)

Zoals in zulke teksten wel vaker gebeurt, memoreert de spreker aldus dat het overtreden van het gebod ook nog een doodzonde als afgunst of woede met zich meebrengt.*17 Het gebod verlangt naastenliefde (vs.278), zegt Willem, en verbindt aldus het verbod om te doden met het gebod van caritas, zoals in zulke teksten ook wel vaker gebeurde.*18 Willem licht het vijfde gebod met scherpe bewoordingen nader toe: 'Al waer u vader doot geslegen, Broeder, oem ofte neve, Men sal God die wrake geven' (vs.288-290). Ook de bloedwraak is volgens het gebod niet legitiem. Alleen in geval van zelfverdediging valt doodslag te vergoelijken. Willem doelt hier zowel op individuele als collectieve zelfverdediging:

Mer quaemdi buten uwen scouden

In felre lagen sonder hoede,

Al daer u lijf in vresen stoede,

Ghi en mostet keren mitter hant, (en u; eigenhandig)

Daer is noet te recht becant;*19

Of voert daer een heer gebiet*20 (voorts)

Om onghelijc, dat hem gesciet, (onrecht)

Sijn volc te vechten of te striden,

Ende dan staet gesceert aen beiden siden, (geschaard)

Ende men ummer striden moet,

Dan is hy wijs diet beste doet

Ende sijn eigen lijf verweert (4; 292-303) (leven verdedigt)

Men merke op hoe uiterst nauwkeurig Willem is in zijn formuleringen, en niet alleen in deze passage. Het luistert allemaal ook nauw. Individuele zelfverdediging is toegestaan: 1. als men onverhoeds belaagd wordt, 2. als men hieraan zelf geen schuld heeft, en 3. als er sprake is van levensgevaar. Ook collectieve zelfverdediging is aan strikte condities gebonden: 1. als de (lands)heer onrecht is gedaan (in zijn soevereiniteit is aangetast?), 2. als hij zijn volk gebiedt om ten strijde te trekken, 3. als de legers tegenover elkaar komen te staan, 4. strijd onvermijdelijk is en 5. er niets anders overblijft dan het eigen leven tegen de aanvaller te verdedigen. De dichter waarschuwt: wie ten onrechte tot de strijd oproept, 'Sonder noet om sijn hoveerde', die 'sal van God ontfangen wrake, Het si hier of na der tijt' (vs.304-309). En wie een hinderlaag legt louter om een ander 'dlijf te stelen' (vs.313), die overtreedt Gods gebod. Een ander aanzetten tot moord, maakt medeplichtig én schuldig, meent Willem. Al komt men er misschien lange tijd mee weg, uiteindelijk zal men het gelag moeten betalen. Aan het eind van de behandeling van het vijfde gebod benadrukt de spreker nogmaals dat dit gemakkelijker is te houden dan te breken:

Men mach veel safter sijn te vreden (gemakkelijker)

Sonder toorn ende sonder nijt,

Dan warringhe houden ofte strijt

Op onsen buyr, op onsen broeder. (4; 328-331)

Aan het zesde gebod besteedt de dichter ruim aandacht. Ook hier laat hij uitkomen 'Hoe licht wy moghen [...] Dit ghebot vervullen al' (vs.334-335) en komt hij voor het verbod op diefstal uiteindelijk tot de volgende conclusie: 'Men mach der goeder luden staet Houden mit veel minre pijn Dan inder dieven staet te sijn' (vs.428-430). De spreker omschrijft het gebod aldus: 'Wy en sullen stelen groet noch smal Yemants guet of yemants have' (vs.336-337). Kennelijk werd door bepaalde individuen uit Willems publiekskring diefstal als een minder ernstig vergrijp aangemerkt. Willem achtte het in elk geval nodig om deze gedachte te verwoorden in de vorm van een vraag met een stellig antwoord:

Is stelen dan soe groten sonde,

Dattet God verboden heeft?

Jaet! wye dat hem te stelen gheeft,

Hy ontsiet hem dit noch dat,

Hy moorde mede om cleyngen schat,

Vonde hijs stede ofte stonde (4; 340-345)

Met diefstal gaat het altijd van kwaad tot erger, betoogt de dichter hier. Het kwalijke in diefstal schuilt in het bijzonder in een gebrek aan 'ontfarmicheit' (vs.346). Doordat het de dief aan barmhartigheid ontbreekt, maakt hij geen onderscheid tussen stelen van de armen en van de rijken. En juist op de christelijke hoogtijdagen neemt de dief de gelegenheid waar, als de goede mensen verwachten dat ieder dan deugdzaam zal zijn en als ze niet op diefstal verdacht zijn. Dieven spelen

ook de duivel in de kaart, zegt Willem. Want het komt regelmatig voor dat lieden, die bestolen zijn, onschuldigen aanwijzen als de dader. De gemoederen kunnen hierover zo verhit raken, dat er doden vallen. Willem komt vervolgens over Judas te spreken, die hij een aartsdief noemt. Willem stelt Judas voor als een soort 'onrechtmatig belastinginner' onder de apostelen, die van allerlei ontvangsten een tiende deel wilde hebben, en een tiende placht te stelen van de dagelijkse aalmoezen die Christus en de apostelen ontvingen. Toen Maria Magdalena Christus zalfde, zo zegt de dichter, had Judas graag van de zalf een tiende deel gestolen. De zalf leek hem 300 penningen waard, maar toen het hem niet gelukte zich een tiende toe te eigenen, wendde hij zich tot de joden. Van hen kreeg hij de felbegeerde 30 penningen, waarvoor hij zijn Meester moest verraden (vgl. Johannes 12:3-6; zie ook par.4.3.2.). Zo is de aard van de dief: 'Die dieven en hebben gheen vernoy, Dat si stelen horen vrient' (vs.392-393). Willem moet vaststellen dat de dief, door hebzucht gedreven, het stelen niet meer kan laten:

Ssnachs, als ander luden slapen,

Soe moet hi waken ende poghen,

Off hi erghent siet voer oghen

Wankel sloten, dair hi mach in

Om te crighen sijn ghewin. (4; 410-414)

Toch leven dieven vaker in angst dan mensen die op zee of op het land eerlijk aan de kost komen:

Want si sijn altoes vervaert,

Dat mense melden sal off vanghen,

Want hoer ghelijcke sien sy hanghen [nl. aan de galg]

Hierentaer tot menigher stadt. (4; 422-425)

Daarom is het gemakkelijker om eerlijk te leven.

Het zevende gebod is Gods verbod op 'overspel' (vs.436). Willem kwalificeert overspel als zonde én schande (vs.437), en stelt vast dat het vaak voorkomt. Over de overspelige vrouw zegt hij:

Een wijff, die heeft een troude man,

Entaer een ander boven kiest,

Openbaer dat wijff verliest

Hoerre goeder naem ende ooc hoer eer. (4; 440-443)

Willem benadrukt hier in eerste instantie het verlies van de goede reputatie door de vrouw voor het oog van de wereld. Voor mannen - ook geestelijken ('in een convent') - weegt de factor reputatie in overspel of onkuisheid minder zwaar, maar de zonde is er niet minder om: 'Al sijn si niet soe seer gheschent Voirden oghen, het staet voer Gode Altemale in een ghebode Ghelijck gheteykent ende ghescreven' (vs.450-453). Hierop schakelt Willem kort over op incest (bloedschande), waardoor het gebod zich (zoals gewoonlijk) verbreedt tot een verbod op allerlei vormen van onkuisheid.*21 In opvallend voorzichtige bewoordingen maakt de spreker duidelijk dat neven en nichten beter niet

met elkaar kunnen slapen. Snel keert hij weer terug op het thema 'overspel'. Overspelige of onkuise relaties kunnen uiteindelijk uitmonden in moord. Desondanks zijn vele mensen overspelig, en Willem doelt nu in het bijzonder op de hoerenlopers:

Dat sijn si die hem daer toe gheven,

Dat si op myene wiven leven,

Die int bordeel off opt velt

Mit horen lichaem winnen tghelt

[...]

Elck wil den horen houden vet (4; 469-472, 484)

De zonde dreigt van alle kanten. Het 'hoerenbedrijf' trekt diefstal, verraad en moord aan. Als hoeren in het klooster treden, dan wint het klooster daar niets bij: 'Tconvent, dair si hem in begheven, Doetmen selden goede bederve. Alle soude die helle sijn hoir erve' (vs.480-482). De spreker vraagt zich af:

Mochten si dan niet sochter winnen [si=hoeren]

Hoir broot mit noppen ofte spinnen (laken wieden)

Entie mannen byder ploech,

Dan leven in sulc onghevoech? (4; 489-492)

En echtelieden 'Mochten lichter hoer ghemac Houden, als hem God gheboot, Elck by sinen beddenoot [...] Dan mit schanden ende mit sonden Horen tijt ter werlt te leven' (vs.494-499).

Over het achtste gebod is Willem kort. Het betreft het verbod op het afleggen van een valse getuigenis:

Ghine sult om lieff noch om leet,

Condijs weten off bevrighen,

Gheen valschen tuuch der werlt dragen,

Daer lijff ende goet ende eer by crenct. (4; 504-507)

De formulering is zo precies, dat men kan begrijpen dat Willem de opzettelijke valse getuigenis, de leugen dus*22, veroordeelt. Is de getuigenis onopzettelijk vals, zijn bepaalde zaken aan iemand dus zelfs bij navraag verborgen gebleven en heeft men hiervan geen enkel redelijk vermoeden, kortom verkeert men in de stellige overtuiging een correcte getuigenis af te leggen, dan is er geen sprake van een overtreding van het gebod. Maar, zo vervolgt Willem: bezin u terdege eer u aan het uitspreken van een getuigenis of oordeel over iemand begint. Liegen omwille van familieleden of steekpenningen is uit den boze. Willem maakt duidelijk dat men met de leugen niet alleen de anderen onrecht kan bevoor- of benadelen: de leugenaar zet met de overtreding van het gebod ook z'n eigen leven, bezit, reputatie en ziel op het spel. De sententie is hier van toepassing: 'Loghen mach onlanghe duren, Al is sy snel in horen loop'*23 (vs.518-519). Dat het gebod eenvoudig te houden

valt, brengt Willem tot uitdrukking in vs.511-512: 'Ghi moecht veel lichter spreken waer, Off swighen' dan liegen.

Het tiende gebod van de decaloog (het niet-begereen van andermans bezit of vrouw) werd in de middeleeuwen vaak gesplitst in een negende en tiende gebod. Immers, als het gebod op de beeldenverering ontbreekt, moet een ander gebod in twee geboden uiteenvallen. Omdat evenwel de twee aldus verkregen geboden de 'begeerte' gemeenschappelijk hadden, werden ze veelal tezamen behandeld.*24 Ook Willem onderscheidde een negende en tiende gebod en nam ze samen in zijn betoog: 'Die leste twee van desen thienen Die machmen sluten in yenen; Want dbegheren van hem beyden Comen moet, al staen sy ghescheiden Elc bysonder in sijn reden' (vs. 527-531). De spreker omschrijft de geboden aldus:

Hoe veel dat wy ter werlt vermoghen,

Men sal om wille noch om deren*25

Nyemants beddenoot begheren,

Noch sijn guet, al hadden wy commer. (4; 536-539)

Toch laat menigeen zich gemakkelijk in verleiding brengen, en volgens Willem gaat dat als volgt in z'n werk: wie in verleiding komt, begint een begeerte te ontwikkelen. Wie in zijn begereen volhardt, hetzij goed, hetzij kwaad, die zal uiteindelijk zijn groeiende verlangen ten uitvoer brengen als hij de macht heeft. Om het gevaar van de kwade begeerte af te wenden, is nu bepaald dat men 'Nyemants beddenoet ofte guet' mag begereen 'Dat ons te bruken niet en staet' (vs.552-553). De spreker maakt een onderscheid: conform het gebod is het volvoeren van de kwade begeerte een doodzonde, maar 'Wanneer die daet blijft ongheschiet, Soe en is een quaet begheren niet Dan ene ghenadelike sonde' (vs.563-565). Wanneer het met de begeerte bij zondige gedachten blijft, is er slechts sprake van een vergeeflijke of dagelijkse zonde. Voor vergeeflijke zonden kon men volgens de leer op diverse manieren vergeving ontvangen (gebed, communie, werken van barmhartigheid). Op niet-geboete, vergeeflijke zonden stond geen hellestraf, maar vagevuur.*26 Het middeleeuwse publiek was voldoende van de geloofsleer op de hoogte om geen toelichting van Willem te behoeven. Hij gaat namelijk direct over op het motief van het eenvoudig te houden gebod: het is veel gemakkelijker om 'een goet begheren' dan 'quade begheert' te koesteren (vs.567-569).

Willem is dan aanbeland bij de vraag waar de tien geboden nu eigenlijk op neerkomen.

Overeenkomstig de nieuwtestamentische visie berust volgens Willem het merendeel van de tien geboden op 'broederlike minne' (vs.576). De woorden dat wij de ander moeten liefhebben 'Ghelijc ons selven' (vs.579) vormen zelfs een directe echo van het dubbele liefdesgebod uit Mattheüs 22:37-40 en Lucas 10:27. De spreker licht dit nader toe aan de hand van het (niet expliciet genoemde) spreekwoord 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. Door op te sommen wat men zichzelf allemaal niet graag zag overkomen (moord, diefstal e.d.), geeft hij een recapitulatie van het merendeel van het voorafgaande. Willem keert de redenering vervolgens handig om: wie zijn naaste zo behandelt als hij zichzelf graag behandeld zag, die houdt zich automatisch aan de tien geboden. Tenslotte houdt de dichter zijn publiek nogmaals voor om één God te aanbidden: het andere aspect van het dubbele liefdesgebod.

Dan komt hij, voor hij z'n slotwoorden gaat uitspreken, in drie verzen terug op het motief van het korte zondige leven:

Al leefde die moghende Alexander,

Wilde hi hem een weynich deeren, [hem = God]

Hy mochte onlanghe regneren (4; 602-604).

Het slotwoord opent met een lange zin waarin de kern van de geloofsleer is samengebald:

Nu siet, ghi domme creaturen,

Hoe ghi die helle moet besuren,

Eer ghi die thien gheboden breect, (vooraleer...gaat

Die God selve in u wreect breken)

Naden oerdel, als ghi vaert

Om u misdaet ter hellen waert,

Ghi en wort in beter staet ghevonden (tenzij u)

Mit berou van uwen sonden,

Die u God wel mach vergheven,

Op dat ghi beteren wilt u leven

Ende blijft in doechden vaste staen,

Sonder twifel ende waen. (4; 605-616)

Naast de inhoud van het gedicht moet hier ook de publieksvraag behandeld worden. Het ligt bij nadere beschouwing namelijk minder voor de hand dat de sproke bedoeld was om de Rijsburgse nonnen te stichten: de geïntendeerde publiekkring lijkt eerder wereldlijk (soms zelfs masculien) dan geestelijk-feminien van samenstelling te zijn geweest. Globaal genomen kan het eerste gebod, zoals door Willem behandeld, voor ieder publiek bestemd zijn geweest, zowel geestelijk als wereldlijk. Maar in dit verband moet nog eens gewezen worden op het argument dat niemand meerdere heren kan dienen: 'Men mach voel lichter wesen vrient Enen here dan vier of vive'. Het argument lijkt meer zeggingskracht te hebben voor een wereldlijk, mannelijk en adellijk publiek dan voor een gehoor van nonnen. Het is daarom het overwegen waard het publiek buiten het klooster te zoeken. Bij de behandeling van het tweede gebod wordt nog duidelijker de religieuze lering aan wereldse, juridische toestanden gepaard, namelijk aan het zweren van rechtsgeldige eden en aan meened. Is het niet waarschijnlijker dat Willem met zijn betoog, in plaats van nonnen, een wereldlijk publiek op het oog had, zeker als hij begint over de vetes? Ook Willems behandeling van het achtste gebod, over het afleggen van valse getuigenissen, ligt duidelijk in de juridische sfeer en zou een wereldlijk publiek kunnen doen vermoeden. De bespreking van het derde gebod, over arbeid en zondagsheiliging, is niet bepaald op de kloosterpraktijk toegesneden: men kan in dit verband eerder geneigd zijn aan een burgerlijk publiek te denken. Het behoeft vervolgens weinig betoog dat Willems behandeling van het vijfde gebod (niet doden) vrij openlijk toegesneden is op

de belevingswereld van een adellijk-ridderlijk publiek, voor wie bloedwraak en oorlog welhaast dagelijkse praktijk waren. Bij de oorlogsvoering speelde voorts ook de derde stand inmiddels een rol. Als Willem in het perspectief van het zesde gebod de diefstal veroordeelt en dit illustreert met bijvoorbeeld de nachtelijke inbraakpraktijken van dieven, dan zal hij daarmee noch direct een publiek van nonnen, noch direct een publiek van (hoge) edelen een spiegel hebben willen voorhouden. Veelzeggender is hier het ingebedde Judas-argument, waarin associaties worden gewekt met de heffing van belastingtienden. Ten onrechte geheven (inkomsten)belasting als vorm van diefstal: dat zou - op verholde wijze - in de richting van een te bekritisieren, adellijk publiek kunnen wijzen, al mag men een toespeling op kerkelijke tienden evenmin uitsluiten. Het contrast dat Willem oproept tussen dievenarbeid en eerlijke arbeid op zee of op het land, zal een burgerpubliek weer aangenaam in de oren hebben geklonken. In de bespreking van het verbod op overspel wijst bijzonder weinig op vermaning aan het adres van een nonnenpubliek. Men kan ongehuwde nonnen moeilijk waarschuwen voor overspel in de zin van echtbreuk. Tenzij men vernuftig zou willen beredeneren dat nonnen als Christus' bruiden wel degelijk echtbreuk kunnen plegen, schiet een dergelijke vermaning aan Rijsburgse nonnen zijn doel voorbij. Als er bij 'overspel' al gesproken wordt van het 'convent', blijkt Willem onkuise monniken te bedoelen, en heeft hij het niet (exclusief) over echtbreuk, maar (ook) over onkuisheid, want hij betreft er ook ongehuwde 'knapen' bij (vs.447). Maakt Willem juist niet een mannelijk publiek duidelijk dat bij overspel de eer weliswaar niet ernstig aangetast wordt, maar de zonde er niet minder om is? Opvallend is voorts hoe behoedzaam Willem plots formuleert als hij het over neef-nicht-relaties heeft. Dit zou gemakkelijk verklaard kunnen worden uit het feit dat dergelijke relaties bij de adel regelmatig voorkwamen. Overspel of onkuise relaties, zegt de spreker verder, kunnen uiteindelijk tot moord leiden. Het is natuurlijk speculatief te veronderstellen dat Willem hier zinspeelt op de relatie tussen Albrecht van Beieren en Aleid van Poelgeest. Van echtbreuk was toen in elk geval geen sprake: de graaf was weduwnaar. Maar van moord is het uiteindelijk wel gekomen. Had de spreker hier slechts een vooruitziende blik? Feit is in elk geval dat de graaf in zijn leven bepaald niet is teruggeschrokken voor overspel en onkuisheid.*27 Tot slot wekt Willem met het aanroepen van de laakbare hoerenloperij niet de indruk andere dan mannelijke toehoorders te waarschuwen. De mannen kunnen zich beter op hun werk concentreren - het voorbeeld 'ploegen' is overigens niet bepaald adellijk-hoofs - dan hun geld bij de prostituées verbrassen. Ook de hoeren, over wie de dichter er een hardvochtige mening op nahoudt, zouden beter een eerzaam beroep kunnen uitoefenen. Als nogmaals het 'convent' ter sprake komt, dan blijkt Willem niets anders te beweren dan dat een klooster weinig baat heeft bij intredende (berouwvolle) prostituées.*28 Wat betreft het publiek kan bij het negende en tiende gebod het volgende opgemerkt worden: Willem spreekt consequent sexe-neutraal van 'beddenoot', wat de vertaling 'levenspartner' verdient. Het verbod op het begeren geldt volgens hem voor 'vrouwe' en 'man' (vs.557). Een publiek van nonnen valt op grond van deze passage derhalve niet uit te sluiten, al heeft Van Oostrom wel het vermoeden uitgesproken dat de dichter direct de landsheer op het oog kon hebben.*29 In dit verband is het opvallend dat de dichter nog even komt te spreken over de heerser Alexander de Grote, die ondanks zijn macht Gods wraak niet zou kunnen weerstaan en die om zijn zonden inderdaad een kort leven beschoren was. Wilde Willem in bedekte termen een vergelijking trekken, die de landsheer vrees kon inboezemen? Inhoud en toon van de vermaning wekken meerdere malen sterk de indruk tot een lekenpubliek gericht te zijn. Rijsburgse nonnen spreekt men niet aan met 'ghi domme creaturen', aangezien verwacht mag worden dat de meeste vrouwen onder hen tenminste even goed op de

hoogte waren van de tien geboden en de geloofsleer als Willem. Het ligt veeleer voor de hand dat de dichter een publiek van leken aanspreekt en in zijn slotwoord nog maar eens memoreert dat de zondige ziel bij het oordeel tot de hel wordt verdoemd, maar de berouwvolle en deugdzame mens in genade zal sterven. Men mag, zij het met de nodige reserve, al met al concluderen dat dit gedicht eerder voor een publiek van wereldse (overwegend mannelijke, adellijk-ridderlijke, en ook burgerlijke?) leken was bedoeld. 'Van Reynsburch die abdisse' (vs.617) was de opdrachtgeefster van het gedicht, maar inhoud en toon ervan verraden dat het mogelijk reeds haar bedoeling was, dat Willem het in wereldse - 'zondige'? - kringen (het Hollandse hof, de adellijke families van de nonnen?) voordroeg om de heren (en de dames) te stichten.

Nergens komen de tien geboden bij Willem zo uitgebreid aan bod als in 4.Van den X gheboeden; de dichter volstaat elders veelal met een korte verwijzing naar Gods geboden.*30 In zijn sproken brengt hij anderzijds zaken als diefstal, moord, overspel en dergelijke met enige regelmaat ter sprake*31, maar nergens gaat hij daar omstandig in op de decaloog als zodanig.

7.2.6. Deugden- en zondenleer

Dat deugden en zonden een prominente plaats innemen in Willems werk valt vrij gemakkelijk te verklaren vanuit zijn memento mori-thematiek en zijn preoccupatie met het zieleheil. De dichter rekent het tot zijn taak zijn publiek het verschil tussen goed en kwaad, deugd en zonde duidelijk te maken: 'Soe wye hem dichtens wil bewinden, Die sel die waerheit te kennen gheven Twisken sterven ende leven, Twisken archeit ende doecht' (82.Van ruste, vs.10-13).*1 Men dient de deugd te beoefenen en de zonde achterwege te laten, of met de sacramenten onschadelijk te maken.

Deugd

De begrippen deugd*2 en zonde keren bij Willem voortdurend terug. Programmatisch met betrekking tot deugd en dood zijn Willems slotwoorden in 38.Vanden ghesellen die ommeseylden*3:

Wanneer u God die doot toesent,

Dat ghi te voren sijt bereyt:

Want nyemant tijt noch stont en weyt,

Hoe off waert hem sel gheschien.

Dus ist een wiselic voersien,

Die in weldoen ende in doghen (deugdzaam leven)

Tewighe leven heeft voir oghen. (38; 96-102)

De beste voorbereiding op een zalige dood zijn 'weldoen' (zie par.7.2.7.) en deugdzaamheid. Want goed en kwaad kunnen uiteindelijk maar één weg gaan, blijktens 24.Vanden serpent: 'die doecht te Gode vaert Entie boesheit ter hellen waert' (vs.245-246).*4 De openingswoorden van 53.Van gheduricheit brengen de boodschap in nog een andere variatie over:

Die wel verdenckt in sinen leven,

Hoe rijcken loon dat God sel gheven

Den ghenen, die die boosheit haten,

Hi mocht hem geerne ter doghet saten, (toeleggen op)

Ende ghedurich daer in bliven (53; 1-5)

In het vervolg van de sproke wordt dan de deugd der 'gheduricheit' (standvastigheid, volharding) geprezen. Wie wil volharden in deugdzaamheid, die moet volharden in rechtvaardigheid, trouw en in liefde tot God en de medemens. Het is Willems opzet om zijn publiek - voor eigen en andermans bestwil - tot deugdzaamheid aan te sporen*5: 'Ic meen allegader, niet hem somen, Heren, vrouwen, onverscheiden, Die sullen hem hier ter doghet reyden Ende ghedurich daer in wesen' (vs.114-117). Expliciet en dwingend spreekt Willem zijn publiek in 78.Vanden ghedenckean. Hoe machtig men ook is, de deugd gebiedt de mens ootmoedig te zijn en altijd te anticiperen op het eigen zieleheil:

Ic seg u allen wat ghi doet:

Ghi selt der doecht ghedencken lanc;

Al hebdi macht of groet bedwanc,

Ghi selt in wrake sijn oetmoedich

Ende in ghedencken wel voerhoedich,

Wat u vromen mach of schaden. (78; 82-87)

Deugdzaamheid wordt na het aardse leven beloond, maar ook tijdens het leven staat de deugdzame mens in Gods gunst. Dit blijkt bijvoorbeeld uit 36.Van Affricanus, waar opgemerkt wordt: 'Ende God die spaerden om sijn doecht, Dat hi out worde ende grijs' (vs.178-179).^{*6} Deugd onderkent men aan de wijze waarop iemand leeft: 'Byden wercken diemen doet Soe machmen proeven mitten sinnen Wiese sijn die doechde minnen' (20.Van drien figuren, vs.10-12). Ook in 88.Van hoveerde maakt Willem duidelijk dat deugd niet alleen een geestesgesteldheid is, maar zeker ook actief goed-doen impliceert: 'Ghevoecht u selven totter doecht, Want naden wercken moeti ontfaen Loen, alst leven hier is ghedaen' (vs.54-56). Goed voorbeeld doet wat dit betreft goed volgen: zoals Willem meerdere malen constateert, ligt hier voor de clerus en de adel een schone taak. In 31.Van sterven zegt hij:

Wouden priesters ende heren

Hem selven eerst ter doghet keren,

Tghemene volck soude hem schamen,

Dat si niet ter doecht en quamen. (31; 83-86)^{*7}

Vooral de clerus moet een voorbeeldfunctie vervullen, zo blijkt in 77.Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden:

Willen si goede exempelen gheven,

Dat donct mi talre beste leven

Tfolc tot doechden mede te trecken.

Hoe soudmen beter leer ondecken

Maechden, knapen, mannen, vrouwen,

Dan si tgoede leven schouwen,

Dattie wise voer hem gaen? (77; 65-71)

In de hierboven gegeven voorbeelden verwijst Willem naar deugden als rechtvaardigheid, ootmoed, caritas, standvastigheid en trouw. In veel gevallen echter blijft Willems notie van de deugd vaag en algemeen.

Zeven deugden

Deugd is in feite een breed verzamelbegrip dat vaak te pas kan worden gebracht, zonder dat men in details hoeft te treden. Als er niet gespecificeerd wordt, mag ieder er het zijne bij denken, zolang het maar als het moreel-goede blijft afsteken bij het moreel-kwade. Deugdzaamheid impliceert globaal genomen een levenswijze waarin zonden zoveel mogelijk vermeden worden en het goede wordt voorgestaan.*8 De kerkleer onderscheidt een zevental deugden in het bijzonder. Het betreft de drie theologische deugden: geloof (fides), hoop (spes) en liefde (caritas). En de vier cardinale deugden: voorzichtigheid of wijsheid (prudentia, ook wel sapientia), matigheid (temperantia), kracht, dapperheid of standvastigheid (fortitudo) en rechtvaardigheid (justitia). Als deugden konden voorts ook de tegendelen der hoofdzonden gelden.*9 Een voorbeeld van dit laatste vindt men in de inleiding van 43. Vanden rijcken vrecken:

Al had een man die doecht alleen

Van alder werlt, sonder een,

Dat is, dat hi niet milde en waer,

Soe soudmen hieten wandelbair. (onstandvastig)

Die vracheit wil wederstaen, (vrekkingheid)

Die maeck hem miltheit onderdaen (43; 1-6)

Al is iemand nog zo deugdzaam, zijn deugdzaamheid schiet ernstig tekort als hij de deugd van de vrijgevigheid mist, dus als hij zich overgeeft aan de hoofdzonde der hebzucht en gierigheid.

In 57. Vanden corencopers krijgt het begrip deugd weer een andere invulling, al wordt ook hier geput uit het arsenaal van het moreel-goede, dat in oppositie staat tot het moreel-kwade. In het slot maant Willem de heren dat ze 'die quaetheit' moeten vermijden en zich tot de deugd moeten bekennen (vs.166-167). In het kader van het gedicht en het slotwoord betekent dat: misdaad straffen, ongevoelig blijven voor omkoping en rechtvaardig regeren. En in 105. Een notabel van heren staat de deugd bijvoorbeeld in relatie met eer, rechtvaardigheid, 'weldoen' en controle op het locale bestuur; de deugd staat er in oppositie tot de noties 'Ydel glori' en 'hoveerde' (vs.13).

In een paar gedichten geeft Willem een specifieke opsomming van deugden. Zo'n gedicht is 33. Van dominus waarin wordt uiteengezet welke zeven deugden een goede heer moet bezitten. Hij noemt discrecio (oordeelkundigheid), obediencia (gehoorzaamheid, onderdanigheid), misericordia (barmhartigheid), justicia (rechtvaardigheid), nobilitas (edelheid), veritas (waarachtigheid,

oprechtheid) en sapiencia (wijsheid). Aangezien de opsomming nu eenmaal afhankelijk is van de letters in dominus, levert het gedicht een deels andere opsomming op dan de traditionele. Maar ook het feit dat de deugdenleer wordt betrokken op een speciale groep mensen, kan er de oorzaak van zijn dat men hier alleen de cardinale deugden justicia en sapienciaterugvindt.

Ook 37. Vanden wijnvaet biedt een opsomming van in dit geval negen deugden: 'Schamelhede' (d.i. eerbaarheid, schandebesef, kuisheid*10), 'Milthede' (vrijgevigheid), 'Wijsheit', 'Stadicheit' (standvastigheid), 'Schoenheit', 'Ghelatenheit' (voorkomendheid, vriendelijkheid), 'Vrolicheit', 'Reynicheit' en 'Oetmoet'. Het kan hier eerder om wereldse (men zou haast zeggen hoofse) deugden gaan, dan om religieuze. Men herkent weliswaar de cardinale deugden van deprudentia en fortitudo, maar ook de hoofse deugd van de vrijgevigheid (largitas, largesse). En alleen de deugd van de ootmoed wordt in de sproke expliciet in religieus perspectief geplaatst. Aan de andere kant zouden bijvoorbeeld 'Schamelhede', 'Miltheit' en 'Oetmoet' opgevat kunnen worden als tegendelen van de hoofdzonden onkuisheid, hebzucht en hoogmoed.

De wereldse context is wat duidelijker in een sproke als 39. Vanden meerblade, waarbinnen deugden als 'Schaemte', 'Trouwe', 'Milthede' en 'Oetmoet' aan de orde komen. Deze deugden horen thuis in 'vrou Eren tempel' (vs.30 e.v.). In de sproke hekelt Willem de vleiers die zich een plaats aan de hoven van de clerus en de heren hebben verworven. Hij vergelijkt deze lieden met plumpebladen, die (als het ware door gebrek aan inhoud en gewicht) komen bovendrijven. De toonzetting in dit gedicht is die van de wereldse lering. Niettemin plaatst de spreker de tekst in een breder religieus kader, als hij begint over de tweespalt tussen hoogmoed en nederigheid (vs.4-19 en 117-120).

De sproke 64. Van die achte salicheiden, geënt op de zaligsprekingen (Mattheüs 5:3-12), biedt ook een opsomming die men tot de deugden zou kunnen rekenen, hetgeen ook niet geheel ongebruikelijk was.*11 Zodoende kunnen als deugden aangemerkt worden: 'arm zijn van gheeste', 'vreedsaemheit', het bezitten van 'goeder herten reyn', 'sachtmoedicheit', het bewenen der zonden, barmhartigheid, 'hongher lyden ofte smacht Om der gherechticheden staet' en het lijden onder 'persecuci'. Het is echter niet zeker of het echt Willems bedoeling was een opsomming van deugden te geven: alleen 'sachtmoedicheit' wordt in vs.118 als 'doecht' aangemerkt.

Tenslotte is er nog 41. Van seven doechden der minnen. In deze sproke worden deugden opgesomd, die in feite (op één uitzondering na) fungeren als het tegendeel van de zeven hoofdzonden. Willem noemt: 'Schamelheit' (versus onkuisheid), 'Miltheit' (versus hebzucht/gierigheid), 'een reyne hoefsche mont' (geen parallel), het vermijden van 'hat' of 'nijt' (versus toorn en afgunst), 'Soberhede' (versus gulzigheid), 'volbrenghen vanden wercken' (versus traagheid) en 'Oetmoede' (versus hoogmoed).

Nergens vindt men de drie goddelijke deugden en de vier cardinale deugden, zoals vastgelegd in de kerkleer, tezamen in één sproke bijeen. Wel treft men deze deugden verspreid over het oeuvre aan.*12 De aandacht voor de deugden geloof, hoop en vooral liefde is redelijk groot. De deugden temperantia, fortitudo en prudentia komen echter niet vaak aan bod. Met name het vrijwel ontbreken van fortitudo in de zin van kracht of dapperheid valt goed te verklaren vanuit Willems visie op ridderschap en strijd (zie par.6.1.). Wat meer aandacht krijgt fortitudo in de betekenis van standvastigheid, in het bijzonder in 53. Van gheduricheit. Overweldigend is daarentegen de aandacht die Willem heeft besteed aan de deugd van de justitia (zie par.6.8.).

Bezien we nog kort de drie theologische deugden. Over het geloof zegt Willem in 58. Vander heiligher kercken dat Christus kerk en priesterschap instelde om het geloof van de mens in stand te houden (vs.4-11), zoals hiervóór al bleek. Een bijzondere gedachte werkt Willem uit in 81. Vanden sloetel aan de hand van de Petruslegende. Ware de vluchtende Petrus niet naar Rome teruggekeerd op aanwijzing van Jezus, 'Tghelove waer thants te niet ghebleven' (vs.161). De gedachte is dat met Petrus het pausdom en het priesterschap - door Christus aan hem verleend - teloor zouden zijn gegaan.*13 Het is, aldus 97. Vander drierehande staet der werlt, vervolgens de taak van de clerus 'Om tghelove voort te stercken Onder tfolc' (vs.124-125). Het geloof dat gesterkt moet worden betreft dan onder meer het geloof in één God (4. Van den X gheboeden) en in de H. Drievuldigheid (14. Een notabel).

Zonder geloof is er geen hoop op genade, stelt Willem in 79. Vanden zekeren hope, ergo, zonder geloof geen genade: 'Sonder ghelove is hope dier Ende oec te crighen ombereyt' (vs.60-61). Willem zet dan uiteen dat het credo de christen steun biedt in het geloof. Het zijn de twaalf geloofsartikelen, 'die wy sullen Gans gheloven ende oec vervullen Mitten wercken der ghelove' (vs.65-67). Hieruit blijkt dat geloof alléén niet voldoende is: het geloof moet ook in praktijk worden gebracht. In 40. Vander gheboorten Christi stelt de spreker dat geloof en heil onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden: 'Die niet en gheloeft des rijckes heil, Ten wert hem nymmermeer te deyl' (vs.15-16). De Bijbel toont hoe men in de hemel moet komen en sterkt het geloof: 'mitter scrite machmen bewisen Wattie wech ten hemel sy, Op dat wy loven sonder twy' (90. Vanden figure vanden mensch, vs.138-140). God laat verder wonderen geschieden om de mensen in hun geloof te sterken, zo meent Willem in 84. Vanden sacramente van Aemsterdam, als hij over de wonderen rond de hostie spreekt: 'Dit teyken hevet God ghedaen, Dat wy sullen buten waen An hem gheloven' (vs. 340-342). In 70. Van ses articulen der werlt laat de spreker een pessimistisch geluid over zijn tijd horen: hij bespeurt dat men traag wordt in het geloof en vreest dat de doomsdag nadert (vs. 69-70). De traagheid (een hoofdzonde) schuilt erin dat men zich weinig meer aan Christus' leer van caritas en rust gelegen laat liggen en men zich overgeeft aan hoogmoed, twist en strijd.

In par.7.2.10 zal, in het kader van de genade, aandacht worden besteed aan de deugd van de hoop. De mens mag, hoe zondig hij ook is, de hoop op genade nooit verliezen. Vergeving van zonden is te allen tijde mogelijk. In 98. Vanden XL daghen zegt Willem hierover onder meer: 'Ende oec soe en sellen wy niet wanhopen, Want Goods ghenade is altoes open: Soe wye wanhoept, dat is een dwaes' (vs. 149-151). Grotendeels aan geloof en hoop gewijd is 79. Vanden zekeren hope. In vs.29-54 zegt de dichter dat als men in goede hoop op genade leeft, men zijn ziel 'in Goeds gheleyde' geeft. De beloning zal de hemel zijn. Maar wie zich aan wanhoop overgeeft, geraakt in de macht van de duivel en sterft in ongenade.

Op het punt van de caritas, de liefde voor God en de medemens, zegt Willem in 46. Van twifel: 'Hi is salich ende wel ghesint, Die sonder twifel Gode mint' (vs.35-36). En in 40. Vander gheboorten Christi heet het: 'Wy moeten broederlijcke min Bewisen onsen evenkersten' (vs.78-79), en als we dat niet doen dan zal dit ons bij het Oordeel aangerekend worden. Zonder omhaal verklaart hij in 60. Dit is van scheyden dat wie de caritas beoefent door God voor de hellestraf wordt behoed (vs.88-90). En Willem acht het de taak van de clerus om 'Tfolc te houden in caritaten Mit hoerre leringhe' (97. Vander drierehande staet der werlt, vs.130-131).

De zonden van woeker en hebzucht worden in 80. Vanden woeckenaer afgezet tegen de deugd van de christelijke naastenliefde. Willem betoogt er dat men zijn medemens uit naastenliefde onbaatzuchtig moet bijstaan, niet om er zelf (financieel) beter van te worden (vs.67-72). Tenslotte is er de sproke 106. Van karitas die aan de christelijke naastenliefde is gewijd. In de inleiding kondigt Willem onder meer aan het over twee aspecten van de minne te gaan hebben. De ene soort van minne is de liefde tot God, eerste en hoogste van de tien geboden die Mozes ontving. De andere minne, 'ons ter salicheit' (vs.55), is tot ons gekomen via Christus' leer: 'Opdat wy hier in minnen leven Malc mit anderen sonder sparen, Of wy ghemene broeders waren' (vs.56-58). Beoefenen wij deze tweeledige liefde niet, dan verliezen we daar de hemel mee:

Men soude een kemel lichter jaghen

Doer een naelde sonder sneven,

Dan hem ten eweliken leven,

Die Gode in minnen niet en dient. (106; 66-69)

God schiep Adam en stelde hem (in Zijn goedheid) alles ter beschikking, vervolgt de dichter; het enige verbod gold de boom der kennis, opdat Adam in God zijn meester zou erkennen. Nadien offerde Christus zich uit liefde voor de mensheid op. Om dit alles moeten wij God liefhebben, 'Of sijn rijk der ewicheit Wort ons ten jonxsten daghe wederseit' (vs.95-96). Ook op het punt van de naastenliefde stelt Willem zich strikt op:

Wy moeten hier mit herten reyne

Ganselijc sonder versten (uitstellen)

Minnen onsen evenkersten,

Of ewelijc sijn verscoven (verstoten)

Uten hemelrijc hier boven. (106; 114-118)

Willem trekt een vergelijking tussen de hemel en een hoffeest: het mishaaft de gastheer als de gasten onderling ruzie maken. De gastheer (God) nodigt weliswaar iedereen uit, maar alleen de goeden komen binnen om zorgeloos feest te vieren. De dichter concludeert: ook al bent u rijk, welgeboren, krachtig, machtig en dapper, u moet deugdzaam leven. We moeten geen oude vetes ophalen en wraak nemen, maar daarentegen juist vergevingsgezind zijn, en dankbaar voor de macht die God heeft verleend. Willem moet evenwel vaststellen dat de praktijk anders is:

Want heren worden wreet in macht,

Ende onder hem, van grade te grade,

Soe rijst nijt ende onghenade,

Overdaet ende groot ghevecht.

Men schuwet reden ende recht,

Der doot hebben wy cleynen ducht;

Hoveerde is doer die werlt ghevlucht (106; 184-190)

Van liefde geen spoor, hoezeer God die ook boven alles stelt. Maar Willem waarschuwt de zondaars onomwonden: 'Wye in nyde leven hier, Dien wert bereyt een ewich vier [...] Die ghene, die minne van hem wisen, Sijn buter salicheit gheseten' (vs.203-204, 222-223). De liefde is God welgevallig en zuivert ons van zonden; 'Wye minnet, hi wert salich vonden' (vs.216). Het principe van de naastenliefde is: wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet (vs.231-232). In zijn slotwoord spreekt Willem zijn publiek aan: gij hoge heren, edele vrouwen, priesters en clerken, het is uw plicht als herders, over de schapen aangesteld, om recht te doen en het volk deugden bij te brengen. Hij roept zijn publiek op tijdig het leven te beteren (vs.247).

Zonden

Zoals gezegd komt men het begrip zonde*14 bij Willem zeer regelmatig tegen, en ook de hoofdzonden komen bij hem geregeld aan bod. Willems behandeling van de zonden in het algemeen en de hoofdzonden in het bijzonder heeft uiteraard weer alles uit te staan met zijn aandacht voor het zieleheil. Kernachtig formuleert Willem het in 40.Vander gheboorten Christi: 'Die sonden is een ewich doot' (vs.140).*15 Willem laakt de zondaars die er allemaal niet zwaar aan tillen en nog over hun zonden opscheppen ook. Hij zegt in 109.Vanden vier cussen: we horen elke dag

Hoe deen den anderen doet ghewach

Van horen sonden in taveerne,

Of optie strate thoren schaerne (om gekheid te maken)

So thyen si malcander an (vertellen)

Elck dat hi bedencken can,

Dobbelen, drincken, overspel,

Om datmer veel om lachen sel (109; 158-164)

In 6.Van VII punten die wy voer oghen hebben soudē besteedt Willem onder meer aandacht aan de vier uitersten*16 en komt hij op zeker moment te spreken over de hellestraf (vs.146-156). De wereld biedt de mens allerlei zondige genoegens aan en maakt hem blind voor de gevolgen voor het zieleheil. Het aardse bestaan lijkt vol beloften, maar het mondt uit in een anticlimax. Naakt wordt de mens uit de wereld verwijderd; het lichaam verdwijnt in een kist en de ziel van de zondaar staat 'met lege handen'. De eeuwige hellestraf zal zijn deel zijn. Is de zondaar eenmaal in de hel beland, dan kan geen zielmis meer baten, zo stelt de dichter vast in 13.Vanden vrouwen die hoer kuken wachten:

Tyden wy opter papen singhen, (vertrouwen)

Off op die clocken die clinghen,

Off twywater dat sy wyen,

Daer die ziele mede te vryen

Nader tijt, soe ist al verloren (13; 59-63)

In bedoelde sproke wordt een vernuftige analogie uitgewerkt. Willem vertelt het volgende exempel: vrouwen zijn altijd ingenomen met jonge kuikens in het voorjaar. Ze gaan er mee naar buiten, maar

verdelen hun aandacht over de kuikens en het spinwerk. Als de vrouwen teveel met hun aandacht bij het handwerk zijn, vangen kraaien of eksters onherroepelijk kuikens. Als de vrouw het bemerkt, is het al te laat: het baat niet meer als ze met stenen of stokken gaat gooien. De vrouw staat hier voor de mens, het kuiken voor de ziel, de kraai of ekster voor de duivel en het stenen en stokken gooien voor de zielmis. Als de mens teveel aandacht besteedt aan wereldse zaken, dan wordt de met zonden beladen ziel door de duivel gegrepen. Een zielmis baat dan niet meer. Denkt men daarentegen wel tijdig aan het zieleheil, dan heeft de mens in het vagevuur baat bij de zielmis, zo licht Willem toe.

Achter de zonden steekt in feite de verleidingskracht van de duivel; Willem noemt hem in 21. Vanden doemdaghe ende van sterven en 104. Vanden lichte 'alder sonden vader' (vs.99 en vs.52). Het is de opzet van de duivel om zoveel mogelijk zielen in de hel te doen belanden. Willem wacht zich er echter steeds wijselijk voor om de schuld van alle zonden bij de duivel te leggen. De duivel brengt in verzoeking; maar het is de mens die de keuze maakt.

In 95. Vanden avontmael wordt onomwonden vastgesteld dat de hemel voor de zware zondaar niet bereikbaar is vooraleer hij zich van z'n zonden heeft bevrijd (vs.191-196). Het is derhalve noodzakelijk dat de zondige mens tijdig tot inkeer komt en berouw toont, zo blijkt in 84. Vanden sacramente van Aemsterdam, waarin Willem over de zondaar zegt: 'Al waren sijn sonden noch soe groot, Heeft hi berou voer sinen doot, Hi comter mede tot ghenaden' (vs.52-54). De zondaar heeft dit te danken aan Christus die is 'ghestorven Den bitteren doot ant cruus alleyn Voer die sondaren al ghemeyn' (25. Dat ewangelium van Paeschen, vs.2-4).^{*17} In geval van berouw vergeeft God onze zonden; Willem haalt in 91. Van twee bomen het voorbeeld van Maria Magdalena aan^{*18}:

Daer was Maria Magdaleen,

Een sondich wijf ende zeer besmet,

Hoer berou ende hoer ghebet

Dwoech die sonden weder ave.

Dat God die sonden niet vergave, (Als...)

Soe soudon wy alle verloren bliven (91; 152-157)

In 47. Van drierehande staet van heren strekt koning David tot voorbeeld (vs.26-29). In 104. Vanden lichte wordt benadrukt dat men zonder berouw en penitentie geen genade verkrijgt (vs.177-185). Voor het verkrijgen van vergiffenis zijn de sacramenten onontbeerlijk. De biecht is het genademiddel om zich van doodzonden te ontdoen.^{*19} Willem zegt in 64. Van die achte salicheiden:

Hier om rade ic elken sonder,

Dat hy te tijt sijn sonden claghe,

Ende en houdes niet ten lesten daghe;

Want die doot comt al onverhoet. (64; 150-153)

Men moet zich er niet voor schamen de zonden op te biechten aan de priester, zegt Willem in 98. Vanden XL daghen (vs.42-57). Evenmin moet men vrees hebben voor de zwaarte van de penitentie in geval van grote zondigheid (vs.57-72). Het is bovendien van belang dat men

regelmatig biecht, zolang alle zonden de mens nog helder voor de geest staan, zoals blijkt uit¹. Van den testament (vs.191-197). Men moet zich niet alleen van begane zonden reinigen met de sacramenten, men moet zich tevens voornemen om niet meer te zondigen. Dit zet Willem uiteen in 79. Vanden zekeren hope (vs.228-233). Als men zich eenmaal bekeert, dan vergeeft God snel: 'Hy mach corter veel vergheven Dan heeft gheduert een sondich leven' (113. Vander bedevaert, vs.51-52).

Uiteindelijk heeft de mate van zondigheid niet alleen repercussies voor het persoonlijke heil, maar ook voor het heil van de (christelijke) wereld. Ware de wereld vrij van zonden, dan zou men Gods wraak niet hoeven te vrezen. Maar de spreker toont zich in 35. Vander wrake Goedsweinig optimistisch op dit punt: 'Als die werlt in sonden rijst, Soe is te duchten ende tontsien, Datter wrake off sal gheschien' (vs.18-20). Daarop geeft hij enkele historische en actuele voorbeelden.

Tot slot zij hier een aardige gedachte vermeld, die Willem uitwerkt in 116. Hoe doude jonc willen wesen. De spreker gaat uit van de wens die veel ouderen koesteren: zij zouden graag weer jong willen zijn. Willem ziet weinig heil in dit verlangen; zoals vaker identificeert hij jeugd met zondigheid. Hij laakt het verlangen om weer jong te zijn vanwege het achterliggende motief: om de zonden die men heeft nagelaten alsnog te kunnen begaan. Er zijn ouderen die zich niet schamen over hun jeugdzonden, ja, die ze nog zouden willen herhalen en verdubbelen ook. Willem vraagt zich niet zonder zorg af hoe God over dergelijke mensen zal oordelen. Is het niet beter om oud te zijn in plaats van jong? De dichter draagt allerlei argumenten aan: ook al wordt men weer jong, ouderdom en dood blijven onafwendbaar. Bovendien kan men ook het risico lopen jong en in zonde te sterven. Iemand heeft het bijzonder goed getroffen als God hem de gelegenheid geeft om in z'n ouderdom zijn zonden te betreuren en zich tot de deugd te wenden. Wie als oudere gegronde hoop mag koesteren op hereniging met zijn Schepper, die zou toch wel dwaas zijn als hij die hoop weer wilde verspelen, door twintig of dertig jaar jonger te willen zijn? Wie weet dat een trouwe Vader op hem wacht, gaat liever voorwaarts dan achterwaarts. Uiteindelijk zal men niet graag één dag van de hemelse zaligheid prijsgeven voor duizend jaar op aarde. Willem komt met een verdienstelijke scheepvaart-vergelijking: wie tijdens het zeilen de wind goed weet te verdelen en door Gods hulp gesteund wordt, komt in een goede haven terecht. Maar zij die geen kou willen verdragen en alleen voor hun plezier varen, krijgen vaak tegenwind of lopen aan de grond. Wanneer iemand in een veilige haven terechtkomt, dan is hij dwaas daar weer uit te willen, zoals de ouden die weer jong willen zijn. Willem trekt een nog treffender vergelijking: wie genezen is verlangt niet naar z'n ziekte terug, dus waarom zou een oud mens verlangen weer jong te zijn (vs.189-190)? De dichter stelt kortom: de jeugd lijdt aan de ziekte der zonde, terwijl het ouder worden gezien en gebruikt moet worden als een genezingsproces. Met de dood en de mogelijkheid van een veilige haven voor ogen moet de mens zijn zonden betreuren en de deugd beoefenen.

Niet steeds expliciteert Willem wat onder zonde verstaan moet worden, zoals hij dat ook niet bij de deugd deed. Zonde is evenwel een wat vastomlijnder begrip, en vaak valt wel te herleiden op welke zonde(n) bedoeld wordt. In een gedicht kan in feite gerefereerd worden aan een aantal min of meer samenhangende zonden en deugden. In 11. Dit is van beschermen - op zich een vrij eenvoudig voorbeeld - laakt Willem de praktijk van het 'beschermen' (kaalplukken) door de ridderschap. Over het beschermen zegt hij: 'Tis met sonden soe besmet' (vs.103). Op welke zonden hij doelt moet tot op zekere hoogte herleid worden. Het kaalplukken behoort natuurlijk tot de hoofdzonde van de

hebzucht. Tevens zal het verbod op stelen worden overtreden. Het niet-beschermen van weduwen en wezen behoort tot de roepende zonden. Verder is er een gebrek aan 'Ontfarmen ende gherechticheit' (vs.157). De deugd van de justitia wordt dus geweld aangedaan en het ontbreekt de zondaars aan barmhartigheid, essentieel onderdeel van de caritas.

Hoofdzonden

De geloofsleer onderscheidt diverse categorieën zonden. In de eerste plaats is er de erfzonde die met de doop wordt afgewassen - Willem refereert kort aan de erfzonde als hij in 40. Vander gheboorten Christi spreekt over 'Die eerste wortel onser sonden, Mits Adams daet' (vs.11-12).^{*20} Verder zijn er de dagelijkse of vergeeflijke zonden (de venialia), die door middel van bijvoorbeeld gebed of communie reeds vergeven worden. Vergeeflijke zonden alleen kunnen de mens niet verdoemen; ze worden uitgeboet in het vagevuur.^{*21} Verder kent de geloofsleer een paar groepen zware zonden. Naast de vreemde zonden, de roepende zonden en de zonden tegen de Heilige Geest^{*22} zijn er de zeven dood- of hoofdzonden (de peccata mortalia). Het betreft: hoogmoed (superbia), hebzucht of gierigheid (avaricia), onkuisheid (luxuria), woede of toorn (ira), gulzigheid (gula), nijd of afgunst (invidus) en traagheid (acedia).^{*23} Overtreding van de tien geboden geldt ook als doodzonde; diverse overtredingen zijn verdisconteerd in de hoofdzonden. Kennis van de hoofdzonden en de tien geboden werd van elke leek vereist in verband met de biecht.^{*24}

De tien geboden zijn hiervóór al behandeld. Beperkt men zich tot de hoofdzonden, dan blijkt dat Willem aanmerkelijk meer aandacht heeft besteed aan de zonde van de hebzucht^{*25}, dan aan welke van de zes andere doodzonden^{*26} ook. Dit is opvallend, zeker als men bedenkt dat hij het nóg vaker over hebzucht heeft zonder het begrip 'ghiericheit' te gebruiken (bij omkoping, simonie etc.).

De hoofdzonden komen bij Willem soms als groep aan bod. In verschillende sproken behandelt hij het thema 'jeugd versus ouderdom'. De jeugd kenmerkt zich door onbesuisde zondigheid. De jongelingen die het erg bont maken, lopen zelfs het gevaar te sterven vóór hun tijd, zonder gelegenheid te krijgen om in de ouderdom tot bezinning te komen. Willem spreekt in³². Vanden ouden ende vanden jonghen over zulke zondige jongelieden:

Hoveerde, ghiericheit ende nijt

Hebben menighen man verslaghen,

Eer hi quam ten ouden daghen.

Overaet ende overdranck,

Luxurie sonder groet bedwanck,

Vele te waken boven reden,

Haesticheit, onnutte zeden,

Dit sijn al punten ende zaken,

Die selden totter oude raken.

Wye totter oude comen sel,

Hy moet hem eerst regieren wel, (beheersen)

Te maten eten ende drincken,
Ende sinen God daer in bedincken,
Ende niet te langhe toornich sijn.
Gramschap is een quaet venijn

[...]

Hier om soe sullen wy ons versinnen
Ende mitter jongher joecht beghinnen

Te leven om een salich ende. (32; 122-136 en 141-143)

Hoogmoed, hebzucht, afgunst, gulzigheid, onkuisheid en toorn zijn de hoofdzonden die expliciet genoemd worden. De traagheid wordt niet vermeld maar wel geïmpliceerd: de jongelingen zijn traag in de zorg voor hun zieleheil, nalatig in het vervullen van hun godsdienstplichten. Willem beweert niet zozeer dat God de jeugdige zondaars vroegtijdig uit het leven wegneemt; eerder wil hij beweren dat de hoofdzonden het lichaam reële schade toebrengen.*27

In 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten komt Willem te spreken over hoogmoed, afgunst en hebzucht (een vaker voorkomende trits), die de mens naar de hel leiden:

Den pat, diemen ter helle gaet,
Dats hoverde ende nijt,
Daermen bi vallet ende glijt,
Ende nerghent vast gheleide en heeft
Te comen daermen ewich leeft.
Die ghiericheit maect ons oec den pat,
Die altoes vuyl is ende glat;
Want hoveerde, nijt ende ghierichede
Die en wercken salicheit noch vrede. (111; 34-42)

In het titelloze tweede gedicht hanteert Willem nogmaals de trits hebzucht, hoogmoed en afgunst. Door deze zonden verliest men volgens Willem het wereldse aanzien en Gods genade:

Dus en groeit in geenre stede
Quader venijn dan gierichede
Boven maten voel te plegen,
Daer is hoveerde in gelegen;
Die nijt die woenter vaste bi,
Der heren naem verdonckert si;
Eer ende orbaer, Gods hulde,

Verliest men al bi horen sculde (2; 197-204)

De meest uitgebreide aandacht aan de hoofdzonden als groep schenkt Willem in 58. Vander heiligher kercken, waar hij klaagt dat de clerus niet meer leeft naar de eigen leer. Vele geestelijken maken zich schuldig aan doodzonden, en Satan steekt erachter. Het eerste waaraan de clerus zich schuldig maakt is 'Hoveerde' (vs.89): de geestelijken willen thans een grote staat voeren. De tweede zonde is een combinatie van afgunst en woede; de geestelijken dragen scherpe messen en andere wapens 'Die sy niet schuldich en sijn te draghen' (vs.109). De derde zonde is 'Ghierichede' (vs.123): de geestelijkheid spreidt een schaamteloze inhaligheid ten toon. Voorts is er sprake van 'Symonye' (vs.137). De clerus verkoopt geestelijke goederen en onttrekt daarmee geld aan de armenzorg. Willem constateert: 'Nu is ontfarmicheit verstorven Ende karitaet in hem bedorven'(vs.145-146). Dat brengt hem bij het volgende punt: 'Onghenade' (vs.155). De clerus kent geen barmhartigheid meer, tenzij men ervoor betaalt. Als zesde hoofdzonde noemt de spreker 'Oncuyscheit' (vs.163). De geestelijken brengen het armengeld naar 'wanckelen wiven' (vs.168):

Dat is der kerken groot verdriet,

Dat Lijskijn, Trijskijn hebben verworven

Tgoet, daer God om is ghestorven

Oetmoedelijc anden cruus. (58; 170-173)

De schaapherders ontpoppen zich als wolven. De clerus is 'gulsich ende traech' (vs.183) geworden. Maar, zegt Willem, ook al is de clerus zondig, dit tast nog niet de kracht van kerk, leer en sacramenten aan: 'Al saeytmen uut enen argen korve, Twaer quaet dat dat saet bedorve' (vs.205-206). Kennelijk stak de vrees regelmatig de kop op dat de sacramenten van de zondige priester geen waarde hadden en niet bijdroegen tot het zieleheil der ontvangers. Troelstra merkt op dat de kerk officieel het volgende standpunt innam: 'In den bedienaar van het sacrament werd alleen geëischt, dat hij de bedoeling had om te doen, wat de Kerk deed; op zijne persoonlijke verhouding tot God kwam het niet aan'.*28 Zelfs al leed de priester een uiterst zondig leven, dan deed dat niets af aan het sacrament. 'Toch werden er stemmen vernomen, die iets anders leerden. Geert Groote waarschuwde er tegen, om de mis of ander 'ambacht' bij te wonen van een priester, die openbaarlijk in ontucht leefde'.*29 Willem uitte wel kritiek, maar nam uiteindelijk het officiële kerkelijke standpunt in:

Elcman volghe sijns priesters woorde,

Ende dwing hem selven totter doecht,

Int leste wort hire by verhoecht

Ende van sonden oec ontladen. (58; 230-233)

Alle zeven hoofdzonden zijn in de sproke de revue gepasseerd, aangevuld met simonie (een vorm van hebzucht) en onbarmhartigheid (een gebrek aan caritas). En op iedere begane hoofdzonde stond volgens de leer een penitentie van zeven jaar, zo blijkt in 102. Een disputacie: 'Voer elke hoeftsonde seven jaer Sellen si penitencie lyden hier, Of daer na int veghevier' (vs.130-132).

Hebzucht

Als men kijkt naar de behandeling van de afzonderlijke hoofdzonden, dan valt op dat hebzucht veelvuldig ter sprake komt, zowel in werelds als in geestelijk perspectief - voor zover die twee bij Willem te scheiden zijn (zie ook par.6.5.).

Het Westers Schisma moet volgens Willem in 35.Vander wrake Goeds (vs.95-98), 73.Dit is vander ghiericheit (vs.133-137) en 70.Van ses articulen der werlt onder meer aan hebzucht en simonie geweten worden. Hij expliciteert:

Die dopen souden ende wyen

Ende tghemene volck ten hemel wisen,

Die rapen vast mit groten pisen (hoeveelheden)

Der kercken goet in horen sack. (70; 184-187)

Willem maant eenieder aan vrijgevig te zijn, want 'Miltheit taemt wel byden heren, Sijn si papen ofte leec' (73; 236-237).

In 43.Vanden rijcken vrecken vaart Willem heftig uit tegen de gierigheid, en hij plaatst dit ook in een religieus perspectief:

Ons seit een man van wisen leer,

Dat God den vrecken wil verhoghen

Alsmen een ezels hoeft sal moghen

In een hallincsbuerse sluten;

Ende sel hi daer nae bliven buten

Ter salicheit, soe ist qualic ghevaren (43; 24-29)

De vergelijking is niet van humor gespeend. De vrek zal zalig worden op de dag dat een ezelskop in een klein beursje voor hellingen past; dus nooit. De dichter waarschuwt de vrek ervoor dat hij zijn bezittingen bij z'n dood moet achterlaten en dat God de dood ieder moment kan toezenden (vs.31-33).^{*30} Men heeft het aardse goed immers slechts in leen. En Willem acht het hoogst onverstandig als de vrek 'mit gheleenden goede Verdient die ewighe duusterheit' (vs.76-77). Hij maant de vrek om aan zijn zieleheil te denken, en aan de vrijgevigheid die God verlangt.

In 83.Hoemen voer die eere gaet schulen plaatst Willem de hebzucht in bijbels perspectief als hij in vs.203-214 de gelijkenis van de arme Lazarus en de hebzuchtige rijke man parafraseert (Lucas 16:19-31). De dichter voegt er aan toe:

Wy souden schulen voerden bosen,

Die ons brenct tot sulker nosen, (verdriet, schade)

Dat wy versumen ewich goet,

Dat God den sinen gheven doet

Soe mildeliken sonder ghetal.

Ten jonxsten daghen, daermen sal

Alle wercken openbaren,
Sonder lichten ofte zwaren

Soe sieter elck sijn oerdel blycken (83; 215-223)

De hebzuchtigen staat dan een veroordeling tot de hel te wachten. Eenzelfde conclusie wordt in 87. Vander avontuer getrokken met betrekking tot de hebzuchtige mens: 'Die sel mitten ewighen ban Inder hellen gront verslinden [=verzwolgen worden]' (vs.287-288). Het is Lucifer die de hebzuchtigen aan zich bindt, blijkt in 102. Een disputacie: 'Lucifer die helptse binden, Die ghierighe' (vs.24-25).^{*31} De duivel doet dit in een poging zoveel mogelijk zielen van het licht af te houden, dat hij zelf ook eeuwig moet ontberen. Met het nodige pessimisme wordt gesteld:

Nu is die menscheit alsoe cranc,
Si en can hoer selven niet bewaren, (beschermen)

Lucifeer mit sijnre scharen

En brencse totter ghierichede

Ende oec tot anderen sonden mede,

Al daer die ziel om blijft ghewont,

Op datse God ter lester stont

Van sinen aenschijn sel veryaghen

Ende wisen totter helscher plaghen, (kwelling)

Die sonder eynde is ende zwaer. (102; 56-65)

Hoogmoed

Hebzucht is bij Willem meer dan hoogmoed de wortel van alle kwaad.^{*32} Wel komt na de hebzucht de hoogmoed, samen met nijd, vervolgens het meest aan bod. De verpersoonlijking bij uitstek van de hoogmoed is natuurlijk de opstandige engel Lucifer, die in de hel stortte, zoals onder andere aangegeven in 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven:

Dus is hi alder sonden vader,

Out van daghen ende quader

Dan doe hi vel om sijn hoveerde

Uten hemel doer die eerde

Inder hellen gront beneden. (21; 99-103)

Door de eerste daad van hoogmoed is het verschil tussen deugd en zonde in feite ontstaan, betoogt de spreker in 81. Vanden sloetel: 'Want die scriftuer tughet mi vry, Dat hoveerde inden hemel quam, Ende maecte wech [=wig] ende dam Twisken archeit ende doecht' (vs.44-47). Ook in 62. Van rechtighen rechters betoogt Willem dat hoogmoed de eerste zonde was, waar Lucifer om ten val kwam (vs. 57-60). Daarom, zo voegt Willem toe, zal het op aarde ook nooit aan hoogmoed en

afgunst ontbreken. Wie hoog wil stijgen, zal diep vallen, meent hij elders, 'Want hi slacht nae Lucifeer, Die om hoveerde viel soe seer' (39.Vanden meerblade, vs.117-118).

Hoogmoed komt verder bij Willem voor in de context van oorlog en strijd, zoals in 4.Van den X gheboeden, waarin hij waarschuwt dat God zich zal wreken op 'wie den strijt mit onrecht sceert [=verordent] Sonder noet om sijn hoveerde' (vs.304-305). In 70.Van ses articulen der werltmoet de dichter mismoedig vaststellen dat 'Hoveerde, werringhe ende strijt' aan de orde van de dag zijn bij de papen en de heren (vs.75-77). Ook in verband met de Hoekse en Kabeljauwse twisten moet een dominante rol van de hoogmoed worden vastgesteld. In 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen stelt Willem ondubbelzinnig: 'God, die anden cruce stoet, Die heeft hoveerde zeer verwaten' (vs.156-157). Ootmoed zou de mens sieren. In 66.Van drierehande lyden komt in verband met de twisten eveneens de rol van 'nyde' en 'hoveerde' ter sprake (zie vs.169-210). Slechts in één geval lijkt Willem de hoogmoed in verband met de strijd iets positiever te benaderen, als hij het heeft over de landsverdediging in 115.Van goeden ghedachte. Hij zegt dat hoogmoed geen waarde heeft, behalve als men zich dapper moet betonen op het slagveld (vs.85).

Ook in verband met opsmuk en pronkzucht brengt Willem de hoogmoed aan de orde, zoals in 6.Van VII punten die wy voer oghen hebben soudens waarin hij de ongebreidelde zucht naar 'Duer juweel of scone peerde' afkeurt (vs.83). Dat hij daarbij niet exclusief de adel op het oog hoeft te hebben, blijkt als hij in 97.Vander drierehande staet der werlt de hoogmoed van de clerus bespreekt:

Waermen weet die clesi comen,

Daer wilt al in feesten leven.

Oec heb ic die waerheit beseven,

Datse duerbair cleder draghen,

Daer toe ryden hoghe paghen (paarden)

In hoveerde, die God verboot. (97; 262-267)

Ook de 'huusman' kon zich aan hoogmoed schuldig maken, namelijk als hij de standsgrenzen wilde overschrijden: 'si climmen mit hoveerden, Ende elc wil anders beter sijn' (vs.334-335). Willem leert in de sproke dat de 'huusman [...] in hoveerde' niet hoger moet klimmen 'Dan sinen staet behoerlic es' (vs.228-231).

Een uitgebreider behandeling krijgt de hoofdzonde in 88.Van hoveerde. Willem pleit in deze sproke voor de caritas, de deugdzaamheid en de nederigheid ten behoeve van het zieleheil. De najagers van het 'aertsche slyke' (vs.28) houdt hij het lot van de hovaardige Lucifer voor. Alle hoogmoedigen en hebzuchtigen zullen dezelfde weg gaan. Een ieder zal rekenschap van zijn werken moeten afleggen tegenover God, die met het tweesnijdend zwaard der gerechtigheid zal oordelen. De hoogmoedigen zal Hij tot de onbeschrijfelijke hel verdoemen, en derhalve is het voor een ieder van het grootste belang om tijdig tot inkeer te komen en de hoogmoed af te zweren. Wat betreft het onderwerp sluit hier het volgende gedicht in zowel hs.H als hs.B tot op zekere hoogte bij aan: 89.Een ewangelie. In eerste instantie beschrijft Willem kort een stukje heilsgeschiedenis conform de kerkleer: Christus nam een menselijk lichaam aan, stierf voor ons de kruisdood, bracht Zijn Vader tot vergeving van zonden en bevrijdde de mens van de hel. De dichter voegt toe dat Christus' leer ieder ter zaligheid

moet brengen. Dan stelt hij: 'Hoveerde heeft hi meest verwaten, Want si is alder zonden moeder' (vs.25-26). De hoogmoed kent thans vele aanhangers. Jezus sprak evenwel: 'Wye hem vernedert hier int leven, [...] Dat hi mit Gode sal sijn verheven' (vs.34-36; Matth.23:12). De hovaardigen die in zonde sterven mogen met recht bang zijn, want God zal Zich wreken. Zij die zich verheffen zullen vernederd worden. God zal de nederigen beschermen en in de hemel opnemen. Het is wijs als de hooggeboren edelman ook buigt voor zijn minderen en hen groet. Het maakt hem er niet minder om. Als hij zich voor hoogmoed hoedt, dan zal het hem voor de wind gaan. Maar wie in hoogmoed blijft leven, zal onderop eindigen. Beide gedichten klagen de hoogmoed aan en hier lijkt Willem deze hoofdzonde als de meest ernstige*³³ en wijdverbreide te beschouwen. Vaardig laakt hij, in het perspectief van heil en hiernamaals, de hoogmoed en in zekere zin de daarmee verbonden wereldsgezinde hebzucht, terwijl hij vergezeld van enkele Schriftreferenties caritas en nederigheid propageert.

Afgunst

Het begrip 'nijt'*³⁴ keert regelmatig terug als Willem het heeft over (partij)strijd. Bijvoorbeeld in 52. Een exempel van partyen, waarin hij beschuldigend opmerkt: 'Die nijt is groot onder den heren' (vs.30). Een sententie moet de kwalijke gevolgen hiervan onderstrepen: 'Daer vrienden onderlinghe nijt wercken, Dat sy horen vyanden stercken' (vs.49-50). Willem roept uit: 'Wapen over die felle nijt, Die schiet [=plaats heeft] in steden off op tlant!' (vs.52-53). Willem besteedt de meeste aandacht aan de (te verbeteren) toestand in de wereld en het (te corrigeren) gedrag van de heren; slechts kort plaatst hij dit alles expliciet in een religieus perspectief, met de verzuchting: 'Die voer ons allen leet die smerte, Die moetet noch int beste voirsien!' (vs.56-57). De spreker maant in 81. Vanden sloetel zijn publiek 'Dat ons nijt noch ander werre Niet en brenghe vander rijck, Daer vruechd sel wesen ewelijck' (vs.76-78). Hier is de relatie tussen zonde en zieleheil evidentier. Willem klaagt in 106. Van karitas over de heren: 'Want heren worden wreet in macht, Ende onder hem, van grade te grade, Soe rijst nijt ende onghenade, Overdaet ende groot ghevecht' (vs.184-187). Maar de dichter waarschuwt even verder dat de 'nydighe' zal eindigen in het 'ewich vier' (zie vs.203-206). Hij stelt de minne, de caritas tegenover de afgunst.*³⁵ En als Willem het over de oorlog heeft in 120. Dat elc sinen meerren ontsiet, dan onderkent hij ook de hand van de duivel hierin: 'Die vyant sayter in sijn zaet; Hoverde, nijt ende onghenade Die wast soe starc by sinen rade' (vs. 96-98). In 62. Van rechtighen rechters tenslotte geeft de spreker aan om welke vier redenen het recht door rechters geweld wordt aangedaan: uit angst, uit liefde, om geld en uit afgunst/haat. Over dit laatste heet het:

Dat vierde punt dat is die nijt,

Daer Goods recht om wert versmaet

Mitten menighen inder tijt,

Om dat hi den ghenen haet [hi=rechter]

Die voer hem te rechte staet,

Al daer hi node yghens strijt,

Soe soect hi enen nauwen raet,

Aldaer sijn recht mede wert ontwijjt. (62; 145-152)

Woede

Als Willem bij het vijfde gebod is aanbeland in 4.Van den X gheboeden, dan introduceert hij in z'n formulering ook de hoofdzonden afgunst en woede: 'Ghi en sult in nyde noch in toren Nyemont slaen noch steken doot' (vs.280-281). In 32.Vanden ouden ende vanden jonghen verklaart hij: 'Gramscap is een quaet venijn Beyde den lichaem ende den sin' (vs.136-137). En Willem geeft in 82.Van ruste lucht aan zijn verontwaardiging als hij vraagt:

Waer sijn si die den heren raden

Manslacht ende groten toern,

Dat si dit bispel niet en horen,

Hoe wel den heren ruste voecht,

Op dat si hem keren ter doecht. (82; 92-96)

Moord, woede en onrust staan in dit gedicht in oppositie tot de rust, vrede en deugd die God welgevallig zijn. De hemel en God representeren de rust, de hel en de duivel vertegenwoordigen de onrust. De ziel zal tot de onrust gedoemd zijn als men op aarde geleefd heeft 'In toern, in nyde ende in hoveerden, In menichfoudelyken sonden' (vs.110-111). In 111.Ic bin al moede, ic wil gaen rusten wijst Willem erop dat zijn werk er steeds op gericht is geweest de juiste weg naar de hemel te wijzen. En die juiste weg bewandelt men 'Sonder nijt ende sonder toern' (vs.21).

Opmerkenswaard is de passage in 76.Vander rekeninghe waarin Willem kort aangeeft dat God de zondaars weliswaar straft en dat Hij zich op hen wrekt, maar dat daaraan geen toern of 'nijt' te pas komt: 'Want God en wreect mit ghenen toern. Had hi toern of nijt ghesmaect, Soe en waer sijn wesen niet volmaect' (vs.270-272). God kan niet in hoofdzonden vervallen omdat Hij perfect is.

Onkuisheid

Zoals hiervóór al bleek achtte Willem 'Luxurie sonder groet bedwanck' schadelijk voor de gezondheid (32.Vanden ouden ende vanden jonghen, vs.126). En in 48.Hoe man ende wijff sullen leven verzette hij zich tegen de visie op het huwelijk als een instituut voor 'geoorloofde onkuisheid': het huwelijk is niet bedoeld om 'Sijn oncuscheit te doen te bat' (vs.20).

Bij uitstek over de onkuisheid gaat de boerde 85.Vanden monick. Vooral clerici, gehouden aan het celibaat, moesten oppassen voor de luxuria.*36 Willem stelt in de proloog dat de gelegenheid de dief maakt en het vlees zwak is. Vrouwen kunnen maar beter geen gelegenheid geven, en 'enicheit' schuwen (vs.15), want de man geeft gemakkelijk aan de verleiding der zonde toe. De dichter voegt daar betekenisvol aan toe dat hij zijn eigen biechtvader niet zou vertrouwen 'In enicheit mit schone vrouwen; Want die vyant is naradich' (vs.24-25). Dan volgt het verhaal: een vrome Dominicaan die goed kon preken werd zo vaak door een edele schone maagd bezocht voor de biecht, dat hij voor de verleiding bezweek. 'Entie broeder diende hoir mit half sesse*37, Ende si verstont van sijnre lesse Tpater noster entie crede, Soe dattet wide van haren clede Begonde te vollen in die zyden' (vs.59-63). De gemeente begon kwaad te spreken. De broeder werd erg ongerust en was de wanhoop nabij, toen de duivel hem bezocht, die zich voordeed als een 'meester' met invloed bij de duivel. De duivel bood zijn hulp aan - in feite om wraak te kunnen nemen op de broeder, omdat deze het volk zo

bevreesd maakte voor de duivel. Hij toverde het geslachtsdeel van de monnik weg, zodat deze zijn onschuld kon aantonen: hij was nu nog platter dan een vrouw. Tijdens de preek ging de monnik vervolgens tekeer tegen de kwaadsprekerij. Om zichzelf van alle blaam te zuiveren, gooide hij zijn pij open. Daarop toverde de duivel z'n geslachtsdeel weer terug: groter en stijver dan ooit tevoren. De broeder werd door het kerkvolk vervloekt en mishandeld, en uiteindelijk voor dood weggedragen. In zijn slotwoord waarschuwt Willem ervoor om 'Te drincken heimelic ghelach' (vs.206). De slotverzen zijn scabreus:

Want vintmen meyskijns slap ghegort,
Ende sijn hem dan die hielen cort,
By enen cleynen orisoen (gebed)
Machmense opwert nighen doen;
Mar stolpelinghe vallen si node: (voorover)
Dat doet si sijn van herten blode.
Vellen si ontwee nose ofte mont, (kapot)
Therte en bleve niet ghesont;
Quetsten si knye of ellenboghe,
Soe en sijn si niet in goeden hoghe; (verheugd)
Ende want si aldus sijn vervaert,
Soe vallen si liever achterwaert,
Al wortet hem een deel te suer,
Dan si tlijf in davontuer
Setten of hoer zonde lede; (gezonde)
Want vrouwen hebben altoes gheerne vrede.*38 (85; 219-234)

Met andere woorden: er zijn meisjes die, op zoek naar seksuele bevrediging, maar al te snel bereid zijn hun kleren af te gooien en op hun rug te gaan liggen om de geslachtsdaad te verrichten. Zij zijn echter niet in voor alternatieve houdingen: ze vrezen zich te bezeren als ze zich op knieën en ellebogen laten vallen. Of dit wellicht iets te maken heeft met het kerkelijke verbod op alternatieve houdingen in het menselijke seksuele verkeer*39 - ingegeven door duivelse wellust en ongeschikt voor bevruchting -, is allerm minst duidelijk. Drijft Willem hier misschien de spot met de mate van religieuze principe-vastheid bij vrouwen: wel bereid tot het bedrijven van onkuisheid, maar afkerig van tegennatuurlijke posities op religieuze gronden? In elk geval kenmerkt 85. Vanden monick zich door een 'dubbele moraal': enerzijds functioneert de spreek, hoe vermakelijk ook, als waarschuwing tegen onkuisheid en de list van de duivel*40, anderzijds mag de spreek als grap worden opgevat en verlustigt ook de spreker zich in het scabreuze karakter van het onderwerp.

Gulzigheid

De mensen weten, in tegenstelling tot de dieren, vaak geen maat te houden, betoogt Willem in 4. Van den X gheboeden. En hij doelt dan onder meer op de hoofdzonde der gulzigheid: 'In gulsicheit ende in bosen seden Breken si hoers selfs natuere Ende Gods gebot ter meniger ure' (vs.72-74). Zoals hiervóór al is gemeld achtte Willem 'Overaet ende overdranck' schadelijk voor het menselijk lichaam (32. Vanden ouden ende vanden jonghen, vs.125). Naast het lichaam schaadt de gulzigheid ook de ziel, zo wordt duidelijk in 41. Van seven doechden der minnen: 'Gulsicheit is onbequaem Beyde der zielen ende den lichaem; Si hout den mensche in weldoen lat' (vs.119-121). Gulzigheid veroorzaakt traagheid in het beoefenen van de deugd. Naast hebzucht speelt ook gulzigheid een rol in het Westers Schisma, aldus Willem in 73. Dit is vander ghiericheit, waar hij over de clerus zegt:

Want sy spisen den lichaem

Gulseliken eerst van binnen,

Entan gaen si van buten winnen

Groten schat ende duer ghewade (73; 162-165)

Traagheid

De hoofdzonde der traagheid komt in de praktijk neer op nalatigheid in het vervullen van de godsdienstplichten.*41 In 70. Van ses articulen der werlt heeft Willem het erover 'Dat onse ghelove wert soe traghe' (vs.69). De traagheid schuilt in een gebrek aan caritas en een teveel aan hoogmoed, twist en strijd. De traagheid komt bij Willem verder onder meer ter sprake in 113. Vander bedevaert, waar gesteld wordt dat men tijdig berouw moet tonen, moet biechten en penitentie doen: 'Die traechlic comt in allen dinghen, Die sietmen selden verre springhen' (vs.71-72). Telkens als Willem erop wijst dat men tijdig moet gaan biechten (zie par.7.2.3.), dan waarschuwt hij eigenlijk voor de acedia, al zegt hij dat niet steeds met zoveel woorden.

Hiermee is de deugden- en zondenleer zoals die bij Willem naar voren komt behandeld. In vele sproken brengt hij in talloze variaties deugd en zonde ter sprake in verband met respectievelijk heil en verdoemenis. Tegelijkertijd trachtte Willem zijn gehoor vaak met een beroep op deugd en zonde aan te sporen tot actieve gedragsverandering, mede ter verbetering van het bestaan van velen op aarde. De voornaamste deugden worden bij Willem gevormd door de caritas en de rechtvaardigheid. De spreker onderkent de duivel als de eeuwige verleider en de mens als de schier onverbeterlijke zondaar. Willem stuurt telkens aan op tijdige bekering, berouw van zonden en beoefening van de deugd. Onder zonde kan de spreker dobbelen en drinken verstaan, maar de grote hoofdzonden vormen voor hem de trits hebzucht, hoogmoed en nijd. Dat juist deze hoofdzonden zo veelvuldig aan bod komen, kan goed verband houden met de elitaire samenstelling van zijn publiek. Als hij poneert dat de elite het goede voorbeeld zou moeten geven, dan zal regelmatig zijn eigen gehoor zich aangesproken hebben mogen voelen. Willems behandeling van deugden en zonden is niet moeilijk of geleerd, maar beperkt zich tot de essenties en sluit direct aan bij de eenvoudige geloofsleer voor leken. Het gaat hier om de deugden- en zondenleer van een onderlegde leek, die zich naar vermogen in het geloof verdiept had, en die zijn leer heeft bestemd voor en afgestemd op een publiek van eveneens goeddeels onderlegde leken.

7.2.7. Weldoen en goede werken

Regelmatig keert het begrip 'weldoen' in Willems sproken terug.*1 Onder 'weldoen' kan in het Middelnederlands worden verstaan: goede daden verrichten, deugdzaam leven, dapper zijn in de strijd, welvaren, een gunst of weldaad bewijzen.*2 In Willems sproken wordt het begrip, behalve in de betekenis van deugdzaam leven, ook specifiek gehanteerd. Uitgangspunt kan de algemene uitspraak zijn aan het slot van 38.Vanden ghesellen die ommeseylden. Willem zegt er dat eenieder op de dood moet zijn voorbereid:

Want nyemant tijt noch stont en weyt,

Hoe off waert hem sel gheschien.

Dus ist een wiselic voersien,

Die in weldoen ende in doghen

Tewighe leven heeft voir oghen. (38; 98-102)

Wie in de hemel wil komen, moet deugdzaam leven. Op de doemsdag wordt men namelijk beoordeeld op zijn 'wercken' (vs.244), blijkens 70.Van ses articulen der werlt. Het oordeel zal afhankelijk zijn van de vraag of men 'quaet off guet ghedaen' heeft (vs.246). Degenen die 'weldoen nu in horen tyden' (vs.250) mogen hoop koesteren op de hemelse zaligheid. Weldoen is hier kennelijk synoniem met 'goed doen', 'deugdzaam leven'.

Enkele malen wordt weldoen met rechtvaardigheid in verband gebracht. Zo spreekt Willem in 31.Van sterven over heren, clerken en patriarchen uit het verleden die 'weldoen talre best' achtten (vs.164). God spaarde hen en liet hen oud en grijs worden 'Om hoir grote gherechtichede' (vs.168, vgl. vs.170). In 68.Vanden spiegel wordt vanaf vs.116 het onrecht gelaakt: heren, vrouwen, baljuwen, schouten en schepenen wordt aangeraden het recht te handhaven. In zijn slotwoord laat Willem hier direct op volgen:

Elcman peynse in sijn jaren

Wel te doen, het sal hem vromen,

Want voerden rechter moetwy comen,

Die noch sel rechten onghespaert,

Ende nyemants danck noch myede gaert. (68; 150-154)

Er wordt opzettelijk een parallel getrokken tussen het aardse en Goddelijke recht. De oproep 'wel te doen' lijkt op weinig anders dan de eerlijke rechtsgang te kunnen terugslaan. In 101.Hoe die heren eerst quamen wordt vervolgens uiteengezet dat de heren zo'n 700 jaar na Noach het zwaard hebben ontvangen en als handhavers van het recht werden aangesteld. Willem meent:

Die eerst wert heten wel gheboren,

Dat was die gheen die trecht ontbant (handhaafde?)

Ende weldoen inder werlt vant.

Weldoen ende gherechtichede

Dat gheeftmen goede heren mede (101; 76-80)

Weldoen en rechtvaardigheid zijn niet synoniem, maar wel nauw met elkaar verbonden. Dat blijkt ook in het slot, nadat Willem heeft gewaarschuwd dat het recht altijd zijn loop moet hebben:

Ghi heren, hier an moechdi horen

Dat weldoen is u an gheboren;

Wantmen by doecht die heren coos, (om)

Doe al die werlt was rechteloos.

Al sidi hoech ter werlt gheseten,

Ghi sult rechte mate meten (101; 115-120)

Ook hier hangen weldoen, rechtvaardigheid en deugd samen.*3

In 40.Vander gheboorten Christi zet Willem uiteen dat wie deugdzzaam leeft, door God beloond zal worden. Zij die boze daden verrichten en zich vastklampen aan het aardse zullen uiteindelijk door God worden gestraft, ook al laat Hij ze op aarde rijk worden en vreugde ondervinden. Willem meent: 'Sy tyden [vertrouwen] op een wanckel niet, Al die gheen die weldoen sparen' (vs.50-51). Hij heeft het over degenen die het volk belasten, ieder hun wil opleggen, en in wereldsgezinde vreugde 'dansen' en 'hoven' (vs. 60) - kennelijk de aristocratie. Het is echter allemaal 'ydel glori' (vs.61). Wie met zijn zieleheil rekening houdt, die neemt zich voor om niemand te verdrukken en onderdrukten bij te staan, want de goede christen heeft God lief en bewijst zijn naaste 'broederlijke min' (vs.78). Uit deze redenering blijkt dat weldoen caritas veronderstelt. Weldoen is altijd goed, want 'Tweldoen is uut Gode ghesproten' (vs.94). Maar weldoen krijgt op aarde de nodige tegenwerking: 'Dat doen die gheen dies niet en pleghen Ende totter boosheit sijn gheneghen, Dien is tweldoen niet belanc' (vs.97-99). Uit de formulering kan men opmaken dat 'weldoen' begrepen moet worden als 'wel doen', goed doen. Het werkwoord 'pleghen' duidt het handelingsaspect aan: men moet goede daden verrichten. Kwade lieden hebben hierbij geen belang, zo blijkt: ze worden er, vanuit aards perspectief bezien, niet beter van. Willem vervolgt: 'Tweldoen gaet den rechten ganck, Entat en menen sy niet te doen' (vs.100-101). Blijkbaar bedoelt de dichter dat wie weldoet naar rechtvaardigheid streeft. Ook hierbij hebben sommigen geen belang. Willem redeneert voorts:

Wye weldoet is altoes coen

Ende onversaecht, wat hem gheschiet;

Die weldoet hem en twifelt niet.

Waer om soude hi hem versaghen?

Al worde hi by sijn heer verslaghen

Onvoersienlic in een kijff,

Wat verloer hi dan sijn lijff? (dan slechts)

Die ziel en machmen niet onterven (40; 102-109)

Wie weldoet behoeft niet in onzekerheid te verkeren over zijn zaligheid. Al sterft hij plotseling in een twist, zijn ziel zal naar de hemel gaan, en dat is het voornaamste. Daarom stelt Willem: 'Int weldoen woent een ewich vrede' (vs.112). Hij vervolgt:

Al waer een van naturen quaet,
Hy schaemt hem als hi weldoen ziet.
Dus ist menichwerff gheschiet,
Dat die bose weldaet dede,
Niet om minnen, mer om die zeede;
Doch ist beste best ghedaen. (beter goed)
Weldoen doet guet loen ontfaen,
Weldoen is een edel have. (40; 118-125)

Ook voor weldoen geldt dat goed voorbeeld goed doet volgen. Boze lieden schamen zich als zij anderen het goede voorbeeld zien geven. Weldoen moet evenwel bij voorkeur oprecht en uit liefde (voor God en de medemens) geschieden. Goede daden behoort men niet te verrichten uit gewoonte, omdat het zo gebruikelijk is. Deze opmerking roept associaties op met de min of meer ingecalculeerde liefdadigheid van bijvoorbeeld het Hollandse hof: de rekeningen bevatten vrijwel jaarlijks een rubriek Om Gode ghegheven. Het betreft hier de administratieve verwerking van de gebruikelijke gegeven aalmoezen. 'Weldoen doet guet loen ontfaen': men doet iets voor de medemens en wint daar, vanuit religieus oogpunt bezien, zelf ook aan. Wie weldoet komt reeds in dit aardse leven in Gods gunst te staan. Maar zelfs als God de mens op aarde nog niet beloont voor zijn goede daden, dan is het goed om 'wel' te 'doen', omdat het de eigen zaligheid bevordert (vs.126-128). Wie niet weldoet en in zonde sterft, zal veroordeeld worden. Men kan zichzelf in het aardse bestaan voor de gek houden, maar 'Toordel Goods en sel niet lieghen' (vs.150). Wie goede werken heeft verricht, gaat bij het Oordeel vrijuit. Willem concludeert:

Wye in weldoen hem verblijt,
Alsulke blyscap minnet God.

[...]

Wie dat doecht voer archeit kinnen, (kunnen onderscheiden)

Die sellen ymmer dbeste kyesen:

Men mach mit weldoen niet verliesen.

Na weldoen comt die blyscap al,

Die sonder eynde duren sal:

Dus ist een seker toeverlaet,

Die hem wacht van boser daet. (40; 156-157, 162-168)

Men mag uit dit gedicht opmaken dat het afzien van 'weldoen' voortkomt uit wereldsgezinde zelfzucht, de behoefte om onbekommerd in rijkdom te leven, macht uit te oefenen en te misbruiken. Wie 'weldoeft' verricht goede daden uit caritas, streeft naar rechtvaardigheid en staat de onderdrukten bij in hun nood. Waar 'deugd' meer het abstracte, innerlijk-goede representeert, vertegenwoordigt 'weldoen' bij Willem meer het actieve, uiterlijk-goede: de deugdzame handelingen, de goede werken. Het heeft er alle schijn van dat Willem met weldoen in het bijzonder doelt op de werken van barmhartigheid. Tot de zeven werken van barmhartigheid worden gerekend: hongrigen spijzen, dorstigen laven, naakten kleden, vreemdelingen herbergen, gevangenen verlossen, zieken bezoeken en doden begraven. Daarnaast kent men werken van geestelijke barmhartigheid. Hiertoe behoren onder meer: het vergeven van vijanden, het berispen van zondaren, het onderwijzen van onwetenden, het troosten van beproefden en het bidden voor allen.*4 In 53. Van gheduricheit zegt Willem over het weldoen:

[...] weldoen is een salichede

Te Gode ende oeck ter werlt mede.

Weldoen voertmen sonder blame,

Dan machmen niet der schalken name,

Die mitter boesheit sijn besmet.

Weldoen heeft God selff gheset

Ende vervolt mit sijnre leer;

Die boesheit comt van Lucifer,

Die salmen schuwen ende miden.

Wye in weldoen neemt verblyden,

Die hout die leer van Salomoen (53; 19-29)

In het vervolg van het gedicht komt Willem dan weer te spreken over het dubbele liefdesgebod dat liefde voor God en de medemens gebiedt. Dit gebod tot caritas vormt de basis voor de werken van barmhartigheid. En mogelijk doelt Willem ook op deze werken zoals beschreven in Mattheüs 25:35-36. Degenen die de werken hebben verricht worden door Christus de rechtvaardigen genoemd, die in Zijn Rijk ontvangen zullen worden. En het was in het bijzonder Salomo die de leer van de rechtvaardigen heeft uiteengezet.

Zoals Willem in bovenstaand citaat vaststelt staat weldoen niet alleen in Gods gunst, maar heeft ook de wereld baat bij caritas en goede werken. In 67. Een notabel geeft de dichter aan dat men in de hemel op zijn goede werken wordt beoordeeld: 'Wercken sijn daer best gheacht' (vs.25). Hij concludeert:

[...] wye weldoeft, die maect hem quijt

Der ewigher doot, nae desen leven,

Daer die bosen moeten in sneven;

Want elkerlijc sel loon ontfaen

Nae wercken, die hi heeft ghedaen. (67; 28-32)

Hier worden weldoen en goede werken expliciet met elkaar in verband gebracht. Dat geldt ook voor 118. Opt voersien. Willem beschrijft er dat als ziel en lichaam van elkaar scheiden men verantwoording voor zijn daden moet afleggen: 'Alsmen van allen reden gheeft, Ende ymmer reden gheven moet, Soe waer weldoen dbeste goet' (vs.38-40). Allen moeten voor Gods oordeel verschijnen: 'Naden wercken, die si plien, Soe moet hem rechten loon gheschien' (vs.51-52, vgl. vs.171-172). Men moet zich derhalve op het sterven voorbereiden met goede werken (vs.83). Ook in 1. Van den testament worden goede werken en weldoen in één adem genoemd. Een overpeinzing bij het sterven luidt: 'Heb ic goede werken gedaen, Die mogen my in staden staen' (vs.147-148). Dit in tegenstelling tot de vervolgens aangehaalde hebzuchtigen, die denken op het laatste moment hun leven wel te zullen beteren, doch onvoorzien overlijden. Dit impliceert dat zij zich als hebzuchtigen niet meer tijdig kunnen bekeren om de barmhartigheid te beoefenen in de vorm van vrijgevigheid (het schenken van aalmoezen). Vervolgens keert Willem terug naar zijn eerdere opmerking: 'Mer die weldoen die mogen hopen' (vs.163), namelijk op de hemelse zaligheid. Heel duidelijk is de identificatie van weldoen als het verrichten van goede werken in 41. Van seven doechden der minnen. Als hij bij de zesde deugd is aanbeland, merkt Willem op:

Die seste doecht, die minne ons scrijft,

Entaer si bi ghestadich blijft,

Die machmen proeven ende mercken

Int volbrenghe vanden wercken.

[...]

Wye in eeren hem verschinen, (zich vertonen)

Die sietmen dick om weldaet pinen.

Wye int weldoen bliven traghe,

Die sijn onghemint al hoir daghe (41; 131-142)

Bezien we kort wat Willem over de goede werken zegt.*5 Hij is van mening dat men niet alleen moet geloven, maar dat dit geloof ook tot uiting moet komen in daden. Willems vermaan heeft aldus betrekking op de praktijk van het (dagelijkse) bestaan, en zet aan tot actie en gedragscorrectie. Hij zegt naar aanleiding van de twaalf geloofsartikelen in 79. Vanden zekeren hope:

Twaelf punten, die wy sullen

Gans gheloven ende oec vervullen

Mitten wercken der ghelove.

Dat ic veel mijn sinnen clove

In woorden schoen ende twerc onreen,

Soe is mijn ghelove cleen.

Byden doechdeliken wercken

Machmen kennen ende mercken

Wye volcomelic ghelooft. (79; 65-73)

De dichter benadrukt dit verschillende malen.*6 Willem gaat niet diep in op de aard van deze werken: het zal gaan om het beoefenen van deugdzame werken en waarschijnlijk in het bijzonder de werken van barmhartigheid. Hij spreekt namelijk over 'werck van caritaten' (vs.43) en 'werc van minnen' (vs.248). Maar ook biechten en penitentie doen rekent de spreker hier tot de goede werken (zie vs.310-320).*7 In 99.Vanden doern ende vander linde rekent Willem de 'Ontfarmicheit' (vs.188, barmhartigheid) tot het 'werc van caritaten' (vs.192). En in 112.Twisschen wil ende die waarheit worden de goede werken aan de rechtvaardigheid gerelateerd als Willem opmerkt: 'Uter waarheit soe comen voert Alle doechdelyke wercken. Die waarheit en wil gheen onrecht stercken' (vs.28-30). In 88.Van hoveerde zet de dichter uiteen dat ieder bij het Oordeel op zijn werken zal worden beoordeeld: 'Want naden wercken moeti ontfaen Loen, alst leven hier is ghedaen' (vs.55-56). En: 'Elc sel voer hem ghescreven bringhen Wercken, die hi heeft bedreven' (vs.62-63).*8 In 79.Vanden zekeren hope heet het:

Tis om niet dat yemant waent

Ewich loen van Gode te winnen,

Hi en doe alre eerst werc van minnen:

Uut goeden werc comt seker hoop. (79; 246-249)

Willem rekent het tot de taak van de geestelijkheid om ook op dit punt het goede voorbeeld te geven: 'Die priesters [sijn ter werlt ghesat] om die goede werken, Die sy den luden sullen tonen' (73.Dit is vander ghiericheit, vs.172-173).

Weldoen in de connotatie van dapperheid in de strijd treft men slechts eenmaal aan in 92.Van feeste van heren, waarin Willem het heeft over de gebruiken op het toernooifeest.*9 Als hij het over de toeschouwende vrouwen heeft, merkt hij op:

Wanneer die heren houden hof

Ende der wapenen willen plien,

Na dien weldoen, dat si sien, [si=de vrouwen]

Soe wortet lof ghegheven daer (92; 58-61)

Het begrip weldoen komt nog verschillende malen vaker in dit gedicht voor, maar niet meer in deze betekenis.

Tenslotte moet de opmerkelijke slotformule uit 98.Vanden XL daghen vermeld worden, waarin Willem zegt zijn publiek wel graag op het rechte pad te wijzen, maar zelf 'in weldoen lat' te zijn (vs.166). Na de vermanende toon in zijn gedicht relativeert de spreker zijn gezag enigszins. Willem was zelf blijkbaar niet altijd in staat de deugd te betrachten (een sprookspreker is ook geen heilige) of de naastenliefde te beoefenen (geen geld om aalmoezen te geven?).

Weldoen kan heel algemeen opgevat worden als deugdzzaam leven, maar bij Willem staat het meer in het bijzonder voor de rechtvaardigheid, de goede werken (waaronder ook biecht en penitentie vallen) en specifiek de werken van barmhartigheid. De mens die na zijn dood voor Gods rechterstoel gedaagd wordt, zal beoordeeld worden op zijn werken. Weldoen zal de mens de zaligheid opleveren. Maar goede werken worden ook op aarde hoog gewaardeerd, omdat ze voortkomen uit naastenliefde en bedoeld zijn ter leniging van noden. Het ware geloof dient men ook actief in de eigen levensstijl tot uitdrukking te laten komen; men moet aan meer voldoen dan louter aan de rituele verplichtingen.

7.2.8. Bedevaart

In 113. Vander bedevaert suggereert de spreker dat hij door een priester op bedevaart werd gestuurd, toen hij op zijn twaalfde de jaren des onderscheids bereikt had en het verschil leerde zien tussen goed en kwaad. De bedevaart staat hier symbool voor de levensweg die men moet afleggen. Deze weg behoort slechts één doel te hebben: God en de eeuwige zaligheid. Groot waren evenwel de verlokkingen der natuur en de spreker raakte in zijn jonge jaren veelvuldig van het rechte pad. Hij is nu tot het inzicht gekomen dat hij zich ondankbaar heeft betoond ten aanzien van zijn Schepper. Hij vreest de dood, maar hoopt op Gods genade, want 'Hy mach corter veel vergheven Dan heeft gheduert een sondich leven' (vs.51-52). De tijd begint te dringen voor degenen die zich in de middag van hun leven bevinden: berouw, biecht en penitentie zijn geboden. De spreker neemt zich dan ook voor om zich op weg te begeven 'Om te doen mijn bedevaert' (vs.82). Willem doelt hier echter niet op een reële pelgrimstocht, maar op een geestelijke bedevaart: hij wil leven zoals het God welgevallig is. Daaronder verstaat hij bidden en 'weldoen', het rechte pad bewandelen en het zondige geweten reinigen.

Kort spreekt Willem over de echte bedevaart in 22. Vanden goeden ridder. Als hij uiteenzet dat God de mens met ziekte kan straffen voor zijn zondigheid, dan noemt hij twee remedies: 'Ende als God den mensche mit plaghen roert, Soe wort hi bedevaert ghevoert, Off men haelt hem meesters by' (vs.57-59). Heelmeesters kunnen voor genezing zorgen, maar ook een bedevaart kan een heilzame werking hebben. De bedevaart geldt immers als penitentie voor begane zonden, ter verkrijging van aflaat. De genezing vindt in de sproke echter noch door heelmeesters, noch door een bedevaart plaats: de zieke ridder geneest eenvoudigweg door God als zijn Heer te erkennen.

Opmerkelijker is vervolgens de inhoud van 9. Dit is van Reyer die vos. Willem vertelt hoe Reynaert zijn tante de wolvin in Haspengouw ontmoet. De wolvin zegt zeven maanden ziek te zijn geweest en in haar ziekte te hebben beloofd een bedevaart naar Aken te zullen maken. Thans is zij voldoende hersteld om de pelgrimstocht te ondernemen. Als Reynaert zijn verbazing hierover uitspreekt, verklaart de wolvin dat ze zeker zou zijn gestorven als ze niet de bereidheid had getoond om op bedevaart te gaan. En ze voegt er aan toe: 'Bedevaert [...] Die dwaet zonden ende ziecheit aff' (vs.28-29). Reynaert keurt het af als vrouwen op bedevaart gaan: 'Sy gaen om oflaet; mar sy vercopen Dicwyl eer ende salicheit' (vs.34-35). Reynaert wil hiermee niet zozeer zijn tante persoonlijk beschuldigen. Het is echter een algemeen bekend feit dat 'poertersen ende ridders vrouwen, Dorpmans wijff, beghinen, nonnen' (vs.40-41) op reis hun schande tegemoet gaan. Toen Reynaert vroeger in Parijs woonde, zo zegt hij, hoorde hij veelvuldig bereisde mannen roemen.

Maar rondtrekkende vrouwen werden door de wijzen niet geprezen. De vos adviseert zijn tante om terug te keren. De wolvin voelt daar weinig voor: 'Goede ghelofte is goet ghehouden' (vs.57). Maar Reynaert antwoordt:

Tot uwer kercken al hier by

Daer moechdi Goede wel ghenaken.

Moeye, al en quaemdi nymmermeer tAken,

Wilt God, hi doet u wel ghenesen (9; 62-65)

Zijn tante moet lering trekken uit de 'Scaemt ende schande' (vs. 69) die vrouwen opliepen. Het is de realiteit van alledag:

Vrouwen, die hem laten zien

After lande hier entaer,

Men volcht hem soe mit listen nair,

Dat si comen buten der waerden. (9; 76-79)

De vos trekt een vergelijking. Deze vrouwen zijn als paarden die lopen en draven tot ze kreupel zijn; beide worden 'afgereden'! De vos heeft zijn zegje gedaan en de dichter voegt er betekenisvol aan toe: 'Dat sprac Reynaert, ende hi was vroet' (vs.82).

Hoe serieus mag men deze sproke nemen? Treedt Reynaert hier niet op als schalk of advocaat van de duivel? Moet zijn advies niet mede in het licht worden gezien van de rivaliteit tussen de vos en de wolf in de Reinaert-traditie of in het licht van de specifieke relatie tussen Reynaert en zijn tante Hersint? Reynaert speelt in de Middelnederlandse literatuur doorgaans geen positieve rol.*1 Ditzelfde kan globaal gezegd worden voor Willems sproken, waarin Reynaert voorkomt, of waarin over 'Reynardien' gesproken wordt.*2 Alleen in 24.Vanden serpent speelt Reynaert in zeker opzicht nog een positieve rol omdat hij als schalk, doorkneet in list, een andere schalk weet af te troeven.*3

Niettemin moet men de adviezen in 9.Dit is van Reyer die vos als serieus beschouwen. Naar middeleeuwse maatstaven gerekend doet Reynaert er goed aan zijn tante te waarschuwen voor de gevaren en verlokkingen van de bedevaart. De mannen liggen op de loer, en voor menige lichtzinnige vrouw was dit zelfs de meest aantrekkelijke kant van de pelgrimstocht, die gelegenheid bood de bloemetjes eens buiten te zetten. Reeds Bonifatius maakt melding van wantoestanden: 'St Boniface was disturbed by the misbehavior of many pilgrims and in 747 urged the archbishop of Canterbury to prohibit pilgrimages to Rome by women, many of whom became prostitutes in the towns of Italy and France'.*4 H.Pleij meent dat 9.Dit is van Reyer die vos gewijd is aan het 'lichtzinnig gedrag op bedevaart' van de vrouw: 'ze gaat niet uit devotie maar om pret te maken'.*5 Deze interpretatie lijkt weer iets te ver te gaan. Niets in het gedicht wijst er met zoveel woorden op dat de wolvin door frivole motieven gedreven wordt. Zij wil na haar ziekte in alle oprechtheid haar belofte gestand doen om een bedevaart te ondernemen. En Reynaert waarschuwt haar er serieus voor dat zij als vrouw-alleen onderweg allerlei risico's loopt. Willem eindigt zijn sproke derhalve met opzet en terecht met de vaststelling dat Reynaert wijze woorden sprak.

Het meest opmerkelijke aan de sproke is het argument dat Reynaert in vs.62-65 hanteert, en dat hier op neerkomt: men nadert God in een gerenommeerde bedevaartsplaats niet méér dan in de eigen parochiekerk. Een provocerend argument dat het nut van bedevaarten in twijfel trekt, in een tijd waarin pelgrimages aan de orde van de dag waren. Toch bestond er vanaf de kerkvaders al oppositie tegen bedevaarten. Augustinus benadrukte in zijn *Contra Faustum* reeds: 'God is in all places and [...] is not contained or enclosed in any one place'.*6 Mettertijd groeide de oppositie alleen maar. In de late middeleeuwen stond de pelgrimage, alhoewel door tallozen ondernomen, in feite niet zo hoog meer aangeschreven. Huizinga maakt er melding van dat 'de ernstige mannen der moderne devotie in de bedevaarten weinig nut zien. Die vele bedevaarten doen, worden zelden heilig, zegt Thomas à Kempis'.*7 Constable concludeert: 'As time went on, pilgrimage sank lower and lower on the scale of Christian good works, below not only monasticism but also pastoral duties, charity, and the obligations of public office and even marriage. It still had prestige and was immensely popular with all classes of society, but serious folk were more inclined to stress the dangers and difficulties than the benefits of pilgrimage. [...] A would-be pilgrim in the late Middle Ages might therefore have to overcome many objections. Some of these went back to the Fathers, stressing that the true Christian acquires eternal life by living well rather than by visiting holy places, that God is not to be found in some places more than in others, and that pilgrims are exposed to many dangers of body and soul'.*8

Met de sproken 9.Dit is van Reyer die vos en 113.Vander bedevaert tezamen past Hildegarsberch uitstekend in de traditie die kritisch staat ten aanzien van (het nut van) de bedevaart. Over de 'geestelijke' bedevaart spreekt hij vrij direct, maar voor zijn kritiek op de 'fysieke' pelgrimage kiest hij de meer distantie-scheppende fabelvorm. Willem sluit zich zowel aan bij de praktische kritiek ('the physical dangers of pilgrimage and the misbehavior of various categories of pilgrims') als bij de spirituele kritiek ('the true pilgrimage for each Christian should be with the heart rather than the feet'*9).

7.2.9. De straf Gods op aarde

Geen centraal thema, maar wel een regelmatig terugkerend motief is dat van de, nog tijdens dit leven, straffende hand Gods, soms in combinatie met het motief van de beloning die God de deugdzame mens schenkt, veelal in het hiernamaals.

In 7.Vanden coninc van Poertegael is de straf Gods eigenlijk nog min of meer indirect. Willem vertelt in het exemplarische deel van de sproke dat de koningen van Portugal gestraft werden met een zeer kortstondig leven op aarde vanwege het onrecht dat zij bedreven en dat onder hun gezag gepleegd werd. Er is hier evenwel geen sprake van direct Goddelijk ingrijpen, maar van Goddelijk ingrijpen op instigatie van het collectieve gebed van het volk. 'Tghemeen ghebet dat crenct den man Off stercten diemen goedes an' (vs.123-124)*1, zo luidt het kernachtig. De Portugese koning die zich vervolgens beijverde voor handhaving van het recht werd dankzij het gebed van zijn dankbare onderdanen 'out ende hadde vrede, Ende starff daer nae een salich sterven' (vs. 222-223). In 4.Van den X gheboeden betoogt Willem dat wie zich aan de tien geboden houdt ook langer leeft (vs.80 e.v.). Wie echter een werelds leven in weelde leidt en de geboden overtreedt, die 'sietmen selden out van dagen' (vs.87). Zulke zondaars sterven vóór hun tijd of krijgen ziektes als jicht of verlamming,

zodat zij 'levens lijfs bederven' (vs.94, levend wegteren). Op het 'hoe en waarom?' wil Willem in dit gedicht niet ingaan (vs.96-97), maar in 22. Vanden goeden ridder legt hij wel uit dat het Gods straf is als men 'levens lijfs verderft' (sic! vs.48). In de sproke vertelt Willem voornamelijk dat de straf Gods ook dreigt bij een 'goddeloos' bestaan. In de proloog maakt Willem al duidelijk dat men niet alleen de wereldlijke heer moet dienen, maar ook de hoogste Heer. Hij geeft (zoals vaker) toe, dat God in staat is om een tijdlang te gedogen:

Al ist dat God een wijl verdraecht (toestaat, gedooft)

Ende laet veel onghelijcs gheschien, (onrecht)

Int lest soe wreect hijt onvoersien (22; 42-44)

Wie slecht heeft geleefd, kan het overkomen 'Dat hi onvoersienlic sterft' (vs.47). Maar ook ziektes en armoede behoren tot Gods straffen, blijkens deze akelige opsomming:

Sulck wort levens lijfs verderft (teert levend weg)

Mitter gychte, mitter artycke; (jicht; gewrichtsontsteking)

Sulc wort arm, al was hi rycke,

Sulck verdorret daer hi gaet, (verlamt)

Sulck die popelcye slaet. (beroerte)

Die wrake Goeds is menichfout;

Mer veel ist onser sonden schout. (22; 48-52)

Deze visie wordt vervolgens gestaafd met het exempel van de ridder, die zijn koning bijzonder goed diende en alom lof oogstte, maar die God niet diende. Toen hij door een verlamming werd getroffen, bleek geen enkele arts hem te kunnen genezen. De koning adviseerde de radeloze ridder om zich tot God te wenden. Vernemend dat de ridder God nooit gediend had 'Mit aelmissen of in knyeghebede' (vs.135), zei hij hem daar alsnog een aanvang mee te maken. Na het gebed zond God de ridder genezing in zijn slaap. De ridder nam hierop het besluit zich uit de wereld terug te trekken en God te dienen in het klooster.

Uitgebreid gaat Willem op de straffende hand van God in met 35. Vander wrake Goeds.

Onheilspellend zijn reeds vs.18-21: 'Als die werlt in sonden rijst, Soe is te duchten ende tontsien, Datter wrake off sal gheschien; Want tis Goods gherechticheit'. Hierop geeft Willem dan een drietal herkenbare voorbeelden van de straffe Gods. In de eerste plaats werden Adam en Eva vanwege de zondeval uit het paradijs verdreven. Daarop volgde de wraak op Kaïns geslacht voor de broedermoord en de begane zonden in de vorm van de zondvloed. Als derde straf noemt Willem de oorlog die Alexander de Grote voerde: 'twas een ghecel by ghehinghe' (vs. 51). Alexanders oorlog was een door God gedoopte gesel voor de mensheid. Vervolgens komt Willem op zijn eigenlijke onderwerp: in een - voor hem en zijn publiek - uiterst actuele gebeurtenis herkent hij de meest recente straf Gods: de nederlaag die het christelijke ridderleger had geleden tegen de Turken bij Nicopolis (1396). Het is nu de taak van de dichter om na te gaan welke zonden aanleiding zijn geweest tot deze nederlaag, door God gedoopt (zie vs.67). In de eerste plaats wilden de heren de heidense Turken bekeren, terwijl het hen zelf ontbrak aan het nodige geloof. Een tweede oorzaak

vormt het Westers Schisma. Aangenomen dat de Turkse koning zich zou willen bekeren en laten dopen: naar welke paus moet hij dan gaan, vraagt Willem. In de derde plaats stelt de dichter vast dat de vorsten hun eigen volk te zware belastingen opleggen ten behoeve van hun kruistochten*2 'Om eer te halen buten lande' (vs.111). Willem vraagt zich af: 'Al striden sy op Goeds vyande, Ist Gode bequaem? dat en weet ic niet' (vs.112-113). In plaats van eer in het buitenland te gaan behalen, zou men er goed aan doen om eerst in eigen land orde op zaken te stellen. De vierde oorzaak van de nederlaag zou immers wel eens de corrupte rechtspraak kunnen zijn. De vorsten zouden betrouwbare rechters moeten aanstellen: 'Soe mochten si buten varen [zonder vrees] vechten Ende striden op die Sarrasine' (vs.122-123). Zolang genoemde misstanden echter blijven bestaan, is het vergeefse moeite om tegen de heidenen te strijden. De conclusie moet - in sententievorm - aldus luiden: 'Die God te vrient heeft eer hi vaert, Is voer den vyant wel bewaert' (vs.129-130).

De sproke 102.Een disputacie handelt over hebzucht en onrecht die de wereld in hun greep hebben. Aan het eind van het gedicht wordt de volgende vrees verwoord:

Wanttet is te duchten zeer,

Blijftet langhe in desen keer,

Dat God die werlt plaghen moet

Om die boesheit diemen doet,

Wanttet is des duvels zaet. (102; 219-223)

Denkt Willem hier wellicht aan een nieuwe pestepidemie? Hij specificeert dit in ieder geval anders nader: hebzuchtige en onrechtvaardige hoogwaardigheidsbekleders mogen hun val wel vrezen.

Al coemdire bi in hogher staet, (nl. met hebzucht en onrecht)

Ghi moechtet onlang houden staen.'

Daer om raet u Willem, sonder waen,

Van Hildegasberch boven al,

Dat ghi selt pensen omden val:

Wye dat valt van hoghen neder,

Die sietmen lancesom rysen weder. (langzaam) (102; 224-230)

De zonde roept in dit leven vroeg of laat de straf van God af. Onder die zonden neemt het onrecht, als tegendeel van de cardinale deugd justitia, een prominente plaats in. De straffen Gods zijn velerlei: verdrijving, zondvloed, oorlog, ziekte, armoede, nederlaag, verlies van een hoge positie en een voortijdige dood. Maar zo goed als de hoogste beloning voor de deugdzame en Godvruchtige mens na dit aardse bestaan uiteindelijk het eeuwige leven is, zo vormt de zwaarste straf die God de zondige mens na dit leven kan opleggen de eeuwige dood in de hel. Dit benadrukt Willem in vele sproken. Kernachtig zegt hij het in 40.Vander gheboorten Christi: 'Die sonden is een ewich doot' (vs.140). Bij het oordeel zal Christus aldus spreken: 'Gaet ghy sonders totter hellen, Ende coomt ter blyscap, mijn ghesellen!' (6; 139-140). Wie zondig leeft, zal door God bestraft worden, zo betoogt Willem ook in 76.Vander rekeninghe (zie vs.234-297). Maar, licht hij subtiel toe, Gods wraak is

geen daad van toorn: 'Want God en wreect mit ghenen toern. Had hi toern of nijt ghesmaect, Soe en waer sijn wesen niet volmaect' (vs.270-272). De redenering doet scholastiek-geleerd en vernuftig aan, en is op zichzelf ook volkomen juist: God kan Zich, als volmaakt Opperwezen, niet bezondigen aan enigerlei hoofdzonde.

7.2.10. Genade

Een kernpunt van de geloofsleer is dat, sinds Christus' offerdood voor de zonden der mensheid*1, Gods genade oneindig groot is ten aanzien van de berouwvolle zondaar: deze kan altijd op vergeving rekenen. Het is daarom voor het behoud van de ziel van groot belang dat de mens zijn hoop op genade behoudt. Hoop is de goddelijke deugd die tegenover de zonde van de wanhoop staat, een zonde tegen de Heilige Geest. De hoop verwacht het eeuwige leven als loon. Wie zijn hoop op vergeving heeft verloren en meent dat voor zijn zonden geen genade mogelijk is, dwaalt dus in wanhoop en is derhalve reddeloos verloren. De wanhopige zal ten prooi vallen aan de duivel*2, in ongenade sterven en in de hel belanden.*3

Vrijwel nergens zet Willem de leer van de Goddelijke genade*4 zo helder uiteen als in 98. Vanden XL daghen. Willem zegt er dat men over 'wanhope der ghenaden' niet lichtvaardig mag denken (vs.119-120). Wie zo ver heen is dat hij meent geen genade meer te kunnen ontvangen, die schuwt het kwaad hoe langer hoe minder. Niemand zij echter zo dwaas om niet in hoop te leven, zegt de dichter. Wie wanhoopt, geeft het allemaal verloren; 'Ende als hi comt soe verre in dwael, Soe heef tie vyant eerst volbrocht Sijn ghewerc, sijn ghedocht' (vs.130-132). Even verder raakt Willem de kern van de materie: 'Ende oec soe en sellen wy niet wanhopen, Want Goods ghenade is altoes open: Soe wye wanhoept, dat is een dwaes' (vs.149-151). Dergelijke lering kan altijd een sterk voorbeeld gebruiken, waaruit blijkt dat zelfs voor de zwaarste zonden genade mogelijk is als men de hoop maar niet verliest. De figuur van Judas is uiterst geschikt om het leerstuk van genade, hoop en wanhoop aan te illustreren. De dichter van bijvoorbeeld De reis van Sinte Brandaan deed dit reeds*5, en ook Willem doet dit: 'Dat moechdi mercken by Judaes, Die by wanhope bleef verloren' (vs. 152-153). Willem verklaart zich nader:

Al was Judas zeer misdadich,

God die was alsoe ghenadich,

Had hi in goeden hoop gheleeft

Ende gheroepen: 'Heer, vergheeft

Den armen Judas sijn misdaet!'

God en hadde hem niet versmaet. (98; 155-160)

Voor de middeleeuwse christen was Judas' verraad van Jezus een ongekende zonde. Als één zonde de indruk van onvergeeflijkheid zou kunnen wekken, dan was het deze wel. Judas zelf moet er ook zo over gedacht hebben, aldus de Bijbelinterpreten. De afvallige apostel toonde geen openlijk berouw, ondernam geen poging meer tot verkrijging van genade en pleegde - geheel in de macht van de duivel - zelfmoord. Het opmerkelijke is nu juist dat, had Judas wel berouwvol om vergiffenis gevraagd, hij dit zou hebben gekregen volgens de leer. Zelfs voor de schijnbaar onvergeeflijke

zonde is genade mogelijk: er is in de heilsgeschiedenis geen sterkere casus denkbaar waarmee de leer van de oneindige genade geconfronteerd zou kunnen worden. Willem kan geen beter advies geven dan: 'Hier om wacht u van misdoen Ende weest in hopen altoes coen' (vs.161-162).

Mogelijk heeft Willem in 104.Vanden lichte de casus van Judas willen evenaren met die van Lucifer. Ook deze had in geval van berouw genade kunnen krijgen: 'Mar Lucifer die comt te spade' (vs.127), want nu hij eenmaal in de hel zit, bestaat er geen weg terug meer. Bovendien is Lucifer veel te hoogmoedig, onderkent hij zijn zonde niet en 'Nymmermeer soect hi ghenade' (vs.128). Als God Lucifer uit de hel zou bevrijden dan zou deze duivel waarschijnlijk alleen maar klagen dat hem groot onrecht is aangedaan, dat hij zo lang in de hel moest verkeren, meent Willem.

Ook in 47.Van drierehande staet van heren maakt Willem in weinig woorden duidelijk dat vergeving van zonden mogelijk is als men daar om bidt. In dit geval dient koning David als voorbeeld:

Als David inden sonden vel,

Hy bekende sijn misdade,

Hy riep an God, hi bat ghenade

Soe langhe dat hi creech perdoen. (47; 26-29)

De leer van hoop en genade komt ook aan bod in 113.Vander bedevaert. Ditmaal heeft Willems betoog een (quasi-)persoonlijke toonzetting. Hij overdenkt zijn zonden en zegt over God:

Al ist een goedertieren weert, (waard, gastheer)

Die vrese beghint mi zeer te nopen. (zich op te dringen)

Doch ic wil ghenade hopen,

Want sijn goedertierenheit

Die en is nyemant wederseit.

Wyese soect, hi machse vinden (113; 44-49)

God is goedertieren en op Zijn genade mag men wel hopen. Hij is zelfs zo goed, dat Hij in één ogenblik een lang zondig leven kan vergeven (vs.51-52). De dood kan reeds zeer nabij zijn en daarom moet men niet langer dralen:

Wy souden haesten tot berouwen

Ende Goede in hopen wel betrouwen,

Ende totter biecht mit conscienci,

Ende int voldoen van penitencie

Daer den wille toe reyden (113; 73-77)

Wie berouwvol en hoopvol genade zoekt, moet zijn heil zoeken bij het genademiddel bij uitstek, waarop de kerk de exclusieve rechten heeft: het boetesacrament. Willem trekt als conclusie: 'Dus

machmen gaerne maken schoen Een vuyl consciencie vanden zonden, Om tgrote loon ten lesten stonden' (vs.106-108).

Uiterst pregnant maakt Willem in zijn inleiding van 91. Van twee bomen duidelijk dat al het aardse vergankelijk is - één van Willems geliefde motieven - en dat slechts Gods genade ons immer ter beschikking staat:

Hi donct mi sot ende ongheleert,

Die sinen sin te vaste keert

An dinghen die verganclic sijn.

Rouwe, zorghe ende pijn

Heeft hi daer of dicke te loen.

Hier en is chierheit gheen soe schoen,

Die ons hier langhe blijft ghestade,

Anders dan die Goods ghenade,

Die blijft ons durich tonsen baten. (91; 1-9)

Het is natuurlijk het best voor het zieleheil wanneer men niet zondigt. Wie plots in doodzonde sterft, kan in de regel geen aanspraak meer maken op de Goddelijke genade. De zondigende mens is derhalve zijn ziel ongenadig, zo zegt Willem in 76. Vander rekeninghe: 'Wye veel in sonden wert misdadich, Die is hem selven onghenadich Ende sijnre zielen alte voren' (vs.267-269).

Wie zondigt en zijn zieleheil wil herwinnen, moet oprecht berouw tonen en boete doen, zegt de spreker als hij in 104. Vanden lichte komt te spreken over het boetesacrament. Hij stelt vast: 'Sijn ons hier die zonden leet, Wy moeten beteringhe doen [...] Sel die misdaet sijn vergheven' (vs.158-162). Na berouw en biecht moet terdege boete worden gedaan: Willem noemt gebed en het geven van aalmoezen (zie vs.163-167). In dat geval zal God ons Zijn genade niet onthouden: 'Hi is soe rechte goedertieren Ende ghenadich den zondaer' (vs.174-175). Maar zonder oprecht berouw, zo kan Willem niet nalaten te benadrukken, baat de boetedoening niet (vs.177-185).

In 109. Vanden vier cussen hekelt Willem de mensen die het hele jaar door zondigen, hun zonden veel te licht opvatten in de veronderstelling dat God hen wel zal vergeven en bepaald geen haast maken om zich in de biecht van hun zonden te reinigen. Sterker nog, dergelijke lieden lachen om hun zonden, meten ze in de kroeg en op straat breed uit en scheppen erover op. Als ze al eens gaan biechten, zijn ze veel van hun zonden reeds vergeten en maken ze zich er gemakkelijk vanaf (vs.143-245). Maar vanuit de gedachte dat de dood de mens ieder moment kan overvallen, kan Willem niet anders adviseren dan: 'Elcman soecke te tyde ghenade' (vs.246), want het gevaar van de eeuwige verdoemenis loert. Het middel daartoe is om ter biecht en communie te gaan (vs.258-263).

Het behoeft nauwelijks nog betoog dat Willem in zijn sterk met het hiernamaals gepreoccupeerde poëzie regelmatig het belang onderstreept van een goede en tijdige voorbereiding op de dood ter verkrijging van de Goddelijke genade. Van cruciaal belang zijn daarbij hoop, berouw, biecht en penitentie. In Willems optiek waren genade en het eeuwige leven het hoogste heil dat de mens kon

bereiken, en hij laat niet af om dit denkbeeld in zijn sproken te verwoorden. Dat hij dit deed zoals in de geloofsleer algemeen werd voorgeschreven, moge in het voorafgaande genoegzaam zijn gebleken.

7.2.11. Memento mori: dood en doomsdag

In 70. Van ses articulen der werlt spreekt Willem een bang vermoeden uit: 'onse ghelove wert soe traghe, Ic ducht het naect den doomsdaghe' (vs.69-70). Het motief van de doomsdag keert regelmatig terug in zijn werk. Voor zijn toehoorders mogelijk één van de meest indringende sproken over sterven en het Laatste Oordeel was 21. Vanden doomsdaghe ende van sterven. Omwille van de brede en indringende behandeling van de memento mori-gedachte*1, die in Willems oeuvre een belangrijke plaats inneemt, wordt hier nader op de sroke ingegaan.

De sroke heeft een poëtische introductie (vs.1-40), maar zet wel direct de toon voor wat in de kern van het gedicht gaat volgen. Willem stelt vast dat de dichter zich, vanwege de eeuwigheidswaarde, graag laat inspireren door Gods Woord. De ware dichter zet zich in voor de waarheid en het zieleheil (van zijn gehoor). De stof voor zijn sroke is voortgekomen uit een gesprek tussen de lekedichter en een clerk. Zij spraken over dichten en kunst, en de clerk begon de dichter Latijnse teksten voor te leggen, en voor hem te vertalen. Hieronder bevonden zich drie responsverzen, die bij de begrafenisplechtigheid worden gezongen.

In de kern van de sroke (vs.41-331) worden deze drie verzen uit het responsorium (Libera me, Domine) behandeld. Men pleegt de verzen in de kerk te zingen, zegt Willem, bij het ontzielde lichaam van machtige heren, hoge rechters, wijze clerken of vakbekwame meesters die gestorven zijn. Het is niet ondenkbaar dat een dergelijke opsomming reeds een ongemakkelijk gevoel heeft veroorzaakt bij verschillende leden van het luisterend publiek: diversen zullen tot de genoemde groepen behoord hebben. Gezien vs. 124-128, 134-152 en 328-329 was het gedicht primair bestemd voor een rijk en machtig adellijk publiek. Het ligt derhalve voor de hand, dat er bij Willems keuze van voorbeelden van overledenen opzet in het spel was.

De sterfelijkheid van de hooggeplaatste persoon voor wie men in de kerk zingt, mag ons wel tot exempel dienen, zo zegt de dichter: ook al is men rijk of hooggeboren, de dood komt voor iedereen onherroepelijk. De onvermijdelijkheid van het sterven behoort tot één van Willems centrale thema's: veelvuldig verbindt hij hieraan de consequentie van het deugdzaam leven als noodzakelijke voorwaarde voor een zalig bestaan in het hiernamaals. Ook in het vervolg van dit gedicht zal dit nog blijken.

De drie responsverzen handelen 'vanden doomsdaghe' (vs.56), wat hier staat voor het iudicium generale, het Laatste Oordeel.*2 Het eerste responsvers luidt volgens het missaal: 'Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda, quando coeli movendi sunt et terra'.*3 In globale vertaling vindt men dat bij Willem, met een aanvulling, aldus terug:

Dat is: Heer! maect mi vry

Der ewigher doot, des bidde ic di;

Inden dach der yamerhede

Soe hout mi, Heer, in dinen vrede

Voerden wreden vyant fel,

Als hemel ende aerde beroeren sel (21; 59-64)

De verzen verwijzen naar de Jongste Dag (zie ook vs.79), waarop Christus op aarde zal terugkeren om de mensen te oordelen. Immers, zo zegt Willem, op die dag zullen de kwaden beven en de goeden loon ontvangen. De dag zal duizend jaar lang lijken*4 en de oude duivel zal tevoorschijn komen uit de hel om als een brullende leeuw de verdoemden als prooi te vangen en te verslinden. Uit de duivel is alle zonde voortgekomen en deze beschouwt de zondaars dan ook als zijn kinderen. En, zo meent de dichter, de duivel is nog kwaadaardiger dan op de dag dat hij om zijn hoogmoed uit de hemel, door de aarde heen de hel in viel. Degenen, die bij het oordeel door God van zonden vrij worden bevonden, wordt het Duizendjarig Rijk in het vooruitzicht gesteld (zie vs.82-86).

Daarmee acht de dichter het eerste responsvers voldoende toegelicht en begint hij aan zijn commentaar bij het tweede vers. De rechtvaardigen zullen beloond worden, de onrechtvaardigen zullen bitter moeten lijden. Met de uitspraak 'Als ons die wise meesters lesen' (vs.113) beroept Willem zich op niet nader gespecificeerde autoriteiten. En even verder richt de dichter zich direct tot z'n publiek: 'Ghi heren, ghi vrouwen, draecht den maet, Diemen u hier van hem [=God] bevelet' (vs.124-125). Willem maakt duidelijk dat ieder naar eigen maat gemeten zal worden en dat de mate van rechtvaardigheid zwaar weegt in het oordeel. Niet alleen dient men zelf het onrecht te schuwen (vs.134-137), ook onrecht dat bedreven wordt door een ondergeschikte zal de verantwoordelijke persoon worden aangerekend als hij ervan mee profiteert. Willem concretiseert dit als volgt:

Hebdi enen schalken knecht,

Diet volc mit onrecht seer bescheert,

Ende ghi dan mede der baten gheert,

Ende laet hem daer om dienre bliven,

Tonrecht sal an u becliven (21; 138-142)*5

Prijzende woorden tijdens het leven, noch grote rijkdom baten de mens bij de opstanding voor het Laatste Oordeel: 'Als alle menschen uut den grave Moeten rysen op die moude, Ju duer juweel, ju schat van goude En sal u dan niet moghen baten' (vs.148-151). Ook de wetenschap, in het bijzonder de rechtswetenschap biedt dan geen uitkomst. Advocaten kunnen de mens niet meer bijstaan, en grammatica en dialectica baten evenmin. Willem maakt zijn publiek duidelijk dat het oordeel geen subtiele rechtszaak is van fraai geformuleerde aanklachten, vernuftige argumenten, spitsvondige pleidooien en een mogelijkheid tot hoger beroep.*6 Paus en keizer verliezen hun wereldlijke macht: 'Hoer spel is uut, tis al volendt' (vs.173); hoge raad noch hofhouding kan hen nog bijstaan. De enige die gerechtigd is om te ondervragen en te oordelen, is Christus, de Verlosser 'die sijn cruus tot Jherusalem Voerden sondaer woude draghen' (vs.178-179). Het enige - afgezien van de eigen werken - dat de mens nog kan baten, is het voor het sterven als laatste sacrament tot zich nemen van 'sijn lichaem' (vs.181), de geconsacreerde hostie. Daarmee is het tweede vers behandeld, aldus Willem. Maar in dit geval heeft hij het vers niet geparafraseerd. De missaaltekst luidt: 'Cum veneris

judicare saeculum per ignem', dat wil zeggen: 'als Gij de wereld zult komen oordelen door het vuur'. Willems commentaar heeft zich toegespitst op Christus' oordeel.

Bij het commentaar op het derde vers ontbreekt evenzeer een parafrase.*7 Het vers luidt: 'Dies illa, dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde'. In vertaling is dat: 'Die dag zal zijn een dag van gramschap, van jammer en ellende, een grote en zeer droevige dag'. Willem zegt dat de mens, vooral als het hem voor de wind gaat, de neiging heeft zich vast te klampen aan de wereldse schoonheid en glorie. Maar al het aardse is vergankelijk en smelt als ijs weg voor de zon (vs.209-213); de mens kan in een ogenblik zijn goed en zijn leven verliezen. De dood komt vaak onverwachts en niemand kan daar iets tegen uitrichten. Schoonheid en kracht kunnen de dood niet stuiten, de dood kan niet afgekocht worden met goud, een hoge koninklijke staat kan niet tegen de dood beschermen. Tovenarij en astronomie baten niet. Boeken bewijzen, meent Willem, dat zelfs de meest illustere figuren uit de geschiedenis de dood niet konden ontlopen. Dit vormt de inleiding op het ubi sunt-motief, waarin de voortreffelijkheid én sterfelijkheid van bepaalde figuren opgesomd en onderstreept wordt (vs.245-325). Waar zijn nu die sterken, rijken, machtigen en geleerden? Waar zijn ze: Plato en Porphirius, die geleerde boeken schreven; de sterke Samson, die we uit de Bijbel kennen; de rijke koning Darius; de machtige Alexander; de scherpzinnige Socrates; en de 'meester van logycke Aristotiles' (vs.298-299), die geleerder was dan de grootste geleerden uit zijn tijd?*8 Zij vormen geen uitzondering op de regel: allen zijn zij gestorven. Willem rondt zijn opsomming af met een brevitatis-formule: 'War wilment cort off lanc verhalen?' (vs.314). Ook al waren al die heren groot in kracht, macht, rijkdom of kennis, 'Hoer tijt was cort ende seer onlanghe' (vs.320). Niemand kan de dood ontlopen. Enigszins cynisch en mogelijk met weidse gebaren vraagt Willem zijn publiek: 'Wat sellen dan dese hoghe muren Mit diepen graften om begraven?' (vs.328-329).

In het slot van het gedicht (vs.332-350) zegt Willem tot zijn gehoor: laten wij God bidden om de wil Hem te blijven dienen en de zonden te verdrijven om de eeuwige dood (in de hel) te ontlopen. En hij werpt zich metterdaad op als voorganger in gebed:

Ay Heer! nu helpt ons daer verwerven

Doer dijn grote ontfarmherticheit,

Inden daghe als is voerseit,

Dat ghi die quade sult berechten,

Ende onghelijck ghelycke slechten,

Ende hemel ende aerde sult beroeren,

Soe wilt ons, Heer, dan mede voeren

In u hemelrijc hier boven,

Daer die enghelen Gode loven

Ewelijc ende sonder ghetal:

Nu spreect Amen over al. (21; 340-350)

Op poëtische en indringende wijze heeft Willem in zijn gedicht het leerstuk van de Opstanding en het Laatste Oordeel*9 ontvouwd. Zijdelings heeft hij gerefereerd aan het leerstuk van de val van

Lucifer, Christus' kruisdood als daad van liefde en verlossing, en het laatste sacrament als ultiem genademiddel. Dit alles om op pregnante wijze de vergankelijkheid van het aardse en de onafwendbaarheid van de dood te thematiseren, in de geest van de memento mori-gedachte. Retorisch verantwoord, veelzijdig, indrukwekkend en zonder te vervallen in 'goedkope' effecten heeft Willem zijn gehoor eraan herinnerd dat dood, opstanding en oordeel onvermijdelijk aanstaande zijn en dat het zieleheil slechts veilig gesteld kan worden middels een deugdzaam en Godvruchtig leven. En in het geval van de gezagsdragers weegt de rechtvaardigheid als één van de cardinale deugden zwaar mee in het oordeel.

7.2.12. Besluit

In veel van zijn sproken komt Willem bij het sterven uit. Telkens tracht hij z'n publiek, conform de geloofsleer, te bewegen tot de volgende 'opwaartse lijn': deugdzaam en rechtvaardig leven, goede werken verrichten, de kerkleer en de kerk als instituut eerbiedigen, geregeld biechten en ter communie gaan, God vrezen, te allen tijde voorbereid zijn op de dood die zich onverwachts kan aandienen, zalig sterven, het Laatste Oordeel ondergaan en zich kunnen beroepen op goede werken, het eeuwige leven beërven. Aan de andere kant probeert Willem zijn toehoorders steeds van de 'neerwaartse lijn' af te houden, te weten: dwalen en sterven in zonde en tot de eeuwige dood in de hel veroordeeld worden. De spreker munt uit in persuasieve retorica zonder daarbij zijn toevlucht te nemen tot effectbejag: levendige en emotionele schilderijen van de hemelse heerlijkheden en vooral van het uitgebreide scala aan helse gruwelijkheden ontbreken in zijn werk.

Duidelijke tegenspraken in de leer komt men in Willems oeuvre niet tegen. Zijn lering en vermaan sluiten nauw aan bij de officiële geloofsleer. Ook waar uitlatingen in 50.Van sempelen ghelove en 90.Vanden figure vanden mensch met elkaar strijdig lijken, is dit slechts schijn. In 50.Van sempelen ghelove verzet Willem zich in navolging van Boendale tegen de lekenopvatting 'Dat God is als een mensch ghedaen' (vs.4). Hij stelt: 'God is altemale een gheest, Daer hemel ende aerde vol sijn mede' (vs.8-9). De lekenvoorstelling is natuurlijk ingegeven door Genesis 1:27, waarin wordt medegedeeld dat God de mens naar zijn beeld schiep. Dit moet echter zo verstaan worden dat God de mens bij z'n schepping voorzag van een ziel: deze ziel vormt het beeld van God.*1 Nu lijkt Willem in 90.Vanden figure vanden mensch zichzelf tegen te spreken. In de kern van de spreek begint hij over de 'vormen van taenschijn' van de mens (vs.20). Over God zegt hij dan:

Nae sijns selfs ghebeelde claer

Soe heeft hi allen menschen ghescepen,

Daer wonders veel in is begrepen,

Als ic u wil namaels bevroeden.

Dat alle menschen te gader stoeden,

Die ter werlt ye lijf ontvinghen,

Soe kentmen elc by sonderlinghen,

Ende als malc van anderen gaen,

Soe schinen si al alleens ghedaen

Nader formen der godlijchede,

Daer si sijn gheteykent mede (90; 24-34)

De passage zou aldus geïnterpreteerd kunnen worden: God heeft de mens naar zijn evenbeeld geschapen. Zou men alle mensen die ooit leefden bij elkaar zetten, dan zou men de één van de ander kunnen onderscheiden aan de hand van zijn individuele trekken. Maar zou men ieder mens afzonderlijk beschouwen, dan schijnt hij gevormd te zijn naar Gods evenbeeld. Willem lijkt hier, in tegenspraak met 50. Van sempelen ghelove, wel degelijk te beweren dat het menselijk lichaam naar Gods gelijkenis is geschapen. Was Willem de uiteenzetting in dat gedicht weer vergeten, of nam hij dit gedicht pas later van Boendale over? Of spreekt Willem hierboven eigenlijk over mensenzielen? Dat hij niet dwaalt, blijkt tegen het eind van 90. Vanden figure vanden mensch: 'God [...] heeft die ziel nae hem ghebeelt Ende inden mensche alsoe ghevoert' (vs. 259-261). Kennelijk sprak Willem over mensenzielen, die ieder afzonderlijk naar Gods beeld gevormd zijn. Iedere individuele ziel is schijnbaar niet te onderscheiden van Gods wezen. Deze visie komt dicht bij de opvatting dat de zielen der mensen aan elkaar gelijk zijn - alle (stands)verschillen vallen in de hemel weg - en dat iedere ziel niet ouder was dan 33 jaar (de leeftijd die Christus bereikte)*2. Maar, zegt Willem: zet allen die ooit op aarde leefden naast elkaar en men zal bij vergelijking de ene ziel van de andere kunnen onderscheiden.

Willems leer is die van de (eenvoudige) geloofsleer. De spreker wist regelmatig vaardig en deskundig met de stof om te springen, als een docent die boven z'n stof staat. Maar wat bewoog een spreker ertoe zeker de helft van zijn oeuvre te besteden aan geloofszaken? Waarom zoveel aandacht besteed aan het geloof, terwijl het publiek de door Willem behandelde stof zo niet dagelijks dan toch wel wekelijks van de clerici te horen kreeg? En vanwaar de belangstelling van het publiek voor Willems vrome gedichten? In de eerste plaats mag men aannemen dat Willems persoonlijke zendingsdrang en zorg voor het zieleheil van z'n gehoor oprecht waren. Zijn doel was daarbij niet de instructie, als wel de sterk praktijkgerichte confirmatie. Hij verschaftte niet zozeer lering of nieuwe religieuze kennis, maar herinnerde het gehoor met de nodige nadruk aan wat het op geloofsgebied al wist. Er was hem veel aan gelegen om z'n publiek van de elementaire en essentiële geloofswaarheden te blijven doordringen, en dit op aangename, poëtische wijze. Ten tweede konden de religieuze uiteenzettingen en geloofswaarheden dienstig worden gemaakt aan werelds vermaan. Anders gezegd: Willem kon het geloof inzetten als 'dreigement'. De geloofsleer kon het publiek kwalijk in twijfel trekken. En met een beroep op deze leer was Willem in staat zijn publiek effectief te vermanen en te bekritisieren, soms terloops, soms uitgebreid. Hij kon zijn toehoorders op hun plichten en tekortkomingen wijzen en hen aansporen tot mentaliteitsverandering en een actief beleden christendom, niet alleen op het gebied van het geloof, maar bijvoorbeeld ook op het gebied van politiek, bestuur en recht. Tot slot bestond er bij het publiek kennelijk toch tenminste behoefte om dit soort religieuze en vermanende gedichten te laten klinken. De mogelijke verklaringen zijn velerlei: de voortdurende behoefte aan een stichtelijk woord (zeker op kerkelijke hoogtijdagen), de kunstzinnige, literaire vormgeving van de 'preekstof', de normerende functie die van zekere sproken kon uitgaan voor bepaalde groepen binnen de publieksskring, het belang dat men mogelijk hechtte aan het vernemen van (redelijke, gegronde) kritiek, en wellicht de behoefte aan een zekere compensatie voor de soms zo wereldsgezinde zelfgenoegzaamheid.

7.3. De Moderne Devotie

In een bespreking van Het woord van eer van F.P.van Oostrom merkt J.Reynaert op: 'Dat Hildegasberch en Potter b.v. door hun 'persoonlijke geloofshouding' wellicht al met de Moderne Devotie in verband moeten worden gebracht, vermeldt Van Oostrom slechts heel terloops: voor de literair-ideologische inhoud van hun werk zou dit gegeven nochtans wel eens belangrijker kunnen zijn dan de, in beide gevallen, vrij onduidelijke, of althans moeilijk in te schatten 'verbondenheid' met het hof'.*1

Dat de verbondenheid met het Hollandse hof in het geval van Hildegasberch vrij onduidelijk zou zijn, is onjuist. De rekeningen getuigen van geregelde optredens op hoogtijdagen, zonder dat er van enig dienstverband sprake was. Diverse sproken van Willem kunnen ook op inhoudelijke gronden goed aan het Hollandse hof hebben gefunctioneerd.*2 Dat de verbondenheid met het hof moeilijk is in te schatten, is in zoverre waar dat het ons tot op zekere hoogte aan voldoende inzicht ontbreekt in allerlei andere specifieke publiekskringen waar de spreker acte de présence gaf. Willem kon immers niet leven van de beloningen die hij aan het Hollandse hof ontving. De vraag is dan ook of Willems optredens aan het hof wel in enige verhouding stonden tot bijvoorbeeld zijn voordrachten in de stad. Op dit probleem wordt in hoofdstuk 8 nader ingegaan.

Hier wordt stilgestaan bij de mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de ideologische inhoud van Willems werk, in het volle besef overigens dat hieromtrent het laatste woord nog lang niet gesproken zal zijn. Voorheen zijn Willems sproken weliswaar nooit expliciet in verband gebracht met de Moderne Devotie; niettemin is J.Reynaert wellicht een belangrijke invloed op het spoor.

In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat indien Willem inderdaad invloed heeft ondergaan van de Moderne Devotie, hij daar dan reeds vanaf het eerste uur voor ontvankelijk moet zijn geweest. Geert Groote, de stichter van de Moderne Devotie, overleed namelijk in 1384 aan de pest. Geert Groote zelf was bovendien, aldus R.R.Post, wel iemand die opwekte tot vroomheid en devotie, maar 'niet de karakteristieke drager van de Moderne Devotie'; de eigenlijke dragers waren de leden van de religieuze gemeenschappen die onder invloed van Geert Groote ontstonden.*3 Na 1379 trok Geert Groote rond als boeteprediker en zielzorger in Deventer, Zwolle, Kampen, Zutphen, Amersfoort en Utrecht, maar ook in Amsterdam, Gouda, Haarlem, Delft en Leiden. 'Zijn preken handelen vooral over boete en bekering, over Gods gerechtigheid en de pijnen van de hel, maar ook over Jezus' voorbeeld en de eeuwige beloning. Hij klaagt het zedelijk verval en de verslapping van de kloostertucht aan, [...] de simonie, de proprietarii (kloosterlingen met eigen bezit) en de priesters concubinarii (die onwettig met een vrouw samenleven)'.*4 Hij preekte overal de leer der apostelen, het evangelie en het voorbeeld der heiligen. Hij trachtte de deugdzamen in hun levenswandel te sterken en zondaars te bekeren. De bekering kon bestaan in: het verbreken door priesters van de ongeoorloofde samenleving, het wegschenken van privébezit door monniken, het nalaten van simonie, het rechtvaardig behandelen van de medemens en het restitueren van door woeker verkregen gelden.*5 Vanaf de jaren tachtig, de jaren ook waarin Willems sprekerscarrière een aanvang nam, verspreidde Grootes invloed en die van de religieuze beweging zich vanuit de IJsselstreek over de Nederlanden, Westfalen en het Rijnland.*6

Het Corpus iuris canonici stond niet toe religieuze orden te stichten zonder toestemming van het bevoegde gezag; eenieder die een kloosterlijk leven wilde leiden, moest zich in principe bij een bestaande orde aansluiten. De Devoten zochten daarom naar een constructie waarmee dit verbod omzeild werd: de 'gezinsgemeenschap' van vrome lieden (vaak leken), waarin de pater familias regels stelt, zonder dat er bindende geloften werden afgelegd.*7 Desondanks werd het bestaansrecht van de gemeenschappen aangevochten, met name omdat het om leken ging die samenwoonden zonder regel of bindende gelofte; men zag hierdoor zelfs de autoriteit van kerk en paus aangetast. Veel kritiek ondervonden de devoten uit de kringen van reguliere geestelijken (m.n. dominicanen). Men trachtte de devoten in een kwaad daglicht te stellen 'als vijandig aan de monniken, als anti-kloosterlijke, ja anti-clericale nieuwlichters'.*8

Het leven in de huizen der Moderne Devoten hield het midden tussen een kloosterlijk leven en het 'leven in de wereld'. Nog vóór 1400 waren er ook huizen in het westen: Amsterdam, Delft, Utrecht en Leiden. Revolutionaire denkbeelden waren de beweging geheel vreemd. Alberts spreekt van een 'religieus réveil'.*9 De term 'navolging van Christus' raakt de kern van de geloofsopvatting der Devoti: een op het leven van Christus afgestemde, de innerlijke mens toegekeerde vroomheid. Het evangelie van Christus diende de grondslag van het religieuze leven te zijn. De Devoten waren in hun vroomheid op zoek naar een persoonlijke en innerlijke beleving van het geloof en gemeenschap met God. R.R.Post meent dat de Moderne Devotie begrepen moet worden als 'een bezinning van den mensch op de eeuwige waarden, een zoeken van God en van den weg der deugd, een afkeer van de wereld'.*10 De Devoti wensten een sober en ascetisch bestaan te leiden.

Waarin onderscheidde echter de Moderne Devotie zich nu precies van andere religieuze bewegingen? Het eigene en nieuwe lag niet in de dogmatiek, en men heeft zich niet verdiept in grote theologisch-filosofische problemen. De Moderne Devotie heeft dan ook geen belangrijke theologen voortgebracht. De beweging leverde wel een bijzondere bijdrage aan de betrokkenheid van de leek bij het geloofsleven en de persoonlijke geloofsbeleving. De devoten waren ook voorstanders van lezing en studie van de Schrift in de volkstaal: onder meer Gerard Zerbolt van Zutphen hield hiervoor in zijn *De libris teutonalibus et de precibus vernaculis* een pleidooi.*11 De kracht van de Moderne Devoten school grotendeels in de discipline die zij aan de dag legden in hun vrome overpeinzingen, in hun dagelijkse meditaties. Christus was het onderwerp van hun liefde en zij probeerden meermalen per dag systematisch Zijn leven op aarde, kinderjaren, prediking en lijden zo levendig mogelijk voor te stellen. Met graagte maakte men gebruik van de Meditatie over het leven van Christus, toegeschreven aan de H.Bonaventura, waarin allerlei (apocriefe) verhalen en feiten aan het sobere evangelieverhaal waren toegevoegd. De Moderne Devotie heeft een zeer methodische vorm van meditatie voortgebracht: 'Men verstaat hieronder niet het eenvoudig overdenken van de geloofswaarheden of van de gebeurtenissen uit Christus' leven, doch dit volgens een bepaald schema en dan daarbij alle vermogens van de ziel in werking brengen: overdenken, beminnen, aanbidden, prijzen, danken, voornemens maken, zonden betreuren'.*12

De devotiebeweging ontstond voor een groot deel uit onvrede met de religieuze en wereldlijke status quo. Geert Groote voelde zich niet voor niets geroepen tot de prediking van de leer van Christus, de bestrijding van misbruiken in kerk en wereld en het bekeren van zijn medemensen tot een levenshouding, zoals staat in zijn *Conclusa et preposita, non vota*. Kritiek gold bijvoorbeeld de levenswijze van vele geestelijken die niet zelden een weinig verheffend voorbeeld gaven. Geert

Groote meende in zijn *Contra focaristas* dat een zondig priester door de gelovigen gemeden diende te worden, al moest hij toegeven dat de onwaardigheid van de priester het sacrament niet ongeldig maakte.*13 Groote trachtte aan te zetten tot het rechtvaardig behandelen van de medemens en meende bijvoorbeeld dat winst uit woeker diende te worden teruggegeven. Verder had Groote in zijn *Contra turrim Traiectensem* kritiek op de bouw van de Utrechtse Domtoren. Hij veroordeelde dit als ijdele glorie: klokken konden ook in lage torens hangen. Het ergste vond hij dat de gelden ervoor werden onttrokken aan de armenzorg.*14 De devoten, afkerig van de weelde die de kerk rond zich verzamelde, waren voorts gekant tegen aflaten en aflaathandel*15, en de simonie kon bij hen evenmin genade vinden. Huizinga maakt er melding van dat 'de ernstige mannen der moderne devotie in de bedevaarten weinig nut zien. Die vele bedevaarten doen, worden zelden heilig, zegt Thomas à Kempis'.*16 Frederik van Heilo noemde in zijn *Tractatus de peregrinantibus sive contra peregrinantes* de bedevaarten 'een bron van gevaar en verleiding [...], onnodig voor kloosterlingen en devoten, alleen nuttig voor mensen die in de wereld leefden'. De leken hadden behoefte aan uiterlijke werken van vroomheid, maar ook voor hen achtte Frederik van Heilo het innerlijk geloof belangrijker. Bedevaarten uit devotie ondernomen keurde hij wel goed, maar bedevaarten, die ondernomen werden omwille van een gelofte vond hij dwaas.*17 Hendrik Mande ging nog het verst in zijn kritiek en stelde: 'De Heer zegt niet, loop hier en daar pelgrimage of vaart over zee, maar Hij zegt: keert in tot uwe harten, dáár zult gij mij vinden'.*18 Over het Westers Schisma schreef Geert Groote zijn *Epistola de scismate*. Hij koos alleen maar voor paus Urbanus VI in de hoop onder het preekverbod van de Utrechtse bisschop in 1383 uit te komen. In feite zag Geert Groote in het Schisma niet meer dan één van de vele symptomen van het diepste kwaad dat aangepakt moest worden: het zedelijk verval. 'In wezen achtte Grote beide pausen en de kardinalen aansprakelijk voor de verdeeldheid in de kerk, niet van de kerk. Wie te goeder trouw een der obediënties volgde, kon niet als scheurmaker worden beschouwd: de gelovigen maakten zich niet los van het kerkverband. De pausen waren niet gerechtigd elkander en elkanders aanhang te excommuniceren (hetgeen wel gebeurde), want dan zouden zij hun rechten hoger stellen dan de eenheid van de kerk'.*19

We kunnen verschillende raakpunten met het werk van Hildegarsberch constateren.*20 Het nieuwe religieuze élan en de nadruk op individuele (leken)vroomheid en persoonlijke verantwoordelijkheid voor het eigen zieleheil waren ook bij hem aanwezig. Willem wees zijn gehoor eveneens op het eeuwige heil, pleitte voor boete en bekering, voor rechtvaardigheid en ootmoedigheid. Woeker werd door Willem evengoed veroordeeld. Hij besteedde de nodige aandacht aan het zedelijk verval van de geestelijkheid en constateerde bij de clerici regelmatig een discrepantie tussen leer en leven. De simonie werd door Willem gelaakt. De vraag of het sacrament uit handen van een zondige priester wel geldig was, wordt in 58. *Vander heiligher kercken* door hem (voorzichtig) aangeroerd: Willem meende net als Geert Groote dat het sacrament niet aangetast kan worden, al pleitte laatstgenoemde er wel voor om priesters te schuwen die zich met simonie en ontucht inlieten.*21 Verder was het onttrekken van geld aan de armenzorg de dichter een gruwel. Op het punt van de bedevaart nam Willem hetzelfde standpunt als de Devoten in: de geestelijke bedevaart is meer waard dan die te voet. En tenslotte hekelde de spreker het schisma. Hij meende louter op dogmatisch-historische gronden dat de paus te Rome moest zetelen, maar hij stond boven de partijen. In zijn ogen werd het schisma gekenmerkt door hebzucht, simonie en onrecht en door het persisteren in partijschap. Evenals Groote beschouwde Willem het schisma als een voorteken voor de naderende

doemsdag.*22 Netzomin als de Devoten tenslotte, waagde Willem zich als gelovige leek aan diepzinnige theologische beschouwingen.

Gedachtengoed uit het beroemdste boek dat de beweging voortbracht, De navolging van Christus van Thomas à Kempis, vindt men soms ook bij Willem terug. Niet dat Willem door dit werk beïnvloed kan zijn, want het werd pas in 1441 geschreven. Wel omdat Thomas à Kempis schatplichtig is geweest aan het gedachtengoed van Geert Groote. Belangrijk is onder meer dememento mori-gedachte bij Thomas à Kempis. Hij waarschuwt (net als Groote) voor de onverwachte dood en maant om altijd in deugdzaamheid op het sterven voorbereid te zijn. Ook op de dag van het oordeel moet men voorbereid zijn, want eens zal men zich tegenover de Rechter voor zijn daden moeten verantwoorden, en dan baten rijke giften noch pleidooien van anderen.*23 Voorts wees Thomas op de vergankelijkheid van al het aardse. Voor het najagen van de wereldse genoegens zal men uiteindelijk gestraft worden. Het is derhalve van belang om juist te streven naar het rijk der hemelen.*24 Thomas zette uiteen dat de armen gemakkelijk het eeuwige leven zouden beërven, terwijl de rijken om hun rijkdom het risico liepen dat de hemelse zaligheid hen uiteindelijk ontzegd werd.*25 Verder bepleitte Thomas de voordelen van de ootmoedige levenshouding boven die van hoogmoed en hebzucht.*26 Hij verlangde van de christen dat zijn geloof tot uiting kwam in een oprechte levenswandel. Het doorgronden van Gods geheimen werd van de gelovige niet geëist.*27 Tevens heeft Thomas groot belang gehecht aan de communie en de biecht, zoals blijkt in zijn tractaat Godvruchtige aansporingen tot de Heilige Communie.*28 Hij benadrukt hierin dat men biecht en communie niet steeds moet uitstellen, maar dat men tijdig en regelmatig vergeving moet zoeken via deze genademiddelen.*29

Deze motieven zijn uit De navolging van Christus geselecteerd omwille van hun overeenkomsten met het werk van Hildegarda van Bingen. Thomas' werk bevat anderzijds ook voldoende passages waarvoor men geen 'parallel' in Willems oeuvre zal vinden. Bovendien moet men erop verdacht zijn dat de Moderne Devotie niet het alleenrecht bezat op bovenstaand gedachtengoed: ook bij andere theologen trof men deze denkbeelden aan. De devoten brachten ze echter met nieuw élan weer onder de aandacht.

Daarmee zijn we bij een kardinale vraag aanbeland: kende Willem de beweging van de Moderne Devotie? Het antwoord lijkt te vinden in 77. Een onderscheit van hielic ende van gheesteliken luden. Willem opent de spreek met een korte bespiegeling over de (vrije) wil. De wil heeft aanleiding gegeven tot 'Menigherhande staet van leven' (vs.18). De spreker blijkt dan te doelen op religieuze bewegingen en ordes. En 'elcman denctet sine goet' (vs.19), voegt hij hier enigszins spottend aan toe.

Dus crighen wy Lollaerts ende Baghinen, (Cellebroeders)

Nonnen die oeck heilich schinen,

Tsaertroyers, Zweesteren*30 ende Bagaerden, (Kartuizers)

Ende ander gheestelyke harden, (herders)

Die ons leren ende wisen,

Soe datse ons billics staen te prysen;

Want wat sy leren int sermoen

Ons, dat ghaen si selve doen:

Dus gheven si goet exempel mede. (77; 21-29)

De toon blijft spottend: Willem lijkt de draak te willen steken met de 'heiligheid' van genoemde personen. Evenmin van ironie gespeend zijn z'n woorden over de meer officiële orden:

Si sijn ghewyuet op die bede, (om te bedelen)

Karmeliten ende Augustinen,*31

Minrebroeders end Jacopinen, (franciscanen en dominicanen)

Ende oec om salicheit gheset;

Want leven si wel, si leren bet:

Dat is int oebschijn openbaer.

Lieghe ic niet, soe seg ic waer;

Brechter yet, dat volle God. (77; 30-37)

Willem maakt hier van dezelfde ironische omkeringstechniek gebruik als in 19. Van mer: hij prijst personen, maar maakt expliciet duidelijk dat er feitelijk de nodige kritiek geleverd kan worden. De spreker laat hier echter in alle ernst op volgen:

Al dese heilighe goede lyede,

Die ic roer in mijn bediede,

Leven sy wel in horen zaken,

Wye machse dan mit rechte laken? (77; 39-42)

Willem wil de goede geestelijken niet te na spreken. Vervolgens begint de dichter zijn kritiek te specificeren:

Mar sy, die heymelijc gaen leren,

Dat man ende wijf van ander keren

Hoir ghenoecht ende horen wil,

Die mochten liever zwichen stil;

Want wederwil ende onghenoecht

En wercken salicheit noch doecht.

Hilic is een salicheit,

Daer veel meerre bate an leit

Dan an die langhe cappe wijt

Off an hoer gheestelic abijt,

Dat si draghen off visieren (77; 43-53)

Willem bekritiseert de prediking met als oogmerk om man en vrouw, echtelieden, het huwelijk tegen te maken. Kennelijk was het de bedoeling van dergelijke prediking om mensen ertoe aan te zetten een celibatair en religieus leven te gaan leiden. Het huwelijk stond in de middeleeuwen als sacrament niet in hoog aanzien; velen beschouwden het huwelijk als 'geoorloofde onkuisheid' en men meende dat zaligheid veeleer verkregen werd via een celibataire levenswandel. Willem heeft zich enkele malen tegen deze opvatting teweer gesteld. Hij benadrukte het sacrale karakter van het huwelijk en stelde dat men het heil evengoed, of misschien nog beter, met het huwelijk kon bereiken: het huwelijk was een sacrament, het celibaat niet.*32 Willem betoogt vervolgens in de sproke dat het huwelijk de maatschappij in stand houdt. Zelfs de heiligste geestelijke is uit een aardse vader en moeder geboren. Hij meent:

Wat sal dan runen ofte raden, (samenspannen, fluisteren)

Dat wittachtich hilic doet versmaden?

Willen si goede exempelen gheven,

Dat donct mi talre beste leven

Tfolc tot doechden mede te trecken. (77; 63-67)

De geestelijken kunnen beter trachten de gelovigen deugdzaamheid bij te brengen, dan proberen om hen van het huwelijk te laten afzien. Hiermee wil de spreker geen kritiek leveren op het celibaat in het algemeen of het celibataire leven van geestelijken, hij bekritiseert slechts de geestelijken die leken trachten over te halen om het huwelijk te versmaden vanuit de gedachte dat het celibaat heilzamer is voor de ziel. Willem is nog steeds niet bij zijn eigenlijke onderwerp aanbeland. Pas in vs.81 zegt hij:

Nu moecht ghi vorder vraghen mi,

Wyen ic myen, of oeck waer by (waarom)

Dat ic spreke sulke woerde:

Ic heb gheweest al daer ic hoerde

Begheven luden, monicken, nonnen,

Die nuwen staet hebben begonnen,

Die niet en was by ouden tyden,

Daer sy hem selven in verblyden

Ende menen, dat si heilich sijn. (77; 81-89)

Het is erg aannemelijk dat Willem hier doelt op de - voor hem en zijn publiek uiterst actuele - stichting van broeder- en zusterhuizen door de Moderne Devoten. De kritiek van de dichter richt zich in het bijzonder op deze nieuwe 'orde' die er naast alle oude ordes is bijgekomen, en waar mannen en vrouwen, geestelijken*33 maar ook vele leken, een vroom leven gaan leiden en afzien van het huwelijk. Het heeft er alle schijn van dat Willem de Devoten ervan beticht mensen het

huwelijk te willen tegenmaken, ten gunste van een kuis en vroom leven in een broeder- of zusterhuis. Feit is dat Geert Groote in zijn *De matrimonio* weinig gunstig over het huwelijk heeft geschreven. R.R.Post merkt hierover op: 'Dit [...] was bedoeld om een bepaald persoon van het sluiten van een huwelijk af te houden, maar het kon tegelijk ook andere voor het gevaarlijke van het huwelijksleven en het bedriegelijke van de vrouw waarschuwen'.*34 Groote was niet zonder meer tégen het huwelijk, maar het kon slechts onder heel strikte voorwaarden genade vinden in zijn ogen. Zelfs als men louter trouwde om nageslacht te verwekken en onkuisheid te vermijden, lag de zonde op de loer. Groote beschouwde, ook blijkens andere geschriften van zijn hand, het huwelijk derhalve als een minder perfecte staat van leven dan het celibataire bestaan. Zijn extreme opvattingen hieromtrent waren uniek voor de Nederlanden.*35 Willem zou dus goed kunnen doelen op de prediking vanuit de hoek der Devoten die mensen van het huwelijk afhoudt, of die mensen doet besluiten het huwelijk officieus te ontbinden: in dit laatste geval splitsten man en vrouw hun bezittingen op en gingen zij ieder huns weegs om een devoot en celibatair leven te leiden in de huizen der Devoti.

Op de geestelijken van de oude ordes viel kortom al het nodige aan te merken, maar deze nieuwlichterij ging Willem waarlijk te ver. Ze denken dat ze heilig zijn, zegt Willem, en hoopt dat het ook zo is. Hij voegt er echter direct aan toe: 'Si prysen desen, si prysen dien, Hoer eyghen leven alre meest' (vs.94-95). Willem kan hiermee goed doelen op het individualisme en de persoonlijke, verinnerlijkte devotie van de broeders en zusters, op de 'zelfheiliging door deugdoefening'.*36 Kritiek klinkt door op deze gewone (huwbare of gehuwde) burgers die zich omwille van het geloof aan het huwelijk onttrekken: 'Mar wittachtich hilic ende alsulc feest, Laken si dicwijl ongheprijst' (vs.96-97).

Na deze woorden geeft Willem zich weer over aan algemene bespiegelingen over de grotere waarde van het huwelijk boven het celibaat. Hij betoogt: 'Man ende wijf dat is een oerde, Die mitten godlyken worde Was ghemaect al hier te voren' (vs.107-109). Hij bedoelt Gods instelling van het huwelijk in het aardse paradijs. Met de nieuwlichterij lijkt men de wereld op zijn kop te willen gaan zetten:

Bleven al die vrouwen maecht,
Die mannen priesters ende oec knapen,
Souden dan nonnen ende papen
Die werlt wel staende moghen houden
Onghestraft by horen scouden,
Soe woudic noch ter scolen gaen,
Entie oerden laten staen,
Die alre oerden moeder es. (77; 126-133)

Willem zou snel een geestelijke worden en het huwelijk laten voor wat het was, zo schertst hij, wanneer het gewoonte wordt dat geestelijken de wereld in stand gaan houden. Willem haast zich op te merken dat het allemaal niet zo negatief bedoeld is, maar dat hij de uitwassen wil aanpakken: 'Ghi moecht mi wel gheloven des, Dat ic tarchste myen te laken, Op dat ic dbeste can gheraken'

(vs.134-136). Met kritiek op de uitwassen wil de dichter het goede benadrukken. Hij blijkt bereid tot nuancering en wil de goede geestelijken niet te na spreken - en waarschijnlijk doelt Willem hier ook op de Moderne Devoten:

Optie goede en spreke ic niet,

Die doen als hem scriftuer ghebiet

Of der heiligher kercken ghebode,

Want sy veryenen hem mit Gode;

Ende wye mit Gode hem veryenen,

Die moghen hoghen loon verdienen:

Dien willic laken noch ooc straffen. (77; 137-143)

Juist op grond van de doelstelling, de vereniging met God, kan men veronderstellen dat Willem het hier (ook) over de broeders en zusters des gemenen levens heeft. Hij bestrijdt echter het idee dat men het heil via het huwelijk niet (of lastig) kan bereiken:

Mar man ende wijff, die moghen schaffen

Goeden oirbaer nae costume,

Ende nochtan pade vinden rume,

Op te gaen in hemelrijcke (77; 144-147)

Even verder vraagt Willem wat er van de wereld geworden was als vijftig jaar geleden niemand meer zou zijn getrouwd:

Want waert een vijftich jair gheleden,

Dat nyemant hilic hadde ghedaen,

Hoe sout dan inder werlt gaen?

Berecht mi des, wel arme domme,

Die heymelic wilt leyden omme

Den sulken, dat si hoer hilic laten,

Man ende wijf, dat si hem saten

Horen bant te schoren weder. (77; 170-177)

Nogmaals lijkt Willem de prediking in de geest van Geert Grootes De matrimonio aan de kaak te stellen. De dichter besluit zijn sproke vervolgens met een verdediging van het huwelijk.

Als Willem hier waarlijk doelt op de Moderne Devoten - en daar valt het nodige voor te zeggen^{*37} -, dan blijkt hij nogal ambivalent te staan tegenover de beweging. Het gedicht is in elk geval bepaald geen loftuiting op of zelfs maar een verdediging van de Moderne Devotie. Hij wil dan wel geen kwaad spreken van de vrome lieden die kerkleer en Bijbel gehoorzamen en zich met God

willen verenigen, maar het is zeer de vraag of Willem met de beweging als zodanig zoveel ophad. Zijn kritiek op uitwassen (in zijn ogen) getuigt op z'n zachtst gezegd van gemengde gevoelens.

In zeker opzicht sluiten Willems werk, denkbeelden en beroep helemaal niet zo goed aan bij de beweging van de Moderne Devotie. Zoals we zagen verdedigde Willem de huwelijkse staat, en was hij beslist geen voorstander van celibataire kuisheid voor de (vrome) leek. Intensieve en specifieke aandacht voor het verval in de kloosters, waarmee de devoten zich hebben beziggehouden, zullen we bij Willem tevergeefs zoeken. Alhoewel de spreker de nederigheid zeker predikt, moet men verder de individueel-devote, innige, ietwat sentimentele en piëtistische toon bij Willem bijvoorbeeld geheel ontberen. Versterving lijkt hem volkomen vreemd. Hildegarsberch was geen man van ascese, zelfvernedering en zelfopgelegde soberheid, en staat een dergelijke levenshouding in zijn gedichten ook niet voor. Op bescheiden schaal joeg hij zelf het geld na, en tegen het (met mate) beleven van aardse genoegens had hij geen enkel bezwaar. Hij toonde bepaald geen afkeer voor de wereld, had niet de behoefte het wereldse leven te ontvluchten. Integendeel, hij stond midden in het leven, en de wereld kon op zijn volle, zij het kritische aandacht rekenen. Voorts moet vastgesteld worden dat Willems oeuvre nu ook weer niet gekenmerkt wordt door systematische meditatie op het leven en lijden van Christus. Willem was een vrome, gelovige leek en bepaalde van zijn opvattingen vertonen overeenkomst met die der Devoten. Toch was hij - hoe vreemd dat wellicht ook moge klinken - te wereldsgezind om voor een vurig sympathisant, laat staan een Moderne Devoot te kunnen doorgaan. De broeders hadden in hun kring geen rondreizende sprooksprekers en dichters, maar veeleer immobiele asceten, kopiïsten, prozaschrijvers, geleerden.

Kortom, Willem was geen adept van de Moderne Devotie, lijkt zelfs zijn bedenkingen bij de beweging te hebben gehad, en toch zocht ook hij het persoonlijke geloofsleven nieuwe impulsen te geven en vertonen bepaalde denkbeelden en kritiek overeenkomst met die der devoten. Alberts meent dat er vele mensen waren, 'die zonder zich in de gemeenschappen der Moderne Devotie te begeven toch een ingetogen en naar de innerlijke mens gekeerd leven gingen leiden en daarbij zich lieten leiden door de vroomheid van de Devoten. Men trof deze mensen aan bij de eenvoudigen van geest en bij ontwikkelde lieden, bij aanzienlijken [...] en voornamelijk stedelijke bestuurders en bij de mensen uit het gewone volk'.*38 Maar dan nog kan men zich afvragen of dit nu werkelijk van toepassing is op Willem.

Zowel de gedichten van de sprookspreker met de daarin verwoorde opvattingen, als de ideeën van de Moderne Devotie zijn eigenlijk produkten van dezelfde tijdgeest.*39 De tijdgeest vormde een inspirerende voedingsbodem voor zowel Hildegarsberch als Geert Groote. Daar hoeft geen ontlening aan te pas te komen. Beide mannen leefden in een tijd die, na een periode van religieuze matheid, rijp was voor een religieus réveil.*40 Geert Groote was de man van het nieuwe experiment. Willem is in diezelfde tijd niet blind geweest voor de toestand in de wereld en van het geloof, en hij is niet doof geweest voor kritiek en nieuwe denkbeelden. Hij heeft de signalen van zijn tijd opgevangen. Zonder nu meteen van een directe invloed te willen spreken, is het volgende onmiskenbaar waar: in Willems sproken vinden we tekenen dat de tijd rijp was voor de Moderne Devotie.

8. Het publiek van Willem van Hildegaersberch

In dit hoofdstuk wordt nader onderzocht wie er tot het geïmpliceerde en primaire publiek behoorden van Willems sproken. In de vorige hoofdstukken is al regelmatig vooruitgelopen op de resultaten van dit onderzoek, maar hier worden de conclusies gestaafd.

Er zijn globaal twee methodes gebruikt om erachter te komen wie er tot zijn publiek behoorden: de tekstimmanente en de historische methode. In het tekstimmanente onderzoek worden uit een inventarisatie van alle passages waarin het publiek wordt aangesproken conclusies getrokken met betrekking tot de samenstelling van het gehoor. Onderzocht wordt of er enig systeem zit in het aanspreken van het geïmpliceerde publiek, wie het meest aangesproken worden en welke groepen globaal zijn te onderscheiden. Naast de aanspreekvormen worden de sproken inhoudelijk op hun eventuele publieksgerichtheid beoordeeld. Het historische onderzoek behelst bestudering van rekeningen uit de periode 1380-1408: waar en hoe vaak komt Willem in de rekeningen voor? Op deze manier kan men zicht krijgen op Willems primaire publiekskringen. De gevonden gegevens over het geïmpliceerde en primaire publiek zullen met elkaar geconfronteerd worden.

In dit hoofdstuk wordt tevens aandacht besteed aan het Hollandse hofpubliek en het maecenaat van de letterkunde aan dat hof. Verder wordt stilgestaan bij het andere adellijke, geestelijke en stedelijk-burgerlijke publiek van Willem.

8.1. Aanspreken van het publiek

Het geïmpliceerde publiek valt te achterhalen door een inventarisatie te maken van het aanspreken van het publiek door Willem in zijn sproken. Er moet dan gezocht worden naar het voorkomen van de persoonlijke voornaamwoorden `ghi', `u', `du' en `di' en naar de bezittelijke voornaamwoorden `uw' en `dijn' (over de problemen weldra). Daarbij is het vooral belangrijk om na te gaan hoe Willem zijn publiek kwalificeert. Het volledige resultaat van deze inventarisatie is achterin deze studie terug te vinden in bijlage 11.6. Willem blijkt in 90 gedichten zijn publiek minimaal één maal direct te hebben aangesproken. Dat is dus in driekwart van alle sproken, waaruit men wel mag afleiden dat de spreker publieksgericht te werk ging.*1 Het is evenwel in 39 gedichten, dat Willem zijn publiek nader specificeert. Deze gedichten krijgen hier de meeste aandacht.

Maar eerst dient opgemerkt te worden dat aan de tekstimmanente methode om het geïmpliceerde publiek te kunnen vaststellen een aantal bezwaren kleven. In de eerste plaats moet men zich realiseren dat de overgeleverde sproken schriftelijk gefixeerde versies zijn van teksten die in de voordracht inhoudelijk hebben kunnen variëren. Het is derhalve denkbaar dat een ons overgeleverde sproke, waarin een bepaald publiek wordt aangesproken, ook met gewijzigde aanspreekvormen voor een ander gehoor heeft kunnen functioneren. Ten tweede bevatten niet alle sproken (significante) aanspreekvormen. Niets garandeert ons dat die sproken voor een gelijksoortig publiek waren bestemd als de sproken die wel significante aanspreekvormen bevatten. In de derde plaats

kan men vermoeden dat Willems werk niet volledig is overgeleverd. Dit kan betekenen dat er sproken verloren zijn gegaan met indicaties voor publieksgroepen die daardoor ongewild over het hoofd worden gezien. Hiertegenover staat dat Willems oeuvre toch wel weer omvangrijk genoeg is om de waarschijnlijkheid van bepaalde conclusies te kunnen rechtvaardigen. Er is nog een vierde bezwaar. Het lijkt nooit helemaal zeker wanneer de dichter het aanwezige publiek aanspreekt en wanneer hij over de hoofden van zijn publiek heen een niet-aanwezige groep mensen toespreekt. Op het moment van voordracht zal dit geen verwarring hebben gesticht: men kan ervan op de hoogte zijn geweest dat er personen werden aangesproken buiten de eigen kring. En de spreker kan bij de voordracht het hoofd naar een denkbeeldige groep hebben gewend of daadwerkelijk over de hoofden van zijn gehoor heen hebben gesproken.

Nu hebben we bij Willem het geluk dat hij althans in een aantal van dergelijke gevallen niet de beleefdheidsvorm gebruikte, zoals gewoonlijk, maar de gemeenzame vorm 'du'. Men zie 42. Vander hontsschede, waarin hij zijn aanwezige publiek aanspreekt in de beleefdheidsvorm: 'Hoedet u voer die honts schote' (vs.9) en 'Ghi sult ommesien te tijt' (vs.57). Maar terzijde spreekt hij de schalk in gemeenzame termen toe:

Sich omme, schalc, wat mach di baten?

Constu dijn vinden niet ghelaten,

Dair dijn onsalicheit an leyt?

Waer om soe doestu onbescheit (42; 67-70)

Dit komt nog duidelijker naar voren in 43. Vanden rijcken vrecken:

Sech, rijcke vrecke! Wat helpt dijn sparen?

Hoetstu tgoet, dan wachtet dy;

Wilt God, du biste varinc vry,

Als die doot di maect confuus:

Wat hebstu dan? een borden huus,

Daer di die nose ter verste slaet. (43; 30-35)

In vs.47-77 vaart hij nog verder uit tegen de rijke vrekken. Maar in vs.79 richt hij zich vervolgens tot zijn publiek: 'Ic hoop ten sel ons niet gheschien'. De uitval was niet direct gericht tegen de aanwezige toehoorders. Niet alleen in vermanende zin gebruikt Willem de 'du'-vorm als hij niet-aanwezigen wil toespreken.*2 Het gebruik van de jij-vorm, gericht tot niet-aanwezigen, komt verscheidene malen in de sproken voor. Dit impliceert overigens niet dat het publiek zich in deze gevallen (letterlijk) 'niet aangesproken' hoefde te voelen. De frontale aanval op de afwezige rijke vrek moest wel degelijk indirect effect sorteren op het publiek, zij het via een omtrekkende beweging.

Overigens wordt de wij-vorm door Willem ook met graagte gehanteerd. Het suggereert gemeenzaamheid en wekt een saamhorigheidsgevoel op. Het veronderstelt tevens een relatie tussen de dichter en zijn publiek. We kunnen er van uitgaan dat Willem niet zonder reden regelmatig deze vorm hanteerde. De wij-vorm is echter nauwelijks bruikbaar en weinig zuiver om in het onderzoek

naar het geïmpliceerde publiek te betrekken, omdat er niet nader gespecificeerd wordt met betrekking tot de samenstelling van het publiek. Globaal genomen betekent 'wij' meestal niet veel meer dan 'wij mensen'. Opmerkenswaard is verder dat Willem zijn publiek soms tot de 'goede luden' rekent*3, maar dit informeert ons niet nader over de samenstelling van zijn gehoor; de kwalificatie getuigt hoogstens van Willems respect en/of retorische bekwaamheid.

Uit de inventarisatie van aansprekingen komt een vrij coherent beeld van het geïmpliceerde publiek van de spreker naar voren. Willem sprak, afgaande op de aanspreekvormen, globaal genomen tot de hogere kringen. Ter nadere precisering hiervan volgt nu een behandeling van een aantal duidelijke passages.

De meest aangesproken publieksgroep valt onder de categorie van de hoge, machtige edele heren. Zo is 7.Vanden coninc van Poertegael gericht tot de hoge edelen met grote invloed, getuige vs.24 en 231: 'Ghi hoghe heren wel gheboren' en 'ghi, die meters sijt op eerden'. Met hoge of grote heren bedoelt Willem machtige en dus rijke edelen*4, want hij zegt in dezelfde sproke nog:

Scone vrouwen, hoghe paerde,

Cleder schoen van rycker waerde,

Goeden dranck ende edel spise,

Doechde ende eer in menigher wise,

Die hoert den groten heren toe (7; 27-31)

De moraal van de sproke dat de heren rechtvaardig moeten regeren, werd derhalve aan het juiste adres uiteengezet. Ook 8.Dit is van ere was gericht aan de 'heren wijs van hogher naem'*5 (vs.1) en in dit geval was de moraal evenzeer op maat gesneden: de heren moeten geen schalken naar zich toehalen. In 47.Van drierehande staet van heren spreekt Willem de 'hoghe heren' (vs.147) toe en maant hen om op een eerlijke rechtsgang in hun landen toe te zien. De hoge heren die Willem in 57.Vanden corencopers aanspreekt, oefenden waarschijnlijk landsheerlijke macht uit over bepaalde gebieden, want hij zegt: 'Peynst hier om, ghi hoghe heren, Ende hout in goeden recht u lant' (vs.168-169). De sproke zelf verhaalt over de Franse koning die recht deed over malverserende korenkopers. Men zou zich goed kunnen voorstellen, gezien de strekking, dat de sproke in het bijzonder gericht was tot de landsheer en zijn raad. In 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen spreekt Willem ook hoog publiek toe, waarschijnlijk genoemde 'Grote heren ende machtich' (vs.146). Hij raadt hen aan eendrachtig te zijn in plaats van in partijen tegenover elkaar te staan. Het Hollandse gravenhof te Den Haag was in dit geval de meest aangewezen plaats om dit gedicht over de Hollandse graven en de Hoekse en Kabeljauwse twisten voor te dragen.*6 Daar resideerde de graaf, daar trof men de verantwoordelijke edelen aan en daar was het publiek bij uitstek op de hoogte van de Hollandse historie en actualiteit.*7 Het publiek van 64.Van die achte salicheiden wordt getypeerd met de woorden 'Ghi heren' (vs.256). In 66.Van drierehande lyden lijkt de dichter tot een adellijk-ridderlijk publiek te spreken: 'Ghi heren, nu trect voirwaert, Seldi mit eren voeren tzaert, Ghi moetet andersins verweren Dan op malcander aldus te stryden' (vs.166-169). In 69.Vander virrisenis, het Paasgedicht, spreekt Willem hoogmogende personen toe: 'O edel vorsten! *8 laet u raden Den ghenen die die doeghet minnen, Soe moechdi prijs ende eer ghewinnen In uwen lande ende elder mede' (vs.68-71). Het moet hier om personen gaan met landsheerlijke rechten:

Ghi hoghe heren! edele vrouwen!

Bedenckt u wel in deser tijt,

Waer om dat ghi heren sijt,

Daer toe moghende ende rijck.

Minnet recht ende doet ghelijck

Tghemiene volck in uwen lande (69; 94-99)

Uit 75. Een exempel van heren blijkt ondubbelzinnig wie het geïmpliceerde publiek was: 'Ghi hoghe, wise lantsheren stout' (vs.1), de adel met heerlijke rechten*9 dus, in het bezit van 'edelheit', 'heerlicheit', 'rijcheit menichfout', 'burch', 'lant', 'steden', 'ridders', 'leenknecht' en 'diet' [=volk]. Niet alleen duidt alles erop dat Willem zich in zijn sproke op de 'landsheerlijke' adel richt, uit de typering 'wise' zou ook nog wel eens begrepen kunnen worden dat de spreker in het bijzonder die edelen bedoelde, die tevens zitting hadden in de grafelijke raad. Het zijn vervolgens de 'hoghe vorsten' (vs.53) die in 78. Vanden ghedencke als publiek worden aangesproken. Willem maant deze vorsten tot bezonnenheid: zij moeten goede raadsheren kiezen, hun volk recht doen en wraak en twist achterwege laten. In 81. Vanden sloetel worden de 'hoghe heren' (vs.224) aangesproken en alles in de inhoud van het gedicht wijst erop dat het gedicht gericht was aan graaf Albrecht van Beieren, z'n vrouw Margaretha van Kleef en z'n raad.*10 De knaap in het gedicht zegt over hen: 'Si sijn soe vroet, Mijn heer, mijn vrou, onder hem twien, Ende ander raden die bi hem sien' (vs.392-394). De sproke 82. Van ruste laat er geen twijfel over bestaan welke 'heren' (vs.138 en 160) er worden toegesproken. Het betreft de heren die kunnen beslissen over oorlog en vrede, die het volk 'Volcomen recht' (vs.161) kunnen doen, en die 'ridder', 'knechte', 'steden ende lant' in hun 'bescreven rechte' kunnen laten (vs.163-165). Het moet derhalve wel gaan om de vorst, zijn adel met heerlijke rechten en zijn raad, tegen wie men kan spreken over 'U volc, u lant, u dorpen, steden' (vs.168). De sproke 92. Van feeste van heren was voor de 'hoghe heren' (vs. 74) bedoeld. Deze sproke kan heel wel gefunctioneerd hebben als feestrede bij een toernooi, want Willem zet er in uiteen dat een toernooi, waar de heren zich vriendschappelijk met elkaar meten, vele malen valt te verkiezen boven oorlog. Het gedicht 105. Een notabel van heren was bestemd voor 'hoghe heren wel gheboren' (vs.1) in het bezit van 'steden' en 'lant' (vs.41). In de sproke zet Willem uiteen dat de heren regelmatig hun steden moeten bezoeken om er hof te houden, zich aan den volke te vertonen en om te controleren of het volk niet wordt uitgebuit door de vertegenwoordigers die door de heren zijn aangesteld. De inhoud past derhalve uitstekend bij het aangesproken publiek. Voorts spreekt de dichter zijn gehoor in 118. Opt voersien aan als 'Ghi hoghe heren wel gheboren' (vs.188). Impliciet had Willem in de sproke al duidelijk gemaakt dat hij de 'landsheerlijke' adel op het oog had:

Hier om dicht ic op tvoersien,

Offer yemant mochte an keren,

Ende sonderlinghe die hoghe heren,

Die behoeven goeden raet,

Dat si in horen hoghen staet

Leven wel in sulker maten,

Dat si ymmer den volke laten

Volcomen recht al hier gheschien. (118; 130-137)

Weer vraagt de spreker in dit gedicht aan de heren of ze het volk recht willen doen, dus ook hier spoort de strekking van het gedicht met het aangesproken publiek.

In de gevallen dat Willem 'hoge heren' toespreekt, doelt hij blijkbaar veelal op de adel met heerlijke rechten die in nauw contact met de vorst stond, of zelfs in zijn raad zat. Verzamelde 'landsheerlijke' adel en raadslieden trof de spreker het eenvoudigst aan in de directe nabijheid van de vorst, zoals bij graaf Albrecht of graaf Willem VI aan het (Haagse) hof. Voorts is het niet denkbeeldig dat Willem alleen al met de aanspreekvorm 'heren' doelt op een vrij hoog adellijk (mannelijk) publiek.*11

Van 56. Van feeste van hylic zal in paragraaf 8.3.3. aannemelijk gemaakt worden dat deze sproken primair bestemd is geweest om voorgedragen te worden op het bruilofsfeest van graaf Albrecht van Beieren en zijn tweede vrouw Margaretha van Kleef. Aan het einde van de sproken spreekt Willem de heren toe met de vermanende woorden: 'Ghi heren, peynst om Goods ghebot' (vs.156). Dit zal zeker (vooral ook) aan het adres van de adellijke heren gericht zijn. Het is evenwel bekend dat het publiek zich niet beperkt heeft tot (adellijke) heren, maar samengesteld was uit gasten van beiderlei kunne en diverse rangen en standen. Willem sprak aan het slot van z'n gedicht dus slechts tot de heren in het bijzonder. En men mag aannemen dat de dichter vaker tot een breder gehoor heeft gesproken dan alleen de heren die hij aanspreekt.

Er is dan ook een aantal sproken waarin hij naast de heren ook nog andere toehoorders noemt. Het 'Ghi heren' wordt in 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven uitgebreid met 'ghi vrouwen' (vs.124, 134) en weer blijkt uit de context dat het om machthebbers gaat die het volk recht moeten doen, en die in het bezit zijn van 'duer juweel', 'schat van goude', 'hoghe muren' en 'diepen graften' (vs.150, 328-329). De sproken 22. Vanden goeden ridder verhaalt van een ridder in dienst van een koning. De sproken zou, gezien het aangesproken publiek, heel goed een hofgedicht kunnen zijn, want 'Heren, vrouwen, ridders, knecht' (vs.222) en 'Der heren diensres' (vs.227) worden er in aangesproken. In 53. Van gheduricheit, waaruit men leert dat standvastigheid een schone zaak is, spreekt Willem tot de edelen, 'Hoghe heren, edel vrouwen' (vs.128) maar ook tot 'Ghi die dient den aertschen heren' (vs.80). Met de 'diensres' (vs.99, 107) wordt waarschijnlijk dienstpersoneel bedoeld, al is de tekst daar niet helemaal duidelijk over. Een impliciete indicatie voor het eerste aangesproken publiek treft men aan in vs.114-115: 'Ic meen allegader, niet hem somen, Heren, vrouwen, onverscheiden'. De sproken 68. Vanden spiegel met als moraal het 'ken uzelf', lijkt een typisch hofgedicht, het aangesproken publiek in aanmerking genomen: 'Heren, vrouwen, ridder, knecht' (vs.66) en 'edel vorsten' (vs.116). Een nadere indicatie met betrekking tot de samenstelling van het publiek krijgt men misschien tegen het einde van de sproken. Als Willem heeft vastgesteld dat ieder zichzelf moet kennen en een rechtschapen leven moet leiden, dan geeft hij een opsomming van wie zich deze lering moeten aantrekken:

Die heren, als die heren plagen,

Diemen prijsde in horen daghen;

Vrouwen des gheliken met.

Baeliuwen, schouten ende wet*12 (68; 141-144)

Het aangesproken publiek in 99.Vanden doern ende vander linde bestaat uit 'Hoghe heren, edel vrouwen' (vs.257). In de sproke behandelt Willem niets meer of minder dan de taken die in dit leven zijn weggelegd voor de (lands)heer en de (lands)vrouwe, en verder de raadsheren, de baljuwen, schouten en schepenen. De 'hoftekst' 101.Hoe die heren eerst quamen is gericht aan de 'hoghe heren, riddersen, knapen' (vs.1), en wel de machtigen die het zwaard der gerechtigheid voeren, 'hoech ter werlt gheseten' (vs.119). De sproke brengt de 'noblesse oblige'-gedachte tot uitdrukking.

Maar in combinatie met de edele heren werd soms ook een geestelijk publiek toegesproken, zoals in 106.Van karitas. Willem spreekt hier zijn toehoorders aan als: 'Ghi hoghe heren, edel vrouwen, Anders [=voorts] priesters ende clercken' (vs.236-237). Zij worden getypeerd als 'rijc ende wel gheboren, Starc, moghende ende coen' (vs.168-169) en als 'harders' (vs.241). Een geestelijk publiek wordt samen met de heren ook genoemd in 70.Van ses articulen der werlt. De tekst was bestemd voor 'heren, papen ende clercken' (vs.108), later nog eens apart toegesproken als 'Ghi heren' (vs.220) en 'Ghi priesters, clercken mitten crunen' (vs. 206). In het gedicht spreekt Willem zijn vrees uit dat het einde der tijden nabij is, somt hij een aantal voortekenen op en roept hij zijn publiek op om het leven te beteren. De spreker draagt onder meer de geestelijkheid op om het volk een herder te zijn, en de adel om het recht te handhaven.

In 74.Van sinte Gheertruden min spreekt Willem zijn publiek wel sporadisch aan, maar zonder dat men iets meer te weten komt omtrent de samenstelling ervan. Toch laat de spreker er zich in de inleiding over uit voor wie zijn gedicht bestemd was:

Mijn ghepeins en was niet clien,

Om schone materi te vinden,

Die ic in ryme mocht ontbinden,

Beide voer heren ende voer knapen,

Die gheboren sijn van wapen.

Papen, clercken, ander luden

Willic oec den sin beduden (74; 12-18)

Een gedicht waarin Willem uitsluitend vrouwen aanspreekt, is niet te vinden. Maar aan het slot van 114.Wat een reyn wijff waerdich is zegt de dichter (zonder z'n publiek direct aan te spreken): 'Dit exempel wil ic gheven Maechden, vrouwen hier entaer' (vs.142-143).

Als publiek voor 71.Van helen noemt Willem een ridderlijk en een adellijk vrouwelijk publiek, want hij spreekt tot de 'Riddersen, knapen ende joncheer, Moghende vrouwen ende joncfrouwen' (vs.98-99). De dichter spreekt dit publiek juist aan als hij het belang van geheimhouding in de liefde benadrukt.

Er resteren nog drie groepen personen die Willem in zijn sproken aanspreekt. Zij hebben gemeen dat ze hun macht uit handen van de landsheer ontvangen hebben of dat ze in elk geval onderworpen zijn aan het gezag van de vorst. Het betreft de stadsbestuurders, de rekenplichtige ambtenaren en de rechters.

In het titelloze tweede gedicht spreekt Willem de verzamelde stadsbestuurders toe, in concreto de schouten, waarschijnlijk ook de schepenen en misschien de leden van de stadsraden van diverse steden. In vs.206-208 zegt hij: 'Ghi heren ende ghi wise vroede, Die in steden sijn geset Omt recht te houden na der wit [=wet]'. Daarvóór had de dichter al in het algemeen gesproken over de 'wisen vroeden' (vs.8) als specifiek publiek, en over de 'scoutheit, scepen ende raet' (vs.169). En in z'n inleiding zegt hij ook nog:

Ic wil den vroeden leren wat

In orbaer elcker goeder stat,

Ende allen steden int gemeen (2; 13-15)

Willems adviezen zijn hier bij uitstek van belang voor het aangesproken publiek van stadsbestuurders. Hij leert hen om een vriendschappelijke band met de landsheer te blijven onderhouden, eendrachtig te zijn bij het nemen van besluiten, de handel te bevorderen en de welvaart te dienen tot nut van het algemeen. Zoals gezegd sprak Willem kennelijk voor een verzameling van schouten, schepenen en stadsraden. En men mag dan ook het vermoeden koesteren dat hij deze lieden toesprak aan het grafelijke hof te Den Haag, waar men bijeenkwam voor bijzonder overleg of als eens in het jaar de rekeningen moesten worden afgehoord. Maar de sproke zal ook wel gefunctioneerd hebben als Willem sprak voor één specifiek stadsbestuur in de betreffende stad zelf.

Bij 76.Vander rekeninghe moet wat langer stilgestaan worden. In dit gedicht komt Willem te spreken over de rekeningen die de diverse rekenplichtige ambtenaren bijhouden en jaarlijks aan de landsheer overleggen ter controle en vastlegging in diens eigen rekeningen. Willem betoogt dat er een grote variëteit aan rekeningen en (door de landsheer aangestelde) rekenplichtige ambtenaren bestaat. De ambtenaren dienen de heer een jaar lang. In de eerste plaats zijn daar debaljuwen en de schouten; zij zijn de bewaarders van het recht. Zij stellen elk jaar rekeningen op met een overzicht van 'broecke' (vs.28), inkomsten uit boetes voor begane misdrijven. Dit is een 'onghewisse rent' (vs.29), want men weet nooit hoeveel geld men jaarlijks aan boetes ontvangt. Zijn de mensen dom en vechten ze vaak, dan verdienen de rechters veel. Ten tweede zijn daar detolgaarders. Bij veel handelsverkeer ontvangt men meer geld; de tolgaarder kan dan in zijn rekening veel posten met het woord 'Item' (vs.41) laten beginnen. Ten derde zijn er derentmeesters. Zij innen allerlei vaste en ongewisse renten. In de oude rentboeken staan de renten vastgelegd die de rentmeesters kunnen heffen (tienden, beden etc.). Ook hier is men deels niet zeker van de inkomsten.*13 De landsheer beschikt over een raad van wijze lieden, die samen met hem de controle op de rekeningen uitoefenen. Zij laten via bodes eens per jaar de rekenplichtige ambtenaren naar het hof komen met hun rekeningen van inkomsten en uitgaven. Als de rekeningen van een rekenplichtige dienaar in orde blijken en als hij zijn heer en de gemeenschap trouw gediend heeft, dan moet de landsheer zijn ambt verlengen, meent Willem. Zakkenvullers, bedriegers en corrupte dienaren moeten echter hun congé krijgen. Immers, wie zijn heer tekort doet, is zelden goed voor de gemeenschap. Wie zichzelf in 's heren dienst teveel toestopt, wordt door de heer ter verantwoording geroepen, uit zijn ambt gezet en beboet. Zijn opvolger mag hier dan lering uit trekken. Ook de stadsraden moeten zuivere rekeningen opstellen. De raden en de heer moeten stad en land regeren, want als het volk aan de macht zou komen, dan zou dat op sociale onrust uitlopen. Het volk dient te werken en gehoorzaam te zijn, stelt de dichter. Er volgt een gedeeltelijke wending in het religieuze: uiteindelijk moet

iedereen tegenover de Opperste Leenheer rekenschap afleggen van z'n daden. Ieder moet op aarde z'n geweten onderzoeken en zijn zonden biechten. Men mag niet liegen en men moet z'n rekening tonen. Zij die slechte rekeningen opstellen, banen zich een pad naar de hel. Men 'macht verplamen noch verscriven' (vs.292): men mag geen veranderingen in de rekeningen aanbrengen om te frauderen. Ieder rekene goed: God kent onze werken. Tot zijn publiek spreekt Willem: arm, rijk, jong, oud, maagden, knapen, mannen, vrouwen, wie zijn heer goed dient, zal goed beloond worden.

De eerste conclusie die uit dit gedicht getrokken kan worden is dat de dichter het slechts kan hebben over de Hollandse grafelijkheidsrekeningen, dus de rekeningen van Albrecht van Beieren en Willem VI. De rekensystemen liepen in de tweede helft van de 14e eeuw per graafschap, hertogdom etcetera sterk uiteen. Alleen de Hollandse rekeningen zaten in elkaar zoals de spreker het hier voorstelt.*14 Willem behandelt hier alleen de ontvangsten, zoals die in de grafelijke tesoriersrekeningen werden opgetekend, geïnd van de baljuwen, schouten, rentmeesters en tolgaarders, die buiten het hof hun werk verrichtten en hun rekeningen opstelden. Over de uitgaven*15 die aan het hof gemaakt werden en die ook in de tesoriersrekeningen verantwoord werden, spreekt Willem met geen woord. Men kan uit de spreek opmaken dat Willem goed op de hoogte was van de gang van zaken rond het afhoren en opstellen van de rekeningen.*16 Uit niets blijkt dat het gedicht geschreven zou zijn naar aanleiding van een conflict met een ambtenaar vanwege frauduleuze rekeningen.*17 Veeleer hebben we hier van doen met een algemeen gelegenheidsgedicht dat dienst kon doen, telkens als jaarlijks de rekenplichtige ambtenaren zich aan het hof verzamelden om hun rekeningen te laten afhoren. Dit geschiedde vaak in december, rond kerst, en zoals bekend kwam Willem rond die tijd ook graag naar het hof om zijn sproken voor te dragen. De spreek was derhalve bij uitstek geschikt om aan het hof te worden voorgedragen voor de verzamelde rekenplichtige ambtenaren, te weten de bewuste baljuwen, schouten, tolgaarders en rentmeesters. Toch spreekt Willem zijn publiek in 76. Vander rekeningheweinig specifiek aan in het slot: 'Arme, rijcke, jonc ende out, Maecheden, knapen, mannen, vrouwen, Hier om dient altoes mit trouwen Alsulken heer diet al vermach' (vs.298-301). Als de ambtenaren aan het hof werden ontboden, zeker als het in december, rond kerst was, dan zullen er bijzonder veel gasten zijn geweest. Het gedicht kan wel in het bijzonder tot de ambtenaren gericht zijn geweest, het is aannemelijk dat Willem zich aan het slot met een bredere religieuze moraal tot het totale gehoor in de zaal richtte, omdat een dergelijke moraal iedereen aanging.

De laatste categorie publiek die Willem in z'n sproken aanspreekt, wordt gevormd door de rechters. Uit 62. Van rechtighen rechters blijkt meerdere malen dat Willem een publiek toesprak met rechterlijke bevoegdheden. De rechters worden meerdere malen met 'ghi' aangesproken*18 en de vermaningen tot het bevorderen van een eerlijke rechtsgang zijn uiterst fel. In dit geval worden niet de landsheer en zijn raad toegesproken (zij bezaten de hoogste rechterlijke macht), maar de gerechtelijke ambtenaren, de baljuwen, schouten en schepenen, die in den lande namens hun heer rechtspraken en vonnisten. De dichter verwijt hen dat het vonnis altijd ten gunste uitvalt van degenen die smeergeld (kunnen) betalen. Aan het hof, zo zegt Willem, worden dergelijke rechters het hoogst gewaardeerd, omdat ze de grootste sommen geld aan de landsheer komen afdragen.*19 Het zij opgemerkt dat het weer aan het grafelijke hof was dat Willem het eenvoudigst een verzamelde groep baljuwen, schouten en schepenen kon toespreken en vermanen.*20 Ook in 72. Een notabel worden personen met rechterlijke bevoegdheid toegesproken: 'Ghi rechters' (vs.1). Wederom zullen dit de baljuwen, schouten en schepenen zijn geweest en weer komt het Haagse hof

als ideaal verzamelpunt in aanmerking. Tenslotte was⁸⁶. Van rechters bestemd voor een gehoor van rechters ('Jonc, out, groet ende cleen, Die vanden rechte voeren tzwaert', vs.54-55) en van 'heren' (vs. 115). De rechters worden hier nogmaals gelaakt om hun omkoopbaarheid, evenals kort in 47. Van drierehande staet van heren (zie vs.104, 'O ghi rechters!', e.v.).

Daarmee zijn de belangrijkste resultaten vanuit de invalshoek van het tekstimmanente onderzoek goeddeels behandeld.*²¹ Uit de aanspreekvormen kan men zonder veel twijfel concluderen dat Willem zich op een elitepubliek richtte, een publiek van gezagsdragers, van eerst en vooral hoge edelen, en ook wel aanzienlijke geestelijken en stedelijke bestuurders. In concreto: de landsheer en zijn vrouwe, hun familie, de adellijke dames, de grafelijke raad, de adel met heerlijke rechten (die voor een deel zitting had in de raad), de hofgeestelijken en de kanselarijklerken, het hofpersoneel dat de hoge adel aan het hof direct diende*²², de ridders en schildknapen, de grafelijke ambtenaren, dus de baljuwen, schouten, tolgaarders en rentmeesters, de schepenen en de leden van de stadsraden. Tot hen heeft Willem in ieder geval ten minste eenmaal 'reconstrueerbaar' het woord gericht, ook al was het soms zo dat hij zich in het aanspreken wel beperkte tot een select deel uit z'n publiek, of af en toe juist een groter gehoor aansprak dan de selecte groep waarvoor z'n spreek speciaal bedoeld was. Deze uitkomst behoeft niet te verbazen. In vele van zijn sproken richten Willems lering en vermaan zich op de vooraanstaande wereldlijke gezagsdragers. Niet voor niets zegt de spreker in 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten, wellicht één van z'n laatste sproken:

Schone exempelen ende goet

Heb ic ghesproken voerden heren:

Al mijn dichten ende leren

Is gherechticheit ende eer,

Die betaemt wel elken heer (111; 10-14)

Willem komt naar voren als een dichter die de elite langsreisde om er z'n sproken te spreken en zijn tijd niet verdeed om 'Van huse te huse' (83; 97) te gaan: dat deden ordinaire bedelaars.

Dit beeld van een elitepubliek strookt verder met de bij het publiek als aanwezig veronderstelde historische en literaire kennis. De historische allusies*²³, het terloops laten vallen van een naam (bijv. Constantinus) of het niet eens noemen van de namen van historische personen (de Hollandse graven), veronderstellen bij het gehoor historische kennis aanwezig. Nergens zal de historische en genealogische interesse sterker ontwikkeld zijn dan in het elitaire (hof)milieu.*²⁴ De allusies op en citaten uit Reinaert II en werken van auteurs als Livius, Maerlant en Boendale zullen het beste tot hun recht zijn gekomen in literair onderlegde, elitaire publiekskringen.*²⁵ En een deel van de sproken waaraan Willem ontleende zal ook primair in elitaire kringen hebben gefunctioneerd, al hoeven de toehoorders niet alle verwijzingen ernaar door de spreker opgemerkt te hebben (zie par.4.3.2.).

Willems geïmpliceerde publiek was, althans blijkens een deel van zijn sproken, een elitepubliek, en het heeft er alle schijn van dat het Haagse hof van de landsheer een centraal punt vormde, vanwaaruit ander hoogstaand publiek gevonden werd. Diegenen namelijk, van adel of niet, die in dienst waren van de landsheer of in een zekere relatie tot hem stonden, maar die zich voor het grootste deel van het jaar buiten het Hollandse hof bevonden.*²⁶

Het beeld van de sprookspreker die zich oriënteerde op de hogere klassen in de samenleving strookt verder goed met het beeld dat in Duitse studies naar voren komt van de Spruch-, Reden- en Märendichters. Franz heeft vastgesteld dat de Spruchdichter een elitepubliek had en dat niets wijst op voordrachten op straat, op jaarmarkten en dergelijke. De raad en vermaning van de Spruchdichter richt zich op de hooggeboren adel, de landsvorsten, de ridders en soms speciaal op priesters, papen, leken of vrouwen. De genoemde maecenassen der Spruchdichters behoorden zonder uitzondering tot de hoge adel. Centra van een lange literaire traditie waren het Weense, het Beierse, het Boheemse en het Brandenburgse hof.*27 Lämmert concludeerde voor de Reimsprecher Der Teichner dat het Weense hof en de hoge Oostenrijkse adel tot het publiek gerekend kunnen worden, maar zijn publiek is ook te vinden geweest in de stedelijk-burgerlijke kringen.*28 Als publiek van de Märendichters ziet Fischer 'eine kunstverständige, gebildete Hörer- und Leserschaft'. Hij meent: 'Ständisch gesehen hat das Märenpublikum zunächst wohl ausschließlich der Nobilität bis hinauf in den Grafen- und Fürstenstand angehört, einige höhere Kleriker adeliger Abstammung eingeschlossen. Später wird sich der Kreis [...] auf das arrivierte Bürgertum ausgedehnt haben, das ja in Fragen des literarischen Geschmacks sich anfänglich nur wenig vom Rittertum unterschied'.*29

Het immanente onderzoek van Willems werk heeft zich nu echter slechts voornamelijk geconcentreerd op sproken met significante aanspreekvormen. Resteert een niet onaanzienlijke hoeveelheid sproken waarin dergelijke aanspreekvormen (nagenoeg) ontbreken. Bepaalde van die sproken kunnen in het hierboven geschilderde adellijke milieu hebben gefunctioneerd, zoals weldra aannemelijk zal worden gemaakt aan de hand van 11.Dit is van beschermen. Maar men mag er niet zomaar van uitgaan dat alle sproken zonder significante aanspreekvormen voor met het hof gelieerde kringen bestemd zullen zijn geweest. In komende paragrafen zal worden betoogd dat Willem ook in het klooster en in de stad is opgetreden, en dat hij in de stad voornamelijk voor de elite kringen van stadsadel, stedelijke geestelijkheid, patriciaat en gegoede burgerij zal hebben gesproken. De aangesproken stadsmagistraten en gerechtelijke ambtenaren zouden al in deze richting kunnen wijzen - zij bevonden zich immers niet voortdurend aan het hof.

Het gedicht 11.Dit is van beschermen bevat geen significante aanspreekvormen, maar lijkt toegesneden op een ridderlijk publiek. Willem betoogt er dat een bepaald eervol woord is veranderd, een woord dat voorheen een toeverlaat was voor het christelijke geloof, de H.Kerk, en voor weduwen en wezen. Het woord is 'beschermen', maar een dief of een schalk heeft de letter 'm' van 'Misericordia' (barmhartigheid) eruit gestolen. Beschermen is nu 'bescheren', kaalplukken geworden. Willem vertelt dat als iemand ridder wordt 'op tHeilich Graff Tot Jherusalem'*30 (vs.114-115), hij bij de zwaardwijding of de ridderslag een eed moest zweren:

Sinen gherechten heer getru te bliven;

Der heiligher kercken recht te stiven

Ende hoer onrecht helpen weren,

Woude hoer yemant daer an deren;

Weduwen ende wesen schade

Die sel hi letten vroe ende spade,

Ende beschermen nae vermoghen. (11; 123-129)

Dit lijkt Willem een goed uitgangspunt. Maar tegenwoordig ontbreekt het de heren aan de barmhartigheid en gerechtigheid die hen zo zou sieren, meent hij. Ook dit gedicht zou in hofkringen hebben kunnen functioneren, al is dit niet noodzakelijk. De inhoud van de sproke, met nadruk op riddereer en riddereed, doet vermoeden dat deze bestemd was voor de ridderschap, van wie traditioneel verwacht werd de heer trouw te dienen, de kerk te verdedigen en weduwen en wezen te beschermen.*31

Het tekstimmanente onderzoek op grond van voornamelijk aanspreekvormen wijst vrij eenduidig in de richting van een geïmpliceerd elitepubliek van (hof)adel en hiermee gelieerde personen. Een laatste relativisering met betrekking tot dit resultaat is tot slot op z'n plaats. Zoals gezegd bevatten niet alle sproken significante aanspreekvormen en mag men er niet als vanzelf van uitgaan dat dergelijke sproken ook wel voor een goeddeels hooggeboren publiek bestemd zullen zijn geweest. Maar zelfs het feit dat de spreker regelmatig hooggeboren heren aanspreekt, garandeert niet dat deze heren in alle gevallen werkelijk tot het direct-aangesproken publiek behoorden. Het is in bepaalde gevallen denkbaar dat Willem ten overstaan van een (overwegend) stedelijk-burgerlijk publiek (niet-aanwezige) heren de les las en hen op hun taak en verantwoordelijkheid wees - zelfs als hij de `ghi'-vorm hanteerde, en niet de `du'-vorm. Het stedelijk-burgerlijke publiek kon dan instemmend knikken bij Willems kritische en vermanende woorden, want dan vertolkte hij stedelijk-burgerlijke sentimenten. Aan het eind van dit hoofdstuk zal bovendien op grond van inhoudelijke interpretatie blijken dat een aantal sproken zich zelfs meer direct op een burgerlijk gehoor richtte.

8.2. De rekeningen

Bleek in de vorige paragraaf dat het overgeleverde dichtwerk van Hildegasberch zich voornamelijk richtte tot de maatschappelijke elite, het rekeningenonderzoek kan niet anders dan dit bevestigen. De waarde van dit onderzoek moet evenwel meteen gerelativeerd worden. Er zijn uit de 14e eeuw voornamelijk adellijke hofrekeningen, kloosterrekeningen en stadsrekeningen overgeleverd. Dit zijn de rekeningen die in veilige archieven voor teloorgang behoed zijn gebleven. In de lagere maatschappelijke regionen hield men óf geen rekeningen bij, óf - zo men dit wel deed - weerstonden de rekeningen de tand des tijds niet. Het rekeningenonderzoek kan derhalve wel aantonen dat Willem in de hogere kringen is opgetreden, maar niet uitsluiten dat hij dit ook in lagere kringen deed. Het is (om een extreem voorbeeld te geven) niet onmogelijk dat Willem soms in een dorpstaveerne een sproke ten beste gaf, ondanks dat rekeningen dit niet kunnen staven en er geen sproke is overgeleverd die een dergelijk vermoeden met enige zekerheid zou kunnen rechtvaardigen.*1 Voorts mag men zich niet laten misleiden door de verhouding tussen adellijk publiek enerzijds en kloosterlijk en stedelijk publiek anderzijds. Dat Willem vaker voorkomt in de Hollandse hofrekeningen dan in stadsrekeningen, hoeft nog niet te betekenen dat hij vaker aan het hof dan in de stad vertoefde. Integendeel, buiten de grote hoogtijdagen om moet de dichter ook veelvuldig in de stad te vinden zijn geweest. In de stad kan hij regelmatig zijn beloond door individuele aristocraten of patriciërs, zonder dat daar iets van in de stadsrekeningen is

geadministreerd. Maar ook kost en inwoning kunnen hem in de stad regelmatig als bezoldiging-in-natura ten deel zijn gevallen; hiervan leggen rekeningen evenmin getuigenis af.

Bezien wij vervolgens de rekeningen; voor de tekst van de besproken posten zie men de bijlagen 11.4. en 11.5. In de tesoriersrekeningen van de graven van Holland staan 32 bezoldigde optredens van Willem geregistreerd over de periode 1383-1408. Dertig van deze optredens hadden plaats op het Haagse Binnenhof; eenmaal sprak Willem voor de graaf in Middelburg, eenmaal in Haarlem. Het is niet ondenkbaar dat de sprookspreker nog vaker voor de Hollandse graven is opgetreden tegen een andere dan financiële vergoeding.

In de rekeningen van de hertog van Gelre treft men Willem tussen 1388 en 1392 driemaal aan. Tweemaal vond het optreden niet plaats in Gelre, maar in Leiden, waar de hertog vertoefde.*2

Van de Egmondse Benedictijnerabdij is slechts één rekening uit de 14e eeuw overgeleverd, en in die ene rekening komt Willem in 1389 voor. Van Oostrom tekende bij de rekeningpost aan dat 'de formulering in de rekening doet vermoeden dat hij er een goede bekende was', en J.Hof heeft in zijn studie over het Egmondse klooster over Willem opgemerkt: 'Deze minstreel [sic] was persoonlijk geen onbekende te Egmond, waar hij dikwijls met de graaf vertoefde'. Dit moet evenwel speculatie blijven.*3

In de rekening over het jaar 1399-1400 van de inmiddels verloren gegane Middelburgse stadsrekeningen treft men Willem eenmaal aan.*4 En hij keert ook nog in een andere stedelijke rekening terug, namelijk de Utrechtse kameraarsrekening van het jaar 1402.*5

Er zijn vele (uitgegeven en onuitgegeven) rekeningen waarin Willem niet terug te vinden is. Zo komt hij niet voor in de rekeningen van de graven van Blois*6, wat toch wel enigszins verwonderlijk is aangezien het Bloise hof zeker culturele allure had. Maar het is wederom niet uit te sluiten dat Willem wel voor de graaf van Blois is opgetreden, doch niet met klinkende munt werd beloond. Aan de andere kant zou men van een man als Guy van Blois (reg.1381-1397) toch wel weer minstens één geldelijke beloning verwachten, in het geval dat Willem ooit aan zijn hof zou hebben gesproken. In de rekeningen van het hertogdom Niederbayern-Straubing komt Willem evenmin voor.*7 Het betreft hier de Beierse administratie van Albrecht van Beieren en zijn gelijknamige zoon. Niets wijst er tot nu toe op dat Willem met zijn sprekerskunst door de Duitstalige landen is getrokken, terwijl toch vele Duitse sprekers zich in die tijd in Holland aandienden. Hildegarsberch heeft zelfs de gelegenheid niet aangegrepen om met Willem van Oostervant mee te reizen op diens Pruisentocht in de jaren 1386-1387, als we althans mogen afgaan op de aparte administratie die van deze reis is bijgehouden. Maar dit soort krijgstochten hadden dan ook niet zijn sympathie.

Voorts treft men de spreker niet aan in de uitgegeven stadsrekeningen van Leiden, Doesburg, Deventer, Arnhem, Dordrecht, Nijmegen, Zutphen en Zwolle. Evenmin staat Willem in de uitgegeven rekeningen van het bisdom Utrecht geadministreerd. En ook de rekeningen van de Hollandse gerechtelijke ambtenaren, te weten een aantal baljuwen en drossaards, en de rekeningen van de rentmeesters van een aantal grafelijke domeinen laten niets los over Willem. Hetzelfde geldt voor de rekeningen van de domeinen van Putten.*8

Twee 'connecties' moeten ter completering van het beeld nog genoemd worden. In de eerste plaats lijkt er een connectie te bestaan met het nonnenklooster te Rijnsburg, gezien de opdracht van de

abdis van Rijnsburg voor het schrijven van 4. Van den X gheboeden. Een relatie op grond van literaire verdiensten met de (direct aan het Hollandse hof gelieerde) Rijnsburgse abdij is beslist niet ondenkbaar*9, maar bewijzen hiervoor zijn in de uitgegeven kloosterrekeningen helaas niet te vinden.*10

In de tweede plaats is er de 'Leidse connectie'. Niet alleen was het in Leiden dat Willem tweemaal optrad voor de Gelderse hertog. Het was ook in Leiden dat Willem zich aandiende bij Dirc van den Rijn en zijn commanderij van de Duitse Orde. En tenslotte wijst 81. Vanden sloetelop een bijzondere band met Leiden.*11 Misschien is het ook niet zonder betekenis dat handschrift H van Willems gedichten in het begin van de vorige eeuw in Leiden opdook, als erfstuk van de Leidse familie Van Alphen. In 1717 had Mr. Daniel van Alphen, raad en burgemeester van Leiden, het handschrift ontdekt. En in 1721 ontving hij het van de Leidse 'Heren Meesteren van de Catharinae ende Caeciliae gasthuisen' ten geschenke. Op het schutblad van het handschrift wordt 'meyster Michiel' als eigenaar genoemd, anno 1565. Was deze meester Michiel al een meester van het gasthuis? In dat geval bevond het handschrift zich zo'n 85 jaar na vervaardiging al in Leiden.*12

Combineert men de gegevens uit deze en de vorige paragraaf, dan blijkt Willem - ook als de nodige voorzichtigheid in acht wordt genomen - globaal gesproken toch een publiek uit de hogere kringen literair te hebben bediend: Haagse hofkringen, Gelderse edelen, het adellijke kloostermilieu, stadsmagistratuur en stedelijke geestelijkheid. Het is daarbij opvallend dat een deel van het genoemde publiek op de een of andere wijze met het Hollandse grafenhof was gelieerd. Hierop zal in paragraaf 8.4. nog iets nader worden ingegaan. Het rekeningenonderzoek zegt tot slot iets over Willems actieradius: hij bestreek in elk geval Holland, Zeeland en Utrecht, en waarschijnlijk Gelre (indien de rekeningpost uit 1392 begrepen mag worden als een optreden in Gelre).

8.3. Het Hollandse hofpubliek

8.3.1. Literatuur aan het Hollandse hof

In het Algemeen Rijksarchief te Den Haag wordt thans het archief van de graven van Holland bewaard, onder meer bevattende de grafelijke tresoriersrekeningen, waaruit we de inkomsten en uitgaven van Albrecht van Beieren en Willem VI kunnen aflezen. Het eerste en kleinste deel van elke rekening bevat, althans vanaf 1372, de ontvangsten. Het betreft de niet-uitgebreid gespecificeerde bedragen die de graaf ontving van zijn Hollandse en Zeeuwse (en soms ook Henegouwse) rekenplichtige ambtenaren: de baljuwen, schouten, rentmeesters, tolgaarders, dijkgraven en houtvesters. Gespecificeerde rekeningen werden door deze ambtenaren zelf bijgehouden. Jaarlijks werden zij aan het hof ontboden, opdat tesorier, graaf en raad de rekeningen konden controleren en de bedragen konden innen. Verder had de graaf nog inkomsten uit de sleischat (belasting op de vrijheid van muntslag), uit boetes en verbeurdverklaringen wegens misdaden, uit verleende privileges en dergelijke.

Veel meer katernen van de rekeningen waren bestemd voor de uitgaven van het hof. De tesorier en zijn clerken hielden hier een gespecificeerde administratie van bij. Voor de huishoudelijke uitgaven waren, eveneens vanaf 1372, rubrieken als 'cost van den herberg', 'paneterie', 'bottelrie' en 'coken' gereserveerd. Aparte rubrieken waren er voor de stallen, paarden en zadels. Voorts waren er

rubrieken voor zakgeld voor de graaf ('in mijns heren hant gegeven'), de gravin en andere familieleden: dit zakgeld werd bijvoorbeeld besteed aan aalmoezen, dobbelen, kaarten of cadeautjes. Voor aalmoezen bestond ook een speciale rubriek, aangeduid als 'offergelde ende om Gode gegeven'. Uitgaven voor stoffen voor de grafelijke familie en het hofpersoneel, van lakense stof tot 'bontwerc', werden in een viertal rubrieken geadministreerd. Allerlei opsmuk viel in de rubriek 'juwelen ende gulden lakenen'. Allerhande grote en kleine uitgaven die tot de diversen gerekend moesten worden, kwamen in 'grote foreine' en 'cleine foreine' terecht. Een grote rubriek was telkens die voor het 'bodeloorn': het loon dat de boden en herauten ontvingen voor de reizen die zij op last van de graaf ondernamen. Tenslotte werden allerhande uitgaven voor artistieke verpozing-van-buiten, voor kunsten en kunstjes vastgelegd in de rubriek 'van pipers ende herauden'.

Op de rubrieken 'grote foreine', 'cleine foreine' en 'van pipers ende herauden' wordt hier wat nader ingegaan. De twee eerstgenoemde afdelingen verschaffen onder meer inzicht in de aanschaf van boeken.*1 In de periode 1361-1383 vernemen we van aankopen van 'en Duytst boec' voor gravin Machteld, de vrouw van Willem V, 'I scrien daer mijns heren boecke in legghen', 'boeken [...] tot den coeraelkiins [koorknapen] behoef in te leren' en 'II misboeken ter capelle behoef'.*2 Voorts lezen we van 'I bode ghesent in den Haghe om alrehande boeken ende rollen in Henegouwen te brenghen'*3, maar hier zal het wel gaan om juridische of administratieve documenten. In dezelfde periode wordt nog een uitgave gedaan voor 'III grete quaterne papiers daer die boech van de orloghe ghescreven was met I wit vilt'.*4 Tot slot betaalt graaf Albrecht een aanzienlijke som voor 'een ghetijd boec dat tUtrecht was doen scriven, van virlichten, van virbinden in borders [houten platten/borden] ende van de beelden in te doen maken ende te bewerpen [schilderen]*5'*6.

In 1385 komen we een drietal posten tegen die betrekking hebben op een kostbaar getijdenboekje voor Margaretha van Beieren, de dochter van Albrecht, bedoeld als huwelijksgeschenk. We lezen dat Willem vander Haer in Den Haag betaald werd voor 'I ghetide boeckskijn dat hi voer mijnre joncfrouwe ghescreven hadde ende van aportijf'.*7 Even later ontving Pieter van Arnemuiden het bedrag dat hij had voorgesloten om 'mire joncfrouwen ghetide boeckskijn te verlichte ende te verbinden tot Berghe in Henegouwen ende Wouter Scriveyn verbant [inbond]'. Tevens was er geld uitgegeven om de 'sloten daer aen te maken [...] mits sulver daer se of sijn, van maken ende van vergulden'. Tenslotte werden nog de volgende huwelijksgeschenken aangeschaft voor Margaretha: 'I paer snijtmessen, I cam ende een boec boerse voir mire joncfrouwe van Hollant die op die tijt bruyt was'. Een 'boec boerse' zal verwant zijn aan de 'boecsac'*8: een tasje, etui of foudraal om het kostbare getijdenboekje in op te bergen, te vervoeren en/of te beschermen. Devotionele lectuur was aan het hof bijzonder in trek, vooral bij de adellijke dames. In hetzelfde jaar worden 'III ghetide rollekijns' gekocht 'int hof voer die poirte voir mire vrouwen van Oestervant [=de eveneens zojuist gehuwde Margaretha van Bourgondië] daer si daghelix in lesen soude'. En ook voor Margaretha van Brieg, de vrouw van Albrecht, kocht men in 1385 'aportijf daer mijn vrouwe cleen boeckskijn in liet scriven'. Waarschijnlijk gaat het hier weer om een getijdenboekje. In 1388 is dat duidelijk, wanneer er wordt betaald aan 'een wijfkijn van Haerlem van II cleijn boexkijns van Onser Vrouwen ghetide, die seven salm [boetpsalmen] ende ander ghebedekins die besteet waren te scriven voir mijren vrouwe van Oestervant ende miren joncfrouwe van Henegouwen welke boexkijns seer costelic ende wel vergult waren'. Met laatstgenoemde zal Albrechts jongste dochter Johanna Sofia bedoeld zijn. Zeker is in elk geval dat in 1389 voor haar 'een ghetideboec' werd gekocht. De rekening van 1389 maakt voorts melding van de aankoop van 'een cleen boexkijn voer een joncfroukijn uut Beyeren

dat bi mirer vrouwen van Oestervant was'. Of dit een devotieel boekwerkje was, is niet duidelijk. In 1396 wordt een gulden uitgegeven aan `cloisterboeken [...] voir mijnre vrouwen [=Margaretha van Kleef]'. De jonkvrouw die de boeken brengt wordt kennelijk alleen maar betaald voor het bezorgen (of heeft de clerk van de rekening zich verschreven en doelde hij op `cloisterkoeken'?)

Hiervóór is reeds een voorbeeld gegeven van documenten in de juridische en administratieve sfeer. In 1389 treft men er nog één aan. Het betreft een beloning voor wat kennelijk kopieerwerk was: de aanschaf van `I boexkijn te scriven dat heren Jans vander Zijtwinde plach te wesen roerende van alrehande hantvesten die tlant van Zuuthollant roerden van die paelsceidingen [grenzen] daer des heren lude van Putte op denken ende studeren souden'. Juridisch van aard lijkt ook de volgende post met een vertaalopdracht in 1407: `Item Andries Peselssoen die clagen in Duytsche over gegeven waren in een boectgen die hi voirt in Walsch maicte roerende tgebrec dat die Hollanders anden Fransoeyen hadden, gegeven voir sinen arbeit II cr.'. In 1390 kreeg zekere Doedekijn betaald om `een boexkijn uut te scriven daer die kore van Zeelant in staet'; hij had dus opdracht gekregen voor het schrijven van een keurboek. Tot slot vernemen we in 1407 van een vergoeding voor `Bertelmees van Goch [...] van een deel sexternen te pumsen*9, te lynien ende te bereyden dairmen een recesboec [=een boek met akten en besluiten] in scriven soude'.

Vanaf 1395 had Albrechts tweede vrouw, Margaretha van Kleef, de hand in veel aankopen van boeken. In dat jaar melden de rekeningen de betaling voor `enen boeke dat mijn vrouwe hadde doen scriven'. Voor 1 januari 1396 staat vermeld: `Item by mijnrer vrouwen bevelen by broeder Willem, mijns heren biechtvader, gegeven tot mirer vrouwen boec dat mijn vrouwe hem bevolen hadde te doen maken X ny gul.'. Er lijkt sprake van een `broekzak-vestzak' betaling aan Willem de Biechtvader voor een boek dat hij voor Margaretha moest maken. Op 3 augustus van datzelfde jaar staat er: `Item bider vrouwen van Crunynge by mirer vrouwen bevelen noch gegeven up mirer vrouwen boec te scriven broeder Willem den biechtvader IIII scil. XX gr.'. De formulering is enigszins cryptisch: het is mogelijk dat Willem de Biechtvader na acht maanden nog steeds doende was met hetzelfde boek, en hiervoor nogmaals betaald kreeg door Margaretha uit hande van de vrouwe van Kruiningen (hetgeen niet ongebruikelijk was). Maar het is ook niet volkomen uit te sluiten dat Willem de Biechtvader werd betaald voor de vervaardiging van een tweede exemplaar van Margaretha's boek ten behoeve van Elisabeth van Kruiningen. G. Warnar kiest uiteindelijk voor de eerste optie en heeft getracht aannemelijk te maken dat hier het Nuttelijc boec bedoeld kan zijn, een religieus prozawerk.*11 Uit de rekeningen valt goed af te leiden wie deze Willem de Biechtvader was. Hij was de biechtvader van Albrecht van Beieren, zijn eerste vrouw Margaretha van Brieg, zijn tweede vrouw Margaretha van Kleef en de rest van z'n familie, en hij vervulde deze functie vóór de komst van Dirc van Delft als hofkapelaan. Willem de Biechtvader verbleef gewoonlijk in het Karmelietenklooster van `Onser Vrouwen broeders' te Haarlem, waar hij de functie van `leesmeester' (lector) vervulde. In elk geval telkens met Pasen, Pinksteren en Kerst kwam hij naar het hof om de biecht te horen van `minen here ende sijn ghesinde'. De graaf en zijn familie waren blijkbaar nogal gesteld op Willem: hij kreeg steeds voor langere tijd onderdak en werd ruimhartig beloond. In februari 1386 ontving Willem drie gulden op last van Margaretha van Brieg `daer hi him mit sinen ghesellen ende zijn paerde mede uter herberghe quiten soude ende zijn cost mede onderwege doen soude want hi weder thuys wesen moste'. De biechtvader en zijn gezelschap stonden in dezelfde maand nog aan het sterfbed van de gravin. Eén gulden ontving `des leesmeesters gheselle van Haerlem die bi mire vrouwen waectede in hoere siecte doe si starf daer

god die ziele of hebben moet'. Na Pasen 1387 kreeg Willem twaalf gulden `want hi langhe inden Haghe gheleghen hadde ende mijn here ende ghesinde vanden hove him ghebiecht hadde'. Op 30 april 1389 kreeg Willem de Biechtvader, die Albrecht in de Vasten mee naar huis was gevolgd, tien Dordrechtse guldens. Zijn gezel kreeg 5 Dordtse guldens `tot I cappe'. Hetzelfde bedrag ging naar `sijn convent tot Haerlem te hulpe tot hore tymmeringhe'. In 1390 kreeg hij vier kronen `want hi wel XIII daghen bi minen here inden Haghe gheleghen hadde', zo meldt de rekening expliciet. En in 1396 werd er twee gulden betaald aan `dat monicxken dat mit broeder Willem mijns heren biechtvader inden Haghe gecomen was [...] te hulpe een cappe mede te copen'.

In december 1397 werden aan meester Jan van Leyden tien franken betaald voor `enen boec van medecine'. Het is onzeker of meester Jan de auteur was. Indien het hier bijvoorbeeld gaat om het zogenaamde Boec van medicinen in Dietsche van zekere Broeder Thomas uit 1300, waarvan ons vier - laat 14e, vroeg 15e eeuwse - exemplaren zijn overgeleverd, dan was Jan van Leyden hoogstens de kopiist.*12 Vijf schilden werden in 1398 gegeven aan `enen man van Utrecht die mire vrouwe een boec verlichten soude'. Om welk boek het hier gaat, is niet bekend, maar het is niet ondenkbaar dat het hier het beroemde, ons overgeleverde Latijnse getijdenboek van Margaretha van Kleef betreft.*13

De tweede maal dat expliciet boeken voor Albrecht worden gekocht*14, is in 1397: `boucen die mijn here gecoft hadde'. Het valt overigens wel op dat de boeken nogal goedkoop zijn: drie gulden. In 1401 is het zijn vrouw Margaretha weer die opdracht had gegeven tot het schrijven van een boek. Ditmaal kennen we de auteur, namelijk Dirc van Delft. Het is echter onbekend om welk boek het gaat: het kan in elk geval niet de Tafel van den kersten ghelove zijn, want dit werk voltooide hij pas in 1404. De post luidt: `meister Dyr den monick bi mijnre vrouwen bevelen betailt, die hi uitgeleit hadde om [omwille van] een boeck voir mijnre vrouwen, dat hi hoir gemaict ende gebrocht hadde al bereit'. Dirc van Delft had dus bij het vervaardigen van zijn boek kosten gemaakt, die gewoonlijk door de maecenas betaald werden. Naast dat Dirc het geld dat hij had voorgesloten van Margaretha ontving, kreeg hij misschien ook loon voor de verrichte arbeid. Hij ontving in elk geval het aanzienlijke bedrag van 4 ponden, 3 schellingen en 4 penningen groot.

Margaretha van Bourgondië, de vrouw van Willem VI, betaalde in 1408 vijftien kronen aan `enen man uut Vrancric die boitscap brochte ende nyen gedichte boeken ende anders'. Zou bij deze zending Franse boeken een exemplaar van Christine de Pisans *Livre de la cité des dames* gezeten kunnen hebben, ook al is dit een prozawerk? In elk geval roemt Christine de Pisan in dit werk een aantal adellijke dames uit haar tijd hogelijk als goede vrouwen die tot de vrouwenstad toegelaten mogen worden.*15 Pisan noemt de Franse koningin Isabella van Beieren, de hertogin van Berry, de Bourgondische hertogin Margaretha van Beieren, de hertogin van Orléans, de gravin van Clermont, de hertogin van Bourbon én gravin Margaretha van Bourgondië, echtgenote van Willem VI. Van Margaretha laat Pisan in haar boek zeggen: `En dan de vrouw, van wie jij [=Christine], te midden van alle anderen, op een bijzondere manier houdt, zowel vanwege haar goede eigenschappen, als wel vanwege het feit, dat je je, door gunsten van haar te ontvangen, die je uit barmhartigheid en genegenheid gegeven worden, met haar verbonden voelt. Ik bedoel de edele hertogin van Holland en gravin van Henegouwen, dochter van de overleden hertog Philips van Bourgondië en zuster van de huidige hertog. Moet deze vrouwe niet geplaatst worden onder de meest volmaakte vrouwen als iemand, die trouw is, wat haar gevoelens betreft, heel wijs en verstandig in haar beleid, weldadig en

buitengewoon vroom jegens God; kortom, in alles een goede vrouw?' Geen dame krijgt meer lof toegezwaaid dan juist Margaretha. Nu was het nogal eens Christines gewoonte om meerdere exemplaren van haar boeken aan te bieden aan verschillende begunstigers, in de hoop op een gulle beloning. Boldingh-Goemans vermoedt dat *La cité des dames* werd aangeboden aan 'de Franse huizen van Orléans, Bourgondië, de Berry en de Bourbon tezamen'.*16 Bovenstaand citaat uit Pisans werk in aanmerking genomen, zou het Hollands-Beierse huis aan deze hypothetische opsomming toegevoegd moeten worden. Ook als Pisans werk zich niet onder de Franse boeken bevond, dan nog is het denkbaar dat Margaretha een exemplaar van *La cité des dames* heeft ontvangen.

Keren we voor de laatste maal terug naar de rekeningen voor wat betreft de aanschaf van boeken. Op 12 april 1409 lezen we van de aankoop die graaf Willem VI deed: 'Item bi Jan die Boelen [tUtrecht] betailt van enen boeck, dat mijn lieve here dede copen dair in stonden veel schoonne sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaict hadde V cron., facit XVI s. VIII d.g.'.

Het moge uit het voorafgaande duidelijk zijn geworden dat het aandeel van de adellijke dames in het aankopen van boeken en het opdracht geven tot het schrijven ervan aanzienlijker is dan dat van de heren. De Hollandse rekeningen bevestigen de algemene veronderstelling dat bij de adellijke dames de literaire interesse en smaak sterker ontwikkeld waren. Zij bezaten ook meer vrije tijd om zich aan de literatuur te wijden. Van Oostrom merkt op: 'Het stereotiepe rolpatroon van de belezen vrouw en haar voor cultuur te druk bezette man lijkt al in veertiende-eeuwse Haagse kringen een zekere geldigheid te hebben'.*17 Hieraan zou alvast toegevoegd kunnen worden dat voor de heren die over weinig vrije tijd beschikten de sprooksprekers op het literaire vlak uitkomst zullen hebben geboden. De kunst van de sprekers vergde slechts voor kortere tijd de aandacht en kon tussen de bedrijven door geconsumeerd worden. Een andere conclusie die uit het voorafgaande getrokken kan worden, is dat veel aangeschafte boeken van religieuze signatuur waren. Maar bovenal moet vastgesteld worden - ook het navolgende in acht genomen - dat de (literaire) boekcultuur aan het Hollandse hof vrij actief begunstigd werd.

Een aantal boeken dat men in de rekeningen zou hebben kunnen tegenkomen, is niet boven water gekomen. Men denke bijvoorbeeld aan de *Tafel van den kersten ghelove* (1404) van Dirc van Delft. Maar ook betalingen voor het *Wapenboek Beyerens* (1400-5), de *Wereldkroniek* (1405-9) en de *Hollandse kroniek* (1409) van heraut Beieren (voorheen heraut Gelre) zijn niet teruggevonden. Terwijl nota bene van de *Tafel* en de *Hollandse kroniek* dedicatie-exemplaren zijn overgeleverd.*18 De boeken van Dirc Potter, te weten *Der minnen loep* (ca.1411), *Blome der doechden* en *Mellibeus*, zijn tot op heden evenmin in de rekeningen traceerbaar gebleken, maar het is in dit geval aannemelijk dat de werken niet primair voor het hof bestemd waren, doch in eerste instantie voor Potters directe familie- en vriendenkring.*19 Evenmin is iets teruggevonden in de rekeningen van de *Henegouwse kroniek* van Jacques de Guise, de *Annales Hannoniae* (ca.1395)*20, maar waarschijnlijk moet men hiernaar in de *Henegouwse administratie* zoeken.

Tenslotte zijn er nog twee boeken die men wel met het Hollandse hof heeft willen verbinden: *Reinaerts historie* en het *Haagse Liederenhandschrift*. Voor *Reinaerts historie* (ca.1375?) hebben Heeroma en Van Oostrom een Hollandse herkomst geopperd, maar zowel datering als geografische situering van het werk blijven onzeker.*21 Ook de situering van het *Haagse Liederenhandschrift* is problematisch. Codicologen vermoeden dat het handschrift rond 1400 in de Noordelijke

Nederlanden is ontstaan*22 (al dateert De Vreese het handschrift vroeger, rond 1340*23). Tussen 1440 en 1475 is het boek in Breda terecht gekomen, want aan het eind van het handschrift staat: 'Dit boech huert zo Joncher Johan, greve zo Nossou zo Vyanden, und Marien van Loen, synre huysvrouwen'. Mogelijk was het werk daarvoor in het bezit geweest van de moeder van Jan IV van Nassau, Johanna van Polanen, die gelieerd was met de Hollandse hofkring.*24 Het ons overgeleverde exemplaar kan het originele verzamelhandschrift zijn (ca.1400), maar even goed een (vermeerderd?) afschrift van het origineel, dat reeds kan zijn samengesteld tussen ca.1350 en ca.1380. Een ontstaan in of nabij het Hollandse hofmilieu behoort tot de mogelijkheden. Het is heel goed denkbaar dat het handschrift in oorsprong een verzamelhandschrift was, een soort 'poëzie-album', in de loop der jaren ontstaan.*25 Nijland opperde reeds dat het handschrift samengesteld kan zijn aan de hand van repertoirebundels van sprekers.*26 Inhoudelijk is het handschrift te typeren als een bundel met sproken en minnedichten. De diversiteit van de dichtwerken wordt benadrukt door de vele taalvormen: Middelnederlands, Middelhoogduits en allerlei denkbare mengvormen hiervan, Frans (twee gedichten) en Latijn (spreuken). Het is uiterst opvallend dat het taalbeeld dat het Haagse Liederenhandschrift oplevert zeer nauw aansluit bij het taalbeeld dat de Hollandse rekeningen met betrekking tot de sprekers verschaffen.*27 In het handschrift staat voorts een viertal sproken van Augustijnken, die aan het Hollandse hof geen onbekende was: tussen 1358 en 1362 komen we hem zesmaal in de rekeningen tegen. Verspreid opgenomen zijn z'n gedichten Het sin lude die mich vragen, Lijd den tijt, Van den scepe en Dits van der vrouwen borch.*28 De sproke Van den scepe moet volgens Te Winkel begrepen worden in het perspectief van de eerste uitbarsting van de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland.*29 Het gedicht Ein jammerliche clage uit het Haagse Liederenhandschrift vervolgens, een epische ererede, is toe te schrijven aan de dichter 'Vrudengher' die in vs.99 zijn naam noemt.*30 Deze dichter valt te identificeren als meester Pieter Vreugdegaer den dichter van Breda, die in 1362 in de Hollandse rekeningen voorkomt en tevens tweemaal figureert in de Bloise rekeningen.*31 Het gedicht vormt een klacht op de dood van de Hollandse graaf Willem IV, die op 26 september 1345 sneuvelde tegen de Friezen. De ererede moet dus na deze datum zijn geschreven. Overigens wordt met de Friese 'erfvijand' van de Hollandse graven in het handschrift de spot gedreven in het gedicht Die tso drien hellinge is geboren in de figuur van een 'armen dorren vrysschen knecht' (vs.11).*32 De Fries wil zich doen kennen als een hoofs minnaar, maar valt min of meer door de mand met zijn onhandige gestuntel. Verder wijst de sproke Die ene stede bezeten heeft in de richting van een Hollands hofpubliek.*33 Nijland vergist zich naar alle waarschijnlijkheid als zij stelt dat het gedicht een eigenaardig politiek stukje is met als grondgedachte eerbied voor de Heilige Stoel. Deze interpretatie zal haar ingegeven zijn door de onmiskenbare verwijzing in het slot naar de 'Babylonische ballingschap' der pausen tussen 1309 en 1376.*34 De sproke moet echter veeleer in een wereldse, politieke context gezien worden. Het gedicht behelst veeleer een rechtvaardiging voor het ruwaardschap van Albrecht van Beieren*35 en verwoordt de opvatting dat Holland gebaat is bij een wijs en rechtvaardig vorst op de grafelijke zetel, ook al is hij 'uut Beyerlant geboren' (vs.5), zoals Rome voorheen gebaat was bij de deugdzame kerkvorsten op de pauselijke stoel, totdat de paus in Avignon ging wonen. Vanuit deze interpretatie kan men het gedicht tussen 1358*36 en 1376 dateren.

Andere Middelnederlandse namen van dichters in het Haagse Liederenhandschrift - zo er inderdaad sprake is van dichtersnamen - zijn niet thuis te brengen: Noydeken*37, Anehas, Tsernoyt, Erentrijch, Wanckelmoet, Vrouwelof.*38 Tevens is er een aantal Duitse dichters in het Haagse

Liederhandschrift opgenomen: Reinmar der Alte, Walther von der Vogelweide, Walther von Meze, Von Sachsendorf, Freidank en Frauenlob. Het gaat dus om dichters uit de periode van eind 12e tot begin 14e eeuw. Het lijkt niet onaannemelijk dat lyriek van genoemde, ten tijde van de samenstelling van het Haagse Liederhandschrift reeds overleden dichters na verloop van tijd tot het repertoire is gaan behoren van rondreizende zangers en sprekers (Minnesänger, Spruchdichter), die vanuit Duitsland ook de Nederlanden bezochten. Op deze wijze kunnen de gedichten - vaak met sterk variërende lezingen - in het Haagse Liederhandschrift terecht zijn gekomen.

Alhoewel er enerzijds sprake is van diversiteit, heeft het Liederhandschrift een kennelijk door de compiler (-trix?) opzettelijk aangebrachte 'grootste gemene deler': zeer vele gedichten en sproken hebben betrekking op het thema minne & eer. Alhoewel hier volop het gevaar voor een cirkelredenering dreigt, lijkt toch het handschrift bij uitstek op z'n plaats in de Hollandse hofkring, met zijn fixatie op het eerbegrip.*39 We moeten de nodige reserve in acht blijven nemen, maar het zou toch weinig verbazen als het handschrift wel degelijk tussen ca.1350 en ca.1380 aan het Hollandse hof tot stand is gekomen en ten dele een afspiegeling vormt van het sprekersrepertoire van dat moment. Een post in de rekeningen hoeft men hieromtrent echter niet te verwachten. Opmerkelijk is overigens ook dat er in het Haagse Liederhandschrift geen spoor van de toch zo gevierde spreker Willem van Hildegarsberch voorkomt. Nu had Willem weinig oog voor de (hoofse) minne - wel voor eer! - , maar desondanks zou een enkele spoor voor opname in het handschrift in aanmerking hebben kunnen komen; bijvoorbeeld 34. Vanden goeden vrouwen.*40 Maar indien het Haagse Liederhandschrift werd voltooid rond 1380, dan is dat gebeurd voordat Willem literair actief werd.

Daarmee zijn de boeken aan het Hollandse hof besproken - voor het toneellevens aan het hof en in Den Haag zij men verwezen naar de studies van Peters en Van Oostrom, alsmede naar de bijlagen van dit boek.*41 De grote teksten werden veelal geschreven door gezeten auteurs zoals Potter, Van Delft en Willem de Biechtvader; zij stonden in zekere betrekking tot het Hollandse hof. De veel vluchtiger, korte muzikale en literair-verbale verpozing werd verzorgd door de rondreizende musici, zangers en sprekers. Het vertier dat van buiten het hof moest komen, werd verzorgd door de grote groep reizende entertainers, die deel uitmaakte van de voortdurend mobiele maatschappelijke randgroep van varende luiden. Deze entertainers die het Hollandse hof, ook al vóór Albrechts komst, aandeden en voor hun kunsten betaald kregen, zijn terug te vinden in de rubriek 'van pipers ende herauden'.*42

Er zijn in deze rubriek vier groepen te onderscheiden*43:

1. De kunstmakers: acrobaten ('tumelairs'), narren, 'gokelaers', dierentemmers en dergelijke. Onder de narren zien we regelmatig Otte die sotte, en de zot van Jan van Beieren te Luik die naar de naam Kyrymyry luisterde, terugkeren. Eveneens een bekende was 'Haniken den sot'. Op 5 juni 1394 werden 'enen spreker ende eenre joffrouwe die cokelen conde' beloond, alsmede 'enen die met enen honde speelde'. Op 13 mei 1395 verneemt men van een betaling aan 'enen man die een meester wezen woude vandes menschen phizonomie aen te sien'. De man trachtte derhalve aan de hand van de gelaatstreken het karakter van mensen uit het publiek te beschrijven. Geheel ongebruikelijk was deze vorm van vermaak niet: de Gelderse rekeningen maken melding van ene Johannes van Gennep, 'enen spreker die physiolomie kent' (in 1388 en 1396) en ene 'meester Jan [...] van den Phiselmey' (1458).*44 Ook maken de rekeningen gewag van wonderlijk vermaak als

van `den twie speluden die mitten glazen upten naze speelden', `enen man die opter lute speelde ende een zwairt al spelende voir sijn voirhoofd sette' en van een knecht met de naam Brabander die zich `up sijn hoeft liet slaen hoe seere men woude'.*45 En in 1390 wordt een `gokelaer' van de heer van Mantua betaald die `sinen knecht die kele ontsneet ende him weder nas'.*46 Per jaar traden er gemiddeld iets minder van deze kunstenmakers op dan sprekers.

2. De tweede groep wordt gevormd door de musici, de `sanghers', de `minstreels', `speelres' of `speellude' op snaar- en blaasinstrumenten, trommels en orgeltjes. In de beginjaren van de rekeningen kon de naam minstreel ook gebruikt worden voor een spreker. De rekening over 1358-1359 getuigt enkele malen van `eenen mynastreel [...] die vor miins heren tafel sprac'.*47 Vanaf 1371 waren minstreels telkens musici en na verloop van tijd raakte de benaming geheel in onbruik. In de rekeningen is de groep van de musici telkens het grootst: er staat in vergelijking met de sprekers altijd minstens het dubbele aantal musici in verantwoord. De meeste musici stonden in een zeker dienstverband met een stad of een heer. Zo maken de rekeningen bijvoorbeeld gewag van `des heren IIII pipers ende II trompeners van Ghelre', `des heren pipers van Arkel', `den IIII pipers vanden stede van Middelburch', `enen vedelaer toebehorende den bisscop van Mets', `II vedelaers toebehorende den hertoge van Bruynswijc', `der stede pipers van Dordrecht', `den pipers vander Hage', `enen speelre uptie quintaerne toebehorende den coninc van Beem', `enen vedelair toebehorende den hertoge van Oisterrijc', `enen orgelaer ende enen vedelair toebehorende den bisscop van Wyertsberch', `IIII speelres des coninx van Vrancrijk' en `enen trompenaer des bisscops van Straesburch'. Soms verneemt men dat musici in dienst van familie van de graaf - dit gold ook voor sprekers - meer ontvingen dan het gemiddelde. Een treffend voorbeeld is te vinden in 1401 als een musicus van Albrechts dochter Johanna Sofia, gehuwd met hertog Albrecht IV van Oostenrijk, wordt beloond: `Item [...] enen speelre toebehoerende mijns liefs hern dochter des hertogynnen van Oisterrijck die bi mynen heere oic gecomen was gegeven te huesschede VIII ny gl. Item den selven na gegeven bi mijns hern bevelen want mijn heere dochte dat hi te luttel hadde noch VIII ny gl.'.

Albrecht van Beieren had zelf ook musici in dienst, waaronder drie schalmeispeleers die - zoals vaker - aldus beloond worden: `Item upten Jairsdach bi mijns heren bevelen sinen piperen tot horen nyen jair gegeven XX ny gul.'. Een bijzondere post treffen we aan in 1400: `Item III dagen in meye by Wynant Tammelair mijns liefs heren pipers gegeven te virdrinken upt nye liet vander meye dat mijn heere gemaict hadde II dor. gul.'. Albrecht had dus zelf een meelied geschreven dat bij de vertolking ervan (door hemzelf?) door z'n `pipers' werd begeleid. Overigens was degene die het geld overhandigde namens de graaf zelf ook een musicus in dienst van Albrecht: Wynant was de `bonghenaer' of `tammelair', de trommelspeler. Naast één trommelaar had de graaf dus telkens drie pipers in vaste dienst: eerst waren dat Jackel, Crael en Heyn, later Sprincop, Hodengroet en Drocker, welke laatste weer werd vervangen door Jan Pertaut.*48 Voorts had Albrecht telkens een koppel `trompenaers' in dienst, achtereenvolgens meester Pieter Crayenbliec en Tomben, Lypen en Ard, Philips en Willem, Jan en Staes, en Bertelmeeuws van 's-Gravenzande en Casijn. Als `vedelaer' had ene Jackel vast emplooi bij de graaf. Al deze hofmusici vervulden een ceremoniële functie, speelden op feesten en tijdens de maaltijden. Zij bevonden zich evenwel niet voortdurend in de nabijheid van de graaf, maar reisden ook op eigen initiatief rond. Voorts had Albrecht in Lambout een organist voor het orgel in de hofkapel. Onder de vaste, volwassen koorzangers had hij Pieter en Arnoldus in dienst, en tenslotte had hij nog drie beroepszangers: meester Martinus Fabri, die tevens componist was, heer Jan van Roost en heer Hughe.

Zoals gezegd bezochten zeer vele musici de graaf: in de periode 1370-1404 werden alleen al zo'n 350 muzikanten in dienst van wereldlijke vorsten uit de Nederlanden, het Duitse Rijk, Frankrijk en Engeland beloond. Vooral het aantal musici dat uit het Duitse Rijk kwam was groot, net als bij de sprekers. Maar ook van verder weg arriveerden minstreels: van de koning van Aragon en de hertog van Milaan bijvoorbeeld. Sprekers uit die omstreken zijn uit de rekeningen niet bekend: muziek was niet aan taal gebonden, sprooksprekerskunst wel. Uitwisseling van repertoire ligt bij musici, net als bij sprekers, voor de hand. A.Janse meent: 'Wanneer vreemde musici een hof bezochten, was er niet alleen sprake van een (eenmalige) 'culturele consumptie' door het hofgezelschap. Er was namelijk veelal tevens contact met de musici, die de gastheer zelf in dienst had [...]. Dergelijke persoonlijke contacten zijn van muziek-historische betekenis geweest, daar ze een gelegenheid boden voor uitwisseling van repertoire'.*49 Evenals sprekers werden musici wel ingezet voor het overbrengen van brieven en mondelinge boodschappen. De rekeningen zwijgen in het geval van de sprekers volledig van enige geïnstitutionaliseerde opleiding, terwijl er voor musici 'minstreelscholen' bestonden: 'Sommige reizen, die minstreels zelfstandig maakten, hadden een artistiek doel. Een groot aantal musici bezocht jaarlijks de zogenaamde 'minstreelscholen' in de zuidelijke Nederlanden'.*50

Tot de musici worden hier voor het gemak ook de zangers gerekend, alhoewel hun kunst duidelijk op het snijpunt van muziek en literatuur lag. De grens is ook vaag. In 1394 komen we bijvoorbeeld 'enen knecht [...] geheiten die Wilde Vos' tegen 'die sanc ende dichte voir minen here'. In de rekeningen treft men allerlei zangers, zangeressen en zanggezelschappen aan. Bijvoorbeeld in 1387 als er twee gulden wordt betaald aan 'Meeu, sijn gheselle ende hoer ghesellinnen die mit him pleghen te singhen [...]. Item den selven noch ghegheven opten Jaersdach want si dat nuwe jaer songhen inder salen voir den deken, proefst ende kanoniken die doe staet helden II gulden, facit IIII gulden' (fol.93r). Precies omschrijft de clerk een optreden in 1389: 'Item des sonnendaghes na Aghate doe mijn here, mijn here van Oestervant, mijn vrouwe van Oestervant ende mijn joncvrouwe tot sproefst huys aten twee sanghers die daer voir minen here songhen II guld.'. En in 1398 volgde er een beloning van twintig penningen voor 'enen knecht van Cleve die voir mynen here ende voir mijner vrouwe sanc' (fol.55v). De Bloise rekeningen verschaffen enig inzicht in wat er gezongen kon worden. Twee zangers werden beloond in 1362 'die een dicht zonghen van mervrouwen doet van Hollant'. Het ging dus om een gezongen, zeer actuele, dodenklacht op de dood van Machteld van Lancaster, de vrouw van graaf Willem V. Veel raadselachtiger is de post van drie knechten die in 1370 'songhen tliet van Vermof Merdas': was dit de naam van een dichter of de titel/beginregel van een Duits lied ('Wer muß mir das')?*51

3. De derde groep wordt gevormd door de arriverende en vertrekkende herauten, eveneens uit binnen- en buitenland. Het aantal ligt doorgaans iets hoger dan de sprekers en lager dan dat van de musici. Over de taak van de herauten zegt Peters: 'Die Herolde nehmen [...] spezifische Zeremonialaufgaben auf dem militärischen und gesellig-repräsentativen Sektor wahr: sie laden zu den Hoftagen ein und verkünden Ort wie Termin von Turnierfesten, sie treten als Ausrufer hervor und begleiten den Fürsten auf seinen Preußenfahrten und anderen Heerzügen, betätigen sich hier als eine Art Quartiermeister, sorgen für die adäquate Präsentation der gräflichen Wappen und werden - wie auch die Musiker - relativ häufig als Übermittler von Botschaften eingesetzt'.*52 Herauten stonden doorgaans in een vast dienstverband bij een adellijke heer. Dat de herauten meer dan boden

waren blijkt uit het feit dat ze naast in de rubriek 'bodeloorn' ook regelmatig voorkomen in 'van pipers ende herauden', een rubriek die dus primair genoemd was naar musici en herauten.

In de Hollandse rekeningen komt men herauten tegen als 'Sander den coninc*53 vanden herauden uut Enghelant', 'Barbantson den coninc vanden hyrauden uut Henegouwen', 'Gommengijs den heraude', 'Apcoude den yeraude', 'des heren hyeraude van Arkel', 'Herman dien hyraude van Ghelre', 'Cleve den hyraude', 'Gulich die hyraude', 'des heren heraut vander Veer', 'Campsoer den heraut', 'Vrieslant den haraut' en 'Ghelre den hyraude' die later 'Beyer den heraut' zou worden. De meeste herauten droegen de naam van het gebied dat zij vertegenwoordigden en/of van de heer bij wie zij in dienst waren.

Soms verneemt men expliciet waarvoor de herauten beloond worden in de rubriek 'van pipers ende herauden'. Op 12 maart 1385 ontving 'des hertogen hyraude van Gulich' twee gulden omdat hij 'een boerte ende een tafelronde beriep daer die een of wesen zoude te Luttenburch ende dander te Dueren ende die een zoude wesen XIII dage na Paeschen ende dander tsonnendages voir Pynxter'. In datzelfde jaar staat een betaling geadministreerd van twee gulden aan 'Crabbendijc ende Keyser twen yerauden die een boerte daer [te Hoesden] beriepen die wesen zoude te Bruesel des zonnendaghes na Pynxter'. En in de rekening over 1407-1408 staat: 'Item Beyer den heraut die mijn lieve heere sende vanden huse tot Gorinchem inder nacht tot Woudrinchem om den joncheere van Nassou om hem te bootscappen dat hi niet trecken en soude voir die tijt dat hi minen here gesproken hadde, gegeven I Gelresc. gulden'. Het betreft hier een missie van heraut Beieren ten behoeve van zijn heer, graaf Willem VI. De heraut moest contact opnemen met Jan IV van Nassau-Dillenburg - de latere eigenaar van het Haagse Liederhandschrift - inzake de te volgen tactiek in de Arkelse oorlog.

Herauten konden zich met literatuur bezighouden. Peters stelt dat we hen tegenkomen als 'Autoren von Chroniken und Lebensdarstellungen, historischen Schlacht- und Turnierschilderungen, besonders aber der verschiedensten Typen panegyrisch-heraldischer Gedichte'. Niettemin, zo meent Peters, 'zeichnet sich vom 12. bis 14. Jh. kein nennenswerter Einfluß der Herolde als Literaturproduzenten ab'.*54

De scheiding tussen sprekers en herauten lijkt soms vloeiend.*55 Men komt in de rekeningen en elders soms sprekers tegen die (ook) als heraut lijken te hebben gefunctioneerd, en omgekeerd zijn er herauten geweest die (ook) spraken als sprekers. Een duidelijk voorbeeld is Godekijn van Tricht die in de rekeningen voorkomt als spreker (1383), als koning van de herauten (1384) en als heraut (1388 en 1391). Opvallend is ook de post uit 1390 waarin melding wordt gemaakt van 'des graven persewant van Scoenburch uut Zwaven die spreken conste'. Uit de formulering valt af te leiden dat het niet uiterst gebruikelijk was. Jan Vrouwentroost, die tweemaal in de Hollandse rekeningen voorkomt, wordt eenmaal getypeerd als 'yraut'. Opvallend genoeg keert hij in de Bloise rekeningen terug als 'eenen fleuter, die mit eenre hantfleute, gheheyten Vrouwen-Troest'.*56 In 1362 komt in de Hollandse rekening meester Pieter Vreugdegaer den dichter van Breda voor. Van hem kennen we het gedicht Ein jammerliche clage(zie hiervóór), een epische ererede, een genre dat bij uitstek beoefend werd door herauten.*57 Toch komt de dichter noch in de Hollandse, noch in de Bloise rekeningen voor als heraut. In 1358 leren we Jan Dille kennen als 'Jan Dyllen den yraut', maar in 1361 en 1394 wordt niet vermeld dat hij een heraut was: in het laatste geval wordt gesproken van 'meister Jan van Dille', en in de Bloise rekeningen heet hij 'meister Jan den Dilden' zonder meer.

Een meestertitel werd in de regel door sprooksprekers gevoerd, en (strikt genomen) niet door herauten. Jans naam levert nog een probleem op: moet de naam Dille opgevat worden als handelsmerk voor de sprookspreker, omdat 'dillen' zoveel betekent als 'kletsen' of 'praten'?*58 Of was hij afkomstig uit Nassau (Dillenburg)? Van Jan Dille is voorts een gewone sproke overgeleverd, een deugdenklacht, getiteld Venus boem met VII coninghinnen.*59 Het gedicht sluit aldus af:

Nu biddic hem diet al heeft onder,
dat ie ghewas of wesen mach,
dat hi ons, op den lesten dach,
gheve gans ghelove met goeden wille,
sonder twivel, bidt Jan Dille,
in ons herte al moet sinden
dat wi sine eweghe bliscap vinden.

Jan Dilles collega Jan Visier treft men in de Hollandse rekeningen samen met hem in 1361 aan, en in 1372 als 'meester Jan de Visiere' die betaald wordt om 'in Prusen mede te riden'. Viermaal komt Jan Visier voor in de Bloise rekeningen; in 1362 wordt hij getypeerd als 'seggher'. In 1365 werd hij (mede) beloond voor het brengen 'van eenen brieve van Hertogen Otten huwelike van Beijeren'. In de andere twee posten wordt hij noch als spreker, noch als heraut getypeerd.*60 De naam Visier zal Jans handelsmerk geweest zijn, aangezien 'visier' zoveel kan betekenen als 'vondst', en 'viseren' opgevat kan worden als 'bedenken, uitdenken, verdichten' en als 'zeggen, mededelen'.*61 Er is slechts een kleine, spreukachtige sproke van hem overgeleverd, die luidt:*62

Dit bispel dat gi hoort hier,
Dicht een Eerhalt, hiet Jan Visier,
Hen allen diet horen te bate,
Ende zeecht, dat na rechte state
Kerstenheit es sere ghevreest
Bi desen III zake alre meest:
Jonge kinder ombedwonghen
Ende trecht uter wit ghespronghen,
Ende brachters zachter dan si souden, (regenten)
Doet al kerstenheit in quaetheit houden.

In de tekst wordt hij dus als heraut aangemerkt. Uit de Bloise rekeningen weten we vervolgens dat de als spreker bekend staande Jan Bot een (soort) ererede gemaakt en voorgedragen moet hebben ter ere van de overleden Jan van Beaumont: 'Janne Bot den segger, want hi ene sproke gemaect hadde ende in gheschrifte over gaf, van minen here van Byamont, des God ghedenke'.*63 Dat een voorgedragen gedicht vervolgens op schrift aan de maecenas werd overhandigd, gebeurde wel vaker. Verder maken de Hollandse rekeningen nog melding van 'Hollanderkijn den yraude' (1383)

en `een cleen hyeraudekijn gheheten meester Jan die Hollander' (1387). Waarschijnlijk gaat het hier om dezelfde persoon. Het is mogelijk dat deze heraut dezelfde is als Jan van Hollant, de dichter van de sproke Van den verwenden keyser.*64 De sproke gaat over een hoogmoedige keizer die te horen krijgt dat hij niet meer waard is dan 29 penningen, aangezien Christus voor dertig zilverlingen werd verkocht door Judas. Het gedicht eindigt als volgt:

Hier omme seit Jan Van Hollant

Dat men wijsheit gheen en vint

Beter, dan dat men Gode mint.

Dits tere leren ghedicht hem allen,

Die bi hoverden in sonden vallen.

En misschien is deze Jan van Hollant weer dezelfde als de heraut Johann Hollandt, geboren in Beieren, polyglot, en dichter van het toernooigedicht dat aldus opent*65:

Ich, Johann Hollandt,

bin ehrnhold weit im lanndt, (heraut)

von sechs sprachen, die ich kann:

latein, teutsch unnd pollan,

frantzosisch unnd engellisch,

darneben gutt ungerisch.

Geboren auß Bayren von Egkenfelden

ich hab mein tag gevastet selten;

ein knap der wappen, des adels kinndt,

eins truwen firsten hoffgesinndt.

Het is opvallend dat, afgezien van `gevallen' als Augustijnken en Willem van Hildegasberch, diverse sproken en aanverwante gedichten die ons niet-anoniem zijn overgeleverd, afkomstig zijn van dichters met heraldische bemoeienissen. Was de kans op niet-anonieme registratie van teksten bij hen doorgaans groter?

Een goed voorbeeld van een spreker én heraut is de Oostenrijkse Peter Suchenwirt. Hij was ook in Holland geen onbekende, en misschien werd hij in 1382 bedoeld toen de clerk in de rekening een beloning administreerde voor `enen spreker ghegeven die vanden hertoghe van Oesterrijc quam'. D.E.H.de Boer merkt op dat uit Albrechts rekening over 1368-1371 van het hertogdom Neder-Beieren-Straubing blijkt dat `Suchenwirt werd ingehuurd om in 1370 in Hongarije een `abentewer' te verkondigen, ter gelegenheid van het huwelijk tussen Albrechts dochter Johanna en de Boheemse kroonprins Wenzel'*66. En in zijn Von dem Phénning*67 zegt Suchenwirt:

Wol auf, mit wir gen Holant

Tzu herzog Albrecht, wie der lebt,

Dez mut nach grozzen eren strebt,

Worhaft und milt pey mannez mut.

De meest illustere heraut in Hollandse dienst was heraut Beieren, in dienst van graaf Willem VI, vóór 1403 als heraut Gelre in dienst van hertog Willem I van Gelre en Gulik. Zijn werkelijke naam was Claes Heynenzoon (1340/1345-1414). We kennen hem als de maker van wapenboeken, twee prozakronieken, gedichten en ereredes. Het Wapenboek Gelre droeg hij op aan Willem I van Gelre; hierin staan ook de gedichten en de ereredes. Het Wapenboek Beyeren (1400-1405), de Wereldkroniek (1405-1409) en de Hollandse kroniek (1409) schreef hij in Hollandse dienst, en de laatste twee zijn aan Willem VI en de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim opgedragen.*68 Als auteur stond heraut Beieren in zekere zin tussen de gezeten clerk-auteurs en de rondreizende voordrachtskunstenaars in. Hij had enerzijds de mogelijkheid aanzienlijke boeken te vervaardigen, maar aan de andere kant was hij uit hoofde van z'n beroep ook een reizend spreker; in die laatste hoedanigheid zal hij z'n ereredes hebben voorgedragen. Gaan we over tot de laatste groep uit `van pipers ende herauden':

4. De (sprook)sprekers, segghers, dichters en sprekende minstreels. Er bestaat binnen deze groep een tweedeling: de sprekers met één of ander dienstverband - de grotere groep - en de vrije sprekers. Men zou zelfs van een driedeling kunnen spreken: een niet onaanzienlijk aantal sprekers wordt in de rekeningen niet nader gespecificeerd: geen naam, heer of herkomst. Het zal hier doorgaans om de minder gerenommeerde sprekers zijn gegaan.

Vele sprekers met een dienstverband stonden in relatie tot een wereldlijk (soms een geestelijk) heer, van landsheerlijke edelman tot koning. Zo komt men in de Hollandse rekeningen sprekers tegen in dienst van de heer van Wassenaar, de heer van Limburg, de burggraaf van Neurenberg, de markgraaf van Meissen, de graaf van Kleef, de bisschop van Trier, de hertog van Oostenrijk, de koning van Frankrijk en Roomskoning Wenceslas, koning van Bohemen.*69 Het behoorde kennelijk tot de status van deze aanzienlijke heren om er één of meer sprekers op na te houden. Dat zal niet betekend hebben dat de sprekers steeds aan het hof van hun heer hebben vertoefd, of in hun gevolg zijn meegereisd. Net als de musici zullen ze ook op eigen initiatief hebben rondgereisd. Fischer gelooft wat deze sprekers betreft in een los-vast-dienstverband.*70 De sprekers waren weliswaar in dienst van een heer, naar wie zij ook genoemd werden, maar het dienstverband eiste niet dat ze voortdurend in de omgeving van hun heer vertoefden. Ze bevonden zich slechts voor een deel van de tijd aan het hof, waarschijnlijk voornamelijk op feestdagen, en gingen verder als varenden door het leven. Het is daarbij tevens denkbaar dat deze sprekers na verloop van tijd van broodheer veranderden. Dit kan als consequentie hebben dat waar we een spreker eerst vinden in een betrekking bij de ene heer, hij later bij een andere heer voor een zekere periode emplooi kan hebben gevonden. Van Oostrom oppert dan ook de mogelijkheid van de tijdelijke `heraut/spreker'. De spreker zou voor korte of lange tijd een vast dienstverband aangaan met een heer, `voor wie hij missiven naar relaties bracht, dikwijls onder begeleiding van een lofdicht dat de banden hielp verstevigen'.*71 Verder bestaat de mogelijkheid dat niet alle sprekers in dienst van een heer ook moesten leven van hun woordkunst. In het geval van sprekers van allerlei dienstadel, zoals de heren van Zevenbergen, Wassenaar, Kortgene en Gistel, is het beslist niet ondenkbaar dat woordkunst een neventaak was, terwijl zij een anderssoortig beroep uitoefenden. Het is immers opvallend dat sprekers in dienst van dergelijke heren zelden vaker dan eenmaal in de rekeningen voorkomen. Of

moet verondersteld worden dat ze vaker met kost en inwoning werden beloond? Hier laat zich lastig een reden voor denken. Evenmin lijkt het aannemelijk dat zij een grotere actieradius hadden dan de vrije sprekers en hun brood in een omvangrijker gebied verdienden.*72 En hogere beloningen kregen ze doorgaans ook niet.

De sprekers met een dienstverband konden regelmatig als zodanig herkend worden, bijvoorbeeld door het wapen van hun heer op de kleding te dragen. Dit blijkt als in de rekeningen wordt vermeld dat dit soms niet het geval is. In de rekening voor Albrechts tweede huwelijk wordt melding gemaakt van 'enen vreemden spreker sonder wapen'.*73 In de Bloise rekeningen komen we 'eenen ouden seggher mit eenre britsen [borstplaat?]' tegen en een spreker 'die de sulveren borch an sijn hals droech' en die 'den hertoghe van Zassen toebehoerde'.*74 Waren deze tekens ook bedoeld ter identificatie? Voorts is het niet ondenkbaar dat dergelijke sprekers in sommige gevallen aanbevelingsbrieven van hun heer bij zich droegen.*75 Maar in andere gevallen zal zo'n spreker gewoon gemeld hebben bij welke heer hij in dienst stond. In de Bloise rekeningen treffen we bijvoorbeeld 'eenen seggher uut Zeelant' aan 'die seide dat hi heren Vranken knecht van Borssel was'.*76 De sprekers met een dienstverband hadden althans voor een deel van het jaar, als zij bij hun heer vertoefden, een zekerder sociale positie dan hun rondreizende collega's.*77 Zodra zij echter ook gingen rondzwerven was hun positie niet wezenlijk verschillend meer van die der vrije sprekers. Deze vrije sprekers, ondanks hun onzekerder bestaan, genoten kennelijk toch meer (cultureel?) aanzien, als we mogen afgaan op hun doorgaans talrijker optredens en hogere beloningen. De sprekers-in-dienst ontvingen alleen hogere beloningen als zij optraden bij familie van hun heer, of als zij brieven met zich meebrachten.

In de Hollandse rekeningen zelf wijst niets erop dat Albrecht van Beieren een spreker in vaste dienst had. Toch wordt eenmaal in 1392 in de Gelderse rekeningen melding gemaakt van de spreker van de graaf van Holland: hij ontving er één oude schild.*78 Een spreker in dienst van familie kon door de graaf extra beloond worden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de betaling in 1390 van twee gulden aan 'enen spreker uut Polanen [...]. Item den selven ghegeven want mijn here seyde want hi mire vrouwen vader toe behoerden VII gulden, facit tsamen IX gulden'.

Eenmaal wordt er een spreker in de rekeningen genoemd, die niet in een dienstbetrekking tot een heer, maar tot een stad stond. Het betreft 'der stat spreker van Gent', die volgens Te Winkel de dichter Bouden van der Lore geweest zou kunnen zijn, auteur van onder meer de sproke *De maghed van Ghend*.*79 In dienst van een stedelijk bestuurder stond de in 1387 genoemde 'spreker des voochts vander stede van Vranckevoerd'.

Een aanzienlijk deel van de sprekers met een dienstverband kwam van verder weg, veelal uit het (Duitstalige) oosten: Würtemberg, Neurenberg, Meissen, Zwaben, Kleef, Trier, Heidelberg, Beieren, Brunswijk, Berg, en zelfs uit Oostenrijk en Bohemen. Maar ook een aantal vrije sprekers zal 'Duits' hebben gesproken, gezien hun herkomst uit Straatsburg, Keulen, Bohemen, Westfalen, Beieren, Polen en Holstein. De rekeningen leveren niet veel Franstalige sprekers op. Cudelier, de spreker van de koning van Frankrijk, Karel V, en de in 1394 en 1398 genoemde sprekers van Karel VI (onder wie Cudelier?) zullen zeker Frans hebben gesproken, evenals de spreker van de hertog van Bourgondië. Van de blinde dichter en de spreker uit Bergen-Henegouwen mogen we dit ook verwachten. Sprekers uit Brabant kunnen zowel Frans als Diets hebben gesproken: dat bijvoorbeeld Jan van Machelen (Jean de Malines) een Frans lofdicht op het Bourgondische dubbelhuwelijk voor

het Hollandse hofpubliek heeft voorgedragen, behoort zeker tot de mogelijkheden, zoals hierna nog zal blijken. Maar hiervóór zagen we dat van Pieter Vreugdegaer uit Breda een Middelnederlands gedicht overgeleverd is.

De kleinere groep bestond uit - naar het zich laat aanzien - vrije (beroeps)sprekers: er bevonden zich meer Middelnederlandse, met name Hollandse, sprekers onder, meer dichters met meestertitels en er zijn over het algemeen meer bezoldigde optredens van hen in de rekeningen vastgelegd. Over de periode 1358-1409 bezien zijn de 'belangrijksten' onder hen achtereenvolgens meester Willem van Hildegarsberch, Bertelmees van Dordrecht, meester Pieter vander Minnen, Augustijnken, meester Jan van Machelen, Monickedam den spreker en meester Jan van Raemsdonc. Van drie van hen zijn slechts sproken overgeleverd, voorzover valt na te gaan. Hildegarsberch spant de kroon met 120 sproken. Van Augustijnken zijn slechts zeven sproken overgeleverd, en (waarschijnlijk) de hoofse novelle Hertog van Brunswijk*80, waarin verhaald wordt hoe de jonge hertog van Brunswijk de oude Spaanse koning van zijn heidense belagers verlost, om vervolgens in liefde te ontvlammen voor de jonge echtgenote van de koning. Maar ook van Dyrk Mathijssoen, een spreker die slechts eenmaal in de Hollandse rekeningen figureert, hebben we een lofdicht op Haarlem*81 overgeleverd gekregen, in de trant van de ererede.

Bij Jan van Machelen wordt hier iets langer stilgestaan. Op gezag van A. Pinchart is aan de Brabantse sprookspreker Jean de Malines een Frans Épithalame toegeschreven op het befaamde Bourgondisch-Beierse dubbelhuwelijk te Kamerijk op 12 april 1385. De toeschrijving van het gedicht aan meester Jan van Machelen ligt ook wel enigszins voor de hand. Enerzijds is er het (ongesignde) gedicht over het dubbelhuwelijk en hebben de rekeningen van Brabant, Limburg, Vlaanderen, Henegouwen en Bourgondië geen betaling daarvoor geregistreerd, anderzijds is er de rekeningpost in de Hollandse rekeningen, alwaar 'meester Jan van Machelen den spreker' op 'des sonnendages na beloken Paeschen tot Camericken' drie gulden ontving omdat hij 'ghecommen was ter brulofte van minen jonchere Willem ende van des hertoghen dochter van Borgongen ende van des hertoghen soen van Borgongen ende mijnre joncvrouwen'.*82

Jean de Malines was in zijn tijd zeker geen onbekende spreker. Hij wordt voor het eerst genoemd in de rekeningen van graaf Jan van Blois in 1366; in totaal komt hij driemaal in de Bloise rekeningen voor, het laatst in 1371. In de Brabantse rekeningen vinden we hem tweemaal: eenmaal in 1380 en eenmaal in 1385. Interessant is de rekeningpost van 16 juli 1380 (te Brussel), waar te lezen staat: 'Solvit Petrus Braeu Johanni van Woluwe, illuminatori, de una ymagine virginis Marie quam fecit in uno rotulo quem Johannes de Machlinea dictaverat super Ave Maria, et dedicaverat domine ducisse: I peter. [...] XVI julii, de mandato domine ducisse Johanni de Machlinea: III flor.'*83 Hier wordt aldus een pieterman betaald aan de illuminator Jan van Woluwe, die op een perkamentrol een afbeelding van de maagd Maria had aangebracht, waarop een gedicht op het Ave Maria stond. Dit gedicht, opgedragen aan de hertogin, was gemaakt door Jan van Machelen. Hij had het gedicht voor de hertogin ten gehore gebracht en de rotulus aan haar overhandigd. Op last van de hertogin kreeg Jan van Machelen drie florijnen uitbetaald. Dit is (nogmaals) een fraai voorbeeld van een afzonderlijk repertoirestuk op een los vel, in dit geval een rol perkament, waarvan af is voorgedragen en dat na overhandiging een eigen schriftelijk leven kon gaan leiden.

Tenslotte komt Jan van Machelen tussen 1385 en 1388 zesmaal voor in de Hollandse rekeningen. Uit de rekeningpost van 14-1-1386 valt op te maken dat hij geruime tijd aan het hof te Den Haag

had vertoefd: 'Item optie selve tijt meester Jan van Machelen den dichter ghegeven bi mijns heren bevelen want hi niet tot sinen Kersavont noch tot sinen nuwen jaer en hadde II gulden'. Deze mededeling is alleen zinvol indien Jan van Machelen als dichter reeds rond Kerst 1385 aan het hof aanwezig is geweest, als hij kortom voor drie weken in de buurt van de Hollandse graaf verbleef, hoogstwaarschijnlijk kost en inwoning genietend. Het was immers niet gebruikelijk dat afwezigen, die niet tot de vaste staf van de graaf behoorden, toch een Kerst- of nieuwjaarsgratificatie ontvingen. Mogelijk heeft Jan vervolgens in de Hollandse contreien rondgezworven om op 8 februari van dat jaar wederom het Haagse hof aan te doen. Er staat namelijk: 'Item des donresdaghes na Onser Vrouwendach purificatio inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Aernt Foriers hant, diere die boetscippe of dede meester Jan van Machelen daer hi mede thuys trecken mochte VI gulden'. Na een krappe twee maanden in een Hollandse omgeving te hebben gewerkt, aanvaardde Jan tenslotte dus de terugreis naar Brabant. Uit de diverse rekeningen kan geconcludeerd worden dat Jan van Machelen als sprookspreker tussen 1366 en 1388 actief is geweest en dat het sticht Kamerijk, het hertogdom Brabant en de graafschappen Blois en Holland tenminste tot zijn werkterrein moeten hebben behoord.

De enige tekst die we van Jean de Malines over hebben, is het aan hem toegeschreven Franse epithalamium. Pinchart spreekt zich niet uit over de literaire waarde van het gedicht of over de persoon van de dichter, doch na hem beoordeelde Vaughan de dichter als 'a very inferior Brabantine poet'*84 en eerder schreef Doutrepont reeds: 'C'est l'épithalame que Jean de Malines, un rimeur de mince renom dans l'histoire littéraire française, a composé en l'honneur de deux mariages de la famille bourguignonne, l'un entre Jean comte de Nevers et Marguerite de Bavière, l'autre entre Guillaume d'Ostrevant et Marguerite de Bourgogne (12 avril 1385). Son oeuvre n'est qu'une sèche énumération des différents numéros qui formaient le programme des fêtes organisées à cette occasion dans la ville de Cambrai, avec, de-ci de-là, un cri de ravissement et de naïf aveu de son inaptitude à rapporter congrûment semblables merveilles. Nous n'aurons pas la cruauté d'insister sur le prosaïsme désarmant de sa poésie'.*85

Om enigszins de gedachten te kunnen bepalen volgt hier een parafrase van het bedoelde gedicht.*86 De inleiding (vs.1-4) bestaat uit een bede. Vervolgens wordt in de kern (vs.5-201) een beschrijving gegeven van de samenkomst te Kamerijk van het zeer luisterrijke gezelschap van vorsten, vorstinnen en andere edele lieden, ten behoeve van het dubbelhuwelijk dat in die stad op woensdag [12 april 1385] om 12 uur in de kerk van Notre Dame voltrokken werd. De samenkomst was schitterend om te zien. Er volgt een opsomming van wie er aanwezig waren, zonder dat de personen uitdrukkelijk bij naam genoemd worden - wat erop wijst dat het gedicht bestemd was voor ingewijden. Daar waren (zo blijkt uit de omschrijvingen) de Franse koning Karel VI met zijn nicht Margaretha van Bourgondië (de ene bruid), haar vader hertog Philips de Stoute van Bourgondië, hertog Albrecht van Beieren met zijn dochter Margaretha van Beieren (de andere bruid), de moeders van de bruiden, respectievelijk Margaretha van Vlaanderen en Margaretha van Brieg, en de bruidegoms Jan van Nevers en Willem van Oostervant (vs.5-52). Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van het bruiloftsmaal na de huwelijksplechtigheid, aangeboden door koning Karel VI, alwaar Margaretha van Brieg de voornaamste plaats aan tafel innam en waar verder onder andere hertogin Johanna van Brabant, Margaretha van Beieren, hertog Albrecht, koning Karel VI, Margaretha van Bourgondië en Margaretha van Vlaanderen aanzaten. Het diner werd omlijst met muziek. Tussen de gangen door was men getuige van een mechanisch 'entremez' (vs.91) van een

kasteel met vier torens, bewaakt door vier dieren (een beer, een leeuw, een griffioen en een eenhoorn) en met twee toeschouwende maagden.*87 Er verscheen een wit hert ten tonele en wilde en Moorse ridders vielen het kasteel tevergeefs aan (vs.53-132). Dan beschrijft de dichter het toernooi dat vervolgens onder de edelen gehouden werd. Karel VI versloeg er de heer van 'Espinoit' (vs.155). De ridders van Albrecht van Beieren onderscheidden zich in dapperheid uit liefde voor hun heer. En Albrecht zelf joeg een olifant op de vlucht (vs.133-194). Nog twee dagen daarna zou de wijn zonder ophouden vloeien, waarna een ieder weer (op 14 april) naar z'n landen terugkeerde (vs.195-201). Het gedicht besluit eveneens met een bede (vs.202-212).

Het moge duidelijk zijn, dat dit gedicht een retrospectief karakter heeft: het gedicht kan niet ter gelegenheid van het huwelijk geschreven zijn, aangezien het dan zaken zou beschrijven die nog stonden te gebeuren. De tekst moet gemaakt zijn (kort) na het huwelijk. Het is inderdaad goed denkbaar dat Jan van Machelen 'des sonnendages na beloken Paeschen tot Camericken', dat is op 16 april betaald wordt voor het huwelijksgedicht dat hij in de tussentijd gemaakt en (op 14 of 15 april?) voorgedragen had. Het gedicht kan overigens tevens bij latere optredens in Holland gefunctioneerd hebben. Tot zover Jan van Machelen.

Er zijn ons weliswaar vele sproken overgeleverd*88, doch het merendeel is anoniem. Het is denkbaar dat hieronder repertoire zit van sprekers als meester Pieter vander Minnen, meester Jan de Bot, meester Jan van Raemsdonc, Hopezomer of Clais van Monickedam, maar enige zekerheid bestaat hieromtrent niet. Zelfs als in de Hollandse rekeningen van een drietal sprekers wordt vermeld waar hun gedichten over gingen, kunnen ze nog niet worden geïdentificeerd. In 1387 trad 'des marcgraven spreker van Misen' op 'die van Onser Vrouwen sprac'. Het Mariagedicht viel kennelijk goed in de smaak, want de spreker beurde tien guldens. De twee andere sproken uit 1399 staan ondubbelzinnig in verband met de krijgstochten tegen Friesland (1396-1399). Het was 'den spreker van Monickedam die mynen here een sroke vanden Vriezen over gaf'. Er is hier dus wederom sprake van een op een blad uitgeschreven gedicht dat aan de graaf overhandigd werd. In hetzelfde jaar vernemen we uit een afzonderlijke rekening van Willem van Oostervant, de feitelijke aanvoerder in de strijd: 'Item inden Hage omtrent Vastelavont enen spreker die voir minen heere een sroke sprac vander vriescher reyse gegeven bi den burchgrave I oude Heneg. crone'.

We hebben enerzijds vele sproken en anderzijds kennen we veel namen, maar het samenbrengen van sroke en naam is meestal niet mogelijk. Daarbij moet bedacht worden dat nogmaals vele sproken nooit aan het papier of perkament zullen zijn toevertrouwd. Zo zullen de blinde dichters uit Keulen en Bergen-Henegouwen geen autograaf hebben bezeten van hun repertoire. Hun werk kan alleen voor de vergetelheid zijn behoed, indien men het uit hun monden heeft opgetekend. Maar hieromtrent is niets zeker. Er zullen zeker meer sprekers analfabeet zijn geweest, die louter uit het hoofd spraken. En de naam van 'Snelryem den spreker'*89 doet vermoeden dat hij z'n gedichten op allerlei aangebrachte onderwerpen direct à l'improviste ten gehore bracht. Zijn sproken, in de bewoordingen van het moment, vervluchtigden waarschijnlijk definitief na het uitspreken van het laatste vers.

Wat verder opvalt is dat de professie van spreker kennelijk een mannenberoep was: slechts in 1358 komt men een spreekster tegen, geheten 'Truden van Nymaghen'.*90 Van sprekersgezellen is ook weinig terug te vinden in de rekeningen, terwijl het toch aannemelijk is dat aankomende sprekers bij gerenommeerde sprekers een soort stageperiode doorliepen. Alleen in 1385 wordt vermeld dat

`Goeswijn van Ghelre den dichter' een gezel bij zich had. Had deze gezel hem geassisteerd bij de voordracht?*91

In totaal komen we voor de periode 1358-1409 (verminderd met de periode 1363-1371) uit op zo'n 234 bezoldigd optredende sprekers. Dat betekent dat in 43 jaar gemiddeld ruim 5 sprekers per jaar tegen een financiële vergoeding optraden. Daarbij moet men nog een onbekend aantal optredens optellen waarvoor sprekers op enigerlei wijze in natura zijn beloond.

Tot slot moet nog even stilgestaan worden bij de soms `sprekende namen' van bepaalde sprekers. Zoals hiervóór reeds aangegeven, droeg meester Jan Visier met z'n naam uit dat hij creatief was in het bedenken en/of vaardig in het spreken van gedichten. Jan Dille kan met z'n naam op z'n sprekerskwaliteiten hebben willen wijzen (`dillen'=praten), maar ook dat hij uit Nassau afkomstig was. Peter Suchenwirt wilde met zijn naam duidelijk maken dat hij altijd op zoek was naar een gastheer. Het is voorts niet volledig uitgesloten dat Augustijnken niet de doopnaam was van de spreker in kwestie: misschien was hij wel een (gewezen) Augustijner monnik. De naam van meester Pieter vander Minnen, ook wel `den jonchere vander Minnen' geheten, was wellicht een artiestennaam. Hij kan bijvoorbeeld gespecialiseerd geweest zijn in hoofse minnellyriek, maar het is ook mogelijk dat hij afkomstig was uit Minden in het vorstendom Minden in Neder-Saksen.*92 In 1386 wordt zijn naam namelijk als `Pieter van Minden' weergegeven, in 1387 als `meester Pieter vander Mijnde' en in 1400 als `meister Pieter uter Mynne'. Jan de Bot etaleerde met zijn naam onomwonden dat het hem in zijn werk om het geld te doen was. Immers, `bot' of `botdrager' was de naam van een muntstuk. Het verkleinwoord was `botkijn' of `butkijn', wat erop lijkt te duiden dat `meester Jan de Bot' en `Butkijn den spreker' één en dezelfde persoon zijn. En Snelryem den spreker beheerste, zoals gezegd, de kunst van het sneldichten.*93 Jan Vrouwentroost was wellicht een charmeur en misschien een dichter van hoofse (minne)lyriek. De spreker Wilde Vos was een rondreizend clerk; het predicaat Vos heeft mogelijk betrekking op zijn sluwheid of schalksheid.*94 De `jonghen spreker van Holsten [=Holstein] geheten Hopezomer' droeg zijn voorliefde voor het zomerseizoen uit. Van `meester Rutentuut' staat niet vast dat hij een spreker was. Van Oostrom meent dat hij een kunstfluiters geweest zal zijn.*95 Naar z'n naam te oordelen kan hij ook een kabaalmakende hoornblazer geweest zijn.*96 Maar als hij een spreker was, dan kan hij een schreeuwlelijk of bulderbas zijn geweest.*97 Tenslotte is er de spreker wiens naam Jonckbloet las als Ghetuose*98, maar die ook gelezen kan worden als Ghecnose. Laatstgenoemde lezing typeert de man als zotte spreker.

Uit deze paragraaf mag wel gebleken zijn dat ten tijde van Albrecht van Beieren en Willem VI een rijk hofmaecenaat bloeide. Talrijke boeken werden vervaardigd, met name ten behoeve van de adellijke dames. Veel varend entertainersvolk heeft in Den Haag een goed onthaal gekregen. Vanuit het Dietse en Duitse taalgebied kwamen de sprekers de graaf opzoeken: uit Holland, Zeeland, Gelre, Gulik, Utrecht, Friesland, Brabant, Limburg, Vlaanderen, Kleef, Meissen, Swaben, Holstein, Beieren, Berg en Oostenrijk. Een enkele spreker kwam uit Engeland (sprak hij Frans?), uit Frankrijk, Bourgondië, Henegouwen, en zelfs Polen en Bohemen.

In de komende paragraaf zal vervolgens worden stilgestaan bij de relatief vele optredens van Willem aan het Hollandse hof.

8.3.2. Willems optredens aan het Hollandse hof

We vinden Willem tussen 1383 en 1408 in de Hollandse rekeningen geadministreerd voor 32 bezoldigde optredens.*1 Dertig maal was dat aan het hof te Den Haag, eenmaal in Haarlem (op het grafelijke kasteel?) en eenmaal in Middelburg (mogelijk waar Albrecht gewoonlijk vertoefde: het praemonstratenser klooster*2). De spreker trad steeds regelmatig zo'n één à twee maal per jaar tegen vergoeding op, vaak rond de Vasten, Pasen, Pinksteren en Kerst.*3 Achter deze tijdstippen stak zeer waarschijnlijk de berekenende geest van de wervende sprookspreker. Deze momenten in het jaar waren bij uitstek geschikt voor de voordracht van religieus getinte sproken. Op de hoogtijdagen, tijden van vreugde en bezinning, zal het publiek extra in de stemming zijn geweest voor de stichtende woorden van Willem. En al zal het wellicht niet zijn voornaamste drijfveer zijn geweest om juist dan te verschijnen, de kans op een milde beloning was voor hem op deze tijden groter dan anders. Pasen, Pinksteren en vooral Kerst en nieuwjaar waren tijden van traditionele vrijgevigheid.*4 Het lagere hofpersoneel, clerken, herauten, minstreels en entertainers, armen en misdeelden ontvingen van de vorst en de hoge edelen, die zich in de directe nabijheid van hun heer bevonden, extra giften. Hiervan heeft ook Willem geprofiteerd. Voorts bevonden zich vooral met Pasen, Pinksteren en Kerst - maar natuurlijk ook bij Albrechts huwelijk met Margaretha van Kleef - extra veel gasten aan het hof.*5 Optreden voor een hof met extra veel gasten betekende voor Willem een investering in de toekomst. Een brede bekendheid bij een publiek dat in de hoogste kringen verkeerde, betekende voor de sprookspreker het aanboren van nieuw publiek en zichzelf kansen scheppen voor voordrachten in de rest van het jaar, als hij de gasten thuis opzocht.

Zoals in paragraaf 5.2. al is aangegeven zal Willem op de grote hoogtijdagen hebben gesproken in de ridderzaal van het Binnenhof. Buiten deze tijden om zal hij zijn opgetreden in de nieuwe, kleinere (eet)zaal. We mogen aannemen dat hij, soms in de middag, maar waarschijnlijk meestal in de avond, voor de tafel van de vorst heeft gesproken. Ook zal hij soms voor de graaf en zijn raad hebben gesproken, in de raadskamer, na afloop van de raadsvergadering. Voorts weten we intussen dat er regelmatig enkele dagen tussen optreden en beloning hebben gelegen: Willem kan in de tussentijd aan of nabij het hof hebben vertoefd, mogelijk op kosten van de graaf.*6

Uit de rekeningen blijkt uit Willems naamsvermelding dat hij vrij snel furore maakte. De eerste maal komt hij op 5 februari 1383 voor als 'Willem van Hilgarts berghe enen spreker'. Op 28 december van dat jaar was hij reeds 'meester Willem den spreker' en op 26 december 1385 heette hij 'meester Willem die dichter'. Op 14 februari 1388 vinden we hem terug als 'meester Willem van Hilleghaersberghe die spreker'. Vanaf 1393 was de toevoeging 'dichter' of 'spreker' eigenlijk niet meer van node: hij was 'meester Willem van Hildegaertsberge', en men begreep wie dat was.*7 Na verloop van tijd begon Willems beloning aan het hof fors te stijgen. Tot 1393 schommelde het loon tussen één à twee gulden of schilden, dus tussen de twee tot vijf schellingen - in de Hollandse rekeningen werd ieder bedrag aan betaalde reële munten herleid tot een bedrag in ponden, schellingen en (grote) penningen. Willem onderscheidde zich tot 1393 in zijn beloning niet duidelijk van zijn collega's. Op 26 december 1393 ontving hij ineens vier nieuwe (gouden) schilden ter waarde van tezamen dertien schellingen en vier penningen. Na enkele wat lagere beloningen kreeg hij op nieuwjaarsdag van 1396 het grote bedrag van zes nieuwe schilden met een waarde van twintig schellingen. We moeten soms weliswaar rekening houden met schommelingen van de geldkoersen*8, maar ook in dit geval beurde Willem aanzienlijk meer dan zijn collega-sprekers. Als toelichting vernemen we: 'gegeven enen roc mede te copen ende te drincgelde'. Het drinkgeld moet

niet al te letterlijk worden opgevat: het gaat hier in feite om 'zakgeld' of 'teergeld'. Dat Willem ook geld kreeg om een jas te kopen, is een aardig detail*9: was de winter streng en was de spreker aan een nieuwe jas toe? Een enorme beloning ontving Willem ook op 4 april 1399: een pond. De pond was in Holland een rekeneenheid, geen reële munt. De pond vertegenwoordigde een waarde van twintig (zilveren) schellingen, oftewel 240 (zilveren) penningen. Aanzienlijk was ook het bedrag dat Willem in 1401 'te drincgelde' kreeg: acht gulden, gelijk aan 17 schellingen en 4 penningen. Vanaf dit moment bleef zijn beloning rond de 13 schellingen, met uitzondering van december 1403: toen kreeg hij tien nieuwe guldens van 17 schellingen en 6 penningen. Een jaar later lezen we nogmaals dat hem een bedrag werd overhandigd 'te verdrincken'.*10 Als we er van uit mogen gaan dat de hoogte van het bedrag de waardering van de maecenas (mede) tot uitdrukking brengt, dan blijkt Willem in de loop der jaren te zijn uitgegroeid tot een 'eersterangskunstenaar'.*11 Dit mag ook blijken uit de aankoop van 'enen boec [...] dair in stonden veel schoonre sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaict hadde'.*12

Willem bezocht uit eigener beweging regelmatig het hof; meestal in Den Haag, een enkele maal elders, namelijk daar waar de graaf zich op dat moment met (een deel van) zijn hofhouding ophield. In de rekening van 1388 vernemen we dat Willem, net als meester Jan van Raemsdonc, in het gevolg van de graaf mee naar Den Haag was gereisd ter gelegenheid van de vastenavondviering*13: 'meester Willem van Hilleghaertsberghe die spreker die minen here vervolcht hadde op die Vastenavont'. Willem zal in veel gevallen niet alleen hebben gereisd. Dat wil zeggen: er trok een constante stroom entertainers rond die bij gelegenheid in groten getale eenzelfde reisdoel voor ogen had. Men zie de post waarin allerlei entertainers worden beloond voor hun bijdragen aan het bruiloftsfeest van Albrecht van Beieren in 1394: men treft er schalmeispeleers, herauten, bespeleers van snaarinstrumenten, sprekers, zangers en kunstenmakers aan. Ook bij Willems optreden te Middelburg in 1390 blijkt hij niet de enige te zijn geweest die een voordracht hield: 'Item Willem van Hillegers berghe ende II ander sprekers mit hem tsamen IIII gulden'.*14 Mogelijk waren voorts Willem van Hildegarsberch en zijn collega Bertelmeus van Dordrecht - in dezelfde periode de meest succesvolle spreker na Willem*15 - bevriend, of ondernamen zij tenminste in elkaars gezelschap soms reizen, want we treffen hen vanaf 1389 vijfmaal in dezelfde rekeningpost aan, en nog eens tweemaal kort na elkaar (in 1399 en 1403-4).

Vervolgens moeten we ons afvragen hoe het hofpubliek was samengesteld. Het initiatief voor beloning ging steeds uit van de graaf, hetzij Albrecht, hetzij Willem VI. Zij waren telkens bij de voordracht aanwezig; zij waren de maecenassen, niet in de zin van opdrachtgevers, maar in de betekenis van kunstbegunstigers. In 1408 blijkt dat Willem 'voir minen lieven heere ende vrouwen gesproken hadde'. Expliciet wordt naast Willem VI ook Margaretha van Bourgondië genoemd als toehoorder. Beheerste zij inmiddels het Middelnederlands voldoende om de sproken die Willem sprak te kunnen begrijpen?

Er werd, zoals gezegd, betaald 'bi mijns heren bevele', veelal door hovelingen die uit hoofde van hun functie aan het hof namens de graaf konden betalen. Als betalers namens de graaf fungeerden edelen als de heer van Asperen, heer Pouwels van Haestrecht, heer Daniël van der Merwede, heer Jan van Zevenbergen, heer Wolfaert van Culenburch, alsmede hofpersoneel als Florens Ghijsbrechtsoen, hofmeester Willem Cuser, Willem van den Berge, meester Jan, de kamerling Jorgel, Gijskin Barbier en de clerk Boudekin.*16 In veel gevallen mag men vermoeden dat de

vooraanstaande personeelsleden en de genoemde edelen, onder wie raadsheren, ook als publiek bij Willems voordracht aanwezig geweest zijn.

De rekeningen melden verder in 1401 dat Willem 'voir mynen heere ende den rade gesproken hadde', en dat hij in 1407 betaald werd 'bi mijns heren ende tsraits bevelen'. Men mag veronderstellen dat in deze gevallen de voltallige raad bij de voordracht aanwezig was. Het is aannemelijk dat Willem zijn gedicht(en) voordroeg na een raadsvergadering, bij het nuttigen van spijs en drank in de raadskamer.*17 In de (overigens wisselende) samenstelling van Albrechts grafelijke raad treffen we zijn zoon Willem van Oostervant aan, alsmede heren uit de voorname geslachten van IJsselstein, Brederode, Egmond, Wassenaar, Teilingen, Heemstede, Gommengies, Arkel, Zevenbergen, Haestrecht, Kruiningen, Borselen en Reimerswaal*18, en vanaf zeker moment ook de kanunniken van het hofkapittel van Albrechts hofkapel in Den Haag.*19 Tot de leden van de raad van Willem VI mogen gerekend worden: voor Holland de heer van Egmond, de heer van Wassenaar, de jonkheer van Brederode, heer Heynric van der Leck en heer Jan van Cronenburch. Voor Zeeland heer Hughe van Heenvliet, heer Florens van Borsselen, heer Jan van Heenvliet, heer Clais Kerving van Reymerswale en de abt van Middelburg. Later werden hieraan nog toegevoegd de heer van Vyanen, heer Johan die bastairt van Bloys, Foyken Foykenzoon, jonkheer Jan van Nassau, Jan van Heemstede en Philips van Borselen.*20 Dat er nu ook andere adellijke geslachten in de raad zitting hadden, komt doordat er een machtswisseling had plaatsgevonden: vele Kabeljauwen moesten onder Willem VI plaats maken voor Hoekse edelen.

Maar ook als er niet expliciet melding van wordt gemaakt, dan kunnen we er in veel gevallen van uitgaan dat bijvoorbeeld de gravin en individuele leden van de grafelijke raad tot het gehoor hebben behoord. Willems hofpubliek zal globaal genomen aldus zijn samengesteld: de graaf, zijn echtgenote, zijn familie, leden van de grafelijke raad, adel met heerlijke rechten, ridders en knapen, het hogere hofpersoneel, diverse hofgeestelijken en allerhande adellijke, geestelijke en burgerlijke gasten. Bijzondere vermelding verdienen dan nog de rekenplichtige ambtenaren die in de periode dat de rekeningen moesten worden afgehoord - vaak in december - in groten getale aan het hof verkeerden: de baljuwen, schouten, rentmeesters en tolgaarders. Voor hen was bij uitstek een sproke als 76.Vander rekeninghe bedoeld. Ook andere sproken, gericht aan het adres van rechters en stadsbestuurders, kunnen voor deze gelegenheden bestemd zijn geweest.

Dan resteert er nog één vraag: welke sproken die ons zijn overgeleverd, kan Willem aan het Hollandse hof hebben voorgedragen? De vraag valt niet eenvoudig te beantwoorden, want eigenlijk is niets zeker. De rekeningen geven geen enkele expliciete aanwijzing over de aard van de sproken. Bovendien moet men uiterst voorzichtig zijn met het opperen van gedichten: sommige zijn weliswaar goed denkbaar in de context van het Hollandse hof, maar kunnen desondanks bestemd zijn geweest voor bijvoorbeeld andere adellijke kringen. We stellen de vraag opnieuw, maar nu nog voorzichtiger: welke sproken zouden, als we vrijelijk mogen speculeren, eventueel in aanmerking komen voor voordracht aan het Hollandse hof? Het blijkt - onder voorbehoud - dan om vrij veel gedichten te gaan: mag dit ons sterken in het vermoeden dat Willems overgeleverde oeuvre een hofgerichte selectie bevat?

Zoals hierna nog zal worden betoogd, zullen in elk geval 56.Van feeste van hylic en 81.Vanden sloetel speciaal voor voordracht voor de Hollandse graaf bestemd zijn geweest.*21 Voorts zal zoals gezegd 76.Vander rekeninghe bij uitstek op het Binnenhof hebben gefunctioneerd wanneer de

rekenplichtige ambtenaren zich er verzameld hadden.*22 Op grond van de aanspreekvormen, de inhoud en/of de gelegenheid is voordracht aan het hof van de volgende sproken tot op zekere hoogte voorstelbaar:

- 2.Zonder titel (over het regeren van steden; voorstelbaar aan het hof ten overstaan van de verzamelde stadsbestuurders; men zie tevens de aanspreekvormen; voor dit laatste par.8.1. en bijl.11.6.).
- 4.Van den X gheboeden (zie par.7.2.5.).
- 7.Vanden coninc van Poertegael (o.g.v. inhoud en aanspreekvormen).
- 8.Dit is van ere (idem).
- 10.Dit is van drien coeren (verwijzing naar graaf Willem III).
- 11.Dit is van beschermen (ridderlijk publiek?).
- 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven (o.g.v. aanspreekvormen).
- 22.Vanden goeden ridder (idem).
- 25.Dat ewangelium van Paeschen (Paasgedicht; aangezien Willem meerdere malen met Pasen aan het hof is opgetreden, is het denkbaar dat hij de sproke ooit voor die gelegenheid bestemd had).
- 26.Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert (Paasgedicht).
- 31.Van sterven (o.g.v. de inhoud).
- 33.Van dominus (idem).
- 34.Vanden goeden vrouwen (o.g.v. hoofse minne-motieven?; par.6.2.).
- 35.Vander wrake Goeds (o.g.v. de inhoud; par.4.3.4. en 7.2.9.).
- 36.Van Affricanus (idem).
- 39.Vanden meerblade (o.g.v. de inhoud).
- 40.Vander gheboorten Christi (Kerstgedicht; Willem heeft vaak met Kerst gesproken aan het hof).
- 47.Van drierehande staet van heren (o.g.v. aanspreekvormen en inhoud; in vs.107 e.v. wordt verwezen naar de praktijk van het afhoren van de rekeningen).
- 51.Van tregiment van goeden heren (o.g.v. de inhoud, m.n. de verwijzing naar de graven Willem III en Willem V).
- 52.Een exempelp van partyen (waarschijnlijk over de Hoekse en Kabeljauwse twisten; par.6.1.).
- 53.Van gheduricheit (o.g.v. aanspreekvormen).
- 54.Vander liever tijt (idem).
- 56.Van feeste van hylic (huwelijk Albrecht).
- 57.Vanden corencopers (o.g.v. aanspreekvormen).
- 62.Van rechtighen rechters (idem).

- 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen (over het Hollandse gravenhuis en de Hoekse en Kabeljauwse twisten; par.6.1.; ook o.g.v. aanspreekvormen).
- 64.Van die achte salicheiden (o.g.v. aanspreekvormen).
- 65.Een notabel van twee wynden (o.g.v. de inhoud; par.6.1.).
- 66.Van drierehande lyden (o.g.v. aanspreekvormen en aanroeren van de thema's liefde en ridderfaam).
- 68.Vanden spiegelhel (o.g.v. aanspreekvormen).
- 69.Vander verrisenis (Paasgedicht; ook o.g.v. aanspreekvormen en inhoud).
- 70.Van ses articulen der werlt (o.g.v. aanspreekvormen).
- 71.Van helen (o.g.v. inhoud - over raadsbesluiten en liefde - en aanspreekvormen).
- 72.Een notabel (o.g.v. inhoud en aanspreekvormen; gericht tot de rechters).
- 73.Dit is vander ghiericheit (vnl. o.g.v. inhoud).
- 75.Een exempel van heren (o.g.v. aanspreekvormen en inhoud).
- 76.Vander rekeninghe (over de Hollandse rekeningen).
- 78.Vanden ghedencke (o.g.v. aanspreekvormen).
- 81.Vanden sloetel (pleitrede voor Leiden voor de graaf).
- 82.Van ruste (o.g.v. inhoud en aanspreekvormen).
- 83.Hoemen voer die eere gaet schulen (spoke over maecenaat, verwijzing naar Dirc van den Rijn, aan het hof welbekend; par.4.1. en 8.4.).
- 84.Vanden sacramente van Aemsterdam (Hier is een korte motivering op z'n plaats. Tijdens de regering van Albrecht van Beieren stonden de Heilige Stede en het Haagse hof in een bijzondere verhouding tot elkaar. Tot 1372 viel de Heilige Stede namelijk direct onder de verantwoordelijkheid van de graaf. En tussen 1372 en 1415 ressorteerde de H.Stede onder Albrechts kapittelkanunniken van het kapittel van de H.Maria te Den Haag.*23 Vanaf 1374 maakten de twaalf leden en de deken van dit kapittel bovendien deel uit van Albrechts grafelijke raad.*24 Persoonlijke interesse van Albrecht in de H.Stede blijkt uit het request dat hij in 1378 bij paus Clemens indiende, waarin hij verzocht om `aflaten voor bezoekers van de Hofkapel en de kapel van het mirakel te Amsterdam'.*25 Die interesse was bij zijn zoon Willem VI in maart 1405 blijkbaar nog niet verflauwd, gezien de volgende schenking: `Item Jan die Boel betaelt die hi minen heer gaf tot Aemsterdam den heyligen sacrament te offeren aldair I Vransche crone'. Dit geschiedde `ter gelegenheid van de inhuldiging des Graven te Amsterdam'.*26 Dit alles maakt het gedicht nog niet automatisch tot een `hofdicht', maar het zou niet verwonderen als de tekst in elk geval óók door Willem aan het hof is voorgedragen; voor de inhoud ervan zal hij zeker een geïnteresseerd publiek hebben gevonden.).
- 86.Van rechters (o.g.v. aanspreekvormen).
- 92.Van feeste van heren (o.g.v. aanspreekvormen en inhoud).

- 96.Vanden droem (o.g.v. aanspreekvormen en inhoud).
- 97.Vander drierehande staet der werlt (behoudende standenideologie met legitimatie van adellijke voorrechten; par.6.6.; tevens nieuwjaarsgedicht).
- 98.Vanden XL daghen (gedicht voor na de vasten ter voorbereiding op Pasen en de verplichte Paasbiecht).
- 99.Vanden doern ende vander linde (o.g.v. aanspreekvormen en inhoud; over de taak van landsheer en -vrouwe).
- 101.Hoe die heren eerst quamen (o.g.v. aanspreekvormen en inhoud).
- 105.Een notabel van heren (idem).
- 106.Van karitas (o.g.v. aanspreekvormen).
- 109.Vanden vier cussen (Paasgedicht).
- 112.Twisschen wil ende die waerheit (o.g.v. de inhoud).
- 118.Opt voersien (o.g.v. aanspreekvormen).
- 120.Dat elc sinen meerren ontsiet (o.g.v. de inhoud; over oorlog).

Dit is reeds een brede opsomming van sproken waarvan het voorstelbaar is dat ze aan het Hollandse hof zijn voorgedragen. Men zou de opsomming nog kunnen uitbreiden met sproken die appelleren aan een bredere literaire kennis (zie par.4.3.2.), maar daarmee wordt het terrein der speculaties nog verder betreden.

In het voorafgaande zijn we reeds uitgekomen op 52 potentiële hofgedichten, tegenover 32 geregistreerde optredens voor de graaf. Er zijn diverse verklaringen voor het verschil denkbaar. In de eerste plaats is het mogelijk dat hierboven te ruim geselecteerd is uit het oeuvre van Willem: een aantal gedichten kan ook louter aan bijvoorbeeld andere adellijke hoven gefunctioneerd hebben, en sproken waarin rechters en stadsbestuurders vermanend worden toegesproken, hebben misschien toch vooral in stedelijke kringen gefunctioneerd. Voorts is het mogelijk dat Willem vaker in Den Haag is opgetreden; de keren dat hij niet in klinkende munt werd beloond, staan niet in de rekeningen geadministreerd. De rekeningen leggen immers geen verantwoording af van elk optreden, alleen van elk bezoldigd optreden. Vandaar dat men in de rekening over 1408-1409 'enen blinden dichter van Cuelen' kan tegenkomen van wie gezegd wordt dat hij 'jairlix te hove plech te comen', terwijl hij in voorafgaande rekeningboeken niet is terug te vinden.*²⁷ Tot slot kan men nog als verklaring voor het verschil tussen het aantal potentiële hofgedichten en het aantal optredens aanvoeren, dat Willem soms meerdere sproken per keer of meerdere dagen achtereen sprak. Overigens wordt er in deze bespiegelingen dan nog van uitgegaan dat Willems oeuvre min of meer compleet is overgeleverd, wat niet het geval hoeft te zijn.

Het afzetgebied voor Middelnederlandse letterkunde was betrekkelijk klein omdat het Dietse taalgebied niet bijzonder groot was. Daarbinnen vindt men slechts weinig centra met een intensief literair leven.*²⁸ Willems actieradius was - naar het zich laat aanzien - nog wat kleiner. Voor de Gelderse hertog is hij wel opgetreden, maar in de Bloise rekeningen is hij niet terug te vinden. Het Haagse hof vormde het grootste centrum van literaire activiteit*²⁹, en op dit centrum heeft Willem

zich gericht. Via het Hollandse hof kon hij veel publiek bereiken: aan andere hoven, in het klooster, in de stad. Ook al was de beloning die Willem van Albrecht en Willem VI ontving veelal niet gering, het was bij lange na niet toereikend om als beroepsspreker van te kunnen bestaan.*³⁰ In paragraaf 8.4. zal de blik gericht worden op het andere publiek van Hildegasberch. Maar eerst wordt nog stilgestaan bij het bruiloftsgedicht 56. Van feest van hylicin de specifieke context van Albrechts huwelijk in 1394.

8.3.3. Een Hollands huwelijksfeest

In 1394 trouwde Albrecht van Beieren met zijn tweede vrouw Margaretha van Kleef. Het huwelijksfeest werd in Den Haag gevierd en één van de posten in de rubriek Van pipers ende herauden in de tresoriersrekeningen luidt met betrekking hiertoe:

Item V dagen in aprilte XXXV piperen vander heren wapen gegeven die tot miins heren brulofte gecomen waren LX guld. Item alrehande stede pipers tsamen gegeven LVI gul. Item VI herauden tsamen XXX guld. Item III parsevant elcx IIII guld. Item enen speelre uptie quintaerne toebehorende den coninc van Beem VIII guld. Item enen vedelaer toebehorende den hertoge van Oostenrijc XX gul. Item hem drien toebehorende den hertoge van Sassen spelende upter quintaernen XV gul. Item enen orgelaer ende enen vedelaer toebehorende den bisscop van Wyertsberch VIII guld. Item meester Willem van Hildegasberge, meester Jan van Raemsdonc ende enen spreker toebehorende den grave van Hoensten elc IIII guld. Item enen vreemden spreker sonder wapen II gul. Item joncher Otten spelende uptie quintaernen XL gr. Item Bom dez heren knecht van Zevenbergen LXXX gr. Item Wijs Neve die mit mijnre vrouwen van Hollant quam gegeven VI gul. Item Heynken mitter stelt enen gul. Item IIII sanghers elcx enen gul., facit II^C XXXIIII nye gulden stuc XXIII gr., facit XXII lb. XVIII s. VI d.g. [rek.1248, fol.26r].

Ons is geen repertoire van de genoemde entertainers bekend, behalve van Willem van Hildegasberch. Het is misschien de moeite waard om deze post kort langs te lopen. Op 5 april 1394 kregen allerlei lieden voor hun bijdrage aan de feestvreugde uitbetaald. Onder andere 35 schalmeispeleers, die diverse heren toebehoorden, zoals blijkt uit de wapenschilden die zij op hun livrei droegen; per persoon kregen ze iets minder dan 2 gulden. Daarnaast kregen ook schalmeispeleers uitbetaald, die niet tot bepaalde heren behoorden, maar aan steden waren verbonden. Zes niet nader gespecificeerde herauten kregen ieder 5 gulden, terwijl drie 'parsevanten', herauten-in-opleiding, ieder 4 gulden ontvingen. De gitarist van de koning van Bohemen ontving het relatief hoge bedrag van 8 gulden, maar hij was dan ook in dienst bij de schoonzoon van Albrecht van Beieren: die schoonzoon, Wenceslas IV van Bohemen, die in 1384 tevens Roomskoning was geworden, was in 1370 getrouwd met Albrechts dochter Johanna. Meer nog ontving de vedelspeleer van de hertog van Oostenrijk: 20 gulden. Deze hertog van Oostenrijk was ook een schoonzoon van Albrecht: hij was sinds 1390*¹ getrouwd met diens dochter Johanna Sofia. Drie gitaristen van de hertog van Saksen ontvingen dan weer ieder 5 gulden, en een speleer op het portatief en een vedelspeleer van de bisschop van Würzburg kregen ieder 4 gulden. In geen van beide gevallen hebben we te maken met directe familie van Albrecht, eerder met collega-vorsten uit het Duitse. De twee ongebonden meestersprekers Willem van Hildegasberch en Jan van Raemsdonc beurden ieder 4 gulden, alsmede de spreker van de graaf van Holstein, wederom een

Duitse vorst. Een op het feest niet geïdentificeerde spreker zonder wapenschild moest het met 2 gulden stellen. De gitaarspelende jonkheer Otten werd uitbetaald in zilvermunt: 40 grote penningen (=nog geen 2 gulden). Of we hier werkelijk met een entertainer van adellijken bloede te maken hebben of dat de titel 'jonkheer' behoort tot zijn artiestennaam, is niet duidelijk, maar het is niet geheel uitgesloten dat we hier van doen hebben met 'Otte die sotte' die als zodanig vaker in de rekeningen figureert. Het dubbele in zilvergeld ontving de knecht van de heer van Zevenbergen (een Brabants edelman) die luisterde naar de naam Bom (een artiestennaam voor een trommelaar?): 80 grote penningen (=zo'n 3½ gulden). Voorts is er sprake van Wijs Neve, mogelijk een kamerjonker of vertrouweling van genoemde vrouwe van Holland, met wie de bruid Margaretha van Kleef wordt bedoeld; hij kreeg 6 gulden. Eén gulden ontving Heynken-met-het-houten-been, wiens entertainerskwaliteiten duister blijven, tenzij we moeten begrijpen dat het hier om een steltloper gaat. Tot slot kregen vier zangers nog ieder 1 gulden. Het totaalbedrag komt dan neer op 234 gulden ter waarde van 23 grote penningen per stuk, omgezet in de traditionele Hollandse rekeneenheden: 22 ponden, 18 schellingen en 6 grote penningen.

Willem van Hildegarsberch is blijkens de rekeningpost ook opgetreden op het bruiloftsfeest, en de sproke die bij uitstek in aanmerking komt voor die gelegenheid is 56. Van feeste van hilic, een bruiloftsgedicht dat, zoals zal blijken, van een heel ander karakter is dan het epithalamium van Jan van Machelen uit 1385. Van Oostrom heeft in zijn studie Het woord van eerWillems sproke al globaal behandeld.*2 Op deze plaats wordt er nog iets dieper op ingegaan en moet tevens aandacht worden besteed aan de problematische slotpassage. Het probleem is immers dat 56. Van feeste van hylic bijzonder geschikt lijkt om door Willem te zijn voorgedragen op het huwelijksfeest, maar dat in het slotwoord onmiskenbaar een onderscheid wordt gemaakt tussen voordrager en auteur:

Tis best dat icket mede love,

Want Willem heeftet mi gheleert

Van Hildegarsberch: wye is verheert,

Dat hi sijn striden laten moet. (56; 168-171)

Of dichter Willem aan de voordrager de hele sproke nu heeft geleerd, of slechts de 'sententie' in vs.170-171 doet in dit verband weinig ter zake: feit blijft dat er een onderscheid bestaat tussen Willem als dichter en de ik-figuur als voordrager. Hoe moet dit verklaard worden? De mogelijkheden zijn legio. Is er iets toegevoegd door een kopiist? In ieder geval niet door de kopiisten H en B, want die zouden dan onafhankelijk van elkaar tot hetzelfde zijn gekomen. Door de kopiist van W dan? De reden van een dergelijke toevoeging blijft duister. Of moet de passage ironisch worden opgevat? Neemt Willem hier een loopje met zijn eigen gewoonte om zich als voordrager in de ik-persoon te presenteren en aan het slot als dichter zijn naam in de derde persoon te noemen? Het is niet ondenkbaar, maar dergelijke speelsheid lijkt Willem toch vooralsnog vreemd. Het is ook mogelijk dat Willem in bovengenoemde rekeningpost louter als auteur en niet als voordrager werd beloond. De voordrager was dan bijvoorbeeld een genoemde of ongenoemde spreker, een ongenoemde gezelschapsgast (leerling van Willem) of een ongenoemde hoveling. De vraag is evenwel waarom de toch zo secure rekeningschrijver dit onvermeld zou laten. Bovendien is het toch wel erg onwaarschijnlijk dat Willem de buitenkans om zelf op Albrechts huwelijk te spreken niet

zou hebben benut. Om uit deze impasse te geraken, lijkt het zinvol om drie vaststellingen vooraf te maken, vanwaaruit het probleem moet worden opgelost:

1. De sproke is hoe-dan-ook van Willem.
2. De sproke sluit door de bank genomen nauwkeurig aan bij de historische context.
3. Sproken waren over het algemeen geschikt voor hergebruik.

Het lijkt plausibel dat het slot 'secundair' is. Willem heeft op het huwelijk van Albrecht 56. Van feeste van hylic voorgedragen zonder de geciteerde slotwoorden, of - gezien de rijmovergangen - met andere slotwoorden. Die geciteerde formulering heeft hij pas later in zijn sproke aangebracht, toen hij de sproke noteerde als rede voor een ander huwelijk ten behoeve van een andere voordrager: bijvoorbeeld een hoveling, een familielid van het bruidspaar of een gezelschap van Willem, die het vak nog moest leren. En natuurlijk heeft Willem de slotwoorden zó geformuleerd dat het niemand kon ontgaan dat hij de auteur was. Deze latere versie nu is aan ons overgeleverd. Alhoewel de sproke, zoals gezegd, vrij nauwkeurig aansluit bij de historische context van Albrechts huwelijk, kunnen de bewoordingen ook weer zo algemeen opgevat worden dat ze meermalen ter gelegenheid van andere bruiloften hebben kunnen functioneren.*3 Enige reserve is gepast: het is denkbaar dat het gedicht 56. Van feeste van hylic, voorgedragen op het bruiloftsfeest van Albrecht, niet precies zo heeft geklonken als het overgeleverd is.

Vooraleer de sproke aan een analyse wordt onderworpen, wordt hier eerst kort een deel van de historische context geschetst. In 1386 kwam Albrechts eerste echtgenote, Margaretha van Brieg, te overlijden. Het lag kennelijk niet in Albrechts bedoeling direct te hertrouwen. Onder de minnaressen die hij er op nahield*4, vatte hij bijzondere genegenheid op voor jonkvrouwe Aleida van Poelgeest, die hij overlaadde met attenties en kostbare geschenken. Albrecht was zo gecharmeerd van de Kabeljauws-gezinde Aleida, dat een aantal Hoekse edelen kennelijk hiervan nadelige gevolgen vreesde. Deze Hoekse edelen smeedden hierop een complot, waarbij ook Albrechts zoon Willem betrokken zou zijn geweest. In de nacht van 22 september*5 1392 werd Aleida samen met de haar begeleidende hofmeester Willem Cuser op het Haagse Binnenhof vermoord. Willem van Oostervant trachtte het tegenover zijn vader nog voor de Hoekse edelen op te nemen, maar zag zich vervolgens genoodzaakt te vluchten en zich te verschansen in slot Altena. De Hoekse en Kabeljauwse twisten laaiden in alle hevigheid op. In 1393 werden er 32 Hoeken schuldig bevonden en verbannen; hun bezit werd onteigend en hun huizen werden met de grond gelijk gemaakt.*6 Ook slot Altena werd belegerd, maar Willem van Oostervant wist voor de inname naar Frankrijk te vluchten.*7 Eind mei 1393 was hij al bij verstek ontzet uit zijn gouverneurschap over Henegouwen, een erfrechtelijk deel waarop hij reeds sinds 1389 aanspraak mocht maken.*8 Tot in 1394 bleef het land in beroering.

Niet lang na de ontzetting van zoon Willem uit zijn erfelijke rechten moet Albrecht hebben besloten om te hertrouwen, waarschijnlijk onder meer met de bedoeling de verhitte gemoederen tot bedaren te brengen en de stabiliteit in het land te herstellen. De omstandigheden rond het huwelijk ademen de geest van een nogal haastig arrangement (en van een zekere onverschilligheid van Albrechts zijde?). In vergelijking met Albrecht, die toen 58 jaar oud was, was de bruid jeugdig, namelijk 19 lentes jong. Nu kan het Albrechts bedoeling zijn geweest een vrouw te huwen die hem een zoon kon baren (zie hierna). Men mag zich echter afvragen of een huwelijk met een Kleefse bruid als partij

nu de allure had die een vorst als Albrecht paste. Zeker in vergelijking met de huwelijken die Albrecht voor zijn kinderen had gearrangeerd, lijkt hij zelf beneden zijn stand te trouwen, schoonvader zijnde van groten der aarde als koning Wenceslas IV, hertog Willem van Gelre en Gulik, hertog Jan zonder Vrees van Bourgondië, hertogin Margaretha van Bourgondië, en hertog Albrecht IV van Oostenrijk. Het lijkt erop dat de Hollandse graaf zelf onder de tijdsdruk met minder genoegen nam. Met schoonvader Adolf van Kleef was zelfs overeengekomen dat Albrecht geen bruidsschat zou eisen en dat Margaretha als oudste dochter afstand zou doen van haar aanspraken op Kleef.*9 Wat ook duidt op een overhaast huwelijk, is dat het bruiloftsfeest in de Vasten moest worden gevierd. Welke vorst zou - indien mogelijk - niet trachten te vermijden om een dergelijk feest te vieren in zo'n tijd van bezinning en onthouding?

Uiteindelijk verliep de huwelijksplechtigheid ook niet geheel als gepland. Er zou halverwege Kleef en Den Haag getrouwd worden in Heusden.*10 Op 25 maart liet Albrecht echter berichten dat hij verhinderd was en niet naar Heusden kon komen. Albrecht trouwde in Den Haag en Margaretha in Heusden met de handschoen. Mogelijk 'gaven' zij elkaar het jawoord, zonder elkaar ooit gezien te hebben, zelfs niet voor het altaar. De exacte datum van de huwelijksplechtigheid is niet bekend, maar zal tussen 27 en 31 maart hebben gelegen. Vervolgens arriveerde Margaretha op 3 april in Den Haag, alwaar het bruiloftsfeest gevierd en de bruid 'beslapen' werd, zoals het in de rekening van de rentmeester van Noordholland wordt uitgedrukt.*11 Het mag tot slot niet onvermeld blijven dat Albrechts zoon Willem van Oostervant natuurlijk niet op het huwelijk aanwezig was: vader en zoon leefden nog immer in onmin. Tot zover de historische context in het kort.

Willems sproke 56. Van feeste van hylic wordt, zoals veel van zijn sproken, gekenmerkt door een aaneenrijging van gedachten en invallen die allen bijeen veelzijdig, genuanceerd en zakelijk het fenomeen huwelijk en de actuele situatie becommentariëren. De sproke opent met de algemene vaststelling dat in feestvreugde op z'n tijd geen kwaad schuilt, maar dat men de zonde moet zien te vermijden. Zoals hierna duidelijker zal worden, valt Willem hier op deze specifieke gelegenheid nogal met de deur in huis: hij alludeert aan de ruzieachtige sfeer die aan het hof heerst ten gevolge van de Hoekse en Kabeljauwse tegenstellingen.

Willem herinnert er vervolgens aan dat God het 'feest van hoghen prise' maakte, toen hij Eva aan Adam gaf in het paradijs: God stelde met andere woorden het huwelijk als sacrament in. 'Ende hadden si buten sonden ghebleven, Wy mochten sonder sterven leven. Dat God Adam den wille gaff, Daer quam ons allen sterven aff': Willem houdt zijn publiek voor dat zonder zondeval ieder het eeuwige leven op aarde zou hebben beërfd. Maar God had Adam de vrije wil geschonken om te kiezen tussen goed en kwaad. Adams (en niet Eva's!) verkeerde keuze leidde tot zondeval en sterfelijkheid. Sindsdien moet ieder voor het sterven 'loon verdienen', dat wil zeggen Gods genade. Hierop werkt Willem een interessante gedachte uit: ware de mens zonder mogelijkheid tot zondigen geschapen, dan zou ons een hogere beloning of genade ten deel zijn gevallen. Maar de mens is wél geschapen met de mogelijkheid tot zondigen, omdat God hem de vrije wil schonk. Nu is de vrije wil iets moois: het is immers veel lofwaardiger om uit eigen vrije wil voor het goede en deugdzame te kiezen, dan domweg 'door bedwanck', dat is onwillekeurig, dwangmatig, 'van nature' niet anders te kunnen. Willem rechtvaardigt hier Gods besluit om de mens een vrije wil te schenken: het kúnnen kiezen voor de deugdzaamheid is des te lofwaardiger, omdat men er Gods genade mee kan winnen,

zodat men uiteindelijk terecht kan komen 'In feeste, die niet en mach vergaen', namelijk het eeuwige hemelse feest.

De aardse feesten zijn vergankelijk en daarom moet men bij het feestvieren zonden zien te vermijden, ter ere van God en tot nut van de wereld. Zij die naar een bruiloftsfeest komen moeten het hof 'in sijnre waerde' laten 'Sonder nijt of hoveerde';

Hoveerde, nijt ende ghierichede

Daer wort een hoff onzuver mede;

Daer by machmense mit goeden reden (daarom)

Te hove laten onghebeden. (onuitgenodigd)

Want hoghe bruloften off edel feste,

Wat soude daer nijt of tempeeste? (beroering)

Vruechde, blyscap, melody, (harmonie)

Die wil God selve datter sy.

Hier zet Willem al duidelijker de toon met betrekking tot de ruzieachtige sfeer aan het hof: de juist voor de Hoekse en Kabeljauwse twisten zo typerende hoofdzonden hoogmoed, afgunst en hebzucht*12 moeten als personificaties onuitgenodigd blijven. Een goed verstaander had in deze situatie aan een half woord genoeg: de tegenstellingen moeten, althans voor de duur van het feest, opzij gezet worden, en de ergste raddraaiers moeten ongenood blijven. Feit is dat de Hoekse samenzweerders en Albrechts zoon Willem van Oostervant inderdaad het feest niet hebben bijgewoond.

Dan gaat Willem in op het huwelijk als instituut. Hij herhaalt dat het door God is ingesteld en dat trouw de hoeksteen van het huwelijk is. Over de eed van trouw zegt hij in sententievorm: 'Thouden dat is al die zake, Die lofte gheschiet in corter sprake'. Oftewel: de gelofte van trouw is gemakkelijk afgelegd, maar het zich eraan houden is de kunst. Mogelijk was dit op dat moment vooral gericht aan het adres van Albrecht, van wie bekend is dat hij de liefde metterdaad buiten het huwelijk heeft gezocht: hij heeft er naast twee echtgenotes talloze minnaressen op nagehouden, en heeft bij hen minstens zeven bastaards verwekt.*13 En de Hoekse en Kabeljauwse twisten waren opgelaaide met de moord op één van zijn minnaressen. Het huwelijk moest kennelijk de gemoederen tot bedaren brengen. De sprookspreker komt vervolgens met een metafoor waarin hij het H.Sacrament van het huwelijk vergelijkt met het enten van twee bomen: twee bomen worden één. Hierop doorgaand legt hij de symbolische functie uit van een van de rituelen uit de huwelijksdienst: als man en vrouw elkaar de rechterhand geven*14, brengt de priester de verbintenis tot stand 'Mitten stoel'. Hij wikkelt de stola om de handen van man en vrouw:

Dat bediet eendrachtichede,

Dat sy altoes op ene stede

Mit gonsten sellen bliven vast, (genegenheid)

Ende elck sel anderen sinen last

Helpen draghen totter doot,

Entat om weelde noch om noot (gebrek)

Nymmermeer te staen ave, (te staken)

Voer dat sy comen totten grave.

In deze aanmaning elkander in voor- en tegenspoed, tot in de dood, bij te staan, herkent men gemakkelijk nog het kerkelijke huwelijksformulier. Hierop benadrukt Willem dat het huwelijk 'een salicheit' is, in de zin van een sacraal verbond, een sacrament. Men moet er wat van zien te maken, meent hij.

Dan komt Willem bij het eerste grote voordeel dat het huwelijk heeft voor 'Hoghe heren ende edel vrouwen'. Door een huwelijk verbinden twee adellijke families en twee landen zich met elkaar en ontstaat er een nieuw bondgenootschap. 'Hoer vyande worder mede versaecht', dat wil zeggen: een nieuw bondgenootschap vormt een machtsblok tegen vijandelijke mogendheden, die vrees wordt aangejaagd.*15 Immers, zo sluit Willem dit stukje met een sententie af: 'Groet ontsich [=vrees] van felre wrake Dat doet verhoeden menighe zake.' Maar Willem heeft niet alleen oog voor buitenlandse zaken. Een bondgenootschap vergroot ook de binnenlandse macht van de vorst, en dat is vaak wel nodig.

Een wel ghesinnet machtich here (verstandig)

Hout veel lants in groter ere, (moet houden)

Daer twee ghelike te gader kiven, (gelijke partijen)

Die willen beyde an tscoenste bliven: (het beste deel)

Daer by ist onghelike guet,

Wanttet wel verdraghen doet.

De toespeling op de Hoekse en Kabeljauwse twisten is ditmaal onmiskenbaar: niets raakt meer de kern van de twisten dan de voorstelling van twee twistende partijen die beide om de riantste baantjes vechten.*16 De sententie in de laatste twee verzen drukt het volgende uit: het is terecht dat er ongelijkheid heerst, dus dat de vorst in macht boven de twee partijen uitsteekt, zodat hij de partijtwisten in de hand kan houden. Of in de woorden van Van Oostrom: een machtig heer boezemt ontzag in, hetgeen de onderdanen ervan weerhoudt om overdreven aspiraties te gaan koesteren; het goede van ongelijkheid is, dat het gehoorzaam maakt.*17

Willem bereidt vervolgens de tweede belangrijke factor bij het adellijke huwelijk voor en maakt tevens een toespeling die door eenieder aan het Haagse hof direct begrepen moet zijn:

Als sonder gheboorte die heren sterven, (opvolger)

Hoer lant comter bi in node;

Die menighe lyen mitten brode (kiezen partij voor de heer met het geld)

Die wijl den heer sijn leven duert,

Dat zwairlijck na sijn lant besuyrt.

Want als een heer partyen heelt, (onder zich heeft)
Oeck hoe ghelike dat hi deelt, (zijn gunsten verdeelt)
Si moeten beyde sijn bedwonghen; (in bedwang gehouden)
Want wort een heer te tijt ondronghen (weggeroepen)
Sonder gheboorten, soe staet in vresen,
Sy en sellent onghelike tesen (naar willekeur plunderen)
Ende zwairlic in partyen scheiden.

Dit kan voor de welingelichte Hollandse hofkringen naar niets anders terugverwijzen dan de dynastieke problemen in 1345, toen graaf Willem IV kinderloos stierf en de Hoekse en Kabeljauwse twisten voor het eerst opblaaiden. Er was in 1345 geen zoon of dochter die Willem IV kon opvolgen. Het eerst in aanmerking kwam zijn zuster Margaretha van Avesnes, die gehuwd was met Roomskoning Lodewijk de Beier. Zij nam inderdaad de regeringsverantwoordelijkheid voor Holland, Zeeland en Henegouwen op zich, waarmee de graafschappen overgingen van het huis van Avesnes naar het Wittelsbacher-Beierse huis. Het ging Holland op dat moment niet voor de wind en haar zoontje Willem V werd naar voren geschoven als de nieuwe graaf. Aanvankelijk ging Margaretha daarmee akkoord, doch in 1350 hernam ze haar rechten omdat de economische recessie doorzette. Hierop zocht Willem V steun bij de 'oppositie' edelen en steden, de Kabeljauwen, die al snel op voet van oorlog verkeerden met Margaretha en haar Hoekse aanhang van 'gezeten' adel (o.a. in de raad). In 1351 won Willem V een beslissende zeeslag bij Zwartewaal en vielen in 1352 de laatste Hoekse burchten. Met de vrede tussen Willem V (Albrechts broer) en Margaretha (Albrechts moeder) in 1354 was er een einde gekomen aan de eerste fase van de twisten.*18 De dichter waarschuwt hier voor een herhaling: zonder erfopvolger zullen dynastieke problemen weer kunnen leiden tot ernstige ongeregelheden.

Hoe kon Hildegasberch de graaf nu voorhouden om voor een erfopvolger te zorgen, als hij uit zijn eerste huwelijk al een troonpretendent had? Er zij hier aan herinnerd dat Willem van Oostervant op dat moment in ballingschap in Frankrijk verkeerde en uit zijn erfelijke rechten was ontzet. Albrechts dochters kwamen niet in aanmerking voor opvolging en waren bovendien reeds getrouwd met andere vorsten. Zoon Albrecht junior was inmiddels hertog van Straubing geworden. En Albrechts derde zoon Jan was sinds 1389 elect van Luik.*19 Nu behoeven deze feiten niet noodzakelijk een erfopvolging in de weg te staan, het lijkt er niettemin op dat het (mede) in Albrechts bedoeling lag via dit tweede - overhaaste - huwelijk met de jonge Margaretha van Kleef een nieuwe erfopvolger te verwekken. Dit is er uiteindelijk nooit van gekomen: het huwelijk bleef kinderloos en in de loop van datzelfde jaar 1394 nog verzoende Albrecht zich met zoon Willem.

Hildegasberch haalt vervolgens Aristoteles als autoriteit aan: Aristoteles was weliswaar een heiden, hij toonde wel aan dat er een Heer (een Schepper) moet zijn die alles heeft 'ghefundeert' en dat er - naar analogie - in elk land ook een vorst diende te zijn, die over het land regeert. Terloops toont Willem zich hier bekend met de middeleeuwse visie op Aristoteles als proto-Christen. De spreker zegt het vervolgens rondt: 'Hier om sullen hoghe heren Te hilic meest hem selven keren, Want als sy kinder afterlaten, Tcomt den lande te meerre baten Dan off die mate kinder winnen'. De tweede belangrijke functie van het adellijke huwelijk is, naast het vormen van machtsblokken, het

verwekken van kinderen, in het bijzonder van een erfopvolger. Het is belangrijker dat de vorst zich vermenigvuldigt, dan dat het gewone volk zich voortplant (of doelt Willem met 'mate' op de partijgangers?).

De spreker heeft wat kinderen betreft nog een spreukachtige wijsheid met het publiek te delen: 'Doch sel elck die sine minnen, Dat doet, het is ghemeen accoert', dat wil zeggen: het is een algemene natuurwet dat ieder van zijn eigen kinderen houdt. En er volgt nog een compacte wijsheid, die hij vaker naar voren brengt als hij het over het huwelijk heeft: 'By hylic quam die werlt voert, By hilic machse staende bliven, Doet ons God sijn hulp beclyven'. De kerngedachte is dat het huwelijk de maatschappij in stand houdt.*20

Wie een gedegen huwelijk wenst, zegt Willem, die moet bijtijds te rade gaan en een goede partner kiezen. Dat gebeurt niet altijd. Men moet de partner enigszins in de nabijheid kiezen - Kleef! - en niet te ver weg, want verre vrienden (begrijp: bondgenoten) kunnen wel eens te laat te hulp schieten als het land te lijden krijgt onder vijandelijke aanvallen. Maar men kan, zoals de sententie uitwijst, anderzijds beter hebben 'Verre vrienden in goeden staden, Dan naerre by ende omberaden'. Men kan beter verre hulpvaardige vrienden hebben, dan besluiteloze vrienden nabij. Verre vrienden had Albrecht immers ook, gezien de dynastieke banden die hij had weten aan te knopen met de huizen van Bohemen, Bourgondië en Oostenrijk. Het kan met een huwelijk nog wel eens anders uitvallen dan men denkt, stelt Willem. En hij meent: 'By hilic wordt die mate rijck Entie rijcke maet van goede'. Waarschijnlijk moet dit aansluiten bij het voorafgaande. Mogelijk wordt erop gedoeld dat een goed gearrangeerd huwelijk alleen maar voordeel oplevert, maar dat er bij een slecht arrangement verliezen geleden kunnen worden. De arme kan er bij winnen, zo goed als de rijke bij een huwelijk kan inschieten. Wellicht zinspeelt Willem erop dat Albrecht noch in financieel noch in territoriaal opzicht van de verbintenis zou kunnen profiteren - maar was een dergelijke suggestie nog wel gepast?

Nuchter typeert Willem het (ook dit) huwelijk als een koop:

Te hilic hoort wel grote hoede;

Al is die coop al thants ghedaen,

Die dach die moet al langher staen, (duren)

Ende wye misraect op sinen dach, (ongelukkig wordt)

Ic waent hem langhe dencken mach. (heugen)

Achter deze constatering zou men meer kunnen vermoeden, al is dat misschien niet de intentie van de dichter geweest. Bij het aangaan van een huwelijk moet men voorzichtig zijn: bedoelt Willem dat men geen overhaaste keuze moet maken, zoals Albrecht, naar het zich laat aanzien, deed? Of doelt de spreker eerder op de keuze van een goede partner, in de zin van bijvoorbeeld gezond van lijf en leden, maagdelijk, zonder erfelijke ziekten of onvruchtbaarheid in de familie? Het is niet zeker. Wel zeker is dat de huwelijksplechtigheid op het moment van de voordracht reeds achter de rug was: de koop was gesloten. Maar de dag moet nog langer duren! Men kan dit overdrachtelijk begrijpen: het huwelijk moet nog de nodige jaren mee. Maar men kan het ook letterlijk en dus dubbelzinnig nemen: de werkelijke huwelijksvoltrekking vindt plaats in de

echtelijke sponde.*21 De dag duurt langer en de graaf moet zijn bruid nog beslapen: wie ongelukkig wordt op zijn huwelijksdag, of beter -nacht, die zal dat nog lang heugen.

Willem begint in de afsluiting zijn poëtische opvattingen uiteen te zetten. Hij opent met een brevitatsformule: 'Van hielic mochtmen dichten vele: Soud ic tende vanden spele Dichten, tworde ons te lanc'. In het licht van het voorafgaande zou men 'spele' nog dubbelzinnig kunnen opvatten. Natuurlijk kan Willem bedoelen dat hij niet te lang over het feest of het onderwerp moet doordichten (wat op zich al dubbelzinnig bedoeld kan zijn), hij kan met 'spele' echter ook op het minnespel of de coïtus doelen. In dit geval eindigt deze erg serieuze rede toch nog met een enkele kwinkslag. Maar dan breekt Willem zijn dubbelzinnige toespelingen af voordat het al te scabreus wordt, om bij zijn poëtica terecht te komen. Een spreker moet het kort houden, want anders wordt het een 'arbeit sonder danck', een werk dat men hem niet in dank zal afnemen, ofwel een werk zonder passende beloning. Even later spreekt Willem zijn publiek aan: 'Ghi heren, peynst om Goods ghebot, Ende laet u niet verlanghen zeer, Als ghi wat hoert van goeder leer'. De adellijke heren mogen niet te snel een verveelde houding aannemen als hen leerzame woorden worden toegevoegd. Wellicht spreekt de dichter hier uit ervaring. Men kan zich in elk geval voorstellen dat Willem met een dergelijke ernstige spreek de feeststemming enigszins kwam bederven. Vandaar dat Willem zijn credo van de korthed nog maar eens herhaalt: een beknopt en leerzaam woord, daaruit komt dikwijls wijsheid voort.

De spreker vervolgt:

Doch hoert tot allen dinghen maet.

Een dichter, die hem wel verstaet (vakkundig is)

Ende overdenct wat hem mach deren,

Dien dicht niet al sijns selfs begheren,

Want goet ghedicht ende niet te langhe,

Een schoen vertreck van nyewen sanghe, (vertoog)

Dat heeftmen gaern ter heren hove.

Een vakkundig dichter dicht niet alleen wat hij zelf wil, maar houdt ook rekening met zijn publiek. Dit is een nogal curieuze uitspraak voor een dichter die niet bepaald met een feestrede aan komt zetten, maar met een serieuze spreek - waarin het niet ontbreekt aan allusies op de troebelen in het land en Albrechts privéleven. Toch tekent deze uitspraak, meer dan men zou vermoeden, de retorische gave van de spreker: hij weet zijn publiek nota bene voor te spiegelen dat hij is gekomen met de spreek waarop allen hadden zitten wachten.

Vs.168-171 zijn hiervoor al besproken. Willem heeft er in de herschreven versie zorg voor gedragen dat de recitator zou vermelden dat Hildegarsberch de dichter (en repetitor?) van de spreek was. Voor een sprookspreker was het van belang dat hij reclame voor zichzelf maakte, zeker in het geval dat een ander zijn gedicht voordroeg. Het is niet geheel duidelijk wat de voordrager van Willem heeft geleerd: de hele spreek uit zijn hoofd reciteren, of de wijze spreuk die volgt, namelijk 'we is verheert, Dat hi sijn striden laten moet'. Ook de betekenis van de spreuk is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk grijpen deze woorden terug naar de hiervoor gesignaleerde partijtegenstellingen en

bedoelt Willem: wie aan een (lands)heer onderhorig is, moet afzien van twist. In de slotverzen staat: 'Smeken, lyden is die boet, Daermen wreden mede verwint: Hi is wijs diet wel voersint'. Kennelijk was dit aan het adres van de landsheer gericht: met gunstig stemmen en geduld oefenen overwint men de twistenden.

De structuur van de sproke is redelijk doorzichtig. Het gedicht opent met een woord over feestvreugde en het vermijden van twist, en plaatst daarop het huwelijk(sfeest) direct in Goddelijk perspectief: het huwelijk als een door God ingesteld sacrament. Daarna onderscheidt men ruwweg de volgende informatie-eenheden: Het huwelijk vereist eenheid en trouw. De aristocratische huwelijksband zorgt voor een bondgenootschap, alsmede voor de noodzakelijke erfopvolger en zodoende voor politieke stabiliteit. Dat is kort gezegd waar het om draait in dit gedicht.

Deze sproke 56.Van feeste van hylc is bepaald van een ander karakter dan het epithalamium van Jan van Machelen. Laatstgenoemd gedicht functioneerde als een 'poëtische rapportage achteraf' ter herinnering aan het Bourgondische dubbelhuwelijk, en ter meerdere eer en glorie van de aanwezigen. Willems sproke heeft op het huwelijksfeest zelf gefunctioneerd en is ook heel anders van toon. Willem schuwt ieder romantisch idealisme, waaraan Jan zich in de beschrijving van de luister van het bruiloftsmaal en de grandeur van het toernooi niet weet te onttrekken. Willem is ernstig, zelfs enigszins somber en - tussen de regels door - kritisch, en het pleit wellicht voor het kaliber van de spreker dat hij zich dit op een bruiloftsfeest kon permitteren.

Willems zakelijkheid met betrekking tot dit middeleeuwse huwelijk staat welbeschouwd te prijzen. Hij rept met geen woord over liefde, laat staan over hoofse liefde. Dat zou immers maar versluisend hebben gewerkt. Willem schetst hier de nuchtere middeleeuwse aristocratische huwelijkspraktijk, hij beschrijft de realiteit van het verstandshuwelijk, het huwelijk uit berekening, dat lijnrecht tegenover allerlei hoofse liefdesidealen stond. Het aristocratische huwelijk was een mariage de raison, zelden of nooit een mariage d'amour. Een functie van zo'n huwelijk was families en landen met elkaar te verbinden en op deze wijze machtsblokken te vormen. Een andere functie van het huwelijk was om kinderen te verwekken en te zorgen voor een erfopvolger. En tenslotte kon een huwelijk ook gesloten worden uit financiële overwegingen. Als het meezat, dan leerden de echtelieden elkaar in de loop van het huwelijk respecteren en waarderen en mogelijk zelfs liefhebben.*22 Maar voor de liefde moest men in de regel elders zijn; de liefde zocht men bij een minnaar of een minnares. De hoofse hofetiquette voorzag - oogluikend of openlijk - in deze mogelijkheid, mits geheimgehouden. En dit was wat met name de hoofse lyriek, maar ook een aantal hoofse romans, cultiveerde: het hoofse 'overspel', van kus tot copulatie. Het compromis dat een aantal clerk-auteurs, gezien hun religieuze achtergrond, aandroeg, namelijk het mariage d'amour, heeft in de hoofse romans wel gebloeid, maar in de realiteit nauwelijks.*23 De realiteit van het aristocratische huwelijk is die welke Willem schetst.

Ter afsluiting van deze paragraaf zij nog het volgende opgemerkt: dat 56.Van feeste van hylc in het boek voor graaf Willem VI is opgenomen, pleit ervoor dat er bij de samenstelling van handschrift W - zo er al sprake is geweest van een actieve 'samenstelling' - niet al te rigoureuus is geselecteerd, aangezien juist dit gedicht bij de graaf minder aangename herinneringen kan hebben opgeroepen.

8.4. Adellijk, geestelijk en burgerlijk publiek

Deze paragraaf, waar ingegaan wordt op het 'andere' publiek, dus afgezien van het Hollandse hofpubliek, dient niet als een rest-paragraaf waarin het 'overige, minder belangrijke publiek' aan de orde komt. Al valt de centrumfunctie van het Haagse hof niet te ontkennen, en zal Willems faam aan dit hof hem een passe-partout hebben verschaft in de hogere kringen in Holland en omstreken, hij zal het publiek buiten de directe hofkring minstens zo belangrijk hebben gevonden. Over het gehele jaar genomen zal Willem langer buiten dan binnen het Hollandse grafhof verkeer hebben. Buiten de perioden van de Vasten, Pasen, Pinksteren, Kerst en nieuwjaar zal men hem aan andere adellijke hoven, in het klooster en de stad hebben moeten zoeken. Een beroepsspreker kon immers niet rondkomen van één à twee bezoldigde optredens per jaar voor de graaf. Hoe groter de publiekskring, des te groter de inkomsten en de kans dat zijn stichtende en vermanende woorden ergens zouden beklijven. In het navolgende zal overigens blijken dat een deel van Willems getraceerde publiek op de een of andere wijze gelieerd was met de Hollandse graaf.

Onder de edelen die Willem bezocht, zullen zich bijvoorbeeld familieleden van de graaf, zijn raadsheren en de edelen met heerlijke rechten hebben bevonden, al valt dit niet aan de hand van rekeningenmateriaal te staven. Op één uitzondering na: driemaal trad de spreker op voor hertog Willem I van Gelre en Gulik (1371-1402). Deze Willem I was een schoonzoon van Albrecht van Beieren, aangezien hij in 1379 getrouwd was met Catharina, de oudste dochter van de graaf. Geen van de optredens vond plaats op een hoogtijdag. In 1388 trad de sprookspreker in Leiden op voor de hertog en zijn raadsheren. In 1389 had het optreden eveneens plaats in Leiden: mogelijk alleen voor de hertog, maar waarschijnlijk nogmaals in aanwezigheid van zijn raad. Pas in 1392 lijkt Hildegarsberch in Gelre voor het hof te hebben gesproken, dat vanuit literair oogpunt beschouwd kan worden als een wat zwakke afspiegeling van het Hollandse hof.*1 De samenstelling van het Gelderse publiek zal niet noemenswaard hebben afgeweken van het Hollandse: de hertog en zijn familie, de raadsheren en hoge edelen, de hofclerus, het hofpersoneel en eventuele gasten. Sommigen kennen dan ondertussen 'meister Willem den spreker ut Hollant'. Hij moet het er wat betreft beloning afleggen tegen de (plaatselijke?) collega Willem Guldentonge, blijkens zijn naam kennelijk een begenadigd spreker, zij het geen meester. Willem Guldentonge ontving drie gulden, meester Willem ontving er twee. Het is in geen van de gevallen duidelijk welke spreek(n) Willem voor de Gelderse adel kan hebben voorgedragen. Men kan slechts speculeren en in het licht van de partijstrijd tussen de Hekerens en de Bronkhorsten denken aan een spreek over twist: 52. Een exemplar van partijen wellicht, die niet noodzakelijk (alleen) op de Hoekse en Kabeljauwse twisten hoeft te worden betrokken. Improviserende aanpassing van de tekst is bovendien denkbaar. Men zou ook kunnen denken aan een spreek als 120. Dat elc sinen meeren ontsiet in verband met de oorlog die Willem van Gelre en Gulik - een onstuimig ridder - vanaf 1386 voerde tegen Brabant, maar moest staken toen in 1388 het Franse leger zijn gebied binnentrok.*2 Maar in feite kunnen ook bijvoorbeeld de talloze religieuze gedichten voor voordracht in aanmerking zijn gekomen.

Tenminste eenmaal trad Willem op voor de Benedictijnen van het klooster Egmond, zonder dat bekend is met welke spreek. Misschien dat 70. Van ses articulen der werlt, waarin 'heren' en vooral 'papen', 'priesters' en 'clercken mitten crunen' worden aangesproken, bij uitstek geschikt was voor voordracht in het klooster. Temeer daar Willem op nogal wat Bijbelse stof zinspeelt, alsmede op de Babylonische ballingschap der pausen en het Westers Schisma. Men is niet ten onrechte geneigd de

Egmondse Benedictijnen te beschouwen als een geestelijk publiek, maar men heeft tegelijkertijd te maken met een adellijk publiek; zoals Rijsburg de abdij was voor adellijke dames, zo was Egmond dat voor de heren. De banden tussen het klooster Egmond en het Hollandse hof zijn onmiskenbaar. Sinds de stichting was de abdij een zogenaamd eigenklooster, dus privébezit van de graven van Holland. Na het concordaat van Worms in 1122 kon een klooster eigenlijk niet meer in het bezit zijn van leken. Om nu te voorkomen dat het klooster onder de jurisdictie zou komen te staan van de vijandige Utrechtse bisschop, hebben de regentes, gravin Petronilla van Lotharingen en haar zoon Dirk VI het klooster in 1140 direct onder de paus van Rome gesteld. Het gevolg was dat de feitelijke voogdij over het klooster voor het Hollandse gravenhuis behouden bleef.*3 Een soortgelijk verhaal kan verteld worden met betrekking tot het Benedictijnse vrouwenklooster te Rijsburg, het eigenklooster dat kort na het Concordaat, in 1133, door Petronilla werd gesticht, en dat tussen 1133 en 1299 dienst deed als begraafplaats voor de graven en gravinnen van het Hollandse huis.*4 Zoals hiervoor reeds is besproken, is4. Van den X gheboeden geschreven in opdracht van de abdis van Rijsburg, maar niet bedoeld om te functioneren in een geestelijk, doch eerder in een wereldlijk milieu.

Tot het geestelijke (én stedelijke) publiek kunnen de commandeur van de Duitse Orde, Dirc van den Rijn, en de andere bewoners van de Leidse Commanderij gerekend worden, alsmede de gasten die bij één van Willems optredens aanwezig waren, onder wie men de Utrechtse Landscommandeur mag vermoeden. Blijkens 83. Hoemen voer die eere gaet schulen was de Landscommandeur een liefhebber van literatuur: Willem ontving een goede beloning. Bij een volgend bezoek zou Dirc voor sprekerskunst geen geld blijken over te hebben: in tegenstelling tot zijn superieur achtte hij het niet zijn morele plicht de kunst te ondersteunen, waarmee hij in feite toonde niet tot de kunstminnende elite te behoren. Ook ditmaal bestaat er een connectie met het Hollandse hof: de commandeur was dé aangewezen persoon, gezien de ligging van de commanderij, om de belangen van de Utrechtse Landscommandeur aan het grafelijke hof te behartigen. Bovendien waren de Leidse commandeurs de bedienaars in de Pieterskerk, waarvan de Hollandse graaf de patroon was. En meerdere malen moest de graaf conflicten tussen de commandeurs en de Leidse bevolking beslechten inzake wanbestuur en de weigering om vicarissen aan te stellen buiten de Duitse Orde om.*5 Welke sproken Willem zal hebben voorgedragen in het huis van de Duitse Orde lijkt niet te achterhalen.

Willem moet regelmatig in de hogere stedelijke kringen hebben gesproken; het is immers niet goed denkbaar dat iemand de sprooksprekerskunst als broodwinning kan beoefenen zonder naast adel en geestelijkheid (ook) op het patriciaat te kunnen terugvallen. Temeer daar Willems actieradius niet bijzonder groot lijkt te zijn geweest.*6 De registratie van een optreden in de stedelijke rekeningen van Middelburg en Utrecht toont aan dat Willem onder meer voor de stedelijke overheden sprak - bij een feestelijke gelegenheid, of bijvoorbeeld na afloop van een raadsvergadering. Maar het is even goed aannemelijk dat de spreker ook de notabelen thuis op zocht om een voordracht te houden, al zullen hier geen rekeningen van zijn bijgehouden.

Willems optreden te Utrecht in 1402, met twee gulden beloond 'bi beuelinghe onzer ouerste', viel in een periode van zeer drukke onderhandelingen tussen Holland en Utrecht.*7 Het is mogelijk dat Willem in het gevolg van Hollandse onderhandelaars naar Utrecht is meegekomen, maar noodzakelijk is dit niet. Wederom tasten we over de inhoud van de sproke volkomen in het duister.

In de Middelburgse rekening over het jaar 1399-1400 staat Willem geboekt voor een beloning van een gulden op de Heilige Sacramentsdag. Hij komt er als dichter voor in de afdeling van de kosten voor de jaarlijkse sacramentsprocessie. Ook deze specifieke informatie levert geen aanwijzing op voor een mogelijk voorgedragen sproke. Het zal minder voor de hand liggen dat Willem in Middelburg de sproke over het 'concurrerende' Amsterdamse sacramentsmirakel heeft voorgedragen (84. Vanden sacramente van Aemsterdam). De sacramentsprocessie trok altijd entertainers en ander volk aan. Voor 1366-1367 citeert Kesterloo uit de rekeningen:

Den menistreylen, die voren tsacrament ghenghen

In den eersten Roelof Stevyns ende Jan Zybaerd van Utrecht, meesters vander vedelen, elcken ghegheven 3 s.grote. Item meester Jan mitter santeken*8 ende ander van Zericzee mitter ghytaernen, elken gegheven 26 gr. Item Pieter den backere quistenaere van der ghytaernen ende Pier die bombelare van der rebecken elken gegheven 26 gr. Item Gheerkijn van Duitsche, quistenaere van zegghene, gegheven 20 gr. Item Brammekijn ende Lamekijn, pipers mitter scalmeijen, elken gegheven 20 gr. Item Joes Poppijn, trompere, Pier die scrivere, ende Arnekijn, pipers, gegheven 5 s.gr. Item Gheerkijn van Leyden ende Heynkijn van Breda, quistenaers van der ghytaernen, elken ghegheven 18 gr. Item Hannekijn ende Pouwels, der stede trompers, ghegheven elken 16 gr. Item Gillis den piper ghegheven 12 gr. Item Han Meeuwen ghegheven 14 gr. Item Joes Carbonkel 10 gr. Item Hannekijn van Ghenen, pipere, gegheven 10 gr. Item den vischdraghers om Gode gegheven tot hare carcen 8 gr. Item Lysbert van Haemsterdamme ende Margriethe van Berghen nuwelstrien elken gegheven 8 gr. Item Lein Gilliszone ende Lein Salmonszone, pipers, ghegheven elken 6 gr. Item Gheyle, die nuwelstrien ende Pauwels tromperswif elken ghegheven 5 gr. Item Han Willemszone, Han Pierszone, Marcus Mertijnszone, Baudin, die clinkere, Wout Heynen, Claes den craygiere ende hangheman elke van hen zevenen ghegheven 4 gr.*9

Mogelijk liep Willem jaren later ook in de processie mee, maar hij zal pas na afloop, voor de raad gesproken hebben. Men mag aannemen dat Hildegaersberch geen onbekende was voor de stadsraad, aangezien de Zeeuwse raad in nauwe betrekking stond tot het Haagse hof. Sommigen zullen hem van het hof gekend hebben, anderen wellicht uit 1390 toen Willem de graaf in Middelburg opzocht.

In het letterkundige leven mag het stedelijke elitepubliek van dat moment wel tot de 'culturele nieuwkomers' gerekend worden.*10 Stadsrekeningen bezaten bijvoorbeeld nog geen afzonderlijke rubrieken voor entertainment. Het stedelijke cultuurleven begon zich wel breder te ontplooiën: in diverse steden waren het toneellevens en vooral de muziekcultuur behoorlijk ontwikkeld.*11 De aandacht voor literatuur, waaronder sprookjesprekerskunst, was nog groeiende. Peters meent: 'Während Musiker seit dem 14. Jahrhundert in den Städten als Bedienstete des Rats fest verankert sind, genau fixierte Aufgaben haben und im Rahmen von Musikervereinigungen sogenannte 'Schulen' abhalten, ist die Bindung der literarischen Vortragskünstler an die Städte unklar'. Men treft dan ook vrijwel geen stadssprekers, dus in dienst van de stad, aan in de rekeningen. In de Hollandse rekeningen staan slechts een stadsspreker van Gent (1395) en een spreker van de wacht van Frankfurt (1387) geregistreerd.*12 Peters vervolgt: 'Autoren und Rezitatoren halten sich in der Umgebung von geistlichen und weltlichen Fürsten auf, wohnen aber auch in Städten; sie suchen regelmäßig ihr Publikum am Hof des hier oder in der Nähe residierenden Fürsten, werden aber auch im Auftrag des Stadtrats entlohnt, der bei bestimmten Gelegenheiten für einen angemessenen Empfang des Fürsten zu sorgen hat. Für ihre Tätigkeit scheinen die Präsenz und das

Unterhaltungsbedürfnis des Fürsten - auch im Rahmen städtischer Aktivitäten - bestimmend gewesen zu sein. Eine spezifisch städtische Variante des Sprecherauftritts ist jedenfalls in den Rechnungen nicht dokumentiert'.*13

Inderdaad lijkt hier veel waarheid in te schuilen, maar het is niet uitgesloten dat de overgeleverde rekeningen een enigszins vertekend beeld verschaffen. Het is zeker waar dat de band tussen sprekers en steden (nog) veel minder sterk is dan tussen musici en steden. Pas de rederijderskamers zullen hierin later verandering brengen. Toch zullen sprekers veel vaker, ook los van vorstelijke maecenassen, in de stad zijn opgetreden; niet alleen voor de stadsraad, maar ook in de huizen van de adellijke, geestelijke en burgerlijke elite, en voor gilden, geestelijke broederschappen en andere stedelijke organisaties. Weliswaar zal niet iedereen in de stad rijp zijn geweest voor de literaire kunst van de sprekers: in het geval van Willem was de Utrechtse Landscommandeur er wel rijp voor, maar Dirc van den Rijn niet. Wat garandeert ons voorts dat het optreden van Willem in Middelburg ter gelegenheid van de sacramentsprocessie géén specifiek stedelijke variant van het sprekersoptreden was? Niets wijst er bijvoorbeeld op dat graaf Albrecht bij deze processie aanwezig was.*14 Hildegasberch kan heel goed een op de stad en het sacrament toegesneden spreekstuk hebben voorgedragen, die ons helaas niet is overgeleverd. Iets dergelijks kan opgemerkt worden voor Willems optreden in Utrecht: er bestaan geen aanwijzingen voor dat hij er sprak in aanwezigheid van de Hollandse graaf.*15 Het valt te verwachten dat in de loop van de 14e eeuw een toenemend deel van de stedelingen - voorzover niet met het hof gelieerd of zelf maecenas - voor het eerst via de sproken der voordrachtskunstenaars uitgebreider kennis kon maken met literatuur die ook aan het hof functioneerde. Mogelijk voorzagen de rondreizende sprooksprekers, die zelf vaak ook in de stad waren geboren, voor langere tijd in een stedelijke behoefte aan literatuur, los van elke vorstelijke bemoeienis.*16

Zelfs als men nu alle betalingen voor optredens uit de Hollandse grafelijkheidssrekeningen, de Gelderse rekeningen, de Egmondse, de Utrechtse en de Middelburgse rekeningen, samen met het veronderstelde optreden voor de Leidse commandeur, tenminste één geestelijke broederschap en één schutterij (zie hierna), en eventuele betalingen voortvloeiend uit banden met de Rijnsburgse abdij en het Leidse stadsbestuur (zie hierna) bij elkaar optelt, komt men nog bij lange na niet aan een acceptabel inkomen voor een sprookspreker met een literaire loopbaan van ruim 25 jaar. Zelfs als men er van uitgaat dat Willem per optreden een gemiddeld weekloon beurde, zal hij - strikt theoretisch gesproken - zo'n 1300 maal hebben moeten optreden. Hij moet kortom veel vaker hebben gesproken dan ooit nog met rekeningenmateriaal valt te staven. Optredens voor de adel en geestelijkheid in Holland en omstreken liggen voor de hand, maar ook bij de hoogwaardigheidsbekleders der drie stedelijke standen moet hij regelmatig zijn opwachting hebben gemaakt. Het lijkt erop dat het Middelburgse en het Utrechtse optreden slechts het topje van de ijsberg vormen.

Uiteraard zijn buiten-literaire inkomsten niet ondenkbaar, maar hierover valt in Willems geval niets met zekerheid te zeggen - al kunnen we hier natuurlijk ook door de rekeningen misleid worden. Waar rekeningen soms melding van maken is dat sprekers brieven overhandigen en daar extra voor beloond worden.*17 Een dergelijke bezigheid was natuurlijk goed te combineren met de spreekpraktijk. Een unieke (?) bijverdienste treft men in de Bloise rekeningen aan met betrekking tot de sprookspreker Augustijnken. In de rekening over 1362-1363 staat: `Item betaelt Lubbrecht

van eenen paer laersen ende een paer sporen, die hi Augustiinken cofte, mijns heren zomer [=lastpaard] van ziinre camere mede te ryden, 2 sc. 4 d.gr. 18 miten.'. Even verder staat er: 'Item Augustiinkin voers., die der camerlinge paerde help bewaren, tenen paer cousen 1 elle wits lakens, coste 10 s.'. Nog wat verder in de rekening vernemen we van een beloning voor 'Augustiinken' omdat hij 'een paert reet van miins heren camere van Tricht in Pruyssen, ende van daer weder mit minen here quam te Tricht voers., daer hi bleef doe miin here te Henegouwen waert reet'. Tot slot staat in de rekening over 1366-1367: 'Item des donredaghes 15 daghe in Julio Augustineken tUtrecht ghegheven voer 2 niwe zadel tot sinen 2 paerden, die hem ghegeven waren, 6 mott.'.*18 Alhoewel Augustijnken in de tussentijd ook als spreker optrad, hebben deze posten niets met optredens te maken. Kennelijk had de spreker bij graaf Jan van Blois een bijbaantje als verzorger en overbrenger van paarden, waarvoor hij werd beloond. Tevens impliceren de posten kost en inwoning voor langere perioden. Neveninkomsten zijn dus niet uit te sluiten.

Alles duidt er op dat Hildegaersberch een pure beroepsspreker was. Optredens voor hoge adel en geestelijkheid zijn evident: de rekeningen bewijzen het en de aanspreekvormen en inhoud van de sproken sluiten er nauw bij aan. Men moet zelfs rekening houden met de mogelijkheid dat de ons overgeleverde sprokenverzameling een hofgerichte selectie vormt; bepaalde, evident op de stedelijke toplaag gerichte sproken kunnen verloren zijn gegaan. Immers, veel minder sproken appelleren direct aan een eminent burgerpubliek. Maar dat hoeft ook niet altijd. Willems oeuvre bevat gedichten die, met of zonder aanpassingen, voor elk (aanzienlijk) publiek geschikt waren. Een sproke als 83. Hoemen voer die eere gaet schulen over maecenaat en de Leidse commandeur Dirc van den Rijn kan (naast aan het hof) ook bij een Leids patriciërsmilieu in goede aarde zijn gevallen. Zoals bekend boterde het niet bijzonder tussen de Leidse parochianen en de (inhalige) beheerders van de Pieterskerk.*19 De sproke 74. Van Sinte Gheertruden min was volgens de spreker bestemd voor adellijke heren en knapen, voor papen, clerken en 'ander luden' (zie vs.15-17). De andere lieden vallen blijkbaar niet onder de eerste twee categorieën van adel en geestelijkheid: de burgerij mocht eveneens van Willems heiligenlegende genieten. Willems boerden 26. Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert en 85. Vanden monick zullen het zowel in het hofmilieu als in het stedelijke milieu goed gedaan hebben. Ook sproken als de standensatire 19. Van mer, het Mariagebed 45. Een notabel, 67. Een notabel, 79. Vanden zekeren hope, 108. Hoe die joecht overgaet en 110. Hoemen houden sel vriendschap kunnen voor allerlei publieksgroepen gesproken zijn.

Aan een aantal sproken kan zelfs meer direct Willems bemoeienis met de stad gedemonstreerd worden. De sproke over het besturen van steden moge dan misschien bestemd zijn geweest om aan het hof, ten overstaan van de verzamelde stadsbestuurders, te worden voorgedragen, en moge dan wellicht tot op zekere hoogte de belangen van de landsheer behartigen, toch spreekt er uit het gedicht interesse voor de stedelijke welvaart omwille van de stad zelf. Het bestuur moet de handel bevorderen en de welvaart dienen tot nut van het algemeen, zo blijkt onder meer*20: 'Als elc man waesdom heeft voer tsijn, Soe blijft die ghemeint in goeden scijn' (vs.159-160). Ieder in de stad moet zich 'pinen [...] Om neringe' (vs.115-117). En de koopman moet men niet hinderen*21:

Den vreemden coepman menigerhande,

Wan si comen uut enigen lande,

Die salmen doecht ende eer bewisen,

Daer mach hoer neringe oec bi risen;
Want deen die brenct, dander haelt.
Alsmen den coepman wel betaelt
Ende altoes gelijc ende reden doet,
Soe brenget menich man sijn goet,
Daer die lude hem aen generen (2; 139-147)
In zijn slotwoord maant Willem de heren stadsbestuurders:
Weest eendrachtich, en laet des niet,
Soe moechdi in goeden rusten leven,
Ende dan salmen den wil geven
Om die neringe te setten voert
In orbaer, als ghi hebt gehoert.
Om hoeschen waesdom suldi dienen (heuse, ware)
Ende ummer den besten orbaer meynen (2; 210-215)

Het is goed denkbaar dat de sproke evenmin zijn doel miste bij voordracht voor bestuurders van afzonderlijke steden. En deze redenering zou ook opgeld kunnen doen voor 62. Van rechtighen rechters, 86. Van rechters en 72. Een notabel, waarin rechters worden aangesproken: de vermanende woorden behoeven niet aan kracht in te boeten als ze gericht waren tot de baljuw, schout en schepenen van een specifieke stad.

Duidelijker nog op een stedelijk gehoor toegesneden is het gedicht 107. Vanden boghe, waarin de dichter betoogt dat de kruisboog een bijzondere uitvinding is die echter alleen functioneert als alle onderdelen eendrachtig samenwerken. Zonder eendracht zou de pijl zijn doel missen. Een gezelschap als het door Willem aangesprokene moet ook eendrachtig samenwerken en geen schalken binnen de gelederen toelaten. Intern verraad sterkt de vijand.

Oeck denckent mi die beste muren,
Die enighe stede mach beghinnen,
Dat si eendrachtich sijn van binnen
Ende malc anders borde draghen. (last) (107; 42-45)

De beste muren voor een stad worden gevormd door eendrachtigheid. Het is kennelijk Willems opzet geweest om op de begrippen kruisboog en eendracht een gedicht te vervaardigen. Op het eerste gezicht lijkt er geen relevant verband te bestaan tussen de twee begrippen. Maar de sproke wint aanzienlijk aan betekenis als deze bedoeld was om voorgedragen te worden voor een schutterij. Wanneer men aanneemt dat de sproke inderdaad bestemd was voor een stedelijke schutterij*22, dan ligt de combinatie van kruisboog en eendracht plots erg voor de hand, en valt de sproke pregnant te interpreteren. Zoals alle onderdelen van de boog der schutters goed moeten

functioneren, zo is een stad er voor zijn verdediging bij gebaat dat de schutterij eensgezind pal staat. Willems woorden uit de proloog komen nu in het juiste perspectief te staan: 'Nu willic mijn herte zaten Te dichten vanden boghe reen, Ende op tgheselschap al ghemeen, Die den boghe willen draghen' (vs.6-9).

De eensgezindheid, de solidariteit wordt door Willem ook gethematiseerd voor een andere publieksgroep, eveneens een vereniging, en wel in 61.Van ghilden. Het gaat in deze tekst niet om ambachtsgildes: deze waren in Holland over het algemeen nog nauwelijks ontwikkeld, en de vrije vorming ervan was ten tijde van Albrecht van Beieren zelfs verboden.*23 Het gaat in de tekst om de geestelijke broederschap. Willem verklaart het ontstaan van die broederschappen aldus: bij de geboorte van Christus kwamen mensen tezamen die bij elkaar bleven voor de viering van dit feit. Zij stichtten naast kerken ook broederschappen en zo kwamen de geestelijke broederschappen in de wereld. Dit lijkt een wat gratuite verklaring, maar feit is, dat bijvoorbeeld de leden van de Broederschap van Onze Lieve Vrouwe van 's-Hertogenbosch meenden de directe opvolgers te zijn van de drie wijzen Balthasar, Melchior en Kaspar.*24 De bloei van de talrijke geestelijke broederschappen in de Nederlanden was een typisch stedelijke ontwikkeling. De leden waren zowel geestelijken als leken, mannen als vrouwen, armen als rijken. Belangrijkste aspect in elke broederschap was het bidden voor het zieleheil van de overleden leden door de levende leden, zeker naarmate de leer van het vagevuur veld won. 'Broederschappen werden georganiseerd binnen het parochiaal kader en huldigden het principe van solidariteit'.*25 Dit is dan ook precies wat Willem de gildes toewent: 'eendrachticheit'. Elke broederschap had een patroon waarnaar het gilde genoemd werd. Willem noemt onder de broederschappen die van Onze Lieve Vrouwe, St. Stefanus, St.Petrus, St.Johannes, St.Nicolaas en St.Eligius. Verder bestonden er bijvoorbeeld nog Kalandbroederschappen, Jacobusbroederschappen, met pelgrims die naar Santiago de Compostella, en Jeruzalembroederschappen, met pelgrims die naar het Heilige Land waren geweest of binnenkort zouden gaan. Het is beslist niet onaannemelijk dat Willem zijn sproke ook voor één of meer broederschappen heeft bestemd en voorgedragen. Het is evenwel niet uit te maken voor welke broederschap hij z'n sproke (in eerste instantie) bedoeld zou kunnen hebben. Willem noemt wel de Onze Lieve Vrouwe-broederschap als eerste en besteedt hieraan meer versregels dan aan de andere. Men zou dus kunnen denken aan bijvoorbeeld de Onze Lieve Vrouwe-broederschap te Den Haag, die tenminste reeds in 1373 bestond. Maar er was ook een St.Nicolaas-broederschap in Den Haag*26 en, zoals gezegd, het valt uit de sproke niet op te maken voor welke broederschap de tekst primair bedoeld was. Nu kan men tegenwerpen dat het weinig zinvol was om een publiek in te lichten over zaken die het allang wist: de oorsprong van de broederschap, de soorten, het kiezen van de drie oudermannen en het solidariteitsbeginsel. Maar anderzijds: voor welk publiek was deze informatie dan wel zo zinvol? Was het niet een belangrijke taak van de dichter om te bevestigen wat men al wist (confirmatio), om het publiek te sterken in zijn eigen standpunten, verworvenheden, normen en waarden? In dit licht bezien kan Willems gedicht heel goed voor (een) broederschap(pen) bestemd zijn geweest. Zoals 62.Van rechtighen rechters, 86.Van rechters en 72.Een notabel (beginnend met 'Ghi rechters') ook daadwerkelijk voor de rechters bestemd zullen zijn geweest, zo zal 61.Van ghilden bestemd zijn geweest voor één of, gezien de algemene bewoordingen, meer geestelijke broederschappen. En wellicht verklaart dit meteen de ietwat curieuze inleiding van dit gedicht, waarin Willem nu eens niet zelfverzekerd de waarheid claimt, maar juist zijn beperkingen als dichter blootlegt. Hij presenteert zich er als een leek, die moet

toegeven dat met name zijn bijbel- en (wetenschappelijke) boekenkennis soms enigszins tekortschiet: 'Want die cleergie is soe subtiel' (vs.25).^{*27} Misschien was dit voor een deel effectbejag; wellicht schiep Willem hier opzettelijk een kloof tussen de ongeleerde leek en de geletterde clerk om in het vervolg van zijn gedicht des te deskundiger naar voren te komen.^{*28} Maar als men aanneemt dat zijn geïmpliceerde en werkelijke publiek hier bestond uit leden van een geestelijke broederschap, waaronder zich geleerde clerken bevonden, dan zou men de inleiding van het gedicht ook kunnen begrijpen als een apologie. Mogelijkerwijs hield Willem het voor verstandig, althans in zijn inleiding, ten overstaan van de geestelijke broederschap - een door hem wellicht bewonderde en hooggeschatte instelling^{*29} - een zekere humiliteit te betrachten.

Ook de spreekw. 49. Vanden twaelf maenden kan goed in een burgerlijk milieu gefunctioneerd hebben. Willem bepleit met het oog op de naderende ouderdom namelijk de noodzaak tot kapitaalverwerving: vóór de ouderdom, vanaf het 48e jaar, moet de mens zien de schapjes op het droge te hebben.

Ist dat hi dan te wensch

Ghewonnen heeft ende is hi rijc,

Soe mach hi leven blydelijck

[...]

Die niet en wint dan, hi is dol,

Die wijl dat hijs heeft die macht.

[...]

Dat elck mensche dan sal poghen

Goet te winnen ende daer om pinen

Ende legghent op, so dat hem schinen (sparen; tot voordeel strekken)

Mach in sijn oude daer naer.

[...]

Heeft hi hem selven dan soe bestiert,

Dat hi rijc van goede sy,

Daer hi mach wel leven bi

Entie oude wederstaen (49; 114-116, 118-119, 132-135, 148-151)

In tegenstelling tot kloosterkringen en het kapitaalskrachtige adelmilieu, was juist voor de patricische kooplieden en ook de burgerlijke handwerkslieden de vermogensopbouw uit ondernemerschap en arbeid van belang.^{*30} Eenzelfde redenering zouden we kunnen volgen voor de spreekw. 12. Van enen cruut ende hiet selve, waarin Willem aan een knaap in positieve zin het nut uitlegt van 'selve', wat zowel salie als geld betekent. Geld zorgt voor eten en drinken, kleding, kousen en schoenen. Wie geld heeft is geliefd bij familie en vrienden, en bij de vrouwen:

Selve maect hulde mit scone vrouwen,

Dat sy ons eren ende nyghen,

Op dat si wanen Selve te crighen (12; 118-120)

Willem zal hier wel niet op de vermogende adellijke dames doelen. Met geld, legt hij uit, kan men (in de vorm van aalmoezen) zelfs 'die ziele spisen' (vs.108). Ter nadere adstructie van zijn betoog vertelt de spreker aan de knaap wat hem overkomen is: toen hij veel geld was kwijtgeraakt, ging hij elders z'n geluk beproeven, maar door een schipbreuk raakte hij helemaal diep in de schulden. Dankzij een familielid dat voor hem borg wilde staan, kwam hij uit de problemen. Toen hij er financieel weer bovenop was, kon hij z'n schulden afbetalen, en was het leed geleden. De knaap vraagt hoe men aan geld/salie moet komen. Willem zegt:

Ghi sult gaen huren een hoff

Ende telen Selve, soe crijchdi loff,

Ende daer in eren ende zayen: (ploegen)

Wye Selve wat teelt, dat mach hi mayen (12; 267-270)

Men moet zijn kapitaal dus met persoonlijke inspanning, met eigen arbeid opkweken. Deze burgerlijke arbeidsmoraal klinkt ook door in het slotwoord. Het gedicht is bedoeld

Tenen exempel sulken luden,

Die in horen jonghen daghen

Selve mit sotheit van hem jaghen;

Want wye te rechte wil verzinnen:

In doude is Selve quaet te winnen.

Hier om pijnt u in uwer joecht,

Dat ghise teelt al dat ghi moecht (12; 300-306)

De les is dus dat men tijdig moet werken en sparen als voorziening voor de oude dag. Het burgerlijk credo is: zuinigheid met vlijt. Wellicht dat met 'selve' ook nog (globaal) bedoeld wordt op 'zelf', 'ego', het 'eigen-ik' of 'persoonlijke inzet': de burgermoraal leert immers dat ieder voor zichzelf moet kunnen zorgen.*31 Misschien mag de preoccupatie met geld in 5.Van commer van ghelde ook in verband worden gebracht met een stedelijk publiek. De dichter houdt er (veer?)lieden voor dat armoede alleen een straf van God is voor hebzuchtigen. De eerlijke armen moeten vertrouwen stellen in God, want Hij zal wel voor hen zorgen. De dichter heeft dit nog niet gezegd of de (veer)lieden ontvangen een enorme som geld voor het overzetten van een rijke man die door zijn vijanden achtervolgd wordt.

Het portret van de meedogenloos winst-makende koopman die niet van zins is om anderen in zijn rijkdom te laten delen, wordt door Willem in 27.Van drien ghebroederen geschetst. De moraal van de sroke - de noodzaak van caritas en vrijgevigheid - behoeft niet noodzakelijk op een burgerlijk publiek te zijn toegesneden, maar de spreker toont zich in elk geval wel scherp bewust van de soms rigide zucht tot marchanderen die in het patriciaat opgeld deed.*32 Voorts komt een gedicht als 114.Wat een reyn wijff waerdich is eerder in aanmerking om in de patriciërs woning dan in

hofkringen te worden voorgedragen. Hiervóór is al uiteengezet dat deze sproke met praktische wenken voor de goede 'huisvrouw' burgerlijke trekken vertoont*33: er wordt onder meer betoogd dat de vrouw de lieve vrede in huis moet zien te bewaren, op haar woorden moet letten in de kerk en op straat, iedereen vriendelijk moet groeten en niemand te lang aan de praat mag houden. Verder is de goede vrouw gastvrij en houdt zij haar burens te vriend. Men mag zich verder afvragen of 48.Hoe man ende wijff sullen leven (over het burgerlijk huwelijk?), 24.Vanden serpent (aanklacht op de rechtspraak), 9.Dit is van Reyer die vos (over de praktijk van de bedevaarten) en 77.Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden (over de Moderne Devotie en het huwelijk) wellicht bestemd waren geweest voor een burgerlijk publiek.

Het hekeldicht met boertige trekken 17.Vanden waghens kan op twee manieren gefunctioneerd hebben. Het gedicht, zonder distinctieve aanspreekvormen, verhaalt van een timmerman en een slager die voor de rechtbank verschijnen vanwege een geschil omtrent de erfenis van een stuk land. Eerst koopt de timmerman de rechter om door diens vrouw een mooie wagen te schenken. De slager bemerkt dat hij tijdens het proces ineens door de rechter wordt benadeeld. Als hij over de wagen hoort, schenkt hij de vrouw van de rechter vier ossen om de wagen te trekken. Op de derde dag van het proces is de rechter dan duidelijk op de hand van de slager. Met bedekte toespelingen tracht de timmerman de rechter te herinneren aan de wagen als geschenk. De rechter houdt zich doof en de timmerman verliest het proces: de schepenen vonnissen in het voordeel van de slager. In even bedekte termen ('de wagen kan niet gekeerd worden omdat de ossen slechts rechtdoor willen lopen') maakt de rechter aan de timmerman duidelijk dat het vonnis niet meer gewijzigd kon worden. De sproke kan natuurlijk aan het hof zijn voorgedragen om de heren erop te wijzen dat er een einde moet komen aan de wijdverbreide corruptie in de rechtspraak. Maar het gedicht geeft welbeschouwd lucht aan 'burgerlijke' ongenoegens met betrekking tot de justitiële praktijk van alledag in den lande.*34 De sproke kan dus in de hiervoor verantwoordelijke kringen zijn voorgedragen, maar evengoed in die kringen waarin men min of meer machteloos moest toezien. In dat laatste geval kan het gedicht gefunctioneerd hebben als bevestiging van de onvrede met de situatie. Toch moet men zich realiseren dat dit nogal speculatief is. Bovendien rijst de vraag voor welk deel van de stedelijke bevolking zo'n gedicht dan bestemd kan zijn geweest: patriciërs, gezeten burgerij, of ambachtslieden als de timmerman en de slager? Men moet er in elk geval ten eerste voor waken Willem als een soort 'volksdichter' te gaan beschouwen; 'volks' repertoire treft men in zijn oeuvre niet aan. Sociale bewogenheid was hem evenwel niet vreemd, zoals ook blijkt uit 29.Een notabel:

Mochtwy malcander hier verdriven

Mit macht ende dan ten hemel cliven, (klimmen)

Als onse tijt ten eynde naect,

Soe hadt God onghelijc ghemaect.

Waer op souden dan die ghene hopen,

Die hier ter armoede sijn gheschopen?

Als laatste gedicht waarin evident stedelijke belangen worden behartigd, zij het met de landsheer en zijn raad als publiek, moet hier het pleidicht voor Leiden genoemd worden:81.Vanden sloetel.

Nadat het aanzien van Leiden was geschonden door de oploep van textielwerkers voor vrije gildes, heeft Willem met Vanden sloetel bij Albrecht van Beieren de loyaliteit van de stad onderstreept en gepleit voor rehabilitatie voor Leiden en de Leidenaars. Het zou niet verwonderlijk zijn als de opdracht tot het maken van het gedicht is uitgegaan van het Leidse stadsbestuur.

Bovendien duiken op het oog burgerlijk-stedelijke belangen regelmatig op als terugkerende motieven in diverse sproken; ook in 'hofgerichte sproken'. Hiervóór is er al op gewezen dat Willem pleit voor vrede, rust en maatschappelijke stabiliteit. Hij heeft weinig op met oorlog en twist, die het maatschappelijke leven slechts ontwrichten: dit sluit welbeschouwd aan bij de stedelijke behoefte tot pacificatie.*35 Voorts eist de spreker een eerlijke rechtspraak zonder klassejustitie. En de verantwoordelijke heren krijgen regelmatig van Willem te horen dat ze het algemeen belang moeten dienen en de welvaart bevorderen. De dichter pleit dan ook voor economische stabiliteit en waarschuwt voor het opleggen van te hoge belastingen (zie hoofdstuk 6). De bevolking moet de ruimte krijgen om zijn nering te drijven en geld te verdienen, om zodoende een zeker bestaan op te bouwen. De spreker brengt hier bij uitstek burgerlijk-stedelijke idealen en verlangens onder woorden, al impliceert dat nog geenszins dat Willem hiertoe opdracht had gekregen door belanghebbenden. Eerder lijkt hij zich vanuit persoonlijke overtuiging een deel van de nieuwe stedelijke ethiek te hebben eigen gemaakt. Niet voor niets moest hiervóór al vastgesteld worden dat Willem als dichter voor (onder meer) de adellijke elite wel 'hofs' was, maar niet zozeer 'hoofs': bepaalde aristocratische concepties heeft Willem overgenomen, andere nadrukkelijk níet, terwijl bepaalde concepties weer juist bij de derde stand leefden, en hierin kan zich (mede) Willems eigen 'burgerlijke' afkomst openbaren.

Het sprokenmateriaal bevat vele op de (hoge) adel gerichte teksten, waarin soms stedelijk-burgerlijke sentimenten naar voren werden gebracht, maar ook gedichten die kennelijk veeleer voor een burgerlijk publiek bestemd waren. Het is daarbij misschien opvallend dat de 'hofteksten' nogal eens kritisch van toon zijn, terwijl de 'burgerlijke' sproken vaker informatief of instructief van karakter zijn.

Dit besluit het onderzoek naar het publiek van Willem van Hildegasberch. Zowel de aanspreekvormen in de sproken, de inhoud en strekking van de gedichten, als de rekeningen wijzen ondubbelzinnig op een elitair publiek, dat in het maatschappelijke leven - hetzij wereldlijk, hetzij geestelijk - grotendeels de touwtjes in handen had. Groot concentratiepunt van literaire activiteit was het Hollandse gravenhof, waar Willem vaker dan welke collega-spreker ook beloond werd voor zijn voordrachten. Hij trof er op hoogtijdagen als Pasen, Pinksteren en Kerst een groot gehoor met veel gasten aan die hij later in het jaar met een bezoek kon vereren.*36

Men moet er rekening mee houden dat Willems overgeleverde oeuvre een op het hof gerichte selectie kan vormen, dat rekeningenonderzoek alléén niet zaligmakend is en dat veel ook nooit geadministreerd is. Men mag met name vermoeden dat Willem veel regelmatig in stedelijke kringen zijn opwachting heeft gemaakt dan het aantal gevonden rekeningposten suggereert. De verhouding van optredens aan het hof en in de stad kan anders liggen dan op grond van de rekeningboeken gerechtvaardigd lijkt.

Willems werkterrein besloeg een deel van het Middelnederlandse taalgebied: Holland, Zeeland, Utrecht en (waarschijnlijk) Gelre. Het is weinig waarschijnlijk dat Willem voor het overbruggen van de afstanden soms over een paard beschikte.*37 Het ligt meer voor de hand dat een spreker

voornamelijk te voet rondtrok en zich de luxe van een paard niet kon veroorloven.*38 Augustijnken vormde hierop om een speciale reden een uitzondering. Wel staat vast dat Willem soms per schip reisde (optredens in Middelburg), een uiterst geschikt vervoermiddel in onze waterrijke streken. Het is mogelijk dat als Willem in het gevolg van een heer meereisde, hij soms een paard kreeg toegewezen, of op een wagen kon meereizen. Maar over het algemeen zullen sprekers te voet door het land zijn getrokken en konden zij dus soms dagenlang onderweg zijn vooraleer ze het publiek bereikten waarnaar zij onderweg waren.

9. De functie van Willems sproken

9.1. De functie

Het belang dat de sprookspreker bij literatuur, bij sprooksprekerskunst had, was tweeledig. In de eerste plaats vormde de kunst voor een spreker als Hildegarsberch zijn broodwinning. Maar tevens moet er van een zekere gedrevenheid sprake zijn geweest om iemand te doen besluiten professioneel spreker te worden. Er diende zoiets aanwezig te zijn als gevoel voor de dichtkunst, een behoefte tot optreden en zich te manifesteren, een drang tot het onderhouden en vermanen van een hooggeëerd publiek. In het beroep van sprookspreker was men niet vanzelfsprekend gegarandeerd van een behoorlijk inkomen en een zeker bestaan*1, zodat men mag aannemen dat ook bij Willem, in zijn beroepskeuze en -uitoefening, een zeker zedingsbesef moet hebben meegespeeld. Hij was een spreker met een boodschap, en die boodschap wilde hij uitdragen; hij kwam zijn publiek confronteren met de waarheid, of tenminste herinneren aan de waarheid (zoals hij die zag).

Welke functies vervult sprooksprekerskunst echter voor maecenas - hier in de zin van begunstiger - en publiek? In de eerste plaats droeg het begunstigen van sprekers en andere kunstenaars of kunstenmakers bij aan de status van de maecenas. Het verhoogde het aanzien van de heer als hij zijn maaltijden, feesten en bijeenkomsten (lieft ten overstaan van een groot publiek) kon laten opkluisen door sprekers, musici, goochelaars en dergelijke. Hetzelfde mechanisme trad in werking in geestelijke en stedelijke kringen, en imitatiezucht zal hierin zeker een rol hebben gespeeld. Zo kon de sprekerskunst zich verspreiden van de grote vorstenhoven naar de hoven der hertogen en graven, naar de (landsheerlijke) adel, het (adellijke) klooster, de stedelijke bestuurselite en het patriciaat. Al wie zich entertainment en kunst kon veroorloven, mocht zich tot de aanzienlijken (en misschien ook de kunstkenner) rekenen.*2 En de dichter liet niet na te bevestigen en te beklemtonen dat dichtkunst de eer en het aanzien van de begunstiger vergrootte. Zo ook Willem: 'Waer vrou Eren vrienden hoven, Daer sietmen dichters conste loven' (83; 83-84). In de 14e eeuw raakten sproken in de toonaangevende kringen en vogue en boden ze een alternatief voor de steeds breder uitgesponnen literaire werken, die tot 'roman-moeheid' aanleiding lijken te hebben gegeven.*3 Onder de literaire kunsten was het laten schrijven van nieuwe letterkunde of het laten afschrijven van teksten voor de maecenas het duurst, en de voordrachtskunst van sprekers verreweg het goedkoopst. Juist de sprekerskunst was voor steeds meer financieel draagkrachtigen betaalbaar. Men zou kunnen stellen dat de sprooksprekerskunst heeft bijgedragen tot (relatieve) 'democratisering' van het literaire leven.

Maar het onderhouden van de sprooksprekerskunst kan niet alleen uit statusbehoefte zijn geschied. Een ander motief voor zowel maecenas als publiek zal een oprechte interesse in literatuur zijn geweest.*4 Een voorbeeld van de waarschijnlijk toch reële interesse in Willems sproken is de aanschaf door graaf Willem VI van een boek met schone sproken van de spreker, kort na diens overlijden. Evenals de hoge beloningen die Willem soms ontving, mag men hieruit toch wel opmaken dat de kunst van de sprookspreker de graaf niet onverschillig liet.

Literatuur kan ook beschouwd worden als nuttige en onderhoudende tijdspassing en dit zal zeker evengoed voor de voordracht van de sprookspreker hebben gegolden. En met het nuttige en onderhoudende zijn we direct aanbeland bij de andere belangrijke dubbelfunctie van literatuur. Gold voor bijvoorbeeld de hoofse romans waarschijnlijk nog dat de amusementswaarde de belerende waarde oversteeg, bij de sproke was dit regelmatig omgekeerd. Meer dan in amusement, in verstrooiing, in vermaak, grossierde in elk geval Hildegasberch in lering of beter nog moralisatie.

De (relatieve) amusementswaarde van Willems sproken kan onder meer gezocht worden in het verhalende aspect van bepaalde teksten. Boerden als 26. Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert en 85. Vanden monick, een fabel als 15. Van Reynaert ende van Aven en een standensatire als 19. Van mer hadden zeker tot doel het publiek te vermaken, ook al zijn zelfs deze teksten niet van moralistische intenties ontbloot. Maar ook primair-verhalende teksten als 84. Vanden sacramente van Aemsterdam en exemplarisch-verhalende als 27. Van drien ghebroederen of 38. Vanden ghesellen die ommeseylden zullen amusementswaarde hebben bezeten. Maar er zal ook beslist vermaak gescholen hebben in het 'nieuwe'*5, dat wil zeggen in die sproken waarin de dichter op 'originele' wijze varieert op traditionele thema's en literaire procédé's. Men denke aan de sproke 23. Vander wankelre brugghen, waarin een bijzondere allegorie wordt uitgewerkt. Voorts kan de kunstvaardigheid die de dichter aan de dag legde bijgedragen hebben tot de amusementswaarde van de sproke: er valt te denken aan rake formuleringen, kunstvaardige rijmvormen, en de refrein-, strofen- of dialoogvorm.

De 'belerende' functie overweegt bij Willem in het merendeel der sproken. Men vindt bij hem vrijwel geen betoog of verhaal zonder moraal of goede raad. De spreker claimt als moralist, raadgever en criticus de waarheid. Hij ziet het als zijn voornaamste taak zijn publiek van die waarheid omtrent 'goed' en 'kwaad' te doordringen, zowel met het oog op het aardse bestaan als op het hiernamaals:

Men soud den heren seggen twaer

Wat oirbaer is of zielen vaer,

Soe mochten si crighen onderscheit,

Waer die beste baet an leit.

Eer ende oirbaer leiter an,

Die den heren gheraden can,

Dat hi die waerheit gaerne hoert. (112; 21-27)

In 88. Van hoveerde heet het:

Conste elcman volghen minen leer (navolgen)

Soe souden wy minnen den hoochsten heer

Ende onsen evenkersten mede,

Soe creghen wy pays ende ewich vrede

Nader tijt ende hier int leven. (88; 1-5)

Niet voor niets combineert Willem in 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten met betrekking tot zijn werk de begrippen dichten en leren/leer: 'Al mijn dichten ende leren Is gherechticheit ende eer, Die betaemt wel elken heer, Hadsi mijn leer te recht onthouden' (vs.12-15). Willems lering bestond er niet zozeer in dat hij zijn publiek verbaasd zal hebben met nieuwe feiten. Hiervóór zagen we reeds dat hij zich op het punt van de geloofsleer beperkte tot de elementaire, orthodoxe leer, waarmee ook het gros van zijn toehoorders volkomen vertrouwd zal zijn geweest. Het was Willem er niet om te doen zijn gehoor letterlijk te onderwijzen (instructio), maar veeleer te herinneren aan wat men al wist (confirmatio). De memento mori-gedachte was niet nieuw, maar moest het publiek wel telkens worden voorgehouden. Op het vlak van de 'wereldse lering' zal het weinig anders zijn geweest. Dat adeldom verplichtingen met zich meebracht, zal aan zijn toehoorders genoegzaam bekend zijn geweest. Toch moest de dichter de heren er telkens weer op wijzen, omdat naar zijn mening desondanks hebzucht, corruptie, onrecht, twist, en uitbuiting hoogtij vierden. Het 'nuttige' aspect van het utile dulci-principe der literatuur spitst zich in Willems sproken derhalve vooral toe op moralisatie (hoe te leven?), kritiek (de misstanden) en vermaan (oproep tot gedragsverandering).

Overigens was het ook weer niet alleen maar kritiek en vermaan wat de klok sloeg in de sproken van Willem. In 12. Van enen cruut ende hiet selve wordt bijvoorbeeld de nadruk gelegd op de positieve kanten van geld, terwijl in 16. Van drien bloemen lovend wordt gesproken van de tarwe, de wijn en het linnen die een functie vervullen in de eucharistie. De sproke 25. Een ewangelium van Paesschen is niets anders dan een berijmd paasevangelie, en ook in 34. Vanden goeden vrouwen is van kritiek of vermaan weinig te bespeuren. Het Mariagebed 45. Een notabel is een vroom gebed om bijstand en in 49. Vanden twaelf maenden neemt men geen kritische geluiden waar. En 74. Van Sinte Gheertruden min heeft louter kunnen functioneren als vrome vertelling en als antwoord op de vraag waar het minnedrinken vandaan kwam. Ook in 48. Hoe man ende wijff sullen leven staat de moralisatie voorop en ontbreekt het aan een evident kritische of vermanende toon, maar dat hoeft in zo'n geval echter niet te beletten dat het gedicht een vermanende functie kon vervullen. Als de dagelijkse praktijk afweek van Willems leer, kon moralisatie door het publiek als (impliciete) kritiek zijn opgevat. Het is overigens opvallend dat een aantal sproken waarin kritiek en vermaan ontbreken juist in een stedelijk-burgerlijk milieu gedacht kan worden (zie par.8.4.).

In een groot deel van zijn sproken houdt Willem zijn publiek niet alleen de ware weg voor, maar spoort hij ook aan tot gedragsverandering en oefent hij kritiek uit op mens en maatschappij, waarbij hij het niet schuwt om z'n gehoor bestraffend toe te spreken. Hij stelt zijn publiek (mede)verantwoordelijk voor de maatschappelijke malaise: het gaat niet goed met de wereld. De kritiek gold vooral de bestuurselite en in het bijzonder de adel - de meer op een stedelijk-burgerlijk publiek gerichte sproken bevatten, zoals gezegd, over het algemeen minder kritiek. De kritiek op de aristocratie komt globaal genomen vanuit drie invalshoeken: de geloofsleer (zie 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven en 31. Van sterven), de moraal die het algemeen belang van land en volk voorstaat (bijv. 7. Vanden coninc van Poertegael, 101. Hoe die heren eerst quamen) en de aristocratische deugdenleer (33. Van dominus). Willems werk mag, zeker voor wat betreft zijn adellijke publiek, wel tot de desillusionerende stroming in de letterkunde gerekend worden, de stroming die de elite niet voedde met idealiserende, vleierende en zelfbevestigende teksten, maar die zich kritisch opstelde ten aanzien van het publiek en opriep tot zelfverbetering.*6 Willem preekte evenwel restauratie, geen revolutie. Hij legde de bijl niet aan de wortels van de orde en het gezag, maar wilde juist dat deze zich in hun oude en respectabele glorie herstelden. Anderzijds lijken

sproken als 61. Van ghilden en 107. Vanden boghe met betrekking tot de broederschap en de schutterij wel meer een 'zelfbevestigende rol' te hebben vervuld. Men moet oppassen Willem uitsluitend als boeteprediker en doemdenker te gaan beschouwen. Hij leverde - zoals gezegd - niet alleen maar kritiek en voelde zich ook niet te goed voor een aardige kwinkslag, een grappige fabel of een boertig verhaal. Bovendien stelde hij zich ook positief op door regelmatig te wijzen op het grote heil dat van een oprecht beleden geloof viel te verwachten.

In 1984 zei Van Oostrom over Hildegasberch: 'De dichter kan, al netzomin als de officiële maatschappelijke leiders, oriëntatie bieden op inspirerende voorbeelden uit het verleden of op een samenhangend wereldbeeld'.^{*7} Toch lijkt hierop wel wat af te dingen. Willem gebruikt inderdaad niet uitgebreid ideale (roman)figuren als Artur, Alexander, Aeneas of Franciscus als 'inspirerende identificatiemodellen'.^{*8} Toch leeft bij de spreker de notie dat tegenover de wanorde van het heden een voorbeeldig verleden stond: vroeger was alles beter.^{*9} Vroeger lieten de heren zich leiden door het principe van de eer en streefden zij rechtvaardigheid na. De dichters werden gerespecteerd om hun kunst en goede raad. Geestelijkheid en volk waren zich van hun taak bewust en handelden dienovereenkomstig. Niet de hebzucht vierde hoogtij, maar deugdzaamheid. Niet altijd wordt duidelijk op welk verleden Willem precies doelt. Maar enkele malen geeft hij voorbeelden van lichtpunten uit de geschiedenis. Zo wijst hij het publiek op: de harmonieuze samenleving van Noach (ged.101), de tijd van koning David en de - door Willem bewonderde - wijze koning Salomo toen de vorsten volop vertrouwd waren met de Schrift (ged.47), de Romeinse tijd waarin eer en rechtvaardigheid hoog in het vaandel stonden geschreven (ged.8 en 36), de tijd dat Constantinus en Karel de Grote zich voor de kerk inzetten (ged.58), en de regeerperiode van de rechtvaardige graaf Willem III (ged.10, 51 en 63). De voorbeelden worden alleen nogal te hooi en te gras gegeven in tegenstelling tot de grote epische werken, maar dat is nu eenmaal inherent aan het genre. Ook Willems wereldbeeld is daardoor meer versnipperd. Zijn beeld van hoe de wereld in elkaar steekt, wat er mis was en hoe het anders zou moeten, legt weliswaar getuigenis af van de verwarring der tijden, maar samenhang vertoont het bij nader toezien wel^{*10} en aan idealen ontbrak het de dichter evenmin: allesbeheersende factoren zijn de normen van Schrift, geloofsleer en standenorde, van eer, rechtvaardigheid en landsbelang. Het idealisme van de spreker was slechts op een andere (meer reëel-maatschappelijk betrokken) leest geschoeid dan het idealisme van de hoofse roman.

Willems kritische en soms sombere toon, en zelfs zijn werk als geheel, kunnen niet losgezien worden van de 14e eeuw, een tijd waarin na een bloeiperiode de crisis inzette, en waarin de stemming in de literatuur omsloeg. De eeuw werd gekenmerkt door twisten, oorlogen, opstanden, kerkscheuring, pestepidemieën, misoogsten^{*11}, hongersnoden en - derhalve - de dominantie van de doodsgedachte.^{*12} Recessie en desintegratie kunnen gemakkelijk voeding hebben gegeven aan het idee dat vroeger alles beter was. Voorts valt in de 14e eeuw een actievere rol van de leek in geloofsleven en geloofsbeleving te constateren, alsmede een democratisering van het politiek bewustzijn; Hildegasberch zou hier zelf gemakkelijk tot voorbeeld kunnen dienen. Er kwam meer aandacht voor het menselijk falen en de vergankelijkheid. Men bespeurt een ethisch en religieus réveil. Het geloof lijkt meer dan ooit uitkomst te hebben geboden, zeker nu in de tijden van chaos het Laatste Oordeel meer dan ooit nabij leek. Oude idealen en zekerheden raakten aan twijfel onderhevig. Er brak een tijd aan van herbezinning op de normen en waarden, niet in de laatste plaats omdat de nieuwe burgerlijke belangen met de oude adellijke gingen interfereren. Het oude (hoofse) idealisme was in bepaalde opzichten niet langer bestand tegen de grimmige realiteit van de

intriges van het hofleven, de (belasting)geldverslindende oorlogen, de corruptie bij de rechterlijke macht en zo meer. Het was niet eenvoudig om greep te krijgen op de werkelijkheid. De literatuur legde vaker getuigenis af van de verwarring in de tijd van recessie en crisis, evenals van de toegenomen complexiteit van het aardse bestaan. De letterkunde toonde welbeschouwd meer zin voor realiteit, niet in de laatste plaats omdat de realiteit zich zo nadrukkelijk aan de mens opdrong.*13

Ook Willems werk getuigt van het menselijk tekort, de verwarrende tijden, het toegenomen sterfelijkheidsbesef, de herbezinning op normen en waarden, de hernieuwde religieuze bevlogenheid en de bereidheid de realiteit onder ogen te zien. Onderwerpen als de gruwel van oorlog, onderdrukking en armoede worden niet langer geschuwd. Willem zoekt in de werkelijkheid ook naar de nuance: vroeger leek alles eenvoudig en duidelijk, maar thans was alles even ingewikkeld geworden en had elke kwestie een keerzijde. Men behoeft, blijkens 100. Van ghenoechten, de wereldse genoegens geenszins te schuwen, zolang men maar rekening blijft houden met Gods geboden en het eigen zieleheil. Geld is een groot goed, stelt Willem elders, maar anderzijds tiert de menselijke zonde van de hebzucht welig. Enigszins ambivalent lijkt de houding van de spreker tegenover het volk en de koopman: aan de ene kant neemt hij het volk in bescherming tegen de uitbuitende heren, maar aan de andere kant moest de derde stand zich steeds schikken en vooral niet trachten zich uit z'n nederige positie te verheffen. Enerzijds betoogt Willem dat men de koopman niet te veel in de weg mag leggen aangezien zijn handel bijdraagt aan de bloei van de economie. Anderzijds portretteert hij bepaalde kooplieden als volkomen op persoonlijk gewin gefixeerde zondaars. Willem kan zich in principe loyaal opstellen ten opzichte van de kerkelijke gezagsdragers, zijn publiek op het hart drukken te biechten en ter communie te gaan, de kerk te erkennen als moeder, spiegel en roer, terwijl hij het gedrag van de clerus aan de kaak stelt en bespot, en zich moedeloos toont over het schisma. Dit alles wordt begrijpelijk in het licht van de tijdgeest. In dit licht bezien, hoeft men zich er evenmin over te verbazen dat in Willems kritiek soms de stem van de Moderne Devotie lijkt door te klinken, terwijl hij, naar het zich laat aanzien, met gemengde gevoelens van de beweging zelf heeft kennisgenomen. Voor de dichter zijn de misdeelden, de kreupelen en blinden er weliswaar nog steeds opdat de rijken de caritas kunnen beoefenen zoals God het wil, maar Willem waagt het in 87. Vander avontuer ook vraagtekens te plaatsen bij hun onfortuinlijke lot op aarde, al stelt hij dat zij weldra een vorstelijke plaats zullen innemen in het hiernamaals. Bij Willem geen coherente, eenduidige en dus gesimplificeerde wereldbeschrijving, maar een genuanceerde spiegeling van de werkelijkheid in facetten, in delen en tegendelen. Maar al is Willems wereldbeschrijving niet eenduidig, zijn wereldbeeld en 'levensovertuiging' vormen wel een coherent geheel. De spreker heeft zich wel degelijk een visie eigen gemaakt waarbinnen voor elk probleem steeds gelijkaardige oplossingen voorhanden waren. Dat impliceert dat hij niet afwisselend de adel en het patriciaat naar de mond praatte net zoals het hem of zijn publiek van pas kwam. In Willems visie op de wereld heeft ieder zijn plaats, met zijn eigen, vastomlijnde rechten en plichten. Willem is er met andere woorden in geslaagd een 'persoonlijke' ethiek - een samenstel van wat al voorhanden was - te ontwikkelen waarmee hij in principe alle standen consequent kon bedienen. Tegenstellingen zijn schijnbare tegenstellingen.

De schijnbare ambivalentie treedt welbeschouwd ook aan de oppervlakte in Willems houding ten opzichte van zijn publiek: als wervend dichter bekritiseerde hij toehoorders van wie hij financieel afhankelijk was en met wie hij toch het beste voorhad. Kennelijk kon het publiek tegen een stootje.

De kritische functie van Willems sproken heeft nog wat meer aandacht. Ten eerste moet men zich afvragen waar een dichter van zo'n nederige positie de autoriteit vandaan haalde om zijn elitepubliek te bekritisieren. En van welke technieken bediende hij zich daarbij? Andere vragen zijn: waartoe diende de kritiek nu feitelijk, welke functie had deze en wiens belangen behartigde Willem eigenlijk met zijn kritische woorden? Was zijn kritiek terecht? En tenslotte kan men zich afvragen of z'n kritiek enig effect zal hebben gehad. Over dit alles gaat de volgende paragraaf.

9.2. De kritische functie

Of Willem nu sprak voor het Middelburgse stadsbestuur, de Egmondse Benedictijnen, de hertog van Gelre of de graaf van Holland, telkens lagen de gezagsverhoudingen tussen hem en zijn gehoor ver uiteen. Willem was immers niet van adel en een geestelijke was hij evenmin. Hij had geen hoge opleiding genoten; hij kon weliswaar lezen en schrijven, maar kende geen Latijn. Hij was welbeschouwd een 'dorper' uit Hillegersberg. Indien hij geen vaste woon- of verblijfplaats (meer) had, behoorde hij uit hoofde van zijn professie juridisch tot de maatschappelijke randgroep van varende lieden, die als geheel geen goede reputatie en geen rechtsbescherming genoot. Bovendien was Willem financieel volkomen afhankelijk van zijn publiek en broodheren. A priori verschaft niets hem het gezag om zijn gehoor vermanend toe te spreken. Natuurlijk waren er grenzen aan het leveren van kritiek. Willem moest oppassen met wat hij zei en diende tot op zekere hoogte omzichtig te werk te gaan. Ondanks, of misschien nog eerder dankzij zijn voorzichtigheid, was hij in de gelegenheid substantiële kritiek te leveren. En terwijl het hem aan feitelijk gezag ontbrak, wist hij toch de schijn op te houden over de nodige autoriteit te beschikken, of sterker nog, wist hij zich de nodige autoriteit aan te meten.

We staan eerst stil bij de voorzichtigheid die Willem aan de dag moest leggen. Men kon niet zomaar straffeloos regelrechte kritiek uitoefenen, zeker niet waar het vooraanstaande personen betrof; het gevaar voor belediging en laster dreigde. In 118.Opt voersien zegt Willem:

Wat ic dichte of wat ic make,

Dat staet te straffen of te laken;

Wye die waerheit node horen,

Dien ist contrari voerden oren.

Willen dichters segghen twaer

Daer die waerheit is contraer,

Soe wert hi thants een onweert gast.

Sel een dichter staen te last, (terecht staan [fig?])

Om dat hi die waerheit seit,

Daer oerbaer ende baet an leit,

Wat ghenoecht ist dan te dichten?

Ic mocht mijn woorden liever zwichten (matigen)

Dan ic sprake dit of dat,

Daer mi die luden om worden hat. (vijandig) (118;1-14)

Diverse malen brengt Willem deze gedachte tot uitdrukking in zijn sproken.*1 Zo waarschuwt de spreker zijn publiek in 58.Vander heiligher kercken: `Ic rade dat elcman hem wel bedenc, Eer hi my straffe van mijn beduden' (vs.74-75). In 64.Van die achte salicheiden zegt Willem over de dichters:

Die nu nader waerheit meten

Mochten liever swighen stil,

Want elck wil horen sinen wil;

Daer om soe blijft die waerheit verborgen

Ende dichters hert in groter sorghen,

Want seyden sy een ygheliken twaer,

Sy worden thants hoers lijfs in vaer (64; 8-14)

In 112.Twisschen wil ende die waerheit stelt Willem: `Der heren wil is zeer tontsien'. Voor de dichter geldt derhalve: `Die dan die waerheit openbaert, Die mach wel billics sijn vervaert; Want sy en nemens niet int goede [...] Soe crighet hi toern ende wederspoet' (vs.8, 11-15). En in106.Van karitas heet het:

Hier om traecht mi den sinne zeer,

Ende oic soe bin ic zeer vervaert,

Want elc moet pensen achterwaert,

Wye dat dichtens wil hantieren,

Om die gheen die argueren (berispen) (106; 12-16)

Een kritische grens bereikte Willem kennelijk ook in 31.Van sterven: hij dreigde zich door het onderwerp naar eigen zeggen brodeloos te maken:

Die waerheit heeft altoes wedervechten

Byder clesi, byden heren;

Sy en can hoer onrecht niet ghekeren. [Sy=waerheit]

Hoe sal ic dan, arme oude,

Die gaerne die waerheit spreken soude,

Der heren gunst off hulde verwerven?

Ic wil nu dichten vanden sterven,

Dat horen die heren node vermanen

[...]

Spraec ic yemants onghevoech,

Soe waer danck ende cost verloren.

Node name ic yemants toern,

Maer elkerlijc versta mi wel,

Waer mijn materi sluten sel,

Eer hi mi straft van mijn beghin:

Groet haest is dicwil onghewin. (31; 6-13, 34-40)

Willem wilde zich koste wat het kost opwerpen als een soort onafhankelijk raadsman, maar hij moest zich bij gevoelige onderwerpen wel in acht nemen. Er waren grenzen aan de tolerantie van het publiek. Hij wendde daarom onder andere de techniek aan van, wat men zou kunnen noemen, de impliciete verontschuldiging. In deze impliciete verontschuldiging bracht hij, zoals hierboven geciteerd, tot uitdrukking dat hij gevaar liep met wat hij zei en dat hij voorzichtig moest zijn, omdat men hem z'n uitspraken kon aanrekenen en hem ervoor straffen. Willem nam op deze wijze een defensieve houding aan. Dergelijke frasen bereidden het publiek er in feite op voor dat de waarheid niet altijd even prettig was om te horen, trachtten eventuele toorn te bezweren en probeerden de toehoorders mild te stemmen. Men mocht het de dichter niet euvel duiden dat hij de waarheid ging zeggen, of reeds gezegd had. Willem bediende zich dus van retoriek, maar het feit alleen al dat hij zich regelmatig van dergelijke retoriek moest bedienen duidt erop dat zijn uitspraken wel degelijk een kern van waarheid bezaten. Het is echter moeilijk in te schatten hoe reëel het gevaar was dat de dichter liep. Het was in geval van belediging voor de maecenas natuurlijk eenvoudig om dit in de beloning te laten merken. Maar liep de dichter letterlijk gevaar of kon hij het risico lopen om terecht te moeten staan? Hildegasberch kan hier gemakkelijk overdrijven uit effectbejag. Anderzijds is het denkbaar dat sommige toehoorders zich snel in hun eer voelden aangetast. Willem laakt regelmatig het 'immorele' gedrag van bepaalde lieden aan het hof en noemt hen schalken. En het woord 'schalk' blijkt in de middeleeuwen regelmatig tot één van die beledigende en lasterlijke kwalificaties gerekend te zijn, waarvoor men voor het gerecht gedaagd en veroordeeld kon worden.*2

Uit de hierboven geciteerde regels uit 118. Opt voersien zou men kunnen opmaken dat Willem voor zijn doen inderdaad z'n woorden temperde. Het is ook ditmaal niet gemakkelijk in te schatten of de dichter zich in dergelijke gedichten werkelijk inhield en zo ja, in welke mate hij dat dan deed. En het is evengoed lastig voor te stellen hoe het gedicht zou hebben geklonken als de spreker zichzelf géén beperkingen zou hebben opgelegd. De algemene indruk is dat de gedichten met dergelijke impliciete verontschuldigingen niet noemenswaard verschillen van de andere sproken, en behoedzamer noch veel kritischer van toon zijn. Waarschijnlijk hebben de onderwerpen alleen wat gevoeliger gelegen of wat meer weerstand kunnen oproepen*3, maar dit lijkt Willem er niet van te hebben weerhouden om op de gebruikelijke wijze z'n stof te behandelen. Er zijn nu twee verklaringen mogelijk: ofwel in bepaalde sproken gebruikte Willem de impliciete verontschuldiging als bliksemafleider voor eventuele boosheid bij het publiek en matigde hij zijn woorden in het vervolg feitelijk helemaal niet, zoals gewoonlijk. Ofwel reserveerde hij de impliciete verontschuldiging voor gevoelige onderwerpen, terwijl een enigszins behoedzame inkleding van zijn kritiek eigenlijk steeds symptomatisch voor zijn hele oeuvre is. De vraag is kortom: matigde Willem zijn kritiek voortdurend, of juist vrijwel nooit? De waarheid ligt waarschijnlijk enigszins in

het midden: natuurlijk legde Willem zichzelf bepaalde beperkingen op, maar anderzijds verzwegen hij niet wat hij op z'n hart had. Zo liet hij zich er in bovengenoemde spreek 118. Opt voersien niet van weerhouden alsnog het memento mori-thema aan te snijden - een bij het publiek kennelijk minder favoriet onderwerp, in die zin dat men er niet graag aan herinnerd werd. Telkens als hij beweert de waarheid niet goed te durven zeggen, volgt deze daarop vrij ondubbelzinnig. Zo volgt in 97. Vander drierehande staet der werlt zijn kritiek op de drie standen, direct nadat hij in vs.247-252 heeft gezegd dat hij er niet goed aan durft beginnen. Precies zo gaat het in 7. Vanden coninc van Poertegael als hij over de 'schalken' spreekt:

Wye sy sijn dat sel ic helen;

Want ic seide in mijn beghin,

Woude ic dichten om ghewin

Soe most ic lyden mitten brode; (de draagkrachtige partij kiezen)

Want die waerheit hoertmen node,

Dair die schuldighen sijn voir oghen,

Die mit ghewelt om tfordeel poghen. (7; 104-110)

Willem noemt geen namen, maar de boosdoeners zitten in de zaal. Hiermee wordt toch de indruk gewekt dat de dichter zich niet zo erg door z'n publiek van de wijs liet brengen, als wel eerder omgekeerd z'n publiek met dergelijke omtrekkende bewegingen poogde welwillend te maken. Op de waarheid werd niet wezenlijk besnoeid.

Het zal inderdaad wel eens gebeurd zijn, dat Willem zich de woede van een heer op de hals heeft gehaald met zijn (relatieve) openhartigheid. Hij beseft terdege dat bepaalde personen zich door sommige van zijn gedichten gekwetst konden voelen. Een reden te meer om zich op zekere momenten extra in te dekken op zijn geraffineerde manier, de kritiek van het publiek te omzeilen en daarmee zijn beloning en beroepsuitoefening veilig te stellen, zonder dat dit echt ten koste van de waarheid hoefde te gaan.

In 7. Vanden coninc van Poertegael lijkt Willem waarlijk een compromis aan te gaan tussen vleierende, prettige verhaaltjes en de waarheid spreken, als we vernemen:

Ic wilt al prisnen datmen doet,

Soe mach ic leven wel ghemoet

Mitten luden hier ende daer.

Dichters conste is al contraer, ('aanvechtbaar')

Willen sy trechte waer ontbinden;

Men mach wel ander vonden vinden,

Die die lude gaerne horen:

Twaer en gaet hem niet in doren,

Men sel die waerheit laten rusten.

Die daer off woude te dichten lusten,
Die mocht sijns arbeids wel verdrieten.
Nu wil ic gaen ende leren schieten
Naden witte ende niet daer in, (roos)
Soe mach ic dichten nuwen sin;
Want ic wil nu smeken leren (vleien)
Ende twaer ontbinden voerden heren.
Machmen dit ghelycke deelen (7; 1-18)

Eerst zegt de dichter dat men maar beter helemaal niet over de waarheid kan dichten. Vervolgens kondigt hij aan de waarheid ten dele aan te roeren, maar ook te zullen vleien. Wie daarop kennis neemt van de inhoud van de sproke, bemerkt dat het van enige pluimstrijkerij niet komt. Willem gaat slechts kort in het defensief. De inleidende woorden blijken alleen bedoeld om het publiek gunstig te stemmen voor de in werkelijkheid vermanende strekking van de sproke: aan Willems waarschuwende bewoordingen ontbreken slechts beschuldigende woorden met het noemen van namen. Willem debiteert enkele algemene waarheden met betrekking tot de heren, zoals: rijkdom en eer horen bij de heren, maar God schenkt hen dat (vs.27-39); men moet de heren dienen en het is goed dat zij macht hebben (vs.44-46); en toen men onzag had voor de heer, was het volk deugdzaam (vs.76-77). Maar dat is nog geen vleierij. Eerder gaat het om een aantal 'algemeen-aanvaarde', neutrale vaststellingen omtrent de status van de adel en het gezag. Verder bestaat de sproke uit kritische kanttekeningen en een waarschuwend exempel. Zo stelt Willem dat een hoogmoedig heer maar beter arm moet zijn, en dat een goede heer het recht dient te handhaven en de schalken in zijn onmiddellijke nabijheid niet de kans mag geven om het volk kaal te plukken. De heer dient er bovendien wel rekening mee te houden, dat het collectieve gebed van zijn volk hem kan verdoemen en bewaren. Hierop volgt het exempel: alle koningen van Portugal stierven jong, reeds voor hun dertigste. De nieuwe, jonge koning van Portugal gaat hierop te rade bij de oude en wijze koning van Spanje. Deze raadt hem aan om het recht voortaan altijd te handhaven, opdat het gebed van de dankbare onderdanen zijn leven zal verlengen. Een vroege dood is immers Gods straf voor een onrechtvaardig bewind. Dit nam de Portugese koning zich ter harte; hij werd erg oud en stierf zalig. Hildegarsberch eindigt met de waarschuwing aan het adres van zijn publiek om hier terdege rekening mee te houden en verzekert de toehoorders dat hij zelf weliswaar geen oordeel wil vellen, maar dat ieder door God naar zijn eigen maat gemeten wordt.

Vleierij is bij Willem steeds ver te zoeken. De voornaamste taak die hij zichzelf stelde was het spreken van de waarheid, en dat deed hij - in het besef dat men hem dit niet altijd in dank afnam en dat zijn broodwinning er gevaar mee kon lopen - toch telkens behoedzaam maar zeer vastbesloten. Daarbij maakte hij, naast de impliciete verontschuldiging, gebruik van diverse andere technieken, die eventuele boosheid konden bezweren. Willem bediende zich namelijk ook van de strategie van het 'indekken' en het maken van 'omtrekkende bewegingen'*4 en hij mat zich de nodige autoriteit aan. Beginnen we bij het indekken en de omtrekkende bewegingen: Willem zorgde er bovenal voor dat hij zijn kritiek altijd algemeen hield. Willems succesformule, waarmee hij zijn publiek tegemoet kwam, luidde: wel kritiek, maar niet te specifiek. Niet alleen bereikte hij met algemene

bewoordingen een zo breed mogelijk publiek, hij trad ook nooit zo ver in details dat individuele aanwezigen zich te kijk gezet en beledigd hoefden te voelen. Willem laakte bijvoorbeeld de corruptie in de rechtspraak steeds in het algemeen en beschreef geen reële gevallen zo duidelijk dat een bepaalde baljuw of schout zich direct aangesproken kon voelen.*5 Augustijnken bediende zich overigens van dezelfde techniek. Na in Van den scepe forse kritiek te hebben geleverd op de deplorabele toestand waarin het graafschap zich bevond (waarschijnlijk t.g.v. de Hoekse en Kabeljauwse twisten) dekt hij zich aan het slot in tegen de eventuele woede van bepaalde individuen uit het publiek, die zich al te zeer aangesproken zouden kunnen voelen: `Augustiinkijn heeft dit om d'best geseyt, Ende den luden voergeleyt, Niement bisonder, maer gemeyn' (vs.586-588).*6 Willem maakte er vervolgens dan ook een gewoonte van om geen namen te noemen.*7 Slechts in 83.Hoemen voer die eere gaet schulen noemt hij beschuldigend de naam van de (waarschijnlijk niet-aanwezige) wanbetaler Dirc die Commelduer. Hoe vaak de spreker de twistende heren of de schalken ook bekritiseert, hij beschuldigt niemand persoonlijk, al zullen vele toehoorders zeker wel een idee hebben gehad op welke lieden Willem meer in het bijzonder doelde. Het is hierboven al geciteerd: `Wye sy sijn dat sel ic helen [...] Dair die schuldighen sijn voir oghen' (7; 104, 109). Kritiek hoeft bovendien niet altijd direct te worden geuit. De dichter kon ook impliciete kritiek leveren, in de vorm van moralisatie, raadgeving en vermaan. Willem heeft van deze mogelijkheden veelvuldig gebruik gemaakt. Zo wordt in de slotconclusie van 95.Vanden avontmael feitelijk geen regelrechte kritiek geuit: Willem raadt

Dat nyemant hier soe langhe en dwael

Vander langher tafel groot,

Hi en come int lest ten avontmale:

Des onne ons God, wy hebbens noot. (95; 325-328)*8

De spreker lijkt niet meer dan goede raad en moralisatie ten beste te geven. Toch blijkt uit zijn woorden en het feit alleen al dat hij de kwestie aanroert, dat het gedrag van zijn gehoor te wensen over liet: achter zijn woorden gaat kritiek schuil en bepaalde toehoorders kunnen het ook als zodanig hebben opgevat.

De dichter dekte zich verder in door op diverse wijzen distantie te scheppen. We zagen hiervóór dat de Willem van Hildegasberch die zich in de slotformules in de derde persoon presenteerde niet per definitie mag worden gelijkgesteld met de `ic' in de rest van het gedicht.*9 De `ic' vormde voor een deel een literaire constructie, was de `vertelinstantie'. Zogenaamde persoonlijke ontboezemingen van de `ic' kunnen veelal als topisch worden afgedaan, al lijkt het dat men hier een uitzondering moet maken voor uitspraken over de dichtpraktijk. Op het niveau van de `mentaliteit' verwoorden de sproken natuurlijk grotendeels wel Willems visie op de wereld en laat Willem de `ic' zeggen wat hij vindt. Desondanks lijkt Willem met zijn signatuur in de derde persoon regelmatig afstand te hebben willen scheppen. Vaak ook vermijdt de spreker de `ic'-vorm en neemt hij zijn toevlucht tot de `wij'-vorm. Het gevolg is dat de spreker in zijn vermaan en kritiek ook zichzelf betreft, om zodoende een saamhorigheidsgevoel te creëren en het publiek mild te stemmen. En ook de neutrale `men'-vorm werd door Willem gehanteerd. Beide vormen vindt men bijvoorbeeld in 113.Vander bedevaert. De dichter maant in het algemeen:

Wy souden haesten tot berouwen

Ende Goede in hopen wel betrouwen,
Ende totter biecht mit conscienci,
Ende int voldoen van penitencie
Daer den wille toe reyden,
Dat mach ons best te weghe leyden. (113; 73-78)
En de dichter besluit zijn sproke op deze wijze:
Dus machmen gaerne maken schoen
Een vuyl consciencie vanden zonden,
Om tgrote loon ten lesten stonden. (113; 106-108)

In de `ghi'-vorm gesteld zouden bovenstaande verzen kritischer, want verwijtender hebben geklonken. Distantie wordt voorts geschapen als Willem z'n kritiek in een fictioneel kader inbedt. De kritiek werd dan geleverd via een vertelling, een fabel, een boerde, een historisch verhaal, een exempel, een allegorie, of een gefingeerde dialoog, en kritische woorden konden in de mond van een fictief personage gelegd worden. Op deze manier maakte Willem een omtrekkende beweging. Van Oostrom heeft op dit aspect veel nadruk gelegd en stelt vast dat in Willems poëtica hetindirecte treffen centraal staat.*10 Men moet daarbij dan veel gewicht hechten aan Willems algemeen verwoorde kritiek, maar minder aan de fictionaliseringstechniek. Fictionalising is in Willems werk niet echt een bijzonder dominant procédé: vele sproken functioneerden als betoog waarin de (algemene) kritiek direct werd uitgesproken. Bovendien voorzag de spreker zijn fictionele passages meermalen van een navolgend commentaar waarin de kritiek dan nog eens `rechtstreeks' werd geuit. Een andere vorm van `indirect treffen' was het bestraffend toespreken van niet-aanwezig publiek, met de kennelijke bedoeling dat de kritische woorden via een omweg ook effect hadden bij het aanwezige publiek. Deze techniek, die bij Willem overigens vrij zeldzaam lijkt, treft men het duidelijkst aan in 43. Vanden rijcken vrecken: Willem oefent felle en directe kritiek uit op de met `di' en `du' aangesproken rijke vrek. Hij eindigt zijn sproke met een wending tot het publiek: `Ic hoop ten sel ons niet gheschien' (vs.79). Nog een ander wapen dat Willem, alhoewel niet vaak, hanteerde was die van de satirische omkering. In 19. Van mer looft hij de vertegenwoordigers der drie standen met de expliciete bedoeling een omgekeerd effect te bereiken: kritiek.*11

Willem kon zich ook aan beschuldigingen vanuit het publiek onttrekken door zich op anderen te beroepen. Zo beweerde Willem wel bepaalde informatie van-horen-zeggen te hebben, en beriep hij zich op - niet nader genoemde - wijze zegslieden of meesters en op (de hulp van) clerken.*12 Op deze manier hoefde de spreker niet voor alles wat hij zei verantwoordelijk te worden gesteld. Bovendien kon van genoemde wijze lieden en clerken de nodige autoriteit uitgaan - en hiermee zijn we op het onderwerp van Willems autoriteit aanbeland. Willem specificeerde zijn bronnen doorgaans niet en dat kan opzet zijn geweest, want het maakte zijn geclaimde wijsheden lastiger controleerbaar. Het is opvallend dat de spreker slechts eenmaal verwijst naar de Lekenspiegel, maar verder zijn ontleningen aan Maerlant, Boendale, Livius etcetera niet expliciet meldt om zijn teksten extra gewicht te verlenen.*13 Extra gewicht trachtte Willem zijn beweringen wel te geven met behulp van spreekwoorden of gezegdes.*14 De sententies brachten, compact geformuleerd, een

gefixeerde en algemeen-erkende (volks)wijsheid of waarheid tot uitdrukking; ze ondersteunden of staafden Willems uitlatingen.

De meeste autoriteit ontleende Willem zelf aan zijn beroep op de eer, de waarheid, de Schrift en de geloofsleer.*15 Met de steun van (één van) deze vier in de rug, kon hij zich de meeste kritiek veroorloven. Willem suggereerde steeds duidelijk het verschil tussen eer en schande te zien. Het wapen tegen het wangedrag der heren was hun eigen eergevoel: uitgaande van het sterk ontwikkelde aristocratische eer- en schandebesef kon de dichter de heren op hun eergevoel aanspreken, daarbij een min of meer persoonlijke invulling gevend aan het begrip eer, in de hoop gedragsverandering bij zijn publiek te kunnen bewerkstelligen. De claim die Willem op de Waarheid legt, is nog evidentier. Steeds weer wierp hij zijn retorische talenten in de strijd om de waarheid voor zich op te eisen. De achterliggende gedachte is dat wie de Waarheid in pacht heeft, ook recht van spreken heeft. De dichter moet gehoord worden, en wie de waarheid in zijn woorden onderkent, dient zijn kritiek ter harte te nemen en zijn raad op te volgen. Belangrijk aspect hierbij is de zelfverzekerde presentatie van de spreker; van twijfel aan het eigen gelijk laat de sprookspreker nagenoeg niets merken. Willems zelfpresentatie is die van de dichter-ziener. Van grote (al dan niet gespeelde) zelfverzekertheid getuigt een slotformule als deze: 'Dit raet u Willem, sonder sparen, Van Hildegasberch, wildijt versinnen, Soe moechdi hemelrijc ghewinnen' (63; 168-170).

Zijn sterkste argumenten ontleende Willem tenslotte aan het bijbelwoord en de kerkleer. Regelmatig keerde hij terug tot de fundamenteën van de religieuze waarheid, die zijn publiek moeilijk in twijfel kon trekken. Het geloof vormde dan de basis vanwaaruit hij zijn kritiek formuleerde, een kritiek die zodoende weinig tegenspraak meer duldde - hoogstens van geestelijken die Willem van ongewenste en ondeskundige inmenging zouden kunnen betichten.

Welke kritiek Willem leverde en op wie is reeds duidelijk geworden in de voorafgaande hoofdstukken. Enkele voorbeelden mogen nog even kort worden gememoreerd. Willem laakt de Hoeken en Kabeljauwen om hun twistzucht, de heren worden in het algemeen om hun hebzucht en hoogmoed bekritiseerd. De edelen laten zich niet meer leiden door de principes van eer en rechtvaardigheid. Het volk zucht onder hoge belastingen en uitbuiting. De corruptie in de rechtspraak gaat alle perken te buiten. De kerk is jammerlijk opgedeeld in twee obediënties. De geestelijkheid heeft zich evenzeer overgegeven aan hoogmoed, losbandigheid en hebzucht, de simonie tiert welig. De clerus treedt niet langer op als zieleherder en laakt het wangedrag van de edelen niet meer. Zelfzuchtige en ambitieuze patriciërs zonder oog voor het recht en het algemeen (lands)belang trachten invloed te krijgen in justitiële en bestuurskringen, en weten zich zelfs in de grafelijke raad in te dringen. Vele mensen zijn hun stervensuur niet indachtig. Willems kritiek betrof alle standen, maar toch de adel in het bijzonder.

De volgende vraag luidt: was z'n kritiek terecht? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Soms schiet specifieke historische informatie te kort en is het bovendien een onmogelijke opgave om Willems kritiek en détail te bespreken. Duidelijk is dat waar de spreker misstanden signaleert als hij het over de Hoekse en Kabeljauwse twisten of het Westers Schisma heeft, hij zonder meer gelijk lijkt te hebben. En ook: de schatkist van de landsheer was in de loop van de 14e eeuw steeds vaker leeg en de behoefte van de vorst aan financiële middelen sluit aan bij Hildegasberchs klacht dat geld(zucht) een steeds prominenter rol ging spelen in de politiek. De bewering dat het volk gezucht zou hebben onder te hoge belastingen en uitbuiting, lijkt niet geheel ongegrond. De krijgstochten

tegen Friesland waren bijvoorbeeld een financieel fiasco, en veel van de lasten zijn op de schouders van de steden en dus de stadsbevolking terecht gekomen. De steden gingen uiteindelijk ook dwarsliggen.*16 Toch kan men zich in dit geval afvragen of Willem de situatie niet wat te zwart afschildert. Willems kritiek op de geestelijkheid vindt daarentegen serieuze steun bij de kritische stem van de moderne devoten. Zijn klachten over de corruptie in de rechtspraak kunnen niet als overdreven worden afgedaan als we de situatie in het Holland van de tweede helft der 14e eeuw bezien. Willems kritiek op de derde of vierde stand lijkt de reële ambities tot sociale mobiliteit en standsoverschrijding van het patriciaat te weerspiegelen. Zeer globaal genomen, en met de nodige reserve, kan men concluderen dat Willems kritiek goeddeels terecht was, al heeft hij soms beslist ook overdreven.

De spreker preekte met zijn vermaan en kritiek - zoals gezegd - geen revolutie, doch veeleer restauratie. Het was geenszins zijn bedoeling orde en gezag te ondermijnen, maar juist deze te herstellen. Te dien einde leverde Willem niet alleen kritiek op de heren, hij steunde hen ook. Het wereldse gezag kwam de adel rechtens toe. Men kan zich vervolgens afvragen of de veronderstelling gerechtvaardigd is dat Willem - de heren bekritiserend en steunend - vooral zijn directe aristocratische begunstigers in de kaart speelde. Deze veronderstelling blijkt slechts in een beperkt aantal gevallen geldig. De tweede, titelloze sproke behartigt, ondanks Willems pleidooi voor stedelijke welvaart en algemeen belang, beslist de belangen van de landsheer. De voordracht van zo'n gedicht aan het Haagse hof, ten overstaan van de verzamelde stadsbestuurderen, zal Willem zeker door Albrecht of Willem VI in dank zijn afgenomen. De spreker raadt in het gedicht immers alle stadsbestuurderen aan eendrachtig te zijn, want alleen daarmee verleent men zijn landsheer een goede dienst:

Willen si horen heer ontsien,

Ende binnen dragen over een,

Ende daer in bliven voert gestade,

Soe eest een stat van wisen rade. (2; 103-106)

De stadsbestuurders moeten er voorts voor zorgen dat nering en handel bloeien, want dat komt de economie van de steden ten goede. De dichter zwijgt hier weliswaar over het belang dat ook de landsheer had bij een gezonde stedelijke economie, maar de gevolgtrekking ligt voor de hand. Wel zegt hij dat 'scoutheit, scepen ende raet' de welvaart niet teniet mogen doen door hun eigen hebzucht te bevredigen. Op de eerste plaats noemt Willem echter de trouw aan de landsheer als van cruciaal belang:

Int ierst: mit horen rechten heer

Soe sullen si vriendschap maken vast

Ende ummer daertoe sijn gepast

Daer in te bliven na vermogen.

Waen heeft menigen bedrogen, (schijn)

Die tegen sinen heer began te stuynen; (zich verzetten)

[...]

Mer hoers heren wedermoet (ontevredenheid)

Die sullen si wachten ende myden

Waer si mogen tallen tiden.

Al boede die heer al ombesceit (gebood iets onredelijks)

Bi logentael, die wort gespreit, (t.g.v.)

Dat salmen wiselijc vervolgen (werk van maken)

Mit sueten woerden onverbolgen,

Ende ummer smeken ende nygen,

Om hoers heren hulde te crigen. (2; 46-52 en 58-66)

De valse raadgever zal ten langen leste gestraft worden, voegt Willem hier nog aan toe. Ook het economische motief ontbreekt nu niet: 'Een heer en mach daer niet af riken, Die mit sinen luden wort contraer' (vs.78-79).

De sproke 76.Vander rekeninghe speelde ook evident in de kaart van de Hollandse graaf: de verzamelde rekenplichtige ambtenaren aan het hof wordt in het gedicht voorgehouden om niet te knoeien met de rekeningen. En in 56.Van feeste van hylic wordt onder meer het gezag van de landsheer gerechtvaardigd. Welbeschouwd is er geen enkel gedicht waarin Willem de suprematie van adel of vorst principieel in twijfel trekt. In bepaalde gevallen, zo kan men concluderen, wordt het publiek - geheel conform Willems standenideologie - het gezag van de vorst voorgehouden en kunnen bepaalde sproken van Willem duidelijk ten gunste van de maecenas gefunctioneerd hebben.

Maar de landsheer, zelfs al was hij maecenas, was niet boven alle kritiek verheven. Steun, kritiek en vermaan vallen de heren en de vorst ten deel, zoals in 120.Dat elc sinen meerren ontsiet:

Wyen wy prisen, dien of desen,

Wil een man ghetrouwe wesen,

Soe sel hi sijn gherechten heer

Minnen ende bewisen eer

In woirden, in wercken, waer hi can. (120; 1-5)

Deze opmerking steunt het vorstelijk gezag, maar even verder heet het over de vorst:

Een heer sel staen in ghelijcker waerde (met gelijke maat meten)

Over sijn volc recht als een haerde,

Die sijn scaepkijs wel behoet,

Dat hem die wolf gheen schade en doet.

Wye den wolf sijn schapen bevelt,

Die en is ter wijsheit niet ghestelt. (120; 11-16)

Weer verder zegt hij over de vorst en de raadsheren:

Wil een heer by rade leven,
Ende raet hem yemant el dan goet,
Die waen ic wel dat zeer misdoet.
Een heer die moet sijn rade ghetruwen,
Mar den rade mach wel gruwen
Te raden, waren sijs wel voersint,
Daer een oerloghe of beghint. (120; 30-36)

Willem waarschuwt veelvuldig voor de schalken*17, zowel de corrupte rechters in dienst van de landsheer, als de valse raadgevers aan het hof die uit eigenbelang de vorst vaak tot verkeerde beslissingen trachtten te verleiden. Het gedrag van de schalken was hoogst laakbaar en daarom vormden zij een smet op het blazoen van de vorst. Want het was vooral een schande dat de schalken in den lande en aan het hof van de heren en de vorst nota bene de gelegenheid kregen om hun praktijken ten uitvoer te brengen. Dit 'gelegenheid geven' verwijt Willem de edele machthebbers, onder wie zich toch ook z'n broodheren bevonden. Men zie de volgende strofe uit 73. Dit is vander ghiericheit:

Waer die scalken boven rysen,
Daer mach die goede wel off grisen,
Want sy sijn ghierich ende wreet;
Wye wel doet, den hebben sy leit,
Dat doet, hoer wesen is contraer.
Mochtmen tsien int openbaer
Off bekennen wye sy waren,
Die den heren dus beswaren,
Dat sy der eren naem verliesen,
Men soudse nyet te rade kyesen,
Die nu den goeden sijn dus wreet. (73; 25-35)

De 'dienres' die Willem in 7. Vanden coninc van Poertegael laakt omdat zij 'mit ghewelt om tfordeel poghen' (vs. 110), vormen eveneens een smet op het blazoen van de heer. Immers: 'Dat mindert zere der heren naem, Dat sy den schalken trecht bevelen' (vs. 102-103). De vorst zou erop moeten toezien dat in zijn land geen onrecht door hen gedaan wordt, stelt de dichter in deze sproke. Een dergelijke raadgeving - een impliciet verwijt - mocht natuurlijk ook bijvoorbeeld de Hollandse graaf ter harte nemen. En men kan tevens vermoeden dat een vorstelijke maecenas zich mocht aantrekken wat zijn heren en ridders aan wandaden verrichtten. Dit wordt door Willem belicht in 11. Dit is van beschermen. In 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven houdt de spreker zijn gehoor van heren en

vrouwen voor dat zij door God naar hun eigen maatstaven geoordeeld zullen worden. Hij voegt eraan toe:

Hebdi enen schalken knecht,

Diet volc mit onrecht zeer bescheert,

Ende ghi dan mede der baten gheert,

Ende laet hem daer om dienre bliven,

Tonrecht sal an u becliven (21; 138-142)

Met deze kritische uitspraak zal Willem zeker geen uitzondering hebben gemaakt voor z'n broodheren: al wie de schoen past, trekke hem aan. Voorts kon iedere adellijke broodheer de moralisatie uit 33. Van dominus ter harte nemen. Willem maant onder andere aan tot gehoorzaamheid aan God en de clerus, tot rechtvaardigheid en 'Ontfarmicheit' over het 'arme diet' (vs.119-120). En hij meent:

Een heer sel kennen onderscheit

Wye tot sinen rade coomt:

Het raedt die menighe om dat hem vroemt.

Waende hire by comen in schade,

Hi en quame niet tot sinen rade. (33; 52-56)

Moralisatie en vermaan hebben hier weer een kritische ondertoon: met de deugdzaamheid der heren was het nog lang niet ideaal gesteld. De nodige kritiek oefent Willem ook uit in 36. Van Affricanus, waarin hij onder meer verzucht:

Ic wilde elck heer hem wel bedochte

Off sine raden, ende deded vraghen

Wye den oirbair gheerne saghen,

Ende setten die in horen dienst (36; 126-129)

De heren moeten ook rechtvaardige rechters aanstellen en hen controleren: 'Die verre sitten vanden heer, Daer soudmen somwijls trecken by Ende oversien hoet mit hem si' (vs.190-192). Zoals hiervóór reeds is opgemerkt, zou dit als kritiek aan het adres van Albrecht van Beieren kunnen worden aangemerkt: de graaf verkoos meer en meer zijn vaste residentie in Den Haag boven het rondreizen in zijn graafschappen. In 39. Vanden meerblade levert Willem niet alleen kritiek op de vleier die zich aan het hof een plaats heeft verworven, hij verwijt de heren ook dat zij de vleier toelaten. Bovendien stoort het Willem dat niemand de heren meer op zoiets durft aan te spreken: 'Nu en isser nyemant alsoe coen Die den heren dar castien' (vs.44-45). Men zou eraan toe kunnen voegen: behalve Willem. Indien we voor dit gedicht een vorstelijke maecenas mogen veronderstellen, dan lijkt hem het nodige te verwijten in deze sproke. In 96. Vanden droem wordt middels een (distantie scheppend) droomvisioen met Natureingang en allegorische figuren waarschijnlijk kritiek uitgeoefend op de toestand in het land (Holland?). Volgens het gedicht is de

schalk aan de macht gekomen, vieren afgunst en hebzucht hoogtij, en zijn eer, trouw en gerechtigheid verdwenen. Heren en vorst zijn ooit aangesteld om het recht te handhaven, zo stelt Willem in 101.Hoe die heren eerst quamen. De dichter houdt de vorst echter dreigend het verleden voor ogen:

Ende waer dat hi gheen recht en dede,

Soe en soude hem myede noch bede

Helpen, hi en soude tlijf verliesen

Ende sonder beyden een ander kiezen:

Aldus most emmer recht gheschien. (101; 105-109)

Met deze woorden betoont Willem zich eerder kritisch ten opzichte van het landsheerlijke gezag dan onvoorwaardelijk solidair. De boodschap in Willems sproken was veelvuldig dat het niet goed ging met de maatschappij, en zoiets mocht de vorst als hoogste gezagsdrager en eerstverantwoordelijke toch ook aangerekend worden - alhoewel Willem dat voorzichtigheidshalve nooit met zoveel woorden heeft gezegd. Niets wijst erop dat Willem met zijn kritiek op de heren in het algemeen een uitzondering maakte voor vorst of broodheer. Ook de landsheer mocht zich aangesproken voelen wanneer de sprookspreker de hebzuchtige heren vermaande, de corruptie in de rechtspraak bekritiseerde, de heren bestraffend toesprak over het kaalplukken van de bevolking, over te hoge belastingen en twist, of eenieder waarschuwde voor het plegen van overspel. Willems religieuze vermaan zal eveneens óók aan het adres van de maecenas zijn gericht.

De conclusie moet derhalve luiden: de sproken van Willem van Hildegasberch haddengrosso modo een (sterk) moraliserende, vermanende en bekritiserende functie voor alle leden van zijn publiek. En alhoewel zijn vermaan en kritiek verschillende malen functioneerden ten gunste van vorst en maecenas, was de gezagsdrager veelal niet boven alle kritiek verheven. Natuurlijk waren graven als Albrecht en Willem VI niet de enige broodheren van de spreker. Zoals we reeds zagen moeten we Willems begunstigers niet alleen aan het hof zoeken, maar ook in stad en klooster. Zoals hiervóór is geconstateerd, is een aantal sproken dat in een stedelijk-burgerlijk milieu zal hebben gefunctioneerd minder kritisch en veeleer instructief of 'zelfbevestigend' van karakter. In deze gevallen lijkt Willem publiek en begunstigers wat meer in moraal tegemoet te komen - men denke aan motieven als solidariteit, rechtvaardigheid en arbeidsmoraal. Anderzijds mag men vermoeden dat waar de landsheer zich al bepaalde kritiek mocht aantrekken, de andere broodheren daar zeker niet van verschoond bleven, of het nu om een patriciër of een abt ging. Dememento mori-thematiek ging bijvoorbeeld eenieder aan. De koopman-bankier kon zich wellicht de kritiek op de woekeraar aantrekken*18, terwijl Willem de geestelijke bijvoorbeeld kon confronteren met de misstanden binnen de kerk*19 en het dubbele pausschap als teken aan de wand.*20 Het is derhalve volkomen onverdiend dat Knuvelde onze sprookspreker degradeert tot ogendienaar.*21 Ondanks financiële afhankelijkheid en zijn geringe sociale positie, voelde Willem zich allerm minst geroepen tot het vervaardigen van vleierende lofdichten en liet hij zich niet weerhouden van het uitoefenen van wezenlijke kritiek.

Een andere intrigerende vraag is wiens belangen Willem van Hildegasberch met zijn werk en kritiek nu eigenlijk behartigde. Het meest voor de hand liggende en niet onware antwoord luidt: de

belangen van hemzelf en zijn beurs. Spreken was zijn broodwinning en voor (correct ingeklede) kritiek bleek wel zeker een 'markt' te zijn. Dit is echter maar een deel van het antwoord. Willem behartigde tevens de belangen van adel en maecenas. Hij rechtvaardigde enerzijds hun suprematie, maar vervulde ook als criticus een gewaardeerde functie. Kennelijk voorzag zijn kritiek in een behoefte en was men bereid Hildegarsberch de gelegenheid te geven om te spreken en hem voor zijn rol van collectief geweten te belonen. Blijkbaar beschikte het publiek over het nodige relativiserings- en incasseringsvermogen.*22 Verder behartigde hij de belangen van het volk, in die zin dat hij regelmatig de bevolking tegen de heren in bescherming nam. Hier onderkennen we meer stedelijk-burgerlijke belangen. Hij pleitte voor rust en vrede, voor gerechtigheid en redelijke belastingen, voor maatschappelijke en economische stabiliteit die de nering en handel van de bevolking slechts ten goede konden komen - en dit was vervolgens ook in het belang van (de schatkist van) de adel, zo legt Willem uit. Maar de sprookspreker heeft zich ook opgeworpen als verdediger van kerk en geloof. In het bijzonder de geloofswaarheden waren boven alle kritiek verheven: zij vormden steeds weer de rode draad door zijn moralisatie, vermaan en kritiek. Op het meest abstracte niveau, zo moet men concluderen, behartigde Willem in zijn gedichten de belangen van de wereld, de mens en God. Dat klinkt pretentius, maar Willems werk was bepaald niet van (grote) pretenties vrij. De wereld moest beter worden, de wereldorde hersteld. Met het lot van de mens was hij evenzeer begaan. De mens moest respect en liefde voor zijn medemens worden bijgebracht, en hij diende tevens te worden doordrongen van de heilsleer. De mens had vaak te weinig oog voor het feit dat hij zich binnen afzienbare tijd tegenover God moest verantwoorden. Slechts de smetteloze ziel die zich kon beroepen op goede werken kon de hemel en het eeuwige leven beërven. Willem zet uiteindelijk Gods (heils)plan met de wereld en de mens uiteen: de drie standen waren van God gegeven en ieder mens kreeg zijn specifieke taak toegemeten. Wie naar behoren zijn opdracht op aarde vervulde en leefde naar Gods geboden, keerde conform de Goddelijke wil terug tot zijn Schepper. Willems werk diende derhalve diverse belangen, niet om evenzovele broodheren naar de mond te praten, maar omdat hij persoonlijk in alle oprechtheid gemeend heeft dat deze belangen gediend moesten worden.

Keren we nogmaals terug tot Willems kritiek met de vraag of zijn kritiek enig effect heeft gehad. Aan de ene kant blijkt dat de spreker om zijn gedichten werd gewaardeerd*23, óók om zijn oppositie. Willem fungeerde als collectief geweten, vervulde een gewaardeerde horzelfunctie*24, en werd hiervoor beloond. Waardering betekent evenwel nog niet dat Willems vermaan en kritiek ook echt effect hadden. Als men de spreker in zijn gedichten mag geloven dan was het effect niet al te groot, immers, uit verschillende sproken klinkt de klacht over het soms geringe effect dat zijn 'lering' had. De verzuchting over de 'selectieve, chronische hardhorendheid' van z'n publiek getuigt van een zekere (oprechte) frustratie. Maar met een dergelijke klacht lijkt de dichter tevens de aandacht van het publiek te willen trekken om het belang van zijn boodschap te benadrukken. Bedoelde klachten waren kortom deels retoriek. Het was Willems opzet dat z'n publiek niet louter vrijblijvend kennis nam van de moraal van z'n sproken, maar dat de toehoorders ook wezenlijk doordrongen raakten van het gewicht van zijn moraliserende en vermanende woorden, en zich richtten naar zijn uitgedragen leer. Mistroostig doch niet verslagen klinkt het, breed geformuleerd, in 109. Vanden vier cussen:

Wat ic dichte of beghin,

Tfolc is so hart van syn,

Datter luttel na gheschiet;

Doch ist beter wat dan niet. (109; 1-4)

Ook in 111. Ic bin al moede, ic wil gaen rusten beklagt Willem zich, omdat zijn gedichten in de loop der jaren niet het gewenste effect hebben gesorteerd. Het publiek heeft zich van zijn vermanende woorden weinig aangetrokken, getuige de persoonlijk-gekleurde, bespiegelende openingsverzen:

Ic bin al moede, ic wil gaen rusten,

Van des mi wilen plach te lusten

Des wordic sat, en weet niet hoe.

Oft al om niet is dat ic doe,

Wat sel dan arbeit onderstaen?

Veel te yaghen sonder vaen

Dat maect int leste ongheneucht. (onvoldaan)

Werck ic salicheit nochte duecht, (bewerk)

Soe ist al arbeit teghen spoet.

Schone exempelen ende goet

Heb ic ghesproken voerden heren:

Al mijn dichten ende leren

Is gherechticheit ende eer, (behelst)

Die betaemt wel elken heer,

Hadsi mijn leer te recht onthouden,

Als si alle billics souden. (111; 1-16)

Indien de schijn niet bedriegt en achter deze woorden niet louter topiek en effectbejag schuilgaan, dan klinkt hier toch ook de teleurgestelde stem van de gedreven wereldverbeteraar, die goeddeels tevergeefs zijn ziel en zaligheid gaf om zijn onwillige publiek op het rechte pad te krijgen. In hetzelfde gedicht verzucht hij dan ook: 'Dus clop ic veel an doofmans doer, Al roep ic lude, en mach niet in' (vs.72-73). In 73. Dit is vander ghiericheit is het: 'Want ic strijc op dove snaren' (vs.241), in 7. Vanden coninc van Poertegael zegt hij: 'Twaer en gaet hem niet in doren, Men sel die waerheit laten rusten' (vs.8-9) en in 119. Vanden hofman provoceert Willem zijn publiek met de ontgoochelde uitspraak 'Ic bin vergheten tmeeste deel' (vs.51). Hij klaagt in 31. Van sterven 'Al sla ic zeer, en rake nyeman' (vs.118) en hoopt met zo'n uitspraak mogelijk het omgekeerde effect af te dwingen. Hij buit het motief kortom wel ten eigen bate uit. Immers, met de klacht over het geringe effect van zijn leer benadrukt de dichter impliciet zijn wens dat het omgekeerde het geval zou zijn: men zou zijn behartigenswaardige woorden niet in de wind moeten slaan. Dit impliceert dat hij zich

reken tot de ware dichters met een boodschap, die met hun teksten iets essentieels te zeggen hebben.

Willem beseft dat zijn publiek niet altijd een open oor had voor zijn waarheid; hij beseft soms ook zelfs tegen de haren van het publiek in te strijken, zodat de 'waarheid' niet beklijft. Naar zijn zeggen lag de voorkeur van het publiek meermalen bij andere zaken dan zijn leer.*25 In82. Van ruste getuigt hij:

Die dichters heten nu ten tyden,

Hoe moghen si in dichten hem verbliden!

Men doet der consten luttic eer:

Onnutte dinghen prijstmen zeer,

Die dichters schuldich sijn te laken. (82; 1-5)

Men mag dit niet afdoen als louter stemmingmakerij, noch menen dat Willem alleen ernstige concurrentie ondervond vanuit de hoek van de amusementskunsten: er dient ook nog met iets anders rekening te worden houden, waarop Green gewezen heeft.*26 De voorkeur van de hofadel ging eerder uit naar andere vormen van vermaak dan naar de dichtkunst. De jacht en het toernooi overtroffen de poëzie verre in populariteit. Verder waren er allerlei spelletjes - men denke aan schaak, dobbelspel, kaartspel, gokken, kegelen - die de tijd op aangename wijze kortten. Ook dansen en musiceren waren geliefde bezigheden. En het is een misvatting dat aan het hof voortdurend de hoofse voornaamheid en de goede smaak de boventoon voerden. Men schiep evenveel behagen in allerlei triviaal vermaak. Een aardig voorbeeld hiervan treffen we aan in de Hollandse rekeningen: in 1345 staat een betaling geadministreerd voor 'I knecht, hiet Brabander, om dat hi hem up sijn hoeft liet slaen hoe seere men woude, I scilt'.*27 Het aandeel van (en het belang van) literatuur, aldus Green, mag in het gewone hofleven niet overschat worden. Buiten de hofkringen zal dat naar alle waarschijnlijkheid niet anders zijn geweest. Als Willem klaagt over gebrek aan interesse in en effect van zijn teksten zal dat zeker niet alleen op inbeelding zijnerzijds berust hebben.

Ondanks dit alles heeft Hildegasberch zich niet uit het veld laten slaan en geen noemenswaardige concessies aan de (triviale) smaak van zijn publiek gedaan. Hij heeft zijn werk niet louter afgestemd op de wensen van zijn gehoor*28:

Die die quaetheit willen laken

Entie waerheit openbaren,

Die striken wel op dove snaren.

Doch men sel den dommen leren

Waer te spreken voerden heren.

[...]

Hierop willic wesen coen

Ende spreken twair na mijn vermogen. (24; 18-27)

Willem gaf het niet op, ook al botsten de wensen van het publiek en de waarheid, zo blijkt ook uit¹¹². Twisschen wil ende die waerheit: 'En weet wat seggen, noed swijch ic stil' (vs.1).

Hoe scherp Willems kritiek soms ook was, het publiek had altijd een aantal ontsnappingsmogelijkheden. Men kon zich er altijd van af maken met de gedachte dat het maar om dichtkunst ging. Bovendien kon een sprookspreker geen reële bedreiging vormen. Maar ook gold voor Willems algemeen gestelde kritiek: wie de schoen past, trekke hem aan. Het stond iedere toehoorder vrij te menen dat de schoen hem niet paste, en dat Willems kritiek niet hemzelf, maar zijn 'buurman' betrof.

Over het werkelijke effect van Willems kritiek valt uiteindelijk ook weinig te zeggen. Trachtte Albrecht van Beieren zich boven de Hoekse en Kabeljauwse partijen te plaatsen (mede) omdat Willem daar op aandrong? Stelde Albrecht zich neutraal op in het Schisma dankzij de spreker? Ging de graaf de corruptie in de rechtspraak te lijf op aanraden van Willem? We weten het niet. Kon een spreker zoveel invloed uitoefenen? Wat dit aangaat moet hier tot slot nog aandacht worden gevraagd voor 81. Vanden sloetel, ook al omdat Willems behandeling van de stof exemplarisch is voor wat in deze paragraaf is besproken.

De sproke 81. Vanden sloetel zal bedoeld zijn geweest om Albrecht van Beieren, zijn vrouw Margaretha en de grafelijke raad gunstig te stemmen ten aanzien van Leiden en zijn poorters, en te overtuigen van de loyaliteit van de stad. Het gedicht moet namelijk begrepen worden in de context van het Pinksteroproer van Leidse textielarbeiders in 1393 ten behoeve van vrije gildes. Het was in de 14e eeuw in Holland verboden om vrije gildes te vormen. De gildes die in Leiden waren toegestaan, stonden onder volledige controle van het stadsbestuur en hadden geen enkele macht. In 1393 zetten de textielarbeiders het stadsbestuur zodanig onder druk, dat de geïntimideerde regenten een keur uitvaardigden vóór vrije vorming van ambachtsgildes en vrije keuze van hoofdmannen. Albrecht van Beieren, hierdoor gealarmeerd, stuurde met Pinksteren zijn grafelijke raad naar Leiden voor een vergadering met het stadsbestuur. Het kwam niet tot een nietigverklaring van de ordonnantie omdat de Leidse bevolking zich onder leiding van opstandige vollers op de bewuste 25e mei 1393 bij de komst van de raad gewapenderhand verzette. Tussen 26 en 29 mei maakte Albrecht zich in ijltempo op voor een belegering van Leiden, maar de graaf bleek bij machte de stad zonder strijd tot overgave te dwingen. De harde kern van de opstandelingen, een twaalfstal Leidenaars, werd levenslang verbannen en kreeg een bedevaart naar de St. Pieter in Rome opgelegd. Nog eens vele tientallen oproerige Leidenaars werden tot nader order verbannen. En de stad moest een boete opbrengen van vijfduizend Hollandse schilden. Op 16 juni 1401 verklaarde Albrecht van Beieren in een brief zich te hebben verzoend met de meeste ballingen 'dair wy van onsen vrienden wail of onderwyst syn, ende verstaen hebben, dat sy dier brueken [...] onsculdich syn, ende waren, ende dat sy jegens ons niet anders toe ten tiden en deden, noch sint gedaen en hebben, dan goide luden horen rechten Lantsheere sculdich waren ende syn te doen' en dat bedoelde ballingen zich 'mit ons weder gezoent hebben'.*²⁹ Genoemde personen behoorden niet tot de harde kern der oproerigen, maar werden in 1393 al tot de 'meelopers' gerekend.*³⁰

Dat de hele Leidse kwestie tussen 1393 en 1401 gevoelig zal hebben gelegen in Haagse hofkringen, moge duidelijk zijn. Het behoeft derhalve niet te bevreemden dat Willem in⁸¹. Vanden sloetel de nodige omzichtigheid moest betrachten. De sproke opent met een Natureingang, meteen al een

indicatie dat er iets literairs, iets fictiefs gaat volgen. De dichter geeft openlijk aan dat hij moet oppassen, en hanteert de impliciete verontschuldiging:

Want een dichter moet hem hoeden

Voerden ghenen diet sullen horen,

Dat sijs in nide noch in toorn

Niet en nemen dat hi maect;

Doch wert menich man ghelaect

Onverdient ende buten schouden. (81; 26-31)

Er volgt een uitgebreide insinuatio, een in de retorica toegepaste indirecte openening, waarbij het gevoelige onderwerp niet genoemd wordt. Willem varieert op het thema 'sleutel en slot'. Zo zet hij uiteen dat de hemel gesloten werd na Lucifers val en de zondeval. God is slot en sleutel. Met Christus kwam de Verlossing en werd de hemel weer ontsloten. Jezus verleende St.Petrus de sleutelmacht (zie Matth.16:18-19). Dankzij Jezus bleef Petrus ook standvastig toen hij uit gevangenschap ontsnapte en uit Rome wilde vluchten. Jezus deed Petrus namelijk op z'n schreden terugkeren, toen deze Hem met het kruis op Zijn rug zag lopen om Zich in Rome opnieuw te laten kruisigen. Hierop zag Petrus zijn misstap in en keerde terug naar Rome, waar hij stierf (St.Petruslegende*31). Willem gaat dan over tot meer wereldse lering: het is lang voorspeld dat er tijden aanbreken waarin niets meer veilig is, zegt hij. Nu is het zover en alles moet achter slot en grendel. Niet alleen moet men z'n goederen veilig stellen, men moet er ook voor zorgen dat het leven van de landsheer in veiligheid is.

De insinuatio eindigt met vs.269 en heeft vooral het religieuze en thematische fundament gelegd voor de rest van de sproke. Willem schept een religieus kader, waardoor de Leidse kwestie even later zijn plaats in de hele heilsgeschiedenis zal blijken te hebben: door de hoogmoed der Leidenaars kwam het immers ook voor hen tot een 'zondeval' en heeft de landsheer hen zijn genade onthouden. Toch heeft Leiden altijd een sleutelrol gespeeld in het beveiligen en beschermen tegen het kwaad. En zoals Jezus Petrus tot sleuteldrager maakte, zo maakte de vorst Leiden ooit tot betrouwbaar sleuteldrager. Beiden begingen ooit een misstap, doch maakten dit ook weer goed. De parallel die Willem trekt tussen Petrus en Leiden is niet willekeurig. Petrus was de belangrijkste patroonheilige van de oudste kerk te Leiden en de beschermheilige van de stad. De officiële zegels van de stad Leiden uit de 13e en 14e eeuw beelden veelvuldig St.Petrus af met een sleutel in de hand. En het 14e eeuwse wapenschild van de stad, de twee gekruiste sleutels, is een opvolger van de afbeelding met een enkele sleutel en het embleem van St.Petrus.*32 Men zij er verder aan herinnerd dat de grootste raddraaiers in het Leidse oproer een bedevaart naar de St.Pieter in Rome moesten maken.

De sproke vervolgt met een literair droomvisioen, wederom een indicatie voor fictie. In een kamp van legertenten komt de ik-figuur te spreken met een knaap. Dat Willem hiermee een fictief personage sprekend opvoert, is weer een retorische kunstgreep (fictio persona). De knaap legt uit dat het de Leidenaars zijn die 's nachts de tent van de landsheer bewaken (een gebruik dat inderdaad door Floris V werd ingesteld*33). De Leidenaars hebben dit voorrecht verdiend, zo zegt de knaap, omdat zij in het verleden de grens zo trouw hebben bewaakt op de legendarische Brittenburg (bij

Katwijk).^{*34} Voor hun verdiensten aldaar hebben zij de sleutel ontvangen, waarvan Leiden er twee voert in het wapenschild. De Leidenaars, voegt de knaap toe, hebben hun heer altijd dapper, trouw en eervol bijgestaan in de strijd. De goede verstandhouding is nu weliswaar verstoord, maar: 'Si sijn soe vroet, Mijn heer [=Albrecht], mijn vrou [=Margaretha van Kleef]' en de grafelijke raad, dat ze de sleutelstad niet zullen vergeten. (vs.392-393). 'God bewaer die stede van Leyden' (vs.404), roept de knaap en maakt vervolgens toespelingen op het Pinksteroproer. Hij distantieert zich van de opstand tegen het gezag en memoreert de maatregelen die de vorst nam. Ook benadrukt de knaap dat de Leidse elite, het stadsbestuur, nooit het vertrouwen van de vorst heeft willen beschamen. De vorst zou op zijn beurt alle trouwe daden van Leiden in het verleden moeten gedenken en zich niet langer beklagen over de stad en z'n poorters. Hiermee einigt het droomvisioen. Met geen woord wordt gerept van het ware motief voor het oproer, het vormen van vrije gildes. Er wordt slechts gezinspeeld op een kortstondig moment van 'feodale' ontrouw van een klein groepje opstandigen, en verder wordt vooral de feitelijke loyaliteit van Leiden in verleden en heden onderstreept.

Willem sluit af met een aantal bescheidenheidsformules. En hij concludeert: 'Lozen waen heeft zere bedroghen Den ghenen, die selve gheen archeit en mynenen' (vs.494-495); de bedrieglijke schijn heeft sommige Leidenaars een rad voor ogen gedraaid, terwijl ze niets kwaads in de zin hadden. Dit lijkt betrekking te hebben op de veroordeelde 'meelopers' die verbannen waren, en die zich door de harde kern der opstandigen hadden laten verleiden. In het slotwoord wordt onderscheid gemaakt tussen dichter Willem en de 'ic'-voordrager. Aangezien de sproke Leidse belangen behartigt, lijkt het niet onaannemelijk dat Willem deze (versie van de) tekst heeft gemaakt in opdracht van het Leidse stadsbestuur (of andere belanghebbenden in de Leidse kwestie). Het is voorstelbaar, dat Willem met een Leidse delegatie van bijvoorbeeld stadsbestuurders is meegereisd naar de graaf toe, alwaar een lid van die afvaardiging als (mede)voordrager van de sproke is opgetreden. De sproke kan dan gefunctioneerd hebben binnen een algemeen verzoek om clementie of herziening van het vonnis, of ten behoeve van een afvaardiging met de bedoeling de loyaliteit van Leiden te benadrukken.

Het moge duidelijk zijn geworden hoe omzichtig Willem hier te werk is gegaan en hoe hij zichzelf telkens indekt (de Natureingang, de insinuatio als omtrekkende beweging, een bijbelse basis, het droomvisioen, de fictio persona, het vermijden van iedere toespeling op gildevorming, het scheppen van distantie en de bescheidenheidsformules). Dat de sproke als pleitdicht voor Leiden tussen 1393 en 1401 heeft gefunctioneerd, lijkt evident.^{*35} Uit de sproke blijkt nogmaals dat de vorst niet onfeilbaar was (zie wat hiervóór besproken is). Ook al blijft het impliciet en wordt de graaf zelfs 'vroet' genoemd, toch worden in het gedicht vraagtekens geplaatst bij Albrechts verbolgenheid en zijn volharding in de beslissing tot verbanning van opstandige Leidse ambachtslieden. Willem betoont zich weliswaar allerwegen gezagsgetrouw, hij schaaft zich niet aan de zijde van zijn grafelijke begunstiger maar aan de zijde van het Leidse stadsbestuur (zijn opdrachtgevers?). Daarmee keren we terug tot de vraag of Willems gedicht enige invloed kan hebben uitgeoefend op de besluitvorming van Albrecht van Beieren. Blok meent dat het gedicht 'dienen moest om hertog Albrecht in 1393 gunstig te stemmen voor de onrustige stad'.^{*36} Men zou kunnen denken aan het optreden op 24-6-1393 te Haarlem, nog geen drie weken nadat Albrecht zijn strafmaatregelen had bekend gemaakt.^{*37} Met zo'n vroege datering zal het gedicht geen invloed hebben gehad op de gratieverlening in 1401. Indien in de 'oorspronkelijke' versie van het gedicht gesproken wordt over 'mijn vrou' (vs.393) en hiermee Margaretha van Kleef bedoeld wordt, dan kan de tekst echter niet

vóór april 1394 zijn uitgesproken. De Hollandse rekeningen maken ook melding van een optreden van Willem voor de graaf en zijn voltallige raad op 4-4-1401, ruim twee maanden voordat Albrecht zijn vonnis herzag. Jonckbloet voelde, zonder de rekeningpost te kennen, veel voor het jaar 1401, onder andere vanwege de formulering in Albrechts brief: 'dair wy van onsen vrienden wail of onderwijst sijn, ende verstaen hebben dat sy dier brueken [...] onsculdich sijn ende waren'. Jonckbloet vermoedde dat Willem één van die vrienden was en 'groot aandeel' had gehad in die verzoening, sterker nog, hij geloofde niet 'dat er getwijfeld zal worden aan den samenhang van het gedicht en het feit der amnestie van 1401'.*38 Maar Te Winkel toont zich wellicht terecht gereserveerd over deze veronderstelling.*39 Als de sproke al enige invloed heeft gehad op Albrechts beslissing, zo mag men vermoeden, dan zal dat niet louter en alleen Willems verdienste zijn geweest.

Er hoeft welbeschouwd overigens geen betaling voor Willem in de Hollandse rekeningen te zijn geboekt: misschien droeg een Leidenaar 81.Vanden sloetel voor, misschien zelfs in Leiden, toen de graaf er met zijn gevolg vertoefde. En wellicht was het een Leidse stadsbestuurder die Willem heeft beloond voor zijn sproke.

9.3. De waardering door het publiek

Niettegenstaande hun (juridisch gezien) rechteloze en eerloze status - indien onbehuisd - , en ondanks de kerkelijke veroordelingen vond het varende entertainersvolk in de hoge kringen doorgaans een warm onthaal.*1 Als Willem gebrek aan waardering voor zijn werk bij het publiek suggereert*2 en als hij bijvoorbeeld in zijn latere sproke 119.Vanden hofman verzucht 'Ic bin vergheten tmeeste deel' (vs.51)*3, dan lijkt het aannemelijk dat Willem overdrijft. Hij wendt hier retorische middelen aan om een tegenovergesteld effect te bereiken: de bevestiging van de waardering voor zijn dichtwerk door het publiek. Diverse gegevens duiden er namelijk op dat Willem doorgaans wel degelijk hoog werd gewaardeerd door zijn publiek en dat hij niet reeds tijdens zijn leven in vergetelheid raakte.

In de eerste plaats wijzen zijn vele bezoldigde optredens aan het Hollandse hof, alsmede de optredens in Zeeland, Utrecht en Gelre erop, dat hij in zijn tijd als sprookspreker tot eenzame hoogte was gestegen. Geen van zijn collega's heeft hem in het aantal bezoldigde optredens kunnen overtreffen. In de loop van zijn carrière kreeg hij aan het Haagse hof steeds vaker de gelegenheid om op de grootste hoogtijdagen van het jaar te spreken voor een breed publiek. Als 'prins der sprooksprekers' kon hij het zich zelfs veroorloven een zelfverzekerde en soms aanmatigende toon aan te slaan tegenover zijn gehoor.*4 Hij kon zich presenteren als onafhankelijk wereldlijk en geestelijk raadsman van zijn elitepubliek. Willem verwierf al snel de meestertitel, die men in de diverse rekeningen terugvindt. Naar men mag aannemen heeft hij de titel van Albrecht van Beieren ontvangen. De meestertitel dient beschouwd te worden als een uiting van erkenning en waardering door het publiek. Willem was echter niet de enige meester, blijkens de rekeningen. De meer gerenommeerde sprekers zullen op een gegeven ogenblik toestemming hebben gekregen om de titel te voeren. Mogelijk gaat het hier vooral om sprekers die voornamelijk eigengemaakt repertoire ten gehore konden brengen*5, in tegenstelling tot de sprekers die (louter) gebruik maakten van andermans en/of traditioneel repertoire.*6

De waardering door het publiek valt voorts af te lezen uit de beloningen die Willem ontving. Zoals al is aangetoond, begon Willems beloning vanaf 1393 sterk te stijgen. Een duidelijk teken van waardering is ook de teboekstelling - de vervaardiging van een codex te Utrecht - en de aanschaf van het boek met sproken van Hildegarsberch door graaf Willem VI. De rekeningpost spreekt daarbij van 'veel schoone sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaict hadde'. Met name deze aankoop door de landsheer en de kwalificatie 'schoon'*7 vormen een aanwijzing dat men de spreker althans aan het Hollandse hof allerm minst vergeten was. Er spreekt een verlangen uit de sproken nog eens te horen of te lezen toen Hildegarsberch overleden was.

Vooraanstaande personen hebben Willem (naar men mag veronderstellen) waardig geacht om twee sproken in opdracht te vervaardigen. Het was namelijk de abdis van Rijsburg die de opdracht gaf om een gedicht over de tien geboden te maken; blijkbaar achtte zij de behandeling van dit onderwerp bij Willem in goede handen. Voorts is in de vorige paragraaf voorzichtig de mogelijkheid geopperd dat Leidse notabelen Willem inhuurden om op poëtische wijze de belangen van de stad te bepleiten ten overstaan van de landsheer, en dit kennelijk in het vertrouwen dat Willems voorspraak met 81. Vanden sloetel de Leidse kwestie goed zou doen.

Ook de verspreide en ruime overlevering van Willems sproken mag als aanwijzing aangevoerd worden, dat hij in zijn tijd niet voor een onbeduidend poëet werd versleten. Tijdens zijn leven kwam zijn Mariagebed in het prestigieuze getijdenboek U en het minstens zo fraaie gebedenboek G terecht en werden drie sproken van hem in het Hulthemse handschrift genoteerd. En wanneer de Rostockse fragmenten terecht rond 1400 gedateerd mogen worden, is er tijdens Willems leven reeds een codex met sproken van hem aangelegd ten behoeve van een (onbekende) kunstbegunstiger. Kort na Willems dood werd, naar we aannemen aan de hand van de autograaf, de codex voor graaf Willem VI samengesteld. Afschriften hiervan zullen de handschriften H en B zijn, terwijl H ten dele nog terugging op een beknopte bundel X met werk van Hildegarsberch erin. In een repertoire-bundeltje van een sprokspreker kwam nog één fragment van een gedicht van Willem terecht. Later was Willems St.Gertrude-sproke nog aanleiding voor een volksdichter om er een ballade van te maken. Weliswaar kent het werk van Augustijnken ook een redelijk verspreide optekening, maar vergeleken met een overgeleverd oeuvre van 120 sproken steken zijn zeven overgeleverde gedichten schril af.

Hiermee zijn we al min of meer bij de secundaire receptie van Willems sproken aanbeland. Zijn gedichten werden kennelijk van een dusdanige waarde geacht dat ze, soms in groten getale, in handschriften zijn opgetekend. Dat de gedichten in de Rostockse codex op perkament zijn opgetekend (zou dit ook voor hs.W gegolden hebben?), zegt iets over de 'eeuwigheidswaarde' die de sproken werden toegedacht. Tragisch genoeg werd echter juist deze codex eind 15e eeuw versneden. De ons overgeleverde handschriften H en B zijn beide eenvoudige doch verzorgde papieren codices.

Al het voorafgaande in aanmerking genomen, lijkt het niet overdreven te veronderstellen dat Willem van Hildegarsberch door zijn contemporaine publiek (hoog) gewaardeerd werd. Dat brengt ons automatisch tot de even intrigerende als nauwelijks met enige zekerheid te beantwoorden vraag waarin Willem zich dan zo positief onderscheidde van zijn collega-sprekers. Welke speciale verdiensten rechtvaardigden Willems succes?

Men kan hierover slechts speculeren. Waarschijnlijk zal er een combinatie van factoren in het spel zijn geweest, die bepalend was voor Willems gevierdheid. Eén van de factoren kan zijn geweest, dat

Hildegarsberch zich oprecht en integer toonde en zich niet liet verleiden tot schaamteloze vleierij uit opportunistische overwegingen. Hij kwam rond voor zijn standpunten uit, zonder echter in belediging, smaad of laster te vervallen. Zijn sproken getuigen van visie, en waren inhoudelijk en vormelijk steeds van niveau. Van trivialiteit hield hij zich verre. Zijn boodschap diende steeds een hoger doel, hetzij op het wereldlijke, hetzij op het religieuze vlak, of op beide. Waar zijn sproken vertellend van aard waren, wist hij op onderhoudende wijze een hogere waarheid tot uitdrukking te brengen. Maar wellicht werd Willem ook juist bewonderd om zijn regelrecht betogende sproken met hun vaak vermanende inslag; hier legde de spreker een waarheid bloot die door het publiek als zodanig onderkend móest worden. Hildegarsberch wist daarbij het midden te vinden tussen kritiek en steun: aan de ene kant leverde hij gezonde, broodnodige kritiek, waar diep in z'n hart niemand omheen kon. Met Willems sproken werd een elitepubliek de mogelijkheid geboden om de vinger aan de pols te houden. Aan de andere kant toonde hij zich gezagsgetrouw en legde een verbondenheid met de elitaire standpunten en met de adellijk-geestelijke suprematie aan de dag. Zijn inzet voor de waarheid en de 'goede zaak' kan bij het publiek in de smaak zijn gevallen. In stedelijke publiekskringen kan men de spreker gewaardeerd hebben om de wijze waarop hij van de nieuwe burgermentaliteit wist te getuigen. Waardering kan er voorts geweest zijn voor het feit dat de sprokspreker zich regelmatig op het juiste moment met de juiste spreektaal zal hebben aangediend, direct aansluitend bij de gelegenheid of bij de actuele toestand in de wereld. Willem ging ook publieksgericht te werk: onderwerp en moraal waren regelmatig toegesneden op het publiek en de situatie. Hildegarsberch was in staat om als 'collectief geweten' op te treden voor wisselende publieksgroepen; hij vervulde op diverse niveaus een 'gewaardeerde horzelfunctie'.⁸ Mogelijk speelde ook zijn productiviteit een rol en was hij in staat om niet alleen op zeer korte termijn gedichten te maken, maar ook altijd voldoende sproken in voorraad te hebben om nooit in herhalingen te hoeven vervallen of altijd op verzoeken uit het publiek te kunnen ingaan. Voorts zou men Willems gevierdheid kunnen duiden als gevolg van dichterlijke vaardigheden. Dan moet wellicht in het bijzonder gedacht worden aan zijn gave om allerhande gedachten als het ware aaneen te rijgen. Wat thans doorgaans niet tot de stijldeugden wordt gerekend, kan door het contemporaine publiek hogelijk zijn gewaardeerd: het aaneenschakelen van (op het oog ongelijksoortige) gedachten en invallen, het ogenschijnlijk van de hak op de tak springen, de soms schijnbaar associatieve gang van het gedicht, kortom het vermogen om alles met alles in verband te brengen. Literatuur-historici hebben Willems sproken wel getypeerd als saai en langdradig. Het is verleidelijk te veronderstellen dat z'n gedichten in de 14e en 15e eeuw misschien wel geroemd werden om hun zakelijkheid, volledigheid, veelzijdigheid en genuanceerdheid, om het - naar middeleeuwse maatstaven - creatieve combinatievermogen dat ze aan de dag legden. En tenslotte moet men terdege rekening houden met Willems bijzondere sprekerstalenten. Dat Willem een gedreven dichter was, valt uit de sproken wel op te maken. Wie voor het beroep van vrij sprokspreker koos, zal ook meestal een behoefte hebben gevoeld om zich nadrukkelijk te manifesteren, terwijl een zeker zendingsbesef hem evenmin vreemd zal zijn geweest. Het valt aan te nemen dat Willems voordrachten imponerend konden zijn en dat zijn publiek zich regelmatig geconfronteerd zag met een charismatisch spreker. Om kort te gaan: de toehoorders zullen Willem om zijn algehele inzet hebben gewaardeerd - Willems uiteindelijke 'probleem' zal niet zijn geweest dat men niet welwillend naar hem luisterde of hem om zijn werk niet wist te waarderen, maar veeleer dat zijn vermanende en wijze woorden weinig of geen effect sorteerden. En hierover heeft Willem dan ook regelmatig geklaagd.

Bezaten andere sprooksprekers de hierboven beschreven kwaliteiten dan niet? Waarschijnlijk wel, tot op zekere hoogte. Willem van Hildegarsberch zal evenwel in meerdere opzichten, althans naar de smaak van zijn publiek, zijn vak beter hebben verstaan dan zijn collega's.

10. Besluit

Willem van Hildegarsberch beheerste de techniek om een betoog of verhaal langs een 'chronologische' lijn af te wikkelen, maar was vooral ook in staat om een bepaalde kwestie vanuit diverse invalshoeken te belichten, daarbij vaak variërend op een aantal vaste thema's en motieven. Het is soms verbazingwekkend te zien hoe hij in één gedicht zoveel aspecten van een onderwerp wist te behandelen. Om ook eens Willems sententie-stijl te hanteren: wie met pek omgaat, wordt ermee besmet. Immers, de bestudering van Willems omvangrijke oeuvre heeft geresulteerd in een nog veel omvangrijker monografie, waarin getracht is het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken te benaderen. Als de overlevering een enigszins betrouwbare afspiegeling is van Willems reële dichtersarbeid - wat overigens niet vaststaat -, dan overvleugelt deze studie Willems oeuvre veruit in woordental. Maar misschien is mijn sympathie voor Willems sproken wel mede gewekt omdat ik er mijn eigen stijl van schrijven en werken in herkende. In dat geval moet gelden: soort zoekt soort, en ieder krijgt het dissertatie-onderwerp dat bij hem hoort.

Vooraleer een aantal resultaten van deze studie nog eens bezien wordt, zijn enkele relativerende opmerkingen op hun plaats. Bij elke (poging tot) interpretatie van een sprokenoeuvre is enige reserve gepast. In de eerste plaats moet men namelijk vaststellen dat er gedichten zijn die zich inhoudelijk goeddeels onttrekken aan de interpretatieve lijnen die in deze studie zijn geschetst (men denke bijvoorbeeld aan Willems Mariagebed of aan de Gertrudesproke). Ook kunnen er sproken verloren zijn gegaan, die in het ergste geval een ander licht op de interpretatie zouden kunnen werpen, of die tenminste het beeld wat verder zouden kunnen completeren. Voorts moet men rekening houden met het feit dat de overgeleverde sproken tot op zekere hoogte slechts versies zijn van teksten waarop de spreker tijdens de voordracht naar believen kon variëren. Geen sproke zal telkens precies hetzelfde hebben geklonken: afhankelijk van publiek en gelegenheid bijvoorbeeld kon de spreker improviseren op zijn thema's. Tot slot moet men ervan doordrongen zijn dat de filoloog meer verbanden kan leggen dan een aanzienlijk deel van het primaire publiek kon, aangezien oorspronkelijk de sproken in de voordracht los van elkaar hebben gefunctioneerd, in tijd en plaats, en geen enkele luisteraar waarschijnlijk ooit Willems volledige werk heeft kunnen overzien - zo deze daaraan al behoefte had. Dit laatste zal pas lezers gegeven zijn.

Dit alles impliceert niet dat iedere poging tot interpretatie van het sprokenoeuvre in principe zinloos is. Willems oeuvre bevat anderzijds weer teveel constanten om iedere beeldvorming omtrent zijn wereldvisie voor vruchteloos te houden. Ook als er sproken verloren zijn gegaan, mogen we ons waarschijnlijk vleien met de gedachte dat graaf Willem VI zich met een soortgelijk oeuvre als het ons overgeleverde tevreden heeft gesteld. Als er bij de samenstelling van de codex een hofgerichte selectie heeft plaatsgevonden, dan ontbreekt ons misschien een aantal op de stad en het klooster georiënteerde sproken. Dat neemt niet weg dat in elk geval een paar gedichten met burgerlijk-stedelijke thematiek in de verzameling een plaats hebben gevonden waarop we ons oordeel kunnen baseren. Het is vervolgens de vraag of de verloren gegane sproken een opvallend ander beeld zouden opleveren. En ondanks variatie in de voordracht zal de boodschap van een sproke steeds ongeveer op hetzelfde neergekomen zijn. Men mag daarom toch wel weer veronderstellen dat ook Willems min of meer 'vaste' publiek een beeld had van de thematiek die hij behandelde: als Willem acte de présence gaf, zullen er zeker verwachtingen zijn geschapen bij zijn publiek over de inhoud

van de voordracht. Kortom, enige reserve bij de interpretatie van het overgeleverde oeuvre is gepast, maar aan de andere kant moet de indruk vermeden worden dat elke poging tot interpretatie op drijfzand gebouwd is.

In hoofdstuk 3 is de consistentie van het corpus overgeleverde sproken aangevoerd als argument dat het hele oeuvre aan Willem mag worden toegeschreven. Willem is in het voorafgaande inmiddels naar voren gekomen als een begenadigd beroepsspreker die zijn taak hoogst serieus opvatte, als een lekedichter en autodidact die, rondreizend door het Middelnederlandse taalgebied, een gehoor in de hoogste kringen van hof, stad en klooster literair bediende. Het stond Willem vrij zijn eigen thema's te kiezen en zijn eigen accenten te leggen, en dit laatste liet hij zelfs niet na in zijn gelegenheidsteksten en opdrachtwerk. Hij drukte zich in zijn teksten doorgaans zorgvuldig en precies uit en zei, binnen de marges van het toelaatbare, waar het op stond. Behendig wist hij een middenweg te vinden tussen het zeggen van de waarheid en het voorkomen van belediging en laster. Willem voerde, ondanks zijn lage sociale positie, een blijkbaar gewaardeerde oppositie tegen de misstanden in de wereld, en sprak daar regelmatig het eerstverantwoordelijke publiek op aan.

Laat men Willems optredens in het klooster even buiten beschouwing, dan moet vastgesteld worden dat Willem in zeker opzicht toch vooral een intermediair was tussen hof en stad: juist deze publiekskringen heeft hij bediend - het hof wat meer dan de stad naar de overgeleverde sproken te oordelen. Zijn tussenpositie is ook aan zijn literaire thematiek te merken. In zijn sproken voor de stad, maar evenzeer in die voor het hof, vertolkte hij, wat men zou kunnen noemen, stedelijk-burgerlijke sentimenten. Willem benadrukte de noodzaak van geld verdienen teneinde bestaanszekerheid op te bouwen. Hij hechtte belang aan algehele welvaart, en waarschuwde ervoor dat de belastingdruk niet te zwaar mocht worden. Daarnaast diende er voor vrede en veiligheid te worden zorggedragen. Willem had weinig voeling met de ridderlijke strijdidealen, want verheerlijking van het wapengeweld hielden oorlog, twist en bloedwraak nodeloos in stand. Immers, alleen maatschappelijke en economische stabiliteit kon garant staan voor welvaart en welzijn voor iedereen. Dat is dan het algemeen belang dat de bestuurselite moest dienen. En hiertoe behoorde ook de handhaving van het recht. Zolang de corruptie geen halt werd toegeroepen, bleef de (arme) bevolking de dupe van de klassejustitie. Tenslotte beval Willem stedelijke verenigingsverbanden als geestelijke broederschappen en schutterijen de solidariteit aan, want eendacht maakt macht. Met de adellijke hoofse liefde had Willem weinig op: deze werd in hofkringen slechts gecultiveerd als vlucht uit de reële huwelijkse verhoudingen. Willem ging weliswaar niet zo ver de (overspelige) hoofse liefde te veroordelen, maar hij gaf er wel de voorkeur aan om zijn aandacht te richten op de dagelijkse praktijk van echtelijke relaties en normen - zowel wat betreft het adellijke als het burgerlijke huwelijk.

Aan de andere kant vertolkte Willem de aristocratische sentimenten, zonder dat deze strijdig waren met bovengenoemde opvattingen. Willem legitimeerde de suprematie van de aristocratie, zij het niet onvoorwaardelijk. Immers, adeldom bracht wel verplichtingen met zich mee. Regelmatig hield Willem de heren voor hoe te regeren. Soms heeft Willem het verleden aangevoerd als voorbeeld van de bloei van oude adellijke waarden, naar welk herstel hij verlangde: eer (waarop hij zijn status- en schandegevoelige publiek graag aansprak), rechtvaardigheid en barmhartigheid. Maar de trifunctionaliteit van de oude, door God gewilde, standenorde diende gerespecteerd te blijven, en daarom was Willem wars van de opportunistische burgermoraal die verrijking ten koste van anderen

en het overschrijden van de standsgrenzen beoogde. De spreker verzette zich tegen de sociale mobiliteit van de nouveau riche. Hij bepleitte onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van de stedelijke elite aan het adellijke gezag. En daarmee toonde hij zich in essentie gezagsgetrouw en zodoende op de hand van een aanzienlijk deel van zijn publiek.

Ideologische steun zocht en vond Willem vaak bij de waarheid van Bijbel en kerkleer. Om de Schrift en de orthodoxe geloofsleer kon niemand heen en met de steun van deze autoriteiten in de rug kon de spreker pleiten voor de wederzijdse afhankelijkheid van de drie maatschappelijke orden, voor de christelijke naastenliefde en de gerechtigheid. En vanuit dezelfde leer wist Willem zich te verzetten tegen de wijdverbreide hebzucht, hoogmoed en afgunst, die in zijn elitaire publiekskringen en daarbuiten de onderlinge verhoudingen zo konden vertroebelen. De spreker kon, gelijk in de boetepreek, zonder veel risico dreigen met het Laatste Oordeel en Gods straf. Het memento mori klinkt veelvuldig door in de sproken. De dreiging van de hellestraf kon een normerende werking hebben en de zondaars in toom houden: van de dobbelende drinkebroers en de flemende clerici tot de corrupte rechters, de twistende heren en de machtsbeluste schalken. Men moet evenwel niet menen dat Willem het geloof louter gebruikte als stok om mee te slaan; het geloof was naast middel ook doel. De spreker was een oprecht vroom mens, die de onbedwingbare behoefte moet hebben gevoeld om van zijn christelijke levensovertuiging te getuigen, en die waarlijk begaan was met het zieleheil van zijn medemens. Op het religieuze vlak rechtvaardigde hij de maatschappelijk gezien vooraanstaande positie van de clerici als geestelijke herders, al had hij op hen evenzeer kritiek. Hij heeft zich de misstanden in de kerk soms sterk aangetrokken, maar de kerk als instituut en de geloofsleer waren boven elke verdenking verheven. Waar de clerici faalden, nam Willem in hun plaats het woord, en vestigde daarbij bovenal de aandacht op de geloofspraktijk: aan niets hechtte hij meer belang dan aan communie en (bovenal) biecht.

Men mag zich overigens afvragen in hoeverre Willems behandeling van de geloofsleer ook zijn persoonlijke geloofsbeleving weerspiegelt. In feite verschaftte Willem toch de zoveelste weergave van de orthodoxe leer: hij herhaalde. Persoonlijk kan vrijwel uitsluitend de keuze genoemd worden die Willem maakte uit het voorhanden religieuze stofcomplex, en de wijze waarop hij de stof te pas bracht. Eigenlijk geldt dit ook op een hoger niveau. Alles wat Willem zei paste welbeschouwd op één of andere manier in de literaire traditie. De keuze die hij maakte uit al wat er gezegd kon worden, is maatgevend voor het persoonlijke karakter van zijn oeuvre. En Willems optiek kwam dan weer geprononceerder naar voren wanneer hij zijn primaire publiek bekritiseerde, dan wanneer hij het op zijn wenken bediende. In het laatste geval kon hij het publiek immers naar de mond praten zonder het achterste van zijn tong te laten zien. Maar dat was niet echt zijn stijl.

De preekcultuur bloeide in de 14e eeuw volop. Tijdens de mis werd men gesticht, de rondreizende prediker wees het publiek regelmatig op zijn zonden en op de noodzaak tot inkeer te komen, de geestelijke auteurs schreven aan werken waarin de mensen op hun religieuze rechten en plichten werden gewezen. En niettemin was daar een Willem van Hildegarsberch die als wereldlijk spreker ook nog z'n steentje kwam bijdragen met z'n vaak toch religieus geïnspireerde gedichten. Was de behoefte aan religieuze en morele vermaning bij het publiek dan schier onuitputtelijk? Kennelijk wel. Zeker op kerkelijke hoogtijdagen bestond er behoefte om een stichtelijk en vermanend woord te laten klinken. Na de periode van adellijke zelfgenoegzaamheid en idealisering van de strijd die de eenzame ridder leverde, brak ook het besef door dat men niet kon leven, regeren en handhaven bij

het zwaard alleen, en dat er meer was tussen hemel en aarde. Van die 'meerwaarde' getuigen Willems sproken. Mogelijk werden Willems gedichten verder ook om hun normerende werking gewaardeerd. En ook in een ander opzicht bevatte Willems religieuze lering een zekere meerwaarde: waar een preek nogal eens kon uitvallen als een dor tractaat, daar heeft Willem steeds gepoogd om zijn betogen kunstzinnig en literair te houden. Voorts had de adel er blijkbaar behoefte aan om te weten wat er in de samenleving leefde, en kon men onder andere door Willems vermaan en kritiek de vinger aan de pols houden. Naast de adel waren er nieuwe publieksgroepen die in hun (geloofs)opvattingen en onlustgevoelens gesterkt wilden worden. De maatschappelijke verhoudingen werden allengs gecompliceerder en men kon niet vaak genoeg in zijn eigen zekerheden en feilen bevestigd worden. Bovendien groeide het besef van vergankelijkheid. De 14e eeuw was een eeuw van oorlog en Zwarte Dood, en de verhevigde bestaansonzekerheid confronteerde de mens met de noodzaak het sterven indachtig te zijn en het zieleheil tijdig veilig te stellen. De religieuze gevoelens verdiepten zich, vooral ook bij de leek. Van de 'democratisering' van het geloofsleven zijn zowel de sproken van Hildegasberch als de bloei van de geestelijke broedersschappen en de beweging van de Moderne Devotie het gevolg.

Willem was als dichter niet van engagement en sociale bewogenheid gespeend. Maar zijn betrokkenheid bij het wereldgebeuren ging niet zo ver dat hij zich actief inmengde en partij koos in de door hem aangeroerde Hoekse en Kabeljauwse twisten en het Westers Schisma. Hildegasberch bevond zich welbeschouwd ook in de positie dat hij niet hoefde te kiezen: hij was feitelijk een aandachtig toeschouwende buitenstaander, die geen aristocratisch-familiale belangen hoefde te behartigen en evenmin strikt aan een obediëntie was gehouden. Voor hem school de oplossing van de tweedracht niet in partijkouze, maar in verzoening en herstel van de oude orde en oude (aristocratische) waarden. Sociale bewogenheid valt de spreker evenmin te ontzeggen: meermalen gaf hij blijk van mededogen met het (arme) 'volk' dat zich in alle rust moest kunnen concentreren op akkerbouw, veeteelt, nijverheid en handel. Willem verloochende daarmee wellicht zijn afkomst niet, maar gaf evenzeer te kennen de evangelische boodschap van de caritas in zijn uiterste consequenties onder ogen te willen zien. Hij was anderzijds wars van alle 'aristocratische' ambities vanuit de burgerij. Willem kende wel de macht van het volk. Ooit was de adel uit het volk gerecruteerd om de rechtsorde te handhaven, maar de historie had geleerd dat incompetenten heren konden worden afgezet. Bij het voortduren van onrecht en uitbuiting dreigde het gevaar van sociale onrust en zelfs oproer, en hiervoor waarschuwde de spreker een enkele maal. Willems sociale bewogenheid kende echter ook grenzen. In het geval van het oproer van de Leidse ambachters wierp hij zich geenszins op als pleitbezorger voor de handwerkslieden en voor het oprichten van vrije gilden - hiervoor zou hem zonder twijfel een proces zijn aangedaan! -, maar verwoordde hij daarentegen de standpunten van de stedelijke overheid en schaarde hij zich weer aan de zijde van het soevereine gezag, dat hij overigens wel tot clementie maande.

Willems wereldbeeld, zoals dat uit de gedichten spreekt, is een compositie van adellijke normen en waarden, burgerlijke sentimenten en geloofswaarheden. Wie mag in de veertiende eeuw eigenlijk iets anders verwachten? Telkens weer zien we Hildegasberch kundig manoeuvreren tussen de maatschappelijke krachten, in een samenleving die gist en waarin machtsverhoudingen en moraal aan het schuiven zijn. Willems werk legt getuigenis af van het gistingproces en de wanorde in de wereld, eigenlijk van de complexe realiteit van de wereld in beweging. En in die wereld was de integere dichter naarstig op zoek naar houvast en orde, op zoek naar een consistente, toepasbare

moraal die alle mensen samenbond. Zijn hoop was dan vooral gericht op de terugkeer van de maatschappelijke stabiliteit van weleer en de hernieuwde waardering voor het oude adellijke normen- en waardensysteem en de geloofswaarheden.

Hildegarsberch was in zijn tijd de meest gevierde sprookspreeker. In diverse opzichten is zijn oeuvre bijzonder. In de eerste plaats om het tijdsbeeld dat hij in zijn gedichten opriep. Verder krijgt men dankzij zijn werk enig zicht op de visie, de bekommernis en de kennis van de laat-middeleeuwse onderlegde leek. Willem schonk als eerste dichter meer dan terloopse aandacht aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten en het Westers Schisma. Hem komt ook de verdienste toe reeds vrij vroeg het verhaal van het Amsterdamse hostiewonder te hebben berijmd. Bij Willem treft men verder de eerste bewerking aan van het Franse Douze mois figurés in de Europese letterkunde: het genre waarin de maanden van het jaar en de seizoenen gerelateerd worden aan de menselijke levensstadia zou nadien nog aan populariteit winnen. Voorts danken we aan Willem de introductie van een nieuwe variant van de St.Gertrude-legende. Mogelijk was zijn versie van enige invloed op de fresco's in Oldenburg; en waarschijnlijk waren de latere ballades schatplichtig aan zijn spreekwoord. Tenslotte is het opvallend hoezeer Willem zich in z'n gedichten rekenschap gaf van z'n poëtische intenties, terwijl juist hij een dichter was die het aan een clerikaal-poëtische opleiding heeft ontbroken. Men kan dit interpreteren als een zucht tot (over)compensatie van een tekort. Maar evengoed valt vol te houden dat Willem zich opzettelijk bewust wilde tonen van zijn dichterlijke aspiraties, en dat hij in dezen serieus wenste te worden genomen.

Het hierboven genoemde tijdsbeeld dat Willem opriep is anderzijds weer beperkter en oppervlakkiger dan het beeld dat men bijvoorbeeld bij een auteur als Maerlant krijgt. Te Winkel heeft in zijn dissertatie Maerlants werken beschouwd als spiegel van de 13e eeuw. Bezie men Te Winkels inhoudsopgave dan ziet men in welke opzichten Willems werk tekort zou schieten als spiegel van de 14e eeuw. Op het punt van de kerkleer, het godsdienstig leven en de geestelijkheid zou in het geheel geen beeld geschetst kunnen worden van de ketterij, de scholastiek, de mystiek, de kruistochten en het kloosterleven. En hoofdstukken als 'Willem en de wetenschap' en 'Willem en de geschiedschrijving' kunnen aan de hand van de spreekwoorden niet of nauwelijks geschreven worden. Maar het is eigenlijk niet billijk om Maerlant en Hildegarsberch met elkaar te willen vergelijken. Maerlant was nu eenmaal de geleerde clerk, die op een gedegen studie kon bogen en over boeken kon beschikken. Willem was de laagopgeleide leek, een ander slag dichter ook die moest woekeren met het talent en de (relatief) schaarse kennis die hij bezat; hij moest menigmaal 'op de tast' dichten, zoals hij het zelf zegt. Daarbij leende het spreekwoordgenre zich niet voor brede betogen en diepzinnige uiteenzettingen: het genre moest het hebben van kortheid, puntigheid en elementaire leerstelling. Het mag op zichzelf toch al bijzonder heten dat Willem bijvoorbeeld over zoveel retorische vaardigheden beschikte, terwijl het hem aan een klassiek retorische opleiding ontbroken zal hebben. Anderzijds kan men niet ontkennen dat Willems werk de tijdgeest van de 14e eeuw weerspiegelt als hij getuigt van twist, kerkscheuring, corruptie in de rechtspraak, de Moderne Devotie, het groeiende sterfelijkheidsbesef en de 'democratisering' in religieuze en politieke kwesties. En ook zijn aarzelende literaire vormexperimenten en zijn poging tot een synthese te komen van de aristocratische moraal en de nieuwe burgerlijke ethiek, zijn onmiskenbaar 14e eeuwse.

Zojuist is Willem gekarakteriseerd als intermediair tussen hof en stad omdat zijn publiek in beide cultuurcentra te vinden was en omdat aristocratische en stedelijke thematiek zich in zijn werk

verenigen. Dit kan niet alleen literair en maatschappelijk, maar ook in een breder verband cultuurhistorisch een teken aan de wand zijn. De enige echt strikt-stedelijke literaire activiteit die zich in de 14e eeuw in de stad lijkt te ontwikkelen, is de toneelkunst. Niet alleen stedelijke rekeningen, ook de abele spelen en de sotternieën getuigen hiervan. Voor de poëzie lijkt de stad echter nog veelal aangewezen te zijn geweest op dichters die geen specifieke binding hadden met een bepaalde stad. Juist de rondreizende sprooksprekers kwamen hiervoor bij uitstek in aanmerking. De toename van het aantal voordrachtskunstenaars in de 14e eeuw behoeft niet alleen afgehangen te hebben van de groeiende behoefte aan kort dichtwerk bij het traditionele aristocratische publiek, maar kan tevens het gevolg zijn van een toenemende behoefte aan literatuur bij een opkomend, nieuw stedelijk publiek. Aanvankelijk kenmerkten de optredens van de sprekers in de stad zich door losse engagements. Hildegasberch mocht niet alleen na afloop van de raadsvergadering aan het Hollandse hof het woord nemen, hij werd ook in de arm genomen om voor de Utrechtse en Middelburgse raad te spreken. Voorts beschikte Willem over teksten die hij in andere stedelijke kringen kon voordragen, zodat hij ook bij de geestelijke broederschappen en de schutterijen een willig oor zal hebben gevonden. Kortom, had men in stedelijke milieus behoefte aan literair verpozen, dan kon men (goedkoop) een sprookspreker engageren. Mag het daarom verwonderlijk heten dat een (oorspronkelijk Leuvense, later Brusselse?) verzameling literaire teksten als het handschrift-Van Hulthem vrijwel uitsluitend bestaat uit abele spelen, sotternieën en sproken? Er tekenen zich in de 14e eeuw echter al wel voorzichtig vaste engagements af. Frankfurt had een stadsspreker, alhoewel deze in het dagelijkse leven nog stadswacht was. Maar ook Gent had een stadsspreker - misschien toch Boudewijn van der Lore? Als een spreker in vaste dienst bij de adel statusverhogend werkte, dan gold dat ook voor de stad. Het is goed denkbaar dat in de loop van de tijd bij feestelijke stedelijke gelegenheden vaste stadsdichters hun werk gingen voordragen, mogelijk binnen de gelederen van bijvoorbeeld de broederschap, het gilde of de schutterij. Uit deze kringen vermoedt men wel dat de vaste dichters zich in de loop van de 15e eeuw afscheidden om hun werk zelfstandig voort te zetten in de rederijderskamers. Daar werd dan bij uitstek de literatuur beoefend die zich in de 14e eeuw in de stad had ontwikkeld, de toneelkunst, alsmede de korte rijmkunst die de sprooksprekers toen van het hof naar de stad hadden gebracht. Een geliefde rederijdersdichtvorm was daarbij het refrein, een vorm die Willem van Hildegasberch al heeft getracht te beoefenen. Men zou zelfs geneigd zijn te denken dat de aarzelende vormexperimenten met strofische vormen en rijmschema's waaraan de sprooksprekers zich waagden door de rederijders zijn geannexeerd en geperfectioneerd - al kan beïnvloeding door de Franse Chambres de rhétorique niet geloochend worden. Wat meer is: naast vormelijke overeenkomsten zijn er ook inhoudelijke overeenkomsten te constateren tussen sprokenliteratuur en de dichtkunst van de rederijders. Op de overeenkomsten met de Elckerlijc is al gewezen. Maar er zijn ook inhoudelijke overeenkomsten aan te wijzen tussen Willems werk en dat van Anthonis de Roovere (ca.1430-1482), zeker als men de gedichten van de rederijker in ogenschouw neemt die J.J.Mak tot de 'Ethisch-didactische gedichten', de 'Vanitas-gedichten' en de 'Hekeldichten' rekent.*1 In het bijzonder mag hier gewezen worden op het gedicht Twalf ouderdommen oft tijden der menschen / ghecompareert teghens die tweelf maenden vanden jare waarin net als in 49.Vanden twaelf maenden een vergelijking wordt getrokken tussen de maanden van het jaar en de levensfasen van de mens. De Rooveres Testament van een goede vrouwe bevat motief-overeenkomsten met Willems 114.Wat een reyn wijff waerdich is. En in de standensatire met als refreinregel 'Liech ick, dat wil my Godt vergheuen' maakt De Roovere van eenzelfde omkeringstechniek gebruik als Willem in

19. Van mer.*2 Hiermee wil echter geenszins gezegd zijn dat er van enigerlei beïnvloeding sprake is geweest. Voorts moge over de ontwikkelingsgang van sprekers naar rederijkers ook zoveel duidelijk zijn: het betreft hier slechts een theorie die zich baseert op intuïtie en een beperkte hoeveelheid gegevens. De hypothese van een dergelijk verregaande intermediaire rol van de sprookspreker tussen hof en stad behoeft beslist nadere toetsing en voortgezet onderzoek, alvorens de waarde ervan kan worden bewezen.

Na deze studie resteren er nog wel meer desiderata, ook dichterbij huis. Voortgezet rekeningenonderzoek is gewenst om nog meer klaarheid te krijgen in het fenomeen en de positie van sprooksprekers, alsmede in omvang en aard van het literaire maecenaat in de Nederlanden. Het onderzoek naar Willems (literaire) bronnen kan evenzeer worden voortgezet. Verder is er behoefte aan een comparatieve aanpak van het sprokenmateriaal. Hoe verhouden zich Willems sproken tot die van andere Middelnederlandse sprekers? In hoeverre is er sprake van wederzijdse beïnvloeding? Maar ook: wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het werk van Hildegasberch en dat van buitenlandse sprekers, wier namen al eens gevallen zijn in verband met Willem, zoals Jean de Condé, Der Teichner, Der Stricker en Peter Suchenwirt? Zodra er meer zicht is op Willems plaats in de grote sprooksprekerstraditie kan ook beter beoordeeld worden in hoeverre zijn dichtersarbeid representatief is voor het genre en in hoeverre het werk juist zijn unieke kanten heeft. Wellicht kan dan ook zijn gevierdheid beter verklaard worden. Bepaalde aspecten en motieven uit Willems werk verdienen nog wat uitgebreider aandacht: aan de rol van de vrouw, de geestelijkheid en het volk is in deze studie meer bij gelegenheid dan systematisch aandacht besteed, in die zin dat er geen aparte paragrafen aan zijn gewijd. Naast de oppositie tussen jeugd en ouderdom zou ook die tussen wijsheid en dwaasheid gezien kunnen worden. Heel terloops zijn humor, spot, ironie en de hantering van de omkeringstechniek aan de orde gekomen. Willem maakt vooral de indruk een serieus en ernstig dichter te zijn geweest. Als hij het wapen van de humor wilde hanteren, lijkt hij het er vooral dik bovenop te hebben willen leggen, alsof er toch vooral geen misverstand over mocht bestaan dat hij schertste. Maar bij nader toezien blijkt dat hij ook subtiële en fijnzinnige grapjes kon maken. De filoloog zou Willems gebruik van humor aan een onderzoek kunnen onderwerpen. Misschien heeft Willem zich vaker van ironie bediend dan wij vermoeden, of heeft hij gespeeld met (genre)conventies waarop wij thans nog geen zicht hebben. Dit zou consequenties kunnen hebben voor de interpretatie van bepaalde sproken(passages). Helaas zal ironie zich soms echter onmogelijk laten traceren, namelijk wanneer deze tot uiting werd gebracht in de voordracht door middel van gebaren en intonatie, zonder dat dit aan de tekst zelf valt af te lezen. Voorts kan de relatie tussen Willem van Hildegasberch, de Moderne Devotie en de *theologica practica* nader uitgediept worden. En na Willem zou ook Augustijnken een teksteditie en monografie verdienen.

Deze studie heeft mede als intentie gehad het Hildegasberch-beeld (voorzover dat bestond) te herzien en Willem als dichter en sprookspreker te rehabiliteren. Moge uit deze monografie gebleken zijn dat bedoelde spreker over bijzondere kwaliteiten beschikte en in de voordrachtskunst van zijn tijd terecht een vooraanstaande plaats heeft ingenomen.

11. Bijlagen

11.1. Publicaties van sproken vóór 1870

Hier wordt een volledig overzicht gegeven van de publicaties van losse sproken van Willem van Hildegarsberch, uitgegeven vóór de editie van Bisschop en Verwijs.

De Jonge 1817, p.XXX-XXXII en p.269-280:

- Van tregiment van goede heeren (hs.H)
- Hoe deerste partien in Hollant quamen (hs.H)

Clignett 1819, p.392-411:

- Van Sinte Gheertruden min (hs.H)

Visscher 1835, p.308-312 en 333-346:

- Hoe deerste partien in Hollant quame (hs.H)
- Van Sinte Gheertruden minne (hs.H)

Jonckbloet 1842, p.336:

- een notabel (hs.H)*1

Willems in Belgisch museum 1842, p.409-418:

- Van Reinaert den Vos (hs.B)
- Van Reinaert ende van Ave (hs.B)

Buddingh 1845, p.80-83:

- Dit is van Reyer die vos (hs.H)

Leendertz 1845, p.1-15 en Pluym 1845b, p.17-26:

- Van den sacramente van Aemsterdam (hs.H)

De Vries 1847, p.29-41:

- rijmspreuken*2 (hs.H)

Willems 1850, p.372-380:

- Van Reinaert den vos (hs.B)
- Van Reinaert ende van Ave (hs.B)

Serrure in Vaderlandsch museum 1855, p.93-95:

- Enen hontsbete (hs.Hu)

Blommaert 1858, p.79-93:

- Van den ouden ende van den jonghen (hs.B)

-Van den ghesellen die ommezeylden (hs.B)

-Van der heligher kerken (hs.B)

-Een onderscheit van hilic ende ghesteliken luden (hs.B)

-Van drierhande staet der werlt (hs.B)

Serrure in Vaderlandsch museum 1858, p.378-394:

-Sente Ghetwden minne ende Sente Jans vrienſcap [...] (hs.Hu)

Blommaert 1860, p.500-503:

-Die interpretatie van dominus (hs.B)

Verwijs 1860, p.25-32:

-Vanden monick (hs.H)

Verwijs 1861, p.62-86:

-Van mer (hs.H)

-Vanden meerblade (hs.H)

-Vander drierehande staet der werlt (hs.H)

-Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden (hs.H)

Leendertz 1863, p.48-51:

-Van enen cruut ende hiet selve (hs.H)

Van Vloten 1864, p.43, 45-51:

-Van tregiment van goeden heren (hs.H)

-Hoe deerſte partyen in Hollant quamen (hs.H)

11.2. Drie Rostockse fragmenten*1

(21) Vanden doemsdaghe ende van sterven

fragment, vs.295-302.

Wer stont onlang in sin gebrucken [lees: Mer]

Die doot ded hem sien egen lucken [lees: dede h. s. ogen]

End brochten toten aertschen schic [lees: Ende, slyck (?)]

Den wisen mester van logic

Aristoteles die dair wist

Alle die natuyer ende die list

Beyde bouen ende beneden

Ende woir de meesters yem omsteeden [lees: wair die m. ye om streden]

(10) Dit is van drien coeren

fragment, vs.1-4.

Van drien kueren

Wie kiezen mach tot sinen baten

Sel ymmer tquedste laten

Ende kiezen tbeste tsinen vromen

Wair om worder kuer genomen.

(109) Vanden vier cussen

fragment, vs.121-146.

Die altois na wrake wachten

En willen met den genen schlachten [lees: niet d. g. slachten]

Die siins vaders doot vergaf

Om Christus doot: ende liet af

Te wreken doe heet wreken mocht.

Om dat siin vyant an hym socht

Genade mit oitmoede groot

Vergaf he hem siins vaders doot

Upsten goede vrydach.
Ander wrake noch geclach
Ende geerde hy in gene tyden.
Dit deed hy al om Christus lyden.
Wie veel vergeft hier up aerden
Hem sel veel vergeuen werden.
Tpater noster hout van dessen -
Als wyt wel te recht lezen -:
Her vergif ons onse misdaet
Als wy doen in sulker maet
An den genen wel on schyn [lees: anschyn]
Die jegen ons misdadich syn.
Die aldus ten sacrament gaen
Sy mogent hogelic ontfaen.
Die gaen om tsacrement te nemen*2
Recht alst Judes sonder betemen [lees: soude]

11.3. Beknopt overzicht van 'bijbelse bronnen'

Dit overzicht maakt geen aanspraak op volledigheid en is niet meer dan een opsomming van een aantal 'verwijzingen' naar de Bijbel*1 en aanverwante teksten. Het moet tot op zekere hoogte een beeld geven van Willems 'bijbelkennis', zonder dat daarmee de suggestie mag worden gewekt dat Willem al deze stof direct aan de Bijbel ontleende; zie par.4.3.3. Waar alhier een onderscheid wordt gemaakt tussen de vier evangeliën, is dit slechts gedaan omwille van het onderscheid: voor het gros der leken in de 14e eeuw waren niet zozeer de verschillende lezingen der bijbelboeken van belang, als wel het doorlopende evangelieverhaal. Het getal vóór elke opsomming correspondeert met het nummer van het gedicht bij Bisschop en Verwijs.

4. De tien geboden uit Exodus 20 en Deuteronomium 5.*2 Verder verwijzingen naar het scheppingsverhaal uit Genesis en Mozes in Exodus. Tenslotte ook toespelingen op de evangeliën: Judas als dief i.h.b. in Johannes 12:6 en Maria Magdalena die de voeten van Jezus zalfde uitsluitend in Johannes 12:3 en Lucas 7:37-38. De zalving van Zijn hoofd in Mattheüs 26:6-7 en Marcus 14:3. Vs.29 is een toespeling op Johannes 1:1. Vs.200-205 verwijzen naar Genesis 1:31 en 2:1-3. Tevens diverse allusies op het nieuwtestamentische dubbele liefdesgebod (God en uw naaste liefhebben) uit Mattheüs 22:37-39, Marcus 12:29-31, Lucas 10:27. Willems behandeling van het verbod op het zweren van eden kan nog beïnvloed zijn door Jezus Sirach 23:7-14 en Mattheüs 5:33-37.

6. Vs.139-140 lijken te verwijzen naar Mattheüs 25:34 en 41.

7. Het idee dat het gebed van het volk de vorst tot voordeel, maar zeker ook tot nadeel kan strekken, is mogelijk geïnspireerd op Jezus Sirach 4:6. De 'meet'-metafoor uit vs.231-234 maakt toespeling op Mattheüs 7:2, (Marcus 4:24) en Lucas 6:38.

13. Toespelingen op schepping (Genesis) en kruisdood (evangeliën).*3

16. Wordt in vs.51-53 slechts verwezen naar de eredienst, of ook naar Lucas 2:7? Waarschijnlijk slechts naar de eredienst. Vs.55, Jezus die van water wijn maakte, refereert aan Johannes 2:1-11.

17. 'Symon' (vs.25) is Simon de tovenaars, Handelingen 8:18.

20. De zaai-metafoor in het slot kan geïnspireerd zijn op de gelijkenis van de zaaier, Mattheüs 13:1-9.

21. Bespreking van de verzen van het responsorium bij de begrafenisplechtigheid volgens het missaal. Vs.59-61 en 64 vormen een vrije weergave van het eerste vers: 'Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda, quando coeli movendi sunt et terra'. De twee volgende verzen van het responsorium worden door Willem niet gegeven, alleen (zijdelings) becommentarieerd. Voorts toespelingen op de Apocalyps (opstanding, Oordeel). Zie voor Samson Richteren 13-16, voor Darius Nehemia 12:22 en Daniël 6:1.

25. Steunt geheel op de evangeliën en ten dele op de liturgieën van Paaszaterdag en -zondag. De bewaking van het graf door (drie) soldaten (vier ridders, vs.12) alleen in Mattheüs 27:62-66. Het bezoeken van Christus' graf door de drie Maria's (zie vs.82) is in overeenstemming met de traditionele voorstelling van zaken: volgt een vrije weergave van de zgn. Visitatio sepulchri met de befaamde vraag van de engel 'Quem quaeritis in sepulchro, o christicolae?'

27. De moraal m.b.t. het verzamelen van rijkdommen in het hiernamaals (vs.217-226, 257-264) zal berusten op Mattheüs 6:19-21.
32. Zie Genesis (Noach en de ark, vs.144 e.v.).
35. Genesis (Adam, Eva, paradijs, Kaïn, Noach).
39. Voor de val van Lucifer zie o.a. Jesaja 14:12-15, Ezechiël 28:12-19, Lucas 10:18, Judas vs.6 en Apocalyps 12:7-12.
40. Zondeval, Genesis. Jezus als Verlosser, evangeliën, maar ook Romeinen 3:21-30 en 5:12-21. Het dubbele liefdesgebod (zie ged.4).
47. Boek der Wijsheid 6:1-5, waarnaar ook verwezen wordt in vs.133-141. Zie voor de zonden van David (vs.26; bedoeld wordt op het overspel met Batseba, de 'moord' op haar man Uria en het zich vervolgens toeëigenen van Batseba) II Samuël 11 en 12:1-25.
50. Commentaar bij Genesis 1:27, overgenomen van Boendale.
53. Vs.68, Adam en Eva, Genesis, en vs.29, de leer van Salomo i.h.a., Spreuken, Boek der Wijsheid. In vs.35-39 wordt kennelijk verwezen naar Mattheüs 5:8 en 22:37. Een duidelijke referentie aan Hebrëen 4:12-13 treft men aan in vs.46-49. Naar het dubbele liefdesgebod (zie ged.4) wordt verwezen in vs.34-39 en 56-61.
56. Genesis (Adam en Eva, paradijs, zondeval).
57. Het zwaard uit vs.8 verwijst naar Hebrëen 4:12-13.
58. De wolf- en schapenmetafoor (vs.180) is gebaseerd op Mattheüs 7:15 (ook bij Maerlant). Vs.96-97 vormen een toespeling op Mattheüs 16:18.
59. Gelijkenis van de verloren zoon (vs.132-152): Lucas 15:11-32.
61. De samenkomst bij Jezus' geboorte, mogelijk doelend op Mattheüs 2 en i.h.b. Lucas 2:8-20. Stefanus als eerste martelaar: Handelingen 7:54 t/m 8:3. Willem dateert op andermans gezag (traditionele voorstelling van zaken) Adams dood en hellevaart op 5200 v.C.
62. Val van Lucifer, zie ged.39.
64. Genesis (Adam en Eva, zondeval) en de zaligsprekingen der bergrede, Mattheüs 5. Vs.81 berust op Johannes 20:21.
68. Maken vs.86-91 toespeling op Jacobus 1:22-24?
69. Evangeliën, over de opstanding m.n. Mattheüs 28:1-10, Marcus 16:1-8, Lucas 24:1-12 en Johannes 20:1-8.
70. Genesis (Adam, Kaïn, Noach, Abraham), Exodus (Mozes), II Samuël (David), Handelingen 8:18 (Simon). Voorts de evangeliën. Maar i.h.b. de Apocalyps over het Laatste Oordeel, Apocalyps 6 (de zes tijdperken) en Apocalyps 20:12 (het oordelen o.g.v. ieders werken). Ook I Johannes 2:18-27 en 4:3 alsmede II Johannes vs.7 over de antichrist (vs.90-91). Vs.124-125 over voortekenen voor het einde der tijden o.a. Mattheüs 24:1-31. Voor vs.156-159 zie Johannes 21:15-17 en Mattheüs 16:19.

75. Exodus 17:9 (Jozua), II Samuël (David) en I Makkabeeën 2:66 en 3 t/m 9 alsmede II Makkabeeën 8 t/m 15 (Judas Makkabeüs). In vs.48-68 treft men een uitgebreide meet-metafoor aan (zie ged.7).

77. Genesis 2:24, het huwelijk van Godswege ingesteld. Willem dateert dit (naar traditionele maatstaven niet onjuist) in vs.111 in het jaar 5000 voor Christus. Vs.153-154 parafraseren Johannes 14:2.

79. Hier worden uitgebreid 'Twaalf punten' (vs.65) behandeld, tezamen de twaalf geloofsartikelen of het credo. Dit credo wordt behandeld zonder de diverse geloofsartikelen expliciet te nummeren (zie vs.87-405). Een duidelijke zinspeling vindt men in vs.239: 'Ic ghelove an God', de vertaling van 'Credo in Deum'. De behandeling van het credo wordt gelardeerd met bijbelstof. I.h.b. de evangeliën. De besnijdenis in de tempel (vs.116-117) bij Lucas 2:21. Vs.184 'Ghi selt comen ende ghi selt gaen' verwijst naar de voorstelling van het oordeel volgens Mattheüs 25:34 en 41. In vs.46-49 beroept Willem zich voor een uitspraak op 'scripturen'. Mogelijk zinspeelt hij met de zaligheid van de hoop op Romeinen 8:24: 'Want wij zijn in hope zalig geworden' (Vulgaat, 1975: 'spe enim salvi facti sumus'). Het hele achtste hoofdstuk gaat over de hoop (net als de sproke) en over de Geest. Vs.66-77 en 421-429 over geloof en werken kunnen verband houden met Jacobus 1:22 en 2:14. In vs.116-122 geeft Willem aan dat wat voor de Joden de oudtestamentische besnijdenis is, voor de christenen het doopsel van het nieuwe verbond is, door Jezus ingesteld. Zie o.m. de evangeliën, Mattheüs 3:13-17. Het is niet geheel uitgesloten dat Willem tevens (indirect?) een allusie maakt op Romeinen 2:25-29, waarin Paulus betoogt dat de ware besnijdenis bestaat uit het naleven van Gods geboden, een geestelijke besnijdenis van zonden. Voor de veertig dagen lange omgang van Jezus met de apostelen en de nederdaling der H.Geest zie Handelingen 1:1-8 en 2:1-4. Over de zeven bazuinen (vs.341) zie Apocalyps 8, 9 en 11:15-19. Over de opstanding der doden, het Laatste Oordeel en de tweede dood in de hel voor de onrechtvaardigen zie Apocalyps 20: 11-15.

80. Voor de bijbelse visie op de woeker zie men: Exodus 22:25, Deuteronomium 23:19-20, Leviticus 25:35-37, Psalm 15 en Lucas 6:34-35.

81. Verwijzingen naar Adam, Eva, Lucifer, Maria etc.: zie hierboven. Voor Petrus' ontsnapping uit de kerker met behulp van een engel zie Handelingen 12:1-10. Petrus als sleutelbewaarder Mattheüs 16:18-19. Vs.199 over het naken van het Laatste Oordeel; zie naast de Apocalyps over de Dag des Heren ook Jesaja 24, Amos 5:18-20, Zacharia 12 en 14, Mattheüs 25:31-46 en Marcus 13:1-27.

83. In vs.203 verwijst Willem naar de rijke man en de arme Lazarus uit Lucas 16:19-31. Wederom verwijzing naar de Jongste Dag.

84. Schepping, Adam, Maria, Jezus, Judas, Jezus' hellebraak.*4 Voor het Avondmaal: Mattheüs 26:26-29, Marcus 14:22-25, Lucas 22:14-20.

86. Vs.18 en 20 vormen een toespeling op I Samuël 8:3. Vgl. 'Si namen gave [...] Ende om die gave keerden trecht' met 'Maar de zonen [van Samuël] bewandelden niet de wegen van hun vader; zij waren op eigen voordeel uit, namen geschenken aan en verkrachtten het recht'.*5 Verder evangeliën (Judas) en Apocalyps (Jongste Dag).

88. Voor de val van de hovaardige Lucifer, zie ged.39. In vs.2-5 treft men een toespeling aan op het dubbele liefdesgebod (zie ged.4). In vs.62-63 en 70-71 vindt men allusies op het rekenschap

afleggen van verrichte werken en op het tweesnijdende zwaard der gerechtigheid Gods uit Hebrëen 4:12-13.

89. Menswording, kruisdood, vergeving der zonden, nederdaling ter helle, leer. De kernverzen 34-36 verwijzen naar Mattheüs 23:12.

90. De mens geschapen naar Gods beeld, Genesis 1:27.

91. Evangeliën (Maria Magdalena). Vs.164-168 verwijzen waarschijnlijk naar I Johannes 1:9 (en/of Psalm 31:5 en/of Lucas 7:47-48?).

92. De leer van Salomo. Vs.1-5 verwijzen naar Spreuken 8:10-11 (of Spreuken 3:14-15). Willems verwijzing naar woorden van Salomo levert geen doorslaggevende bijbelpassage op: wordt er gezinspeeld op Prediker 2:10, 8:15 of 9:7-10? Of op Spreuken 12:20, 21:15, 28:12 of 29:6? Of op Boek der Wijsheid 6:21 of 8:16? (Zie ook ged.103).

93. Geïnspireerd op Mattheüs 5:37: 'Maar uw ja moet ja zijn en uw neen, neen [...]'.

95. Verwijzing naar de gelijkenis van de verontschuldigen Lucas 14: 15-24 in vs.297-304. In het perspectief van het werven om beloning wil Willem waarschijnlijk ook de woorden uit Lucas 14:12-14, over wie men moet nodigen, bij het publiek in herinnering roepen.

97. De vier evangeliën (zie vs.132-133). Voor Mattheüs (Levi, vs.281) en het tollenaarsberoep zie Mattheüs 9:9-13 en Lucas 5:27-32.

98. Voor Jezus' verzoeking in de woestijn Lucas 4:1-13 en voor de veertigdaagse vasten i.h.b. Lucas 4:1-2.

99. Wordt in vs.148 Jezus 'dat godlijke woort', ontvangen door Maria, genoemd naar Johannes 1:1 en i.h.b. 1:14?

101. Genesis (Adam, Kaïn, Noach en zijn drie zonen, de ark, de zondvloed). Zie voor de 'meet'-metafoor (ook bij Boendale) ged.7.

103. Salomo's leer: nogmaals over blijdschap en weldoen (zie ged.92).

106. Voortdurende verwijzingen naar Mattheüs 22:34-40 en/of Marcus 12:29-31. In vs.66-69 een min of meer letterlijk citaat uit Mattheüs 19:24 of Marcus 10:25. Ook verwijzing naar de boom der kennis van goed en kwaad, Genesis 2:17. Verwijzingen naar de Christelijke naastenliefde zoals in Mattheüs 22:39 en Leviticus 19:17-18, en wellicht ook verwijzingen naar Romeinen 12:10 en 13:8-10. Tenslotte over het Laatste Oordeel Apocalyps.

109. Over de vier soorten kussen die Jezus kreeg. Van moeder Maria neemt Willem het zonder meer aan. Simeon vindt men alleen in Lucas 2:25-35 (geen kus). Magdalena kust Jezus alleen in Lucas 7:36-38. Judas kust Jezus in Mattheüs 26:47-49, Marcus 14:43-45 en Lucas 22:47-48. Voor het Onze Vader zie Mattheüs 6:9-13, hier m.n. 6:12, alsmede Lucas 11:4.

112. In vs.31-34 citeert Willem uit Johannes 14:6 (en zinspeelt hij mogelijk nog op Johannes 8:12).

113. Vs.49 is een variant op het 'zoekt en gij zult vinden' uit Mattheüs 7:7-8 en Lucas 11:9-10.

114. Mogelijk maakt Willem in vs.18-19 toespelingen op Mattheüs 7:24-27 en/of Lucas 6:48-49, terwijl vs.17 kan verwijzen naar Lucas 16:15 en Romeinen 8:27.

116. Jezus' angst voor de dood: Mattheüs 27:46 en Marcus 15:34.

119. Ontleend aan Mattheüs 20:1-16, de arbeiders in de wijngaard.

11.4. De Hollandse rekeningen

In deze bijlage staan opgenomen alle posten met sprooksprekers uit de Hollandse grafelijkheidsrekeningen - thans berustend op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag - voor de periode van 1380 tot en met 1409.*1 In alle posten waarin Willem van Hildegarsberch voorkomt staat zijn naam gecursiveerd. Aan deze posten is steeds een datering toegevoegd. Aan de 21 vondsten van Jonckbloet en Bisschop & Verwijs met betrekking tot Hildegarsberch konden er twaalf worden toegevoegd; de dateringen van deze nieuwe posten staan hieronder in cursief afgedrukt. Naast posten m.b.t. sprooksprekers zijn in deze bijlage ook posten opgenomen die interessant zijn voor het beeld van het literaire leven aan het Hollandse hof ten tijde van de literair actieve periode van Willem van Hildegarsberch; vandaar dat hier ook een aantal posten te vinden is met toneelopvoeringen, de aanschaf van boeken e.d., zij het dat daarbij niet naar volledigheid is gestreefd. In bijl.11.8. staan ook sprekers uit de jaren 1358-1380 opgenomen - echter niet o.g.v. complete rekeningen - , van welk onderzoek hier evenwel geen verslag wordt gedaan. In het navolgende is de spelwijze van i/j en u/v/w aan het moderne gebruik aangepast. Het hoofdlettergebruik is genormaliseerd. Doorhalingen worden niet gesignaleerd, en evidente schrijffouten zijn stilzwijgend verbeterd.

Inv. ARA-AGH 1236: 19 maart 1380 - 30 juni 1382

[fol.97r] Item tot Berghen in Henegouwen ghegeven II sprekeres die mitten lantgrave camen bi mins heren bevelen thoschede upten XXV dach van Junio anno vorsc. VIII sw. ghulden.

[fol.97r] Item te Caisenoit upten III dach van junio ghegeven te hoeschede hertoghe Robrechts III pipers ende I spreker mits dat die een brieve brochte an minen here ende mijner vrouwen rorende van den huweliken die die grave van Spoenhim ende die grave van den Marken onderlinghe ghedaen hebben mit harer kinderen onder him allen ghegeven XXXII ghulden.

[fol.97v] Item upten selven dach [des dijnsdages na Onser Vrouwendach assumptio] ghegeven meester Janne den spreker van Ramsdonch II vr.

[fol.97v] Item upten XIX dach van september te Noyon ghegeven des hertoghen IIII pipers van Bourgoygnen, eenen spreker ende II yrauden bi heren Hansen hant van den Rijn diese him droech XX vr.

[fol.97v] Item up Sente Michielsdach te Caisnoit ghegeven des hertoghen Vrederics van Beyeren spreker te hoschede IIII vr.

[fol.97v] Item upten den VI dach van october te Caisnoit ghegeven I sprekere bi mins heren bevelen te hoschede I ghulden.

[fol.98r] Item upten heylighen Paesdage VI daghe in aprille ghegeven te hoschede des hertoghen spreker van den Berghe VIII s.g. Item meester Ragiere mitten luternen III s.g. Item meester Willem den spreker uut Vrieslant III s.g. Item meester Ruutentuut III s.g.

Inv. ARA-AGH 1237: 26 juli 1382 - 16 augustus 1383

[fol.98r] Item opten selven dach [des dynsdages na Bartholomei] enen spreker ghegeven die vanden hertoghe van Oesterrijc quam bi mijns heren ende mirer vrouwen bevelen V guld.*2

[fol.98r] Item opten selven dach [swoensdaghes na Bartholomei] enen spreker ghegeven die haeren Heynrike van Borchanster toe behoert ende voer minen here sprac bi mijns heren ende mirer vrouwen bevelen ghegeven I gulden.

[fol.98r] Item tsaterdaghes na XI.M Maghedendach mijn here in sijn hant ghegeven die hi den spreker die men den Jonchere vander Minnen [heet] gaf I gulden.

[fol.98v] Item opten selven dach [Sinte Aechten dach] Willem van Hilgarts berghe enen spreker ghegeven inden Haghe bi den here van Asperen I gulden, facit II s. VII d.gr. II Holls. [5-2-1383].

[fol.99r] Item sdiynxdages na Paeschdach meyster Jan den spreker ghegeven in den Haghe bi mijns heren bevelen III s. IIII d.g.

[fol.99r] Item opten IXden dach van aprilte ghegeven tot Yselsteyn bi mijns heren ende mirer vrouwen bevelen meester Rutentuut I gulden.

[fol.99r] Item opten selven dach tot Yselsteyn enen spreker van Beem ghegeven bi mijns heren bevelen IIII s.gr.

[fol.99v] Item tsmanendaghes na Pijnxter ghegeven bi meester Jacob te Keynoet bi mijns heren bevelen Lingy den herade I gulden. Item Comengies den herade I gulden. Item enen spreker van Berghen I gulden. Item Sandoes coninc vanden heraden II gulden, facit te samen V gulden.

[fol.99v] Item opten selven dach [des vridaghes na Urbani, te Berghen in Henegouwen] Godekijn den spreker van Tricht ghegeven bi mijns heren bevelen ende mire vrouwen bevelen bi meester Jacobs hant III gulden.

[fol.99v] Item Hollanderkijn den yraude ghegeven bi mijns heren bevelen opten selven dach [des vridages na Urbani, te Bergen in Henegouwen] I gulden.

Inv. ARA-AGH 1238: 16 augustus 1383 - 2 oktober 1384

[fol.104v] Item up Alrekinderdach inden Hage ghegeven meester Willem den spreker te hovescheden III s. IIII d.g. [28-12-1383].

[fol.137r] Item upten seluen dach [op alre gode heylyghen dach] betaelt bi Jacob van Hoekelen voer een ghetijd boec dat tUtrecht was doen scriven, van virlichten, van virbinden in borders ende van de beelden in te doen maken ende te bewerpen, coste IIII½ gulden, facit XI s. IX d.gr. VI Hollants.

Inv. ARA-AGH 1239: 2 oktober 1384 - 8 juni 1385

[fol.82r] Item des donresdaghes na beloken Paeschen tot Camericken ghecoft bi Jan vander Lardier I paer snijtmessen, I cam ende een boec boerse voir mire joncfrouwen van Holland die op die tijt bruyt was ende hoer mit hoer ghegeven was costen XII Vr. vr. facit XXXVIII s.g.*3

[fol.82r] Item opten selven dach [donresdaghes na beloken Paeschen] tot Camericken betaelt Pieter van Arremuden die hi uutgheleit hadde voir mire joncfrouwen ghetide boeckskijn te verlichte ende te verbinden tot Berghe in Henegouwen ende Wouter Scriveyn verbant V½ vranc. Item vande sloten daer aen te maken coste mits sulver daer se of sijn van maken ende van vergulden II vr., facit VII½ vranc facit XXIII s. IX d.g.*4

[fol.88v] Item opten heiligen Kerstdach ghegeven tot Keynoet bi mijns heren bevelen daer meester Jacob die boetscip of dede Godekijn van Tricht den coninc vanden hyrauden III gulden. Item Sander den coninc vanden herauden uut Enghelant V gulden. Item Barbantson den coninc vanden hyrauden uut Henegouwen III gulden. Item Gommengijs den heraude ghegeven I gulden. Item noch Simpol den heraude ghegeven I gulden, facit te zamen XIII gulden facit XXXIII s. I½ d.g.

[fol.89r] Item opten XII dach in merte tot Keynoet ghegeven te hovescheden bi mijns heren bevelen daer Aernt Forier die boetscap of dede des hertogen hyraude van Gulich die een boerte ende een tafelronde beriep daer die een of wesen zoude te Luttenburch ende dander te Dueren ende die een zoude wesen XIII dage na Paeschen ende dander tsonnendages voir Pynxster him ghegeven II gulden, facit V s. III d.g.

[fol.90r] Item des sonnendages na beloken Paeschen tot Camericken ghegeven bi mijns heren bevelen meester Jan van Machelen den spreker die aldaer bi minen here ende bi mijnre vrouwen ghecomen was ter brulofte van minen jonchere Willem ende van des hertoghen dochter van Borgongen ende van des hertoghen soen van Borgongen ende mijnre joncvrouwen ghegeven III gulden.

[fol.90v] Item opten XIX dach van aprille tot Keynoet ghegeven bi mijns heren bevelen daer heer Philips van Wassenaer die boetscip of dede Pieter vander Minne II gulden.

[fol.90v] Item opten XII dach van aprille tot Keynoet ghegeven bi mijns heren bevelen, ende bi Aernts Foriers hand diere die boetscip of dede meester Jan die dichter van Raemsdonc te hovescheden II gulden.

[fol.91r] Item te Hoesden op Zente Ascensioens avonde ghegeven te hovescheden bi mijns heren bevelen Crabbendijc ende Keyser twen yerauden die een boerte daer beriepen die wesen zoude te Bruesel des zonnendaghes na Pynxter II gulden.

[fol.132v] Item omtrent den selven dach [opden IX dach van februari] heren Willem vander Haer ghegeven inden Haghe van I ghetide boescskijn dat hi voer mijnre joncfrouwe ghescreven hadde ende van aportijf daer toe III oude scilde facit X s. VI d.gr.

Inv. ARA-AGH 1240: 18 juni 1385 - 24 juni 1386

[fol.124r] Item op Sente Steffensdach inder Hage ghegeven bi mijns heren bevelen meester Willem die dichter, Apcoude den yeraude ende Hannekin die zangher van Apcoude III gulden. Item Goeswijn van Ghelre den dichter ende sinen ghesellen elx I gulden. Item Aelbrecht den vedelaer, XII gr, facit tsamen V gulden XII g. facit XIII s. I½ d.g. [26-12-1385].

[fol.124r] Item des dijsdaghes na Dertiendach inder Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen Pieter van M[i]nden XXIII g.

[fol.124v] Item optie selve tijt [14 januari] meester Jan van Machelen den dichter ghegeven bi mijns heren bevelen want hi niet tot sinen Kersavont noch tot sinen nuwen jaer en hadde II gulden.

[fol.124v] Item des donresdaghes na Onser Vrouwendach purificatio inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Aernt Foriers hant diere die boetscippe of dede meester Jan van Machelen daer hi mede thuys trecken mochte VI gulden.

[fol.124v] Item des sonnendaghes na Sinte Valentijnsdach inder Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende Ghijskijn mijns heren camerlings hant diere die boetscippe of dede enen spreker die mit brieven gecomen was van hertoge Vrederic aen minen here ende aen minre vrouwen ende oec brieve brocht vandes grave hyelic van Ossen ghegeven X gulden.

[fol.196r] Item des manendages na Sinte Bavendach inder Haghe betaelt joncvrouwe Wangenile die si uutgheleit hadde van III ghetide rollekijns die si ghecoft hadde int hof voer die poirte voir mine vrouwen van Oestervant daer si daghelix in lesen soude III gulden, facit VII s. X½ d.g.*5

[fol.199v] Item des saterdages na Sinte Luciendach betaelt inder Haghe van aportijf daer mijn vrouwe cleen boeckskijn in liet scriven XV g. Item van spaense groen ende van haerze daer men zeghel was mede maecten ende oec betaelt van spaense groen ende haerze die men langhe tijt sculdich hadde gheweest XL g., facit te samen LV g.

[fol.202r] Item des manendaghes na Onser Vrouwendach purificatio inder Haghe ghegeven den leesmeester van Haerlem minre vrouwen biechtvader die inder Haghe comen was bi mire vrouwen bevelen ende weder thuus riden soude him ghegeven daer hi him mit sinen ghesellen ende zijn paerde mede uter herberghe quiten soude ende zijn cost mede onderwege doen soude want hi weder thuys wesen moste III gulden.*6

[fol.203v] Item optie selve tijt [7 maart] inder Haghe ghegeven des leesmeesters gheselle van Haerlem die bi mire vrouwen waectede in hoere siecte doe si starf daer god die ziele of hebben moet I gulden.*7

[fol.206r] Item optie selve tijt [des woensdaghes na beloken Paeschen] ghegeven in Middelburch broeder Willem den leesmeester van Herlem die bi minen here ende sijn ghesinde gheweest hadde int ende vander Vasten ende thuys trecken soude V gulden.

Inv. ARA-AGH 1241: 24 juni 1386 - 24 juni 1387

[fol.123r] Item des zonnendages na Sinte Lucasdach tot Huesden minen heere ghesent bi Jacomijn die borduerwerker diere die boetscap of dede ende mijn heere voirt gaf meester Pieter vanden Minne II gulden.

[fol.123v] Item opten Jaersdach inden Hage minen heere ghesent bi Willem Cuser ende hi voirt gheven soude Huesden des heren hyeraude van Arkel II gulden. Item meester Jan des hertoghen spreker van Gulic II gulden. Item II sanghers die voir minen heere songhen I gulden.

[fol.124r] Item des zaterdaghes na Gregorij [tot Bergen in Henegouwen] ghegeven een cleen hyeraudekijn gheheten meester Jan die Hollander bi mijns heren bevelen IIII gulden.

[fol.125r] Item des woensdages na Sacramenti tot Huesden ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Aernts Foriers hand diere die botscap of dede des marcgraven spreker van Misen die van Onser Vrouwen sprac X gulden, facit XXVI s. III d.g.

[fol.186v] Item opten Jaersdach inden Haghe ghegeven Venus ghesellen die speelden opten Vyverberch ende aldair onteykent*8 waren him allen te zamen II gulden.

[fol.191v] Item opten zelve dach [des woensdaghes na groten Vastenavond] broeder Willaem den leesmeester van Haerlem ghegeven die bi mijns heren bevelen inden Haghe ghecomen was daer hi him mede uter herberghe quiten soude want hi thuys trecken woude III s.g.

[fol.193v] Item des manendaghes na Paeschdach inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen den leesmeester van Onser Vrouwen broeders tot Haerlem want hi langhe inden Haghe ghelegghen hadde ende mijn here ende ghesinde vanden hove him ghebiecht hadde XII gulden, facit XXXI s. VI d.g.

Inv. ARA-AGH 1398: 21 november 1386 - 14 april 1387*9

[p.14] Item te Mens des bisscops spreker van Trier ghegeven bi heren Jans boetscip van Kerven II Dord. gulden.

[p.15] Item ter selver stat [te Nurenborch] op die selve tijt [des zonnendaghes na Sinte Luciendach] ghegeven des hertoghen spreker van Brunswijc I Dordr. gulden.

[p.16] Item ter selver tijt [des donredaghes na Jaerdach] bi boetscip Daniels voirs. I spreker des voochts vander stede van Vranckevoerd ghegeven I Ung. gulden daer was Jan van Cronenburch bi, facit I Dor. gulden VII g.

[p.16] Item op die selve tijt [des donredages na Sinte Agnieten dach] ghegeven te Brunsberch der stede pipers XX s. pr. Item noch te vedelaers te Melinnghe ghegeven XX s. pr. Item aldaer ter selver tijt I spreker XX s. pr. facit te gader II Dor. gulden XII gr.

[p.16] Item [des sonnendaghes na Onser Vrouwendach purificatio, te Coninxberge] noch des hertoghen vedelaer ende dichter van Stolpe ghegeven II Dor. gulden.

[p.16] Item [zelfde dag] noch hem XII pipers, vedelaers, quintaerners, dichters, sanghers XII Dor. gulden.

[p.17] Item des hertoghen spreker vander Stolpe ghegeven I marc.

[p.17] Item des hertoghen pipers van Woelghast ende enen spreker ghegeven IIII r. gulden.

Inv. ARA-AGH 1242: 24 juni 1387 - 26 juni 1388

[fol.87v] Item op Sinte Lucasdach ewangeliste inden Hage betaelt daer Floris Ghysbrechtsz. ende die scout van Delf bi waren een wijfkijn van Haerlem van II cleijn boexkijns van Onser Vrouwen ghetide, die seven salm ende ander ghebedekins die besteet waren te scriven voir mijren vrouwe van Oestervant ende miren joncfrouwe van Henegouwen welke boexkijns seer costelic ende wel vergult waren ende costen tsamen XXVII gulden facit III lb. X s. X½ d.gr.

[fol.91r] Item des saterdaghes na Sinte Pietersdach ad vinculam inden Hage ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Arnts hant van Weyburch diere die boetscap of dede Herman dien hyraude van Ghelre V gulden. Item enen spreker van Colen II gulden. Item enen anderen spreker die men hiet Ghecnose I gulden, facit tsamen VIII gulden.

[fol.92v] Item op die selve <tijt> [maandag na Andree] inden Hage Florens Ghysbrechtsz. betaelt die hi op Sinte Andreas avont ghegeven hadde bi mijns heren bevelen I spreker die inden Hage voir minen here gesproken hadde II gulden.

[fol.92v] Item op sinte Niclaes avont inden Hage Pieter Tetensoen mijns heren camerlinc van Oestervant betaelt die hi minen here ghelient hadde ende ghegeven meester Jan van Machelen XII gulden.

[fol.93v] Item opten Jaersdach inden Hage meester Jan van Machelen ghegeven II gulden.

[fol.93v] Item des vridaghes na Aschelenwoensdach inden Haghe ghegheven bi Florens Ghijsbrechtssoens hant meester Willem van Hilleghaersberghe die spreker die minen here vervolcht hadde op die Vastenavont II gulden, facit V s. III d.gr. [14-2-1388].

[fol.93v] Item optie selve tijt inden Hage bi Florens Ghijsbrechtsoens hant meester Jannetgen van Raemsdonc die spreker want hi minen here oec vervolcht hadde ende mijns heren ghesinde was ghegheven III gulden, facit VII s. X½ d.gr.

[fol.94r] Item des donredaghes na beloken Paeschen inden Haghe ghegheven die mijn here den proefst selve beval Goetgen van Tricht den hyraude XII gulden. Item Cleve den hyraude VI gulden facit tsamen XVIII gulden.

[fol.137v] Item des dijnxdages na Sinte Baven dach Willem Cuser betaelt die hi minen here gheleent hadde. Eerst die mijn here I clusenaer in Moermaeye gaf doe hi leste jaghede I gulden. Item die hi tot Woudrichem meester Pieter vander Mijnde gaf I gulden, facit II gulden.

[fol.141r] Item op Alrekinderdach broeder Willem die leesmeester vanden carmeliten tot Haerlem mijns heren biechtvader die die hoechtijt inden Haghe ghelegghen hadde ende thuys trecken woude III gulden, facit VII s. X½ d.g.

[fol.142r] Item des manendages na Onser Vrouwendach purificatio inden Haghe ghegheven bi mijns heren bevelen den ghesellen vanden Haghe die des avont an minen here cokerelden II gulden.*10

[fol.143r] Item des manendaghes voir cleyn vastenavont inden Haghe ghegheven voir te Pieter Bats alrehande ghesellen ende joncwiven uten Haghe die an minen here cokerelden ghegheven bi mijns heren bevelen ende bi heren Hansen hant I gulden.

[fol.143v] Item uptie selve tijt [sonnendaghes doe men sanc Judica] so gaf die proefst minen here up sijnre taelgerie inden Haghe die hi seyde dat hi meester Jan van Machelen den dichter gheven soude IIII ny gulden ende want meester Jan van Machelen den proefst daer na vervolgde ende seyde dat him mijn here niet ghegheven en hadde so gaf him die proefst upten selven dach in sijns selfs hant IIII gulden, facit VIII gulden, facit XXI s.g.

[fol.144r] Item des dynxdaghes na beloken Paeschen inden Haghe ghegheven den leesmeester van onser vrouwen broederen van Haerlem mijns heren biechtvader die inden vasten inden Haghe ghelegghen hadde ende thuys varen soude VIII guld. Item sinen gheselle II guld., facit X guld., facit XXVI s. III d.g.

[fol.145v] Item des sonnendaghes na meye dach inden Haghe ghegheven bi mijns heren bevelen de ghesellen die doe speelden inden Haghe vander Heylighen cruys dach II gulden.

[fol.146r] Item des woensdaghes na pinxter dach inden Haghe ghegheven broeder Willem mijns heren biechtvader die lesemeester van Onser Vrouwen broeders van Haerlem die in die weke van pinxter inden Haghe ghelegghen hadde tot mijns heren behoef him ende sinen gheselle ghegheven voir horen cost ende mede thuys te comen VIII gulden, facit XXI s.g.

Inv. ARA-AGH 1243: 24 juni 1388 - 24 juni 1389

[p.111] Item opten meyenavont inden Haghe ghegheven bi mijns heren bevelen den leesmeester van Haerlem mijns heren biechtvader die die Vasten minen heren ghevolcht hadde daer hi mede thuys trecken soude X Dordr. gulden. Item sijn gheselle tot I cappe V Dordr. gulden. Item sijn convent tot

Haerlem te hulpe tot hore tymmeringhe V Dordr. gulden, facit tzamen XX Dordr. gulden, facit stic XXXIII gr. [facit] II lb. XV s.gr.

[p.155] Item des sonnendaghes na Sinte Jacobs dach Tordrecht doe mijn here van Huesden quam ghegheven alrehande lude die voir minen here op die tijt aldaer ghesonghen, ghepepen ende ghespeelt hadden. Eerst dar stede pipers van Dordrecht II gulden. Item Ydekijn mit twee ghesellen die songhen II gulden. Item II andere sanghers I gulden. Item Aleit van Bult van lichtbroet ende voir clareyt I gulden. Item noch II lude mit I lute ende I gitterne I gulden. Item meester Jan mitter santerie I gl. Item I man mit I kinde die pijpten I gulden, facit tsamen IX gulden.

[p.160] Item des sonnendaghes na Aghate doe mijn here, mijn here van Oestervant, mijn vrouwe van Oestervant ende mijn joncvrouwe tot sproefst huys aten twee sanghers die daer voir minen here songhen II guld. Item enen ander die een speeltgen voir minen here seyde I guld.

[p.160] Item opten Aschelen woensdach inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Willem Cusers hant ende des conincs vanden pipers hant diere die boetscip of dede alrehande pipers ende hyraude die ten hove ghecomen waren in den Haghe. Eerst des heren IIII pipers ende II trompeners van Ghelre XXIII gulden. Item des heren pipers van Arkel VI gulden. Item des heren hyraude van Haverets III guld. Item des heren hyraude van Gommegijs IIII guld. Item meester Jan een spreker die bi den here van Abcoude is II gl. Item enen spreker die bi heren Philips van Wassenaer te wesen plach I gl. Item meester Willem van Hillegaersberghe den spreker I guld. Item Gulich die hyraude II guld. Item noch I ander spreker gheheten meester Jan II guld., maect te samen XLV guld. facit V lb XVIII s. I½ d.g. [3-3-1389].

[p.163] Item XXV daghe in meye inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Jorghel die Beyersche clerics hant diere die boetscip of dede enen spreker die voir minen here ghesproken hadde ende minen here langhe vervolghede II guld.

[p.163] Item inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Willems vanden Berchs hant diere die boetscip of dede enen spreker gheheten Meeus van Dordrecht I Dordr. gulden.

[p.267] Item opten Jaersdach inden Haghe ghegeven broeder Willem die leesmeester mijns heren biechtvader die te Kersavent ende daer omtrent inden Haghe ghelegghen hadde ende mijns heren en sijns ghesyns biecht gehoert hadde ghegeven te teerghelde mede thuys te trecken VIII gulden.

[p.268] Item optie selve tijt [Sinte Aechtenavont] betaelt ende ghecoft bi Aelbrecht die camerling tot mirer joncfrouwen behoef van Hollant een ghetideboec coste VI vr. facit XX s.gr.*11

[p.269] Item tzaterdaghes na Mathei inden Haghe ghegeven cleen Aelkijn daer si mede copen soude een cleen boexkijn voer een joncfroukijn uut Beyerden dat bi mirer vrouwen van Oestervant was II Dordr.gulden facit V s. VI d.gr.

[p.269] Item betaelt van I boexkijn te scriven dat heren Jans vander Zijtwinde plach te wesen roerende van alrehande hantvesten die tlant van Zuuthollant roerden van die paelsceidingen daer des heren lude van Putte op denken ende studeren soudent betaelt II gulden, facit V s. III d.gr.

Inv. ARA-AGH 1244: 24 juni 1389 - 24 juni 1390

[fol.76r] Item XIII dage in julio inden Hage ghegeven bi mijns heren bevelen daer her Pouwels van Haestrecht ende her Hanse ende meester Reyner bi saten etende datse die proefst leverde Willem Cuser diere die boetscip of dede des heren spreker van Misen X Dordr. gulden.

[fol.76v] Item opte selve tijt inden Hage ghegeven bi mijns heren bevelen bi Philipskijn uter bottelrien diere die boetscip of dede I spreker I Dordr. guld.

[fol.76v] Item optie selve tijt [Sinte Marien Magdalenen avont] meester Willem den spreker ghegeven I Dordr. gulden, facit II s. III d.g. [21-7-1389].

[fol.78r] Item des vridaghes nader XI.M Maghedendach ghegeven Tordrecht bi mijns heren bevelen daer Floris Ghisebrechtsz. ende meester Reyner ende her Jan bi waren. Eerst mijns heren pipers van Ghelre XXV gulden. Item Godeken van Tricht XII guld. Item Herman Lyaen die coninc VIII gulden. Item des heren knecht van Arkel II gulden. Item Apcoude II gulden, facit tsamen XLIX gulden.

[fol.79r] Item optie selve tijt [XVII dagen in februario inden Haghe] I spreker die voir minen here ghesproken hadde II gulden. Item eenre dienre die voir minen here ghesonghen hadde I Dordr. gulden, facit III Dordr. guld.

[fol.79v] Item XX daghe in februario inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Yeruex roedraghers hant diere die boetscip of dede daer her Pouwels van Haestrecht bi stont des graven persewant*12 van Scoenburch uut Zwaven die spreken conste VIII Dordr. gul.

[fol.79v] Item VII daghen in maerte in Middelburch ghegeven bi mijns heren bevelen ende bi Willem Cusers hant des heren pipers vander Veer III Dordr. gulden. Item des heren pipers van Berghen III Dordr. gulden. Item enen vedelaer mit enen gheselle die spreken conde ende voir minen here ghesproken hadde I Dordr. gulden, facit tsamen VIII Dordr. gulden.

[fol.80v] Item opten Paesdach in Middelburch ghegeven bi mijns heren bevelen bi heren Pouwels hant van Haestrecht den III pipers vander stede van Middelburch III gulden Dordr. Item Willem van Hillegers berghe ende II ander sprekers mit hem tsamen III gulden. Item meester Jan den zangher ende sinen gheselle die voir minen here zanghen II gulden. Item I zangher van Middelburch bi heren Pouwels ende Staessen hant I gulden, facit tsamen XI Dordr. guld. facit XXV s. VIII d.g. [3-4-1390].

[fol.81v] Item XV daghe in junio inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen bi Aernt foriers hant diere die boetscip of dede enen spreker uut Polanen II gulden. Item den selven ghegeven want mijn here seyde want hi mire vrouwen vader*13 toe behoerden VII gulden, facit tsamen IX gulden.

[fol.81v] Item opten selven dach [XV daghe in junio] inden Haghe I spreker uut Beem bi mijns heren bevelen ghegeven ende bi Jorghels hant II Dordr. gulden. Item Aelbrecht den vedelaer I Vr. vr., facit tsamen VII s. X d.gr.

[fol.130r] Item opten Kordsdach ghegeven bi mijns heren bevelen III ghesellen mit II wiven die voir minen here ghesonghen hadden tot hore hoechtijt III Dordr. gulden. Item meester Willem den spreker I Dordr. scilt. Item Bertelmees den spreker van Dordrecht II dordr. scilde, facit tsamen XVII s.gr. [25-12-1389].

Inv. ARA-AGH 1245: 24 juni 1390 - 25 november 1390

[fol.63r] Item tot Ludic [XII daghen in julio] inder Lomberden huuys sprekers ende gokelaers ghegeven tsamen die miren heere vervolghet hadden III ghulden.

[fol.63r] Item XII daghen in julio ghegeven Ghelre den hyraude II cronen. Item meester Jan van Raemsdonc II cronen, facit tsamen IIII cronen.

[fol.63v] Item tot Diest een spreker van Westvalen ghegeven bi mijns heren bevelen een gulden.

[fol.65r] Item des manendaghes na sente Matheus dach ewangelist inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen ende daer Willem de Cuser die boetscip of dede des hertoghen II sprekers van Heidelenberch. Eerst VI ghulden ende na VIII oude scilde, facit XVIII ghulden, facit II lb. II s.g.

[fol.65r] Item des saterdaghes na Symonis ende Jude apostolorum inden Haghe bi mijns heren bevelen een spreker uut Beyeren die her Pouwels van Haestrecht him brochte ende daer Ghijskijn Florensz. die boetscip of gedaen hadde II gulden, facit IIII s. X d.g.

[fol.88v] Item Doedekijn betailt bi Ghijskijn van Diepenburch van een boexkijn uut te scriven daer die kore van Zeelant in staet II gulden, facit IIII s. VIII d.g.

[fol.93r] Item des manendaghes na Mauricii inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen broeder Willem mijns heren biechtvader die in die Haghe bi minen here gheweest hadde daer hi mede thuys trecken soude ghegeven III oude scilde, facit X s.g.

[fol.94r] Item op Sinte Martijns dach inden winter inden Haghe ghegeven bi mijns heren bevelen den leesmeester van Onser Vrouwen broeders tot Haerlem die mijns heren biechtvader is want hi wel XIII daghen bi minen here inden Haghe gheleghen hadde daer hi weder mede thuys soude trecken IIII cronen, facit XII s. IIII d.g.

Inv. ARA-AGH 1246: 25 november 1390 - 25 november 1391

[fol.40v] Item bi mijns heren bevelen des anders daghes na Paesdach broeder Willem den lezemeester van Haerlem ghegeven XII gulden.

[fol.56r] Item opten selven dach [Kersdach] een spreker bi mijns heren bevelen ghegeven II guld.

[fol.56r] Item meester Willem den dichter opten selven tijt [Kersdach] ghegeven I scilt, facit III s. IX d. [25-12-1390].

[fol.56r] Item des saterdaghes na Dertiendach bi mijns heren bevelen ende Craels hant eenrehande pipers uut Inghelant ghegeven X gulden ende meester Jan de dichter die biden here van Apcoude plach te wesen II gulden.

[fol.56v] Item opten selven dach [woensdag na Pasen] Goedgen van Tricht den heraut ghegeven VI guld. ende een ander heraut hoerde toe hertoghen Heynric van Bruynswijc IIII guld.

[fol.56v] Item opten anderen dach in meye bi mijns heren bevelen ende Everlijn Wengers hant des hertoghen spreker van Appelen ghegeven XII gulden.

[fol.56v] Item opten selven tijt tot Leyden bi mijns heren bevelen een ander spreker ghegeven III crone.

[fol.57v] Item smanendaghes nader XI.M Magdendach des grave spreker van Riedberch ghegeven VI gulden.

[fol.57v] Item opten selven dach een spreker die toebehoerde here Baudijn vanden Marardrie here tot Zichter III gulden.

[fol.57v] Item smanendaghes na Sinte Symon ende Juden dach een spreker die toe plach te behoeren der coninghe van Beem IIII gulden ghegeven.

Inv. ARA-AGH 1247: 6 december 1392 - 1 januari 1394

[fol.57r] Item up Sinte Jans dach Ewangelist bi heren Pouwels IIII sangher gegeven ende enen vedelaer elcx enen gulden, stic XXXVI lichte g. Ende enen spreker enen Berchsc. scilt van XLVIII lichte g., facit die III voir II nye g. XII sc. VIII d.g.

[fol.57r] Item upten Jaersavont bi mijns heren bevelen meester Jan dez heren spreker van Gaesbeke gegeven II guld., stic XXXVI lichte g., facit die III voir II nye g. IIII s.g.

[fol.57r] Item omtrent Dertiendendach bi mijns heren bevelen ende bi hande heren Pouwels van Haestrecht enen vedelaer gegeven III guld., Gulic den heraut III guld., Dirc Nellenz. ende meester Jan die dichter elc II guld., stic XXXVI lichte g. Item meester Jan Stantvast III oude scilde, Jacobmijn den borduyrwerker II oud scild. Item Pieter Sappelsbroeder IIII oud scild. Item Woutken enen ouden scilt stic LIII lichte g., facit tsamen die III voir II nye g. II lb. IX s. V d.g. I Ing.

[fol.57v] Item ter selver tijt [VII dage in meye] bi heren Pouwels hant meester Pieter vander Minnen gegeven I nyen scilt.

[fol.58r] Item ter selver tijt [svridaghes na des heylichs sacraments dach] bi mijns heren bevelen enen jonghen spreker van Holsten geheten Hopezomer II nye scilde ende enen jongen piper XII g.

[fol.58r] Item up Sinte Jansdach baptiste [tot Hairlem] bi mijns heren bevelen meester Willem van Hildegartsberge gegeven VI s. VIII d. [24-6-1393].

[fol.58r] Item des donredaghes dair na des heren pipers van Bronchorst gegeven VI nye scilde ende enen spreker die den here van Lymburch toebehoerde II nye scilde.

[fol.58r] Item ter selver tijt [VII dage in julio als mijn here voirden huze tot Althena was*14] bi mijns heren bevelen ende bi Claes Jacobs soens hant II overlans spreker gegeven VIII guld.

[fol.58r] Item XIII dage in julio bi mijns heren bevelen II sprekeren gegeven als hi vanden huze tot Althena tot Gorinchem gecomen was VIII guld.

[fol.58v] Item up Onser Vrouwenavont assumpcio bi mijns heren bevelen als hi tot Egmonde was II spreker toebehorende den hertoge van Lotrijc ende enen vedelaer toebehorende den bisscop van Mets gegeven elken IIII nye scild.

[fol.58v] Item tsonendaghes dairna bi mijns heren bevelen enen spreker toebehorende den hertoge vander Tasschen gegeven II nye sc.

[fol.59r] Item sdijnxdages na Sinte Michielsdach bi mijns heren bevelen den coninc*15 van Henegouwen gegeven X guld. Item II vedelaers toebehorende den hertoge van Bruynswijc X guld. Item enen spreker toebehorende den here vander Veer II guld.

[fol.59r] Item VI dage in novembri bi mijns heren bevelen gegeven den spreker geheten Herman Holsten III nye scild.

[fol.59v] Item ter selver tijt [op Sinte Stevensdach] bi mijns heren bevelen meester Willem van Hildegartsberge gegeven IIII nye scild., stic XL g., facit XIII s. IIII d.g. [26-12-1393].

Inv. ARA-AGH 1248: 1 januari 1394 - 15 april 1394

[fol.26r] Item XII dagen in februario gegeven enen knecht die sanc ende dichte voir minen here geheiten die Wilde Vos bi sinen bevelen gegeven VI guld., stuc XXIII g.*16

[fol.26r] Item V dagen in aprille XXXV piperen vander heren wapen gegeven die tot mijns heren brulofte*17 gecomen waren LX guld. Item alrehande stede pipers tsamen gegeven LVI gul. Item VI herauden tsamen XXX guld. Item III parsevant elcx IIII guld. Item enen speelre uptie quintaerne toebehorende den coninc van Beem VIII guld. Item enen vedelaer toebehorende den hertoge van Oistenrijc XX gul. Item hem drien toebehorende den hertoge van Sassen spelende upter quintaernen XV gul. Item enen orgelaer ende enen vedelair toebehorende den bisscop van Wyertsberch VIII guld. Item meester Willem van Hildegartsberge, meester Jan van Raemsdonc ende enen spreker toebehorende den grave van Hoensten elc IIII guld. Item enen vreemden spreker sonder wapen II gul. Item joncher Otten*18 spelende uptie quintaernen XL gr. Item Bom dez heren knecht van Zevenbergen LXXX gr. Item Wijs Neve die mit mijnre vrouwen van Hollant*19 quam gegeven VI gul. Item Heynken mitter stelt enen gul. Item IIII sanghers elcx enen gul., facit IIC XXXIIII nye gulden stuc XXIII gr., facit XXII lb. XVIII s. VI d.g. [5-4-1394].

Inv. ARA-AGH 1249: 16 april 1394 - 31 oktober 1394

[fol.37r] Item ter selver tijt [VIII dage in junio] enen spreker ende eenre joffrouwe die cokelen conde III ny gulde elx. Item ter selver tijt bi mijns heren bevelen enen die met enen honde speelde III ny gulden.

[fol.37r] Item XVI daghe in junio bi mijns heren bevelen tot Huesden des heren piper van Rotselaer VI ny gulden. Item ter selver tijt enen spreker VI ny gulden. Item noch ter selver tijt Kyndimieridi*20 bi mijns heren bevelen die bi minen heer van Ludic woent X nye gulden, facit tsamen II lb. II s. II d.g.

[fol.51r] Item XXV daghen in aprille bi mijns liefs heren bevelen brueder Willems gheselle ghegheven V oude fc. tstuc XXXIIII gr., facit XIII s. II d.g.

[fol.51v] Item des dorden daghes in meye bi mijns heren bevelen den ghesellen vanden spele inden Haghe ghegheven II nye gulden, tstuc XXIII g.

Inv. ARA-AGH 1250: 31 oktober 1394 - 31 oktober 1395

[fol.38v] Item swoensdaghes indie pijnxterheilighe daghe mire vrouwen by horen bevelen ghesent bi Pieter Tetensoen diere die bootscap of dede in hoirs selfs hand ende si voirt gheven soude broeder Willem horen biechtvader VII nye guld.

[fol.51r] Item by heeren Danels hand vander Merweden enen vreemden spreker die voir minen here sprac ghegheven I Hollansc. gulden.

[fol.51r] Item XX dage in november tot Keynoit bi mijns heeren bevelen ghegheven dair Jan van Sevenberghen die bootscap of dede des coninx spreker van Vrancrike IIII guld.

[fol.51r] Item [upten heiligen Kersdach] Bertelmeus heeren Clais dichter van Cortkenen bi mijns heeren bevelen ghegheven I Ghelr. gul.

[fol.51r] Item swoensdaghes dair na bi mijns heeren bevelen dar heere Danel vander Merweden die bootscap of dede meister Willem van Hildegardsberge ghegheven I scilt, facit III s. VI d.g. [30-12-1394].

[fol.52r] Item smanendaghes indie Paescheiligen dage by mijns heeren bevelen by aenbrenghe Jans van Zevenberghen meister Willem van Hildegartsberghe den dichter ghegheven IIII nye gul., facit VIII s.gr. [12-4-1395].

[fol.52r] Item XIII dage in meye by mire vrouwen bevelen inden Hage ghegeven enen man die een meister wezen woude vandes menschen phizonomie aen te sien III nye guld.

[fol.52r] Item III dage in junio inden Haghe by mijns heeren bevelen III speelren toebehorende den heere van Diest dair die een een jonc kint of was ghegheven III gul.*21

[fol.63v] Item upten selven dach [vridaghes na Onser Vrouwendach concepcio tot Mechelen] by mijns heeren bevelen Isebrande van Heemskerc ende meister Jan van Dille ghegheven II guld.

[fol.94r] Item ssonnendaghes na Sinte Marien Magdalenendach tot Gent der stat spreker van Gent gegeven VIII gr.

[fol.94v] Item ssaterdaghes up Sinte Dyonisius dach by mijns heeren bevelen by aenbrenghe Ghijskins Barbiers enen spreker des graven van Cleve ghegheven IIII nye gul.

Inv. ARA-AGH 1251: 31 oktober 1395 - 31 oktober 1396

[fol.39v] Item sdijnxdages in die Passiweke inder capellen inden Haghe mijnre vrouwen by haren bevelen gezent in hoirs selfs hand by Willem van Wisch diere die bootscap af dede ende sij voirt gaf broeder Willem horen biechtvader X nye gulden, facit XVII s. XI d.g.

[fol.47r] Item XV dage in aprilte tot Hairlem by mijns heeren bevelen enen Jacopijn die meister in theologiam werden soude gegeven te hulpe tot sinen coste want mijn here hem gheen bedebrieve en gaf aen sinen steden ende goiden luden als hi begherende was X nye sc. facit XXXIII s. IIII d.g.*22

[fol.58r] Item upten Jaersdach by mijns heeren bevelen IIII sanghers gegeven II gulden. Item enen spreker toebehoerende heren Claes van Cortkenen I scild. Item mijns heeren pipers III nye gulden.

[fol.58r] Item upten selven dach [upten Jaersdach] meister Willem van Hillegairsberge by mijns heeren bevelen gegeven enen roc mede te copen ende te drincgelde VI nye scilde facit XX s.g. [1-1-1396].

[fol.58r] Item uptie selve tijt [upten heiligen Dertiendach] enen spreker van Monickedam by mijns heeren bevelen by aenbrenghe Clais van Ecke gegeven enen gulden.

[fol.59r] Item meister Willem van Hillegairdsberge [VIII dage in julio] by mijns heeren bevelen by aenbrenghe Wolfaerts van Culenburch gegeven IIII gulden, facit VII s. II d.g. [8-7-1396].

[fol.59r] Item XVIII dage in julio enen spreker van Monikedam by Willem vanden Berge by mijns heeren bevelen gegeven I heneg. cronen. Item III speelrer die genen heere en hadden III gul.

[fol.59r] Item XIII dage in augusto enen spreker die mynen heere enen brief brocht uut Polaen by Jan van Zevenbergen VI gulden. Item enen anderen nyen heraut IIII gul.

[fol.81v] Item [zaterdag na Sinte Katherinendach] by mire vrouwen bevelen by meister Clais vanden Water betaillt van enen boeke dat mijn vrouwe hadde doen scriven III gul.

[fol.82v] Item enen man betaillt van enen cleynen bemailden cledekijn dair negen die beste in staen in die raitcamer II Dordr. gulden facit IIII s. VI d.g.

[fol.83r] Item [upten Jairsdach] by mijnrer vrouwen bevelen by broeder Willem mijns heren biechtvader gegeven tot mirer vrouwen boec dat mijn vrouwe hem bevolen hadde te doen maken X ny gul., facit XVII s. XI d.g.

[fol.83v] Item [9 februari] mijns heren pertrizeere*23 by mijns heren bevelen gegeven II sc. ende den gesellen uten Hage die een spil gehadt hadden upter Plaetzen te hulpe te horen coste IIII ny gul., facit XVII s. X d.g.

[fol.84r] Item [7 maart] eenrer joncfrouwen die cloisterboeken brocht voir mijnre vrouwen gegeven I gulden, facit XXI½ d.gr.*24

[fol.85r] Item [upten beloken Paischen] dat monicxken dat mit broeder Willem mijns heren biechtvader inden Haghe gecomen was by mijns heren bevelen gegeven te hulpe een cappe mede te copen biden proefst van Bergen II gulden.

[fol.88r] Item [III dage in augusto] bider vrouwen van Crunyngen by mirer vrouwen bevelen noch gegeven up mirer vrouwen boec te schriven broeder Willem den biechtvader IIII scil. XX gr., facit XV s.gr.*25

[fol.88v] Item [donderdag na Onser Vrouwendach assumptio] noch betaillt van een kistkin dair alrande mijns heren boeken in gevoert worden III s. IIII d.g.

Inv. ARA-AGH 1252: 31 oktober 1397 - 31 oktober 1398

[fol.42r] Item omtrent die selve tijt [sdinxdages na Onser Vrouwendach conceptio] meister Clais Jansz. vanden Water betaillt van enen boec van medecine die gegeven him gecoft wort ende gegeven meister Jan van Leiden X vrancke, facit XXX s. X d.

[fol.44v] Item XXIIII dage in meye bi heren Jan van Renisse bi miren vrouwen bevelen enen man van Utrecht die mire vrouwe een boec verlichten soude gegeven VI sc.

[fol.55r] Item up Sinte Steffensdach bi mijns heren bevelen bi hande Willems vanden Berge IIII speelres des coninx van Vrancrijck gegeven X gul. Ende enen trompenaer des bisscops van Straesburch gegeven voir ende na IX gul. Item meister Willem van Hildeggersberge gegeven I scilt. Item Mees van Dordrecht I gulden, facit tsamen den gulden voir XVIII gr. gerekent XXXIII s. IIII d.g. [26-12-1397].

[fol.55r] Item up Alrekinderdach enen spreker toebehorende den here van Gistel bi Wailwijn gegeven bi mijns heren bevelen I scilt.

[fol.55r] Item upten Jaersdach by mijns heren bevelen sinen pipers ende mijns heren pipers van Oistervant ende van Ludic gegeven XXIIII quade gul. Item Vorstensteyn ende Scoenhoven den

herauden VIII gul. gegeven. Item enen spreker van Monickedamme XX gr. Item een deel sangers II gul.

[fol.56r] Item uptie selve tijt [up sheilichs Cruysdach] meister Willem van Hildeggersberge bi mijns heren bevelen bi meister Jan gegeven I scilt, facit III s. IIII d.g. [14-9-1398].

[fol.80r] Item swoensdages na Sinte Katherinendach bi mijns heren bevelen bi Jacob Willem betailt van boucen die mijn here gecoft hadde III gulden stuc XVIII g., facit IIII s. VI d.

[fol.81r] Item upten Heiligen Dertiendenavont bi mijns heren bevelen bi hande Jan Nagels betailt van enen roc die meister Pieter vander Mynne hadde III sc., facit X s.gr.

Inv. ARA-AGH 1253: 31 oktober 1398 - 25 oktober 1399

[fol.43v] Item upten Vastenavont den gesellen die inden Hage inder zale voir mynen heere ende mirer vrouwen I spil gespeelt hadden bi horen bevelen gegeven te verdrincken XX ny gulden.

[fol.55r] Item des anderen dages in die Kerssheilichdage bi mijns heren bevelen Mees van Dordrecht gegeven bi Willem vanden Berge II ny gulden. Item enen knecht die diener des graven vander Marck plach te wesen IIII oude gul. Item enen man spelende uptie orgelen III ny gul. Endemeester Willem van Hildeggersberge gegeven III ny gul., facit tsamen XX s. VII d.g. [26-12-1398].

[fol.55r] Item upten Jairsdach bi mijns heren bevelen sinen piperen tot horen nyen jair gegeven XX ny gul. Item den sangers I Gentsc. sc. Item Vranc Poesz. knecht die mynen heere snoeck brocht bi Gijsken Barbier II gl. Item enen spreker van Monikedam gegeven I Hollsc. gul. Ende den pipers vander Hage I gul.

[fol.55r] Item omtrent Sinte Agnietendach bi onderling bi mijns heren bevelen Haniken den sot gegeven IIII ny gulden I Ing. nobel. Ende den spreker van Monickedam die mynen here een sproke vanden Vriezen*26 over gaf gegeven II ny gul.

[fol.55r] Item upten Vastenavent den sangers gegeven bi mijns heren bevelen II ny gul. Item Mees van Dordrecht II gul. Item meister Clais Jansz. vanden Water I gul. Item Bom IIII gul.

[fol.55r] Item XVIII dage in februario bi heren Jan van Heenvliet des heren heraut vander Veer gegeven IIII ny gul. ende I spreker I gul.

[fol.55v] Item sdinxdages in die Paischeilichdage bi mijns heren bevelen bi Willem vanden Berge gegeven des heren knecht van Goreys II gul. Item enen schermer II gul. Item des heren knecht van Heynsberch III gul. Item den sangers I gul. Item den bode van Bremen II gul. Item Bartolomees van Dordt I gul.

[fol.55v] Item IIII dage in aprille bi mijns heren bevelen bi aenbrengen Jorgels meester Willem van Hildeggersberge gegeven I lb.gr. [4-4-1399].

[fol.55v] Item XXIIII dage in meye meester Pieter vander Mynne bi mijns heren bevelen bi aenbrengen here Jans van Renyssen gegeven II Hollsc. scilden.

Inv. ARA-AGH 1400: 10 juni 1398 - 25 december 1399*27

[fol.57v] Item upten selven dach [sdonredaghes na Sinte Barbaren dach tot Bergen in Henegouwen] gegeven bi den selven ende bij mijns hern bevelen des conincx sprekers van Vrancrijc IIII Gelr. gul.

[fol.57v] Item inden Hage omtrent Vastelavont enen spreker die voir minen heere een sproke sprac vander vriescher reyse gegeven bi den burchgrave I oud heneg. crone.

Inv. ARA-AGH 1254: 10 oktober 1399 - 10 oktober 1400

[fol.56r] Item upten Jaersdach bij mijns heren bevelen bij Gijskin Barbier den valkeners knechten gegeven tot horen nyen jaer III gul., der hayckiers knechten III gul., den II rosknechten IIII gul. Item Willem van Hillegertsberge VI gul. Item broeder Adriaen I gul. Item bij Jorgel enen knecht die minen heere inden Briele een boitscap dede anden rentemeester I gul. Item om Gode gegeven I gul. Item Vranck Poessoons knecht die minen heere snoeck brochte I dor. gul. Facit tsamen XXXV s. IX d.g. [1-1-1400].

[fol.74v] Item broeder Dyrck meyster inder godlicheyt die inden vasten inden Hage gepredict hadde inder capellen ende des anderen daghes na Paischen in sijn cloister trecken soude gegeven bij mijns heren bevelen te hulpe tot sinen teergelde III goud sc., facit XI s. III d.

[fol.75v] Item XIX dagen in meye bij heren Gijskin van Diepenburch enen dichter geheten Clais van Monickedam bij mijns heren bevelen gegeven te virdrinken I nobel. Item uptie tijt biden selven enen armen priester uut Oistvrieslant die niet te virteren hadde gegeven III gul.

[fol.106v] Item in die Kersheilighedage bij Wynant Tammelair gegeven des hern spreker van Huyst bi mijns heren bevelen III guld. Item biden selve gegeven Campsoer den heraut III gul., facit tsamen X s. VI d.g.

[fol.106v] Item op Alrekinderdach bij mijns heren bevelen dair Willem vanden Berge die boitscap of dede gegeven Bertelmeus den spreker I Dor. gul.

[fol.107r] Item bij Gijskin Barbier des donredages na Paischen bij mijns heren bevelen meister Willem van Hillegertsberge gegeven die voir minen heere gesproken hadde V gul., facit IX s. II d.g. [22-4-1400].

[fol.107r] Item III dagen in meye by Wynant Tammelair mijns liefs heren pipers gegeven te virdrinken upt nye liet vander meye dat mijn heere gemaict hadde II dor. gul., facit V s.gr.

[fol.108r] Item X dagen in augusto meister Willem van Hillegertsberge die voir minen heere gesproken hadde gegeven bij sinen bevelen bij Boudekin mijns hern clerc te huesschede II Hol. gul., facit V s.g. [10-8-1400].

Inv. ARA-AGH 1255: 10 oktober 1400 - 10 oktober 1401

[fol.36r] Item des manendages indie Paischeilige dage mijnre liever vrouwen bij Ailbrecht den Bastairt gesent in hoir selfs hant ende sij voirt geven soude den gesellen die Ons Heren Virrisenisse inder kerken gespeelt hadden II Gelr.gul.

[fol.42r] Item broeder Dyrck meister inder godlicheit betailt bi Boudekin voirs. ende him gebraken van reysen ende coste die hi gedaen hadde als hi jegens den hoichtide bi mynen lieven heere pleecht te comen XXIIII s.g.

[fol.43r] Item X dage in januari meister Dyrck den monick bi mijnre vrouwen bevelen betailt die hi uitgeleit hadde om een boeck voir mijnre vrouwen dat hi hoir gemaict ende gebrocht hadde al bereit XX Hol.sc. tstic L gr., facit IIII lb. III s. IIII d.g.

[fol.54r] Item IIII dage in aprilte bij mijns liefs hern bevelen ende bij des gemeyns raits goetdenkenmeister Willem van Hillegertsberge die upten Paisdach voir mynen lieven heere gesproken hadde gegeven te drincgelde VIII gul., facit XVII s. IIII d.g. [4-4-1401].

[fol.84r] Item swoensdages na Kersdach bij mijns heren bevelen meister Willem van Hillegertsberge gegeven III Vlaems. nobelen tstic C g. Item Bertelmeus den spreker gegeven II½ ny g., facit XXX s.g. [29-12-1400].

[fol.84r] Item Dyrck Mathijsz. die voir mynen lieven heere gesproken hadde gegeven te verdrinken XII d.gr.

[fol.84r] Item bij mijns hern bevelen dair Willem die Bastairt die boitscap of dede meister Pieter uter Mynne gegeven I Hol. scilt.

[fol.84r] Item upten Jairsdach bij mijns liefs hern bevelen sinen pipers tot hoir nyen jair gegeven XX ny gl. Item des hern pipers van Arkel VI ny gul. Item den sangers II gl. Item den pipers uter Hage II gl. Item enen dichter I gul. Item Mertijn Platbuerz I dub. crone. Item Vrieslant den heraut I dub. crone. Item Wilmet uter Stove I piet.

[fol.84r] Item upten Vastelavont Wouter Scot gegeven te virdrinken I oude Gelr. gul. Item Roel den organist I nobel. Item Monickedam den spreker I ny gl.

[fol.84r] Item uptie selve tijt enen spreker toebehorende der vrouwen van Weertenburch bij mijns hern bevelen daer Herman Willemsz. die boitscap of dede gegeven X ny gulden tstuc XXV gr.

[fol.84v] Item XXV dagen in aprilte bij mijns liefs hern bevelen dair Wynant voirs. die boitscap of dede enen spreker toebehorende des margrave van Hoberch die voir mynen heere gesproken hadde gegeven te huesschede II gulden.

[fol.84v] Item uptie selve tijt [maandag na Pinksteren] enen spreken toebehorende den heere van Haelwijn in Vlaenderen by mijnre vrouwen bevelen gegeven bi Wynant II Dor. gul.

[fol.85r] Item uptie selve tijt [6 juli] bij den selven bij mijns liefs hern bevelen enen speelre toebehoerende mijns liefs hern dochter des hertogynnen van Oisterrijck*28 die bi mynen heere oic gecomen was gegeven te huesschede VIII ny gl. Item den selven na gegeven bi mijns hern bevelen want mijn heere dochte dat hi te luttel hadde noch VIII ny gl.

Inv. ARA-AGH 1256: 10 oktober 1401 - 4 maart 1402

[fol.32r] Item up Alrekinderdach meister Willem van Hillegertsberge die voir mynen heere ende den rade gesproken hadde gegeven bij mijns hern bevelen V oude scilde. Item uptie selve tijt Bertelmeus den spreker gegeven III ny gl., facit tsamen XXIII sc. VII d.g. [28-12-1401].

Inv. ARA-AGH 1257: 22 juli 1403 - 22 juli 1404

[fol.57r] Item tsaterdages dair na [na Onser Vrouwendach assumptio] tot Egmond des graven spreker vander Marck gegeven I sc. Ende Hanssen den piper oic gegeven bi mijns heren bevelen gegeven I sc.

[fol.57r] Item op Sinte Michielsdach bi Johannes enen spreker geheten meester Pieter gegeven XXI d.g.

[fol.57v] Item tsonnendages naden heyiligen Kerssdach meester Willem van Hildegairtsbergegegeven bi mijns heren bevelen X ny gulden, stuc XXI g., facit XVII s. VI d.g. [30-12-1403].

[fol.57v] Item opten Jairsdach bi mijns heren bevelen bi aenbrengen Wailwains sinen pipern gegeven te verdrincken XX ny gul. Item Bertelmees den spreker II gul. Item II vreemden pipers II gul. Item Vrieslant den heraut IV gul. Item Poorter IV gul. Item den pipers vanden Hage I gul. Item den sangers II gul. Item Beyer den heraut IIII gul.

[fol.57v] Item tsmanendages naden Heyligen Paesschdach Bertelmees den spreker gegeven bi mijns heren bevelen I Vr. crone. Ende Willem vanden Berge I Vr. crone.

[fol.58r] Item II dage in aprille Beyer mijns heren heraude die trecken soude ten hove tot Bruessel ende tot Namen gegeven te teergelde VI Vr. crone.

[fol.58r] Item opten selve tijt meester Pieter den spreker gegeven bi mijns heren bevelen XXII d.g.

[fol.58r] Item XXI dage in meye meester Willem van Hildegairtsberge bi mijns heren bevelen dair Jorgel die bootscip of dede gegeven III Vr. cronen, facit XII s.g. [21-5-1404].

Inv. ARA-AGH 1258: 22 juli 1404 - 16 december 1404

[fol.44r] Item sdiynxdages nae Onser Vrouwendach Nativitas bij mijns heren bevelen bij hande Jorgels sijns camerlinx enen spreker die uut mijns liefs heren lande van Beyerens geboren ende ghecomen was gegeven IIII guld. tstuc XXIIII gr.

Inv. ARA-AGH 1259: 16 december 1404 - 25 maart 1405*29

[fol.25r] Inden eersten tsdiynsdages na Alderkinderdach meester Willem van Hildegairtsberge die spreker die minen heere ter hoechtijt van Kerssavont alrehande gedichten geseit hadde him gegeven te verdrincken II heneg. cronen I Vr. crone, facit XII s.g. [30-12-1404].

[fol.25r] Item VII dage in Januario Bertelmees den spreker van Delf gegeven tot sinen nyen jare II Gelr. guld.

[fol.33v] Item noch uitgegeven [5 februari] ende betailt van eenre kisten mijns hern boeken in te sluten LXIII g.

Inv. ARA-AGH 1260: 4 juli 1405 - 11 januari 1406

[fol.105r] Item opten VIIIten dach in januario bij des raids bevelen gegeven Bertelmeeus den dichter te huessceden II cronen.

Inv. ARA-AGH 1261: 1 maart 1407 - 19 juni 1408

[fol.109r] Item Andries Peselssoen die clagen in Duytsche over gegeven waren in een boectgen die hi voirt in Walsch maicte roerende tgebrec dat die Hollanders anden Fransoeyen hadden gegeven voir sinen arbeit II cr. facit VI s. IIII d.g.

[fol.110r] Item upten Piinxter dach meester Willem van Hillegairtsberge die voir minen lieven heer gesproken hadde gegeven te hueschede II Eng. nobelen, facit XIII s. IIII d.g. [15-5-1407].

[fol.111v] Item Bertelmees van Goch betaelt van een deel sexternen te pumsen, te lynien ende te bereyden, dairmen een recesboec in scriven soude VII s. III d.g.

[fol.113v] Item IX dage in augusto Wilmet Cambier betaelt die hi verweist ende verteert hadde also hem mijn lieve here IIII reysen ende mijn oude vrouwe III reysen omboden hadden tot Teylingen om Walsche brieve te doen scriven ende beliepen tsamen mits wagenhuyl ghins ende weder als hi anbrocht IIII cronon VII boddr., facit XIII s. VI d.g.

[fol.120v] Item meester Willem van Hillegairtsberge die upten heiligen Kersdach voir mijnen lieven heere gesproken hadde gegeven te huescheden bi mijns heren ende tsraits bevelen II Eng. nobel, facit XIII sc. IIII d.g. [25-12-1407].

[fol.121r] Item Bertelmees den spreker bij des raits bevelen gegeven tot sinen nyen jair I cr. facit III s. IIII d.g.

[fol.128v] Item meester Willem van Hillegairtsberge die upten heiligen Pinxteren dach spoeke voir minen lieven heere ende vrouwen gesproken hadde gegeven te hueschede IIII cronon facit XIII s. IIII d.g. [3-6-1408].

[fol.191r] Item Beyerden den herault bij des raits bevelen gegeven te hueschede III cronon.

[fol.191v] Item Beyerden den herault die mijn lieve heere sende vanden huse tot Gorinchem inder nacht tot Woudrinchem om den joncheere van Nassou om hem te bootsappen dat hi niet trecken en soude voir die tijt dat hi minen here gesproken hadde gegeven I Gelresc. gulden.

Inv. ARA-AGH 1262: 18 juni 1408 - 1 oktober 1409

[fol.44v] Item up Sinte Jansavont mijnre liever vrouwen inden Haghe gezent in hoirs selfs hant ende si voirt gaf enen man uut Vrancric die bootschap brochte ende nyen gedichte boeken ende anders dair hair Boudijn die bootschap of dede XV cronon facit II lb. X s.g.

[fol.100v] Item bi Jan die Boelen [XII dage in aprilte tUtrecht] betailt van enen boeck dat mijn lieve here dede copen dair in stonden veel schoone sproken die Willem van Hillegairtsbergegemeit hadde V cron. facit XVI s. VIII d.g. [12-4-1409].

[fol.101r] Item den heer van Wassenair [13 april] noch gegeven ende betailt ende hi bij mijns liefs heren bevelen enen blinden man gaf tUtrecht die voir minen lieven heer aldair veel schoone sproken seyde VII Rinss. gulden.

[fol.101v] Item omtrent XIII dage in aprilte betailt heren Jan van Heemsteden ende hi bij mijns liefs heren bevelen enen man tUtrecht gaf die veel schoone meeren conde seggen V cr. facit XVI s. VIII d.g.

[fol.169v] Item Beyerden den herault gegeven te hulpe tot sinen teergelde als hi omtrent die selve tijt uten Hage in Henegouwen bi minen genadigen heer reedt II cronon.

[fol.169v] Item tsdinxdages na Sinte Martinsdach inden Hage enen blinden dichter van Cuelen die alrehande nye dichten voir mijnre liever vrouwen sprac ende jairlix te hove plech te comen gegeven bi mijnre liever vrouwen bevelen te hueschede XX d.g.

11.5. Willem van Hildegarsberch in de rekeningen

Het Hollandse hof

32 optredens (zie bijlage 11.4. of Meder 1988, p.184-188)

De Egmondse abdij*1

21-2-1389: Item dominica in Sexagesima Willem van Hildegertsberghe XIII s. IIII d.

Het Gelderse hof*2

30-10-1388: Item des vridages na Symons et Jude meyster Willem den dichter ende spreker tot Leyden dair myns heren rade waren II gulden. [RAG HA inv.nr.218, fol.20r].

19-7-1389: Item [feria secunda post Margarete] meyster Willem den spreker aldair [Leiden] gegeven II gulden. [RAG HA inv.nr.218, fol.95v].

29-9-1392: Item des sonnendages op sent Michielsdach Willem guldentonge den spreker ghegeven van bevele myns heren III ny gulden maken II gulden XXIX gr. Item doe meister Willem den spreker ut Hollant twe ny gulden valent I gulden XXX gr. [RAG HA inv.nr.222, fol.62r].

De stad Middelburg*3

H.Sacramentsdag, rekening 1399-1400: Meester Willem van Hildegarsbergh: 1 gulden ter waarde van 21 gr.

De stad Utrecht*4

april 1402: Item ghegheuen meyster Willam van Hildegarts berghe bi beuelinghe onzer ouerste te hoesscheden II gul. maket IIII lb. I s. IIII d. [fol.15v].

11.6. Inventarisatie van passages op aanspreken van het publiek

Deze lijst is een volledige opsomming van passages waarin Willem zijn publiek toespreekt ('ghi', 'u', 'uw' etcetera). Hieronder bevindt zich ook een klein aantal passages waarin Willem een niet-aanwezige groep mensen aanspreekt. De gecursiveerde versregels bevatten meer informatie met betrekking tot samenstelling, identiteit e.d. van het publiek. Een aantal minder zekere passages staat tussen ronde haken. Impliciete doch relevante (nadere) indicaties m.b.t. bepaalde publieksgroepen worden, indien hier gegeven, tussen vierkante haken vermeld. Het eerste getal geeft telkens het nummer van het gedicht, alle volgende getallen steeds de versnummers.

1. (152); 182-183; 205.
2. 37; 205-217; [impliciet publiek: 6-16].
3. -
4. 100; 158-163; 280-282; 288-296; 332-333; 504-516; 605-616.
5. -
6. 65; (139-140?); 176-193.
7. 24 [vgl. ook vs.27-31]; 32; 43; 78-80; 230-234.
8. 1-2.
9. -
10. 36.
11. 34-37.
12. 48; 224; 241; 278-279; 287; 305-310; [impliciet: 300-302].
13. 157.
14. -
15. 3.
16. 4.
17. 67; 74; 77; 89; 113; 265-268.
18. -
19. 62; 143; 196.
20. 54; 135; 149.
21. 21; 124-128; 134-152; 181-182; [impl. indicatie: 328-329]
22. 30; 222-227; 233-234.
23. 70; 88; 128-129.

24. 274-275.
25. -
26. 11; 63; 92; 155.
27. 6-10; 37; 103; 107; 133; 137; 172; 204-210; 214; 222; 231; 237-242; 249; 257-265; 277-278; 281-288.
28. -
29. -
30. -
31. - [impliciet publiek: 9-13]
32. -
33. 58.
34. -
35. 34.
36. 15; 196.
37. 16; 29-32; 39; 60; 65; 112.
38. 44; 94-97.
39. -
40. 32.
41. -
42. 9; 27-29; 57-59; 67-70.
43. 30-35; 47-77.
44. 75.
45. -
46. - (142?) [impliciete indicatie: 77-83?]
47. (77-85); 104-106; 147-148. [impliciete indicatie: 107-150]
48. 26; 27; 47-52.
49. 23; 96.
50. 61-67.
51. 93.
52. 41-47; 78-80.
53. 30-35; 56-57; 79-83; 92-95; 127-131. [impl.indic.: 114-117].

54. 41; 84; 90-96; 114-119; 132-134.
55. -
56. 24-26; 156-158.
57. (25); 29; 45; 168-171; 184-186.
58. 140; 149; 158; 162; 169; 201; 216; 221; 234.
59. 15-20; 92; 131; 157-160.
60. 89-90.
61. 34; 67; 74; 89; 124; 194; 202.
62. 68; 119-124; 129-140; 159-192.
63. 44; 47; 56; 144-151; 168-170.
64. 26-27; 76; 256-270.
65. -
66. 60; 88-89; 116-117; 166-169; 189-195; 217-219.
67. -
68. 66-70; 73-77; 116-128. [impliciet: 141-149].
69. 27-31; 68-71; 87-110.
70. 28; 79; 86-88; 108-111; 123-125; 144; 171; 206-212; 220.
71. 22; 97-101; 112-115.
72. 1-9; 17.
73. 148; 208-215.
74. 26; <34-35>; 41-49; 57-58; 290; 311; 427-431; 445. [nadere indicatie: 15-17].
75. 1-6; 9-10; 16-35; 39-51.
76. 298-304.
77. 81; 134; 173-179; 184-186.
78. 26-27; 52-57; 76; 82-87.
79. 364-367.
80. 119; 167-170.
81. 72; 163-164; 224-225; 452; 488-493.
82. 138-145; 160-171.
83. 11; 71.
84. 94; 100; 307.

85. -
86. 5; 11; 14-15; 53-63; 69-71; 74-75; 78; 115-126.
87. 324.
88. 9-10; 20; 34-47; 53-56; 72-76.
89. 10; 23; 65; 105-112; 118.
90. 27; 176-177; 284-285; 289-292.
91. 58; 69.
92. 74-76; 96-98.
93. 11; 13-14; 16; 49-52; 57-68; 71; 92; 107-110; 124.
94. 170-174.
95. 12; 277-292; 305; 317-325.
96. 6; 44; 268-273; 288-293; 298-304.
97. 42; 243-244; 259; 270; 283-286; 378.
98. 12; 24; 34; 78-81; 113-118; 152; 154; 161-166.
99. 72-73; 128-129; 147; 164-165; 226-227; 254-259; 266-270.
100. -
101. 1-5; 26-27; 115-116; 119-122.
102. 7; 226-228.
103. 17-19; 48-51; 64-70.
104. -
105. 1-4; 41-43.
106. 60; 166-170; 175-180; 236-247.
107. 53-54; 58-60.
108. 31; 157-158.
109. -
110. -
111. - [implicite indicatie: 10-11]
112. -
113. 95.
114. - [implicite indicatie: 142-143]
115. -

116. -

117. 34.

118. 41; 79; 87-88; 188-200. [impliciet: 130-137]

119. 103-105.

120. -

11.7. Teksten voor de Hollandse grafelijkheid

(tweede helft 14e eeuw)

Willem V (1354-1358)

- Filips van Leiden: De cura reipublicae et sorte principantis*1
- `en Duytst boec' (1361, voor Machteld van Lancaster)*2

De hofkringen rond Albrecht van Beieren (1358-1404) en Willem VI (1404-1417)

Boeken

- ? Haags Liederhandschrift (ca.1370?)*3
- ? Reinaerts Historie (ca.1375?)
- Jacques de Guise: Annales Hannoniae (ca.1395)
- Willem de biechtvader: ? Nuttelijc boec (1396, voor Margaretha van Kleef)
- Dirc van Delft: -Onbekend boek (1401, voor Margaretha van Kleef)
- Tafel van den kersten ghelove (1404)*4
- Dirc Potter: -Der minnen loep (ca.1411)
- Blome der doechden
- Mellibeus
- heraut Beieren (voorh.Gelre): -Wapenboek Beyeren (1400-5)
- Wereldkroniek (1405-9)
- Hollantsche cronike (1409)
- ? Christine de Pisan: Le livre de la cité des dames (1405, Margaretha van Bourgondië, ontv. 1408?)
- Getijdenboek U (ca.1405-1410)*5
- Willem van Hildegasberch: Sprokenbundel (1409, aangekocht door Willem VI)
- `boeken [...] tot den coeraelkiins behoef' (rek.1371-2)*6
- `II misboeken' (1373)*7
- `boech van de orloghe' (1376)*8
- `een ghetijd boec' (1383, voor Albrecht van Beieren; verlucht in Utrecht)*9
- `ghetide boeskijn' (1385, voor Margaretha van Beieren)

- `III ghetide rollekijns' (1385, voor Margaretha van Bourgondië)
- `cleen boeckskijn' (1385, voor Margaretha van Brieg)
- `II cleijn boexkijns van Onser Vrouwen ghetide, die seven salm ende ander ghebedekins' (1387, voor Margaretha van Bourgondië en Johanna Sofia van Beieren)
- `een ghetideboec' (1389, voor Johanna Sofia van Beieren)
- `een cleen boexkijn' (1389, voor een Beiers jonkvrouwtje bij Margaretha van Bourgondië)
- `enen boeke' (1395, voor Margaretha van Kleef)
- `cloisterboeken' (1396, voor Margaretha van Kleef)
- [Jan van Leiden:] Boec van medecine (1397)
- `boucen' (1397, Albrecht van Beieren)
- `een boec' (1398, voor Margaretha van Kleef; verlucht in Utrecht)*10
- Andries Peselssoen: `Clagen in [...] Walsch [...] roerende tgebrec dat die Hollanders anden Fransoeysen hadden' (1407)
- `nyen gedichte boeken' (1408, voor Margaretha van Bourgondië)

Sproken*11

- Augustijnken: -Dit is Sinte Jans ewangelium
- De schepping
- Van den scepe
- Het sin lude die mich vragen
- Lijd den tijt
- Dits vander vrouwen borch
- Van der rijcheit ende van der doet
- Willem van Hildegasberch: talloze spoken
- Pieter Vreugdegae: Ein jammerliche clage
- Jan Dille: Venus boem met VII coninghinnen
- Jan Visier: Dit bispel dat gi hoort hier*12
- Jean de Malines/Jan van Machelen: Épithalame (1385)
- Jan van Hollant: -Vanden verwenden keyser
- Toernooigedicht
- Dyrc Mathijssoen: Lofdicht op Haarlem*13
- spreker van de markgraaf van Meissen: Mariagedicht (1387)

-Monickedam den spreker: Sproke vanden Vriezen (1399)

-anonymus: Sproke vander Vriescher reyse (1399)

Toneel*14

-1387: Venus ghesellen, die speelden opten Vyverberch ende aldair onteykent waren

-1388: den ghesellen vanden Haghe*15

-1388: alrehande ghesellen ende joncwiven uten Haghe*16

-1388: de ghesellen inden Haghe: Vander Heylighen cruys dach

-1394: den ghesellen vanden spele inden Haghe

-1396: den ghesellen uten Hage: een spil

-1399: den ghesellen inden Haghe: I spil

-1401: den ghesellen: Ons Heren Virrisenisse

11.8. Sprekers aan het Hollandse hof (1358-1409)

Naam spreker / dichter *1 (voornaam + "achternaam" of artiestennaam en eventueel een "meestertitel")	Aantal betaalde *2 optredens
1. Truden van Nymaghen (1358)	1
2. Augustijnken (1358-1362)*3	6
3. Meester Jan (van) Dille (1358-1394)*4	3
4. Meester Jan de Bot = Butkijn den spreker (1358-1361)*5	3
5. Meester Jan van Vlaerdingen (1358-1361)*6	2
6. Snelryem den spreker (1359)	1
7. Jan Vrouwentroost (1361-1362)	2
8. Meester Jan (de) Visier(e) (1361-1372)*7	2
9. Meester Pieter den dichter van Breda (= Pieter Vreugdegaer) (1362)*8	1
10. Wijnant (shertoghen meester) van Brabant (1371)*9	2
11. Cudelier (des coninx spreker) van Vrancrike (1372)	1
12. Meester Jan den spreker/die dichter (1372-1393)*10	4
13. Meester Jan (den dichter) van Sente Gheerdenberghe (1373)	1
14. Meester Herman den spreker (1378)	1
15. Meester Jan (die dichter) van Raemsdonc (1381-1394)*11	5
16. Meester Willem (den spreker) uut Vrieslant (1382)	1
17. Meester Rutentuut (1382-1383)	2
18. Meester Willem van Hildegarsberch (1383-1408)	32
19. Den jonchere vander Minnen = meester Pieter vander Minnen (1383-1400)	9
20. Ghodekijn (den spreker) van Tricht (1383-1391)*12	5
21. Meester Jan die Hollander (1383-1387)*13	2
22. Goeswijn van Ghelre + gheselle (1385)	1
23. Meester Jan van Machelen (1385-1388)*14	6
24. Meester Jan (des hertoghen spreker) van Gulik (1387)	1
25. Ghecnose (1387)	1
26. Meester Jan (een spreker bi den here) van Abcoude = meester Jan (dez heren spreker) van Gaesbeke (1389-1393)*15	3
27. Mees/Bertelmees van Dordrecht/Dordt (1389-1408)	13
28. Hopezomer (van Holsten) = Herman Holsten (?) (1393)	2
29. Bertelmeus (heeren Clais dichter) van Cortkene (1394)	1
30. Wilde Vos (1394)*16	1
31. Monickedam den spreker (1396-1401)	6
32. Dyr Mathijsz. (1400)	1
33. Clais van Monickedam; enen dichter (1400)	1

34. Meester Pieter den spreker (1403-1404)*17	2
35. Bertelmees (den spreker) van Delf (1405)*18	1

Dichter / spreker behorend tot... (Geen voornaam, "achternaam", artiestennaam of "meestertitel")	Aantal optredende sprekers
---	-----------------------------------

36. I spreker des voochts vander stede van Vranckevoerd (1387)	1
37. Heer van Zevenberghe (1373)	1
38. Heer Heynrike van Borchanster (1382)	1
39. Heer Philips van Wassenaer (1389)	1
40. Heer Baudijn vanden Marardrie here tot Zichter (1391)	1
41. Heer van Lymburch (1393)	1
42. Heer vander Veer (1393)	1
43. Heer Claes van Cortkenen (1396)*19	1
44. Heer van Gistel (1398)	1
45. Heer van Huyst (1399)	1
46. Heer van Haelwijn in Vlaenderen (1401)	1
47. Vrouwe van Weertenburch (1401)	1
48. Borchgrave van Norenberch (sprekers)*20 (1372)	2?
49. Marcgrave van Misen (2x1 spreker)(1387-1389)	2
50. Marcgrave van Hoberch (1401)	1
51. Grave van Scoenburch uut Zwaven (1390)*21	1
52. Grave van Riedberch (1391)	1
53. Grave van Hoensten (1394)	1
54. Grave van Cleve/Grave vander Marck (2x1 spreker) (1395-1403)	2
55. Lantgrave (2 sprekers) (1380)	2
56. Bisschop van Trier (1386)	1
57. Hertog Vrederic van Beyeren (1381)	1
58. Hertog van Bourgoygnen (1381)	1
59. Hertog Robrecht/hertog van Heidelenberch (1x2 sprekers) (1381-1390)	3
60. Hertog van den Berghe (1382)	1
61. Hertog van Oesterrijc (1382)*22	1
62. Hertog van Brunswijc (1386)	1
63. Hertog van Stolpe (2x1 spreker) (1387)	2
64. Hertog van Appelen (1391)	1
65. Hertog van Lotrijc (2 sprekers) (1393)	2
66. Hertog vander Tasschen (1393)	1
67. Coninc van Beem (1391)	1
68. Coninc van Vrancrike (1x sprekers) (1394-1398)*23	3

Plaats / landstreek van afkomst / herkomst (geen voornaam, artiestennaam of 'meestertitel')	Aantal optredende sprekers
69. enen spreker van Straburg (1373)*24	1
70. enen blinden dichter van Cuelen (1408)*25	1
71. enen spreker van Colen (1387)*26	1
72. enen blinden dichter van Mons (1373)	1
73. enen spreker van Berghen (1379-1383)*27	2
74. enen blinden man tUtrecht (1409)	1
75. enen man tUtrecht (1409)	1
76. enen spreker van Beem (1383-1390)	2
77. enen spreker uut Polanen (1390)	1
78. een spreker van Westvalen (1390)	1
79. een spreker uut Beyeren (1390-1404)*28	2
80. der stat spreker van Gent (1395)*29	1

Niet te identificeren*30	Aantal
(`enen spreker', `sprekers' etc.)	50

12. Noten

Hoofdstuk 2: Onderzoek en waardering

1. Van Wijn 1800, p.340-343. Over sprekers i.h.a. p.333-346. Voor de volledige titelbeschrijving raadplege men telkens de literatuurlijst (hoofdstuk 13).
2. Van Wijn 1800, p.340.
3. Zie voor literatuurverwijzingen bijlage 11.1.
4. Clignett 1819, p.387. Over Willem van Hildegasberch heeft Clignett het ook op p.XXIII-XXXIII.
5. Buddingh 1845, p.80.
6. Zie Pluym 1845b, p.10 en 27-28.
7. Blommaert 1858, p.76.
8. Hildegasberch 1870. Ook na deze volledige publicatie van de sproken zijn er nog losse sproken gepubliceerd: in de boerdenbundel van Kruyskamp 1957, p.64-79, staan de sproken Vanden paep die zijn baeck ghestolen wert en Vanden monick. Bij Huygens & Veurman 1975 vindt men Van Sinte Gheertruden min.
9. Dichters als Maerlant, Boendale en Hildegasberch zijn van Jonckbloet 1854 tot en met Knuvelder 1978 in de literatuurgeschiedenis hardnekkig ondergebracht bij de burgerlijke letterkunde: letterkunde van burgers voor burgers. Dat hun literatuur primair bestemd was voor burgers wordt thans betwijfeld. Zie als reactie o.a. Van Oostrom 1982, 1983a en 1984c, Gerritsen 1979, Hogenelst & De Vries 1982, Peters 1983, p.292-296, en Kinable 1989.
10. Jonckbloet 1854, p.314-318.
11. Jonckbloet 1854, p.388-453 over Augustijnken en Willem van Hildegasberch; citaten op p.396 en 403.
12. Hierover meer in hoofdstuk 3 en par.5.2.
13. Jonckbloet 1854, resp. p.413, 420, 432 en 434. Een enkele sproke kon slechts zijn goedkeuring min of meer wegdragen (zie bijv. p.431 over 97.Vander drierehande staet der werlt).
14. Idem, p.409.
15. Zie par.9.2.
16. Jonckbloet 1854, p.450.
17. Idem, p.451.
18. Idem, p.452-453.
19. Jonckbloet 1889, p.241-247.
20. Idem, citaten p.241, 243 en 247.

21. Hildegasberch 1870, p.V-XXVIII.
22. Op p.V-VI weer de onjuiste opvatting dat figuren als Maerlant en Boendale een rol hebben gespeeld in 'de opvoeding en geestesbeschaving van den zich ontwikkelenden burgerstand' en dat 'het nuttigheidsbeginsel' overeenkwam met 'den geest des volks'.
23. Eerder is in het geval van de sprooksprekers het omgekeerde het geval geweest: zij bewogen zich juist in een bredere publiekskring dan de gezeten clerk-auteurs.
24. Hildegasberch 1870, p.VI.
25. Hildegasberch 1870, p.XI. Bisschop en Verwijs lijken met deze uitspraak toch een nuance positiever dan Jonckbloet was.
26. Idem, zie p.XVII-XVIII.
27. Kalff 1906, p.328 en 333-334; 1907, p.118-119.
28. Te Winkel 1922, p.105-119.
29. Idem, p.118.
30. Idem, p.107.
31. Idem, p.110.
32. Idem, p.111. Te Winkels proefschrift ging over Maerlants werken, beschouwd als spiegel van de 13e eeuw. Kwamen Hildegasberchs sproken in Te Winkels ogen in dezelfde mate in aanmerking om beschouwd te worden als spiegel van de (late) 14e eeuw?
33. Idem, p.111-118. Zie par.5.1.
34. Idem, resp. p.112, 112, 113, 116 en 117.
35. Van Mierlo 1950, p.391-394. Het gaat hier om de 2e, herziene en vermeerderde druk. De eerste druk dateert van 1940.
36. Knuvelde 1978, p.307.
37. Knuvelde lijkt hier de woorden van Van Mierlo (foutief) te parafraseren, zonder voldoende kennis te hebben genomen van Willems sproken, met als gevolg dat het negatieve Hildegasberch-beeld scherper aangezet wordt dan billijk is.
38. De Blauw 1987, p.71.
39. De Vries 1870, p.160-164, Van Vloten 1870, Leopold 1866, Verwijs 1870a en 1870b, p.229-236 en Duinhoven 1977, p.109-114.
40. De Vooy 1939.
41. Kern 1909.
42. Tiemeyer 1916; recensie door Van Wijk 1916.
43. De Vooy 1918 en Tiemeyer 1919. Met het getal vóór de titel van het gedicht wordt steeds verwezen naar de editie van Bisschop en Verwijs (Hildegasberch, 1870).

44. Vos 1965.
45. Zie Vos 1965, p.321-322; zie ook p.385.
46. Van Buuren 1987.
47. Lodder 1989. Zie ook Lodder 1982.
48. Zie Jansen 1966, Brokken 1982, Kalff 1883, Van Mierlo 1942, Post 1955, Vanderheyden 1961, Dijkstra & Ketelaar 1965, Brandis 1968 en Glier 1971.
49. Van Oostrom 1984b, 1984c en 1987b, p.46-85.
50. Meder 1988 en 1990.
51. Ribard 1969, Franz 1974, Lämmert 1970, Fischer 1983, Moser 1972a, Mundschau 1972 - deze studie is overigens vernietigend besproken door Meiners 1975 - , Green 1980 en Peters 1983, m.n. p.169 e.v.
52. Van Oostrom 1987b. Daarvóór 1984a en 1984b en in het bijzonder 1985a, 1986a en 1986b. Tenslotte ook de 'begeleidende' publicatie 1987c.
53. Jauss 1977.
54. Vgl. Gerritsen 1975, p.101.
55. Pleij 1974, p.37.
56. Idem, p.39. Dit criterium van de intentionaliteit sluit oorkonden niet uit - het is echter niet zeker of Pleij deze bij de historische letterkunde wil betrekken. Kuhn 1980, p.1-18 heeft bepleit dat voor historische letterkunde álle teksten onderzocht moeten worden, ook oorkonden.
57. Meer hierover in par.4.4. en hoofdstuk 9.
58. Zie par.9.3.
59. Pleij 1980, p.19 e.v.
60. Idem, p.23-24.
61. Van Oostrom 1984b, p.58 en 60.
62. Zie Van Oostrom 1982, 1983a en 1984c.
63. Van Oostrom 1984c, p.130.
64. Zie de uitlatingen van Knuvelder hiervóór.
65. Overigens moet men bedenken dat de sproken door het middeleeuwse publiek met mate werden geconsumeerd; per voordracht heeft men slechts één sproke, of een paar kortere gedichten beluisterd. Willems nadrukkelijkheid, volledigheid en wijldlopgheid (zie hierna) zullen hem eerder door de moderne lezer dan de middeleeuwse luisteraar worden aangerekend.
66. Van den Berg 1983, p.127.
67. Zie Van den Berg 1983, p.116-121, 126-127 (citaat op p.127), 149, 152-153, 194-195, 220, 224 en 229-230.

68. Kloeke 1943, p.75. In dit geval gaat het over het Haagse Liederenhandschrift (Holland ca.1400?), waarin de Duitstalige kleuring opvallend is. Tiemeyer 1916 schijnt de Duitse kleuring van Willems gedichten niet nadrukkelijk genoeg te hebben gevonden, want hij stelt het slechts eenmaal aan de orde: 'Duitsche-spellingsinvloed zien we bij H in de spelling thien (decem) en sthien (lapis)' (p.5). Ook de volgende woorden bij Willem zouden onder Duitse invloed kunnen zijn ontstaan: affen (=aap), gaer (=geheel en al), gelingen, ghenant (=genaamd), geschicht (=ingesteld), haen (=hebben), has (=smaad), heym (=huis), leyder, miede (=loon, smeergeld), nach, paghe (=paard), roe (=rust), sich, spaetseren, twisschen, vleck (=scheur), welheen (=welaan), en wonne (=vreugde). De Vooy's 1939, p.268-269, tilt niet zwaar aan de weinige Duitse woorden die bovendien ook in andere bronnen voorkomen. Zie ook de woordenlijst bij Hildegasberch 1870 en Lexer 1954.

69. Gerritsen & Schludermann 1976.

70. Zie voor de literair-communicatieve verklaring Van Oostrom 1986b en 1987b, p.21-22, 92-93, 276 en 303-305. Zie hiernaast ook Winkelman 1990.

71. Vgl. De Bock 1969-70.

Hoofdstuk 3: De overlevering van de gedichten

1. Bisschop en Verwijs rekenen in Hildegasberch 1870, p.XXV voor hoe deze sproken, die wel in hs.B (zie hierna) voorkomen, qua lengte precies op de ontbrekende bladen passen. N.B.: het nummer waarvan sproken in deze studie worden voorzien, correspondeert met het (romeinse) nummer bij Bisschop en Verwijs.

2. Bisschop en Verwijs zijn hierover op p.X van Hildegasberch 1870 zelfs vrij stellig. De rijmspreuken staan op de folia 134r tot en met 136r. Folium 136v bevat een aantal penneprobeersels van de kopiïst van Der minnen loep.

3. Tiemeyer 1916.

4. Men zie de spreuken 4, 12, 15, 34, 36, 38 (geen rijmpos.), 56, 81, 86, 88, 94 en 109.

5. Suringar 1885.

6. Suringar 1885, p.50 en 54. Citaten naar Neumann 1972, p.318 en 319. Het is overigens niet volledig uitgesloten dat de spreuken wel deel hebben uitgemaakt van Willems repertoire. Hildegasberch was ook niet geheel onbekend met het werk van Freidank: de sproke 80. Vanden woekenaer is deels op een 'Spruch' van deze dichter geïnspireerd; zie par.4.3.2.

7. Over hs.H zie: Hildegasberch 1870, p.XXIV-XXV; Tiemeyer 1916, p.3-4; Lieftinck 1941-52, p.331 en Deschamps 1972, p.124-125.

8. Hildegasberch 1870, p.3-5.

9. Zie Hildegasberch 1870, p.XXV-XXVI en 252; Tiemeyer 1916, p.5; Lieftinck 1941-52, p.331 en Deschamps 1972, p.124-125.

10. Geciteerd naar het handschrift, fol.134r.

11. Hildegasberch 1870, p.XXVI en 329-331 en Tiemeyer 1916, p.11-12.

12. Met dank aan Prof.dr.J.P.Gumbert (Leiden). Elke katern zal uit 6 dubbelbladen hebben bestaan, wat zou betekenen dat bij een gelijkmatige katernopbouw de codex minstens uit 8 'dikke' katernen heeft bestaan: fol.1-12, 13-24, 25-36, 37-48, 49-60, 61-72 (hiervan hebben we het buitenste dubbelblad), 73-84 en 85-96 (hiervan hebben we eveneens het buitenste dubbelblad). Mogelijk is de codex echter nog dikker geweest: het gedicht Van karitas zal in elk geval nog hebben moeten eindigen in het volgende katern (fol.97-108?). Zie ook Krause 1886, p.106.
13. Hildegarsberch 1870, p.XXVI-XXVII en Krause 1886, p.106-117, die overigens niet wist dat het om fragmenten van Hildegarsberch ging.
14. Zie Lisch 1843, p.216.
15. Tideman 1844, p.39-40, en Handelingen 1844, p.50.
16. Krause 1886, p.106-117.
17. Krause 1886, p.108, verwijst naar het tijdschrift *Etwas von gelehrten Rostockschen Sachen* 3 (1739), p.686 e.v.
18. Zie bijl.11.2.
19. Krause 1886, p.108 en 117-118.
20. Vgl. Hildegarsberch 1870, p.XXVI en Tiemeyer 1916, p.4. Aangenomen natuurlijk dat men er van uit mag gaan dat vóór fol.61 ook sproken van Hildegarsberch hebben gestaan.
21. Mededeling Prof.dr.J.P.Gumbert (Leiden).
22. De dubbelbladen meten 271 x 200 mm, zodat iedere bladzijde dus 271 x 100 mm meet. Laatstgenoemde afmeting representeert het formaat van het boek. Men zou haast willen spreken van een 'verticaal oblongformaat'.
23. Zie Hildegarsberch 1870, p.XXVI-XXVII, Lisch 1843, p.216, Tideman 1844, p.39, Hulshof 1909, p.16, Lieftinck 1941-52, p.471 en Krause 1886, p.106.
24. Lisch 1843, p.216; Tideman 1844, p.39-40; Hildegarsberch 1870, p.XXVI; Krause 1886, p.106; Hulshof 1909, p.16; Lievens 1963, p.163; en Lieftinck 1941-52, p.471.
25. Op grond van deze datering zal Van Buuren 1985a, p.350, de mogelijkheid hebben geopperd dat R gelijk kan zijn geweest aan W, het exemplaar van de gedichten van Willem van Hildegarsberch dat graaf Willem VI in 1409 aanschafte. Zie hierna.
26. Later door Verwijs uitgegeven onder de titel *Van vrouwen ende van minne*; zie Verwijs 1871. Merk op dat we in dit bundeltje wederom gedichten aantreffen met een Duitse kleuring.
27. Hildegarsberch 1870, p.XXVII, Deschamps 1972, p.124-125, Lieftinck 1941-52, p.471 en Verwijs 1871, p.XXXIII. Zie ook Pleij 1979, p.228-229 en Van Oostrom 1987b, p.276.
28. Ik dank deze informatie aan drs. J.Oosterman (Leiden). Zie over het handschrift Hoogewerff 1963, p.75-79.
29. Zie Serrure 1859-60, p.153, 159 en 161-162 (148, 155 en 160: Augustijnken), De Pauw 1893-7, p.77-79, Hildegarsberch 1870, p.XXVII; Deschamps 1972, p.124-125 en 131-133; Lieftinck 1941-

- 52, p.471, Van Anrooij 1986a, p.226, Pleij 1987, p.120-121. Door kennelijk louter op de titel af te gaan, meende Serrure 1859-60, p.160, dat er nog een sproke van Willem in Hu voorkwam, nl. 71. Van helen, daar onder de titel Van wel connen te helene. Vergelijking van de teksten wijst uit dat het hier om twee verschillende sproken handelt; zie Belgisch Museum 1846, p.343-344.
30. Zie voor een beschrijving Marrow 1989, p.39-40. Ik dank deze vondst aan drs.J.Oosterman (Leiden).
31. Zie tevens bijl.11.4.
32. Zie par.4.1. Ook Glier 1971, p.284 meent dat Willem zijn gedichten zelf in een verzameling heeft opgetekend.
33. Mededeling Prof.dr.J.P.Gumbert. Rekeningboeken konden ook bij uitstek dit formaat hebben.
34. Er zijn weliswaar alternatieve verklaringen denkbaar, maar het is een feit dat het Hollandse hof goede contacten met Utrechtse boekillustrators onderhield, getuige andere aankopen en opdrachten. Zie Finke 1963 en Warnar 1989, p.296-300. Onder andere de exemplaren van Willem de Biechtvaders Nuttelijc boec, Dirc van Delfts Tafel vanden Kersten ghelove en getijdenboeken, bestemd voor gravin Margaretha en graaf Albrecht van Beieren, werden in Utrecht (telkens in het atelier van de zgn. meesters van Dirc van Delft?) vervaardigd. Zie ook par.8.3.1.
35. Tiemeyer 1916, p.11-12; voorbeelden van veronderstelde taalkundige vormen geeft hij overigens niet.
36. Zie ook Hildegasberch 1870, p.29 en 87.
37. Omdat H een papieren handschrift is, was het maken van een rasuur bezwaarlijk. Kennelijk lag de prioriteit voor de kopiïst meer bij de netheid dan de correctheid van het handschrift, want hij herstelt zijn vergissing op geen enkele wijze.
38. Zie par.4.3.2. en Dal 1980, p.42-50, m.n. vs.76.
39. Vgl. Van Buuren 1985a, p.305.
40. Zie par.4.3.2.
41. Zie par.4.3.2. en 4.4.
42. Vs. met Willems naam: ged.4 (vs.619 & 625); 12 (178, 275, 298-299); 17 (265-266); 23 (141); 26 (230-231); 27 (290; 301); 32 (72, 91); 51 (108); 53 (145-146); 54 (132-133); 56 (169-170); 57 (184-185); 58 (234-235); 59 (157-158); 61 (196-197); 62 (186); 63 (168-169); 64 (268-269); 66 (221-222); 71 (170); 73 (262); 74 (439-440); 81 (454); 83 (228); 86 (121-122, 126); 87 (321-323); 88 (72-73); 89 (106-107); 90 (289-290); 91 (182); 93 (138-141); 94 (172-173); 95 (323-324); 96 (298-299); 97 (249-250); 98 (163-164); 99 (268-269); 100 (14, 48, 78, 123, 160); 102 (22, 46, 92, 122, 141, 158, 212, 226-227); 115 (110-111).
43. Dat Willem de dichter was van de sproken (even afgezien van de aan Boendale ontleende tekst) impliceert nog niet dat hij ook te allen tijde de voordrager ervan was. Zie par.5.2. Vgl. Jonckbloet 1854, p.410 en Hildegasberch 1870, p.X.

44. Het eerste getal duidt telkens op het nummer van het gedicht, de volgende getallen verwijzen steeds naar de verzen.

45. Jonckbloet 1854, p.408. Sayce 1969, p.70: 'Es ist bekannt, daß die Dichter gern in Prolog und Epilog den eigenen Namen nennen. Weitaus die meisten dieser Namensnennungen [...] geschehen in der dritten Person'. Zie ook Goebel 1975.

46. Bijv. in ged.107 (vs.1-3): 'Ic heb ghedicht in minen tyden Van weelden groot, van menighen lyden, Van ruste ende oec van overmoede' en 111 (vs.10-15) met o.a. de woorden 'Schone exempelen ende goet Heb ic ghesproken voerden heren'. Vgl. ook 32 (78-83) en 61 (14-15).

47. Vgl. de slotwoorden van Augustijnkens Van der rijcheit ende van der doot: 'Dit heeft ghemaect .I. constenare fijn, Hi es comen van den live ter doot, Gheheten was hi Augustijn'. Het is aannemelijk dat we hier te doen hebben met een berijmde toevoeging van de kopiïst. Zie Augustijnken 1851, p.148, vs.81-83.

48. Het 'Nota bene' staat direct na de laatste versregel en lijkt niet bedoeld ter introductie van de rijmspreuken.

49. Het is niet aannemelijk dat een dergelijke samenhang op al deze niveaus mag worden toegeschreven aan een bewerkende en 'uniformerende' kopiïst. Jonckbloet 1854, p.410 besluit dat 'alle de stukken in het handschrift niet slechts denzelfden geest ademen, maar ook in dezelfde manier, in dezelfde taal zijn bewerkt; waarom wij niet aarzelen allen, ook die waarin geen naam des schrijvers vermeld wordt, aan Willem van Hildegarsberch toe te kennen'. Voor wat motieven, thema's en wereldbeeld betreft zij men verwezen naar par.4.4. en de hoofdstukken 6 en 7. M.b.t. de uitdrukkingen legde Willem bijv. een voorkeur aan de dag voor '(mit) valen mennen' en 'buten pade mennen' (=van de rechte weg afdwalen). Zie Hildegarsberch 1870, p.286 en 314. Wat sententies betreft vergelijk men bijv. ged.24, vs.20 'Die striken wel op dove snaren' met ged.73, vs.241 'Want ic strijc op dove snaren'. Verder ged.4, vs.502-503 'Den rechten pat is goet te mennen, Die onderscheit van beiden weet' met ged.118, vs.156-157 'Trechte pat is goet te mennen, Is die waghenaer niet blind'. Ook ged.39, vs.75-76 'Mitten schalken gaet hi runen. Al saydement coern buten dunen [...]' met ged.42, vs.85-86 'Waer twee schalken tsamen runen, Die sayen coren buten dunen'. Voorts de aanspreking 'Ghi ghierighe minres vanden ponden' uit ged.27, vs.6, die terugkeert in vs.208 van ged.73. Op het niveau van de metaforen kan ged.79, vs.253-255 beschouwd worden als een verkorte weergave van één van de gelijkenissen uit ged.20, vs.74-79. De metafoor uit ged.108, vs.59-73 keert in korte vorm terug in ged. 113, vs.60-65. Vgl. verder ook ged.1, vs.201-204 met ged.108, vs.168-171. Ook ged.7, vs.27-29 'Scone vrouwen, hoghe paerde, Cleder schoen van rycker waerde, Goeden dranck ende edel spise' met ged.46, vs.81-83 'Schone vrouwen of dierbaer paerde, Cleder, steen van rijcker waerde, Goeden wijn, duerbaer morseel'. Vgl. verder ged.21, vs.99 met ged.104, vs.52, ged.56, vs.73-74 met ged.77, vs.49-50, en ged.69, vs.106-110 met ged.117, vs.32-36. Ged.99, vs.97-105 is identiek aan ged.120, vs.125-133.

50. Zie Vaderlandsch museum 1858, p.378-394.

51. Monickedam de spreker presenteerde in 1399 aan Willem van Oostervant (de latere graaf Willem VI) een blad met 'een sproke vanden Vriezen'. Zie bijl.11.4. Zie ook Lämmert 1970, p.35, die zich de eerste schriftelijke verbreiding in dit circuit voorstelt via 'zahlreichen Einzelblättern, Doppelblättern und kleinen Lagen'.

52. Zie par.5.2. Zie tevens Lämmert 1970, p.14-48 over soortgelijke problematiek bij de gedichten van Der Teichner. Het is overigens eveneens denkbaar dat de Brabantse kopiïst de verzen met Willems poëtische 'ondertekening' heeft weggewerkt, omdat bijvoorbeeld zijn naam in het Brabantse minder zei.

53. Dit kan direct bij het uit de mond optekenen (of het afschrijven van een losse St.Gertrudetekst of uit O) geschied zijn. Een enkele verhaspeling in Hu kan daar een direct gevolg van zijn. Zie bijv. vs.49-51, 180-181, 284 en 352.

54. Aan de in deze alinea aangehaalde problematiek hoop ik nog een artikel te wijden. Tot die tijd zij men verwezen naar de volgende publicaties: Madou 1975; Boeren 1963; Van Mierlo 1942; Kalff 1883, p.605-618; Van Oostrom 1985b; Willems 1848, p.311-316; Hoffmann von Fallersleben 1833, p.41-48 en 1854, p.3, 93-97; Van der Heijden 1973b, p.257-263; Bolte 1889, m.n. p.157-159; Van Herwaarden 1986, p.20 e.v.; Clignett 1819, p.384-385; Buddingh 1842, p.31, 75-76; Verwijs 1869, p.179; Stoke 1885, boek 4, p.282-283, vs.1422-1429; Vellekoop 1985, o.a. p.273; Alberdinck Thijm 1847.

55. Zie De Pauw 1893-7, p.77-79. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat het omgekeerde het geval is geweest, nl. dat Willem het Mariagebed uit Hu heeft ontleend en toevallig steeds systematisch de vierde, zesde en tiende regel kon schrappen zonder de tekst inhoudelijk en grammaticaal te schenden.

56. Deze uitdrukkelijke vaststelling ook bij Mundschau 1972, p.92-101: de rol van de mondelinge overlevering in het sprekersmilieu is tot op heden sterk onderschat. Merk op dat bovenstaande stamboom de volgende tendens suggereert: los genoteerde sproken duiden vaker op mondelinge overlevering, terwijl de optekening van (delen van) een repertoire eerder duidt op een schriftelijke overlevering.

57. Vgl. Mundschau 1972, p.47 en 81.

58. Zie hoofdstuk 8.

59. Franz 1974, p.48 neemt aan dat de 'Spruchdichter' (die in menig opzicht gelijkenis vertonen met de sprooksprekers) i.h.a. produktiever waren dan uit de overlevering blijkt. Onder hen bezit Frauenlob een groot oeuvre, althans wat betreft de overlevering, met 450 Spruchstrofen, enkele liederen en drie lais. Lämmert 1970, p.14 toont voor Heinrich der Teichner aan dat voor zijn oeuvre zo'n 720 Reimreden te onderscheiden zijn. Zie tevens p.45-48 voor het grote voordrachtsreservoir waaruit de spreker naar believen kon putten. Ribard 1969, p.71 neemt voor de Henegouwse spreker Jean de Condé aan dat zijn produktie hoger heeft gelegen dan 20.000 overgeleverde verzen in 40 jaar.

60. Anderzijds kan men zich afvragen of in een hofgerichte selectie gedichten over 'weelden groot' en 'overmoede' wel mogen ontbreken.

Hoofdstuk 4: Persoon, professie en poëtica

4.1. De biografische gegevens

1. Het aantal inwoners van Rotterdam zal rond 1400 ruim 2000 hebben bedragen. Zie De Boer 1978, p.41-42.

2. Zie naast het citaat ook ged.4 (vs.625); 61 (196-197); 66 (221-222); en 94 (172-173).
3. Over Hillegersberg zie: Van den Hoonaard 1824, Verheul 1936, Diepeveen 1950, Renting 1957, Lengkeek 1960, Hoek 1971, en Blom & Burgerhout 1974.
4. Van den Hoonaard 1824, p.12 en 52; Lengkeek 1960, p.104.
5. Zie Van den Hoonaard 1824, p.12, Hoek 1971, p.237 en Verheul 1936, p.28.
6. Renting 1957, p.217-218.
7. Cijfermatige schattingen kunnen beter achterwege blijven. De studie van De Boer 1978, p.29-166 toont aan hoezeer het bevolkingscijfer van een stad of dorp in Holland in de tweede helft van de 14e eeuw kon schommelen o.i.v. migratie en pestepidemieën.
8. Zie Diepeveen 1950, i.h.b. p.16-17, 20, 30, 49, 63-64, 70-71, 124-125, 129, 139 en 159. Tevens De Boer 1978, p.258. Vgl. Van den Hoonaard 1824, p.18-19, Renting 1957, p.219 en 227, en Hettema 1979, p.6-7 en 9.
9. Vgl. De Boer 1978, p.315 over de voornaamste vaarroutes m.b.t. de handel.
10. Zie Jonckbloet 1854, p.404-406.
11. Zie par.5.2.
12. Zie ook bijl.11.4.
13. Over de plaats van overlijden is in het geheel niets bekend. In deze noot zij nog het terzijde vermeld van Buddingh 1845, p.61 over 'onzen Willem van Hildegartsbergh, die wij eenigen grond hebben te gelooven, dat in 1410 stierf, en dan te Delft in de Hyppolitus-kerk begraven ligt'. Buddingh verantwoordt zijn uitspraak niet. De veronderstelling vindt geen bevestiging bij Oosterbaan 1973, en navraag bij het Delftse stadsarchief leerde dat bovenstaande berust op wilde speculatie zonder enige concrete aanwijzing van Buddinghs zijde.
14. Zie par.4.3.1.
15. Het was kennelijk geen klein papieren handschriftje met losse aantekeningen en fragmenten zoals het tussen geschriften in het klooster van Egmond teruggevonden slordige papieren handschriftje (KB Den Haag 75 H 57; hs.E), een sprooksprekers-repertoirebundeltje; Verwijs 1871; vgl. Pleij 1979, p.226-229 en Van Oostrom 1987b, p.276 (resp. over gelegenheidsrepertoire van de stedelijke cultuur en de hofcultuur). Eerder was het zo, dat Willem een handschrift of bundel losse katernen en bladen bij zich droeg of ergens bewaarde, vol geheel uitgeschreven gedichten. Lievens 1964 maakt melding van het 'handig zakformaat' van een teruggevonden fragment (tweede helft 14e eeuw) van Augustijnkens Sinte Jans ewangelium. Lievens veronderstelt dat het fragment uit een 'pocketboek' stamt dat aan een sprookspreker (Augustijnken zelf?) toebehoord kan hebben. Het fragment werd gevonden tussen papieren in de abdij van Egmond, dicht bij (of zelfs direct op?) Augustijnkens werkterrein. Zie ook Fischer 1983, p.274 over het 'Reinschrift' voor persoonlijk gebruik.
16. Clignett 1819, p.XXIII-XXIV, Hildegartsberch 1870, p.XIV, Leendertz 1845, p.VII en Pluym 1845b, p.7. Zie van de laatste ook p.33: men kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat aan

Pluym's datering van Willems geboorte vóór 1330 een verlangen ten grondslag ligt daarmee een tijdgenoot van het hostiewonder te Amsterdam (1345) te hebben, die het mirakel heeft opgetekend.

17. Zie Van Oostrom 1987b, p.55-56.

18. Al valt de mogelijkheid van een rol (met dramatische hulpmiddelen?) niet volledig uit te sluiten.

19. Jonckbloet 1854, p.406.

20. Zie de behandeling in Hildegasberch 1870, p.XIV.

21. Zie Blommaert 1851, p.124-127. Het gedicht is wel aan Augustijnken toegeschreven.

22. Maerlant 1878, deel I, boek 1, p.9, vs.63.

23. Belgisch museum 1843, p.322, vs.120-121: 'Want als ghi comt touden daghen, Ende ghi naect ten XL jaren'. Vgl. Hildegasberchs woorden in 32. Vanden ouden ende vanden jonghen: 'Te XL jaren [...]'; Soe moet si totter oude gaen' (vs.234-235).

24. Zie Franz 1974, p.10-19 en 26, en Fischer 1983, p.138-219, m.n.207-215. Franz merkt nog op dat de traditie van hoofse gezindheid in de gedichten niet als aanwijzing mag gelden, dat we met edele dichters te maken hebben. Een deel der 'Märendichter' bleef overigens stedeling (van patriciërs tot handwerkslieden), een ander deel werd 'gernde'/'varnde' beroepsdichter.

25. Zie bijl.11.4.

26. Wenzel 1983, p.26 en Voorwinden 1986, p.46.

27. Mogelijk kan waarde gehecht worden aan de uitspraak in 95. Van den avontmael, die gedaan wordt door de zich als dichter presenterende ik-figuur: 'Ic bids u, woud ghijt mi verslaen, Eer ic weder thuuswert kere' (vs.149-150). Strikte bewijskracht heeft de uitspraak evenwel niet, alleen al vanwege het sterk fictionele kader waarin deze gedaan wordt.

28. Zie ged.48, 56, 77, 99 en 114.

29. Zie MNW 7, 1866-1867, 1874-1875.

30. Jonckbloet 1854, p.632. Een en ander lijkt te impliceren dat man en vrouw 'gescheiden' reisden en werkten. Merk overigens op dat de formulering een bepaalde onzekerheid binnensluit. Bovendien zou de vermelding op zich al kunnen wijzen op de uitzonderlijkheid van de huwelijks staat.

31. Peters 1983, p.195.

32. Franz 1974, p.40.

33. We moeten ons de sprekers- en publiekskringen waarschijnlijk voorstellen als een min of meer gesloten circuit. Zelfstandige opbouw door een spreker van een publiek 'van onderaf' lijkt weinig realistisch: slechts in elitaire, kapitaalachtige en kunstminnende kringen was in de 14e eeuw voor de sprooksprekerskunst een zeker emplot te vinden. Het op eigen kracht 'binnendringen' van deze kringen is weliswaar niet geheel ondenkbaar, maar toch minder waarschijnlijk.

34. Vgl. Franz 1974, p.41. Treffen we in 95. Van den avontmael wellicht een relict van Willems gezellentijd aan in vs.323-324: 'Van Hildegasberch die gheselle, Willem [...]'? Of hebben we hier

van doen met een simpel geval van rijm dwang (telle/gheselle)? Overigens moet hierbij nog aangetekend worden dat het niet zeker is of de term 'gezel' wel altijd van toepassing is op een leerling-spreker; vgl. ook de diverse betekenissen in MNW 2, 1625. In de anonieme sproke Deen gheselle calengiërt den anderen die wandelinghe maken de twee 'gezellen' niet de indruk leerlingen te zijn, doch eerder door de wol geverfde sprekers/dichters. In de Hollandse rekeningen komen we eenmaal duidelijk een spreker tegen, die een gezel bij zich had: op 26 december 1385 staat een betaling geadministreerd aan 'Goeswijn van Ghelre den dichter ende sinen ghesellen [=enk.] elx I gulden' (zie bijl.11.4.). De 116e spreuk uit hs.H, genoteerd achter het oeuvre van Hildegarsberch en vertaald naar Freidank, luidt: 'Vriende ic gaerne hebben wil, Mer gesellen nietste vil' (Hildegarsberch 1870, p.256). De spreuk lijkt op de sprekerspraktijk betrekking te hebben en het volgende te impliceren: aan vrienden heeft men iets, maar gezellen kosten alleen maar geld, of zijn tot last. Of moet 'gesel' hier toch eerder begrepen worden als 'collega' (een betekenis waarin het MNW overigens niet voorziet)?

35. Zie bijl.11.4.

36. Hildegarsberch 1870, p.VIII; zie ook hiervóór.

37. Tenzij men zou menen dat Willem de abdis slechts noemt om als invloedrijke 'autoriteit' te fungeren.

38. Hildegarsberch 1870, p.VIII. Zie ook Hüffer 1951 deel 1, p.5-6, over 'Agnes van Hueren' en de drie volgende abdisen, tussen 1392 en 1411: Sophia van Drongelen, Katharina van Remmerswale en Margareta van Buyer (=*van Buuren*). Ook één van deze abdisen kan de opdrachtgeefster geweest zijn.

39. Franz 1974, p.42. Voor sprookspreker Augustijnken zou dit wel eens kunnen kloppen: mogelijk was hij als clerk (in een vaste betrekking?) mislukt. Zie Te Winkel 1922, p.102.

40. Diepeveen 1950, p.71-84, 124-129.

41. Van Oostrom 1984b, p.61.

42. Demyttenaere 1976, p.27 noemt de elementaire scholing in lezen en schrijven in de moedertaal als noodzakelijke voorwaarde voor het toekomstige koopmansberoep.

43. Zie ged.1 (vs.165-173); 8 (58); 12 (150-255); 17 (24-25); 19 (134-135); 31 (4, 117); 34 (143-148); 38 (hele gedicht); 39 (64-67); 70 (112-113); 73 (201, 242); 80 (62-63, 164-165); 89 (28); 90 (103, 157, 159-160); 97 (356-357); 102 (144-147); 109 (236); 116 (123-126, 137-158, 167-168); 119 (16-17).

44. 'Selve' staat in de sproke naast 'salie' voor 'geld': zie MNW 7, 962. Misschien ook voor 'zelf/ego' o.i.d.

45. Pleij 1979, p.187. Zie ook Owst 1961, p.68-76.

46. Pleij 1979, p.187.

47. Idem, p.188-189.

48. Willem is in elk geval tweemaal opgetreden in Middelburg (zie bijl.11.5.), dat uiteraard louter per schip bereikbaar was. Maar ook door Holland reizend zal Willem soms op het schip aangewezen

zijn geweest. Ditzelfde gold voor de Haagse hovelingen: in de rekeningen treft men regelmatig bedragen aan voor 'sciphuer'.

49. De toevoeging 'Van Dordt' aan de naam Augustijnken is geïnspireerd op dit gedicht, doch volkomen ten onrechte, want uiterst speculatief en niet gestaafd door rekeningposten. Ook Van Buuren 1979 acht de naam Augustijnken van Dordt niet juist, blijkens één van zijn stellingen bij zijn proefschrift.

50. Zijn sproke De schepping getuigt immers van een brede kennis van de Vulgaat en de kerkleer, en zijn interpretatie van enkele gegevens uit de Apocalyps (1:11-12 en 5:1) verraden de vaardigheid en de durf van een geestelijk geschoolde. Bovendien bestaat zijn Sinte Jans ewangelium, in diverse opzichten eerder een kort tractaat dan een sproke, grotendeels uit een commentaar op de Latijnse Vulgaatverzen 1-14 van het begin van het Johannesevangelie: hier is onmiskenbaar een geestelijke aan het woord. Voor de genoemde gedichten zie men Augustijnken 1851 en 1940.

51. Zie ook ged.10 (vs.49-61) en 51 (14-19, 95-97).

52. Zie naast het citaat ook ged.19 (vs.123-129).

53. Pleij 1979, p.147-148. Zie ook par.6.6. en 9.1.

54. Verblijden (iron.) en belenen.

55. Pleij 1979, p.147 en 149.

56. Zie bijl.11.4., 11.5. en hoofdstuk 8.

57. Zie Sayce 1969, p.70-72. Het komt haar voor, 'daß das Ich sich auf den Erzähler und nicht auf den Dichter bezieht. Paradoxerweise ist dieses Ich weniger persönlich als das Er der Namensnennung' (p.72). Goebel 1975 acht het noemen van de naam en het doen van min of meer persoonlijke uitspraken in de derde persoon gebruikelijk, al constateert hij een tendens vanaf de 13e eeuw tot toenadering tussen de 'ik' en de dichter.

58. Sayce 1969, m.n. p.63-64 en 70-72, Schneider 1963 m.b.t. Ulrich von Lichtenstein, m.n. p.220 en Wenzel 1983. Deze laatste merkt m.b.t. Walther von der Vogelweide op: 'Immer steht das Ich für eine öffentlich längst installierte, dem Publikum vertraute Rolle oder Sprechsituation überindividueller Geltung' (p.15) en 'Das dargestellte Ich ist das generalisierte Ich eines weltlichen oder geistlichen Ratgebers, des Boten, Lehrers, des Erziehers oder ähnlicher "personae", die als Sprecherrollen immer schon öffentlich vorgegeben sind' (p.16). Ook als Walther zijn dichtersbestaan aanroert, speelt hij een rol, maar hier benadert het typische tot op zekere hoogte het individuele (p.23 e.v.).

59. Sayce 1969, p.69-70 geeft voorbeelden uit het werk van Arator, Sidonius Apollinaris, André de Coutances, Jean de Meun (in zijn Testament), Hartmann von Aue, en uit het Vie de St.Andréen Vie de St.Edmund. Zie ook Bumke 1989, p.615, alsmede Van Buuren 1979, p.5-6 over Dirc Potter.

60. Sayce 1969, p.68-69 over het symbolisch begrip van de 'Sünden der Jugend'. Volgens haar behoren 'Bekennnisse der Reue für sündhafte weltliche Werke und die Hinwendung an einen religiösen Gegenstand' tot de variaties op bovenbedoeld motief.

61. Ook in terloopse opmerkingen, zoals 82 (56-59). Tussen 38.Vanden ghesellen die ommeseylden en 116.Hoe doude jonc willen wesen bestaat nog een parallel: in vs.137-158 van de laatste sproke relateert Willem nl. veilig zeilen aan de ouderdom en roekeloos zeilen aan de jeugd. In vs.189-193 maakt hij een aardige vergelijking: wie genezen is die verlangt niet naar z'n ziekte terug, dus waarom zou een oud mens verlangen weer jong te zijn?
62. Vanderheyden 1961, p.220. Vgl. Gerritsen 1974, III, p.4 over het welwillend (benevolos) maken van het publiek en in te nemen voor de persoon van de dichter. Tevens III, p.7 over de eis aan de dichter eersaem van levane te zijn (Boendale).
63. Troelstra 1901, p.79 en 1903, p.275, 289, 308, 316.
64. Zie bijv. Poirion 1965, p.605-606: 'La vie est un pèlerinage ascétique et douloureux qui doit nous conduire à la Cité céleste: [...]. Il faut, malgré les épreuves, "aler la droite voie".'. Dit m.b.t. dichtwerk van Eustache Deschamps, Christine de Pisan, Guillaume de Machaut en Charles d'Orléans. Zie ook Owst 1961, p.102 e.v.
65. Van Buuren 1979, p.11, 26; Sayce 1969, p.66-68.
66. Vgl. de inleiding op Maerlant 1918, p.XCIII-XCIV.
67. Zie voor 'weldoen' MNW 9, 2095-2096, en par.7.2.7. De meest waarschijnlijke betekenis is: goede werken verrichten, de deugd betrachten, deugdzaam leven.
68. Troelstra 1903, p.281 en 290; zie ook Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.411.
69. Vgl. ook Wenzel 1983, p.23 e.v. De 'bovenpersoonlijke rol' van de 'ik' bij Walther von der Vogelweide dient op één punt gerelativeerd te worden: 'Die aufschlußreichsten Belege dafür bieten jene Strophen, in denen Walther sein Liedermacherdasein selbst thematisiert.' Over deze specifieke 'ik' zegt Wenzel: 'Daß dieses Ich zunächst wiederum ein literarisches Ich ist, ein typisierender Entwurf des Autors, bleibt unabweisbar, andererseits ist kaum abzuleugnen, daß mit der allgemeinen Thematik auch die besondere Situation Walthers von der Vogelweide erfaßt sein kann, daß die Charakteristika des Individuums mit dem Typus vereinigt werden.' (p.23-24).
70. Franz 1974 toont hoe opzettelijk de reizende dichters bepaalde motieven rond het dichterschap in hun gedichten verwerkten; deze motieven waren bij de 'Spruchdichter' (1250-1300) al inherent aan het genre, maar daarom niet minder waar.
71. Jonckbloet 1854, p.412.
72. Voor een bespreking hiervan: Meder 1988, p.192-193.
73. Hildegasberch 1870, p.XV-XVI.
74. Loopstra 1984, p.50.
75. Voor de meeste informatie zie men Loopstra 1984.
76. Van Kan 1988, p.197-200.
77. Hartung 1982, p.5-29, 50-59 en Pleij 1975-6, p.110.
78. Hartung 1982, p.30-46; ook Bumke 1989, p.646-650.

79. Franz 1974, p.139 en Hartung 1982, p.49.

80. Hartung 1982, p.46-50 en 64. Vgl. ook de goede relatie tussen de clerus en de rondreizende zangers-acteurs, die van invloed is geweest op het ontstaan van het geestelijk drama in de kerk; aldus Hunningher 1955.

81. Zie ook vs.72-77; zie naast de gegeven voorbeelden 95 (146-148); 96 (42-43) - ondanks de fictionele toonzetting met droomvisioen en allegorese lijkt hier toch aan de reële dichtpraktijk te worden gerefereerd - en 109 (10-15).

82. Vgl. Franz 1974, p.41 over de 'Spruchdichter'.

83. Zie 2 (40); 8 (32); 10 (140); 11 (1); 12 (43); 13 (73); 16 (1); 20 (17, 44, 46); 22 (67); 32 (252, 266); 35 (56); 39 (28); 41 (74); 44 (67); 60 (1); 62 (21); 70 (123); 78 (8); 86 (17); 89 (118); 90 (6); 91 (12); 100 (40-41); 104 (75); 109 (11); 112 (72). N.B.: het is niet altijd noodzakelijk dat Willem refereert aan reële bronnen en autoriteiten; hij kan dit ook slechts doen om zijn argumenten kracht bij te zetten.

84. De tijdsbepaling is curieus: tussen vespers en noen is strikt genomen tussen ca.18.00 uur en de volgende dag ca.15.00 uur. Als dit bedoeld is, heeft de dichter onderdak voor de nacht gekregen van de clerk. Maar waarschijnlijk is er rijm dwang in het spel en onderhield het tweetal zich tussen 15.00 en 18.00 uur.

85. Zie par.4.3.2. De Livius-vondst is van Jonckbloet 1854, p.413.

86. Het Credo, waarop de sproke steunt, spreekt van '(sub) Pontio Pilato'. Ontstond de verbastering door rijm dwang?

87. Zie Boendale 1848, boec 3, cap.15, p.159, vs.11.

4.2. Professie en sociale positie

1. Deze paragraaf is een bewerking van Meder 1988.

2. Zie Van Oostrom 1984b, p.58-60.

3. Bumke 1979, p.42-44; Voorwinden 1986; Bumke 1989, p.629-630.

4. Zie Van Oostrom 1984b, p.48 e.v. Hetzelfde verhaal van continuïteit m.b.t. de rondreizende toneelspelers en het wereldlijke toneel is verteld door Hunningher 1955.

5. Zie Jonckbloet 1854, p.595-652, de bijlagen bij Lingbeek-Schalekamp 1984 en bijl.11.4. van deze studie. Voor een eerste inventarisatie en terminologische verkenning zie men Peters 1976. Zie verder par.8.3.1.

6. Zie Fischer 1983, p.257-259 en par.8.3.1.

7. Augustijnken lijkt op dit punt een problematisch geval, want hij was naar het zich laat aanzien voor langere tijd in dienst van de graaf van Blois, met als neventaak het verzorgen en overbrengen van paarden. Vgl. Jonckbloet 1854, p.627, 629 en 630-631, en Te Winkel 1922, p.103-104.

8. Zie Van Oostrom 1984b, p.59-60.

9. Zie bijl.11.4.

10. Idem. Zie ook de besproken rekeningpost in par.8.3.3.
11. Zie hierover par.4.3.1.
12. Vgl. Van Oostrom 1984b, p.59-60; ook bijl.11.4.
13. Zie par.4.3.1. en 8.3.1.
14. Belgisch museum 1843, p.318.
15. Zie naast Meder 1988 ook Franz 1974, o.m. p.103 en 112-116, alsmede Ragotzky 1980, over het milte-begrip bij Der Stricker. Vgl. Wenzel 1983, p.22-27 over Walther von der Vogelweides zelfpresentatie als 'gernder' en de tegenstelling die hij oproept tussen 'riche kunst' en 'armer man'. Ribard 1969, p.93, 145-149 wijst op het belangrijke motief van de 'largece' en de 'guerredon' bij de Henegouwse spreker Jean de Condé.
16. Zie ook de proloog van de anonieme sproke Dat scamelheit thoechste poent es van minnen, die begint met de regel 'Met dichtene ic mi cleine genere' en besluit met 'versta diet verstaen can. Die node bidt, claeget den hoeschen man' (vs.13-14). Zie Vaderlandsch museum 1858, p.201-208 en Van Buuren 1984.
17. Hierover ook par.7.2.6.
18. Zie par.6.5. en 7.2.6.
19. Zie par.8.1.
20. NL. 'naar de hemel', in de vorm van aalmoezen.
21. Bijbel 1986, p.1367 (Willibrordvertaling).
22. Hierover par.5.2.
23. Vgl. ook Moser 1972c, p.416-419 over de 'gastheer en gast'-thematiek in de 'Spruchdichtung'.
24. Zie Fischer 1983, p.265-266 over 'Lohnforderung' en 'Trunkheische', d.w.z. de Märendichter nodigt zich in het slot van z'n gedicht uit tot het drinken van één of meer bekiers wijn.
25. Het MNW is niet erg behulpzaam bij de vertaling van deze, aldaar geciteerde, versregel. MNW5, 589-590 geeft voor onghelijc: 'niet in overeenstemming met de regelen voor iets gesteld, niet beantwoordende aan hetgeen men mag verwachten of moet eischen'. MNW 2, 1167 geeft voorgheclach: 'Lot, toestand', ontwikkeld uit de betekenis 'reden tot beklag, jammer, ellende'. De betekenis van onghelijc gheclach (hs.B heeft: ghelach) zal dus variëren tussen 'onbillijk geklaag' en 'onwezenlijke toestand'.
26. Zie Ragotzky 1980, p.82-83 over de kunst der vrijgevigheid als een 'kunst des kouffens' en over de verhouding tussen dichter en heer als een 'Dienst-Lohn-Beziehung'.
27. Franz 1974, p.55-56, 133; Vanderheyden 1961, p.259.
28. Zie Van Oostrom 1987b, p.59-65, en par.6.3.
29. Vgl. Franz 1974, p.63, over de van God afkomstige kunst, de 'Sakrifizierung' van de kunst, en p.65 over de 'Art Richterfunktion des Dichters als Vertreter Gottes auf Erden. Den Mildten wird das Himmelreich versprochen, die Kargen werden zu Tod oder Hölle verdammt.' Zie ook Ragotzky

1980. Tenslotte wijst Green 1980, p.161 op de neiging van hofpoëten om zich op te werpen als raadsheer voor de vorst: 'the writer who wished for recognition and support as a writer had to set himself up as a practical and moral mentor to his master'. Overigens was Willem geen hofpoëet in de strikte zin des woords.

30. Hierover Van Oostrom 1984c, en par.9.2.

31. Vgl. Franz 1974, p.70-73.

32. Zie par.4.4. en 9.2.

33. In hoeverre de voorstelling juist is dat kunstbegunstigers in het verleden (hoe ver terug?) meer waardering voor (sprekers) kunst konden opbrengen en er dientengevolge hogere beloningen voor over hadden, staat te bezien.

34. Bij de 'Spruchdichter' is dit trekje in het oog springend, aldus Franz 1974, p.68. De 'Spielleute' wordt 'unkunst' aangewreven. Zie ook p.77-78, 91 en 109. Tevens Ragotzky 1980 over 'die kunst der milte', waarin de ware dichter aanspraak maakt op een volwaardige beloning voor zijn kunst. Verder Lämmert 1970, p.157-159 over 'Literarische und ständische Konkurrenz'.

35. Zie hoofdstuk 3. Van Jean de Condé (eind 13e, begin 14e eeuw) zijn 77 gedichten overgeleverd, en Ribard 1969, p.28-30 meldt dat Jean daarin 40 maal zijn naam noemt.

36. Zie Lämmert 1970, p.20 over de 'Verfasserstolz'.

37. Vgl. Van Oostrom 1984b, p.62.

38. Zie Franz 1974, p.87-91 over het aannemen van de meestertitel; de titel zou slechts in het algemeen de verworven geleerdheid en vaardigheid in de dichtkunst benadrukken en vormde een garantiebewijs voor het beheersen van de 'rechte', de 'magistrale' kunst. Van Oostrom 1984b, p.63 en 72 sluit zich hier min of meer bij aan en wijst er op dat het aannemen van de titel naar analogie van de gildeterminologie geschied kan zijn.

39. Mededeling Dr.D.E.H.de Boer (Leiden). Zie ook o.a. Peters 1909, p.148-151 voor de meesters aan het Hollandse hof, Jonckbloet 1854, p.595-652 en Kealey 1981, p.39 over de meestertitel. Zie verder bijl.11.4. en 11.8.

40. Zie bijl.11.4. en 11.5. Ook in de rekeningen van Gelre, Middelburg en Utrecht komt Willem als meester voor.

41. Boendale 1848, boec 3, cap.15, p.159, vs.11, 41-42.

42. Zie par.4.3.2. en 4.4.

43. Vgl. Van Oostrom 1987b, p.57-58 en Vanderheyden 1961, p.233.

44. Vgl. Franz 1974, p.29 en Lämmert 1970, p.132.

45. Zie par.4.3.3., hoofdstuk 7 en bijl.11.3.

46. Lämmert 1970, p.118-132; voor de citaten zie men resp. p.137, 130, 175, 254, 248 en 129.

47. Dit i.t.t. Jean de Condé, die zich m.n. afzette tegen zijn concurrenten uit de bedelordes, die nota bene preekten tegen het luisteren naar minstreels, die handlangers van Satan zouden zijn; Ribard 1969, p.125-128.

48. De trots van de omhoogstrevende leek is niet uitsluitend voorbehouden aan sprekers en dichters uit het mondelinge beroepscircuit. Een dergelijke vorm van omhoogstreven treft men ook aan bij een gezeten auteur als Dirc Potter, die een behoorlijke schoolopleiding had genoten - hij had de Latijnse School doorlopen - , maar geen universitaire scholing had gehad. Hoewel hij op het gebied van de theologie in feite een leek was, wilde hij zich - door (zelf)studie zelfbewust geworden - in zijn Blome der doechden meten met de theologen. Zie Van Buuren 1985b. Vgl. ook Green 1980, p.161.

49. MNW 7, 962.

50. Vgl. Pleij 1980.

51. Minder subtiel was bijv. Walther von der Vogelweides regelrechte poëtische verzoek aan Frederik II von Hohenstaufen om een leen, dat hij ook ontving; Wenzel 1983, p.26; Voorwinden 1986, p.46.

4.3. Willems 'geestelijke bagage'

4.3.1. Alfabetisme

1. Zie voor de namen bijl.11.4., 11.7. en 11.8. Overigens kan men zich vergissen in 'speelliedennamen'. De spreker Wilde Vos uit de Hollandse rekeningen vinden we terug in de rekening van de baljuw van Den Haag over het boekjaar 1395-1396. Hij was betrokken bij een steekpartij en om het leven gebracht door Tiiski in die Snider. Er staat dat de Wilde Vos een 'wilde klerk' was, dus waarschijnlijk een rondzwervende geletterde clerk. Zie Van Gelder 1920, p.38 en De Boer e.a. 1980, p.43.

2. Het is mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat van een aantal sprekers wel sproken bekend zijn, zonder dat we ze aan hen kunnen toeschrijven. Talloze anonieme sproken zijn te vinden in het Haagse Liederenhandschrift en in de hss.E en Hu. Voor een inventarisatie van het Middelnederlandse sprokenmateriaal zij men verwezen naar de dissertatie van Hogenelst 1991 (in voorber.).

3. Bijl.11.4. (1408 en 1409); Jonckbloet 1854, p.601.

4. Zijn naam roept overigens vragen op: was Augustijnken zijn doopnaam? Waarom komt zijn naam zo vaak in de diminutief-vorm voor? Was hij klein van stuk, of zelfs een dwerg? Of was Augustijnken niet zijn doopnaam, maar de naam die hij bij zijn intrede in een klooster had gekregen? Is hij dan later weer uitgetreden? Hebben we wellicht met een artiestennaam van doen die autoriteit moest uitstralen?

5. Augustijnken 1851, p.120-123.

6. Augustijnken 1851, p.131-142.

7. Het Latijnse erat is wel preteritum, en geen futurum of presens. Naar alle waarschijnlijkheid doelt de dichter op de diepere betekenis van de uitspraak en op het aspect van het 'zijn'. Aan God is geen begin of eind: God is. Aangezien God het Woord is, geldt dus ook: het Woord is.
8. Vgl. Van Oostrom 1987a, p.53 en vooral p.58, die zich hetzelfde afvraagt m.b.t. de Tafel vanden Kersten ghelove van Dirc van Delft, evenmin een eenvoudige tekst.
9. Lievens 1964.
10. Mundschau 1972, p.87-88.
11. Zie hierna.
12. Maken, dichten, voortbrengen: 4 (619); 7 (7, 11, 25, 106); 19 (55); 20 (43); 21 (1, 18, 31); 24 (1, 7, 14, 17); 26 (232); 31 (1, 12); 54 (40); 56 (149, 151, 164); 61 (1, 12, 14, 22, 28, 30); 64 (1); 68 (31); 73 (1, 2, 193); 81 (5, 10, 21, 29, 460, 473); 82 (2, 10, 18); 83 (37); 99 (25); 106 (1, 15, 18); 107 (1, 7); 109 (1); 111 (12); 118 (1, 11, 16, 25, 130).
13. Zie hierna.
14. Horen, horen 'scriven', horen spreken, horen (voor)lezen, beschreven vinden, vinden: 2 (1); 4 (621); 7 (6); 8 (32); 10 (140); 11 (1); 12 (43, 46); 13 (73); 16 (1); 17 (28); 19 (55); 20 (1, 17, 44, 46); 21 (1); 22 (67); 24 (2, 51); 27 (1, 206, 290, 295); 31 (129); 32 (252, 266); 33 (14); 35 (56); 39 (28); 41 (74); 44 (67); 60 (1); 61 (6); 62 (21); 64 (2); 73 (193); 74 (13); 78 (8); 79 (182); 83 (191-192, 203); 86 (12, 17); 88 (52); 91 (148); 99 (24); 100 (40-41); 104 (75); 106 (120); 108 (10); 109 (11, 21); 112 (72); 119 (82). Ribard 1969, p.88 stelt dat Jean de Condé regelmatig de term 'trouver' (vinden) gebruikt om uitdrukking te geven aan de poëtische creatie.
15. Overigens zal nader onderzoek moeten leren of clericale auteurs vaker in termen van schrijven lezen spreken.
16. Zie bijl.11.4.
17. Jonckbloet 1854, p.618.
18. Zie ook Vanderheyden 1961, p.183-184, die overigens nog een zekere reserve in acht neemt.
19. Boendale 1848, p.158-172. Zie ook par.4.4.
20. Zie ook Pleij 1980 hierover, o.a. p.19.
21. Voor de betekenis van 'schrift' en 'schriftuer' is steeds rekening gehouden met MNW 7, 758-760 en 760-762.
22. Vanderheyden 1961, p.229-230, citaat op p.230.
23. Of: de wetenschappelijke geschriften zijn...
24. Of: moeilijk.
25. Of: in de Bijbel. Of: in boeken i.h.a.
26. Zie hierover par.4.4.
27. Bijv. de specialistische kennis van Augustijnken.

28. Vgl. Vanderheyden 1961, p.232-233.
29. Van Oostrom 1987b, p.57-58.
30. Zie par.4.3.2.
31. Dezelfde conclusie ook bij Glier 1971, p.284.
32. Meer hierover in par.5.2.
33. Algemene uitspraken ontberen doorgaans bewijskracht. 'Alsoe scriftuer betughen mach' (84; 305) met betrekking tot het hostiewonder van Amsterdam uit 1345 zou inderdaad kunnen wijzen op een door Willem geraadpleegde schriftelijke bron, maar de uitspraak is niet expliciet genoeg. Een passage als: 'Int boeck der Wijsheit, daerment nach Openbaer wel lesen mach' (47; 65-66) vormt een twijfelgeval. Niets garandeert ons dat Willem de geparafraseerde bijbelpassages die hij geeft, ook zelf in het Boek der Wijsheid gelezen heeft - mogelijk doelt hij hier zelfs op de Vulgaat die hij zelf niet had kunnen lezen - , maar van zijn aansporingen aan het adres van z'n publiek om zijn parafrases in het boek na te slaan, gaat tenminste de suggestie uit dat hij het zelf (tot zijn vreugde) heeft gelezen. Zie ook vs.133-141, waar Willem zich zelfs expliciet beroept op het zesde hoofdstuk van het Boek der Wijsheid. Uitspraken in de geest van 'het staat ge-/beschreven', 'men vindt geschreven' of 'zoals we lezen' hebben te veel weg van gemeenplaatsen. De uitspraak 'dat machmen proeven ende lezen' (81; 152) over een passage uit de (vertaalde) Legenda aurea doet iets minder clichématig aan.
34. Hier wordt lezen niet gebruikt in de betekenis van voorlezen: Willem bedoelt niet dat hij zojuist iets heeft voorgelezen (hij geeft op deze plaats nieuwe informatie), maar dat hij iets heeft gelezen.
35. Hier in de betekenis van voorlezen.
36. Zie de lemma's schrijven, lezen en overlesen in het MNW, resp. 7, 771-776; 4, 389-399 en 5, 2205-2207.
37. Wordt hier met 'blat' misschien verwezen naar op losse bladen genoteerde sproken?
38. Van een vergissing van een kopiïst, zoals beschreven in hoofdst.3 is hier geen sprake. De identieke verzen zijn in geen van beide sproken misplaatst en komen in hs.H én hs.B voor.
39. Zie ook de opgesomde 'parallellellen' in hoofdst.3 noot 49.
40. De vijf andere strofische sproken hebben geen uitzonderlijk rijm: gepaard rijm treft men aan in ged.73 en ged.83, gekruist rijm vindt men in ged.95, terwijl ged.66 en ged.84 het relatief eenvoudige rijmschema aabaab hebben.
41. Zie Van Buuren 1979, p.12-13.
42. Zie Te Winkel 1892, p.320-323.
43. Franz 1974, p.31 en 33. De 'Spruchdichter' brachten hun gedichten zingend ten gehore. Een deel van hen beheerste het Latijn. Zie ook par.5.2.

4.3.2. Literaire kennis

1. Boendale 1848, boec 3, cap.9, p.115-118, vs.1-60.

2. Boendale 1844, boec 1, cap.2, p.15-19, vs.1-92.
3. Boendale 1844, boec 1, cap.35, p.136-140, vs.1-100.
4. Boendale verwijst hier naar de eerste elf verzen van zijn hoofdstuk Hoemen een stat ofte een lantschap regieren sal; Boendale 1844, boec 1, cap.34, p.132-133.
5. Nl. God. Voor de meet-metafoor: Mattheüs 7:2/Lucas 6:38.
6. Wordt in vs.50-55 van 31.Van sterven eveneens gerefereerd aan bedoeld hoofdstuk bij Boendale?
7. Zie Boendale 1844, boec 1, cap.34, p.132-136, Boendale 1869b, p.178-180 en 1869c, p.318-321. Vgl. ook nog Willems 47 (vs.7-53) met Boendale 1848, boec 3, cap.14, p.156-157, vs.225-257, en wat Kinable 1989, p.149-150 hierbij opmerkt.
8. Zijn uitspraak 'Des heb ic Spieghel horen lyen' (61; 6), hetgeen zou kunnen wijzen op een mondelinge receptie, hoeft hieraan niets af te doen.
9. Boendale 1869b.
10. Willem schreef dertien zuiver-strofische en vier 'strofen-achtige' gedichten. Zie par.5.1.
11. Ook Willems voorganger en collega Augustijnken hanteerde reeds de strofenvorm in zijn sproken Van der rijcheit ende van der doot, Het sin lude die mich vragen en Lijd den tijt. Zie Augustijnken 1851, p.147-148 en 1940, p.40 en 50-52.
12. Maerlant 1878 I, 2, p.34-36.
13. Citaten uit Maerlant 1878, p.173 en 177.
14. Zie Maerlant 1880, p.3, vs.182-223. Over deze passage ook Te Winkel 1881, p.334-335. Het verhaal is bijvoorbeeld niet te vinden bij Dirc van Delft in zijn Tafel van den Kersten ghelove, al noemt hij Judas wel 'een dief' die er 'een steelboerskijn' op nahield; Van Delft 1937-9, II, p.426, r.56.
15. Te Winkel 1881, p.335 emendeert 'Thomaes' terecht in 'Tromans'. Maerlant was behoedzaam in het weergeven van zijn Franse bron en maakte een onderscheid tussen wat Robert de Borron zegt, en wat er in het Johannes-evangelie staat.
16. In Van der Heijden 1973a, p.301-312.
17. In het slotvers van Van den lande van Oversee typeert Maerlant deze opperduivel ook als 'Sathanase, den fellen ruwen' (vs.247). Van der Heijden 1973a, p.300.
18. Zie Troelstra 1903, p.268-269. Vgl. vooral Maerlants 8e strofe, waarin hij zegt 'Dat niemen en mach met vuulre hant Eens anders anschijn scone dwaen' (vs.96-97). Zijn vs.203-204 spreken dit slechts schijnbaar tegen. Overigens meende Geert Groote dat de zondigheid van de priester het sacrament niet ongeldig maakte, maar hij vond wel dat men zondige priesters moest mijden. Zie Post 1940, p.17. - N.B.: de metafoor bij Maerlant vs.96-97 hanteert Willem ook in 83.Hoemen voer die eere gaet schulen, zij het in een andere context: '[...] Als of een man mit vulen slijcke Eens anders aensicht wilde dwaen' (vs.164-165).
19. Livius 1924. N.B.: het valt op dat Willem in vs.33 de Latijnse verbuiging 'Africano' gebruikt.

20. Maerlant 1863, p.204-209, eerste partie, vijfde boek, met name de hoofdstukken 33, 34, 35, 36 en 38.
21. Aldus De Vries en Verwijs in Maerlant 1863, p.205.
22. Zie ook par.6.1. voor Willem over vetes en bloedwraak.
23. Zie par.6.8.
24. Zie De Weert 1915, i.h.b. p.266, 281, 317-318 en 321.
25. Hildegasberch 1870, p.XIX-XXIV.
26. Zie ook Wackers 1986, p.3.
27. Bij Tiemeyer 1916 luidde reeds de vijfde stelling: 'De dichter van Reinaert II was een Hollander, geen Vlaming'. Heeroma 1970, p.152-188 komt vooral op taalkundige en toponimische gronden uit op een Hollandse dichter, in zijn hoofdstuk 'De localisering van de tweede Reinaert'. Peeters 1975 betoogt dat Reinaert II in het Noordnederlandse taalgebied is geschreven en toespelingen maakt op Hollandse en zeker ook Utrechtse (kerkelijke) toestanden. Wackers 1986, p.4 memoreert deze feiten, maar neemt geen stelling. In de editie van Bisschop en Verwijs wordt overigens aangenomen dat de tweede Reinaert een Vlaams werk is. Berteloot 1987 situeert de tweede Reinaert op grond van rijmonderzoek weer in Vlaanderen (Oost-Vlaanderen, of het oosten van Zeeuws- of West-Vlaanderen).
28. Alleen Te Winkel 1922, p.116-117 noemt Van Reynaert ende van Aven als derde ontleende fabel.
29. Joncbloet bracht ook dit argument in stelling, al zal hij niet hebben kunnen volhouden dat Willem van Hildegasberch, blijkens het openingsvers, de auteur van de Madoc geweest zou zijn. Deze reactie ontvangt hij ook van Bisschop en Verwijs in Hildegasberch 1870, p.XX.
30. Zie de eerste Reinaert vs.257 (=R.II, 269), 444 (R.II, 471), 1451 (R.II, 1493), 1818 (R.II, 1838) en 2063 (R.II, 2097); er is gebruik gemaakt van de editie Martin 1874.
31. Hildegasberch heeft zich weliswaar (met hulp) een enkele maal ook van Latijnse woorden bediend (zie bijv. Van dominus), maar met dit soort uiterst elementair 'Latijn' zijn de volgende citaten toch niet echt te vergelijken.
32. Placebo domino; begin van de sterfepsalm.
33. Overigens is het de vraag of een (elementaire) passieve kennis van het Frans ook een actiefschriftelijk gebruik van het Frans mag impliceren.
34. In 49.Vanden twaelff maenden gebruikt Willem in vs.36 het woord 'compareren' (vergelijken); in vs.82 gebruikt hij 'gecompareerd' in de betekenis 'gekomen'. Zie ook hierna.
35. Wackers 1986, p.119. Zie i.h.a. p.91-120.
36. Zie ook Van Oostrom 1984b, p.58-60.
37. Peeters 1975, p.161.

38. Het is immers waarschijnlijker dat Willem drie scènes uit Reinaert II in z'n eigen woorden navertelde, dan dat een clerk-auteur (toevallig) drie Reinaertsproken van Willem kende en deze (bewerkt of omgewerkt) in zijn roman te pas bracht zonder één letterlijke parallel.
39. Wackers 1986, p.108 maakt hiervan geen melding.
40. Wackers 1986, p.108 en 253: alleen Latijnse bronnen.
41. Zie Stuiveling 1965 II, p.19. Of kende Willem branche II van de Roman de Renart waarin de vos vergeefs de mees om een vredeskus vraagt, met de bedoeling de vogel op te eten?
42. Draak 1946 en Wackers 1986, p.104-105 en 256 (noot 38); er zijn echter geen andere Middelnederlandse versies bekend. Draak ging er overigens van uit dat Reinaert II een Vlaams werk was en dat Willem hieruit niet geput heeft. Zie m.n. p.134.
43. Zie hierover ook Heeroma 1970, p.138 e.v.
44. Opmerkelijk genoeg laat overigens een Italiaanse variant van de fabel een leeuw met zijn klauw in een gespleten boom vastzitten, en twee mondelinge, verwante Franse versies blijken ook van het gegeven van de gespleten boom gebruik te hebben gemaakt. Draak 1946, p.129 en 135 meent niet met een oorspronkelijk onderdeel van het Aarne-Thompson 155-type van doen te hebben.
45. 'Roec' kan ook gerechtsdienaar betekenen.
46. Waarschijnlijk steekt achter deze wijziging van Willem een diepere betekenis. Het lijkt erop dat Willem met de naïeve prooidieren wil doelen op gerechtelijke ambtenaren, die niet uit de adel maar uit de derde stand gerecruteerd waren, die daar niet op hun plaats waren en dus incompetent. Willem beweert in elk geval dat in menige schepenbank lieden zitting krijgen die gemakkelijk te beïnvloeden zijn en onkundig van het recht, met als gevolg dat de misdadige partij in het gelijk wordt gesteld (vs.123-145). Zie ook par.6.6. t/m 6.9. Draak 1946, p.135 meent dat we met 'een persoonlijke en welbewuste verandering door de dichter zelf' te maken hebben. De verklaring dat Willem met schaaap en gans de 'sancta simplicitas' wil laten contrasteren met Reinaert als 'advocaat van kwade zaken', bevredigt maar ten dele.
47. Zie ook Wackers 1986, p.30 over de terughoudendheid bij auteurs met de term 'fabel'; vanwege de negatieve connotatie van leugenachtigheid, prefereerden zij veelal begrippen als: figure, bispel, ghelijck of exempel.
48. Wackers 1986, p.118 maakt in dit geval geen melding van andere bekende versies van deze fabel in de fabelliteratuur.
49. Zie Van Oostrom 1983a, p.17-22 en 29-38 over Reinaert als negatief personage. Zie tevens Wackers 1986, p.73-86.
50. Livius 1924, p.92-97 of 1954, p.43-46.
51. Pluym 1845a, p.7; 1845b, bijl., p.11 en 1869, p.7.
52. Beke 1982, p.XXV-XXVI.
53. Post 1955, p.253. Overigens heeft hs.B van Willems sproken het jaartal 1340, wat een verschrijving moet zijn.

54. Een gebruikelijk voorschrift: Troelstra 1903, p.291.
55. Post 1955, p.242, 250, en Beke 1982, p.XXIV.
56. Pluym 1845a, p.14-15 en 19-25.
57. Opgesomd door Post 1955, p.242. Zie voor zijn bedenkingen p.243 e.v. Het suppliek van Albrecht, gericht aan paus Clemens VII, verzoekt om tien jaar aflaat voor alle bezoekers van de H.Stede. Zie ook Van Riemsdijk 1908, p.160, 404-412.
58. Beke 1982; tekst hostiewonder p.186-187.
59. Beke 1982, p.VII-X en XXIII-XXVI.
60. Carasso-Kok 1981, p.45-47 (zij meent dat Sterck ±1380 had gedateerd), Post 1955, p.253 en Sterck 1928, p.9.
61. Pluym 1845b, p.9 en 33.
62. Dezelfde conclusie bij Post 1955, p.253.
63. Beke 1982, p.XXV.
64. Post 1955, p.260.
65. De Voragine z.j., p.277-286, i.h.b. p.282.
66. Oudemans 1855, p.144-151.
67. Zie Von Kausler 1866, p.141-161.
68. Blommaert 1851, p.124-127.
69. De Vooy 1918, p.155; Von Kausler 1866, p.213-216; en Kossmann 1940, p.130-131 (onder de titel 't Gheviel dat ic mi soude vermorgen. De titel Niemand ter werelt sonder dat is eerder aan dit gedicht gegeven door Van Vloten).
70. Deschamps 1972, p.73.
71. Von Kausler 1866, p.526 spreekt van 'Eine ansprechende, treffend heitere Satire'. M.i. is het echter een serieuze klacht over de kritiek die ondeskundigen leveren. Zie ook De Vooy 1918, p.156: 'bittere ernst is de grondtoon'. Von Kausler meende voorts dat Van maer niet afhankelijk was van Willems Van mer, noch van het uit de Franse letterkunde bekende Le dit des mais. Zie voor dit Franse gedicht Jubinal 1839, p.181-194. Le dit des mais geeft weliswaar een 'standenrevue', net als Van mer en Van maer, en het woord 'mais' treft men in vrijwel elke strofe aan, refreinregels en het voor de Dietse sproken juist zo typerende zelfstandige gebruik van het woord 'maar' ontbreken hier. Bij De Vooy 1918, p.155 dezelfde conclusie.
72. Meerdere vertalingen zijn - met opzet? - denkbaar: 'Maar' komt niet te pas; 'Maar' strekt weinig (of: weinigen) tot voordeel; 'Maar' is weinig(en) van nut; 'Maar' komt weinig(en) van pas; 'Maar' helpt weinig(en); het woord 'maar' richt weinig uit. De Vooy 1918, p.156 parafraseert: 'laten we maar niet spreken over de 'maren'!'.
73. Deschamps 1972, p.129 en Nijland 1896, p.128-138.

74. MNW 2, 79, erkent dat ook als zelfst.nw. 'in den zin van een aanmerking, die op iemand gemaakt kan worden, een 'maar', een gebrek'. Verwezen wordt naar Harrebomée 1858-1870 3, p.154 waar het spreekwoord 'Niemand zonder een ditje of een datje' wordt aangehaald, alsmede een paar variaties (inclusief de hier gegeven) op 'niemand en is sonder dat'.
75. De Vooy 1918, p.159.
76. Augustijnken 1940, p.116-122. Het gedicht zal volgens Te Winkel 1922, p.104 dateren uit de jaren vijftig van de 14e eeuw, de periode van de eerste fase van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Jonckbloet 1889, p.242-243 voelde meer voor een datering kort na de komst van Albrecht van Beieren (1358), ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse spanningen.
77. Vaderlandsch Museum 1858, p.201-208.
78. Zie Van Buuren 1984 en Meder 1988, p.167-169.
79. Zelf had de ridder gedacht aan 'oetmoet' (vs.115), bij Willem in de hierna geciteerde sproke het zevende punt der liefde, dat ook aan God welgevallig is.
80. Loszinnigheid.
81. Van Buuren 1984b, p.140. De suggestie als zou Dirc Potter wellicht de auteur van de Scamelheit-sproke zijn (p.142), lijkt vanuit genrematig en sociologisch oogpunt weinig aantrekkelijks te hebben, zeker nu Willem zich bij de 'navolgers' voegt.
82. Kalff 1883, p.618.
83. MNW, 7, 962; vgl. Hildegasberch 1870, p.304.
84. Zie Hoffmann Von Fallersleben 1846, p.14-15, 1856, p.XXXI en XXI en 1854, lied nr.69, p.149 e.v. Over het hs. ook Van Mierlo 1942, p.237-238.
85. Mincoff-Marriage 1922, p.IX-XXI en 13 geeft wel de melodie van het lied zoals Van Zuylen van Nyevelt die noteerde.
86. De vraag of zich hier de geschiedenis van de Gertrude-sproke herhaalt (eerst de sproke, dan het lied), is even verleidelijk als onbeantwoordbaar.
87. MNW 7, 962.
88. Owst 1961, p.342.
89. Zie Welter 1914, p.7.
90. Freidank 1872, p.91-93. Zie ook Pleij 1979, p.147.
91. Verblijden [iron.] en belenen.
92. Vgl. MNW 4, 434-437. Alleen uit de Rijmbijbel wordt een soortgelijke formulering geciteerd: 'Het was onder tjodsche diet van drierande levne lieden', wat verklaard wordt met 'drie secten' (kol.436). Het 'leven' bij Willem sluit nog het best aan bij de derde betekenis in het MNW: 'Levenswijze, wijze van doen, levensinrichting, de wijze waarop men zijn leven besteedt of doorbrengt'. In het Middelhoogduits is 'leben' daarentegen een gangbaar woord voor 'stand' en 'orde'; zie Lexer 1954, p.123.

93. De vondst is van drs.C.Kleisen. Zie ook Meder 1990. De oudste versie van het gedicht uit het manuscript Paris (B.N. ms. fr.1728, f271-273) is uitgegeven door Dal 1980, p.42-50. Cropp 1980 meldt dat het gedicht ook voorkomt in een tweede Parijs manuscript en manuscripten in Genève, Londen, Toulouse (15e, 16e eeuw), en in een Brussels handschrift (een Brugse kopie; 1435). Tevens maakt Cropp melding van een vertaling in het Engels in *The Kalendayr of the shyppars* (1503); p.262-264 en 267. Op een zevende manuscript (München, Bayerische Staatsbibl. Cod.gall.38) wees mij mevrouw A.-F.Labie van het Institut de recherche et d'Histoire des Textes (Parijs). Zie ook Mâle 1931, p.303-304 en Tuchman 1979, p.569 voor parafrases.
94. Zie Cropp 1980 en Dal 1980. Een Dietse variatie op het thema is te vinden bij De Roovere 1955, p.299-301.
95. Zie Meder 1990.
96. Van die traditie geeft Dal 1980 een overzicht zonder dat hij melding maakt van Willems sproke; zie ook Cropp 1980.
97. Willem doet dit ook in 70. Van ses articulen der werlt. Augustinus deelt aldus in: Adam-Noach-Abraham-David-Babylonische ballingschap-Johannes de Doper-Laatste Oordeel; Smalley 1974, p.30. Willem verdeelt de tijden aldus: Adam-Noach-Abraham-Mozes-David-Christus-Laatste Oordeel.
98. Zie Smalley 1974, p.29-31.
99. Maerlant 1878, I, 1, p.7-11, vs.1-106.
100. Blommaert 1851, p.124-127. Jonckbloet 1854, die dit gedicht - mogelijk terecht - aan Augustijnken toeschreef, meende dat Willems Vanden twaelff maenden `in den trant van Augustijnkens gedicht `Van ses vaerwen" geschreven is (p.421).
101. Het blijft speculatie, maar is het mogelijk dat de spreker van de koning van Frankrijk deDouze mois figurés aanleverde? Het manuscript waarin het gedicht is overgeleverd, behoorde waarschijnlijk toe aan koning Karel V van Frankrijk (1364-1380); zie Mâle 1931, p.303; Dal 1980, p.12. Deze koning had als spreker Cudelier in dienst, die in ieder geval in 1372 was opgetreden aan het Hollandse hof. In 1394 werd in de Hollandse rekeningen weer een optreden van de spreker van de koning van Frankrijk geadministreerd. De koning was nu weliswaar Karel VI (1380-1422), maar mogelijk was de spreker nog steeds Cudelier.
102. Zie par.6.1., 6.2., 8.4. en Meder 1990, m.n. over de aandacht in de sproke voor kapitaalaanwas t.b.v. de oude dag.
103. Zie bijl.11.8. Franstalig waren de sprekers van de koning van Frankrijk (2 optredens) en de hertog van Bourgondië; mogelijk tweetalig, maar in elk geval de Franse taal machtig was Jan van Machelen (6 optredens). Frans- of tweetalig waren voorts wellicht nog een paar sprekers uit Brabant en Henegouwen.
104. Alexander de Grote: 4 (602); 21 (280, 287); 35 (44); 36 (84); 75 (11). Artur: 66 (163); 75 (15). Hector: 25 (26, 28); 75 (11). Karel de Grote: 58 (50); 66 (164); 75 (15).
105. Franz 1974, p.37: vaak is niet zeker of de `Spruchdichter' echt kennis had van bronnen waarnaar hij verwees.

106. Maerlant 1882, p.392. In de Spiegel Historiae keren deze verzen niet terug. Wel benadrukt Maerlant daar zijn hebzucht met de woorden 'inder weelden was hi sot, Ende waende ende wilde wesen god', Maerlant 1863, p.174, vs.39-40.

107. Het motief vertoont nl. overeenkomst met de traditie van de filosofen aan het graf, dat we o.m. in exempelboeken en prekenbundels terugvinden. Zie Cary 1967, p.151-152 over 'the Philosophers at the Tomb': 'We are told that when Alexander was dead and buried in his golden sarcophagus, a number of philosophers collected round the tomb, and produced each in turn sententious comments upon the futility of man in the face of death'. Het gaat steeds om 'comments upon the inevitability of death'.

108. Jonckbloet 1854, p.452.

109. De Haan e.a.1983, p.56, vs.546.

110. Draak 1978 situeert het woud op grond van historische bronnen in Holland. Haar opvatting is bestreden door Janssens 1979-80, p.62-65, die historische bewijsplaatsen aandraagt, die wijzen op een Vlaamse traditie en een Vlaams woud. Geen van beiden hebben het gebruik van het begrip bij Willem opgemerkt.

111. Jonckbloet 1889, p.247.

4.3.3. Kennis van bijbelstof

1. Hierover meer in par.7.2. In de loop van deze studie en met name in hoofdstuk 7 zal af en toe nog worden ingegaan op bijbelreferenties bij Willem, die, om herhaling te voorkomen, in deze paragraaf zijn weggelaten.

2. Zie voor catechese en preek Troelstra 1901 en 1903.

3. Zie Troelstra 1901, p. 8, 22-23, 80-81, 110-111, 140-142 en 146, en Troelstra 1903, p.1, 18-64 en 315.

4. Zie Troelstra 1901, p. 3, 5, 8, 22-23, 51, 80-81, 110 en 146, alsmede Troelstra 1903, p.1, 137-167 en 315.

5. Pluym 1845b, p.11.

6. 'Schrift(uer)': 4 (49, 105, 117, 169) ; 13 (17); 20 (77); 21 (3, 246, 267); 27 (10); 39 (70); 40 (132); 47 (14, 22); 53 (35); 58 (198); 61 (10, 13, 17, 19, 22, 118, 123, 158); 64 (137); 66 (62); 69 (22); 70 (25, 175); 71 (150); 77 (138); 79 (49, 64, 83); 81 (44, 468); 83 (173, 191); 84 (305); 90 (133, 135, 138); 92 (3); 97 (208, 273, 279); 102 (129); 109 (59, 98); 120 (120). 'Bibel', Woord (Gods), Oude/Nieuwe testament, evangelie, bijbelboek, bijbelbrief: 25 (titel); 32 (252); 64 (56); 70 (18); 83 (173); 85 (150); 89 (titel, 42); 91 (149); 95 (298); 109 (35).

7. In 79.Vanden zekeren hope, vs.64 en 83, verwijst hij met 'schriftuer' bijv. naar het missaal.

8. Hildegarsberch 1870, p.269.

9. Zie voor Christus o.m. ged.4 (vs.383, 399); 6 (138); 14 (2); 16 (14, 53 e.v.); 21 (178-179); 25 (2, 20, 85, 112, 132); 35 (5); 40 (titel, 5); 45 (11-12, 21-22); 50 (23); 52 (56); 53 (120-126); 54 (72-73); 58 (172-175); 61 (41, 46, 51, 54-60, 66, 70, 73, 88, 90, 94, 107, 113, 126); 62 (39, 171); 63 (100,

156); 64 (77, 144, 219, 254); 66 (162, 170); 69 (10, 14, 17, 19, 23, 26); 70 (51, 62, 72, 145, 239); 73 (227); 74 (64, 332); 77 (110); 79 (95 e.v., 129) 81 (55, 112, 129, 139 e.v., 380); 84 (17 e.v., 244); 89 (1 e.v., 13 e.v., 33 e.v.); 97 (133, 280); 98 (28, 33, 106); 106 (54, 87); 108 (179); 109 (10, 22, 30, 124, 132); 111 (56 e.v.); 112 (31, 35); 114 (129); 116 (91).

10. De nederdaling ter helle wordt hier gemakshalve even tot de evangeliestof gerekend, alhoewel die als zodanig niet beschreven (of besproken) wordt in de canonieke evangeliën. Men treft een beschrijving ervan in het apocriefe Nicodemus-evangelie.

11. Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.406-407.

12. Maria: 16 (53); 22 (151, 156); 34 (82); 35 (1); 40 (4); 45 (hele gedicht); 61 (47, 106); 62 (39); 64 (101); 74 (65, 332); 79 (104, 107, 112-114, 208); 81 (36, 55, 129); 84 (18, 244); 99 (149, 151, 206); 109 (32, 79, 94, 249); 114 (127).

13. MNW 9, 2302: wanorde, afdwaling van het pad der deugd. Bij dit citaat: 'toestand van gevaar, waarin wij geraakt waren'.

14. Maria Magdalena: 4 (387); 25 (83, 86, 155, 167, 174, 189, 217); 64 (141); 91 (152); 109 (45, 48, 81, 117, 250). Judas: 4 (375-396); 79 (128); 84 (82); 86 (31); 98 (152, 155, 159); 109 (55, 83, 146, 218, 254, 258, 266).

15. Schepping o.m. in 4 (200-207); 54 (22-24); 70 (1); 82 (51); 84 (1-15); 106 (71). Adam: 4 (20, 31, 38, 218); 35 (23); 40 (12); 45 (49); 48 (8); 53 (68); 56 (10, 15); 61 (64); 63 (101); 64 (198, 210, 231); 69 (8, 16); 70 (2, 29, 53); 77 (113); 79 (391); 81 (51, 87); 84 (38, 44); 89 (19); 97 (222); 101 (21); 104 (102, 104); 106 (79); 108 (33). Eva: 34 (81); 35 (23); 53 (68); 56 (10); 64 (198); 81 (52, 87); 97 (223); 108 (33). Paradijs: 35 (25); 48 (9); 56 (12); 64 (210); 81 (84); 84 (39, 260).

16. Voor de boom der kennis van goed en kwaad zie 106 (75). Kaïn: 35 (29); 70 (30); 101 (20). Noach (ook: ark van-): 32 (145); 35 (36-37, 40); 70 (29, 32); 101 (22, 23, 25, 39).

17. Jongste Dag, Laatste Oordeel, doomsdag, oordeel, einde der tijden: 6 (125, 143, 147); 13 (161); 21 (titel, 56, 79 e.v.); 31 (187); 40 (150); 45 (26); 47 (84, 116-117); 53 (45); 57 (8); 60 (69); 62 (120, 181); 64 (92, 255); 68 (63); 69 (51); 70 (15, 22, 56, 70, 124, 144, 238); 71 (143); 79 (168, 173, 233, 340); 82 (153); 83 (220, 223); 86 (113); 91 (167); 102 (100); 104 (75); 106 (96, 256); 109 (173); 111 (28); 119 (35).

18. Salomo: 47 (vs.30, 63, 133, 142); 53 (29); 92 (1, 83, 107); 103 (titel, 78).

19. Mozes: 4 (46, 273); 70 (38, 44); 106 (48, 99). Jozua: 75 (13). Samson: 21 (266). David: 47 (26); 70 (45, 50); 75 (13). Judas Makkabeüs: 75 (13-14). Darius: 21 (270). Simeon: 109 (38, 40, 80, 112, 249). Johannes: 25 (191, 196, 202, 212, 226, 227); 61 (115); 74 (38, 66, 70, 73, 82 e.v.). Petrus: 25 (141, 179, 191, 196, 202, 212, 225, 232); 35 (85); 58 (90, 97); 61 (115); 70 (146, 156, 163, 165); 81 (113, 119, 131, 135, 141, 143, 147); 82 (128). Simon de Tovenaar: 17 (25); 70 (136). Stefanus: 61 (111).

20. Lucifer (ook: de val van-): 19 (145); 39 (117); 41 (169); 53 (26); 54 (117, 123); 58 (138, 215); 62 (52, 59, 66); 79 (85); 81 (66, 79); 82 (35); 88 (11, 27, 35, 40, 75); 100 (118, 121); 102 (24, 34, 47, 58, 69, 75); 104 (118, 127, 135).

21. Antichrist: 70 (90, 91).

22. Citaten volgens de Willibrordvertaling van de Bijbel 1986 - bij minder bevredigende vertalingen wordt ook tenminste de Vulgaatlezing gegeven.
23. Bisschop en Verwijs laten de parafrase wel openen met een aanhalingsteken, maar bleken niet in staat hun aanhalingsteken te sluiten; Hildegasberch 1870, p.95-96.
24. Zie Smalley 1974, p.29-31 en par.4.3.2.
25. In Vanden levene ons Heren zegt Adam tot Jezus bij hun ontmoeting in het voorgeborchte: 'Ic ben hier .V^M. jaer Al seidic meer ic seide waer' (vs.4191-4192) [Dit .V^M. berust overigens op een emendatie: de tekst geeft .V^C.]. De editor merkt op: 'het gewone getal in middeleeuwse bronnen is LII hondert jaer, een min'. Zie Beuken 1968, dl.1, p.143 en dl.2, p.188 en 209.
26. Zie de vorige noot; Beuken 1968, dl.2, p.209: 'Vijfduizend is dus een benaderingsgetal'.
27. Aldus de Vulgaattekst, Vulgaat 1975. De Bijbel 1986 vertaalt: 'In het huis van mijn Vader is ruimte voor velen'. De vertaling van het NBG, Bijbel 1978, luidt: 'In het huis mijns Vaders zijn vele woningen'.
28. Het aanhalingsteken ontbreekt bij Bisschop en Verwijs.
29. Vgl. Bijbel 1978: 'en bogen het recht', en Vulgaat 1975: 'acceperuntque munera et perverterunt iudicium'.
30. Soortgelijke woorden ook in Spreuken 3:14-15.
31. Wordt er gerefereerd aan Prediker 2:10, 8:15 of 9:7-10? Of aan Spreuken 12:20 of 29:6? Of aan Boek der Wijsheid 6:21 of 8:16? Verwijst Willem naar een apocriefe tekst, aan Salomo toegeschreven? Van Anrooij 1990, p.174 maakt melding van het devies van de 15e eeuwse Vlaamse ridder Rudolf van Uutkerke: 'Niet voor weldoen ende blijde zijn'. De combinatie treft men volgens Van Anrooij ook in het Haagse Liederhandschrift, het Gruuthuse handschrift en het handschrift E aan. Dat kaetspel ghemoralizeert opent met de bespreking van een 'proverbie', nl. 'niet voor weldoen ende blijde zijn'; Roetert Frederikse z.j., p.1. En ook Dirc Potter doet in zijn Blome der doecheden een dergelijke mededeling. Potter 1904, p.20 beroept zich op de 'heilighe leere' als hij zegt: 'Soe en weten sij niet beters dan wel te leven ende blijde te sijn [...]. Die wel levet ende verblijdt hem niet in ijdel gheuochten, mer hij volcht die leer van sinte paulus ende andere leere die niet in ijdel glorie hen en verblijden'.
32. Zie ook 53. Van gheduricheit, vs.34-39 en 56-61.
33. Geciteerd naar Marcus 10:25. Zie ook Mattheüs 19:24.
34. Vgl. ook Johannes 8:12: 'Wie Mij volgt, dwaalt niet rond in duisternis, maar zal het licht van het leven bezitten.'
35. Zie Warnar 1989 en bijl.11.4. Willem de Biechtvader was 'leesmeester' (lector) in het Karmelietenklooster te Haarlem.
36. Van Oostrom 1987b, p.222-223. Dezelfde vraag zou men kunnen stellen voor het Nuttelijc boec.
37. Zie par.7.2.5. Overigens zij hier vermeld dat contacten tussen Hildegasberch en (vooraanstaande) geestelijken en theologisch onderlegde personen uit Hollandse kring geenszins

denkbeeldig zijn. Gedacht kan worden aan Willem de Biechtvader, Dirc van Delft, Dirc Potter, de Benedictijnen van Egmond (Willem trad er tenminste eenmaal op) en de nonnen van Rijsenburg.

4.3.4. Historie en actualiteit

1. Holland 38 (39), 63 (titel, 11 e.v.); Amsterdam 84 (titel, 66, 308); Amstelland 84 (63); Leiden 81 (404, 436); Rijsenburg 4 (617); Rijn 81 (318); Zeeland 63 (61); Schouwen, Duiveland 38 (70); Arnemuiden 38 (39); Henegouwen 63 (5). De Fries als toonbeeld van domheid in 1 (181, 'een Vriese ruut van aerde'). De Friezen stonden bij de Hollanders bekend om de stijfkoppigheid waarmee zij de grafelijke claim op Friesland bestreden. Denigrerend over de Fries was ook Maerlant al in zijn Wapene Martijn; Maerlant 1918, p.31, vs.664-666. Uit de Bijbel zal Willem kennen: Galilea 25 (142, 180, 206 e.v.); Nazareth 25 (85), 74 (64); en Israël 45 (39), 70 (43), 106 (239). Jeruzalem - waar de kruislegers in vorige eeuwen om streken en waarnaartoe menigeen op bedevaart ging - 11 (115), 21 (178), 84 (80). Aken als bedevaartsoord 9 (19, 22). Rome (hoofdstad van het Romeinse rijk, residentie van de paus) 1 (62), 36 (31, 35, 39, 43 e.v.), 63 (27), 70 (134, 152 e.v.), 73 (134, 148), 81 (137, 144, 148, 156), 86 (86), 97 (44, 48, 88 e.v.). Avignon (als residentie van de paus) 70 (135, 140), 73 (134, 149), 86 (87). Pruisen 10 (149); Turkije 35 (75); Frankrijk 57 (30); Spanje 7 (145); Portugal 7 (titel, 126). Parijs (o.a. residentie van de Franse koning) 9 (47), 12 (132), 57 (44, 161). Londen 66 (124).
2. Zie 81 (320). Hierover in par.9.2.
3. Bijv. in 102.Een disputacie: 'By ouden tyden hier te voren, Doe die werlt beter was' (vs.164-165).
4. Zie voor die controle ook 105.Een notabel van heren.
5. Jansen 1983, p.73-75.
6. Jansen 1983, p.74, 207, 314 en 381; De Boer e.a. 1989, p.310-311.
7. Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.406.
8. Vs.149; hs.B heeft: 'In Prusen lant al over dat meer'.
9. Jonckbloet 1854, p.405, Hildegasberch 1870, p.XIV-XV en Hugenholtz 1952, p.146; het verhaal over Willem III komt ook voor in Het rechtsboek van Den Briel (begin 15e eeuw) van Jan Matthijssen; de krijgstoet ontbreekt bij hem echter. Zie Matthijssen 1880, p.29-30.
10. Paravicini 1989, p.56.
11. Jansen 1982, p.307; zie ook Hugenholtz 1952, p.146.
12. Zie Paravicini 1981 over de beweegredenen van de adel om de zgn. Pruisenreizen te ondernemen: naast devotie speelde de zucht naar ridderlijke roem de voornaamste rol.
13. Jansen 1983, p.307-309.
14. Jansen 1983, p.304-306.
15. Jansen 1983, p.297-298.
16. Tuchman 1979, p.562-563.
17. Idem, p.573-574.

18. De Hollandse rekeningen hebben in die periode geen betaling voor Willem geadministreerd.
19. Zie ook Paravicini 1981, p.37 over de hoge kosten van de Pruisenreizen.
20. Zie Van Oostrom 1987b, p.136, 162-164, Jansen 1982, p.314-317 en Verwijs 1869, p.XIII-XXV.
21. Jonckbloet 1854, p.443; Hildegasberch 1870, p.XV.
22. Te Winkel 1922, p.110-111 meent hierin een recent voorval te mogen zien.
23. Tot de overtreders van het vijfde gebod (gij zult niet doden) rekent Dirc van Munster in Een scoen spiegel der kerstenen menschen ook 'die ene dieren tijt maken int coern, in lijftochte'; zie Troelstra 1903, p.51. In preken is veelvuldig geageerd tegen het achterhouden van graan en het speculeren op tijden van schaarste, teneinde het graan tegen woekerprijzen te kunnen verkopen; Owst 1961, p.356.
24. Te Winkel 1922, p.113.
25. De Boer 1978, p.21, 23 en 335.
26. Dat de belangstelling van het Hollandse hofpubliek voor het eigen verleden verder terug ging dan Willem III zou men kunnen opmaken uit de Hollandse kroniek van heraut Beieren.

4.4. Dichterschap: poëtica en dichterlijke techniek

1. Zie 2 (1); 4 (621); 7 (6, 18); 19 (55); 21 (1, 23); 24 (2); 27 (1, 290, 295); 31 (33, 38); 32 (93); 33 (14); 35 (54); 38 (35); 40 (84); 56 (155); 61 (2, 27, 35); 64 (2); 68 (16, 18); 73 (193); 74 (13, 19, 21, 30, 93); 78 (1); 79 (27); 81 (23); 83 (37); 86 (12); 91 (183); 93 (138); 99 (24); 108 (10).
2. Zie par.4.1.
3. Willem zal bedoelen: 'die door de goede mensen (het publiek?) geprezen worden', en waarschijnlijk niet: 'waarin de goede mensen geprezen worden' (vgl. ged.81, vs.25).
4. De betekenis zal zijn: 'de natuur/de natuurlijke omgeving voedde de drang tot dichten'. Het is minder waarschijnlijk dat met 'nature' hier 'dichterlijke natuur' bedoeld is.
5. Zie bijv. ook 21 (18-20), 24 (6-7) en 112 (21-24).
6. Zie ook hierna noot 38.
7. Dit kan (met opzet?) verschillende betekenissen hebben. Vrij vertaald kan het naast 'wie zijn betoog van een goed slot voorziet' ook betekenen: 'wie zijn voorbereidingen tot een goed einde weet te brengen', of 'wie een verstandig besluit neemt'.
8. Vgl. Huizinga 1975, p.278-281 over de laatmiddeleeuwse schoonheidsconceptie.
9. Zie voor 'const' 21 (31, 165, 254, 261, 291, 309, 317); 22 (102); 32 (78); 41 (1); 52 (1); 64 (5); 82 (3); 83 (84, 95, 119, 131, 133, 135, 137, 143); 94 (93, 95).
10. Zie par.4.2., 9.2., Meder 1988 en Franz 1974, p.29.
11. Hierover ook Vanderheyden 1961, p.238-240.
12. Zie ook 7 (104-110); 24 (17-20); 31 (1-13); 41 (1-7); 56 (156-158); 64 (1-19); 73 (1-3); 82 (1-7); 83 (1-5); 106 (1-25); 109 (1-4); 111 (1-16); 112 (1-3).

13. Zie par.4.2., 9.2. en Meder 1988.
14. Zie naast het voorbeeld ook ged.7, vs.1-26 en 104-110.
15. Zie Gerritsen 1974, III, p.4. Het benevolum facere doet Willem hier echter in de epiloog, niet in de proloog.
16. Van Oostrom 1984b.
17. Zie bijv. 10 (32); 21 (314); 32 (276-279); 33 (110); 43 (78); 53 (140); 56 (149-167); 85 (198-199); 95 (321-322); 97 (378); 106 (108, 112-113); 108 (68); 115 (44-50).
18. Men moet niet te lang bij één punt blijven verwijlen.
19. Zie de hoofdstukken 6 en 7.
20. Van Mierlo 1950, p.393.
21. Notabels zijn de sproken 3, 14, 18, 28, 29, 30, 45, 55, 65, 67, 72, 105. Ook de sproken 16 (78 vs.), 48 (60 vs.), 50 (76 vs.), 75 (68 vs.), 107 (60 vs.) en 110 (78 vs.) zijn waarschijnlijk te kort om een inleiding en een slot te bevatten. Anderzijds lijkt 88.Van hoveerde met 76 verzen wel een inleiding (vs.1-5) en een slot (vs.72-76) te bevatten.
22. Van 1.Van den testament valt bijvoorbeeld lastig vast te stellen waar de (belerende) inleiding ophoudt en de (belerende) kern begint; vs.4, 6 of 10? De sproken 63.Hoe deerste partyen in Hollant quamen heeft (in de ons overgeleverde vorm) geen inleiding: het betoog neemt direct een aanvang. Ook de verhalende sproken 9.Dit is van Reyer die vos en 25.Dat ewangelium van Paeschenbeginnen zonder inleiding.
23. De inleiding van 59.Vanden dwalinghe (vs.1-5) bevat de raad om tijdig tot het rechte pad terug te keren als men is afgedwaald. De kern zet vervolgens in vs.6 in met een kort exempel. Men zie verder 10 (1-32); 36 (1-15); 51 (1-13).
24. In de inleiding van 31.Van sterven zegt Willem in vs.12: 'Ic wil nu dichten vanden sterven', en in de lange inleiding van 41.Van seven doechden der minnen in vs.8: 'Nu wil ic gaen van minnen spreken'. Zie ook 95 (12); 106 (34-35).
25. Zie de proloogverzen uit het begin van deze paragraaf.
26. Zie 12 (1-17); 23 (1-31); 32 (1-25); 54 (1-11); 62 (1-16); 68 (1-23); 74 (1-16); 81 (1-19); 95 (1-8); 97 (1-33); 99 (1-27). Hecht is overigens de relatie tussen de Natureingang in 23.Vander wankelre brugghen en de kern: in beide speelt een rivier een centrale rol. De Natureingang in 96.Vanden droem, vs.7-15, fungeert waarschijnlijk als inleiding-ín-de-kern.
27. In de proloog van 102.Een disputacie wordt bijv. over het onrecht en de hebzucht in de wereld gesproken om uit te monden in de vraag: 'Isser yemant alsoe vroet, Die mi dit berechten can, Hoe ghiericheit soe menighen man Heeft verwonnen hier int leven?' (vs.18-21). Deze vraag wordt in de kern beantwoord. Zie ook 79 (14-15); 93 (13-14) en 100 (3-5). Bij 19.Van mer kan men nauwelijks van een inleiding spreken; deze lijkt te bestaan uit de eerste drie verzen: een vraag en een nadere toelichting.

28. De sproke 35.Vander wrake Goeds opent met een bede aan Maria om voorspraak te doen bij haar Zoon t.b.v. de christenheid.

29. Zie 8 (1-2); 15 (3); 16 (4); 27 (6-10); 36 (15); 49 (23); 74 (26); 75 (1-6); 83 (11); 86 (5); 89 (10); 93 (11); 95 (12); 97 (42); 101 (1-5=hele inleiding); 102 (7).

30. Een betogende, moraliserende en/of vermanende kern treft men o.m. aan in ged.1, 2, 4, 6, 11, 16, 21, 31, 33, 37, 41, 43, 50, 58, 63, 64, 76, 82, 93, 94, 97, 101, 104, 108, 112, 118.

31. Evidente voorbeelden van sproken met een verhalende kern zijn ged.24, 26, 36, 74, 84 en 85.

32. Het explicatieve deel is optioneel. Zie voor voorbeelden het onderdeel 'Exempelen' hierna.

33. Men zie de voorbeelden die gegeven zijn bij het element van de 'vraagstelling' in de inleiding.

34. Het betreft ged.87, 100 en 102.

35. In de kern van 79.Vanden zekeren hope wordt in de vs. 204-223 een tussentijdse recapitulatie gegeven. In 4.Van den X gheboeden loopt Willem tegen het eind van zijn betoog onder het motto 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet' de geboden nog eens langs (vs.583-604; slot vanaf vs.605).

36. De sproke 25.Dat ewangelium van Paeschen bevat (in de ons overgeleverde vorm) bijv. geen slot, evenmin als 9.Dit is van Reyer die vos. Een duidelijk slotwoord vindt men in 79.Vanden zekeren hope niet; mogelijk begint het slot met vs.406, nadat alle twaalf geloofsartikelen zijn behandeld. Dit slot biedt dan tot op zekere hoogte een samenvattende conclusie en een aantal adviezen. Anderzijds kan men hier nog steeds een betoogtrant onderscheiden. Een goed voorbeeld van een sproke, waarbij niet erg duidelijk is waar de kern precies ophoudt en het slotwoord begint, is 98.Vanden XL daghen. Het slot kan al beginnen met de recapitulatie in vs.138. Een bezwaar kan zijn dat het slot dan t.o.v. de hele sproke nogal lang uitvalt, en dat Willem in vs.152-160 nog een nieuw, kort exempel inbrengt. Het slot kan ook beginnen bij vs. 161, maar het is denkbaar dat vs.161-162 nog expliciet bij het exempel horen. In dat laatste geval bestaat het slot uit de vs. 163-166: de bekendmakingsformule met een laatste opmerking.

37. Recapitulerend zijn bijv. vs.209-216 van het titelloze gedicht over het bestuur van steden. Duidelijk recapitulerend is een deel van het slot van 33.Van dominus, vs.115-127. Opmerkelijk is de wijze waarop in het slot van 19.Van mer (vs.189-204) de conclusie wordt ingekleed, nl. in de vorm van vraag en antwoord (zie ook de inleiding vs.1-3).

38. Met enige regelmaat treft men in het slot een formule met 'raden' aan, zoals 'Hier om soe raet u Willaem' (90; 289) en 'Dit raet u Willem' (63; 168). Men zie ook het slot van 1.Van den testament, vs.237-246, dat aldus opent: 'Hier om soe rade ic minen vriend'. In 86.Van rechtersbesluit de dichter zijn slotwoord aldus: 'Weest gherechtich [...]: Willem en raet u anders niet' (vs.125-126). In par.5.3. zal worden aangegeven dat driekwart der sproken, in de geest van de boetepreek, uitmondt in religieus vermaan - al is er niet telkens sprake van een distinctief slotwoord. In 54.Vander liever tijt adviseert de dichter eenieder om 'die doecht te winnen' (vs.134). In 61.Van ghilden spreekt Willem de wens uit dat men in de broederschap zal 'Houden minne ende eendracht' (vs.200). In 95.Van den avontmael laat Willem een wens doorklinken in de woorden 'Des onne ons God' (vs.328).

39. Een gebed vindt men in vs.340-350 van het slotwoord uit 21.Vanden doemsdaghe ende van sterven, en in vs.129-144 van 93.Van ja ende neen. De sproken 89.Een ewangelie wordt afgesloten met de woorden 'Soe willen wy Gode bidden dat Ons sine hulpe moet becliven' (vs.119-120). Dit laatste geval is geen zuiver gebed, maar Willem gebruikt de formulering met 'bidden' wel vaker (zie ook 84, vs.375-377).

40. Zie 4 (617-626=deel van het slotwoord); 56 (149-167= idem); 81 (454-473=idem); 83 (227-234=slot).

41. Zie 2 (205-217); 4 (605-616); 6 (176-193); 7 (230-234); 12 (305-310); 13 (157); 17 (265-268); 19 (196); 22 (222-227, 233-234); 23 (128-129); 24 (274-275); 36 (196); 38 (94-97); 47 (147-148); 51 (93); 52 (78-80); 54 (132-134); 56 (156-158); 57 (168-171, 184-186); 58 (234); 59 (157-160); 60 (89-90); 61 (194, 202); 62 (185-192); 63 (168-170); 64 (256-270); 66 (217-219); 74 (427-431, 445); 76 (298-304); 81 (488-493); 82 (160-171); 86 (115-126); 87 (324); 88 (72-76); 89 (105-112, 118); 90 (284-285, 289-292); 94 (170-174); 95 (321-325); 96 (298-304); 98 (161-166?; waar het slot begint is onduidelijk); 99 (256-259, 267, 270); 101 (119-122); 102 (226-228); 106 (236-247); 118 (188-200). Het is evident dat Willem het publiek vaker en uitgebreider toespreekt in het slot dan in de inleiding (zie hiervóór). Voor alle passages waarin Willem zijn publiek aanspreekt zie bijl.11.6. Naast dat de spreker in het slot regelmatig zijn publiek met 'ghi' aanspreekt, hanteert hij ook wel de 'wi'-vorm.

42. De passages waarin Willem aan het slot zijn naam noemt, staan opgesomd in hoofdstuk 3.

43. Bedoeld is het laatste vers dat aangeeft dat de sproken af is. Bijv.: 'Hiermede laet ic mine tale wesen' (61; 204). Zie ook 74 (448), 77 (220) en 84 (378).

44. Vanderheyden 1961, p.189-190.

45. Zie ook 10 (1-32 en 268-276) en 60 (1-2 en 81).

46. Zie par.4.3.3. en bijl.11.3.

47. Zie par.4.3.3.

48. Zie par.4.3.2.

49. Voor 'meester' als autoriteit zie 4 (48); 12 (291); 21 (106, 113); 41 (74); 87 (33, 81, 137, 249, 281, de meester is Willem zelf); 100 (32, 62, 100, 140, de meester is gesprekspartner); 102 (32, 66, 106, 142, 186, de meester is gesprekspartner); 106 (65); 112 (75).

50. Men zie ook 10 (106); 43 (24); 75 (36); 91 (12).

51. Zie par.4.3.1.

52. Voor vrij evidente (varianties op) sententies zie 1 (14, 116-117, 174); 3 (6-7, 19-20); 4 (324-325, 518-519); 5 (23-24); 10 (82); 11 (149-150); 12 (184-185); 13 (80); 14 (35-36); 15 (121, 223-224); 20 (207-208); 21 (210-213); 23 (78); 24 (20); 26 (65-66, 74-75); 27 (71, 197); 31 (40, 118); 33 (8-9); 34 (30-31, 37-38, 81-82); 35 (129-130); 36 (88-89); 38 (66); 39 (75-76, 108); 40 (57-58); 42 (85-86); 43 (25-27); 44 (56-57, 89-90; 93-94); 46 (32, 35-36, 222-223); 47 (149-150); 52 (39-40, 49-50, 60-61, 62-63, 64, 67, 70-71); 54 (135-136), 55 (1-2, 11, 18); 57 (181-182); 58 (205-206, 226-227); 59 (112); 64 (18); 65 (34); 67 (31-32); 68 (114-115); 70 (112-113); 71 (78); 73 (241); 74

(292); 75 (37-38); 76 (110, 119-120); 77 (151); 79 (350, 428); 81 (412-415, 494); 82 (25); 85 (14, 17, 68-69); 94 (37-38); 97 (290); 98 (66-67); 102 (229-230); 103 (8-9, 13-14); 104 (156-157); 105 (25); 106 (230-232); 110 (30-33); 111 (72-73); 113 (71-72); 114 (97); 118 (156-157); 119 (44); 120 (15-16).

53. Allegorische figuren: `Avontuer': 27 (16, 19, 129?); 63 (82, 121); 70 (5); 87 (titel, 1, 7, 9, 17, 25 e.v.); `Eer': 96 (108, 133); `Gheluc': 46 (214); `Gherechticheit': 96 (104, 167); `Ghestadicheit': 96 (112, 151); `Ghiericheit': 73 (8, 97, 133, 183?); 83 (26, 74); `heer Ghier': 96 (164); `heer Mildriaen': 83 (189); `(heer) Nijt': 96 (184); 108 (138); `Maet': 96 (108, 145); `der Meyen her': 54 (8); `Miltheit': 39 (57); 96 (109, 157); `Oetmoet': 39 (57); 96 (109, 151); `Reden': 96 (117, 120, 130, 142, 187, 191, 194, 195, 199, 201, 204, 208, 252, 277, 282, 289, 294, 296); `Schalcheit/Schalkernye': 83 (183); 96 (283, 287); `Trouwe': 39 (57); 96 (104, 125, 212, 216, 250, 266, 270, 276); `Wille': 95 (256); `Vrouw Ere': 11 (134); 39 (30, 63); 69 (116); 73 (4, 9, 13, 242); 78 (52); 81 (487); 83 (4, 25, 28, 31, 72, 75, 83, 121, 122, 126, 127, 157, 224); 105 (17); `(Vrouw) Scame': 39 (34, 48, 53); 96 (109, 157); `Waerachticheit': 96 (108, 137).

54. Zie voor deze begrippen par.5.1.

55. Zie par.5.1.

56. Sproken met geïncorporeerde exempelen: 7 (125-223 exemp.); 10 (140-255 exemp.); 20 (46-104 drie exemp., 105-185 driemaal explic.); 31 (129-156 twee exemp.); 44 (49-136 exemp.); 59 (6-14 exemp., 131-152 de verloren zoon); 83 (38-81 exemp., 203-213 exemp.); 94 (116-129 exemp., explic. vanaf 130); 95 (297-304 de onwillige genodigden); 104 (33-51 exemp.?); 119 (82-100 de arbeiders in de wijngaard).

57. Zelfstandige exempelen: 5 (1-69 exemp., 70-98 explic.); 8 (31-179 exemp.); 9; 12 (18-297 exemp.); 13 (72-125 exemp., 126-150 explic.); 15 (11-209 exemp.); 17 (67-236 exemp.); 18; 22 (66-221 exemp.); 23 (32-87 exemp., 88-127 explic.), 24 (51-239 exemp.); 26 (11-225 exemp.); 27 (11-210 exemp., 211-288 explic.); 36 (16-179 exemp.); 38 (36-75 exemp., 76-93 explic.); 57 (29-161 exemp.); 65 (1-30 exemp., 31-40 explic.); 74 (49-419 exemp.); 84 (61-310 exemp.); 85 (26-201 exemp.); 91 (22-95 exemp., explic. vanaf 96); 95 (13-271 exemp. incl. explic.); 96 (6-246 exemp.); 99 (28-255 exemp. incl. explic.).

58. Pleij 1977, p.37.

59. De lange zinnen, de precieze formuleringen, de soms ingenieuze rijmschema's en het vaak ontbreken van versvullende stoplappen (zie hierna) lijken te wijzen op een solide verankering van veel teksten op schrift.

60. Van den Berg 1983, p.127, 149, 152-153.

61. Vs.11, 19, 31, 41, 45, 69, 91, 105, 111, 115, 123, 129, 139, 151 en 157. De interpunctie van Bisschop en Verwijs in Hildegaersberch 1870 wordt hier aangehouden; alleen na een punt van hen volgt een nieuwe zin. Uitgebreider onderzoek heeft Van den Berg 1983 verricht.

62. Vs.16, 22, 26, 50, 56, 64, 66, 68, 74, 76, 88, 98, 102, 108, 120, 132, 146, 152, 154, 160, 164, 168, 172 en 174.

63. Van Oostrom 1981, p.183-194, i.h.b. 191-194 heeft reeds verondersteld dat niet alle Middelnederlandse dichters een klassiek-retorische opleiding hoeven te hebben gehad, om toch regels der retorica te hebben kunnen toepassen - omdat ze putten uit een meer algemeen, ook in de volkstaal gehanteerd, en deels universeel, technisch arsenaal van poëtische middelen.
64. Over dit laatste meer in par.5.3.
65. Zie hierover Gerritsen 1974, III, 4-5.
66. Boendale 1848, III, 15, p.158-172.
67. Het stond het publiek uiteraard vrij om daarbij direct aan Boendale zelf te denken. N.B.: als het publiek Boendales criteria strikt hanteerde, zullen onder andere veel sprooksprekers (concurrenten van Jan?) door de mand zijn gevallen.
68. Zie par.4.3.1. en 4.3.2.
69. Zie par.4.3.1.
70. Zie par.4.3.1.
71. MNW 6, 517-518: naar behoren, nauwkeurig, juist.
72. Hierover ook Vanderheyden 1961, p.193.
73. Zie hiervóór, alsmede par.6.3.
74. Over de H.Geschriften spreekt Boendale in vs.209-218.
75. Jonckbloet 1854, p.405, Hildegasberch 1870, p. XIV-XV, Hugenholtz 1952, p.146, Matthijssen 1880, p.29-30.
76. Over de 'angst voor tekortkoming of mislukking', ook bij Willem van Hildegasberch, Vanderheyden 1961, p.233.
77. Vgl. par.4.3.3.
78. Zie het 'Onwillig' publiek, par.4.2. en 9.2.
79. Zie ook Meder 1988, p.180.
80. Zie de gedichten 9, 15, 18, 24, 44 en 65.
81. Vanderheyden 1961, p.220 verbindt de notie 'eerachticheide' met het retorische voorschrift voor de 'eerbaarheid van een redenaar': hij moet een 'vir bonus' zijn.
82. Zie o.m. par.4.3.2. onder 'Maerlant' over 58.Vander heiligher kercken, par.6.6. en hoofdstuk 7.
83. Datzelfde geldt ook voor 79 (250-255 en 423-429).
84. Zie par.4.1.
85. Vanderheyden 1961, p.234 zegt hierover: 'Inderdaad, kennis van het formele, het ambachtelijke, het 'leerbare' - d.i. de 'ars' - volstaat niet'.
86. Zie par.6.2.

87. Vanderheyden 1961, p.264. Zie ook Pleij 1980 over de realiteit van het dichten voor geld en het ideaal van de belangeloze, natuurlijke drang tot dichten.

Hoofdstuk 5: Sproken en spreken

5.1. Genre, klassificatie en karakterisering

1. Zie bijl.11.4., jaren 1404, 1408 en 1409. Het gebruik van het woord 'sproke' is mogelijk slechts te danken aan de specifieke woordkeus van de clerk die de rekening over 1408-1409 schreef.
2. Zie voor 'gedicht' 23 (134); 32 (94); 56 (165); 61 (22); 74 (23, 445); 77 (220); 81 (455); 82 (22); 84 (378); 86 (4, 107); 93 (138); 96 (299); 99 (269); 115 (109).
3. Zie voor exempel (als genrebegrip) 4 (534?); 8 (31); 12 (300?); 13 (72); 17 (67); 20 (1, 17, 20, 44); 21 (10); 24 (45, 50); 31 (123?, 157); 39 (29); 52 (titel); 53 (79); 54 (39, 43); 64 (2); 69 (27, 55); 74 (290?); 75 (titel); 78 (7); 81 (73, 162); 86 (1, 9); 90 (8); 91 (22); 94 (130); 96 (43, 264?); 97 (55?); 111 (10, 63?); 114 (142); 118 (88). Bispel: 12 (298); 27 (258, 295); 59 (54); 61 (202); 62 (162, 186); 82 (94); 87 (321). Ghelijc (gelijkenis) 20 (43); 22 (67?); 24 (49); 31 (122); 39 (21); 44 (70); 57 (29); 59 (131); 63 (35); 78 (119); 81 (111); 95 (189); 97 (42); 99 (28); 104 (33?). Figure (gelijkenis): 20 (titel, 179); 24 (45, 50, 51); 39 (13, 17, 22, 26, 29); 44 (67, 143); 90 (titel?, 6); 99 (24); 108 (56); 115 (109).
4. Zie 24.Vanden serpent, vs.45 en 49-51: 'Exempel hier off in figuren. [...] Soe worter in ghelijck ghescreven Figuren die exempel gheven. Men leest ons dus in een figure [...]'. Voor een soortgelijke formulering zie 39 (21-22, 28-29). Alleen bij 'bispel' lijkt er soms een nuanceverschil in betekenis te kunnen bestaan: het kan een enkele maal opgevat worden als 'betoog'.
5. In de titel 90.Vanden figure vanden mensch zal 'figure' eerder 'gedaante, geaardheid' betekenen; vgl. Hildegarsberch 1870), p.270. De titel 20.Van drien figuren verwijst gewoon naar drie gelijkenissen die in de sproke worden verteld en uitgelegd.
6. Deze verzen moeten niet zo opgevat worden als zou het gedicht een gelijkenis bevatten. Eerder zijn 'ghedicht' en 'figuer' hier min of meer synoniem.
7. Deze overeenkomst in formulering suggereert eens te meer dat de Gertrude-sproke wel degelijk van Willems hand is.
8. Gedichten met de uitgebreidere titel Een notabel van... zijn gemiddeld langer dan gedichten met de titel Een notabel. Zie 18, 65 en 105 tegenover 3, 14, 28, 29, 30, 45, 55, 67 en 72.
9. De sproke 45.Een notabel heet in Hu Van Onser Vrouwen, maar dit gedicht kan via hs.G in Hu terecht zijn gekomen. In G heeft het Mariagebed geen titel, alleen de aankondiging: 'Een goet ghebet volgt hier na; Spreket dat Ons Vrouwe versta'.
10. Men kan zelfs veronderstellen dat de meer 'extravagante' titels wel van de dichter móeten zijn, omdat een kopiïst, die titelloze spoken had willen benoemen, daar niet snel opgekomen was. Men denke bijv. aan Ic bin al moede, ic wil gaen rusten (hs.H), Ic bem al moede ic wil (hs.B; de kopiïst die de gedichten achteraf van titels voorzag kampte soms met plaatsgebrek). Uit de studie van Ribard 1969, p.19-30, over Jean de Condé blijkt dat in de vijf overgeleverde manuscripten, die niet alle van elkaar afhankelijk zijn, de 'dits' steeds (vrijwel) dezelfde titels dragen. Dit pleit nogmaals voor de oorspronkelijkheid van de titels: kennelijk was het de gewoonte dat de dichters hun spoken

van titels voorzagen. Misschien kondigden zij hun gedicht ook aan door de titel te noemen - al zullen zij dit achterwege hebben gelaten als daardoor de pointe van de sproke verloren ging.

11. Dit is de grootste vrijheid die één van de kopiïsten zich in het wijzigen van titels heeft veroorloofd.

12. De Brabantse titel kan een indicatie vormen voor een gebrek aan verbondenheid en vertrouwdheid met de Hollandse historie, maar men kan 'pertie' ook opvatten als partijschap, twist, tweedracht; vgl. MNW 6, 161-162.

13. De laatste twee gevallen worden door Bisschop en Verwijs nietesignaleerd.

14. Voor een grondige analyse van het sprokenggenre zie men Hogenelst 1991 (in voorber.). Lämmert 1970, p.135 en 254 onderkent de nauwe relatie met de preek, in die zin dat Der Teichner de woordkunst verbond met een belangrijke pastorale functie. Lämmert meent: 'Predigt und geistlich unterweisende Reimrede liegen für den Teichner jedenfalls viel näher beieinander als Reimrede und meisterlicher Spruchgesang'. Der Teichner karakteriseerde zijn gedichten meermalen als 'leichter predig'. In de anonieme sproke Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe worden de gedichten van de reizende spreker in vs.52 (ironisch?) getypeerd als 'sermoene'; Belgisch museum 1843, p.319. Vgl. ook Coleman 1983, p.45 e.v.

15. Zie par.4.3.4.

16. Hierover par.8.3.3.

17. Hierover in par.6.1.

18. Jansen 1966, p.50; 1979, p.55. Overigens laat Jansen 1982, p. 312 en 314 zich hierover voorzichtiger uit.

19. Hierover par.9.2.

20. Zie par.4.1.

21. Van Anrooij 1986a.

22. Zie ook par.4.1.

23. Over deze kwestie reeds in par.4.1. Voor 113.Vander bedevaert zie men vs.44-48, 60-67 en 73-85 waaruit men zou kunnen afleiden dat ook voor Willem het einde naderbij kwam.

24. Of 79.Vanden zekeren hope een Pinkstergedicht is (gezien het onderwerp en de aandacht die Willem besteedt aan de nederdaling van de H.Geest), blijft hoogst onzeker.

25. Ged.27, 37, 45, 60, 62, 66, 73, 83, 84, 87, 89, 93 en 95. Ged.4, 19, 33 en 41 kunnen niet tot de zuivere strofische gedichten gerekend worden, omdat de 'strofen' van (zeer) ongelijke lengte zijn. Deze sproken hebben ook gewoon gepaard rijm.

26. Ged.73 en 83.

27. Ged.87, 100 en 102.

28. Als vormkenmerk geldt dan dat ze door de dichter als 'extra kort' beschouwd zijn, nl. 66 vs. of minder. Uitzonderingen zijn 48.Hoe man ende wijff sullen leven en 107.Vanden boghe, beide van 60 vs., die geen notabel heten.
29. Zie voor dit procédé, ook bekend uit de ars praedicandi, Wenzel 1976, p.46.
30. Voor 'woort' vs.3, 14, 29, 38, 41, 47, 54, 65, 91, 109.
31. Voor 'woort' vs.20, 30, 42, 52, 74, 112, 146, 188.
32. Van den Berg 1983, p.194.
33. Het is opvallend dat het in hoofdstuk 3 veronderstelde hs.X, afgemeten aan de eerste 31 gedichten, een relatief grote hoeveelheid verhalende sproken moet hebben bevat, nl. bijna 50%.
34. Te Winkel 1922, p.111-118.
35. Men zie de klassificatie hierna: tot Te Winkels 'godsdienstige en zedekundige bespiegelingen' behoren grosso modo de sproken die hierna tot de 'religieuze sproken' en de 'wereldlijk-didactische sproken' worden gerekend (ruim 80 sproken). Tot zijn 'politieke gedichten' behoren globaal de hierna genoemde 'politiek-didactische sproken'. De 'geschiedkundige sproken' behoeven nauwelijks nog aanvulling (zie ook hierna). Bij de fabels ontbreekt bij Te Winkel alleen ged.65 nog, de boerdencategorie is compleet. Aangezien Te Winkel zelf zijn indeling niet heeft gecompleteerd en een enkele keuze aanvechtbaar geacht kan worden, kan hier zijn klassificatie niet in extenso worden uitgewerkt.
36. Kruyskamp 1957; vgl. ook Lodder 1989.
37. Fischer 1983, p.34-55.
38. Zie ook de hiervóór behandelde indeling in (overwegend) verhalende en (overwegend) betogende sproken.
39. Kritiek op definiëring en afbakening van het begrip Märe kreeg Fischer van Heinzle 1983. Naar Fischers definitie gerekend zou Willem overigens een paar Mären hebben gemaakt, nl. ged. 17, 26, 36, 57 en 85 (vgl. ook het hiervóór gemaakte onderscheid tussen verhalende en betogende sproken).
40. Lämmert 1970, p.183-194; citaten resp. p.194 en 193.
41. Jauss 1977.
42. Zie ged.9, 15, 18, 24, 44 en 65. Favoriet zijn hierin de hond en de vos Reinaert.
43. Ged.26 en 85. Ged.17 is een twijfelgeval.
44. De historische sproke behandelt de geschiedenis of situeert de handeling in een bestemd (ver Romeins of recent Hollands) of onbestemd verleden. Hiertoe behoren: 7, 8, 10 (tweede deel), 36, 51, 63, 74, 84 en 101.
45. Klinkt hier de burgerlijke arbeidsmoraal door?
46. Vs.48. Dezelfde gedachte vindt men terug in 98.Vanden XL daghen, vs.114: 'Want God is rust ende nyemant el'.

5.2. De voordrachtssituatie

1. De term, een poging tot vertaling van het Duitse Kurzepik, is van Van Oostrom 1984b; zie ook hierna dit artikel.
2. Vgl. Peters 1983, p.186. Het begrip 'sproke' sluit zowel de meer beschouwende variant in (dit, Spruch, Rede) als de meer verhalende (conte, Märe).
3. Zie bijl.11.5. en 11.6.
4. Zie bijl.11.4. (22-4-1400).
5. Reeds geconstateerd door Jonckbloet 1854, p.408. Zie ook Sayce 1969, p.70: 'Es ist bekannt, daß die Dichter gern in Prolog und Epilog den eigenen Namen nennen. Weitaus die meisten dieser Namensnennungen [...] geschehen in der dritten Person'.
6. Jonckbloet 1854, p.409.
7. Zie Jonckbloet 1854, p.602-614.
8. Hildegarsberch 1870, p.X.
9. Zie tevens Van Oostrom 1987b, p.46-53.
10. Bijv. een leerling van Willem, die het vak moest leren, of een hoveling, die Willem had verzocht om een bruiloftsgedicht.
11. Juist wanneer sproken bestemd werden om door anderen (eventueel van blad) te worden geciteerd, was schriftelijke fixatie van de tekst soms noodzakelijk. De kans op overlevering van de tekst neemt hiermee toe. Het noteren van een sproke voor een ander is ook een aanwijzing voor Willems alfabetisme.
12. Het is ook denkbaar dat Willem een eventuele gezelschap nooit aan het Hollandse hof of voor ander hoog publiek liet spreken, en hem slechts de minder prestigieuze voordrachten toevertrouwde.
13. De som van de rekeningpost bewijst dat 'ghesellen' als enkelvoud moet worden opgevat; zie bijl.11.4.
14. Franz 1974, p.40-41.
15. Zie ook Fischer 1983, p.268: 'Im ganzen wird man sagen dürfen, daß wahrscheinlich mit beiden Darbietungsweisen zu rechnen ist, mit der Lesung jedoch seltener und eher bei den langen als bei den kurzen Texten'.
16. Lämmert 1970, p.35.
17. Lämmert 1970, p.22-108 geeft een ruime bespreking van het variantenmateriaal. De theorie van de gevarieerde mondelinge voordracht bestaat uiteraard reeds langer, maar Lämmert heeft de theorie voor de Reimsprecherkunst onderbouwd. Zie ook Mundschau 1972, p.92-101, en voor mondelinge literatuur ook Knorrunga 1980; voor de problematiek van de varianten m.n. p.53-60.
18. In het geval van 45.Een notabel in hs.Hu en 34.Vanden goeden vrouwen in hs.E moet men ernstiger rekening houden met ingrepen van andere sprooksprekers of een kopiïst.
19. Echter, dit gemiddelde wordt enigszins naar beneden gehaald door een aantal uiterst korte notabels.

20. Zie voor het publiek vooral hoofdstuk 8.
21. Peters 1909, p.139.
22. Peters 1909, p.138; thans het stadhuis.
23. Zie Peters 1909, p.137-138, 173 en 175. De grote zaal diende als verzamelhal en feestzaal.
24. Peters 1909, p.174 en Mededeelingen 1863, p.262-263. Bij gewone gelegenheden nam de graaf tot 1366 de maaltijd tot zich in de oude zaal: 'het was meestal in die zaal dat beiden [=graaf en gravin] hun noen- en hun avent-maaltijd gebruikten en tijdens en na dien, spelers en zangers of sprekers voor zich lieten optreden of bezoek ontvingen'. Na 1366 kwam echter de nieuwe zaal voor de maaltijd en ontvangsten in gebruik. Hier zal Willem bij minder feestelijke gelegenheden hebben voorgedragen.
25. Dit optreden heeft plaats gehad, kort na het overlijden en de begrafenis van Albrecht van Beieren (overl.16 december).
26. De data die hier als eerste, tweede, derde en vijfde gegeven worden, liggen niet in de buurt van Pasen of Pinksteren. In 1383 viel Pasen op 22 maart, in 1389 viel Pinksteren op 6 juni, in 1393 op 25 mei en in 1396 op 21 mei.
27. Vgl. Green 1980, p.24 en 30.
28. Ook bij Peters 1909, p.216-217.
29. Zie Jonckbloet 1854, p.598-600; tevens Mundschau 1972, p.76-77.
30. Peters 1909, p.176.
31. Vgl. Peters 1909, p.174-176. Ook over vermaak tijdens de maaltijd in de grote zaal i.h.a. Demyttenaere 1976. p.17.
32. Van Riemsdijk 1908, p.201-202. De maaltijden werden er wellicht ook gebruikt door de tesorier en zijn clerken. Het is evenwel onduidelijk hoe vaak men in de raadskamer at. Ook Peters 1909, p.193.
33. Over 'Ostergelächter' Wendland 1980, m.n. p.59-69 en 103 e.v.; p.136 e.v. over de (oorspr. Latijnse) 'Osterschwank'.
34. Zie Van Duinkerken 1957 en Asselbergs 1967.
35. Schönfeld 1915, p.120. Globale vertaling: 'Betreffende dat Augustynke, spreker en zegger, in aanzien heeft gestaan [heeft gebloeid]. In het jaar des Heren 1370 is er een zekere allerwelsprekendste spreker in de Dietse [Germaanse] taal genaamd Augustinus geweest, die in de volksmond Augustynke is genaamd'.
36. Van Duinkerken 1957, p.27 en 30; als Asselbergs 1967, p.100 herhaalt hij deze opvatting.
37. Augustijnken 1851, p.148.
38. Augustijnken 1940, p.40.
39. Nijland 1896, p.147-148; Van Duinkerken 1957; Asselbergs 1967, p.100-101; Stutterheim 1967; Heeroma 1968; Stutterheim 1969; Michels 1970 en Van Buuren 1985c.

40. Hierover Michels 1970 en Van Buuren 1985c.
41. Zie Stutterheim 1967, p.98. In het Haagse Liederenhandschrift komen meer vrouwenstrofen voor; zie bijv. Kossmann 1940, p.35, 102-103 en 128-129.
42. Dat 'hebben' de betekenis kan dragen van 'bezitten in de liefde' blijkt bijvoorbeeld uit het gedicht Onghenate in het Haagse Liederenhandschrift (Kossmann, 1940, p.63); vs.10, 'Ich heb har, und zi is vrij', kan niet anders dan in een liefdescontext begrepen worden.
43. Om een klein voorbeeld te geven: bij het zelfstandig gebruik van het woordje 'dat' in het slot van 19. Van mer zou men kunnen denken aan een begeleidende knip met de vingers. ('Meerremaect een weynich dat [...]. Wijsten mi [...], Die Mer en heeft noch dat en ghien; Mar God is sonder dat alleen; Wil hi ons helpen ende raden, So en can ons Mer noch dat ghescaden'). Zie ook De Vooy 1918, p.158.
44. Zie ook De Vooy 1918, p.156 over terzijdes op zachtere toon, of met een gebaar of gelaatsuitdrukking ondersteund. Verder Fischer 1983, p.268-269 over de 'monodramatisch-mimische Vortragsart'. Over gebruik van stem, mimiek en gebaren in de voordracht ook De Haan 1976, p.92-93. Zowel vanuit de retorica als de ars praedicandi werd gewaarschuwd voor een al te dramatische presentatie.
45. Zie Fischer 1983, p.269. Pleij 1977, p.37 oppert de mogelijkheid van een voordracht doortwee sprekers bij 'gedialogiseerde teksten'.
46. Vgl. Fischer 1983, p.269.
47. Men zie Moser 1972b, p.181 e.v., 1972c, p.427 e.v. en Tervooren 1972.
48. Men zie bijv. 81. Vanden sloetel, vs.163-164: 'Vanden woerden hier te voren, Die ic sprac voer uwen oren'.
49. Tervooren 1972 en Moser 1972b. Fischer 1983, p. 56-57 stelt dat de strofische vorm van gedichten tot in de 15e eeuw wijst op de mogelijkheid van gezongen voordracht. Daarnaast zijn er ook aanwijzingen dat strofische epen tot in de tweede helft van de 15e eeuw (naast voorlezing) ook nog wel een gezongen voordrachtswijze kenden. Zie De Haan 1976, p.97 n.26 en Bertau & Stephan 1956-7, p.254 n.1. Laatstgenoemden merken m.b.t. de oudere strofische epen op 'daß jedenfalls die mhd. strophischen Epen ihre Strophenform nicht nur dem sangbaren Lied verdanken, sondern daß sie sich ihrer nur deshalb bedienten, weil sie gesungen werden sollten' (p.254).
50. Mundschau 1972, p.15-21, 61. De formulering m.b.t. het zingen als een nachtegaal komt vaker in het rekeningboek voor; het betreft hier geen vogelimitatie, maar een waarderende omschrijving voor de fraaie zang. Overigens maakt het Treßlerbuch ook melding van 'lietsprecher'.
51. MNW 4, 1366.
52. Hildegasberch 1870, p.286.
53. MNW 4, 1366-1367; uit 'lust der ooren, met het gehoor gesmaakt genot' ontwikkeld tot 'genot, genoegen, vreugde'.
54. MNW 9, 168: verhaal, mededeling, het vertellen van iets.

55. Van Oostrom 1987b, p.53.

56. In MNW 6, 1418 worden de woorden 'in sanghe ende in rime slecht' uit de Wapene Martijn van Maerlant geciteerd. De onzekere verklaring luidt: 'in liederen en in kunstelooze, eenvoudige verzen, d.i. in rijmpjes'. In MNW 7, 1245 staat het citaat nogmaals; de Latijnse en Franse vertalingen, resp. 'rithmo, cantu' en 'en chant et en dis' duiden erop dat 'rime slecht' verwijst naar gewone, eenvoudige, sprekend voor te dragen verzen. Er lijkt veel voor te zeggen o.g.v. het bovenstaande onderscheid te maken tussen gewone, te spreken, paarsgewijs rijmende verzen, en lyrische, te zingen en anderszins rijmende verzen. In MNW 7, 1245 wordt tevens uit de Waleweingeciteerd dat Pieter Vostaert zijn dichtarbeid heeft verricht 'so hi vrayst mochte [=zo waarheidsgetrouw als mogelijk?] in rime slicht'. Ook hier wordt verklaard dat bedoeld zal zijn 'in kunstlooze verzen'. Maar ook hier zal gewoonweg bedoeld zijn: in paarsgewijs rijmende verzen.

57. Bertau & Stephan 1956-7, p.254 geven anderzijds een voorbeeld van een strofische rijmkroniek, waarvan de auteur zegt dat men de tekst kan 'zingen als ain liet'.

58. Zie het voorbeeld van Bertau & Stephan 1956-7, p.262. Tevens Willaert 1984, p.286 en 289; en i.h.a. p.275-296.

59. Nl. ged.27, 60, 62, 66, (73, 83,) 84, 87, 89, 93, 95; de gedichten tussen haakjes hebben paarsgewijs rijm.

60. Zie ged.27, 66, 73, 83, 87, 89, 95.

61. Zie ged.27, 66, 84, 87, 89, 93, 95.

62. Bertau & Stephan 1956-7, p.258 merken evenwel op dat dit verschijnsel ook voorkomt in het Nibelungenlied, dat gezongen werd voorgedragen.

63. Vgl. Franz 1974, p.31 over de 'Beherrschung der einfachen Technik der Musik' bij de 'Spruchdichter'.

64. Nijsten 1986, p.294.

65. Jonckbloet 1854, p.631.

66. Zie Moser 1972a, Franz 1974, Lämmert 1970 en Fischer 1983. Een verschil met de Spruch is dat, waar bij de Spruch de samenhang tussen de diverse strofen uiterst los kan zijn, er bij Willems strofische sproken nooit onduidelijkheid over bestaat dat de strofen een organisch geheel vormen. Vgl. Moser 1972b, p.190 e.v.

5.3. Theologica practica en ars praedicandi

1. Krause 1886, p.106-107. Over Moderne Devotie par.7.3.

2. Ribard 1969, p.128 stelt dat Jean de Condé zich tegen de bedelmonniken afzette, omdat dezen preekten tegen het luisteren naar minstreels.

3. Murphy 1974, p.307.

4. Wendland 1980, m.n. p.59-69 en 103 e.v.

5. Men zie i.h.b. Pleij 1980-1, p.310 e.v.

6. Southern 1981.
7. Zie ook Southern 1981, p.279-284.
8. Auerbach 1958, p.25-53; Zieleman 1978, p.9-48.
9. Hierover Owst 1961, p.210-374.
10. Pleij 1980-1, p.311. Hierover uitgebreid Owst 1961.
11. Pleij 1980-1, p.312.
12. Hierover Allen 1971; zie ook Owst 1961, p.59 e.v.
13. Pleij 1980-1, p.315.
14. Pleij 1980-1, p.321.
15. Pleij 1980-1, p.323.
16. Pleij 1980-1, p.315.
17. Pleij 1979, p.187-189; zie ook Pleij 1980-1, p.319 en Owst 1961, p.68-76.
18. Ged.74, vs.448 en ged.81, vs.472. Coleman 1983, p.45 constateert dat 'English poetry of the fourteenth century shows strong affinities with the sermon'.
19. Zie par.4.3.3., 4.4., 7.2. en 9.2.
20. Zie par.4.4., 5.1. en 9.2.
21. Lämmert 1970, p.145 merkt op dat bij Der Teichner - over wie later meer - 'das erzählerische Element zurückgedrängt' is. Zijn leer was veelal onopgesmukt, en Der Teichner was wars van epische stof. Lämmert brengt dit in de loop van zijn studie in verband met het genre en met de specifieke 'Berufsauffassung' (p.147) van Der Teichner: de 'Reimsprecher' als dichterlijke lekeprediker, met de opdracht 'zu praktischer Auslegung der Glaubenswahrheiten und allgemeinen Sittenregeln und insbesondere zur Befestigung der Bußpraxis' (p.181).
22. Begrijp: ook al heb ik het (tot nu toe) alleen maar over een boom gehad.
23. Zie de hoofdstukken 6 en 7 en par.9.2.
24. Dergelijke artes praedicandi zijn verder 'ontwikkeld' en vastgelegd door o.a. Gregorius de Grote, Guibert de Nogent, Alanus ab Insulis, Alexander of Ashby, Thomas of Salisbury, Richard of Thetford, Jean de la Rochelle, Guillaume d'Auvergne, Bonaventura, Robert of Basevorn, Jacobus de Fusignano en Ulrich Surgant. Naast Lämmert hierover ook Murphy 1974, p.286 e.v. Zie over de ars praedicandi ook Zieleman 1978.
25. Van Oostrom 1984b, p.65.
26. Lämmert 1970, resp. p.140, 73, 138, 175 e.v., 293.
27. Lämmert 1970, p.248-293.
28. Lämmert 1970, p.252-257; Auerbach 1958, p.25-53.
29. Lämmert 1970, p.260-264.

30. Zie ook Murphy 1974, p.308.
31. Ook Allen 1971, p.43 e.v. en Owst 1961, p.149 e.v. Over Middelnederlandse exempla zie De Vooy 1900.
32. Lämmert 1970, p.266 en 302; Allen 1971, p.68 e.v.; Owst 1961, p.155.
33. Lämmert 1970, p.257-258. Deze eis stelde Hildegarda van Bingen ook aan geestelijken en Boendale aan dichters; zie par.4.4.
34. Zie par.6.1. en 7.1.
35. Lämmert 1970, p.268-269; ook Murphy 1974, p.349.
36. Murphy 1974, p.312.
37. Lämmert 1970, p.270-274.
38. Idem, p.298. Ook De Vooy 1900, p.316 m.b.t. de exemplen. Anderzijds wijdt Owst 1961, p.56-109 een heel hoofdstuk ('Scripture and allegory') aan het belang van allegoriseren in (volks)preek en letterkunde. Vgl. ook Tuve 1966, p.57-143.
39. Lämmert 1970, p.276.
40. Murphy 1974, p.287.
41. Lämmert 1970, p.276-277.
42. Murphy 1974, p.305-306, 315, 324.
43. Lämmert 1970, p.277-278; vgl. Murphy 1974, p.327.
44. Lämmert 1970, p.278. Vgl. ook Wenzel 1976, p.34-36.
45. Lämmert 1970, p.283.
46. Lämmert 1970, p.278; ook Murphy 1974, p.308.
47. Lämmert 1970, p.279-283. Over het veelvuldige gebruik van spreekwoorden in de preekpraktijk zie Owst 1961, p.41-47. Voor berijmde, metrische sententies Wenzel 1976, p.41, 47-48.
48. Lämmert 1970, p.289-290.
49. Idem, p.286 en 292.
50. Idem, p.292. Vgl. ook Wenzel 1976, p.38, 41-42, en Zielemans 1978, p.15-18.
51. Lämmert 1970, p.285.
52. Dit is een bekend motief uit de late 14e eeuwse preekpraktijk. Owst 1961, p.281 toont dat 'the Papal Schism is considered another 'sign in the heavens' of the impending doom of the world'. Ook Geert Groote zag in het schisma 'een voorafschaduwing der laatste dingen', blijkens zijn *Epistola de scismate*; Van Asseldonk 1955, p.216.
53. Drie der genoemde wonderen, namelijk verstand, herinnering en wil, zijn traditioneel de krachten die God aan de ziel meegaf; Troelstra 1903, p.204.
54. Zie par.4.3.1. en 4.4.

55. De vergelijking van deze zondaars met Judas is nogal kras; Judas kwam uiteindelijk geheel buiten de geloofsgemeenschap te staan, maar de zondaars in de sproke gaan zo ver niet.

56. Meer informatie hieromtrent in par.7.2.4.

57. Gedoeld wordt hier op ieder eind van elke sproke, afgezien van de vraag of er telkens een duidelijk slotwoord te onderscheiden valt. De volgende gedichten monden aan het eind uit in religieuze bewoordingen: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9?, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20?, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 33 [in hs. B], 35, 36?, 37?, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46?, 47?, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56?, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83?, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97?, 98, 99, 100, 101, 102, 103?, 104, 106, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119.

58. Vgl. ook Owst 1961, p.214: 'Naturally there is a very free interchange of subject-matter between the goliard and the minstrel, the clerical and the secular jougleur'.

59. Volkstalig materiaal wordt behandeld door Owst 1961 en Zieleman 1978, maar of het hier (steeds) om primair voor de voordracht bestemde volkspreken gaat, staat allerminst vast.

Hoofdstuk 6: De wereld volgens Willem van Hildegasberch

6.1. De Hoekse en Kabeljauwse twisten

1. Zie De Jonge 1817, Jansen 1966; 1977, p.122-125; 1979, p.53-55 en 1982, p.306-318 en Brokken 1982. Voor de hierna volgende, algemene historische informatie zij men vooral verwezen naar de publicaties van Jansen en Brokken.

2. Hugenholtz 1952, p.142-147 betoogt dat Willem III in Holland de bijnaam 'de Goede' kreeg om z'n goedheid voor het lagere volk en zijn burgerlijke onderdanen (Kladboek, heraut Gelre), zijn zorg voor welvaart, orde en goed bestuur (Philips van Leyden), en de rechtvaardige en humane uitoefening van zijn vorstelijke plicht. Drie legendarische verhalen ondersteunen de visie op deze graaf: 1.De weigering van de tienvoudige bedde (Hildegasberch, Jan Matthijssen), 2.de bestraffing van de schijnbaar bekeerde Jood, en 3.de bestraffing van de baljuw van Zuid-Holland, omdat hij een boer een koe afhandig maakte. Zie ook Hugenholtz 1978, p.149, 151-157.

3. Hugenholtz 1978, p.22-23.

4. De toevoeging 'Als hi wel selve screeff' (vs.15) lijkt te doelen op een tot nu toe onbekend (pseudo)testament (of op memoires?) van Willem III, tenzij we hier met een (vroeg) corruptie te doen hebben. Brokken 1982, p.17 wijst op het contrast dat reeds door 14e eeuwse auteurs werd aangebracht tussen Willem III en Willem IV, en hij citeert hierbij Hildegasberch, die het verst ging in zijn negatieve behandeling van Willem IV.

5. Zie Brokken 1982, p.17.

6. Hugenholtz 1978, p.22-23.

7. Jansen 1966, p.35; Brokken 1982, p.76-77.

8. Jansen 1982, p.311.

9. Brokken 1982, p.199-200 dateert het gedicht tussen 1383 en 1389. Hij meent dat de namen 'Hoeken' en 'Kabeljauwen' tot 1389 nog niet in gebruik waren, omdat Hildegasberch ze niet noemt. Brokken houdt er echter geen rekening mee dat de namen zich in de taboesfeer konden bevinden (vgl. Van Oostrom, 1984c, p.139) en dat het in adellijke (hof)kringen absoluut onnodig was om in een dergelijk gedicht zo in details te treden. Zogoed als het publiek begreep om welke personen het in dergelijke sproken ging zonder dat ze bij naam genoemd worden, zogoed zal men bij een chronologisch overzicht van historische gebeurtenissen bij begrippen als 'twist' en 'partijchap' direct hebben begrepen dat de Hoekse en Kabeljauwse twisten bedoeld werden.
10. Jansen 1966, p.8-9 en 11-23 schetst hoe de twisten gekenmerkt werden door het streven van de adel om in de gunst te komen bij de heer, in de hoop op 'geschenken en impulsieve weldaden', 'een plaats op het kussen naast de landsheer' en een ambt in zijn dienst waarmee men zich kon verrijken. Jansen geeft een (niet limitatieve) opsomming van zulke ambten binnen en buiten het hof: raadsheer, meester kamerling, baljuw, rentmeester, houtvester, dijkgraaf, kastelein, tolgaarder en schout (p.18-22).
11. De Jonge 1817, p.273 en Hildegasberch 1870, p.XIV.
12. Zie 'nu' en 'thans': vs.99, 113, 130, 140, 160.
13. Jansen 1966, p.50; 1979, p.55.
14. Inderdaad nog een laatste referentie aan de tegenstelling tussen Margaretha en Willem V, maar waarschijnlijk niet louter doelend op dit specifieke geval.
15. Zie par.6.9.
16. Van Oostrom 1987b, p.72. Hierover ook Brokken 1982, p.217: 'Terecht voerde Willem van Hildegasberch als één van de oorzaken van de partijstrijd aan: Want wie den penninc meest mach geven / Die wort te hove thans verheven. De macht van het geld heerste aan het grafelijk hof, waar [...] lenen werden verkocht en waar ook graaf Willem IV als het ware een uitverkoop van tolvrijheden en andere privileges hield.'
17. Zie de brief van Van Wijn in De Jonge 1817, p.XXX-XXXII; men zal 'ligtelijk in deze drie strophes [sic] Willem den Derden, Willem den Vierden en Willem den Vijfden kunnen ontdekken'. Voorts Van Vloten 1864, p.43, 45-46, Jonckbloet 1854, p.435-437 en Hildegasberch 1870, p.XIII.
18. Jansen 1966, p.32, 34-35 en Jansen 1982, p.309.
19. Brokken 1982, p.45-48. In zijn visie werd Willem V direct als meerderjarig en handelingsbekwaam beschouwd. Wel liet Margaretha in 1351 een pleidooi aan het perkament toevertrouwen: *Chil est li declaration et maniere comment li contesse entra en possession de ses pais de Haynnau, de Hollande, de Zellande et signerie de Frise*. Deze Déclaration bevat een gekleurde visie op de voorafgaande gebeurtenissen, teneinde Willem V te kleineren en achteraf tot gouverneur te degraderen. In de tekst wordt gewag gemaakt van een naast of boven Willem ingestelde raad, en van Jan van Beaumont als 'souverain conseil de ses pais'. Brokken 1982, p.31, 45-48 (citaat p.46), 100, 316 (n.41) en 346-347 (n.205).
20. M.a.w.: zo'n lofdicht (op een nog levend heer) zou de partijtegenstellingen slechts vergroten.

21. Het is niet geheel zeker of deze laatste zin naar de geest wel correct weergeeft wat Willem in de cryptische vs.78-80 zegt: 'Ay, laet lyden, off ghi moecht, Mitten minsten, tis mijn raet, Tvalt te spade nader daet'.
22. Zie Jansen 1979, p.48, 51-56, en Jansen 1966, p.6. Voor een zeer concrete beschrijving van de rivaliteit tussen twee facties zie men Blockmans 1988 over de vendetta tussen twee Gentse patriciërsfamilies en hun partijaanhang rond 1300.
23. Zie vs.19-20, 34-35, 39-40, 49-50, 60-61, 62-63, 64, 67 en 70-71.
24. Opgemerkt moet worden dat in deze voorstelling van zaken het 'sociale niveau' van de personages is gedaald: de windhonden die voor edelen zouden moeten staan, worden 'knapen' (vs.32) genoemd en de landsheer wordt voorgesteld als een ridder.
25. Boendale 1869a, p.108-111: 'Van striden te scuwene ende orloghen'.
26. Het is onduidelijk of hier op een specifieke persoon of gebeurtenis wordt gedoeld.
27. Denkt Willem hier wellicht aan de heraut Beieren?
28. Zie i.h.b. vs.19, 36-37 en 58-67.
29. Het ideaal van de pacificatie is dan ook veel meer een burgerlijk sentiment; zie par.8.4.

6.2. Hoofse liefde

1. Bijvoorbeeld: onkuisheid is het thema van 85.Vanden monick. Tegen overspel waarschuwt Willem omstandig in 4.Van den X gheboeden, vs.432-499 en 527-553. Hoererij komt in ditzelfde gedicht aan bod in vs.467-474, alsmede in 58.Vander heiligher kercken, vs.170-173. In vs.162-187 van laatstgenoemde sproke wordt de zedeloosheid van de geestelijkheid, in de vorm van onkuisheid, behandeld. De sexualiteit binnen het huwelijk, met als doel het verwekken van kinderen, komt o.a. aan de orde in 56.Van feeste van hylic, vs.96-128. Zie ook hierna.
2. Brandis 1968.
3. Idem, p.57, 81-82, 108, 117, 129, 139-140, 148 en 171 (nrs.54, 222, 281, 308, 344, 367, 390 en 448).
4. Glier 1971, p.285.
5. Vgl. deze openingsregel met die van hoofse liefdesklachten uit het Haagse Liederhandschrift: 'Das clagede ein reyne zelich wijf' en 'Eyn reyne wijf hoerde ich das clagen' (Kossmann 1940, p.35 en 78).
6. Zie Gerritsen bij de editie van het Antwerps Liedboek in Vellekoop e.a. 1972, p.XVIII-XIX.
7. Vgl. Orbán 1985.
8. Vgl. Monter 1977, p.121.
9. Het openingsvers, 'Ic moet hem volghen die mi vlyet', lijkt niet ontbloot van een lyrische toon, en het noemen van het 'soete mitten suren' (vs.113) getuigt van vertrouwdheid met de karakteristieke, tegengestelde kwaliteiten van de liefde.

10. Men zie bijv. het gedicht Dit is van der hinde uit het Haagse Liederhandschrift; Kossmann 1940, p.104-107.
11. In vs.117 blijkt pas dat het hier om een jonkvrouw gaat.
12. De metafoor is: Wie door een gracht waadt en het einde in zicht heeft, zal niet halverwege meer omkeren, hoezeer men hem ook van de kant stoot en schade/leed berokkent.
13. Het behoeft derhalve niet zoveel verbazing te wekken dat juist deze sproke - zij het niet compleet - in het handschriftje E is terecht gekomen dat door Verwijs 1871 is uitgegeven onder de titel Van vrouwen ende van minne.
14. Laat Willem hier een meer realistisch element toe naast de ideaal-typische hoofse voorstelling van zaken? Of verraadt de 'omkering' zekere ironie?
15. Brandis 1968, p.82. Er zou moeten staan: De goede vrouw is wederliefde waard. Klacht van een vrouw.
16. Glier 1971.
17. Glier 1971, p.285-286.
18. Glier 1971, p.285.
19. Idem.
20. Idem.
21. Idem.
22. Idem.
23. Het zij hier opgemerkt dat de Henegouwse spreker Jean de Condé eveneens niet volledig om de hoofse liefde heen kon, maar toch meer en positiever aandacht schonk aan het huwelijk en de huwelijkse liefde. Het huwelijk wordt bij hem steeds gepresenteerd als een nastrevenswaardig doel. Overeenkomende motieven met Willem zijn: het belang van de trouw; de huwelijkse staat die even hoog gewaardeerd moet worden als de priesterlijke; de man als 'chef de la famille'; de liefde voor de vrouw die niet alleen op haar schoonheid gebaseerd mag zijn, maar ook op haar goedheid en wijsheid; het misbruik van de huwelijkse liefde ter bevrediging van de lustgevoelens; de noodzaak de vrouw te eren, in de eerste plaats vanwege Maria en voorts omwille van haar rol als moeder, vrouw of vriendin. Zie Ribard 1969, p.187-195.
24. Troelstra 1903, p.297 meldt dat het huwelijk wel beschouwd werd als 'geoorloofde onkuisheid'.
25. Glier 1971, p.285 rekent deze sproke tot de pragmatische huwelijksleer.
26. Het gedicht is in feite polemisch van aard, want gericht tegen de prediking om de huwelijksband te verbreken en een religieus leven te gaan leiden; zie par.7.3.
27. Vgl. Troelstra 1903, p.296.
28. Zie 41 (76, 79, 177); 102 (151); 104 (110, 113); 114 (106, 110).
29. Zie Van Oostrom 1987b, p.86-135.

30. Zie Kooper 1985.

31. Glier 1971, p.284.

32. Glier 1971, p.286.

6.3. De waarheid

1. Zie voor 'waerheit': 2 (70); 3 (16); 4 (80, 273, 456, 517, 533); 6 (35); 7 (5, 8-9, 16, 108); 11 (112); 12 (258, 292); 16 (26, 50); 19 (34, 40, 122, 166); 20 (32, 194); 21 (19); 24 (7, 9, 19, 27, 184, 189); 25 (29, 222, 236); 26 (170); 27 (3, 48, 210); 31 (2, 5, 6, 10); 37 (30); 41 (5, 6, 26); 47 (46, 141); 56 (154); 57 (81); 58 (29, 68, 77); 60 (43); 61 (11, 124); 62 (22, 78, 106, 182); 63 (71); 64 (8, 11, 13, 222); 68 (70); 69 (106); 70 (211); 73 (143, 239); 74 (26, 183); 76 (79, 104, 154, 188); 77 (54); 78 (112); 79 (220, 251, 379, 432); 81 (43, 269, 277, 327, 329); 82 (11, 137); 83 (36, 194); 84 (48, 94, 170); 85 (78); 86 (15, 30, 70); 87 (81, 103, 138, 158, 170, 175); 89 (82, 107); 90 (35, 203, 206, 208-211); 92 (62); 93 (21, 24, 40, 91); 95 (20, 159); 96 (6, 39, 44, 222, 241, 265); 97 (98, 107, 194, 208, 264, 268, 274, 286, 358); 98 (43, 49, 142); 99 (255); 100 (15, 17, 41); 102 (32, 66, 92, 106, 108, 133, 156, 202, 214); 104 (40); 106 (28, 97); 108 (49); 109 (8, 19, 242); 111 (77, 78); 112 (titel, 2, 11, 18, 21, 27, 28, 30, 32, 38, 41, 43, 46, 47, 169, 173, 174); 117 (32, 37); 119 (42, 60); 120 (118).

2. Zie bijv. ook 63 (70-73); 62 (21-22, autoriteitentopos).

3. Zie ook 20 (192-194).

4. Zie voor soortgelijke passages 31 (1-11) en 118 (1-11).

5. Ook: 37 (29-31); 68 (69-70); 78 (112-113); 89 (105-107); 99 (254-255); 100 (160-161); 102 (133); 105 (26-31); 109 (242).

6. De lezing 'wel' moet hier begrepen worden als een, bij Willem vrij zeldzame, variant op 'wil'; zie Tiemeyer 1916, p.29 en vgl. Van Loey 1976, p.94.

7. Hierover ook Van Oostrom 1987b, p.59 e.v.

8. Zie ook de hiervóór gegeven citaten: 21 (18-20); 70 (206-212); 82 (10-17); 86 (70-71).

9. Zie ook 61 (122-124).

10. Troelstra 1903, p.229-231; ook p.232-260.

11. Merk op dat de metafoor als gelijkenis ook aangewend wordt in 20. Van drie figuren, vs.74-79. De zinloos water puttende mens verbeeldt daar de zondige mens die vruchteloos vast en bidt zonder biecht, berouw en penitentie.

12. Het derde vers bevat een aardige woordspeling: hebzucht en matigheid zijn in het algemeen niet met elkaar te rijmen, maar vallen voor de spreker in het bijzonder ook niet in een rijmend gedicht met elkaar te verzoenen.

13. Daarmee verschilt Willems waarheidsconceptie bijvoorbeeld met die van een auteur als Jacob van Maerlant, die althans in zijn *Historie van Troyen* voornamelijk op zoek lijkt te zijn geweest naar de feitelijke en historische waarheid; zie Jongen 1988, p.175-186.

6.4. Het eerbegrip

1. Zie voor 'eer' 1 (34, 38); 2 (30, 71, 141, 203, 217); 4 (257, 260, 443, 507, 513); 5 (36); 7 (30, 80, 82); 8 (titel, 3, 5, 11, 16, 28, 29, 93, 149, 179, 189); 9 (35, 60); 10 (16, 17, 20, 24, 50, 58, 102, 109, 122, 139, 166, 211, 214, 270, 275); 11 (9, 12, 59, 63, 68, 83, 109, 132, 138); 12 (119, 122, 144); 16 (58); 17 (4, 109); 18 (14, 40); 19 (76, 168); 21 (50, 272); 22 (4, 29, 32, 81, 201); 24 (130); 27 (127); 31 (92); 32 (50, 57, 64, 113, 173, 195, 199, 315, 322-324); 33 (23, 40, 64, 82, 91, 101, 130, <hs.B: 132>); 34 (3, 26, 35-37, 52, 59, 67) 35 (88, 111, 115); 36 (7, 9, 109, 124, 189); 39 (98); 41 (3, 37, 40, 45, 48, 77, 94, 138, 139); 42 (71); 43 (23, 44); 48 (25, 36); 51 (62, 65, 90); 53 (33, 95, 109); 55 (7); 56 (74, 92); 57 (2, 150, 171, 172, 175, 177, 180, 182, 183, 186); 58 (43); 59 (91); 61 (104, 106, 145, 178, 190); 62 (26, 30, 100, 112); 63 (13, 40, 50); 64 (245); 66 (167); 68 (32, 34, 49, 67, 90); 69 (29, 70, 101); 71 (7, 16, 21, 31, 33, 113, 160); 72 (5); 73 (23, 33, 74); 74 (157, 206, 414); 76 (180, 190, 216, 228); 77 (181); 78 (63, 65, 67, 73, 81, 90, 113); 80 (14); 81 (325, 334, 365, 375); 82 (3, 169); 83 (titel, 1, 9, 12, 24, 34, 39, 46, 54, 58, 70, 82, 94, 106, 118, 130, 142, 154, 166, 169, 178, 182, 188, 190, 199, 202, 214, 226); 84 (220); 85 (10, 157); 86 (27); 87 (226); 90 (80, 84, 134, 246, 248, 270); 91 (92, 113, 130, 137); 92 (13, 31, 43, 94, 98); 93 (51, 54, 58, 68, 96, 110); 94 (8, 42, 71, 74); 96 (81, 156, 159, 163, 275); 97 (4, 34, 46, 177, 202, 367); 98 (86, 99); 99 (80, 109, 120, 170, 216, 235, 250, 258); 101 (15, 66, 72, 99, 111, 112, 114); 102 (70, 125); 103 (32, 57); 105 (11, 21); 106 (82); 109 (181); 110 (52, 56); 111 (13); 112 (25, 77, 80); 114 (5, 6, 8, 10, 11, 20, 21, 26, 33, 34, 45, 49, 50, 52, 54, 58, 59, 75, 77, 80, 90, 91, 94, 98, 104, 105, 111, 119, 131, 140); 115 (85); 117 (2); 120 (4, 6, 68). Zie ook 'Eer' (personif.): 96 (108, 133), en 'Vrouw Ere' (personif.): 11 (134); 39 (30, 63); 69 (116); 73 (4, 9, 13, 242); 78 (52); 81 (487); 83 (4, 25, 28, 31, 72, 75, 83, 121, 122, 126, 127, 157, 224); 105 (17).

2. Hierover Ward 1982-3, Van Buuren 1984, 1988 en 1989, p.496-499, en Van Oostrom 1987b, p.286-293.

3. De reformatie zou het belang van de persoonlijke schuld en het eigen geweten een nieuwe, krachtige impuls geven.

4. Voor 'geweten' zie 46 (163); 54 (63); 70 (109); 76 (235, 275); 96 (282); 102 (153); 104 (71, 165); 109 (178, 198, 204, 215); 113 (75, 107); 115 (65, 69). Zie voorts par.7.2.

5. Vgl. ook 78 (65-66 en 73-75).

6. Zie ook 77 (218-219); 85 (156-157) en 91 (110-119 en 134-140; de overspelige vrouw verliest 'Hoer eer, hoer guet, hoers mannes hulde, Die sy mit gherechter schulde Onderdanich wesen soude'). Ook Van Buuren 1988, p.36-37.

7. Zie ook 31 (91-93).

8. Over barmhartigheid ook 99 (168-171).

9. Over 'Schamelhede' ook 99 (231-237).

10. Over trouw aan de heer ook nog 120 (1-5).

11. Zie ook nog 10 (49-53 en 272-276).

12. Zie ook 8 (27-28), 96 (155-156) en 99 (76-80).

13. Zie ook 90 (82-84).

14. Zie ook 36 (6-9) en 101 (112-114).

15. `Si' kan kwalijk verwijzen naar `Wye den penninc mit groten prisen Gheven mach' of naar `den penninc'. In het eerste geval moet men incongruentie in getal constateren, in het tweede geval incongruentie in geslacht. Correct zou zijn als `si' verwees naar `eer'. Dan moet evenwel `wort' opgevat worden als een variant van `wert'; vgl. Van Loey 1976, p.74.

6.5. De rol van het geld

1. Zie voor geld, rijk(dom), smeergeld, omkoperij, schat, penningen, ponden, goud, juweel, weelde, gewin e.d.: 1 (25, 28 e.v., 242); 2 (149); 4 (24, 349); 5 (titel, 8-9, 11, 15, 30, 45, 62, 67); 6 (9, 12, 83); 7 (27-29, 44, 111); 8 (75); 10 (136, 142, 199 e.v., 216, 224, 241, 259, 267); 11 (60, 61-64); 12 (titel, 76 e.v., 200, 230); 13 (48, 50); 16 (72); 17 (19, 34, 37-39, 41, 51, 60, 63, 71, 87, 116, 138, 140, 159, 231, 234, 245, 255-257); 19 (23, 26, 28, 36, 39, 81, 108); 20 (151); 21 (12, 53, 150, 231, 247, 273-274, 318); 22 (17, 50, 194); 24 (203); 26 (61, 71, 79, 129, 228); 27 (6, 14, 23, 44, 99, 149, 168, 196, 220, 260, 275); 34 (45, 71); 35 (96); 36 (6, 66, 81, 131, 148, 152, 156, 187); 40 (38, 82); 41 (127, 180); 43 (titel, 30, 39, 82); 46 (80, 184, 222, 223); 47 (46, 49, 55, 83, 86, 93, 101, 105, 114, 120); 49 (115, 149); 53 (104, 134, 149); 54 (45-46, 80, 93, 98, 102, 126); 56 (70, 142, 143); 57 (12, 53, 56, 164); 58 (53, 100, 103, 151, 158); 59 (87, 103, 107, 109, 132); 62 (20, 23, 29, 34, 35, 38, 47, 49, 74, 80-82, 122, 126, 136, 137, 165, 175); 63 (137, 139, 141); 64 (47, 250); 66 (57, 71, 209); 67 (16); 68 (50, 111, 118, 132, 154); 69 (4, 64, 97); 70 (242); 73 (58, 62, 67, 76, 82, 88, 90, 116, 165, 182, 187, 208, 209, 248); 74 (98, 147, 235, 241, 399, 406); 75 (2, 5, 23, 47); 76 (84, 249, 298); 77 (189); 78 (44, 120) 79 (234, 345); 80 (24, 26, 33, 55, 59, 61, 76, 143, 147, 149, 154); 81 (172, 211, 223, 227, 237, 250, 253, 419, 429); 82 (7, 21, 45); 83 (80, 120, 144, 149, 231, 234); 84 (8); 85 (50); 86 (18, 20, 28, 47, 52, 59, 67, 68, 72, 79, 83, 85, 92, 97); 87 (59, 143, 144, 145, 149, 153, 155, 159, 195, 209, 223, 245, 278, 280, 284); 88 (28); 89 (111); 90 (79, 87, 92, 155); 91 (112); 92 (44); 93 (23, 87, 88); 95 (300); 96 (173, 214); 97 (311, 348); 99 (46, 264); 101 (106, 112, 113); 102 (16, 185); 104 (90, 91, 92, 155, 168); 105 (10); 106 (8, 154, 168); 108 (97); 111 (98); 112 (50, 51, 64, 76, 82, 85, 86, 90, 91, 97, 99, 100, 102, 103, 143, 156, 178); 114 (44, 119, 122, 124); 116 (130).

2. Zie voor hebzucht: 1 (152); 2 (26, 31, 170, 178, 198); 4 (405); 5 (18-19, 85, 92); 6 (<30>); 10 (261); 11 (60); 17 (17); 19 (17, 64, 73, 93); 24 (94); 26 (64); 27 (6, 208); 32 (122); 35 (96); 36 (8, 14, 49, 67, 78, 79, 83, 85, 95, 98, 167, 198, 203); 41 (58-59); 42 (80); < 43>; 44 (89, 139); 46 (61); 47 (47, 92); 56 (45); 57 (36, 55, 58, 64, 73); 58 (101, 123, 128); 61 (134); 62 (17); 64 (6); 66 (41); 70 (130, 177, 186-187); 73 (titel, 8, 12, 24, 36, 48, 60, 72, 84, 96, 97, 108, 120, 132, 133, 144, 145, 152, 156, 168, 180, 183, 188, 192, 204, 208, 216, 217, 220, 228, 229, 240, 252, 253, 264); 76 (83, 100); 80 (74); 83 (18, 26, 32, 43, 67, 74, 128, 145, 148, 155, 170, 209); 87 (151, 280); 90 (82); 95 (91, 105, 167, 177); 96 (290); 97 (299, 312); 102 (11, 20, 25, 59, 152); 106 (199); 108 (96, 99, 102, 105, 113, 129, 136); 111 (39, 41); 112 (9, 14, 66, 71); 115 (101).

3. Zie Meder 1990.

4. Zie bijv. ook 22 (12-13); 75 (1-4); 112 (63-71).

5. Zie ook 90 (92-93).

6. Zie par.7.1.

7. In Hildegarsberch 1870, p.301 wordt 'an horen rinc' verklaard als: in hun kring, in hun gezelschap. Het MNW 6, 1433 preciseert dit voor dit vers tot 'onder hen, onder elkaar, al, zonder uitzondering'. Een alternatieve vertaling in de zin van 'zij minnen het geld vanwege z'n gerinkel', 'zij houden van het rinkelen van geld' wordt niet door het MNW gesteund, al is er wel een werkwoord 'ringen' met de betekenis 'klinken, weerklinken, een helder geluid geven, rinkelen'; MNW 6, 1428.

8. Zie ook 22 (50).

9. Zie bijv. 17 (249-258); 21 (148-151); 40 (78-83); 47 (99-103); 62 (70-82); 68 (150-154); 73 (208-215); 79 (230-236 en 345-349); 99 (260-267); 111 (94-99).

10. Gedoeld wordt op het tweesnijdend zwaard der gerechtigheid Gods uit Hebr. 4:12-13.

11. Hierover uitgebreider in par.6.6. en 6.9.

12. Voor recht en rechters zie ook par.6.8.

13. Over de schalken uitgebreider in par.6.9.

14. Zie ook 35 (107-114).

15. Zie vs.93, 125, 128, 137. Dezelfde gedachte in de tweede spreek.

6.6. De standenideologie

1. Le Goff 1987.

2. Idem, p.21-23.

3. Idem, p.27.

4. Idem, p.29-30, 32, 42 en 45. Zie ook Genesis 3:19.

5. Le Goff 1987, p.33.

6. Demyttenaere 1976, p.8-9 en Duby 1985b, p.12 en 21-29. Zie laatstgenoemde studie voor de lange en hardnekkige traditionele indeling in drie standen.

7. Le Goff 1987, p.59. Het is niet geheel uitgesloten dat hier 'boeren en andere werkers' begrepen moeten worden als boeren en burgers. In dat geval zouden de woekeraars inderdaad als een stand apart beschouwd kunnen worden. Het is evenmin volledig uitgesloten dat deze mogelijkheid ook bij de interpretatie van Willems gedicht bestaat; het is denkbaar dat Willem onder 'ghebuer' naast boeren ook burgers verstaat. Toch is dit minder aannemelijk en lijkt hij zich eerder te willen aansluiten bij de traditionele driedeling, zoals ook in 97. Vander drierehande staet der werlt.

8. Le Goff 1987, p.56-60. Vgl. De Roover 1974, ook voor de kerkelijke visie op het koopmansbedrijf (veroordeling van winst om de winst; (woeker)rente; handel op hoogtijdagen; het maatschappelijk nut van de handel e.d.).

9. Pleij 1979, p.147.

10. Owst 1961, p.553-554; hij wijst nog op een 14e eeuwse Engels manuscript en op het gedicht van Freidank.
11. Freidank 1872, p.91, vs.1-5; zie Pleij 1979, p.147.
12. Er valt te denken aan schaarste aan brandstof en voedsel in de winter, aan schade door brand of overstroming (bij dooi). Zie voor de problemen in strenge winters Pleij 1988, p.55-63.
13. In het titelloze tweede gedicht betoogt Willem bijvoorbeeld dat een goede behandeling van 'den vreemden coepman' de stedelijke welvaart ten goede komt en noemt hij als burgerlijke ambachten 'Traperye, backen, brouwen' (vs.154). Zie ook hierna vs.217-220 van 76.Vander rekeninghe. Dergelijke opsommingen van ambachten en getuigenissen van een reëel inzicht in stedelijke activiteiten en welvaart maken duidelijk dat Willem ook een veel genuanceerder visie op de burgerij aan de dag kon leggen.
14. Pleij 1979, p.149.
15. Volgens Duinhoven 1977, p.109-114 zijn vs.109-122 corrupt. Zijn sterk bekortende reconstructie (van 14 naar 8 vs.) doet evenwel wat gezocht aan en vindt in elk geval geen steun bij de varianten in hs.B; de corruptie zou waarschijnlijk al in hs.W moeten zijn opgetreden (wat op zichzelf natuurlijk niet onmogelijk is). Willem is in de passage weliswaar wat lang van stof, maar onduidelijk is hij niet. Men zou de dichter wat vaker evenveel grammaticale vrijheid moeten toestaan als de veronderstelde 'wijzigende kopiïst'. Voor meer fundamentele bedenkingen tegen Duinhovens methode van tekstreconstructie zie men Janssens 1988. Behartigenswaardig lijkt Janssens opmerking op p.28 dat (voor ons schijnbare) inconsequenties en fouten in de tekst wel degelijk van de oorspronkelijke dichter afkomstig kunnen zijn.
16. Zie hoofdst.3 en par.4.4.
17. Er wordt niet bedoeld dat de boer de schuld heeft aan alle misstanden in de maatschappij.
18. Berents 1985, p.161-162 (hij spreekt in dit verband van 'geldschietters': 'edelen en grootgrondbezitters of zeer rijke burgers'), 167 en 182. Vgl. ook De Boer e.a. 1980, p.XV-XIX.
19. Van Oostrom 1987d, p.107 en 1987b, p.226 en 245. Met dit voorbeeld wil geenszins gezegd zijn dat Willem ooit (de toen waarschijnlijk nog jonge) Potter in gedachten had, noch dat hij hem ooit zou hebben durven/willen bestempelen als 'huusman'.
20. Zie ook par.6.9. over de schalken.
21. Vgl. Kinable 1989, p.142-143 over Boendale.
22. Duby 1985b, p.17 en 48.

6.7. De heren

1. Zie voor 'heer' en 'heren': 2 (46, 51 e.v., 100 e.v., 202); 4 (297, 307); 7 (16, 19, 24, 31, 37, 44, 47, 51, 55, 56, 59, 60 e.v., 71, 79, 224); 8 (1, 33, 78, 90, 99, 155, 175, 183, 187, 189); 10 (33, 37 e.v., 69, 71, 84, 88, 93, 95, 107, 113, 121, 135, 138, 141, 147, 158, 162, 176, 179 e.v., 256, 260, 263, 269, 277); 11 (8, 13, 58, 88, 110, 123, 140, 158); 12 (94, 276); 17 (21); 18 (4, 49, 51); 19 (75, 86, 88, 119, 147, 152, 156, 161, 191); 20 (28); 21 (43, 124, 134, 315); 22 (1, 23, 24, 31, 124, 126, 198, 222, 227); 24 (22, 24, 129, 132, 158); 31 (7, 11, 13, 41, 50, 53, 58, 71, 88, 91, 98, 101, 108, 110,

113, 126, 159, 169); 33 (22, 26, 38, 39, 48, 63, 72, 80, 90, 93, 99, 102, 105, 106, 111, 125, 129); 35 (71, 87, 107); 36 (3, 96, 126, 132, 180, 190); 37 (61); 39 (25, 37, 41, 45, 56, 61, 68, 74, 91); 40 (106); 42 (72); 47 (titel, 7, 42, 67, 72, 115, 135, 143, 147); 51 (titel, 1, 6, 10, 15, 28, 35, 39, 43, 53, 58, 61, 64, 84, 89, 95, 98); 52 (3, 6, 30); 53 (70, 80, 88, 93, 98, 102, 110, 115, 128); 56 (80, 90, 91, 98, 101, 103, 106, 115, 117, 119, 156, 167); 57 (120, 125, 162, 168, 181); 59 (105); 62 (25, 29, 32, 94, 101); 63 (39, 74, 77, 129, 146, 162); 64 (243, 256); 66 (166); 68 (66, 74, 104, 123, 141); 69 (56, 67, 74, 84, 94, 96, 111); 70 (77, 108, 198, 211, 220); 71 (36, 55, 63); 73 (17, 19, 22, 32, 37, 44, 47, 50, 55, 61, 67, 73, 77, 80, 87, 121, 154, 169, 181, 236, 260); 74 (15); 75 (titel, 10, 16, 19, 37, 39); 76 (18, 25, 40, 44, 48, 56, 60, 65, 74, 78, 88, 96, 102, 107, 114, 118, 119, 143, 147, 163, 167, 169, 176, 198, 208, 239, 301); 77 (57, 183); 78 (60, 93, 98); 80 (6, 105); 81 (91, 224, 231, 240, 248, 256, 264, 280, 284, 291, 301, 304, 311, 313, 336, 344, 363, 372, 393, 407, 416, 427, 430, 431, 437, 438, 446); 82 (92, 95, 138, 160); 83 (5); 86 (81, 103, 115); 90 (230); 91 (63); 92 (titel, 14, 19, 25, 58, 68, 74, 88); 96 (85, 133, 138, 141, 145, 153, 158, 160, 162, 183, 268); 97 (45, 56, 103, 198, 199, 207, 236, 271, 273, 293, 296, 298, 302, 305, 310, 317, 322, 330, 340, 342, 344, 348, 354, 364); 99 (42, 44, 48, 58, 60, 68, 71, 76, 78, 83, 88, 90, 99, 105, 108, 117, 124, 125, 129, 133, 152, 154, 160, 191, 217, 221, 225, 240, 244, 249, 257); 101 (titel, 1, 14, 16, 26, 32, 51, 54, 60, 63, 65, 80, 92, 115, 117); 102 (42); 103 (33); 104 (94, 121, 123, 146, 151, 171); 105 (titel, 1, 10, 16, 22, 26, 31, 35, 39, 47); 106 (4, 184, 236); 108 (174); 111 (11, 14); 112 (2, 4, 8, 21, 26, 48, 50, 73, 79, 84, 91, 95, 100, 101, 104, 113, 123, 126, 130, 134, 144, 149, 155, 159, 161, 170); 115 (102, 105); 117 (8, 12, 17, 20, 46, 52, 55, 60, 65, 69, 80); 118 (132, 141, 149, 151, 188); 120 (3, 7, 11, 20, 25, 30, 33, 43, 87, 108, 127, 133).

2. Zie par.4.3.2.

3. De uitspraak refereert aan de tweezwaardenleer van paus Gelasius I; zie De Boer e.a. 1989, p.310.

4. Hierover in par.7.2.7.

5. Zie par.6.9.

6. Zie ook 69 (111-120).

7. Vgl. ook 31 (50-55).

8. Zie ook 106 (236-243).

9. Zie ook 76 (236-239).

10. Voor rechters en recht zie par.6.8.

11. Zie par.6.5.

12. Zie 69 (94-103).

13. Begrijp: het goede van ongelijkheid (d.w.z. de heer is machtiger dan de partijen) is dat het gehoorzaam maakt.

14. Vgl. ook 66 (168-169).

15. Zie par.6.5.; ook 62 (23-25) en 73.

16. Zie ook par.6.5.

17. Impliciet ook in 70 (198).

18. Zie par.6.1.

6.8. Het recht en de rechters

1. Recht, rechter(s), gerechtig(heid), onrecht: 1 (42, 243); 2 (208); 4 (17, 164, 304); 7 (64, 84, 114, 182, 201, 208, 216, 227); 8 (6, 94, 127, 167); 10 (38, 42, 46, 49, 53, 62, 65, 77, 79, 83, 89, 94, 110, 120, 126, 130-132, 137, 145, 265); 11 (22, 125, 142, 145, 157, 165); 17 (19, 33, 35, 40, 43, 46, 49, 53, 56, 62, 66, 91, 98, 103, 105, 109, 110, 120, 121, 126, 132, 139, 140, 142, 147, 152, 160, 163, 165, 173, 182, 188, 201, 211, 213, 235, 243, 244, 252, 253, 259, 263, 264); 19 (11, 19, 41, 45, 67, 71, 79, 87, 98, 101, 106, 109, 120, 121, 136); 21 (4, 44, 108, 110, 123, 131, 139, 142, 159); 22 (224); 24 (124, 131, 137, 185); 26 (40); 31 (8, 27, 60, 168, 170, 176); 33 (67, 73, 74, 122); 35 (21, 91, 95, 121); 36 (16, 50, 62, 68, 97, 115, 116, 183, 203); 39 (84, 85); 47 (52, 60, 61, 75, 78, 87, 89, 93, 104-105, 107, 111, 112, 131, 145); 51 (28, 36); 52 (64, 65, 67); 57 (14, 22, 24, 169, 178, 181); 58 (49, 57, 113, 150, 152, 157); 62 (titel, 36, 38, 42, 43, 45, 65, 68, 72, 73, 98, 105, 111, 119, 121, 134, 135, 137, 146, 149, 152, 155, 156, 160, 163, 164, 168, 175, 176, 184, 185); 64 (191, 194, 199, 202, 206, 216, 228, 232, 235, 239, 241, 244, 250, 255); 68 (119, 121, 128, 145, 147, 152, 153); 69 (98, 114); 70 (132, 225); 72 (1, 2, 3, 6, 7, 8, 11, 13, 15, 18, 19, 20, 21, 22); 73 (21, 63, 70, 83, 85, 91, 106, 141, 170, 171, 250); 75 (29, 31, 62); 76 (25, 32, 213); 78 (56, 59, 96); 79 (169, 175, 188); 80 (161, 169); 81 (328); 82 (119, 121, 134, 158, 161, 164); 84 (347); 86 (titel, 20, 26, 29, 33, 38, 39, 42, 43, 46, 48, 52, 55, 62, 65, 110, 111, 117, 125); 87 (35, 216, 265); 88 (57, 64); 90 (99, 100, 102, 161, 252, 253, 255, 257); 95 (163, 234); 96 (63, 171, 174, 177, 178, 218); 97 (166, 201, 229, 269, 319, 347); 98 (77); 99 (44, 47, 58, 59, 70, 91, 97, 132, 173); 100 (107); 101 (3, 6, 9, 13, 14, 17, 50, 53, 61, 68, 69, 72, 77, 79, 83, 90, 95, 102, 105, 109, 118); 102 (14, 17, 38, 111, 181, 197, 212); 104 (36, 38, 41, 43, 45, 46, 50, 137); 105 (3); 106 (188, 242); 111 (13, 27, 104); 112 (17, 30, 36, 44, 45, 47, 51, 134, 142, 143); 115 (43); 117 (18, 24, 25, 26, 31, 41, 44, 45, 56, 61, 70); 118 (137, 161, 185, 191, 194, 196); 119 (36); 120 (24, 47, 49, 67, 77, 125). Baljuw: 19 (99, 117); 68 (144); 97 (345); 99 (131). Schepen: 2 (169); 17 (156, 161, 199, 205); 19 (99, 117); 24 (135); <68 (144)>; <71 (57)>; 73 (55); 99 (131). Schout: 2 (169); 19 (99); 68 (144); 71 (57); 97 (345); 99 (131).

2. Zie par.6.6.

3. Doelt Willem met de incompetente rechters wellicht op schepenen die niet uit de aristocratie, maar uit het 'volk' gerecruteerd zijn? Zie hetgeen zojuist is besproken.

4. Zie ook 104 (33-51).

5. Zie in deze sprake ook vs.44-47.

6. Zie voor deze formule ook vs.38, 49 en 110.

7. De 'overdrachtelijke' betekenis van 'disen' en 'stoppen' is niet geheel duidelijk. Zie het glossarium in Hildegaersberch 1870, p.309, MNW 2, 211-212 en MNW 7, 2220.

8. 'Item' is het openingswoord bij elke rekeningpost.

9. Zie tevens 76 (25-29) en par.8.1.

10. Zie ook par.4.3.2. De vertelling sluit meer aan bij het Hollandse systeem met baljuwen dan bij het Romeinse systeem.
11. Lees waarschijnlijk 'ontvrete'; zie MNW 5, 1432. Onder 'ontvreden' moet volgens MNW 5, 1384-1385 worden verstaan: aan iemand zijn vrede of rust benemen, van zijn vrede of gemoedsrust berooven, verontrusten, ontevreden maken. Het 'ontvrete' bij Willem moet opgevat worden als: 'in onrust gebracht, in een treurigen toestand van onrust en onzekerheid gebracht'.
12. Vgl. ged.75, vs.26: 'Cleynen misdaet suldi vergheven'.
13. De rechter is hier een schout of baljuw, die eigenlijk de rol van 'openbaar aanklager namens de vorst' vervulde. Het was de schepenbank die uiteindelijk het vonnis velde (zie vs.156-157, 161, 199, 205).
14. De Boer 1978, p.47; ook De Boer e.a. 1980, p.XXII.
15. Jansen 1966, p.8-9.
16. Jansen 1966, p.20. Zie ook De Boer e.a. 1980, p.XX-XXIII, o.m. voor nog meer voorbeelden.
17. Het schilderij De zeven hoofdzonden en de vier uitersten (tweede helft 15e eeuw; Prado, Madrid) van Jeroen Bosch beeldt bij de hoofdzonde 'auaricia' (hebzucht) een gerechtstafereel af. De rechter houdt de schijn op aandachtig voorovergebogen te luisteren naar het pleidooi van de (arme?) man, die z'n hoed en geldbuidel in de hand houdt. De rechter steekt echter tegelijkertijd z'n linkerhand naar achteren om de steekpenning van de tegenpartij, de (rijke?) man achter hem, in ontvangst te nemen. Zie De Tolnay 1984, p.16, 60-61 en 67.
18. Berents 1985, p.163-169, 182-183. Navolgende citaten resp. op p.169, 167, 168 en 182-183.

6.9. De schalk

1. MNW 7, 261-262.
2. Zie voor schalk(en), schalkernij en schalkheid: 6 (142); 7 (103, 113); 8 (23, 27, 34, 54, 59, 91, 96-97, 102, 139, 183, 186); 11 (44, 52); 15 (1, 5, 6, 9, 10, 220); 17 (52); 19 (110, 138); 21 (38, 138); 24 (16, 191, 202, 204, 257); 26 (62); 39 (75); 42 (13, 40-41, 43, 54, 62-63, 65, 67, 75, 85); 53 (22); 55 (4, 16); 63 (130); 69 (59, 61, 72, 79, 87, 104); 70 (98, 138); 73 (25, 42, 64, 76, 167, 179, 258); 76 (12, 13, 263); 80 (39, 60); 81 (104, 496); 83 (183); 90 (258); 92 (56); 96 (86, 90, 172, 179, 210, 211, 220, 227, 231, 290); 99 (241, 243); 102 (189, 204); 107 (32); 109 (213); 111 (89, 92); 116 (112, 159). Ook 'Schalcheit' (personif.): 96 (283, 287).
3. Door het spreken van de waarheid kan men stevig bouwen.
4. I.e.: waarom ga je je te buiten/waarom doe je onrecht?
5. Vgl. Van Oostrom 1983a, p.16-22 en Wackers 1986, p.73-86.
6. Zie ook 70 (98-99).
7. Vgl. ook 70 (136-139) waar Reynart en Symoen (simonie) als schalken worden getypeerd. Ook bij Jean de Condé is Renart het archetype van de schalk; Ribard 1969, p.159. Hij heeft evenzeer nogal wat aandacht besteed aan de losengiers. Acht dits gaan volledig over deze slechte raadslieden, alsmede zeer veel passages in andere gedichten. De losengier is bij Jean direct verbonden met de

vilain, die vrijgevigheid en eer veracht. De schalk kon ook een baljuw zijn die de arme mensen uitmelkt. Jean klaagt erover in zijn gedichten dat de vorst lieden macht verleent die door het volk gehaat worden (p.154-159).

8. Zie Van Oostrom 1983a, p.16-22.

9. Wat Van Oostrom hiermee bedoelt, is niet duidelijk.

10. Van Oostrom 1983a, citaten p.18 en 20.

11. Wackers 1986, p.75. Over de vos als schalk en de schalk i.h.a. p.73-86.

12. Idem, p.76.

13. Idem, p.76-82.

14. Zie o.a. 21 (138-143).

15. Van Oostrom 1984c, p.135 meent: 'Weliswaar richt zijn kritiek zich het hevigst op anderen dan zijn onmiddellijke broodheren: namelijk op de scalken, de infame vleiers die zich overal weten in te dringen om achter de schermen de zaken naar hun hand te zetten. Dit slag hovelingen is ronduit boosaardig en maakt alles ondergeschikt aan vuig eigenbelang - en zover gaan Hildegarsberchs verwijten aan de echte heren niet. Wat hij hen kwalijk neemt, is dat zij met descalken geen korte metten maken, maar ze integendeel in hun naaste omgeving dulden. Hildegarsberch gaat dus niet zover aan de intentie van de heren te twifelen, maar eigenlijk wel aan hun competentie'. Hierbij moet aangetekend worden dat Willems kritiek op de heren soms ook niet was mis te verstaan. Bovendien lijkt het minder juist om in de schalken in eerste instantie vleiers te zien: hun rijkdom en onoprechtheid spelen een belangrijker rol. Voorts lijken de schalken bij Willem niet bepaald 'achter de schermen' te opereren, als wel juist openlijk op de voorgrond - wat des te schrijnender is.

16. Zie vorige noot en Van Oostrom 1984c, pp.137-138 over Willems techniek van het 'indirecte treffen'. Over de schalken bij Jean de Condé merkt Ribard 1969, p.154 op: 'Ici aussi, sans doute, on pourra prétendre que c'était pour Jean de Condé un moyen commode de ne pas heurter de front les grands seigneurs en faisant retomber tous les torts sur leurs mahommés'.

17. Pleij 1988, o.a. p.337-343, omschrijft de ambitieuze en sociaal mobiele patriciër als listig, flexibel en opportunistisch. Hij marchandeert, terwijl het hem aan eergevoel ontbreekt. (Men bedenke overigens ook dat de schalken uit 8.Dit is van ere en 81.Vanden sloetel letterlijk uit de stad afkomstig zijn).

Hoofdstuk 7: Willem en het geloofsleven

7.1. Het Westers Schisma

1. Marsilje 1987, p.8.

2. Brand 1987, p.3.

3. Zie Van Herwaarden in AGN 1980, p.379-380 en 384-385, Van Riemsdijk 1908, p.160, en Van Asseldonk 1955, p.110-111.

4. AGN 4 1986, p.385; ook Van Asseldonk 1955, p.113.

5. Voor alle informatie: Van Asseldonk 1955, Jansen 1983, p.302-310, Van Herwaarden in AGN1980, p.379-386, Brand 1987, Marsilje 1987 en Posthumus Meyjes 1987.
6. Van Buuren 1987, p.51. Ook Van Asseldonk 1955, p.214.
7. Hierover meer in par.4.3.2. en 4.3.3.
8. Merk op dat in Reinaerts Historie m.b.t. het schisma ook gesproken wordt over Reinaerts streken: 'Ist Parijs, Avyoen of Romen, Tis al in Reyers oerde gecomen'. Zie Van Buuren 1987, p.45, ook voor zijn bedenkingen bij deze passage.
9. Van Asseldonk 1955, p.10; Breure 1987, p.25-26.
10. Deze mening was Te Winkel 1922, p.115-116 toegedaan.
11. Zie Jansen 1983, p.63, Seppelt 1939, p.9, Schimmelpenninck 1988, p.2-7 en Southern 1981, p.94.
12. Vgl. de zending van Paulus: Handelingen 19:21, 23:11, 28:14 e.v. en Romeinen.
13. Hs.B geeft als lezing 'bi', hs.H geeft 'om'.
14. Van Buuren 1987, p.47.
15. Posthumus Meyjes 1987, p.21.
16. Begrijp: zijn keuken goedgevuld.
17. Soortgelijke denkbbeelden vindt men bij Geert Groote; Van Asseldonk 1955, p.176-177, Post 1968, p.154. Over 'de jacht op ambten en prebenden' ook Van Asseldonk 1955, p.10 en 51.
18. Van Asseldonk 1955, p.10-12; citaat p.11.
19. Subject is 'ghiericheit'; 'ontwent' zal hier geen vorm van 'ontwennen' zijn, maar van 'ontwenden', in de betekenis van [doen] afdwalen, de verkeerde weg [doen] opgaan. Zie MNW 5, 1415.
20. Begrijp: om zo een graantje mee te pikken. Zie voor de interpretatie, als ook de emendatie van 'datmen' tot 'datmer' Hildegaersberch 1870, p.280. Zie tevens Van Buuren 1987, p.50 en MNW 3, 1270-1272, met dit citaat in kol.1271.
21. D.i.: in hun kring, zonder uitzondering.
22. Van Buuren 1987, p.48.
23. Van Herwaarden 1987, p.47.
24. Zie (en vgl.) Van Buuren 1987, p.48-49. Vgl. ook Van Herwaarden 1978, p.303 en 307: de Dordtse rechtspraak legde bijv. zowel naar Avignon als naar Rome bedevaarten op.
25. Van Buuren 1987, p.51.

7.2. Willem en de geloofsleer

7.2.1. De Heilige Kerk

1. Voor 'kerk' zie 26 (16); 58 (titel, 3, 5, 7, 9, 13, 15, 25, 41, 47, 54, 69, 93, 101, 110, 166, 170, 174, 184, 212, 220); 61 (99, 101); 70 (151); 77 (139); 79 (262, 273, 275); 80 (89, 100); 84 (264); 114 (40).
2. Zie par.4.3.2.
3. Zie ook 77 (139).
4. Zie Troelstra 1903, p.261.

7.2.2. De priester

1. Voor 'priester' zie 1 (192); 16 (20); 20 (140); 26 (7, 31, 35, 42, 53, 81, 91); 31 (41); 56 (64); 58 (6, 196, 230); 70 (206); 73 (172); 76 (278); 77 (115, 119, 127, 199, 208); 84 (87, 95, 104, 113, 186, 194, 224, 255, 264, 271); 97 (62, 63, 65, 113, 149, 235, 243, 255); 98 (45, 50, 64); 106 (237); 109 (202); 113 (10); 119 (77).
2. Zie ook 77 (112-115).
3. Vgl. Troelstra 1903, p.268-269 en Van Herwaarden 1982, p.180-181.
4. Over priester en biecht ook 76 (273-279) en 98 (49-51).
5. Tevens in 77 (203-209).

7.2.3. De sacramenten

1. Zie voor 'doopsel' en 'dopen': 35 (79, 81); 54 (131); 58 (12); 70 (184); 79 (119); 81 (118); 97 (128).
2. Zie Troelstra 1903, p.271-274.
3. Hierover ook Bredero 1986, p.278-279.
4. 'Wijden' (echter niet steeds in de betekenis van 'priesterwijding'): 70 (184, 209); 77 (30); 81 (118); 82 (129); 97 (128). Zie ook par.7.2.2.
5. Of bekrachtigd; zie Troelstra 1903, p.266.
6. Huwelijk: 48 (12, 16, 19); 56 (titel, 73, 82, 84, 97, 120, 126, 127, 129, 133, 141, 142, 144, 149); 77 (titel, 49, 55, 64, 96, 106, 133, 168, 171, 175, 180, 182, 184, 196, 203, 211).
Huwelijkssacrament: 56 (62); 77 (49). Huwelijksverbond, huwelijksband: 53 (65); 77 (177).
7. Troelstra 1903, p.297. Vgl. ook Bange 1988, p.46 e.v.
8. I.e.: het huwelijk 'consumeren' zoals gebruikelijk is.
9. Troelstra 1903, p.297-298.
10. Avondmaal: 95 (titel, 55, 77, 88, 172, 176, 179, 218, 281, 296, 302, 306, 310, 319, 327). Hostie: 16 (23 e.v.); 21 (181); 50 (31); 84 (49, 109, 134); 109 (96-97). Hostiewonder van Amsterdam: 84. Altaar: 16 (21); 50 (30). Sacrament: 16 (19); 58 (12); <77 (115)>; 84 (titel, 33, 56, 77, 93, 118, 140, 146, 152, 179, 205, 209, 212, 250, 258, 276, 296, 299, 313, 320, 327, 333, 337); 109 (74, 116, 141, 145, 227, 258).

11. Troelstra 1903, p.287-289. Over het belang dat aan de eucharistie werd gehecht ook Van Herwaarden 1982, p.191.
12. Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.405. Hierover ook Van Herwaarden 1982, p.179-180.
13. Troelstra 1903, p.293.
14. Zie ook Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.405-406 over hostiewonderen en de verering van het sacrament.
15. Troelstra 1903, p.291.
16. Troelstra 1903, p.293 merkt op: 'Aan den geconsacreerden ouwel behoorde goddelijke eer bewezen te worden; hij mocht niet worden aangeraakt'.
17. Vgl. Troelstra 1903, p.290-291: Niemand mocht onvoorbereid tot de avondmaalstafel gaan. Iemand die in doodzonde leefde, mocht de hostie niet tot zich nemen. Toch werd het avondmaal nooit opzettelijk geweigerd aan wie in doodzonde verkeerde; Judas was immers ook op het Laatste Avondmaal aanwezig.
18. Troelstra 1903, p.290-291.
19. Biecht(en): 1 (189); 20 (35, 109, 113, 136); 26 (3, 27); 46 (149); 59 (71, 127); 64 (151); 71 (51, 116); 76 (278-279); 79 (269, 313, 412); 85 (55); 98 (<4, 11, 14, 45-46>, 54, 55, 142); 109 (189, 191, 196, 200, 211, 224, <227, 258>, 260); 113 (75); 119 (125). Biechtvader: 85 (22). Berouw: 1 (188); 6 (41, 153); 13 (10, 15, 138, 148); 20 (139); 26 (26); 64 (149); 79 (269); 84 (53, 321); 85 (104); 91 (154, 172); 98 (92); 104 (176, 177, 182, 183, 184, 186); 109 (182); 113 (73); 119 (124); <120 (107)>. Boete(n): 59 (129); 104 (159, 164, 165, 187); 108 (111). Penitentie: 1 (186); 20 (110, 137); 26 (6); 59 (73, 128); 79 (317); 98 (57, 61, 143); 100 (87); 102 (127, 131, 138); 104 (166, 179); 109 (197); 113 (76). Absolveren/absolutie: 19 (33, 36); 20 (116); 26 (58, 89, 100, 213); 81 (118); 85 (56); 97 (128); 109 (261).
20. Zie Troelstra 1903, p.277-284.
21. Merk op dat er een onderscheid bestaat tussen wat in deze sproke gezegd wordt (oprecht berouw, leven willen beteren) en wat Willem zegt in 1. Van den testament, hiervóór geciteerd (berouw blijft uit, niet in staat alle zonden op te biechten, geen volledige vergeving).
22. Troelstra 1903, p.238.
23. MNW 3, 1202 en Van Herwaarden 1987, p.41.
24. Hierover Wendland 1980.
25. Lodder 1982, p.45 veronderstelt dat Willem er, gezien zijn inleiding, niet in is geslaagd om zijn moraliserende intentie in overeenstemming te brengen met de a-morele stof. Lodder gaat hier echter voorbij aan de mogelijkheid van de komische werking van de omkering, die uiteindelijk niets hoeft af te doen aan de serieuze moraal van de sproke.
26. Zie over deze sproke ook Lodder 1982, p.45 en Lodder 1989.
27. Troelstra 1903, p.269.

7.2.4. Het credo

1. Troelstra 1903, p.98-99.
2. Zie Troelstra 1903, p.183-208; hij merkt op dat er in de late middeleeuwen meer berijmingen van de tien geboden dan van het credo bestonden en hij meent dat laatstgenoemd catechetisch stuk o.h.a. minder leefde onder de gelovigen (p.184).
3. Troelstra 1903, p.1, 133, 180-181 en Troelstra 1901, p.2-3, 8, 22-23, 51, 80, 110 en 146.
4. De wanhoop, zo meende men, dreef menigeen tot zelfmoord. Het beroemdste voorbeeld daarvan was Judas. Zie voor de zonde tegen de H.Geest Troelstra 1903, p.83-89 en 122.
5. Bijbel 1986. Willibrordvertaling. De Vulgaat 1975 2, p.1759 geeft als lezing: 'spe enim salvi facti sumus'.
6. Hierover Troelstra 1903, p.197-198.
7. Troelstra 1903, p.194.
8. Vgl: 'Et incarnatus est de Spiritu sancto ex Maria Virgine, et homo factus est'.
9. Bijbel 1986. Willibrordvertaling.
10. Kennelijk is bedoeld: dan wordt iets kostbaars (goud; geloof) nodeloos verspild door een verkeerde toepassing ervan (peillood of loden gewichten; geen werken).

7.2.5. De tien geboden

1. Troelstra 1903, p.1, 18-64 en Troelstra 1901, p.8, 59, 80-81, 110-111, 140-142, 146.
2. Het is niet geheel uitgesloten dat de abdis op één of andere wijze behulpzaam is geweest: gaf ze aanwijzingen, een Middelnederlandse tekst van de tien geboden met glossen? Zie ook par.4.3.2.: één passage verradt bekendheid met Jan de Weerts Nieuwe doctrinael of Spieghel van sonden. Mogelijk heeft de abdis ertoe bijgedragen dat de formulering van de geboden zo uiterst precies is en de sproke zo lang is uitgevallen.
3. Troelstra 1903, p.18-25.
4. MNW 5, 2330.
5. Troelstra 1903, p.59. Zie ook vs.527-567.
6. Troelstra 1903, p.28.
7. Met de heidenen zal Willem eerder doelen op de moslims dan op de oude Grieken en Romeinen met hun veelgodendom. Volgens de meeste middeleeuwse christenen aanbaden de moslims (veelal drie) half-klassieke, half-duivelse goden. De joden aanbaden weliswaar slechts één god, maar ook zij dwaalden omdat ze niet geloofden in een drievuldige God. Vgl. Troelstra 1903, p.36.
8. Knuvelde 1978, p.307.
9. Troelstra 1903, p.39-40.
10. Bijbel 1986. Geciteerd naar Exodus 20:4-5.

11. Troelstra 1903, p.24-25 en 33.
12. Over deze kwestie Troelstra 1903, p.35, Huizinga 1975, p.163 en Duby 1985a, p.265.
13. Troelstra 1903, p.33.
14. Huizinga 1975, p.163.
15. Willem volgt hier nog steeds de bijbeltekst, Exodus 20:8-11. Er wordt daar echter gesproken over de sabbat, en dat was in het Oude Testament de zevende dag, de zaterdag. De rustdag, de dag waarop ook God rustte na de schepping, was de joodse sabbatsdag. Sinds de opstanding van Christus op paaszondag werd voor de christenen zondag de sabbatdag. Vanaf dat moment werd de rustdag uit het derde gebod gelijkgeschakeld met de zondag. Willem gaat aan dit alles (bewust?) voorbij (mogelijk omdat dit de uiteindelijke leer onnodig zou compliceren). Dat althans clerici van deze materie wel op de hoogte waren, blijkt uit de Spiegel Historiael van Maerlant 1863, 1e boek, 1e partie, 3e hoofdstuk, p.17, vs.15-18. Vgl. ook Troelstra 1903, p.42.
16. Troelstra 1903, p.48.
17. Troelstra 1903, p.48.
18. Troelstra 1903, p.51; het dubbele liefdesgebod.
19. Begrijp: dan is geweld (noodweer) in rechte erkend.
20. Indirect object bij 'gebiet' (ww) is 'Sijn volc'.
21. Troelstra 1903, p.51-52.
22. Zie Troelstra 1903, p.57.
23. Vgl.: al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel.
24. Troelstra 1903, p.59-62.
25. Van Oostrom 1987b, p.124 interpreteert 'om deren' hier als 'om d'eren'. Er kan ook bedoeld zijn: men mag uit begeerte noch met de bedoeling om te kwetsen (schaden)...
26. Troelstra 1903, p.9-11 en 238.
27. Zie Mededeelingen 1863, p.326 en Van Oostrom 1987b, p.123-124. Op p.124: 'Het lijkt haast wel of Willem van Hildegasberch direct de landsheer op het oog heeft als hij verklaart dat Hoe veel dat wy ter werlt vermoghen, men sal om wille noch om d'eren nyemants beddenoot begheren, en de nadruk waarmee hij in dit gedicht over de tien geboden juist het overspel bespreekt doet vermoeden dat hij er alle aanleiding toe had'.
28. Kan het af en toe laten vallen van het woord 'convent' aan de invloed van de Rijnsburgse abdis worden toegeschreven?
29. Van Oostrom 1987b, p.124.
30. Zie voor 'gebod(en)': 26 (17); 58 (135); 67 (15); 79 (240); 84 (369); 89 (18). Tien geboden: 106 (44).

31. Dief: 26 (195, 200); 81 (180). Stelen: 26 (49, 211); 80 (125); 81 (181). Roof, roven: 70 (198); 81 (104); 97 (304); 120 (82). Moord: 35 (30); 71 (157, 162); 80 (125); 96 (200). Manslag: 35 (16); 82 (93); 90 (218). Meineed: 58 (130). Leugen(aar): 23 (93); 37 (31); 63 (69); 71 (164); 73 (94); 74 (184); 76 (125); 85 (154); 90 (212, 214, 215, 220, 222, 227, 229, 238); 94 (83). Overspel: 77 (218). Geslachtsgemeenschap: 85 (59). Geloof in één God: 79 (87-89). Prostitutie: 80 (126). Hoeren: 58 (168, 171). `Schamel(heit)': 24 (88); 37 (34); 41 (41, 44, 47, 177); 46 (160); 83 (123, 124).

7.2.6. Deugden- en zondenleer

1. Zie ook 90 (10-11) en 111 (8-9).

2. Deugd: 1 (34); 4 (356, 394); 6 (175); 7 (30, 46, 51, 77, 80); 8 (124); 10 (163, 221); 11 (108); 12 (115); 15 (189); 16 (48); 19 (7, 46, 48, 78, 100, 151, 168); 20 (12); 24 (245, 274, 276); 31 (3, 80, 86, 185); 32 (57, 110, 158, 173, 315); 33 (37, 91); 34 (34); 36 (178); 37 (2, 8, 13, 95, 108); 38 (101); 39 (7, 9, 26); 40 (29, 162); 41 (titel, 24, 54, 131, 146, 147, 201); 42 (28); 43 (1, 80); 44 (21); 48 (38); 51 (2, 22, 69, 105); 52 (33); 53 (4, 9, 53, 110, 116, 129); 54 (134); 56 (25); 57 (167, 186); 58 (40, 45, 136, 231); 60 (58, 67); 61 (162, 201); 63 (13); 64 (118); 68 (77, 103); 69 (69, 85); 71 (48, 90, 103, 129, 134, 139); 73 (78); 74 (56, 117, 404); 75 (19); 77 (48, 67, 210); 78 (11, 83, 106); 80 (68); 81 (47); 82 (13, 96); 84 (29, 356); 86 (82); 87 (136); 88 (54); 90 (11, 205, 246, 251); 92 (40, 41); 93 (59); 95 (233, 263); 97 (28, 140, 163, 172, 251, 276, 367, 376); 99 (61, 108, 113, 124, 144, 213, 232); 101 (49, 57, 117); 102 (101); 103 (12); 105 (4, 10); 106 (5, 30, 207, 245); 108 (3); 111 (8, 55); 112 (29, 77, 171); 113 (4); 114 (104); 116 (41, 204); 118 (96, 182, 186, 187); 120 (25).

3. Zie ook 31 (180-188) en 108 (1-10).

4. Zie ook 102 (100-103).

5. Vgl. ook 58 (230-238).

6. Vgl. ook 31 (164-171) en 40 (28-29).

7. Zie ook 19 (6-7) en 106 (244-245).

8. Zie ook MNW 2, 264-268: deugd, deugdzaamheid, het handelen volgens goede en edele beginselen, het goede, het goed (tegenover het kwaad), goedheid.

9. Troelstra 1903, p.98-102.

10. Over dit begrip Van Buuren 1984, i.h.b. p.138-140. Ook in 99 (231-232) als deugd aangemerkt. Voor het begrip `scamel(heit)' bij Willem zie: 24 (88); 37 (34); 41 (41, 44, 47, 177); 46 (160); 83 (123, 124); 99 (231, 234, 239, 248).

11. Troelstra 1903, p.99.

12. Geloof: 4 (119, 141, 598); 14 (8,9); 31 (130); 35 (72, 74, 97, 102); 40 (14, 15); 50 (titel, 2, 73); 54 (44); 58 (8, 11, 125, 208); 61 (96, 100, 125); 66 (158); 69 (46); 70 (67, 69, 153, 169, 195); 79 (52, 53, 55, 60, 67, 70, 73, 82, 87, 115, 170, 191, 205, 224, 227, 230, 241, 273, 277, 289, 292, 294, 295, 301, 306, 323, 393, 400, 407, 422, 425, 427); 81 (120, 154, 158, 161); 84 (342); 90 (140, 182); 97 (124, 256); 98 (3). Hoop: 44 (7); 46 (46, 131, 198, 231); 79 (titel, 22, 29, 37, 40, 47, 51, 54, 60, 77, 190, 198, 281, 286, 303, 318, 320, 431, 434); 87 (309); 97 (15); 98 (125, 157, 162); 104 (180); 108 (17, 19, 38); 113 (46, 74); 115 (28); 116 (33, 62, 88, 161); 119 (71, 121). `Caritaet': 1 (34); 20

(167); 40 (78-79); 53 (17); 58 (146); 60 (88); 62 (127); 70 (73); 79 (43); 80 (69); 85 (37); 95 (307); 97 (130); 99 (192); 106 (titel, 45); 109 (253); 111 (51). Matigheid: 21 (131); 94 (98); 114 (54, 57). Wijsheid: 37 (46); 47 (6). Dapper(heid): 22 (72); 97 (168, 171); 115 (84). Standvastig(heid): 37 (53); 53 (titel, 5, 12, 16, 31, 41, 57, 60, 82, 92, 117, 123, 126, 137, 141); 96 (112, 151); 99 (197). Rechtvaardigheid: zie par.6.8.

13. Vgl. ook 31 (130) en 35 (95-99).

14. Zonden (i.h.a., dus afgezien van de hoofdzonden), zondaar: 1 (78, 96-97, 105, 172, 193, 199); 4 (227, 236, 238, 340, 437, 474, 498, 565, 612); 6 (36, 39-40, 152, 161, 193); 7 (209); 8 (16, 17); 9 (29); 10 (112); 11 (103); 13 (6, 9, 16, 138, 139, 152, 153, 156); 20 (39, 41, 107, 111, 139, 146); 21 (11, 84, 93, 96, 99, 179, 338); 22 (54); 24 (253); 25 (4, 96, 242); 26 (5, 9); 27 (296); 31 (102, 105); 32 (263); 35 (18, 24, 33, 42); 38 (12, 33); 40 (11, 140); 45 (49, 51); 46 (150); 47 (26); 53 (142, 147); 54 (60, 66, 70, 73, 118, 121); 56 (6, 7, 13, 38, 41); 58 (164, 200, 233, 238); 59 (54, 60, 69, 72, 93, 97, 101, 126); 60 (63); 64 (113, 139, 143, 145, 150, 151, 155); 69 (6, 8); 71 (145, 149, 156); 74 (246, 419); 76 (267, 276); 77 (113, 213, 219); 79 (97, 122, 229, 268, 305, 311, 314, 315, 414); 80 (23, 88, 93, 94, 107); 81 (116, 380); 82 (111); 84 (35, 52); 85 (12, 16, 41, 51, 105); 86 (89); 87 (22, 172); 89 (26); 90 (223); 91 (143, 151, 153, 155, 156, 163, 166); 94 (142, 165); 95 (192, 196); 97 (143); 98 (10, 37, 45, 51, 59, 79, 92, 93, 98, 108, 117, 144, 145); 100 (60, 87, 110); 102 (60, 85, 99, 128); 104 (52, 111, 158, 167, 175, 181, 185); 106 (80, 215); 108 (9, 12, 130, 132, 139, 146); 109 (49, 53, 90, 101, 103, 150, 159, 165, 168, 180, 183, 187, 203, 206, 263); 111 (68); 113 (52, 107); 114 (12, 13); 115 (59, 100); 116 (30, 32, 41, 47, 100, 104, 133, 135, 176); 118 (99, 121, 180); 119 (76, 126, 127).

15. Vgl. ook 1 (95-96) en 76 (267-269).

16. Zie Troelstra 1903, p.229-231.

17. Ook 21 (178-179).

18. Zie ook 64 (136-144) en 109 (48-54).

19. Zie 59 (126-128) en 98 (48-51).

20. Vgl. Troelstra 1903, p.7. Alleen in hs.H aldus.

21. Troelstra 1903, p.10-11.

22. Hierover Troelstra 1903, p.15-17, 83-91. Deze groepen zonden kregen niet veel aandacht in de catechese. De vreemde zonden komen neer op medeplichtigheid aan andermans zonden. Tot de zonden tegen de H.Geest behoren te veel vertrouwen op of wanhopen aan Gods genade. Onder de roepende zonden vallen: verdrukken van weduwen en wezen, verstoten van kinderen, onthouden van verdiend loon aan dienaars en werklieden, en de zonden tegen de natuur. Bij Willem nemen deze zonden o.h.a. geen prominente plaats in.

23. Zie Troelstra 1903, p.64-82.

24. Troelstra 1903, p.4, 7, 20-21, 28, 65.

25. Hebzucht/gierigheid: 1 (152); 2 (26, 31, 170, 178, 198); 4 (405); 5 (18-19, 85, 92); 6 (30); 10 (261); 11 (60); 17 (17); 19 (17, 64, 73, 93); 24 (94); 26 (64); 27 (6, 208); 32 (122); 35 (96); 36 (8,

14, 49, 67, 78, 79, 83, 85, 95, 98, 167, 198, 203); 41 (58-59); 42 (80); 43 (titel, 5, 7, 25, 30, 39, 47, 71); 44 (89, 139); 46 (61); 47 (47, 92); 56 (45); 57 (36, 55, 58, 64, 73); 58 (101, 123, 128); 61 (134); 62 (17); 64 (6); 66 (41); 70 (130, 177, 186-187); 73 (titel, 8, 12, 24, 36, 48, 60, 72, 84, 96, 97, 108, 120, 132, 133, 144, 145, 152, 156, 168, 180, 183, 188, 192, 204, 208, 216, 217, 220, 228, 229, 240, 252, 253, 264); 76 (83, 100); 80 (74); 83 (18, 26, 32, 43, 67, 74, 128, 145, 148, 155, 170, 209); 87 (151, 280); 90 (82); 95 (91, 105, 167, 177); 96 (164, 290); 97 (299, 312); 102 (11, 20, 25, 59, 152); 106 (199); 108 (96, 99, 102, 105, 113, 129, 136); 111 (39, 41); 112 (9, 14, 66, 71); 115 (101). Zie ook par.4.2. en 6.5.

26. Hoofdzonde: 20 (130); 102 (130). Hoogmoed: 2 (200); 4 (305); 6 (9, 84); 17 (13, 88); 21 (101); 25 (16, 43); 32 (122); 36 (151, 166); 37 (79); 39 (4, 8, 11, 19, 118); 41 (160, 167); 42 (80); 45 (7); 56 (44, 45, 86); 58 (89, 98, 102, 104, 132, 133); 62 (56, 57, 62); 63 (154, 157); 64 (128); 66 (179, 182, 190); 70 (75); 78 (31, 41, 45, 50); 81 (45); 82 (110); 88 (titel, 7, 13, 18, 32, 39, 68, 73, 76); 89 (25, 30, 39, 43, 50, 78, 100); 90 (223, 225, 231, 232); 97 (230, 267, 334); 100 (120); 104 (120, 129); 105 (13); 106 (190, 199); 111 (35, 41); 115 (76, 78, 81, 85); 116 (205); 120 (97). Nijd: 2 (201); 4 (280, 329); 19 (17); 20 (176, 199); 32 (122); 34 (56-57); 41 (97, 99, 102, 111); 42 (80); 43 (71); 45 (8); 52 (12, 30, 37, 49, 52, 55); 56 (44, 45, 50); 57 (61); 58 (105, 132, 133); 61 (146); 62 (51, 62, 108, 145); 64 (128); 66 (107, 176, 192); 73 (92); 76 (271); 77 (183); 81 (28, 76); 82 (110); 85 (5); 89 (43); 90 (225); 92 (12, 21, 76); 96 (134, 184, 302); 100 (22, 24, 56); 103 (50); 106 (186, 199, 203, 205, 213); 108 (115, 118, 121, 125, 129, 138); 111 (21, 35, 41); 120 (97). Toorn: 4 (280, 329); 20 (199); 32 (135-136); 41 (97, 104); 58 (106); 61 (146); 76 (271); 81 (28); 82 (76, 93, 110); 85 (5); 89 (71); 96 (2); 100 (81, 99); 111 (21); 114 (30). Gulzigheid: 4 (72); 32 (125); 41 (118, 119, 125); 58 (183); 73 (163); 82 (61). Onkuisheid: 32 (126); 41 (49); 48 (20); 58 (163, 182). Traagheid: 41 (141); 58 (183); 110 (16); 113 (71).

27. Vgl. 4 (80-95) en 82 (56-61).

28. Troelstra 1903, p.268.

29. Troelstra 1903, p.269; ook Post 1940, p.17, Post 1968, p.129-149, Van Herwaarden 1982, p.180-181, en Mak in De Roovere 1955, p.44.

30. Zie ook 5 (85-87) en 112 (63-66).

31. Zie ook 108 (132-145).

32. Vgl. Troelstra 1903, p.66; hoogmoed werd in de late middeleeuwen veelal als de meest vooraanstaande zonde beschouwd, maar soms was het de hebzucht.

33. Men zie ook 115 (78-79).

34. Het onderscheid tussen 'nijt' en 'toern' is niet altijd even duidelijk. Vaak worden de begrippen ook in één adem genoemd.

35. Dezelfde informatie bijv. ook in 108 (115-128).

36. Zie Troelstra 1903, p.72.

37. Hildegarsberch 1870, p.276: 'coire cum femina. De figuurlijke spreekw. is zeker aan den wijzer van een uurwerk ontleend'. Of houdt de uitdrukking verband met het dobbelspel, waaruit ook de termen 'deus aes' en 'sijs' stammen (vs.68-69)?

38. 'Vrede' kan hier opgevat worden als vrede of rust, maar ook als genoeg en bevrediging.

39. Zie Kuiper 1980, p.136, Kelly 1975, p.269, en Bange 1988, p.47.

40. Lodder 1982, p.45-46: 'Duidelijk moraliserend is eveneens Vanden monick. [...] De raadgevingen van de dichter kunnen niet anders dan serieus genomen worden - het verhaal bevestigt de moraal en zet deze niet op losse schroeven. Ondubbelzinnig geeft de auteur de normen aan en veroordeelt de overtreding ervan'. Dat de proloog waarschuwt tegen 'eenzaamheid' (p.45, ook in Hildegasberch 1870, p.269) is een onjuiste vertaling van 'enicheit'; bedoeld is gemeenzaamheid, intiem samenzijn.

41. Troelstra 1903, p.80.

7.2.7. Weldoen en goede werken

1. Weldoen: 1 (163); 8 (14); 13 (163); 31 (92, 164); 34 (55, 58); 35 (48); 38 (101); 40 (51, 94, 99-104, 112, 117, 119, 121, 124-125, 127, 151, 156, 161, 164, 165); 41 (38, 121, 140, 141); 44 (17-18); 52 (13, 14); 53 (15, 19, 21, 24, 28, 30); 54 (135); 56 (19, 28); 59 (155); 63 (117); 67 (28); 68 (151); 69 (5); 70 (250); 73 (28); 81 (310, 379); 87 (289); 92 (10, 11, 15, 17, 52, 54, 60, 69, 75, 84, 88, 91, 93, 100, 101, 104, 106, 108); 98 (166); 101 (12, 78, 79, 116); 103 (77); 105 (5); 106 (170); 110 (16); 111 (82, 83); 113 (96); 118 (40).

2. MNW 9, 2095-2096; zie ook 'weldaet', 2090-2092.

3. Zie tevens 105 (1-7).

4. Zie Troelstra 1903, p.113-117.

5. Goede werken, werk(en) (van barmhartigheid): 1 (147); 4 (225); 6 (136); 10 (23); 11 (156-157?); 41 (134); 62 (77, 100, 143); 67 (25, 32); 68 (88); 70 (244); 73 (172); 75 (66); 76 (297); 79 (43, 67, 69, 74, 71, 76, 181, 223, 226, 248-249; 259, 274, 279, 302, 319, 333, 347, 421, 426); 83 (221); 86 (112); 88 (55, 63); 97 (123); 99 (192); 108 (42); 111 (29, 48); 112 (29); 114 (112, 114); 117 (93); 118 (51, 83, 171).

6. Zie ook Jacobus 1:22 en 2:14.

7. Goede werken zijn immers alle werken die 'verdienstelijk ter eeuwige zaligheid' zijn; Kathol.encycl. 1952 12, koll.23-24.

8. Zie ook 31 (187-188) en 86 (112-114).

9. Vgl. Van Anrooij 1990, p.172-181 over eer en 'waeldaet' bij heraut Gelre. Bij laatstgenoemde is 'weldoen' dapper strijden ter ere van God en omwille van de wereldse eer.

7.2.8. Bedevaart

1. Van Oostrom 1983a, p.16-22 en 29-38.

2. Reynaert, Reynardien: 9; 15; 17 (20, 24); 20 (29); 24; 55 (19); 70 (136, 139); 81 (90); 83 (185).

3. Dit verhaal fungeert in Reynaert II dan ook als getuigenis à décharge.

4. Constable 1976, p.127.

5. Pleij 1979, p.151.

6. Constable 1976, p.126.

7. Huizinga 1975, p.159. Zie ook Constable 1976, p.145 en Kempis 1985, p.55 ('...evenals degenen die veel op bedevaarten gaan maar zelden heilig worden').

8. Constable 1976, p.144-145.

9. Constable 1976, p.125.

7.2.9. De straf Gods op aarde

1. Zie tevens 75 (19-25).

2. Naast de strijd tegen de Turken kan men ook denken aan de 'kruistochten' naar Pruisen. Zie Paravicini 1981 en 1989.

7.2.10. Genade

1. Zie bijv. 64 (193-201).

2. De duivel ziet bij wanhoop zijn kans schoon. Als de monnik in 85. Vanden monnik de wanhoop nabij is (vs.87), vertoont de duivel zich aan hem. Dat geldt ook voor de wanhopige ridder in 74. Van Sinte Gheertruden min (vs.167-168). Vgl. ook 79 (38-41).

3. Troelstra 1903, p.85, 87, 89, 99-100.

4. Goddelijke genade: 1 (122); 22 (153); 40 (36); 43 (69); 47 (28); 62 (55); 64 (200); 76 (268); 81 (117); 84 (7, 54, 275, 374); 91 (8); 93 (134); 95 (223); 98 (120, 122, 150, 156); 104 (128, 143, 175, 178, 183); 106 (248); 109 (127, 246); 111 (110); 113 (46). Voor 'hoop' zie par.7.2.6. Wanhoop: 74 (167); 79 (41); 85 (87); 98 (120, 126, 149, 151, 153); 100 (57); 109 (233).

5. Zie Draak 1985, p.136 en 138, vs.1345-1372. Judas zegt er te hebben gezondigd, maar op ingeving van de duivel te zijn gaan twijfelen (aan de genade) en zodoende geen berouw te hebben getoond. Als hij wel berouw had betoond, dan zou Christus hem vergeven hebben, gelijk de goede moordenaar aan het kruis.

7.2.11. Memento mori: dood en doemsdag

1. Zie voor dood en sterven: 1 (26, 52, 84, 92, 95, 98, 100, 103, 107, 156, 215, 240); 5 (51, <90>); 6 (19, 22, 25, 29, 43, 60, 63, 200); 7 (223); 13 (<7,> 31, 42, 47, 150, 164); 14 (25, 28); 15 (218); 16 (77); 18 (31); 20 (67, 70, 174); 21 (titel, 54, 60, 200, 207, 218, 224, 229, 236, 243, 265, 268, 278, 282, 288, 296, 312, 327, 330, 339); 22 (16, 47); 24 (56, 99); 27 (<241>, 271, 277, 281); 31 (titel, 12, 20, 23, 28, 29, 59, 61, 62, 75, 156, 165, 184); 32 (121); 35 (8, 64); 36 (168); 38 (13, 16, 96); 40 (138, 140); 43 (33, 67); 45 (22, <25>); 49 (189, 191, 195); 53 (123); 56 (14, 16, 17, 20, 69); 57 (7, 144, 145); 58 (24); 59 (14, 40, 53, 60, 121); 60 (61); 62 (158, 177); 64 (<23>, 39, 45, 79, 147, 153, 178, 266); 66 (53, 72, 75, 78, 81, 87, 141, 202); 67 (7, 29); 68 (59, 95); 70 (65, 161); 73 (101, 218, 225); 74 (83, <261>, <292>); 75 (17, 40, 44); 76 (248); 78 (77, <78>, 132); 79 (<13>, 99, 133, 163, 291, 394, 403, 410); 80 (156, 171); 81 (149, 257, 355, 380); 82 (12); 83 (211); 84 (53, <74>, 76, 360); 85 (79, 196, 201); 86 (23); 87 (228, 295); 88 (44, <56>); 89 (4, 39, 110); 90 (275, 280, 285); 92 (106); 95 (216); 97 (369); 98 (38, 53, 62, 101, 107); 102 (36, 96, 208); 106 (122, 189); 108 (9,

11, 21, 40, 95); 109 (10, 31, 58, 67, 123, 124, 128); 111 (96); 112 (63); 116 (15, 36, 53, 90, 91, 209); 118 (82, 85, 143); 119 (58).

2. Zie MNW 2, 233-234 en Troelstra 1903, p.239. Vgl. ook Hildegarsberch 1870, p.266.

3. Vertaling: 'Bewaar mij, Heer, voor de eeuwige dood, op die vreselijke dag, als hemel en aarde zullen doerschokt worden'.

4. Het is niet geheel duidelijk waarop Willem dit baseert. Er is in de Apocalyps slechts sprake van dat Satan door een engel voor de duur van duizend jaar geboeid wordt (Apocalyps 20:2) en dat in die periode van duizend jaar slechts de eerste opstanding plaats vindt van de heilige martelaren om het geloof. Na deze duizend jaar wordt Satan bevrijd en vindt de tweede, algehele, opstanding plaats, waarop dan het Oordeel volgt.

5. Zie ook 47 (103-150).

6. Dit motief wordt in de geloofsleer vaker naar voren gehaald; Troelstra 1903, p.249. Zie o.a. ook 47 (99-103).

7. Uiterst cryptisch zijn de volgende versregels bij Willem: 'Dat derde veers luut in doeren, Datmen die aerde vermaent te horen, Die diepe zee al dair bineven, Ende alle die onder die zonne leven;' (vs.187-190). De regels wekken slechts enige associatie op met Apocalyps 20:13: 'En de zee gaf haar doden terug, en de dood en de onderwereld gaven hun doden terug, en zij werden geoordeeld, een ieder naar zijn daden'.

8. Het is waarschijnlijk dat Willems kennis van en over deze personen goeddeels afkomstig is van de clerk, met wie hij zich had onderhouden. Willems scholingsniveau voorziet immers niet in reële ervaring met het werk van een Porphyrius of Plato. De opsomming vertoont op het eerste gezicht weinig samenhang, maar als men de namen enigszins anders rangschikt, ontdekt men een vrij zinvol verband, dat de clerk mogelijk aan Willem wel heeft medegedeeld, maar dat deze niet heeft overgenomen. Socrates was de leermeester van Plato en Plato was daarop de leermeester van Aristoteles. Porphyrius schreef commentaren op Plato en Aristoteles. Aristoteles was weer de leermeester van Alexander de Grote. De geduchtste tegenstander van Alexander was de Perzische koning Darius III. Alleen Samson valt buiten het gehele verband.

9. Men zie voor wat het Nieuwe Testament betreft Mattheüs 25:31-46, Marcus 13:1-27, Lucas 21:5-28 en Apocalyps 20.

7.2.12. Besluit

1. Zie Troelstra 1903, p.205.

2. Zie Endepols 1909, p.75.

7.3. De Moderne Devotie

1. Reynaert 1988, p.303.

2. Zie par.6.1., hoofdstuk 8, par.9.2. en bijl.11.4.

3. Post 1940, p.26-27.

4. Steggink in AGN 1980, p.421. Zie ook Van Zijl 1963, p.159 e.v.

5. Post 1940, p.25.
6. Algemene informatie over de Moderne Devotie is te vinden bij Post 1940 en 1968, Alberts 1969a, AGN 1980, p.396-400, 421-425, Southern 1981, p.331-358, en De Bruin 1987.
7. Alberts 1969a, p.11-12.
8. Post 1940, p.51.
9. Alberts 1969a, p.7, 19 e.v.
10. Post 1940, p.9.
11. Steggink AGN 1980, p.423; Bredero 1986, p.320-321.
12. Post 1940, p.137.
13. Zie Post 1940, p.17, Post 1968, p.129-149 en Troelstra 1903, p.268-269. Zie tevens par.7.2.2.
14. Uitgebreid hierover Post 1968, p.124-129.
15. Zie Van Herwaarden 1987, p.55-56.
16. Huizinga 1975, p.159; Kempis 1985, p.55.
17. Van Herwaarden 1974, p.149-150; zie ook Van Herwaarden 1987, p.55-57 en Post 1968, p.492.
18. Van Herwaarden 1974, p.152.
19. Van Herwaarden in AGN 1980, p.385. Zie ook Post 1968, p.149-159 en Van Asseldonk 1955, p.154-214.
20. Men zie vooral par.7.2.
21. Zie Troelstra 1903, p.269, Post 1940, p.17, Post 1968, p.129-149, Van Herwaarden 1982, p.180-181, en ook Mak in De Roovere 1955, p.44.
22. Zie Van Asseldonk 1955, p.216 over Groote.
23. Kempis 1985, p.54-55, 57 en 64. Thomas zegt: 'memento semper finis'. Vgl. vooral 21. Vanden doemsdaghe ende van sterven.
24. Kempis 1985, p.16-17.
25. Idem, p.251.
26. Idem, p.24.
27. Idem, p.138.
28. Idem, p.97-139.
29. Idem, p.121.
30. Swestriones of Zusters van de Vrije Geest, een sekte van vrijwillig arme, bedelende religieuze vrouwen, die zich toelieden op mystieke eniging met God, en die (evenals andere hier genoemde rand-orde) blootstonden aan verdachtmakingen van ketterij en immoreel gedrag. Zie Truwanten 1978, p.94-95, en Lerner 1972.

31. De Augustijner orde was overigens géén bedelorde.
32. Hierover ook par.7.2.3.
33. Vs.85 is problematisch: bedoelt Willem dat 'luden' zich in de orde begeven als soort 'monicken' en 'nonnen', of juist dat 'monicken', 'nonnen' en 'luden' (leken) zich in de orde begeven?
34. Post 1940, p.32. Zie tevens Bange 1985, p.431: 'Door zich af te wenden van alle aardse beslommeringen, en dus ook van het huwelijk, doet de mens al een eerste stap op weg naar de meest volledige onthechting'. Op p.433 merkt Bange op dat Groote voorbij gaat aan de betekenis van het huwelijk als sacrament. Zie ook Bange 1988, p.54-56. Post 1968, p.159 voert ter vergoeliking van Grootes rigorisme op dit punt aan dat de directe adressaat van de tekst een geleerde man van gevorderde leeftijd was. Zie ook p.159-162. Van Zijl 1963, p.195-205 en Epiney-Burgard 1970, p.194-204 lezen in Grootes Zedelijke Toespraak een mildere visie op het huwelijk.
35. Post 1968, p.161.
36. Steggink in AGN 1980, p.422.
37. Naast het voorafgaande kan men zich ook nog afvragen waarom Willem het in de titel van zijn sproke heeft over 'gheesteliken luden'. Waarom spreekt hij niet van geestelijken, kloosterlingen, monniken? Misschien juist omdat hij er ook de vrome mensen mee wilde aanduiden die Moderne Devoten zouden gaan heten, maar die geen kloosterregel aannamen. Opvallend is ook Willems formulering in vs.52-53: het huwelijk is nuttiger dan het 'gheestelic abijt Dat si draghen off visieren'. Het woord 'visieren' (op het oog hebben) duidt erop dat Willem ook over geestelijken spreekt die eigenlijk geen habijt droegen. Dit wijst eveneens op de Moderne Devoten, die zich wel stemmig kleedden, maar geen habijt aannamen.
38. Alberts 1969a, p.90-91.
39. Op gelijke wijze getuigen Willems werk en de Elckerlijc van dezelfde tijdgeest, terwijl Willems oeuvre niet als bron heeft gediend voor de dichter van de Elckerlijc. Zie Vos 1965.
40. Zie Persoons in AGN 1980, p.396.

Hoofdstuk 8: Het publiek van Willem van Hildegarsberch

8.1. Aanspreken van het publiek

1. Vgl. Franz 1974, p.132 over de Duitse 'Spruchdichter'.
2. Vgl. ook 45. Een notabel met afwisseling van gemeenzame (1e, 4e, 5e, 6e strofe) en beleefdheidsvorm (2e, 3e strofe).
3. Zie 4 (534), 11 (37) en 83 (87).
4. Zie Jansen 1966, p.11-22 over de relatie tussen geld en een betrekking in dienst van de graaf.
5. Kan 'wijs' (mede) duiden op raadsheren?
6. Al kan men ook denken aan een voordracht als de graaf met zijn gevolg tijdelijk in bijv. Haarlem of Middelburg verbleef.
7. Zie par.6.1., ook voor andere sproken op dit thema.

8. Het is niet ondenkbaar dat er zich met Pasen inderdaad meerdere vorsten onder Willems gehoor bevonden. Maar het kan ook zo zijn dat men het begrip 'vorsten' ruim moet nemen.
9. Zie MNW 4, 127-128.
10. Zie par.9.2.
11. N.B.: een sproke als 54.Vander liever tijt, bestemd voor een 'rijck off hoghe verheven' publiek met een 'hoghen staet' (vs.93, 115) kan uitgesproken zijn voor de heren. Maar in dit geval zou men kunnen besluiten dat de aanwijzingen hiervoor aan duidelijkheid toch wel iets te wensen overlaten.
12. Wet: schepenen (en/of burgemeesters).
13. Vgl. de inleiding bij De Boer e.a. 1983, p.VII-XXXIX.
14. Bevestigd door dr.D.E.H. de Boer (Leiden). In Frinking & Den Blijker 1984, p.32 zegt hij over 76.Vander rekeninghe van Willem: 'in dit gedicht geeft hij precies weer (verpakt in een moraliserend praatje), hoe het opmaken, afhoren en verantwoorden van de baljuws-, schouten- en tresoriersrekeningen etc. geschiedde. En de praktijk die in dit gedicht beschreven wordt is exact die van het Hollandse hof'.
15. Het betreft (vanaf 1371) o.m. rubrieken als panetrie, bottelrie, keuken, kamer, stallen, paarden en zadels, zakgeld voor de heren en dames, kledij, juwelen, musici, dichters en herauten, aalmoezen, bodenloon, schulden, grote en kleine uitgaven.
16. Hij geeft hiervan ook blijk in 47.Van drierehande staet van heren, vs.104-150, waar hij spreekt over de 'rechters', de landsheer, zijn raad en het jaarlijks afhoren van de rekeningen. Willem verwijt de machthebbers onvoldoende controle uit te oefenen op hun baljuwen en schouten, en het onrecht door de vingers te zien. Voorts hekelt hij de corrupte rechters, de dienaars van de 'graven off hertoghen', die het volk onrecht aandoen 'Ende rekeninghe van sulker miede Horen heer doen omt jaer'.
17. Jonckbloet 1854, p.443 noemt in dezen de naam van de Zeeuwse rentmeester Brustijn van Herwijne. Zie ook Hildegasberch 1870, p.XV, en daarnaast Jansen 1966, p.20: rond 1400 waren verschillende gevallen bekend van fraude bij baljuwen en rentmeesters. Juist in deze ambten is nogal gefraudeerd en Willem vermaande de heren niet zonder reden (zie par.6.8.).
18. Vs.119-124, 129-140, 159-192.
19. Zie vs.23-36, 65-68, 121-122, 159-192. Zie voor de slechte reputatie van baljuwen in de rechtspraak Jansen 1966, p.20, Berents 1985, p.166-169 en 182-183 en par.6.8.
20. Of zijn de woorden in deze sproke te hard om in aanwezigheid van de directe betrokkenen te zijn uitgesproken? Kan de sproke in een stedelijk milieu hebben gefunctioneerd, waarbij over de (heftig instemmend knikkende) hoofden van de poorters heen rechters en vorst werden gekapitteld?
21. De vs.300-302 in 12.Van enen cruut ende hiet selve zouden nog kunnen wijzen op een specifiek jeugdig publiek. Ditzelfde kan gelden voor 59.Vander dwalinghe gezien vs.15-20.
22. Het personeel dat de hofadel direct bediende was zelf ook veelal van adel. Het ging vaak om jongelingen uit de geslachten der plattelandsadel. Zij stonden veelal in een vertrouwelijke relatie met de vorst en de hem omringende adel. Zie Green 1980, p.14-23 en 40-53.

23. Men zie par.4.3.4.

24. Zie Bumke 1979, p.43.

25. Zie par.4.3.2. Voor de populariteit van Livius in hofkringen Green 1980, p.136. Voor het primaire publiek van Boendales Lekenspiegel zie Hogenelst & De Vries 1982, p.332, Van Oostrom 1982, p.32 en Kinable 1989. Voor Maerlant: Gerritsen 1979, p.77-85, Van Oostrom 1984c, p.130-134 en 1985c. Het primaire publiek van Reinaert II heeft men wel gezocht in het Hollandse hofmilieu of het Utrechtse bisschopsmilieu. Zie Van Oostrom 1985a, p.208 in navolging van Heeroma 1970 en Peeters 1975. Berteloot 1987 acht de tekst van Vlaamse origine.

26. Vgl. Franz 1974, p.150 voor wat betreft het adellijke milieu: 'Verwandtschaftliche Bande und freundschaftliche Beziehungen des Adels kamen den Spruchdichtern für eine Empfehlung und Weitervermittlung von Hof zu Hof sehr zustatten'. Ditzelfde moet ook hebben gegolden voor de relatie tussen adel enerzijds en geestelijkheid en patriciaat anderzijds.

27. Franz 1974, p.101-116 en vooral p.146-155.

28. Lämmert 1970, p.122 en 161-163. Tot Der Teichners publiek hoorden echter misschien ook plattelandskringen.

29. Fischer 1983, p.244.

30. De edelman kon zich aldaar tot Ridder van het H.Graf laten slaan. De door Willem gegeven eed bevat inderdaad overeenkomsten met de op het H.Graf afgelegde (uitgebreide) eed. Zie Wasser 1983, p.77-78.

31. Vgl. Van Winter 1981, p.23-64.

8.2. De rekeningen

1. Misschien is het niet uitgesloten dat de spreker in de taveerne het nieuwsgierige publiek een 'hofdicht' liet horen, bij wijze van curiosum. In de anonieme sproke Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe (Belgisch museum, 1843) staat dat de rondreizende spreker zonder veel moeite aan eten en drinken komt 'in die taverne, achter straten' (vs.61). Verdiende hij dat door er te spreken?

2. Mededeling drs.G.Nijsten (Nijmegen). Twee posten waren reeds bekend bij Van Hasselt 1805, p.210.

3. Hof 1976, p.99, Van Oostrom 1984b, p.61, Hof 1973, p.299. Hof kan zich voor zijn uitspraak op weinig anders gebaseerd hebben dan deze rekeningpost en de vondst van hs.E, waarin een fragment van Willems 34.Vanden goeden vrouwen voorkomt. Bij Smit 1987, p.308 blijkt ook niet dat de graaf zich in februari 1389 in Egmond bevond.

4. Kesterloo 1883, p.274. Niet bij Unger 1926.

5. Zie bijl.11.5., alsmede Van Oostrom 1984b, p.71.

6. Mededeling drs.W.van Anrooij (Leiden). Willem ontbreekt dus niet voor niets in de uittreksels van de rekeningen van de graven van Blois, gemaakt door Jonckbloet 1854, p.617-652, voor de regeerperiode van Guy van Blois slechts p.651-652.

7. Mededeling dr.D.E.H.de Boer (Leiden).

8. Leiden: Meerkamp van Embden 1913. Wel treft men posten aan als de volgende: 'Item so saten ons liefs heren [=Albrecht van Beieren] hierauden ende ministreel ende teerden tot Hughe van der Hants, vertert 4 stoep wijns, dat di stede op hem nam, facit 21 s. 4 d.' (p.46). En op p.132 vindt men een betaling van 20 schellingen aan 'Meester Jan die dichter'. Het betreft de burgemeestersrekeningen van 1390-1391 en 1399-1400. Doesburg: Renting 1964. Deventer: De Hullu & Acquoy 1900, Acquoy 1908, De Meyer 1968 en 1971. Arnhem: Alberts 1969b en 1971. Dordrecht: Dozy 1891. Nijmegen: Van Schevichaven 1910. Zutphen: Wartena 1977. Zwolle: Elte & Berkenvelder 1970 en 1973, Berkenvelder 1975, 1976 en 1978. Utrecht: Heeringa 1926 en 1932. Gerechtelijke ambtenaren en rentmeesters resp. De Boer e.a. 1980 en 1983. Putten: Van der Gouw 1980.

9. Zie ook Van Oostrom 1984b, p.61.

10. Hüffer 1951, eerste deel, tweede stuk.

11. Zie par.9.2.

12. Zie hierover Clignett 1819, p.XXVIII, Hildegarsberch 1870, p.XXIV en Deschamps 1972, p.125.

8.3. Het Hollandse hofpubliek

8.3.1. Literatuur aan het Hollandse hof

1. Zie ook bijl.11.4. en 11.7. Een enkele maal vindt men de aanschaf van een boek in nog een andere rubriek, nl. 'juwelen ende gulden lakenen'.

2. Zie Tóth-Ubbens 1963, p.107, 112, 113 en 117. De aanschaf van boekenkisten voor de graaf treft men ook aan in de rekeningen van 1395-6 en 1404-5.

3. Tóth-Ubbens 1963, p.115.

4. Tóth-Ubbens 1963, p.122. Gaat het hier om het Horologium van Suso?

5. MNW 1, 1216-1217 ('bewerpen' kan ook betrekking hebben op het ontwerpen van de afbeeldingen, of het bekleden van de houten platten, en/of het afzetten ervan met edele metalen).

6. Voor alle citaten uit de rekeningen zij men (tenzij anders vermeld) vanaf hier verwezen naar bijl.11.4.

7. Aportijf: oorspr. gebruikt als aanduiding voor perkament, gemaakt van zeer jonge of doodgeboren dieren, later waarschijnlijk gebruikt voor elk zeer hoogwaardig perkament. Mededeling Prof.dr.J.P.Gumbert (Leiden).

8. MNW 1, 1336.

9. Sexternen: katernen van zes vellen; MNW 7, 1036. Pumsen: met puimsteen van vlekken zuiveren; MNW 6, 551.

10. Jonckbloet 1854, p.614 meende te lezen dat het om een 'mesboec' ging.

11. Warnar 1989.

12. Zie Daems 1967; over auteur en hss. p.6-9 en 66-92. De vermelding van zes boeken, waaronder 'van medicijnen' in het testament van Jacoba van Beieren betekent niet dat bovenbedoeld 'boec van medecine' daarbij zat. Jacoba's boeken waren nl. 'in Engelssche sprake' geschreven, en enig verband met Jacoba's ex-echtgenoot Humphrey van Gloucester laat zich vermoeden. Zie Codex 1852, p.176 en 186; Van Oostrom 1987b, p.35.
13. Het getijdenboek van Margaretha van Kleef is afkomstig uit het (Utrechtse?) atelier van de meesters van Dirc van Delft, die ook verantwoordelijk waren voor exemplaren van de Tafel vanden kersten ghelove, het Nuttelijc boec, en getijdenboek U (met het Mariagebed van Hildegarsberch erin). Zie Van Oostrom 1987b, p.33-34 en 312 n.3, Van Oostrom 1989, Warnar 1989, Finke 1963, Marrow 1989, p.39-40, en hoofdstuk 3. De datering van getijdenboek U (1405-1410) is erg globaal. Misschien betreft één van de, alhier genoemde, aankopen van getijdenboeken wel dit handschrift.
14. Maar wellicht zijn in opdracht van Albrecht ook geschreven het voornoemde 'boech van de orloghe' en het 'boec van medecine'.
15. Zie Pisan 1984, p.218-220.
16. Boldingh-Goemans 1948, p.195.
17. Van Oostrom 1987b, p.34; Bumke 1979, hoofdstuk 5, m.n. p.233-247 en Hogenelst & De Vries 1982, m.n. p.327-328.
18. Van Oostrom 1987b, p.32.
19. Van Oostrom 1987b, p.229.
20. Van Oostrom 1987b, p.35.
21. Heeroma 1970, p.152-188; Van Oostrom 1985a, p.208-209. Peeters 1975 ziet Reinaert II functioneren in een Hollands of Utrechts milieu. Wackers 1986, p.4 neemt geen standpunt in. Desondanks waren velen geruime tijd van oordeel dat Reinaert II een Vlaams werk is, en bij deze opvatting heeft laatstelijk Berteloot 1987 zich met de nodige argumenten weer aangesloten.
22. Van Oostrom 1987b, p.93.
23. MNW 10, Bouwstoffen, p.272.
24. Zie Van Oostrom 1987b, p.93, Kossmann 1940, p.138, Nijland 1896, p.138. Ramondt 1944 ziet de originele versie rond 1345 ontstaan en concludeert: 'herauten en zangers hebben van Z.-Duitsland uit langs de boorden van de Rijn tot in het hart van Nederland sproken en liederen voort gedragen. Drie hss., het Haagse, het Brugse [=Gruuthuse] en het Berlijnse hebben ons kostbare specimina uit hun zangerschat bewaard' (p.80).
25. Nijsten 1986, p.293 maakt melding van zo'n 'poëzie-album': Margaretha van Nassau stuurde in 1367 aan Mechteld van Gelre drie liederen, en in een brief schreef eerstgenoemde: 'de saltu in den buechgelgin schryven'. Drs.G.Kuulkers-Jungman (Breukelen) wees mij erop dat ook deze Mechteld als samenstelster van het Haagse Liederhandschrift in aanmerking kan komen (zie ook lied 47, 48 en 49); in dat geval kwam het hs. in Gelre tot stand.
26. Nijland 1896, p.136-137.

27. Zie bijl.11.8.
28. Augustijnken 1940.
29. Te Winkel 1922, p.104.
30. Vreugdegaer 1940.
31. Jonckbloet 1854, p.633 en 636. Vermeldingen uit de Bloise rekeningen zijn steeds gebaseerd op Jonckbloets uittreksels. Men dient er rekening mee te houden dat de uittreksels niet (steeds) volledig zijn.
32. Kossmann 1940, p.111-114. N.B.: verwijzing naar Pruisenreizen in Ein jammerliche clage(vs.552, 594 en 603) en wellicht in Das clagede ein reyne zelich wijf (p.35, vs.13-14) zeggen weinig over het publiek: in alle adelskringen waren Pruisenreizen in de 14e eeuw in trek. Paravicini 1981 en 1989.
33. Kossmann 1940, p.20.
34. Nijland 1896, p.135-136. Van Buuren 1987, p.40-41.
35. Of spreekt hier de (Kabeljauws gezinde) dichter zijn voorkeur uit voor Willem V?
36. Of 1349 als de dichter doelt op Willem V.
37. Zie Kossmann 1940 ged.nr.8, 15a, 19, 46, 55a, 97a en 109. Het betreft hier niet de mede-auteur van de Esopet, zoals Te Winkel 1922 dl.1, p.365 en Jonckbloet 1889, p.5 reeds hebben vastgesteld. Kossmann 1940, p.1 heeft het over 'die holländischen Spruchdichter Noydekin [...] ca.1360', maar hoe hij hier aan komt is te enen male onduidelijk. De Hollandse rekeningen vermelden geen spreker onder deze naam (er is wel een bontwerker met die naam bekend en een danser Noyden; voor de laatste zie Jonckbloet 1854, p.599).
38. Zie resp. p.37, ged.28, onderschrift; p.65, ged.50, opschrift; p.22, ged.15b, vs.1 en p.61, ged.43b, vs.43; p.126, ged.100 onderschrift; p.23, ged.16* onderschrift (geen aan Frauenlob toe te schrijven gedicht!). Het lijkt hier niet om namen te gaan, of hoogstens om fictieve (literaire) namen. Een enkele maal zijn ze gebruikt om in het handschrift het ene gedicht van het volgende te kunnen onderscheiden.
39. Zie Van Oostrom 1987b.
40. Zie par.6.2. Een fragment hiervan staat in hs.E.
41. Peters 1983, p.199, Van Oostrom 1987b, p.43-44, bijl.11.4. en 11.7. Tevens Mededeelingen 1863, p.316-317.
42. Vanaf de jaren zeventig. Zie bijl.11.4. en 11.8. met verantwoording in noot 1.
43. Zie tevens Peters 1983, p.177 e.v.
44. Gezien de jaartallen zal het wel om twee verschillende personen gaan. Zie Van Hasselt 1805, p.211-212 en Nijsten 1986, p.292.
45. Zie Van Oostrom 1987b, p.42-43.
46. Lingbeek-Schalekamp 1984, p.130.

47. Jonckbloet 1854, p.598.
48. Deze informatie is ontleend aan Janse 1986. Zie over dit onderwerp ook Lingbeek-Schalekamp 1984.
49. Janse 1986, p.146.
50. Janse 1986, p.148. Over de scholen ook Mundschau 1972, p.82 en Hartung 1982, p.88.
51. Jonckbloet 1854, p.621 en 646; Peters 1976, p.248.
52. Peters 1983, p.177-178.
53. De rangorde onder herauten was: persevanten (herauten in opleiding), herauten, maarschalken en wapenkoningen. Genoemde 'Sander' was overigens de beroemde heraut John Chandos, auteur van *La vie du Prince Noir*; zie Van Anrooij 1990, p.48-51.
54. Peters 1976, p.234.
55. Zie Peters 1976. Voor de namen zie bijl.11.4. en 11.8.
56. Jonckbloet 1854, p.600, 631.
57. Peters 1976, p.235 stelt echter terecht vast dat niet alle literatuur in de heraldische sfeer ook van herauten afkomstig hoeft te zijn. Zie ook Van Anrooij 1990.
58. MNW 2, 196.
59. Dille 1855. Ook Ramondt 1942, p.302, Peters 1983, p.184, en Van Anrooij 1986c, p.272.
60. Jonckbloet 1854, p.623, 634, 640, 644.
61. MNW 9, 552 en 544-549. Van Anrooij 1990, p.149 brengt 'viseren' echter in verband met de vaardigheid tot het beschrijven van een wapen.
62. Zie Visier 1885 - ook in Suringar 1891, p.50 - Peters 1983, p.184, Van Anrooij 1986b, p.158, 1986c, p.272, en 1989, p.305. Het bispel werd opgenomen in een versie van de Nederlandse Beke en werd overgenomen door heraut Beieren.
63. Jonckbloet 1854, p.618. Zie ook Peters 1976, p.248.
64. Zie Hollant 1846.
65. Zie Müller 1985, p.211-238.
66. De Boer 1987, p.306, n.12.
67. Suchenwirt 1827, p.95, vs.146-149; zie ook De Boer 1986, p.10.
68. Over de heraut zie Van Anrooij 1985, 1986b, 1986c, 1988, 1989, 1990 en Jéquier & Van Anrooij 1988, alsmede Van Oostrom 1987b, p.136-179.
69. Zie bijl.11.8.
70. Fischer 1983, p.257-258. Zie ook Mundschau 1972, p.63-64.
71. Van Oostrom 1984b, p.59; zie ook hiervóór over de soms vage grens tussen heraut en spreker; tevens Peters 1976.

72. De kaartjes bij Mundschau 1972, p.67-71 tonen overigens de soms enorme afstanden die sprekers konden afleggen.
73. Kennelijk heeft men vermoed dat de spreker in een zekere dienstbetrekking stond, maar kon men niet uitmaken tot wie hij behoorde door het ontbreken van een wapenschildje op de kleding. Aan de andere kant mag men niet geheel uit het oog verliezen dat deze vermelding vrij uniek is: het is niet uitgesloten dat de opmerking specifiek op de situatie bij het bruiloftsfeest betrekking heeft en dat toen iedere entertainer een wapentje droeg.
74. Jonckbloet 1854, p.643. Men zie ook de vermelding op p.612 van de 'speelman, die van den conync van Ingelant gecomen was, ende des conynxs oirde met enen croon daer an hangende aen zijn hals hadde'. Vgl. Lingbeek-Schalekamp 1984, p.91 en 131.
75. Hartung 1982, p.77-79 maakt althans voor wat de speellieden betreft melding van het zgn. 'Instrument', de aanbevelingsbrief van een adellijk heer.
76. Jonckbloet 1854, p.651. Spreekt uit de formulering enige twijfel over de claim?
77. Vgl. Hartung 1982, p.80.
78. Nijsten 1986, p.291.
79. Te Winkel 1922, p.96. Over dichter en tekst Reynaert 1980-1. Peters 1983, p.195 vindt de identificatie problematisch en vraagt zich zelfs af of de spreker in de rekening niet gewoon uit Gent afkomstig was, in plaats van bij de stad in dienst te zijn. Maar de formulering in de rekening is toch duidelijk genoeg: er staat met opzet niet 'enen spreker vander (of: uter) stede van Gent' of 'enen/den spreker van Gent' - de vaste formules - , maar juist 'der stat spreker van Gent'.
80. Augustijnken 1851, 1896 en 1940: het gaat om de sproken Dit is Sinte Jans ewangelium (was dit gedicht, gezien de moeilijkheidsgraad, wel voor voordracht (voor leken) geschikt?), De schepping, Van den scepe, Het sin lude die mich vragen, Lijd den tijt, Dits van der vrouwen borchten Van der rijcheit ende van der doet, en de in een slordige Duitse vertaling overgeleverde novelle Herzog von Braunschweig; zie Pribsch 1896, p.3, Fischer 1983, p.190-191, Van Buuren 1985c, p.20-21, en Duijvestijn 1989, p.163-164.
81. Zie Mathijszen 1911.
82. Zie Pinchart 1856, p.30, Jonckbloet 1854, p.603, en bijl.11.4.
83. Pinchart 1856, p.31.
84. Vaughan 1962, p.200.
85. Zie Doutrepont 1909, p.369-370.
86. Zie Malines 1856.
87. Moet het tafereel allegorisch geïnterpreteerd worden en staan de twee toeschouwende maagden voor de twee bruiden? En moeten de beer, de leeuw, de griffioen en de eenhoorn vanuit de heraldiek geïnterpreteerd worden?
88. Zie Hogenelst 1991 (in voorber.).

89. Zie Jonckbloet 1854, p.600.
90. Jonckbloet 1854, p.598.
91. Zie hierover ook par.5.2.
92. Hettema 1979, p.35.
93. Zie ook Pleij 1977, p.37.
94. Het is niet bijzonder aannemelijk dat de Wilde Vos dezelfde is als de volgende persoon uit de Bloise rekening van 1366: 'Item [...] enen scalken zot, die mit eenre vossenre mutse ghinc'. Jonckbloet 1854, p.637.
95. Van Oostrom 1987b, p.43.
96. Met 'tuten' opgevat als 'blazen op een hoorn', en 'ruut' als 'grof, ruw, hard, krachtig'. MNW 8, 781-782 en MNW 6, 1735-1737.
97. Met 'ruten' in de betekenis van 'schreeuwen', of 'ruut' als 'met een lage stem, een bastoon', en 'tuut' als 'geschal'. MNW 6, 1721 of 1737 en MNW 8, 792-793.
98. Jonckbloet 1854, p.605.

8.3.2. Willems optredens aan het Hollandse hof

1. Zie bijl.11.4.
2. Aldus Peters 1909, p.144-145.
3. Zie par.5.2.
4. Green 1980, p.24 en 30. Zie ook bijl.11.4., bijv. voor nieuwjaar de post van 1-1-1400.
5. Green 1980, p.24.
6. Peters 1909 maakt op p.176 melding van een eettafel voor pipers en speellieden in de grote feestzaal (die echter niet altijd in gebruik was), op p.190 van de mogelijkheid om gasten aan het hof te laten overnachten, zoals herauten, boden, stedeknechten of andere 'goede liede'. Van Gelder 1920, p.1 meldt daarentegen dat speelluiden e.d. niet aanzienlijk genoeg waren voor onderdak op het Binnenhof en in het dorp herberg zochten. Zie ook Green 1980, p.23 over onderdak voor speellieden en minstreels bij de herbergiers van de vorst.
7. Bijl.11.4. Alleen in 1395 en 1404 komen we de toevoeging nog eens tegen. Zie tevens Peters 1983, p.179.
8. Over de problematiek van muntwaarden in rekeningen zie De Boer e.a. 1980, p.XXVII-XXX en 1983, p.XXXV-XXXVIII.
9. Het gaat hier niet om kleedgeld bij intrede in vaste dienst, zoals Hollaar & Van den Elzen 1980, p.315 opperen.
10. Over de metterjaren stijgende beloning voor Willem zie tevens Hollaar & Van den Elzen 1980, p.315. N.B.: de dateringen kloppen niet steeds.

11. Hollaar & Van den Elzen 1980, p.315. Zie ook Van Oostrom 1984b, p.71: 'Willems beloning aan het Hollandse hof komt per optreden grosso modo overeen met het weekloon van meesterambachtslieden'.
12. Zie bijl.11.4.
13. Smit 1987, p.300-301 maakt geen melding van een reis van enige betekenis, waarvan Albrecht op vastenavond terugkeerde; rond 11-2-1388 zou de graaf zich in Den Haag hebben opgehouden.
14. De formulering 'mit hem tsamen' betekent echter niet 'samen met Willem'; bedoeld wordt dat de drie sprekers 'bij elkaar, gezamenlijk' vier gulden kregen.
15. Zie bijl.11.8.
16. Bijl.11.4.
17. Vgl. Van Riemsdijk 1908, p.201-202.
18. Van Riemsdijk 1908, p.109, 131, 171-173.
19. Dat de kanunniken deel van de raad gingen uitmaken, was een instelling van Albrecht. De twaalf kanunniken en de deken oefenden zowel geestelijke als wereldlijke ambten uit. Zie Van Riemsdijk 1908, p.133-137, 192-193.
20. Van Riemsdijk 1908, p.209-210.
21. Zie par.8.3.3. en 9.2.
22. Zie par.8.1.
23. Pluym 1845a, p.22-25.
24. Van Riemsdijk 1908, p.133-137, 192-193.
25. Van Riemsdijk 1908, p.160.
26. Pluym 1845b, p.9. Pluym vergist zich in de datum; hij dateert maart 1404, maar toen leefde Albrecht nog. Uit de door hem aangehaalde bron blijkt dat het om maart 1405 gaat.
27. Zie bijl.11.4.
28. Zie Van Oostrom 1984a, p.334-335.
29. Van Oostrom 1984b, p.62 en Van Oostrom 1987b.
30. Van Oostrom 1984b, p.60 en 71.

8.3.3. Een Hollands huwelijksfeest

1. Dit jaartal op gezag van dr.D.E.H.de Boer (Leiden).
2. Van Oostrom 1987b, p.46-53. Vgl. ook de schoolplaat van Isings 1975, p.40-41, getiteld 'Sprooksprekers in de Ridderzaal 1394', en de beschrijving hierbij op p.27-43. Zie ook de afbeelding op het voorplat van deze studie.
3. Zelfs op schrift na Willems dood moeten de sproken ook los van hun specifieke context nog goed hebben gefunctioneerd, getuige het bestaan van hss.B en H uit resp. 1469 en ca.1480.

4. Zie Van Oostrom 1987b, p.123-124 en Mededeelingen 1863, p.326.
5. Datering volgens Van Foreest 1969, p.174, 185-187.
6. Alhoewel in diverse documenten de moord op Aleid een prominenter plaats inneemt dan die op Willem Cuser, concentreerde het navolgende proces zich geheel op Cusers dood; zie Van Foreest 1969, p.176-179. Het is denkbaar dat de graaf er alle belang bij had dat de aandacht zo snel mogelijk werd afgeleid van zijn relatie met de jonkvrouwe van Poelgeest: waarom ging anders de zaak-Poelgeest onmiddellijk in de doofpot? Een rechtszaak voor de moord op Cuser was wel zo effectief, en zou de twistzieke gemoederen denkelijk minder beroeren. Albrecht heeft zich steeds afzijdig gehouden, waarschijnlijk om ook maar iedere schijn van persoonlijke betrokkenheid te vermijden.
7. Zie Jansen 1966, p.49-53; ook Jansen 1982, p.314, reagerend op de nieuwe interpretaties van Van Foreest 1969.
8. Van Riemsdijk 1908, p.168.
9. Lacomblet 1853, p.879.
10. Lacomblet 1853, p.879.
11. Vgl. Van Oostrom 1987b, p.47. Bovenstaande reconstructie van de gebeurtenissen tussen ca.27 maart en 5 april wijkt af van die van Van Oostrom. Vgl. ook Mededeelingen 1863, p.339-340. De interpretatie dank ik aan Dr.D.E.H.de Boer (Leiden). Zie vooral De Boer e.a. 1983, p.80 met noot 62 (Albrecht afwezig in Heusden), p.83 met noot 67, p.101 (bericht van verhindering, 'beslapen') en p.102 met noot 116.
12. Vgl. Jansen 1966, p.8-9, 12, 18-20. Naast de misplaatste geldingsdrang van de ridderstand in opvolgingskwesies en de solidariteit met de eigen kliek in vetes, speelden zeker ook economische motieven een aanzienlijke rol in de Hoekse en Kabeljauwse twisten; er is bepaald sprake geweest van een ordinaire jacht naar lucratieve baantjes in dienst van de landsheer of troonpretendent. Zie ook par.6.1.
13. Dek 1969, p.65.
14. Ook al gaven Albrecht en Margaretha elkaar te Heusden niet in persoon de rechterhand, het trouwen met de handschoen zal door de formeel-denkende middeleeuwer wel zo ervaren zijn.
15. Men merke overigens op dat Willem wel spreekt over het voordeel van het bondgenootschap, maar zwijgt over de mogelijkheid van toekomstige gebiedsuitbreiding: Margaretha had immers van alle aanspraken op Kleef afstand gedaan.
16. Jansen 1966, p.8-9, 12, 18-20.
17. Van Oostrom 1987b, p.51-52. Lange tijd is Albrecht er overigens in geslaagd om boven de partijen te staan en de partijtegenstellingen middels een evenwichtige verdeel-en-heers-politiek onder controle te houden.
18. Jansen 1966, p.29-42; Brokken 1982, p.17-108.
19. Voor dergelijke genealogische gegevens zie men steeds Dek 1969, p.57-67.

20. Zie par.7.2.3. en 7.3.
21. Bange 1988, p.51.
22. Vgl. Kooper 1985, p.42-50.
23. Vgl. Schnell 1981.

8.4. Adellijk, geestelijk en burgerlijk publiek

1. Zie hierover Nijsten 1986, p.293 en 296. Op p.291 maakt hij melding van 'de spreker van de graaf van Holland' die in 1392 voor z'n optreden één oude schild ontving. Kennelijk had graaf Albrecht toen een spreker in dienst. Niets wijst er echter op dat dit Willem van Hildegasberch geweest zou zijn.
2. Voor de historische informatie Jansen 1979, p.56 en Jansen 1983, p.342-343.
3. Zie Jansen 1982, p.286-287 en Hugenholtz e.a. 1980, p.14: 'Het was [...] veel meer een formeel overdragen van bevoegdheden dan een feitelijk afstaan van invloed'.
4. Zie Jansen 1982, p.286, Hugenholtz e.a. 1980, p.10-14, en B.K.S.Dijkstra hierin op p.21.
5. Zie par.4.1.
6. Van sprekers uit het Duitse taalgebied zijn (veel) omvangrijker werkterreinen bekend.
7. Mededeling dr.G.M.de Meyer (Schalkhaar). Zie ook bijl.11.5. en Van Oostrom 1984b, p.71 n.26.
8. Dezelfde als 'meester Jan mitter santerie' in de Hollandse rekening van 1388?
9. Kesterloo 1883, p.218.
10. Van Oostrom 1984b, p.62.
11. Men zie Peters 1983, p.198 e.v. en Hollaar & Van den Elzen 1980.
12. Zie bijl.11.4. en 11.8.
13. Peters 1983, p.197. Zie i.h.a. p.190-198. Vgl. Pleij 1988, p.166 e.v.
14. Zie datering bijl.11.5. en Smit 1987, p.355 en 365.
15. Smit 1987, p.386.
16. Mundschau 1972, p.29 zegt i.h.a. dat het rekeningenmateriaal 'das Bild einer Gruppe spätmittelalterlicher Fahrender beleuchtet, die das literarische Leben jener Epoche vielleicht in größerem Maße bestimmt hat, als wir bisher annehmen konnten'.
17. Zie bijl.11.4. en de laatste noot bij bijl.11.8.
18. Jonckbloet 1854, p.627, 629, 630, 639. Zie ook Te Winkel 1922, p.103-104.
19. Zie par.4.1.
20. Zie ook Pleij 1988, p.308 en 340 over de ontwikkeling van het begrip algemeen belang bij Boendale ten behoeve van elitaire stedelijke ambities.
21. Vgl. ook 10 (54-61).

22. Zelfs in Den Haag was de schutterij een burgerlijke (en geen grafelijke) aangelegenheid: de Doelen die zich vanaf 1384 achter het Binnenhof bevonden, waren bestemd voor de 'St.Jorijs-scutzen uit die Haghe'. Zie Mededeelingen 1863, p.312-314 en Peters 1909, p.204.
23. Zie par.9.2. over de poging van Leidse lakenarbeiders om eigen gildes te vormen en de reactie van de graaf hierop.
24. De Tolnay 1984, p.23 en 43; in 1318 opgericht.
25. Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.414. Algemene informatie p.413-414.
26. Men zie Mededeelingen 1863, p.311 en 309.
27. Zie hierover ook par.4.3.1. en 4.4.
28. Vgl. par.4.2. over de 'retorische' kunstgrepen waarover de sprookspreker de beschikking had in zijn streven naar waardering en beloning. Ook Meder 1988.
29. Opgemerkt zij dat Lämmert 1970, p.138-140 aannemelijk maakt dat Der Teichner een deel van zijn geestelijke stof dankte aan zijn lidmaatschap van de Weense geestelijke 'Bruderschaft der Unbefleckten Empfängnis Mariae'. Een dergelijk lidmaatschap is bij Willem niet volledig uit te sluiten, al moet toegegeven worden dat de vagevuur-gedachte een ondergeschikte rol speelt in zijn sproken. Men zie 13 (142), 102 (132) en 109 (171). Over de relatie tussen broederschap en de leer van het vagevuur: Van Herwaarden en De Keyser in AGN 1980, p.413-414.
30. Zie Meder 1990. Vgl. Pleij 1979, p.156-163 en 1988, p.144-145, 323-324, 330, en 337.
31. Deze interpretatie krijgt wel steun bij Hildegasberch 1870, p.304, maar uitdrukkelijk niet in MNW 7, 962. De interpretatie stelt de filoloog ook voor grammaticale en inhoudelijk-tekstuele problemen, al zal anderzijds de associatie 'selve' = 'zelf/ego' bij het publiek voor de hand hebben gelegen. Kan de verzelfstandiging van 'selve' tot 'Selve' (= 'Ego') geïnspireerd zijn op de (oorspr. Latijnse) spotsermoenen over 'Nemo' (Niemand) en 'Nihil' (Niets)? Zie hiervoor Lehmann 1963, p.176-180. Over de moraal van zelfhandhaving Pleij 1979, p.156-163.
32. Zie Pleij 1988, p.337-342.
33. Zie par.6.2. en Pleij 1979, p.165.
34. Zie Berents 1985, p.163-166 over de legende van de baljuw die een koe van een boer confisceert en daarvoor gestraft wordt door graaf Willem III de Goede. De rechtvaardigheid wordt als een typisch burgerlijke deugd omschreven. Het verhaal voorzag volgens Berents wat dat betreft in een behoefte.
35. Zie ook Pleij 1988, p.146.
36. Van Oostrom 1984b, p.62.
37. Zie ook Van Oostrom 1984b, p.62.
38. Het was, getuige de Hollandse grafelijkheidsrekeningen, niet ongebruikelijk om een gast geld te geven teneinde zijn paard uit de herberg te 'lossen' of te 'quiten', of om 'mede naer huus teriden'; sprekers hebben hiertoe nooit geld gekregen. Musici beschikten daarentegen soms wel over een paard.

Hoofdstuk 9: De functie van Willems sproken

9.1. De functie

1. Zie de anonieme sroke Deen gheselle calenghiert den anderen die wandelinghe, in Belgisch museum 1843, p.318: 'Oec siedi de meneghen sterven Beide van breke ende van armoeden' (vs.4-5).
2. Van Oostrom 1981, p.221, 1982, p.25, 1983b, p.127.
3. Zie Van Buuren 1984b, p.130 en Van Oostrom 1984b, m.n. p.57. Wat betreft de roman-moeheid: grote romans werden nauwelijks meer geschreven in de 14e eeuw, maar wel degelijk nog afgeschreven. Er bleef derhalve wel vraag naar.
4. Vgl. Bumke 1979, p.65-68 en Van Oostrom 1982, p.25. Al was het maar om de vinger aan de pols te houden en contact te bewaren met bijvoorbeeld religieuze en politieke sentimenten. Maar daarvoor alleen was welbeschouwd geen rijmvorm van node, zodat men mag aannemen dat dichtkunst ook een meerwaarde bezat.
5. Immers: 'Een schoen vertreck van nyewen sanghe, Dat heeftmen gaern ter heren hove' (56; 166-167).
6. Vgl. Van Oostrom 1982, p.31-32, 1984b, p.67-68 en 1984c, p.139.
7. Van Oostrom 1984b, p.67.
8. Idem.
9. Over projectie van idealen in het verleden, het contrast met het 'contemporaine' verval van zeden, en het verlangen naar herstel van de oude orde, zie Bumke 1989, p.27-28 m.b.t. de hoofse letterkunde.
10. Zie de hoofdstukken 6 en 7.
11. Zie 57. Vanden corencopers.
12. Een werk als de Elckerlijc vormt voor mediaevisten een dankbaar object voor bespiegelingen omtrent de crisis der late middeleeuwen, die een voedingsbodem vormde voor een sterk toegenomen doodsbesef. De Elckerlijc is een produkt van de 15e eeuw, is ondenkbaar in bijvoorbeeld de 13e eeuw, omdat deze variant op het dodendansmotief impliciet de sporen draagt van de verschrikkingen die de wereld sinds de 14e eeuw aan de mens te bieden had: oorlog, hongersnood, natuurrampen, epidemieën, niet in de laatste plaats de Zwarte Dood. In dezelfde mate moet dit gelden voor het werk van Hildegasberch, getuige ook de thematische overeenkomsten met de Elckerlijc (zie Vos 1965). Rept Willem weliswaar met geen woord over de pest, aan de andere kant getuigt wellicht toch zijn preoccupatie met de - plotselinge en ontijdige - dood van een diepgewortelde angst voor de pest. Holland kende pestepidemieën in 1360-1361, 1368-1369, 1381-1383 en 1399-1400. Zie De Boer 1978, p.34, 37, 65, 69, 72, 82-88, 165, 333.
13. Vgl. Ranke 1940, p.321-322: 'Erst mußte - seit der Mitte des 13. Jahrhunderts - die am staufischen Idealismus müde gewordene deutsche Dichtung ihre Blickrichtung gewechselt, mußte die Zeit die große Enttäuschung erlebt und sich an der neugesehenen Wirklichkeit mit Haß und Spott und Verzweiflung an allem Irdisch-Menschlichen vollgesogen haben. Hatten die Dichter der

Blütezeit das Vollkommene in ihren Romanen wie in ihrer Lyrik allein als wirklich hingestellt, so zeichnet die nachfolgende Zeit ein Bild des Lebens, das dem Ideal in allem entgegengesetzt erscheint'.

9.2. De kritische functie

1. Zie naast de citaten ook 19 (130-133); 52 (1-18); 81 (26-31); 97 (247-252); 106 (1-7); 112 (1-15) en 120 (118-120).
2. Zie Berents 1985, p.106-116 over belediging en laster. Over 'schalk' als beledigend woord p.108-109.
3. In 118.Opt voersien staat de memento mori-gedachte centraal. In 31.Van sterven zegt Willem: 'Ic wil nu dichten vanden sterven, Dat horen die heren node vermanen' (vs.12-13). De andere gedichten met een impliciete verontschuldiging behandelen de volgende thema's: de zonden der standen (ged.19), partijtwist (ged.52), de hoofdzonden binnen de kerk (ged.58), memento mori(ged.64), de opstand der Leidse ambachters (ged.81), de zonden der drie standen (ged.97), caritas (in het perspectief van de zonden der machthebbers en het memento mori-motief; ged.106), onrecht en hebzucht bij de regerende adel (ged.112), en oorlog en onrecht (ged.120).
4. Zie Van Oostrom 1984c, p.135-140.
5. Ook in 17.Vanden waghen bespreekt Willem geen reëel-'actueel' geval: de stof komt voort uit de preektraditie.
6. Augustijnken 1940, p.122.
7. Van Oostrom 1984c, p.137 wijst op het taboe van 'namen noemen', evenals Lämmert 1970, p.260. Zie ook par.5.3.
8. Voor de interpretatie van de sproke zie par.7.2.3.
9. Zie par.5.1.; vgl. Schneider 1963, Sayce 1969 en Goebel 1975.
10. Van Oostrom 1984c, p.137. Zie ook 7 (12-13).
11. Zie ook 77 (21-37, m.n. 36-37).
12. Zie par.4.4. onder autoriteiten.
13. Zie par.4.3.2. en 4.4.
14. Zie par.4.4.
15. Zie resp. par.6.4., 6.3., 4.3.3. en 7.2.
16. Verwijs 1869, p.132, 140, 148.
17. Zie par.6.9. Vgl. Van Oostrom 1984c, p.135.
18. In 80.Vanden woekenaer wordt de woekeraar zélf echter niet aangesproken: Willem spreekt alleen óver hem.
19. In 58.Vander heiligher kercken zoals die is overgeleverd lijkt Willem echter tot leken te spreken (zie vs.230-233).

20. Met name 70. Van ses articulen der werlt lijkt hiervoor in aanmerking te kunnen komen.
21. Knuvelde 1978, p.307; zie ook hoofdstuk 2.
22. Vgl. Van Oostrom 1983a, p.25 en 1982, p.32.
23. Zie par.9.3.
24. Vgl. Van Oostrom 1984c, p.140 en 1982, p.32.
25. Ook Willems oudere Duitse collega Heinrich der Teichner schijnt met het probleem gekampt te hebben, getuige de woorden die hij zijn publiek in de mond legt (Lämmert, 1970, p.161): 'maniger spricht: der Teychnaer der solt in ein chloster varen. er ret nur von dem sel bewaren und von ewichlichem leben. waz sol man im dar umb geben?'.
26. Green 1980, p.55-59.
27. Jonckbloet 1854, p.597.
28. Vgl. ook Franz 1974, p.73. Ook Lämmert 1970, p.142 over het boven alles stellen van de waarheid; veel uitspraken van Der Teichner 'münden allesamt in die Beteuerung aus, nichts als die schlichte Wahrheit sei ihm zu verkünden wichtig, die Wahrheit des Glaubens und die wahren Richtsätze menschlichen Handelns'.
29. Van Mieris 1759, p.300.
30. Voor de historische informatie zie: Posthumus 1908, p.363-365; Van Kan 1988, p.126, 150-151; Blok 1910, p.129-130, 179-181, 184; Hamaker 1873, p.59-60, 120-121; Van Mieris 1755 III, p.595-597, 599, 603; Van Herwaarden 1978, p.59.
31. Zie De Voragine z.j., p.277-286, m.n. p.282; ook Oudemans 1855, p.144-151, m.n. p.149-150 vs.301-310, Attwater 1979, p.274-275, Timmers z.j., p.292.
32. Zie Blok 1910, p.144, Timmers z.j., p.291-292.
33. Van Oerle 1975, p.48-49, Blok 1910, p.119.
34. Zie Braat 1958 en Dijkstra & Ketelaar 1965.
35. Ten onrechte dateren Braat 1958, p.63 en Dijkstra & Ketelaar 1965, p.11 het gedicht ná 16-6-1401.
36. Blok 1910, p.296.
37. Zie bijl.11.4.
38. Jonckbloet 1854, p.449 en 444.
39. Te Winkel 1922, p.107.

9.3. De waardering door het publiek

1. Zie ook Bumke 1989, p.646-650.
2. Zie par.4.2. en 9.2.
3. I.e. ik ben grotendeels vergeten.

4. Van Oostrom 1984b, p.63 en 1984c, p.138.

5. Zoals bleek in par.4.3.2. viel Willem slechts tweemaal min of meer letterlijk terug op Boendale, en is er in alle andere gevallen van 'ontlening' steeds sprake van bewerking en omwerking. Aan de andere kant zou men zich kunnen afvragen waarom een spreker als Augustijnken dan niet de meestertitel voerde.

6. Fischer 1983, p.259-260 onderscheidt 'höhere' en 'mindere' sprekers, met daartussenin de semi-auteur, de spreker die andermans teksten aanpaste. Fischer brengt dit onderscheid evenwel niet in verband met de meestertitel. Vgl. ook Mundschau 1972, p.47 en 81.

7. De formulering met het woord 'schoon' kan echter ook uitsluitend worden toegeschreven aan de stijl van formuleren van de clerk die de rekening over 1408-1409 schreef. Zie bijl.11.4. Hier hoeft 'schoon' niet in de eerste plaats bedoeld te zijn in de zin van 'vormschoon' (al had Willem wel oog voor de vorm) of 'esthetische genoegens teweeg brengend'; het woord kan ook begrepen worden in de zin van 'goede lering, bijzonder en adequaat verwoord'. Vgl. par.4.4.

8. Vgl. Van Oostrom 1982, p.32 - over Boendale - en 1984c, p.140.

Hoofdstuk 10: Besluit

1. De Roovere 1955, p.229-267, 287-343.

2. De Roovere 1955, resp. p.299-301, 259-260 en 335-338. Opvallende verschillen zijn er overigens ook: het werk van De Roovere getuigt bijvoorbeeld van een grotere Mariadevotie, en de adel speelt bij hem als aangesproken publiek geen enkele rol.

Hoofdstuk 11: Bijlagen

11.1. Publicaties van sproken vóór 1870

1. Zie Hildegarsberch 1870, p.138-139, gedicht nr.72.

2. Het is echter onwaarschijnlijk dat de rijmspreuken van Willems hand zijn; zie hoofdstuk 3.

11.2. Drie Rostockse fragmenten

1. Zie Krause 1886, p.117-118 en hoofdstuk 3.

2. In hss.H en B gaan hieraan nog twee regels vooraf. Bij H: 'Die vierde partye hoe comen die, Die meerre is dan dander drie?'

11.3. Beknopt overzicht van 'bijbelse bronnen'

1. Tenzij anders vermeld Bijbel 1986, Willibrordvertaling.

2. Willem behoeft zijn kennis van de tien geboden niet direct aan de Bijbel te hebben ontleend: zie par.4.3.3.

3. In het vervolg worden verwijzingen naar schepping, Jezus' passie en kruisdood e.d. niet steeds uitputtend opgesomd.

4. Beschreven in het apocriefe Nicodemus-evangelie.

5. De Bijbel 1978 van het NBG geeft: 'en bogen het recht'.

11.4. De Hollandse rekeningen

1. Volgens de inventarisnummering van Kort 1981 de inventarissen 1236 tot en met 1262, aangevuld met inv.1398 en 1400.
2. Wordt hier wellicht aan Peter Suchenwirt gerefereerd?
3. Bedoeld wordt Albrecht van Beieren's dochter Margaretha; het betreft hier het befaamde dubbelhuwelijk. Zie i.v.m. de 'boec boerse' ook de volgende rekeningpost en fol.132v.
4. Zie ook fol.132v.
5. Met de vrouwe van Oostervant is Margaretha van Bourgondië bedoeld, die in 1385 huwde met Willem van Oostervant.
6. Bedoeld wordt Willem de leesmeester uit het Haarlemse Karmelietenklooster, biechtvader van de grafelijke familie. Het belang van deze Willem de biechtvader zal later blijken in de rekening over 1395-1396, waar hij de auteur blijkt te zijn van een religieus boekwerk; zie fol.83r en 88r en Warnar 1989.
7. De vrouwe is gravin Margaretha van Brieg, die op 26 februari 1386 overleed.
8. Begrijp: vermomd.
9. Het betreft hier een rekening van Willem van Oostervant voor zijn reis naar Pruisen.
10. Het is niet geheel duidelijk of deze gezellen, die we elders toch tegenkomen als acteurs, hier voor de graaf zongen of toneelspeelden.
11. Met de jonkvrouwe van Holland wordt Albrechts enige nog ongetrouwde dochter Johanna bedoeld.
12. Een aankomend heraut.
13. De vader van Margaretha van Brieg, eerste echtgenote van Albrecht van Beieren.
14. Willem van Oostervant had zich verschanst in kasteel Altena en werd belegerd door zijn vader Albrecht van Beieren om zijn aandeel in de Hoekse samenzwering en de moord op Aleid van Poelgeest en Willem Cuser.
15. Bedoeld wordt de wapenkoning der herauten.
16. Uit de rekening over het jaar 1395-1396 van de baljuw van Den Haag blijkt, dat Fortuna de jongeman niet welgezind was; in dat jaar werd hij in Den Haag tijdens een ruzie doodgestoken door Tiiski in die snider: 'Item soe siinre III man doet ghesteken als Liisbeth Potters zoen die stac Kerstant Wouters zoen ende Lammetgen die stac die Luusgrave ende Tiiski in die snider die stac die wilde klerc die men hiet die wilde vos; elke hant of te doen doen ende te sieden ende te braden te wassen ende te bereyden alser toe behoert XL s., facit IV lb.' Zie Van Gelder 1920, p.38 en De Boer e.a.1980, p.43.
17. Het betreft hier het huwelijk van Albrecht van Beieren met zijn tweede vrouw Margaretha van Kleef, ingezegend op 25 maart 1394.
18. Elders voorkomend als Jonchere Otte die sotte.

19. Hier wordt reeds Margaretha van Kleef mee bedoeld.
20. Een zot, wiens naam ook wel als Kyrymyry of Kirlymirly gespeld wordt.
21. Het is vrijwel zeker dat het hier om muzikanten en niet om toneelspelers gaat.
22. Deze dominicaan is naar alle waarschijnlijkheid niet Dirc van Delft, de latere doctor in de theologie, hofkapelaan van Albrecht van Beieren en auteur van de Tafel vanden Kersten Ghelove.
23. Patrijzenjagers.
24. Het bedrag dat betaald wordt, is louter voor het brengen (of is 'cloisterboeken' een verschrijving van de clerc voor 'cloisterkoeken?').
25. Vgl. fol.83r. Het bewuste boek zou volgens Warnar 1989 wellicht geïdentificeerd kunnen worden als het Nuttelijc Boec, een theologisch werk. Zie par.8.3.1.
26. Tussen 1396 en 1399 speelden zich de eerste krijgstochten tegen Friesland af.
27. Het betreft hier een rekening van Willem van Oostervant.
28. Bedoeld is dochter Johanna, die in 1390 huwde met hertog Albrecht IV van Oostenrijk.
29. Albrecht van Beieren overleed op 16 december 1404; de volgende rekeningen zijn dus de rekeningen van zijn zoon en opvolger graaf Willem VI.

11.5. Willem van Hildegasberch in de rekeningen

1. Zie Hof 1976, p.99.
2. Mededeling drs. G.Nijsten (Nijmegen). De eerste twee rekeningposten, waarvan één fout gedateerd, reeds gepubliceerd door Van Hasselt 1805, p.210.
3. Zie Kesterloo 1883, p.274. De Middelburgse stadsrekeningen zijn inmiddels verloren gegaan. De datering van deze post is onzeker, daar Kesterloo alleen maar aangeeft dat het de rekening over 1399-1400 betreft en niet van wanneer tot wanneer de rekening precies liep. Indien deze van Pasen tot Pasen heeft gelopen, dan moeten we dateren: 29-5-1399. Wanneer de rekening van Kerst tot Kerst liep, dan moeten we dateren: 17-6-1400.
4. Afschrift naar fotocopie Utrechtse kameraarsrekening van 1402. Vgl. ook Van Oostrom 1984b, p.71.

11.6. Inventarisatie van passages op aanspreken van het publiek

-

11.7. Teksten voor de Hollandse grafelijkheid

1. Zie Van Oostrom 1987b, p.35.
2. Tóth-Ubbens 1963, p.107. Het betreft de rekening over 1361-1362 [inv.nr.1220, fol.14]: 'Item des vridaghes [na Johannis ante poertam, Goes] Voghelaer mijnre vrouwen messagier van Voerne die mijnre vrouwen en Duytst boec brachte ende en scaebort him ghegheven V s. VI d.gr.'
3. Voor een bespreking van deze boeken zie par.8.3.1.

4. Zie voor de receptie van dit werk Van Oostrom 1987a.
5. Zie Marrow 1989, p.39-40 en hoofdstuk 3; te identificeren met een hierna genoemd getijdenboek?
6. Uit Tóth-Ubbens 1963, p.113. Het betreft een post uit de rekening over 1371-1372 [inv.nr.1229, fol.81r]: 'Item here Niclaes Knobbont ghegheven boeken mede te copen tot den coeraelkiins behoef in te leren V Vr.vr. die eodem facit II^C XXV pl.' Op p.112 maakt zij nog melding van de volgende post: 'Item betaelt Coliin Slaeplaken van I scrien daer mijns heren boecke in legghen XIX pl.' [rek.1371-1372, inv.nr.1229, fol.66r].
7. Tóth-Ubbens 1963, p.117: 'Item betaelt bi heren Jan priester der vrouwe van Fontenelis van II misboeken ter capelle behoef upten laesten dach van Junio te Kaynoit [...] facit IX lb. XVI s.gr.' [rek.1373-1374, inv.nr.1232, fol.91v]. Op p.115 meldt zij nog: 'Item I bode ghesent in den Haghe om alrehande boeken ende rollen in Henegouwen te brenghen die eodem IIII s. VI d.g.' [rek. 1372, inv.nr. 1230, fol.172v].
8. Zie Tóth-Ubbens 1963, p.122 en Van Oostrom 1987b, p.32. De post luidt voluit: 'Item omme III grete quaterne papiers daer die boech van de orloghe ghescreven was met I wit vilt upten dach voirsc. [upten XXVIII dach van october] III s. IX d.gr.' [rek. 1375-1377, inv.nr.1233, fol.87r].
9. De nu volgende vermeldingen van boeken berusten op eigen archiefonderzoek in de rekeningen van de graven van Holland op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Zie par.8.3.1. en bijl.11.4.
10. Is dit het beroemde getijdenboek van Margaretha van Kleef? Zie Van Oostrom 1989.
11. Hier staan alleen die sproken opgesomd, waarvan we de 'titel' of inhoud kennen, en eventueel zelfs de naam van de spreker. Van sommige sprekers staan hier slechts hun overgeleverde sproken - voor zover bekend - opgesomd, zonder dat met enige zekerheid zou kunnen worden aangetoond, dat zij die sproken daadwerkelijk aan het Hollandse hof hebben voorgedragen. Voorts staan er sproken genoemd, die we alleen uit de Hollandse rekeningen kennen, doch die ons - voor zover bekend - niet zijn overgeleverd.
12. Zie Visier 1885 en vgl. Peters 1983, p.184, die bij de produktie van Jan Visier spreekt van een kleine verzameling van historische berichten, aan Cato ontleende wijsheidsstrofen, raadsels en aforismen, zijnde twee bladen uit de Beke-continuatie. Verder Van Anrooij 1986, p.158 en 1989, p.305 over de overname van het 'bispel' door heraut Gelre.
13. Het is de vraag of deze sproke aan het hof heeft gefunctioneerd.
14. Zie Peters 1983, p.198-199, Mededeelingen 1863, p.316-317, en Van Oostrom 1987b, p.43-44. De toneelstukken zijn voor zover bekend niet overgeleverd. De opsomming is niet uitputtend.
15. Het is niet duidelijk of het hier wel om toneelspel gaat.
16. Idem.

11.8. Sprekers aan het Hollandse hof (1358-1409)

1. Dit overzicht is aldus tot stand gekomen. Voor de jaren 1358-1363 is gebruik gemaakt van de (onvolledige) uittreksels van Jonckbloet 1854, p.595-601. In de jaren 1363-1371, die Jonckbloet overslaat, zijn er rekeningen 'wegens de kost van de herberg' bijgehouden, waarin niet is voorzien

in een aparte rubriek voor entertainment: over deze jaren heb ik geen gegevens verzameld. Voor de periode 1371-1380 zijn de tresoriersrekeningen van de graven van Holland (Algemeen Rijksarchief Den Haag) doorgenomen op de rubriek voor 'pipers ende herauten'. Het betreft de inventarisnummers 1229 t/m 1235, zoals beschreven door Kort 1981, p.229 e.v. Over de jaren 1380-1409 zijn bedoelde rekeningen niet alleen op de rubriek 'pipers ende herauten' doorgenomen, maar ook op andere relevante rubrieken (inv.nr.1236 t/m 1262, aangevuld met 1398 en 1400). De jaartallen achter de namen der sprekers geven het eerste en laatste gevonden jaar van optreden. Van de sprekers die direct in 1358 optraden, kan aangenomen worden dat sommigen ook vóór dat jaar al aan het hof optraden.

2. Het aantal betaalde optredens hoeft niet noodzakelijkerwijs gelijk te zijn aan het aantal optredens aan het hof; optredens waarvoor sprekers een andere beloning dan een geldelijke ontvingen (bijv. kost en inwoning, tweedehands kleding e.d.), worden niet in de rekeningen verantwoord. Niet bij alle vermeldingen van sprekers is het verder steeds duidelijk dat zij (ook) voor een voordracht betaald werden, bijv. in gevallen dat sprekers beloond werden voor het brengen van een brief. Er is hier telkens van uitgegaan dat sprekers in deze gevallen ook opgetreden hebben.

3. In de Bloise rekeningen komen we Augustijnken tien maal tegen, maar niet telkens als sprookspreker. Blijkbaar had Augustijnken bij de graaf van Blois tijdelijk een bijbaantje als een soort paardenknecht. [Gegevens m.b.t. tot de Bloise rekeningen zijn telkens gebaseerd op de (onvolledige) uittreksels van Jonckbloet 1854, p.617-652.].

4. In de Bloise rekeningen treffen we hem eenmaal aan.

5. Bot of botdrager was de naam van een muntstuk. Het verkleinwoord was botkijn of butkijn, wat erop duidt dat 'meester Jan de Bot' en 'Butkijn den spreker' één en dezelfde persoon zijn. In de Bloise rekeningen komen we 'Janne Bot' vijf maal tegen.

6. Meester Jan van Vlaerdingen is een goed voorbeeld van een spreker die al vóór 1358 in de rekeningen is te vinden. Jansen 1966, p.37 citeert: 3-5-1351: 'Item des dinxendaghes, III daghe in meye, bi behiet mijns heren in Den Haga, doehi opgheseten was ende zoude riden voir Rosenburch, enen dichter hiet Ian van Vlaerdinghe ghegheven XVI s.' De bedoelde heer was Willem V, die op dat moment oorlog voerde tegen de Hoeken, en op weg ging om het slot Rozenburg te belegeren. In de Bloise rekeningen komen we meester Jan van Vlaerdingen overigens tien maal tegen.

7. In 1362 zocht hij samen met collega Jan Dille de Hollandse graaf op te 'Reymerswale' en in 1372 kreeg hij van Albrecht vijf dubbele mottoenen om naar Pruisen te rijden. Uit de Bloise rekeningen (1364) kunnen we halen dat Jan Visier getrouwd was met een maakster en verkoopster van kruidenwijn: 'eenre clareyster van Nymmage, die seide dat si Jans Fisiers wijf was'. Jan Visier kan een Nijmegenaar geweest zijn, zoals Van Anrooij 1989, p.305 meent. In de Bloise rekening over 1364-1365 treffen we een nevenfunctie van de spreker aan: 'Item Janne Fisier op die selve tijd, van eenen brieve van Hertogen Otten huwelike van Beijeren, 8 mott.' Dit was een brief met een aankondiging van het huwelijk tussen Otto van Beieren en Catharina van Bohemen in 1366.

8. In de Bloise rekeningen namelijk éénmaal voluit vermeld als 'meister Pieter Vreugdegaer van Breda'. Hij komt tweemaal in deze rekeningen voor.

9. Wellicht dezelfde als meester Winaute uit de Bloise rekeningen, zo'n tien jaar eerder.

10. Het is niet duidelijk of het hier om een afzonderlijke dichter gaat of om één (of meer) van de andere tien meesters Jan. Het is niet geheel ondenkbaar dat Jan Visier of Jan Dille aan het hof zo beroemd waren geworden, dat louter 'meester Jan den spreker/ die dichter' als aanduiding volstond. In 1389 zal het wel geen beroemde Jan geweest zijn als er staat: 'Item noch een ander spreker, gheheten meester Jan'.
11. Hij komt eenmaal in de Bloise rekeningen voor.
12. De vermelding hier van vijf optredens is nogal verraderlijk, aangezien Ghodekijn slechts in 1383 duidelijk als 'spreker' optrad, terwijl hij alle andere keren wordt beschreven als heraut en als 'coninc vanden hyrauden'; hoogstwaarschijnlijk werd hij dan ook in die hoedanigheid beloond.
13. Er is van uitgegaan dat 'Hollanderkijn den yraude' en 'een cleen hyeraudekijn gheheten meester Jan die Hollander' één en dezelfde persoon zijn. Uit de twee posten blijkt niet dat deze heraut een dichter was en hij behoeft hier ook zeker niet voor dichterlijke arbeid te zijn beloond. Het is zeer wel mogelijk dat deze heraut dezelfde is als Jan van Hollant, de dichter van de sproke Vanden verwenden keyser en wellicht van een toernooigedicht. Zie Hollant 1846 en Müller 1985, p.211-238.
14. Hij komt drie maal voor in de Bloise rekeningen.
15. Bedoelde heer is namelijk Zweder van Abcoude, heer van Putten en Gaasbeek.
16. Blijkens de rekening van de baljuw van Den Haag (1395-1396) was hij een 'wilde klerc'; hij werd dat jaar in een ruzie doodgestoken. Zie Van Gelder 1920, p.38 en De Boer e.a.1980, p.43.
17. Gezien de formulering 'enen spreker geheten meester Pieter', zal dit een ander zijn dan meester Pieter vander Minnen.
18. Het is mogelijk, doch niet waarschijnlijk dat deze Bertelmees van Delf reeds eerder optrad als Bertelmeus den spreker. Zou dit het geval zijn, dan moet dat ten koste gaan van het aantal optredens van Bertelmees van Dordrecht, wier 'achternaam' niet telkens genoemd wordt. De verhouding kan dus in het uiterste geval zijn: Bertelmees van Dordrecht 6 en Bertelmees van Delf 8 optredens.
19. Het lijkt vrijwel zeker dat het hier weer om 'Bertelmeus heeren Clais dichter van Cortkene' gaat.
20. Gezien het onbepaalde meervoud 'sprekers' is niet uit te maken of het er twee of meer waren.
21. Hier is sprake van een 'persevant' die kon spreken.
22. Het is niet uitgesloten dat hier de befaamde spreker en heraut Peter Suchenwirt bedoeld wordt.
23. Wellicht wordt hier 'Cudelier' bedoeld.
24. De spreker droeg een dichtwerk voor en begeleidde zichzelf op een 'rotte', een snaarinstrument.
25. Van de blinde Keulse dichter wordt gezegd dat hij 'alrehande nye dichten voir mijnre liever vrouwen sprac ende jairlix te hove plech te comen'. De vrouwe was Margaretha van Bourgondië, die tegen die tijd dus het Duits onder de knie had gekregen. Niets wijst er voorts in de rekeningen op dat de blinde dichter elk jaar langs kwam; kennelijk werd hij voorheen nooit in klinkende munt, maar telkens anderszins beloond.

26. Misschien is deze spreker dezelfde als de blinde dichter, al is het curieus dat hier dan het adjectief 'blind' ontbreekt.

27. Wellicht dezelfde als de blinde dichter van Mons (=Bergen in Henegouwen); vreemdgenoeg ontbreekt dan het adjectief 'blind'.

28. Het is de vraag of het tweemaal dezelfde spreker was. In 1390 ontving de spreker twee gulden zonder meer. In 1404 luidt de formulering in de rekening enthousiast: 'enen spreker die uut mijns liefs heren lande van Beyerens geboren ende ghecomen was gegeven IIII guld. tustuc XXIIII gr.'

29. Dit is een dichter die geen kleine zelfstandige was en evenmin in (tijdelijke) dienst van een heer of vrouwe: hij was in dienst van de stad Gent.

30. Eén zo'n anonieme spreker was weer tevens postbode in 1373: 'enen spreker die mijn here brochte I brief van den coninc van Ongheren van mijns heren susters dochter hielike aen den keyser van Constancenobel upten XXXXI van meye XII dub. dort. mout., facit XXXVI plac, te him ghegeven'. Die zuster van Albrecht was Margaretha, die in 1351 met Stefan van Hongarije was getrouwd. De spreker die deze brief bracht, kreeg naast geld ook een mantel en een bedrag om mee naar Sint-Joost te rijden (Sint-Joost aan de zee, bedevaartsplaats in het graafschap Boulogne, even ten zuiden van de stad Boulogne; zie Weiler in AGN 1980, p.408-409 en Hetteema 1979, p.6). Ook op 17-9-1378 krijgen twee sprekers een extra hoge beloning voor het brengen van een brief: 'II sprekers die mijnen here brochten I brief van den huwelic van den hertoghe van Oesterriich ende die proefst an brochte van Vrankrike I lb. VIII s. XIV d.g.' Men zie ook bijl.11.4. voor betalingen aan sprekers met brieven op 3-6-1381, 18-2-1386 en 14-8-1396.

13. Literatuurlijst

- Acquoy 1908, J.: De cameraars-rekeningen van Deventer. Deventer, 1908. Deel 6 (1382-1387).
- AGN 1980, Algemene geschiedenis der Nederlanden. Onder redactie van D.P.Blok, W.Prevenier, D.J.Roorda [e.a.]. Haarlem, 1980. Deel 4, Middeleeuwen.
- Alberdingk Thijm 1847, J.A.: 'De dronk van St.Geerte'. In: J.A.Alberdingk Thijm: Legenden en fantaiziën. Amsterdam, 1847. p.77-87.
- Alberts 1969a, W.Jappe: Moderne devotie. Bussum, 1969. (Fibulareeks 48)
- Alberts 1969b, W.Jappe: De stadsrekeningen van Arnhem. M.m.v. J.P. Vredenberg. Groningen, 1969. Deel 2 (1377-1401). (Teksten en documenten VIII).
- Alberts 1971, W.Jappe: De stadsrekeningen van Arnhem. M.m.v. J.P. Vredenberg. Groningen, 1971. Deel 3 (1402-1420). (Teksten en documenten XI).
- Allen 1971, J.B.: The friar as critic. Literary attitudes in the later middle ages. Nashville, 1971.
- Van Anrooij 1985, W.: 'Dichter, kroniekschrijver en wapenkundige: heraut Gelre en zijn werk'. In: Literatuur 2 (1985) 5, p.244-251.
- Van Anrooij 1986a, W.: 'Bijdrage tot een geografische situering van het handschrift-Van Hulthem'. In: Spiegel der Letteren 28 (1986) 4, p.225-233.
- Van Anrooij 1986b, W.: 'Heraut Beyerens en heraut Gelre: oude theorieën in nieuw perspectief'. In: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 101 (1986), p.153-176.
- Van Anrooij 1986c, W.: 'Herauten in de middeleeuwen'. In: Spiegel historiael 21 (1986), p.270-279.
- Van Anrooij 1988, W.: 'Het Haagse handschrift van heraut Beyerens: de wordingsgeschiedenis van een autograaf'. In: Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 104 (1988) 1, p.1-20.
- Van Anrooij 1989, W.: 'Heraut Beyerens en de sterfdatum van Albrecht van Beieren'. In: SpL 31 (1989) 4, p.301-311.
- Van Anrooij 1990, W.: Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn 'ereredes'. Amsterdam, 1990.
- Asselbergs 1967, W.: 'De Bijbel in de late middeleeuwen'. In: W.Asselbergs: Nijmeegse colleges. Zwolle, 1967. p.92-112.
- Van Asseldonk 1955, G.: De Nederlanden en het Westers Schisma. Utrecht [enz.], 1955.
- Attwater 1979, D.: A dictionary of saints. 9e druk. Harmondsworth, 1979.
- Auerbach 1958, E.: Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter. Bern, 1958.
- Augustijnken 1851: 'Dit's van Augustijnkens sceepkene', 'De schepping', 'Dit is Sinte Jans ewangelium, alsoe 't Augustijnken gheexponeert heeft', 'De borch van Vroudenrijc', 'Van der rijkheit ende van der doot'. In: Ph.Blommaert: Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen. Gent, 1851. Deel 3. p.105-112, 120-123, 131-142, 144-146 en 147-148.

Augustijnken 1896: 'Herzog von Braunschweig'. In: R.Pribsch: Deutsche Handschriften in England. Erlangen, 1896. Dl.1. p.197-218.

Augustijnken 1940: 'Het sin lude die mich vragen', 'Lijd den tijt', 'Van den scepe', 'Dits van der vrouwen borch'. In: Die Haager Liederhandschrift. Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription. Herausgegeben von E.F.Kossmann. Den Haag, 1940. p.40, 50-52, 116-122 en 122-124.

Bange 1985, P.: 'Geert Grotes visie op de vrouw en het huwelijk'. In: Ons Geestelijk erf 59 (1985) 2-3, p.421-434.

Bange 1988, P.: 'Voorstellingen over seksualiteit in de late middeleeuwen'. In: Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850. Samengesteld door G.Hekma en H.Roodenburg. Nijmegen, 1988. p.42-60.

Belgisch museum 1842. Gent, 1842. Deel 6.

Belgisch museum 1843. Gent, 1843. Deel 7.

Belgisch museum 1846. Gent, 1846. Deel 10.

Beke 1982, Johannes de: Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant. Uitgegeven door H.Bruch. 's-Gravenhage, 1982. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie, 180).

Berents 1985, D.A.: Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen. Zutphen, 1985.

Van den Berg 1983, E.: Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versificatie van verhalende poëzie ca.1200 - ca.1400. Utrecht, 1983.

Berkenvelder 1975, F.C.: Maandrekening van Zwolle 1403. Zwolle, 1975. (Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle nr.4).

Berkenvelder 1976, F.C.: Maandrekening van Zwolle 1405. Zwolle, 1976. (Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle nr.6).

Berkenvelder 1978, F.C.: Maandrekening van Zwolle 1407. Zwolle, 1978. (Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle nr.8).

Bertau & Stephan 1956-7, K.H.Bertau & R.Stephan: 'Zum sanglichen Vortrag mittelhochdeutschen Strophischer Epen'. In: Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 87 (1956-1957), p.253-270.

Berteloot 1987, A.: 'Waarom zouden wij aan Westvlaanderen denken, wanneer wij alles zo goed in Holland kunnen plaatsen?' Rijmonderzoek in Reynaerts historie'. In: Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor J.Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Redactie E.Cockx-Indestege en F.Hendrickx. Leuven, 1987. Deel 2. p.389-399.

Beuken 1968, Vanden levene ons Heren. Uitgegeven door W.H.Beuken. Zwolle, 1968. 2 dln.

Bijbel 1978. Vertaling in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap [...]. Haarlem, 1978.

Bijbel 1986. Uit de grondtekst vertaald (Willibrord vertaling). 11e druk. Boxtel, Katholieke Bijbelstichting, 1986.

De Blauw 1987, H.M.: Nederlandse letterkunde I. Overzicht van de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen tot het einde van de 18e eeuw. Utrecht, 1987.

Blockmans 1988, W.: Een middeleeuwse vendetta, Gent 1300. 2e druk. Houten, 1988.

Blok 1910, P.J.: Geschiedenis eener Hollandsche stad I, Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen. 's-Gravenhage, 1910.

Blom & Burgerhout 1974, I.Blom en J.Burgerhout: Rotterdam heden naast verleden. Alphen aan den Rijn, 1974.

Blommaert 1851, Ph.: Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen. Gent, 1851. Deel 3.

Blommaert 1858, Theophilus. Gedicht der 14e eeuw, gevolgd door negen andere gedichten uit de middeleeuwen. Uitgegeven door Ph.Blommaert. Gent, 1858.

Blommaert 1860, Ph.: 'Die interpretatie van Dominus'. In: Dietsche Warande 5 (1860), p.500-503.

De Bock 1969-70, E.: 'Waardering van de Rederijkers'. In: SpL 12 (1969-70), p.241-267.

Boendale 1844, 1848, Jan van: Der leken spiegel, leerdicht van den jaren 1330. Uitgegeven door M.de Vries. Leiden, 1844 (Boec I). Leiden, 1848 (Boec III).

Boendale 1869a, Jan van: 'Meliboeus. Het boec van troeste ende van rade'. In: Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. Uitgegeven door F.-A. Snellaert. Brussel, 1869. p.1-136.

Boendale 1869b, Jan van: 'Jans Teesteye'. In: Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. Uitgegeven door F.-A.Snellaert. Brussel, 1869. p.137-286.

Boendale 1869c, Jan van: 'Het boec vander wraken'. In: Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. Uitgegeven door F.-A.Snellaert. Brussel, 1869. p.287-491.

De Boer 1978, D.E.H.: Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ±1345 en ±1415. Leiden, 1978.

De Boer e.a.1980, De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Uitgegeven door de werkgroep 'Holland 1300-1500' onder verantwoordelijkheid van D.E.H.de Boer, D.J. Faber en H.P.H.Jansen. Serie III. De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren. Deel 1393-1396. (Baljuwen en drossaards). 's-Gravenhage, 1980. (RGP Grote serie 174).

De Boer e.a.1983, De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Uitgegeven door de werkgroep 'Holland 1300-1500' onder verantwoordelijkheid van D.E.H.de Boer, D.J. Faber en H.P.H.Jansen. Serie II. De rekeningen van de rentmeesters der domeinen. Deel 1393-1396. 's-Gravenhage, 1983.

De Boer 1986, D.E.H.: 'Vorst tussen twee werelden. Het hof van Albrecht van Beieren (1336-1404)'. In: *Fibula* 27 (1986) 2, p.4-11.

De Boer 1987, D.E.H.: 'Een vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1358) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse Rijk.' In: *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Onder redactie van D.E.H.de Boer en J.W.Marsilje. Utrecht [enz.], 1987. p.283-309.

De Boer e.a. 1989: D.E.H.de Boer, J.van Herwaarden en J.Scheurkogel: *Middeleeuwen*. Groningen, 1989.

Boeren 1963, P.C.: 'Sint Jans minne en Sinte Geertruiden minne'. In: *TNTL* 79 (1963) 2, p.103-114.

Boldingh-Goemans 1948, W.L.: *Christine de Pizan, 1364-1430, haar tijd - haar leven, haar werken*. Rotterdam [enz.], 1948.

Bolte 1889, J.: 'Das Liederbuch der Anna von Köln'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 21 (1889), p.129-163.

Braat 1958, W.C.: 'De Brittenburg'. In: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 50 (1958), p.59-65.

Brand 1987, A.J.: 'Inleiding' [bij] *Leidschrift special: gescheurd geloven* 3 (1987), p.2-6.

Brandis 1968, T.: *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnereden. Verzeichnis der Handschriften und Drucke*. München, 1968.

Bredero 1986, A.H.: *Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving*. Kampen [enz.], 1986.

Breure 1987, L.: *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de 14e en 15e eeuw*. Hilversum, 1987.

Brokken 1982, H.M.: *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Zutphen, 1982.

De Bruin 1987, C.C.: 'De bakermat van de moderne devotie: Deventer of Praag?' In: *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Onder redactie van D.E.H.de Boer en J.W.Marsilje. Utrecht [enz.], 1987. p.80-82.

Buddingh 1842, D.: *Over oude en latere drinkplegtigheden, vooral der Scandinaviërs, Germanen en Nederlanders*. 's-Gravenhage, 1842.

Buddingh 1845, D.: *Mirakelgeloof en mirakelen in de Nederlanden*. 's-Gravenhage, 1845.

Bumke 1979, J.: *Mäzene im Mittelalter, Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland, 1150-1350*. München, 1979.

Bumke 1989, J.: *Hoofse cultuur. Literatuur en samenleving in de volle middeleeuwen*. Utrecht, 1989. 2 dln.

Van Buuren 1979, A.M.J.: *Der minnen loep van Dirc Potter, Studie over een Middelnederlandse ars amandi*. Utrecht, 1979.

Van Buuren 1984, A.M.J.: 'Dat scamelheit thoechste poent es van minnen'. In: *Ic ga daer ic hebbe te doene*, Opstellen aangeboden aan F.Lulofs. Onder redactie van J.J.Th.M.Tersteeg en P.E.L.Verkuyl. Groningen, 1984. p.127-147.

Van Buuren 1985a, A.M.J.: '1400'. In: *Literatuur* 2 (1985) 6, p.349-355. (Themanummer: Noord en Zuid overdwars, Grensverkeer in de Nederlandse letteren van nu en toen).

Van Buuren 1985b, A.M.J.: 'Een seer notabel boeck: Blome der doechden van Dirc Potter'. In: *Tussentijds*, Bundel studies aangeboden aan W.P.Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Onder redactie van A.M.J.van Buuren, H.van Dijk, O.S.H.Lie en F.P.van Oostrom. Utrecht, 1985. p.41-55.

Van Buuren 1985c, A.M.J.: 'Ernst of boert'. In: *Vooys* 4 (1985), p.17-21. (*Liber amicorum Jules van Oostrom*).

Van Buuren 1987, A.M.J.: 'Nu woent die paus tot Avenyoen?' In: *Leidschrift special: gescheurd geloven* 3 (1987), p.29-56.

Van Buuren 1988, A.M.J.: 'Eer en schande in enkele laat-Middelnederlandse literaire teksten'. In: *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. Samengesteld door G.Hekma en H.Roodenburg. Nijmegen, 1988. p.23-41.

Van Buuren 1989, A.M.J.: 'Geschiedenis of literatuurgeschiedenis. N.a.v. F.P.van Oostrom Het woord van eer, Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400 [...]'. In: *De Nieuwe Taalgids* 82 (1989) 6, p.492-499.

Carasso-Kok 1981, M.: *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen, Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*. 's-Gravenhage, 1981.

Cary 1967, G.: *The medieval Alexander*. 2e druk. Cambridge, 1967.

Clignett 1819, J.A.: *Bijdragen tot de oude Nederlandsche letterkunde*. 's-Gravenhage, 1819.

Codex 1852: *Codex diplomaticus neerlandicus, Verzameling van oorkonden, betreffende de vaderlandsche geschiedenis*. 2e serie, dl.1. Utrecht, 1852.

Coleman 1983, J.: 'English culture in the fourteenth century'. In: *Chaucer and the Italian trecento*. Ed. P.Boitani. Cambridge, 1983. p.33-63.

Constable 1976, G.: 'Opposition to pilgrimage in the later middle ages'. In: *Studia Gratiana* 19 (1976), p.125-146.

Cropp 1980, G.M.: 'Les douze mois figuréz. Un manuscrit et une traduction'. In: *Romania* 101 (1980), p.262-271.

Daems 1967, W.F.: *Boec van medicinen in Dietsche. Een Middelnederlandse compilatie van medisch-farmaceutische literatuur*. Leiden, 1967.

Dal 1980, E.: *The ages of man and the months of the year. Poetry, prose and pictures outlining the Douze mois figurés motif*. In collaboration with Povl Skårup. Copenhagen, 1980. (*Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk-filosofiske Skrifter* 9:3).

Dek 1969, A.W.E.: Genealogie van de graven van Holland. 4e vermeerderde druk. Zaltbommel, 1969.

Van Delft 1937-9, Dirc: Tafel van den kersten ghelove. Naar de hss. ingel. en van aantek. voorzien door L.M.F.Daniëls. 4 delen. Antwerpen [enz.], 1937-1939.

Demyttenaere 1976, A.: 'De auteur en zijn publiek in de middeleeuwen'. In: Literatuur en samenleving in de middeleeuwen. Door A.Demyttenaere, J.Kerling, N.T.J.Voorwinden [e.a.]. Wassenaar, 1976. p.7-31.

Deschamps 1972, J.: Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. 2e herziene druk. Leiden, 1972.

Diepeveen 1950, W.J.: De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw. Leiden, 1950.

Dijkstra & Ketelaar 1965, H.Dijkstra en F.J.C.Ketelaar: Brittenburg, raadsels rond een verdronken ruïne. Bussum, 1965.

Dille 1855, Jan: 'Venus boem met VII coninghinnen'. In: Vaderlandsch museum. Gent, 1855. Deel 1. p.308-314.

Doutrepont 1909, C.: La littérature Française à la cour des ducs de Bourgogne, Philippe le Hardi - Jean sans Peur - Philippe le Bon - Charles le Téméraire. Paris, 1909.

Dozy 1891, Ch.M.: De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1284-1424. 's-Gravenhage, 1891.

Draak 1946, A.M.E.: 'Is ondank 's werelds loon?' In: Neophilologus 30 (1946), p.129-138.

Draak 1978, A.M.E.: 'Het 'wout sonder genade'.' In: Arturistiek in artikelen. Samengesteld door F.P.van Oostrom. Utrecht, 1978. p.327-331.

Draak 1985, De reis van Sinte Brandaan. Uitgave, inleiding en commentaar door Maartje Draak. Herdicht door Bertus Aafjes. 4e druk. Amsterdam, 1985.

Duby 1985a, G.: De kathedralenbouwers. Portret van de middeleeuwse maatschappij, 980-1420. 3e druk. Amsterdam [enz.], 1985.

Duby 1985b, G.: De drie orden. Het zelfbeeld van de feodale maatschappij, 1025-1225. Amsterdam [enz.], 1985.

Duijvestijn 1989, B.W.Th.: 'Middelnederlandse litteratuur in Duitse overlevering. Een arbeidsveld voor neerlandici'. In: De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988. Onder redactie van F.P.van Oostrom en F.Willaert. Hilversum, 1989. p.153-168.

Duinhoven 1977, A.M.: 'Corruptie is overal'. In: Ntg 70 (1977), p.97-120.

Van Duinkerken 1957, A.: 'Augustijnken van Dordt'. In: A.van Duinkerken: Beeldenspel van Nederlandse dichters. Utrecht [enz.], 1957. p.27-32.

Van Duinkerken, A.: 'De Bijbel in de late middeleeuwen'. Zie Asselbergs 1967.

- Elte & Berkenvelder 1970, Maandrekeningen van Zwolle 1399. Ed. S.Elte en F.C.Berkenvelder. Zwolle, 1970. (Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle nr.1)
- Elte & Berkenvelder 1973, Maandrekeningen van Zwolle 1401. Ed. S.Elte en F.C.Berkenvelder. Zwolle, 1973. (Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle nr.2)
- Endepols 1909, H.J.E.: 'Bijdrage tot de eschatologische voorstellingen in de middeleeuwen'. In: TNTL 28 (1909), p.49-111.
- Epiney-Burgard 1970, G.: Gerard Grote (1340-1384) et les débuts de la Dévotion Moderne. Wiesbaden, 1970.
- Finke 1963, U.: 'Utrecht - Zentrum nordniederländischer Buchmalerei. Seine Bedeutung in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts'. In: Oud Holland 78 (1963), p.27-66.
- Fischer 1983, H.: Studien zur deutschen Märendichtung. 2e herziene druk. Tübingen, 1983.
- Van Foreest 1969, H.A.: 'Traditie en werkelijkheid'. In: Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden 22 (1969), p.171-208.
- Franz 1974, K.: Studien zur Soziologie des Spruchdichters in Deutschland im späten 13. Jahrhundert. Göppingen, 1974.
- Freidank 1872: Fridankes Bescheidenheit. Editie H.E.Bezzenberger. Neudruck der Ausgabe 1872. Aalen, 1962.
- Frinking & Den Blijker 1984, V.Frinking en J.den Blijker: 'Dick 'the digger' ploegt het verleden'. In: HIC, Historische informatie courant 19 (1984) 2, p.29-34.
- Van Gelder 1920, H.E.: 'Het bestuur van Den Haag in de middeleeuwen'. In: Die Haghe, Jaarboek 1919/20. Onder redactie van H.E.van Gelder. 's-Gravenhage, 1920. p.1-85.
- Gerritsen 1974, W.P.: Rhetorica en litteratuur in de middeleeuwen. Drie inleidende colleges. 2e uitgave. Utrecht, 1974. (gestencild).
- Gerritsen 1975, W.P.: 'Geschiedverhaal of schetskaart, Overwegingen bij Knuvelders Handboek, deel 1, vijfde druk'. In: Ntg 68 (1975), p.89-109.
- Gerritsen 1979, W.P.: 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?'. In: Floris V, Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw. Den Haag, 1979. p.71-86.
- Gerritsen & Schludermann 1976, W.P.Gerritsen en B.Schludermann: 'Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im Mittelalter'. In: Akten des V. internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge 1975. Herausgegeben von Leonard Forster und Hans-Gert Roloff. Bern [enz.], 1976. Deel 2. p.329-339.
- Glier 1971, I.: Artes amandi. Untersuchungen zu Geschichte, Überlieferung und Typologie der deutschen Minnereden. München, 1971.
- Goebel 1975, K.D.: 'Der Gebrauch der dritten und ersten Person bei der Selbstnennung und in den Selbstaussagen mittelhochdeutscher Dichter'. In: Zeitschrift für deutsche Philologie 94 (1975) 1, p.15-36.

- Le Goff 1987, J.: De woekeraar en de hel. Economie en religie in de middeleeuwen. Amsterdam, 1987.
- Van der Gouw 1980, J.L.: Rekeningen van de domeinen van Putten, 1379-1429. 's-Gravenhage, 1980. (RGP Grote serie 170).
- Green 1980, R.F.: Poets and princepleasers, Literature and the English court in the late middle ages. Toronto [enz.], 1980.
- Grotefend 1982, H.: Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. 12. Auflage. Durchgesehen von J.Asch. Hannover, 1982.
- De Haan 1976, M.J.M.: 'Lezen en luisteren in de 13e en 14e eeuw'. In: Literatuur en samenleving in de middeleeuwen. Door A.Demyttenaere, J.Kerling, N.T.J.Voorwinden [e.a.]. Wassenaar, 1976. p.83-99.
- De Haan e.a. 1983, Roman van den riddere metter mouwen. Opnieuw naar de bewaarde bronnen uitgegeven. Met letterkundige inleiding door M.J.M.de Haan en L.Jongen en annotaties en emendaties door B.C.Damsteegt en M.J.van der Wal. Met medewerking van Annemarie Meesen. Utrecht, 1983.
- Hamaker 1873, H.G.: De middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden. Leiden, 1873.
- Handelingen 1844, Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde van den 20 zomermaend 1844. Leiden, 1844.
- Harrebomée 1858-1870, P.J.: Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd. Utrecht, 1858-1870. 3 delen.
- Hartung 1982, W.: Die Spielleute, Eine Randgruppe in der Gesellschaft des Mittelalters. Wiesbaden, 1982.
- Van Hasselt 1805, G.: Bijdragen voor d'oude Geldersche maaltijden. Arnhem, 1805.
- Heeringa 1926, K.: Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573. Utrecht, 1926. Deel 1.
- Heeringa 1932, K.: Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573. Utrecht, 1932. Deel 2.
- Heeroma 1968, K.: 'Augustijnkens meilied'. In: TNTL 84 (1968), p.38-52.
- Heeroma 1970, K.: De andere Reinaert. Den Haag, 1970.
- Van der Heijden 1973a, Neemt hier exempel an, Satire, lering en vermaan uit de middeleeuwen. Samenstelling, inleiding en toelichting M.C.A.van der Heijden. 2e druk. Utrecht [enz.], 1973. (SNL 3).
- Van der Heijden 1973b, Wie wil horen een goed nieuw lied? Lieder en gedichten uit de middeleeuwen. Samenstelling, inleiding en toelichting M.C.A.van der Heijden. 2e druk. Utrecht [enz.], 1973. (SNL 4).

Heinzle 1983, J.: 'Märenbegriff und Novellentheorie. Überlegungen zur Gattungsbestimmung der mittelhochdeutschen Kleinepik'. In: Das Märe, die mittelhochdeutsche Versnovelle des späteren Mittelalters. Herausgegeben von K.-H.Schirmer. Darmstadt, 1983. p.91-110.

Van Herwaarden 1974, J.: Pelgrimstochten. Bussum, 1974.

Van Herwaarden 1978, J.: Opgelegde bedevaarten, een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca.1300 - ca.1550). Assen [enz.], 1978.

Van Herwaarden 1982, J.: 'Geloof en geloofsuitingen in de veertiende en vijftiende eeuw. Eucharistie en Lijden van Jezus'. In: Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel, 21-24 oktober 1981. Editie J.D.Janssens. Brussel, 1982. p.174-207.

Van Herwaarden 1986, J.: 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen'. In: Handel en wandel in de dertiende eeuw. M.m.v. D.Ellmers, H.E.van Gelder, A.L.H.Hage [e.a.]. Muiderberg, 1986. p.7-28.

Van Herwaarden 1987, J.: 'Middeleeuwse aflaten en Nederlandse devotie'. In: De Nederlanden in de late middeleeuwen. Onder redactie van D.E.H.de Boer en J.W.Marsilje. 1e druk. Utrecht [enz.], 1987. p.31-68.

Hettema 1979, Hettema's grote historische atlas. 21ste, geheel herziene en uitgebreide druk, 2de oplage. Culemborg, 1979.

Hildegarsberch 1870, Willem van: Gedichten. Uitgegeven door W.Bisschop en E.Verwijs. 's-Gravenhage, 1870.

Hoek 1971, C.: 'Het kasteel en de kerk te Hillegersberg'. In: Rotterdams jaarboekje 1971. Rotterdam, 1971. p.235-244.

Hof 1973, J.: De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573. 's-Gravenhage [enz.], 1973.

Hof 1976, J.: Egmondse kloosterrekeningen uit de XIVe eeuw. Groningen, 1976.

Hoffmann von Fallersleben 1833, H.: Holländische Volkslieder. Ed. H.Hoffmann von Fallersleben. Breslau, 1833. (Horae Belgicae 2).

Hoffmann von Fallersleben 1846, H.: Bibliotheca Hoffmanni Fallerslebens. Leipzig, 1846.

Hoffmann von Fallersleben 1854, H.: Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts. Aus gleichzeitigen Handschriften herausgegeben von Hoffmann von Fallersleben. Hannover, 1854. (Horae Belgicae 10).

Hoffmann von Fallersleben 1856, H.: Niederländische Volkslieder. Gesammelt und erläutert von Hoffmann von Fallersleben. Zweite Ausgabe. Hannover, 1856. (Horae Belgicae 2).

Hogenelst & De Vries 1982, D.Hogenelst en S.de Vries: 'Die scone die mi peisen doet...', De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur'. In: Tijdschrift voor vrouwenstudies 3 (1982) 3, p.325-346.

Hogenelst 1991, B.T. (dissertatie over sproken in voorbereiding).

Hollaar & Van den Elzen 1980, J.M.Hollaar en E.W.P.van den Elzen: 'Het vroegste toneellevens in enkele Noordnederlandse plaatsen'. In: Ntg 73 (1980), p.302-324.

Hollant 1846, Jan van: 'Van den verwenden keyser'. In: Belgisch museum. Gent, 1846. Deel 10. p.57-61.

Hoogewerff 1963, G.J.: 'Enkele verluchte getijdenboeken tussen 1375 en 1425 in de Nederlanden ontstaan'. In: Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen, afd. Letterkunde 26 (1963) 2, p.75-98.

Van den Hoonaard 1824, W.: Geschiedkundige en topographische beschrijving van de dorpen Hillegersberg en Bergschenhoek. Rotterdam, 1824.

Hüffer 1951, M.: Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg. 's-Gravenhage, 1951. Deel 1 (1e stuk: Oorkonden (tot 1620), 2e stuk: Manboek, rekeningen tot 1500).

Hughenoltz 1952, F.W.N.: 'Graaf Willem III (I), 'de Goede'. De geschiedenis van een bijnaam'. In: Tijdschrift voor geschiedenis 65 (1952), p.136-149.

Hughenoltz 1978, F.W.N.: Ridderkrijg en burgervrede. West Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog. 4e druk. Haarlem, 1978.

Hughenoltz e.a.1980, F.W.N.Hughenoltz, E.H.P.Cordfunke en B.K.S. Dijkstra: De graven van Holland en de abdij van Rijnsburg. Zutphen, 1980.

Huizinga 1975, J.: Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden. 13e druk. Groningen, 1975.

De Hullu & Acquoy 1900, De cameraars-rekeningen van Deventer. Ed. J.de Hullu en J.Acquoy. Deventer, 1900. Deel 5 (1377-1381).

Hulshof 1909, A.: Verslag van een onderzoek te Rostock naar handschriften, drukwerken en bescheiden, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. 's-Gravenhage, 1909.

Hunningher 1955, B.: The origin of the theatre. Amsterdam, 1955.

Huygens & Veurman 1975: Stemmen over Amsterdam. Van Hildegasberch tot Carmiggelt. Zeven eeuwen Amsterdam in dicht en onacht. Samenstelling F.P.Huygens en B.W.E.Veurman. 1e druk. Amsterdam, 1975.

Isings 1975: Gulden sporen. Met illustraties van J.H.Isings. Groningen, 1975. Deel 2.

Janse 1986, A.: 'Het muziekleven aan het hof van Albrecht van Beieren (1358-1404) in Den Haag'. In: Tijdschrift van de vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis 26 (1986), p.136-157.

Jansen 1966, H.P.H.: Hoekse en Kabeljauwse twisten. Bussum, 1966. (Fibulareeks 17).

Jansen 1977, H.P.H.: Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden. 5e druk. Utrecht [enz.], 1977.

Jansen 1979, H.P.H.: Kalendarium, Geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen. 4e bijgewerkte druk. Utrecht [enz.], 1979. (Prisma 1469).

- Jansen 1982, H.P.H.: 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433'. In: Algemene geschiedenis der Nederlanden. Onder redactie van D.P.Blok, W.Prevenier, D.J.Roorda [e.a.]. Haarlem, 1982. Deel 2, middeleeuwen. p.282-323.
- Jansen 1983, H.P.H.: Geschiedenis van de middeleeuwen. 4e druk. Utrecht [enz.], 1983. (Aula 620).
- Janssens 1979-80, J.D.: 'De Arturistiek: een 'Wout sonder genade'. Beschouwingen over de Roman van Walewein, Die Wrake van Ragisel, de Roman van Ferguut, de Lancelotcompilatie en de Roman van de Ridder metter Mouwen'. In: SpL 21 (1979), p.296-318 en SpL 22 (1980), p.47-67.
- Janssens 1988, J.D.: Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans. 1e druk. Leuven [enz.], 1988.
- Jauss 1977, H.R.: 'Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur'. In: H.R.Jauss: Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesammelte Aufsätze. 1956-1976. München, 1977. p.9-47.
- Jéquier & Van Anrooij 1988, L.Jéquier & W.van Anrooij: 'Les généalogies armoriées de l'armorial du héraut Gelre et du manuscrit 131 G 37 de la Bibliothèque Royale de la Haye'. In: Archivum Heraldicum, Archives héraldiques Suisses 1988, p.3-44.
- Jonckbloet 1842, Die Dietsche Doctrinale, Leerdicht van den jare 1345. Ed. W.J.A.Jonckbloet. 's-Gravenhage, 1842.
- Jonckbloet 1854, W.J.A.: Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst. Amsterdam, 1854. Deel 3.
- Jonckbloet 1889, W.J.A.: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Vierde druk, herzien en tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt door C.Honigh. Groningen, 1889. Deel 2.
- De Jonge 1817, J.C.: Verhandelingen over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten. Leiden, 1817.
- Jongen 1988, L.E.I.M.: Van Achilles tellen langhe. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' Achilleis in de Historie van Troyen. Deventer, 1988.
- Jubinal 1839, A.: Nouveau recueil des contes, dits, fabliaux et autres pièces inédites de XIIIe, XIVe et XVe siècles. Deel 1. Paris, 1839.
- Kalff 1883, G.: Het lied in de middeleeuwen. Leiden, 1883.
- Kalff 1906, G.: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Groningen, 1906. Deel 1.
- Kalff 1907, G.: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Groningen, 1907. Deel 2.
- Van Kan 1988, F.J.W.: Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420. Hilversum, 1988.
- Kathol.encycl. 1952, De katholieke encyclopaedie. Onder redactie van P.van der Meer, F.Baur en C.Engelbregt. 2e druk. Amsterdam [enz.], 1952. 25 delen.
- Von Kausler 1866, E.: Altniederländische Gedichte von Schlusse des XIII. bis Anfang des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1866. Deel 2.

- Kealey 1981, E.J.: *Medieval medicus, a social history of anglo-norman medicine*. London, 1981.
- Kelly 1975, H.A.: *Love and marriage in the age of Chaucer*. Ithaca [enz.], 1975.
- Kempis 1985, Thomas à: *De navolging van Christus. Naar de Brusselse autograaf vertaald door G.Wijdeveld, ingeleid en toegelicht door B.Spaapen en A.Ampe*. 2e uitgave. Antwerpen [enz.], 1985.
- Kern 1909, J.H.: 'Mndl. vuylst'. In: TNTL 28 (1909), p.293-294.
- Kesterloo 1883, H.M.: 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449'. In: *Archief [...]* Zeeuwsch genootschap der wetenschappen 5. Middelburg, 1883. p.171-330.
- Kinable 1989, D.: 'De opdrachten in Boendales Jans Teesteye en Der leken spiegel als receptiegegeven'. In: *Ingenti spiritu. Hulde-album opgedragen aan W.P.F.de Geest*. Samengesteld door M.De Clercq, R.Geeraerts, J.Janssens en V.Uyttersprot. Brussel, 1989. p.131-163.
- Kloeke 1943, G.: 'Boekbeoordeling van Die Haager Liederhandschrift'. In: TNTL 62 (1943), p.73-80.
- Knorringa 1980, R.: *Het oor wil ook wat. Over mondelinge literatuur*. Assen [enz.], 1980.
- Knuvelder 1978, G.P.M.: *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. 6e-7e druk. Den Bosch, 1978. Deel 1.
- Kooper 1985, E.S.: 'De vrouw als echtgenote'. In: *Middeleeuwers over vrouwen*. Deel 1. Onder redactie van R.E.V. Stuip en C.Vellekoop. Utrecht, 1985. p.41-55.
- Kort 1981, J.C.: *Het archief van de graven van Holland, 889-1581*. 's-Gravenhage, 1981. (Rijksarchieven in Holland. Inventarisreeks nr.23).
- Kossmann 1940, Die Haager Liederhandschrift. Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription. Herausgegeben von E.F.Kossmann. Den Haag, 1940.
- Krause 1886, K.E.H.: 'Mittelniederländische Bruchstücke'. In: *Jahrbuch für Niederdeutsche Sprachforschung* 12 (1886), p.106-118.
- Van der Kruk 1983, P.: 'Dichten om ghewin. Van Hildegasberch als brooddichter'. In: *Meta, mededelingenblad voor neerlandici* 18 (1983) 2, p.2-6.
- Kruyskamp 1957, *De Middelnederlandse boerden*. Voor het eerst verzameld uitgegeven door C.Kruyskamp. 's-Gravenhage, 1957.
- Kuhn 1980, H.: *Entwürfe zu einer Literatursystematik des Spätmittelalters*. Tübingen, 1980.
- Kuiper 1980, W.: 'De roodharige in de middeleeuwse literatuur'. In: *Wie veel leest heeft veel te verantwoorden...* Huldebundel F.Lulofs. Red. M.M.H.Bax, K.Iwema en J.M.J.Sicking. 2e druk. Groningen, 1980. p.130-139.
- Lacomblet 1853, T.J.: *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzsstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden*. Düsseldorf, 1853. Deel 3.
- Lämmert 1970, E.: *Reimsprecherkunst im Spätmittelalter*. Stuttgart, 1970.

- Leendertz 1845, Van den sacramento van Aemsterdam. Gedicht van Willem van Hillegaersberch. Met ophelderende aantekeningen uitgegeven door P.Leendertz Wz. Sneek, 1845.
- Leendertz 1863, P.: 'Verklaring van Nederlandsche spreekwoorden'. In: De navorscher 13 (1863), p.48-51.
- Lehmann 1963, P.: Die Parodie im Mittelalter. 2., neu bearbeitete und ergänzte Auflage. Stuttgart, 1963.
- Lengkeek 1960, J.: 'Sporen van oude bewoning in Hillegersberg'. In: Rotterdams jaarboekje 1960. Rotterdam, 1960. p.100-107.
- Leopold 1866, L.: 'Eene verbetering?' In: De taalgids 8 (1866), p.142-143.
- Lerner 1972, R.E.: The heresy of the Free Spirit in the later middle ages. Berkeley [enz.], 1972.
- Lexer 1954, M.: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 27e druk. Zürich, 1954.
- Lieftinck 1941-52, G.I.: Middelnederlandsch woordenboek, Bouwstoffen. 's-Gravenhage, 1941-1952. Deel 2.
- Lievens 1963, R.: Middelnederlandse handschriften in Oost Europa. Gent, 1963.
- Lievens 1964, R.: 'Een pocketboek van Augustijnken'. In: Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde 1964, p.223-227.
- Lingbeek-Schalekamp 1984, C.: Overheid en muziek in Holland tot 1672. 's-Gravenhage, 1984.
- Lisch 1843, G.C.F.: 'Fragmente altniederländischer Gedichte'. In: Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde 8 (1843), p.213-218.
- Livius 1924, Livy. With an english translation by B.O.Foster. London, 1924. Deel 3.
- Livius 1954, Tite-Live Histoire romaine. Texte établi par Jean Bayet et traduit par Gaston Baillet. Paris, 1954. Liber V.
- Lodder 1982, F.J.: 'De moraal van de boerden'. In: Ntg 75 (1982) 1, p.39-49.
- Lodder 1989, F.J.: 'Mit nauwer list'. De waardering van de list in de boerden van Willem van Hildegarsberch'. In: 'In onse scole'. Opstellen over middeleeuwse letterkunde voor M.H.Schenkeveld. Onder redactie van F.de Bree en R.Zemel. Amsterdam, 1989. p.197-208.
- Van Loey 1976, A.: Middelnederlandse spraakkunst. I.Vormleer. 8e verbeterde druk. Groningen, 1976.
- Loopstra 1984, L.E.: 'De Leidse commanderie van de Duitse Orde in de middeleeuwen'. In: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 76 (1984), p.33-59.
- Madou 1975, M.: De heilige Gertrudis van Nijvel. Brussel, 1975. 2 delen.
- Maerlant 1863, Jacob van: Spiegel Historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem. Uitgegeven door M.de Vries en E.Verwijs. Leiden, 1863. Deel 1.

- Maerlant 1878, Jacob van: Naturen bloeme. Uitgegeven door Eelco Verwijs. Groningen, 1878. 2 delen.
- Maerlant 1880, Jacob van: Merlijn. Uitgegeven door J.van Vloten. Leiden, 1880.
- Maerlant 1882, Jacob van: Alexanders geesten. Op nieuw uitgegeven door Johannes Franck. Groningen, 1882.
- Maerlant 1918, Jacob van: Strophische gedichten. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam, door J.Verdam en P.Leendertz. Leiden, 1918.
- Mâle 1931, E.: L'art religieux de la fin du moyen age en France. 4e edition. Paris, 1931.
- Malines 1856, Jean de (=Jan van Machelen): 'Épithalame'. In: A.Pinchart: 'Jean de Malines, poète français du quatorzième siècle'. In: [Bulletin du] Bibliophile Belge 12 (1856), p.32-37.
- Marrow 1989, The golden age of dutch manuscript painting. Introduction by J.H.Marrow. Stuttgart [enz.], 1989. Katalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht.
- Marsilje 1987, J.W.: 'Pausen in Rome en Avignon: een onmogelijke mogelijkheid'. In: Leidschrift special: gescheurd geloven 3 (1987), p.7-16.
- Martin 1874, Reinaert. Willems Gedicht Van den Vos Reinaerde und die Umarbeitung und Fortsetzung Reinaerts Historie. Herausgegeben und erläutert von Ernst Martin. Paderborn, 1874.
- Mathijszen 1911, Dirk: 'Lofdicht op Haarlem'. In: Drie lofdichten op Haarlem. Het Middelnederlandsch gedicht van Dirk Mathijszen en Karel van Mander's twee beelden van Haarlem. Uitgegeven door J.D.Rutgers van der Loeff. Haarlem, 1911. p.13-17.
- Matthijssen 1880, Jan: Het rechtsboek van Den Briel. Opnieuw uitgegeven door J.A.Fruin en M.S.Pols. 's-Gravenhage, 1880.
- Mededeelingen 1863, 's-Gravenhage onder de regering der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beyeren'. In: Mededeelingen van de vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage. 's-Gravenhage, 1863. Deel 1. p.207-342.
- Meder 1988, T.: 'Een sprookspeker vraagt loon naar werken. Over subtiele verbale drukmiddelen van Willem van Hildegarsberch'. In: TNTL 104 (1988) 3, p.161-194.
- Meder 1990, T.: 'Het leven in twaalf maanden. Een sproke van Willem van Hildegarsberch'. In: Literatuur 7 (1990) 1, p.22-28.
- Meerkamp Van Embden 1913, A.: Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434). Deel 1 (1390-1424). Amsterdam, 1913. (Werken uitgeg. door het hist. genootschap, 3e serie, no.32).
- Meiners 1975, I.: 'Boekbeoordeling Sprecher als Träger der 'tradition vivante' in der Gattung 'Märe' van H.Mundschau'. In: Zeitschrift für deutsche Philologie 94 (1975) 3, p.443-448.
- De Meyer 1968, G.M.: De stadsrekeningen van Deventer. Groningen, 1968. Deel 1, 1394-1400. (Teksten en documenten VII).
- De Meyer 1971, G.M.: De stadsrekeningen van Deventer. Groningen, 1971. Deel 2, 1401-1410. (Teksten en documenten IX).

Michels 1970, L.C.: 'Tweemaal tweeërlei interpunctie'. In: TNTL 86 (1970) 2, p.95-101.

Van Mieris 1755, F.: Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland. Leiden, 1755. Deel 3.

Van Mieris 1759, F.: Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vryheden mitsgaders ordonnantien, resolutien, plakkaaten, verbintenissen, costumen, instructien en handelingen der stad Leyden. Leiden, 1759.

Van Mierlo 1942, J.: 'De ballade van Sinte-Geertruden-minne'. In: VMVA 1942, p.237-275.

Van Mierlo 1950, Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Onder redactie van F.Baur, W.J.A.Asselberghs, G.A. van Es [e.a.]. 's-Hertoghenbosch [enz.], 1950. Deel 1: J.van Mierlo: De letterkunde van de middeleeuwen. 2e herziene en vermeerderde druk. 's-Hertogenbosch [enz.], 1950.

Mincoff-Marriage 1922, Souterliedekens. Een Nederlandsch psalmboek van 1540 met de oorspronkelijke volksliederen die bij de melodieën behooren. Uitgegeven door E.Mincoff-Marriage. 's-Gravenhage, 1922.

MNW: E.Verwijs en J.Verdam: Middelnederlandsch woordenboek. 's-Gravenhage, 1885-1952. 11 delen.

Monter 1977, E.W.: 'The pedestal and the stake: Courtly love and witchcraft'. In: Becoming visible. Women in European history. Ed. R.Bridenthal and C.Koonz. Boston, 1977. p.119-136.

Moser 1972a, Mittelhochdeutsche Spruchdichtung. Herausgegeben von Hugo Moser. Darmstadt, 1972.

Moser 1972b, H.: 'Lied' und 'Spruch' in der hochmittelalterlichen deutschen Dichtung'. In: Mittelhochdeutsche Spruchdichtung. Ed. H.Moser. Darmstadt, 1972. p.180-204.

Moser 1972c, H.: 'Die hochmittelalterliche deutsche 'Spruchdichtung' als übernationale und nationale Erscheinung.' In: Mittelhochdeutsche Spruchdichtung. Ed. H.Moser. Darmstadt, 1972. p.405-440.

Müller 1985, M.: Der 'Ehrenbrief' Jacob Putrichs von Reichertshausen, die 'Turnierreime' Johann Hollands, Der 'Namenkatalog' Ulrich Fuetrers [...]. New York, 1985.

Mundschau 1972, H.: Sprecher als Träger der 'tradition vivante' in der Gattung 'Märe'. Göppingen, 1972.

Murphy 1974, J.J.: Rhetoric in the Middle Ages. A history of rhetorical theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley [enz.], 1974.

Neumann 1972, F.: 'Meister Freidank'. In: Mittelhochdeutsche Spruchdichtung. Ed. H.Moser. Darmstadt, 1972. p.306-324.

Nijland 1896, J.A.: Gedichten uit het Haagsche Liederhandschrift. Uitgegeven en toegelicht uit de Middelhoogduitsche lyriek. Leiden, 1896.

Nijsten 1986, G.: 'Van dichters en sprekers. Het literaire leven aan het hof van de hertogen van Gelre (±1370 - ±1470)'. In: Literatuur 3 (1986) 5, p.289-296.

- Van Oerle 1975, H.A.: Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw. Leiden, 1975.
- Oosterbaan 1973, D.P.: De Oude kerk te Delft gedurende de middeleeuwen. Den Haag, 1973.
- Van Oostrom 1981, F.P.: Lantsloot vander Haghedochte, Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose. Amsterdam [enz.], 1981.
- Van Oostrom 1982, F.P.: 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde'. In: Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. Editie J.D.Janssens. Brussel, 1982. p.22-40.
- Van Oostrom 1983a, F.P.: Reinaert Primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde. Utrecht, 1983.
- Van Oostrom 1983b, F.P.: 'Hoofse cultuur en litteratuur'. In: Hoofse cultuur. Editie R.E.V.Stuip en C.Vellekoop. Utrecht, 1983. p.119-138.
- Van Oostrom 1984a, F.P.: 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen'. In: Literatuur 1 (1984) 6, p.327-335.
- Van Oostrom 1984b, F.P.: 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch'. In: Vorm en functie in tekst en taal. Bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderdste deel van het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Leiden, 1984. p.48-72.
- Van Oostrom 1984c, F.P.: 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter'. In: Handelingen van het acht en dertigste Nederlands filologencongres, gehouden te Nijmegen, 16-17 april 1984. Amsterdam [enz.], 1984. p.129-147. Ook verschenen in: Ic ga daer ic hebbe te doene. Een bundel opstellen voor F.Lulofs. Groningen, 1984. p.45-61.
- Van Oostrom 1985a, F.P.: 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde'. In: Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P.Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Onder redactie van A.M.J.van Buuren, H.van Dijk, O.S.H. Lie en F.P.van Oostrom. Utrecht, 1985. p.198-216.
- Van Oostrom 1985b, F.P.: 'Een afscheid vol perspectief: spreek en lied over Sint Geertrude minne'. In: Vooy 4 (1985), p.45-47. (Liber amicorum Jules van Oostrom).
- Van Oostrom 1985c, F.P.: 'Jacob van Maerlant: een herwaardering'. In Literatuur 2 (1985) 4, p.190-197.
- Van Oostrom 1986a, F.P.: 'De oude orde in verval? Hollandse hofliteratuur en Huizinga's 'Herfsttij''. In: Literatuur 3 (1986) 4, p.202-210.
- Van Oostrom 1986b, F.P.: 'Van hoofs tot herfsttij. Literatuur aan het Hollandse hof, ca.1200-ca.1400'. In: Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen. Utrecht, 1986. p.57-74.
- Van Oostrom 1987a, F.P.: 'Dirck van Delft en zijn lezers'. In: Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen. Onder redactie van W.van den Berg en J.Stouten. Groningen, 1987. p.49-71.

- Van Oostrom 1987b, F.P.: Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400. 1e druk. Amsterdam, 1987.
- Van Oostrom 1987c, F.P.: 'Hofcultuur en literatuur in Holland omstreeks 1400'. In: *Ons Erfdeel* 30 (1987) 5, p.657-665.
- Van Oostrom 1987d, F.P.: 'Literatuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)'. In: *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Onder redactie van D.E.H.de Boer en J.W.Marsilje. Utrecht [enz.], 1987. p.98-112.
- Van Oostrom 1989, F.P.: 'Miniatuur en mecenaat. Handschriften aan het hof'. In: *Kunstschrift* (1989) 6, p.10-16.
- Orbán 1985, A.P.: 'Het middeleeuwse antifeminisme'. In: *Middeleeuwers over vrouwen*. Deel 2. Onder redactie van R.E.V.Stuip en C.Vellekoop. Utrecht, 1985. p.121-133.
- Oudemans 1855, A.C.: 'Der ystorien bloeme. De legende der heiligen in Dietsche dichtmaat'. In: *De Dietsche Warande* 1 (1855), p.139-161.
- Owst 1961, G.R.: *Literature and pulpit in medieval England. A neglected chapter in the history of English letters & of the English people*. 2e druk. Oxford, 1961.
- Paravicini 1981, W.: 'Die Preussenreisen des europäischen Adels'. In: *Historische Zeitschrift* 232 (1981), p.25-38.
- Paravicini 1989, W.: *Die Preußenreisen des europäischen Adels*. Simaringen, 1989.
- De Pauw 1893-7, N.: *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. Dl.1: geestelijke en zedelijke gedichten. Gent, 1893-1897.
- Peeters 1975, L.: 'Taalonderzoek in Van den vos Reynaerde'. In: *Aspects of the medieval animal epic. Proceedings of the international conference Louvain May 15-17, 1972*. Edited by E.Rombauts and A.Welkenhuysen. Leuven [enz.], 1975. p.143-164.
- Peters 1909, C.H.: 'Het grafelijk leven in die Haghe in de tweede helft der veertiende eeuw'. In: *Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen* 1909, p.113-268.
- Peters 1976, U.: 'Herolde und Sprecher in mittelalterlichen Rechnungsbüchern'. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 105 (1976), p.233-250.
- Peters 1983, U.: *Literatur in der Stadt, Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen, 1983.
- Petit 1888, D.: *Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde*. Deel 1. Leiden, 1888.
- Pinchart 1856, A.: 'Jean de Malines, poète français du quatorzième siècle'. In: *[Bulletin du] Bibliophile Belge* 12 (1856), p.28-37.
- Pisan 1984, Christine de: *Het boek van de stad der vrouwen*. Vertaald uit het Middel-Frans en ingeleid door Tine Ponfoort. 1e druk. Amsterdam, 1984.
- Pleij 1974, H.: 'Is de laat-middeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?'. In: *Populaire literatuur*. Amsterdam, 1974. p.34-106.

- Pleij 1975-6, H.: 'De sociale functie van humor en trivialiteit op het rederijkerstoneel'. In: *Spektator* 5 (1975-76), p.108-127.
- Pleij 1977, H.: 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen II: entertainers en acteurs'. In: *De Revisor* 4 (1977) 1, p.34-41.
- Pleij 1979, H.: *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam, 1979.
- Pleij 1980, H.: 'Dichten om geld. De middeleeuwse auteur als loontrekker'. In: *Een sober feest*. Amsterdam, 1980. p.9-30.
- Pleij 1980-1, H.: 'Over de betekenis van Middelnederlandse teksten'. In: *Spektator* 10 (1980-81), p.297-339.
- Pleij 1987, H.: 'Literatuur en stad in de middeleeuwen'. In: *Literatuur* 4 (1987) 3, p.116-123.
- Pleij 1988, H.: *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam [enz.], 1988.
- Pluym 1845a, A.J.: *Het H.Sacrament van Mirakel en de H.Stede te Amsterdam*. Amsterdam, 1845.
- Pluym 1845b, A.J.: *Willem van Hildegasberch en zijn gedicht 'Van den Sacramente van Aemsterdam'*. 's-Gravenhage, 1845. Met bijlage: *Het H.Sacrament van Mirakel te Amsterdam*. Antwoord aan den schrijver der recensie in den 'Algemeene konst- en letterbode' van 4 en 11 april 1845. 's-Gravenhage, 1845. Beide zijn overdrukken uit de Katholiek.
- Pluym 1869, A.J.: *Het H.Sacrament van Mirakel en de H.Stede te Amsterdam*. 2e herziene druk, m.m.v. J.A.Alberdinck Thijm. Amsterdam, 1869.
- Poirion 1965, D.: *Le poète et le prince: l'évolution du lyrisme courtois de Guillaume de Machaut à Charles d'Orleans*. Grenoble, 1965.
- Post 1940, R.R.: *De moderne devotie. Geert Groote en zijn stichtingen*. Amsterdam, 1940.
- Post 1955, R.R.: 'Het sacrament van mirakel te Amsterdam'. In: *Studia Catholica* 30 (1955), p.241-261.
- Post 1968, R.R.: *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Leiden, 1968.
- Posthumus 1908, N.W.: *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. I.De middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)*. 's-Gravenhage, 1908.
- Posthumus Meyjes 1987, G.H.M.: 'Het Westers Schisma vanuit kerkhistorisch gezichtspunt beschouwd'. In: *Leidschrift special: gescheurd geloven* 3 (1987), p.17-28.
- Potter 1904, Dirc: *Dat bouck der bloemen [=Blome der doechden]*. Ed. Fr.P.S.Schoutens. Hoogstraten, 1904.
- Priebsch 1896, R.: *Deutsche Handschriften in England*. Erlangen, 1896. Dl.1.
- Ragotzky 1980, H.: 'Die kunst der milte. Anspruch und Funktion der milte-Diskussion in Texten des Strickers'. In: *Gesellschaftliche Sinnangebote mittelalterlicher Literatur. Mediaevistisches*

Symposium an der Universität Düsseldorf. Herausgegeben von Gert Kaiser. München, 1980. p.77-111.

Ramondt 1942, M.: 'De Middelnederlandse sproken in hun verhouding tot de werkelijkheid en de Duitse literatuur'. In: *Neophilologus* 27 (1942), p.300-312.

Ramondt 1944, M.: 'Problemen in en om het Haagse liederenhandschrift'. In: *TNTL* 63 (1944), p.63-81.

Ranke 1940, F.: 'Zum Formwillen und Lebensgefühl in der deutschen Dichtung des späten Mittelalters'. In: *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 18 (1940), p.307-327.

Renting 1957, R.A.D.: 'Onderzoek naar de bevolkingsstructuur binnen het ambacht Hillegersberg'. In: *Rotterdams jaarboekje* 1957. Rotterdam, 1957. p.217-243.

Renting 1964, R.A.D.: *De stadsrekeningen van Doesburg betreffende de jaren 1400/1401 en 1402/1403*. Groningen, 1964.

Reynaert 1980-1, J.: 'Boudewijn van der Luere en zijn 'Maghet van Ghend''. In: *Jaarboek De Fontaine* 31. Gent, 1980-1981. p.109-130.

Reynaert 1988, J.: 'Boekbespreking Het woord van eer van F.P.van Oostrom'. In: *SpL* 30 (1988) 4, p.297-304.

Ribard 1969, J.: *Un ménestrel du XIVe siècle: Jean de Condé*. Genève, 1969.

Van Riemsdijk 1908, Th.: *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*. 's-Gravenhage, 1908.

Roetert Frederikse z.j., J.A.: *Dat kaetspel ghemoralizeert*. Ed. J.A.Roeters Frederikse. Leiden (z.j.).

De Roover 1974, R.: 'The scholastic attitude toward trade and entrepreneurship'. In: *Business, banking and economic thought in late medieval and early modern Europe. Selected studies of Raymond de Roover*. Edited by J.Kirshner. Chicago [etc.], 1974. p.336-345.

De Roovere 1955, Anthonis: *De gedichten. Naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken uitgegeven door J.J.Mak*. Zwolle, 1955.

Sayce 1969, O.: 'Prolog, Epilog und das Problem des Erzählers'. In: *Probleme mittelhochdeutscher Erzählformen*. Marburger Colloquium, 1969. Herausgegeben von F.P.Ganz und W.Schröder. p.63-72.

Van Schevichaven 1910, H.D.J., en J.C.J.Kleijntjens: *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*. Nijmegen, 1910. Deel 1, 1382-1427.

Schimmelpennig 1988, B.: *Das Papsttum. Von der Antike bis zur Renaissance*. 3., unveränderte Auflage. Darmstadt, 1988.

Schneider 1963, K.L.: 'Die Selbstdarstellung des Dichters im Frauendienst Ulrich von Lichtenstein'. In: *Festgabe für Ulrich Pretzel*. Berlin, 1963. p.216-222.

- Schnell 1981, R.: 'Grenzen literarischer Freiheit im Mittelalter'. In: Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 133 (1981), p.241-270.
- Schönfeld 1915, M.: 'Uit middeleeuwse kronieken'. In: TNTL 34 (1915), p.107-121.
- Seppelt 1939, F.X.: Der Aufstieg des Papsttums. Geschichte der Päpste von den Anfängen bis zum Regierungsantritt Gregors des Grossen. Zweite, durchgesehene Auflage. Leipzig, 1939.
- Serrure 1859-60, C.P.: 'Het groot Hulthemsch handschrift'. In: Vaderlandsch museum. Gent, 1859-1860. Deel 3. p.139-164.
- Smalley 1974, B.: Historians in the Middle Ages. London, 1974.
- Smit 1987, Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel I: 1276-1433, tweede stuk: Teksten. Bewerkt door W.Prevenier en J.G.Smit. 's-Gravenhage, 1987.
- Southern 1981, R.W.: Western society and the church in the middle ages. 9e druk. Harmondsworth, 1981. (The Pelican history of the church 2).
- Sterck 1928, J.F.M.: De heilige stede in de geschiedenis van Amsterdam. Amsterdam, 1928.
- Stoke 1885, Melis: Rijmkroniek. Uitgegeven door W.G. Brill. Utrecht, 1885.
- Stuiveling 1965, Esopet. Facsimile-uitgave naar het enig bewaard gebleven handschrift. Ingeleid en toegelicht door G.Stuiveling. Amsterdam, 1965. 2 dln.
- Stutterheim 1967, C.F.P.: 'Mens of duivel? Augustijnken's 'Ridder die waldoen haet''. In: TNTL83 (1967) 2, p.81-107.
- Stutterheim 1969, C.F.P.: 'Raadsel of grap? Nogmaals Augustijnken's 'Klacht''. In: TNTL 85 (1969) 3, p.194-211.
- Suchenwirt 1827, Peter: Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Eine Beitrag zur Zeit- und Sittengeschichte. Einleitung [...] von Ulois Primisser. Wien, 1827.
- Suringar 1885, W.H.D.: 'Middelnederlandsche rijmspreuken. Uit een oud Haagsch handschrift van de Koninklijke Bibliotheek als vertaalde verzen van Freidanks Bescheidenheit'. In: Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, over het jaar 1885, mededeelingen gedaan in de vergadering van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, 1884-1885. Leiden, 1885. p.3-56.
- Suringar 1891, Die bouc van seden. Ed. W.H.D.Suringar. Leiden, 1891.
- Tervooren 1972, H.: 'Spruch' und 'Lied', Ein Forschungsbericht'. In: Mittelhochdeutsche Spruchdichtung. Ed. H.Moser. Darmstadt, 1972. p.1-25.
- Tideman 1844, J.: 'Nederlandsche letterkunde in het buitenland. I. Berigt wegens eenige oude Nederlandsche fragmenten, gevonden te Schwerin, Güstrow en Rostock'. In: Verslagen en berigten uitgegeven door de vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde 1 (1844), p.35-42.
- Tiemeyer 1916, W.F.: Klankleer der gedichten van Willem van Hildegasberch. Amsterdam, 1916.

Tiemeyer 1919, W.F.: `Naar aanleiding van W.v.Hildegasberch's gedicht `Van mer'. In: TNTL38 (1919), p.311-312.

Timmers z.j., J.J.M.: Christelijke symboliek en iconografie. 3e druk. Haarlem, [z.j.].

De Tolnay 1984, C.: Hieronymus Bosch, Het volledige werk. Alphen aan den Rijn, 1984.

Tóth-Ubbens 1963, M.: ``Van goude, zelver, juellen ende anderen saken'. Twintig jaren Haagse tresorie-rekeningen betreffende beeldende kunst en kunstnijverheid ten tijde van Albrecht van Beieren 1358-1378'. In: Oud Holland 78 (1963), p.87-134.

Troelstra 1901, A.: De toestand der catechese in Nederland gedurende de voor-reformatorische eeuw. Groningen, 1901.

Troelstra 1903, A.: Stof en methode der catechese in Nederland vóór de Reformatie. Groningen, 1903.

Trommius z.j., A.: Nederlandse concordantie van de Bijbel. 14e herz. en verm. druk. Den Haag, [z.j.].

Truwanten 1978, Truwanten. Een toneeltekst uit het handschrift-Van Hulthem. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Brusselse en Utrechtse neerlandici. 2e herziene uitgave. Groningen, 1978. (De Nieuwe Taalgids Cahiers 6).

Tuchman 1979, B.W.: A distant mirror, The calamitous 14th century. New York, 1979.

Tuve 1966, R.: Allegorical imagery. Some mediaeval books and their posterity. Princeton [enz.], 1966.

Unger 1926, W.: Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg. 's-Gravenhage, 1926. (RGP 61).

Vaderlandsch museum 1855. Gent, 1855. Deel 1.

Vaderlandsch museum 1858. Gent, 1858. Deel 2.

Vanderheyden 1961, J.F.: `Litteraire theorieën en poëtië in de middelnederlandse geschriften. Enkele losse beschouwingen'. In: VMVA 1961, p.173-275.

Vaughan 1962, R.: Philip the Bold. London, 1962.

Vellekoop e.a. 1972, Het Antwerps Liedboek. 87 melodieën op teksten uit `Een Schoon Liedekens-Boeck' van 1544. Uitgegeven door K.Vellekoop en H.Wagenaar-Nolthenius, m.m.v. W.P.Gerritsen en A.C.Hemmes-Hoogstadt. Amsterdam, 1972. 2 dln. Deel 2.

Vellekoop 1985, C.: ``Hoe oud is `oudt' in het Antwerps liedboek?'. In: Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P.Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Onder redactie van A.M.J.van Buuren, H.van Dijk, O.S.H.Lie en F.P.van Oostrom. Utrecht, 1985. p.272-279 en 367-368.

Verheul 1936, J.: De Rotte met de Bleiswijkschemeren en de omliggende gemeenten Hillegersberg, Bergschenhoek, Bleiswijk, Moercapele en Zevenhuizen. Rotterdam, [1936].

Verwijs 1860, E.: Dit syn X goede boerden. 's-Gravenhage, 1860.

Verwijs 1861, E.: Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters. Zutphen, 1861. Deel 3.

- Verwijs 1869, E.: De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw. Utrecht, 1869. (Werken uitg. door het Historisch Genootschap Utrecht II 8).
- Verwijs 1870a, E.: 'Een bezwaar op Sinte-Thomasdag'. In: De taal- en letterbode 1 (1870), p.149-152.
- Verwijs 1870b, E.: 'Tekstkritiek'. In: De taal- en Letterbode 1 (1870), p.229-238.
- Verwijs 1871, Van vrouwen ende van minne. Middelnederlandsche gedichten uit de 14e en 15e eeuw. Uitgegeven door E.Verwijs. Groningen, 1871.
- Visier 1885, Jan: 'Dit bispel dat gi hoort hier'. In: A. Beets: De Disticha Catonis in het Middelnederlandsch. Groningen, 1885. p.87.
- Visscher 1835, L.G.: Bijdragen tot de oude letterkunde der Nederlanden. Utrecht, 1835.
- Van Vloten 1864, J.: Nederlandsche geschiedzangen. Ed. J.van Vloten. Amsterdam, 1864.
- Van Vloten 1870, J.: 'Textkritiek'. In: De taal- en letterbode 1 (1870), p.144-147.
- Voorwinden 1986, N.: 'Van hofzanger tot speelman. Dichter en hof ten tijde van de Germaanse volksverhuizing en de Duitse middeleeuwen tot ca.1250'. In: Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen. Onder redactie van J.T.P.de Bruijn, W.L.Idema en F.P.van Oostrom. Utrecht, 1986. p.39-55.
- De Vooy 1900, C.G.N.: Middelnederlandsche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen. 's-Gravenhage, 1900.
- De Vooy 1918, C.G.N.: 'Willem van Hildegarsberch's gedicht 'Van mer''. In: TNTL 37 (1918), p.154-160.
- De Vooy 1939, C.G.N.: 'Bijdragen tot de Middelnederlandsche woord-geografie en woord-chronologie. VII. Noord-Nederlandse bestanddelen in de woordvoorraad van Willem van Hildegarsberch'. In: TNTL 58 (1939), p.266-276.
- De Voragine z.j., Jacques: La légende dorée. Avec une introduction, des notes et un index alphabétique par Teodor de Wyzewa. [Paris], [z.j.]. Deel 1.
- Vos 1965, R.: 'De Elckerlijc en Willem van Hildegarsberch'. In: Ntg 58 (1965), p.314-322 en 376-387.
- Vreugdegaer 1940, Pieter: 'Ein jammerliche clage'. In: Die Haager Liederhandschrift. Herausgegeben von E.F.Kossmann. Den Haag, 1940. p.53-60.
- De Vries 1847, M.: 'Spreuken'. In: Verslagen en berigten, uitgegeven door de vereeniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde 4 (1847), p.29-41.
- De Vries 1870, M.: 'Tekstkritiek'. In: De taal- en letterbode 1 (1870), p.153-164.
- Vulgaat 1975, Biblia sacra. Iuxta vulgatam versionem. Zweite, verbesserte Auflage. Stuttgart, 1975. 2 dln.
- Wackers 1986, P.W.M.: De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie. Utrecht, 1986.

- Ward 1982-3, D.: 'Honor and shame in the middle ages: an open letter to Lutz Röhrich'. In: *Jahrbuch für Volksliedforschung* 27/28 (1982/1983), p.1-16. (Festschrift für Lutz Röhrich zum 60. Geburtstag).
- Warnar 1989, G.: 'Het Nuttelijc Boec en het Hollandse hof. Over het ontstaansmilieu van een laatmiddeleeuwse prekenbundel'. In: *Spektator* 18 (1989) 4, p.290-304.
- Wartena 1977, R.: *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*. Dl.1. Zutphen, 1977.
- Wasser 1983, B.: *Nederlandse pelgrims naar het heilige land*. Zutphen, 1983.
- De Weert 1915, Jan: *Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden*. Ed. J.H.Jacobs. 's-Gravenhage, 1915.
- Welter 1914, Le *Speculum Laicorum*. Edition d'une collection d'exempla composée en Angleterre à la fin du XIIIe siècle. Par J.Th. Welter. Paris, 1914.
- Wendland 1980, V.: *Ostermärchen und Ostergelächter. Brauchtümliche Kanzelrhetorik und ihre kulturkritische Würdigung seit dem ausgehenden Mittelalter*. Frankfurt am Main [etc.], 1980.
- Wenzel 1983, H.: 'Typus und Individualität. Zur literarischen Selbstdeutung Walthers von der Vogelweide'. In: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 8 (1983), p.1-34.
- Wenzel 1976, S.: 'Vices, virtues, and popular preaching'. In: *Medieval and renaissance studies. Proceedings of the Southeastern Institute of Medieval and Renaissance Studies, Summer, 1974*. Ed. D.B.J.Randall. Durham, 1976.
- Van Wijk 1916, N.: 'Boekbeoordeling W.F.Tiemeijer: Klankleer der gedichten van Willem van Hildegarsberch'. In: *Ntg* 10 (1916), p.208-212.
- Van Wijn 1800, H.: *Historische en letterkundige avondsonden*. Amsterdam, 1800.
- Willaert 1984, F.: *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten*. Utrecht, 1984.
- Willems 1848, J.F.: *Oude Vlaemsche liederen ten deele met de melodiën*. Gent, 1848.
- Willems 1850, *Reinaert de vos*. Ed. J.F.Willems. 2e druk. Gent, 1850.
- Te Winkel 1881, J.: 'De Borron's Joseph d'Arimathie en Merlin in Maerlant's vertaling'. In: *TNTL* 1 (1881), p.305-363.
- Te Winkel 1892, J.: *Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*. 2e omgewerkte druk. Gent [enz.], 1892.
- Te Winkel 1922, J.: *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e druk. Haarlem, 1922. Deel 2.
- Winkelman 1990, J.H.: 'Potjesmiddelhoogduits in het Haagse Liederhandschrift? Een bijdrage tot de interpretatie van de Middelnederlandse minnezang'. In: *SpL* 32 (1990) 3, p.167-179.
- Van Winter 1981, J.M.: *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*. 3e druk. Haarlem, 1981.
- Zieleman 1978, G.C.: *Middelnederlandse epistel- en evangeliëpreken*. Leiden, 1978.

Van Zijl 1963, Th.P.: Gerard Groote, ascetic and reformer (1340-1384). Washington DC, 1963.

14. Zusammenfassung

Theo Meder

Sprecher in Holland.

Leben und Werk von Willem van Hildegarsberch (um 1400)

(Übersetzung nachgesehen von Barbara Schimmelpfennig, Bonn)

Die 120 Reimreden des Willem van Hildegarsberch sind vom ersten Literaturhistoriker W.J.A. Jonckbloet ab nicht sehr positiv beurteilt worden: Die Reimreden sollten langweilig, zu moralisierend und wenig ästhetisch sein, und würden davon zeugen daß der Dichter ein vom Mäzen abhängiger Brotschreiber war. Sehr wahrscheinlich ist Willem aber von seinem Publikum hoch geschätzt worden.

Zwei große und einander verwandte Codices mit Gedichten von Willem sind uns überliefert worden: die holländische Handschrift H (um 1480) und die brabantische Handschrift B (1469). Daneben kennen wir die sogenannte Rostocker Fragmente (um 1400). Drei Reimreden von Willem sind in der Handschrift-Van Hulthem zu finden (um 1410) und eine Reimrede findet man im Gebetbuch G (um 1390) und im Stundenbuch U (um 1405). Ein Gedichtfragment gibt es noch in einem Repertoirehandschrift eines Sprechers: Hs.E (±1430-1450). Nicht überliefert sind der Autograf Hildegarsberchs, der Handschrift W, die Graf Wilhelm VI. von Holland sich 1409 in Utrecht hatte herstellen und kaufen lassen, und eine bündige Sammlung X.

Willem wurde wahrscheinlich um 1350 im Dorf Hillegersberg geboren, und gehörte damals dem Bürgerstand an. Am 5. Februar 1383 begegnen wir ihm zum ersten Mal in den Rechnungen des holländischen Grafen als Berufssprecher, aber es ist anzunehmen, daß Willem schon um 1380 als Sprechersgeselle, und etwas später als freier Sprecher, literarisch tätig war. Am 28. Dezember 1383 kann er über einen Meistertitel verfügen. Die Rechnungen zeigen, daß er zwischen 1383 und 1408 mindestens zweiunddreißigmal gegen Besoldung für den holländischen Grafen aufgetreten ist. Dreimal hat er für Herzog Wilhelm von Geldern und Jülich gesprochen. Einmal finden wir Willem in den Rechnungen des Benediktinerklosters von Egmond zurück, und wir wissen auch, daß er einmal für den Stadtrat von Utrecht und Middelburg vorgetragen hat. Die Gedichte Willems liefern uns nicht viel biographisches Material. Nur die Aussagen, die eng mit der Sprecherexistenz und der Dichtpraxis verbunden sind, scheinen zuverlässig. In drei Reimreden gibt Willem z.B. zu, das Latein nicht zu beherrschen und zum Übersetzen die Hilfe der Kleriker zu brauchen.

Viele Sprecher standen im Dienstverhältnis eines Herrn: eine Minorität war freier Berufssprecher. Die Sprecher wurden immer erst nach ihrem Vortrag mit barem Geld oder Unterkunft und Verpflegung belohnt. Die Konkurrenz in der Unterhaltungskunst war bedeutend. Die Sprecher waren völlig abhängig von der Freigebigkeit des Publikums und des Mäzens. Die Vortragskünstler bemühten sich, durch subtilen verbalen Druck Publikum und Mäzene zu eben dieser Freigebigkeit zu verführen. Willem zeigt sich in seinen Gedichten freimütig als einen von Belohnung abhängigen Berufssprecher, und er ist sich dessen Bewußt, daß er vorsichtig sein mußte, mit dem was er sagt, um seine Erwerbsquelle nicht zu gefährden. Trotzdem war er ziemlich kritisch. Häufig tadelt er die Habsucht, während er die Freigebigkeit hingegen propagiert. Einige Male läßt Willem sich im

Gedicht in verschlüsselter Sprache zum Tisch seines Gastgebers ein. Außerdem präsentierte er sich als beklagenswerte Person, der es u.a. an (finanziellem) Glück gemangelt hat. In der Reimrede Hoemen voer die eere gaet schulen beklagt er sich besonders über einen Fall der ausbleibenden Bezahlung. Auch klagt er über mangelnde Anerkennung beim Publikum. So wollte er erreichen, daß man seine Gedichte und seine 'Wahrheit' anerkennen und dementsprechend honorieren sollte. Willem versuchte, sich von der Amusementskunst und von seinen Konkurrenten und Kollegen zu unterscheiden. Obwohl er sich einmal deutlich unsicher wegen seiner unzureichenden Bibel- und Bücherkenntnis zeigt, was seine Ausbildung und Kenntnis des Lateins betrifft gibt er sich meist so, wie er war: als ein Laie, der trotzdem eine beratende und seelsorgerische Rolle spielen konnte.

Im Prolog der Reimrede Van ghilden gesteht Willem nicht, daß er nicht (lesen oder) schreiben kann, sondern nur, daß das Dichten ihm manchmal schwer fällt. Der Grund dafür ist, daß es ihm als Laien an (auswendig gelernter) Bibel- und Bücherkenntnis fehlt, und weil er im Gegensatz zu den seßhaften klerikalen Autoren nicht über leicht zugängliches Quellenmaterial verfügt. Es gibt jedoch genügend Hinweise dafür, daß Willem lesen und schreiben konnte.

Untersuchungen zu Quellen und Kenntnis Willems haben Bewunderung für den Leksenspiegel des Jan van Boendale gezeigt. Weiter läßt die Reimrede Vander heiligher kerckensich als Kommentar zu Maerlants Der kerken claghe verstehen. Nach Maerlants Spiegel Historiae hat Willem die Geschichte von Scipio (Africanus) auf seine eigene Weise neu erzählt. Drei seiner Fabeln hat Willem aus Reinaert II entlehnt: es handelt sich um (sehr) freie Nacherzählungen. Eine andere Reimrede geht auf eine übersetzte Passage aus Titus Livius' Ab urbe condita zurück. Daneben hat Willem sich manch mündlicher Quelle aus Sprecherkreisen bedient. Nur von Jan van Boendale hat er Stücke wörtlich übernommen; sonst kennzeichnet sich sein Umgang mit den Quellen durch Auswahl nach Verwendbarkeit, durch Bearbeitung, Umarbeitung und freie Nacherzählung, wobei der Sprecher eigene Akzente anbringt.

Willem war zwar mit dem Bibelstoff ziemlich gut vertraut; daraus folgt aber nicht notwendig, daß er die Bibel selbst oder Teile davon auch gelesen hat: Vieles wird er durch Katechese, (Volks)Predigt, Gespräche mit Klerikern usw. erfahren haben. Am besten war seine Kenntnis der Evangelien. Daneben verweist Willem manchmal auf die Genesis und die Apokalypse. Auch die Bücher Salomos waren beim Sprecher beliebt. Detailuntersuchung hat weiterhin gezeigt, daß Willem mit Einzelheiten aus dem Alten und Neuen Testament bekannt war (eben auch mit den Briefen der Apostel), und daß er dazu imstande war, Bibelstellen angemessen zu paraphrasieren. Möglicherweise läßt sich Willems Bibelkenntnis mit der seines Laienpublikums vergleichen. Der Bibelstoff, auf den sich der Sprecher bezieht, wird beim Publikum meist eher eine bestätigende als eine instruierende Wirkung gehabt haben.

Erwähnung verschiedener historischer Personen deutet nicht unbedingt auf spezifische historische Kenntnisse hin. Zwei Reimreden kehren zur römischen Geschichte zurück. Es gibt aber keine Hinweise dafür, daß der Sprecher ausführliche Kenntnisse der klassischen Geschichte besaß. Sicheres historisches Wissen spricht dagegen aus Willems Hinweisen auf die Donatio Constantini und die Kreuzzüge. Die Geschichte seiner eigenen Grafschaft Holland scheint er jedoch noch am besten gekannt zu haben. Willem hat über das Hostienwunder von Amsterdam (1345) gedichtet, aber er hat sich auch mehrmals mit der Geschichte der holländischen gräflichen Dynastie beschäftigt. Was die Aktualität angeht, so berücksichtigte er das große Schisma und die Niederlage

der europäischen Kreuzritter gegen die Türken bei Nicopolis (1396). Auch scheint Willem auf die Preußenreisen und die Bewegung der *Devotio moderna* angespielt zu haben. Daneben verweist Vanden sloetel auf den Aufstand der Handwerker der Textilindustrie 1393 in Leiden. Willems Kenntnis der Geschichte und Aktualität ist nicht überwältigend. Alles in allem kann man schließen, daß er ein elementar-gebildeter Laie und Autodidakt war, der seinen Blick in mehrfacher Hinsicht erfolgreich erweitert hatte.

Die Reimreden bezeugen an vielen Stellen, wie sehr Willem mit den Problemen der Dichtpraxis, der Poetik und der dichterischen Technik beschäftigt war. Mehrere Male spricht er explizit seine Suche nach geeignetem Stoff und das Problem der Inspiration an. Großen Wert legt Willem in seinen Gedichten auf die Wahrheit: Immer wieder beteuert er, daß er die (moralische) Wahrheit sagen will. Neben einem didaktischen Zweck sollen die Gedichte auch einen ästhetischen Wert haben, meint Willem, aber es ist unklar, was dies genau bedeutet, denn lyrisch sind die Reimreden nicht. 'Schön' könnte man die Gedichte nennen, weil es Willem gelingt, spröden Stoff 'angenehm' zu reimen; schön wirken sie vielleicht auch wegen der Art und Weise, in der sie die Wahrheit verkünden. Das Publikum soll von der Unentbehrlichkeit der Kunst im allgemeinen und der Willems im besonderen überzeugt werden. Ab und zu beklagt sich der Sprecher über sein Publikum, das nicht besonders interessiert scheint, Willems Rat zu befolgen, und zuweilen sogar feindlich wirkt. Der Dichter gibt zu, sich manchmal verbal schützen zu müssen. Schließlich ist Willem sich dessen bewußt, daß er seine Reimreden kurz halten muß, wie es die Gattung erfordert und vom Publikum geschätzt wird. Die meisten explizit poetologischen Äußerungen Willems dienen der Werbung um Anerkennung seiner Dichtkunst. Aus den Reimreden kann man in bezug auf seine dichterische Technik noch mehr schließen - er spricht darüber jedoch selbst nicht. Bemerkenswert ist, daß Willem beim Komponieren seiner längeren Gedichte fast immer einen deutlichen Unterschied zwischen Einleitung, Hauptteil und Schluß macht. Teile der Rede können jeder eine feste Anzahl Elemente enthalten. In der Verweisung auf Autoritäten konnte Willem nur gelegentlich eindeutig sein; meist sind seine Hinweise unbestimmt, und er beruft sich auf anonyme Meister, Kleriker oder weise Leute und auf nichtspezifizierte Schriften. Manchmal behauptet er auch, etwas vom Hörensagen zu wissen. Die Technik der Allegorie zur Ermahnung und Moralisierung wird von Willem nicht besonders häufig praktiziert. Neben der einfachen Darstellung war das Exempel, entweder kurz oder als ganzes Gedicht ausgearbeitet, das wichtigste Mittel zur Belehrung. Obwohl man es bei einem Vortragskünstler vielleicht erwarten könnte, findet man in Hildegarsberchs Werk nur sehr wenig 'Lückenfüller' die nur dem Reim dienen. Ungeachtet dessen, daß wir bei Willem keine klassisch-rhetorische Ausbildung voraussetzen können, scheint er imstande gewesen zu sein, rhetorische Vorschriften anzuwenden. Dies kann darauf hindeuten, daß sich in der Volkssprache eine autonome rhetorische Tradition entwickelt hat. Zum Schluß muß Willems (übrigens deskriptive) Poetik anhand von Jan van Boendales normativer Poetik in seinem Kapitel des *Lekenspiegels* 'Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen', die Willem bekannt war, geprüft werden. Willem kann Boendales Anforderungen (klerikale Ausbildung, Wahrhaftigkeit und Ehrbarkeit) nur zum Teil entsprechen. Dessen war er sich deutlich bewußt: andererseits bemühte er sich, diesen Anforderungen, so gut wie er konnte, gerecht zu werden.

Willems Gedichte gehören zur Gattung der 'spoken', aber er nennt seine Reimreden nie so; er spricht meist von '(ghe)dicht'. Eine fruchtbare inhaltliche und vollständige Klassifikation der Reimreden enthält eine Zweiteilung in (überwiegend) religiöse und (überwiegend) weltliche

Reimreden. Beide machen je ungefähr die Hälfte seiner Gedichte aus. Die weltlichen Reimreden können wiederum in weltlich-didaktische, politisch-didaktische und Schmähgedichte eingeteilt werden. Trotzdem ist es zuweilen schwierig, festzustellen, ob ein Gedicht eher einem weltlichen oder einem religiösen Zweck gedient hat.

Willem rezitierte seine Gedichte meist selber, aber sechs seiner Reimreden weisen am Schluß den Vortrag anderer Sprecher auf. Er wird hauptsächlich aus dem Gedächtnis gesprochen haben; es gibt allerdings auch Hinweise für eine Rezitation vom Blatt. Man muß bedenken, daß es bei 'sproken' keine Originalfassungen gibt: Jeder Vortrag wird Varianten durch Improvisation hervorgerufen haben; so entstand jedesmal ein neues Originalgedicht. Der Vortrag hat wahrscheinlich nur kurz gedauert: Willems Gedichte enthalten durchschnittlich 180 Verse, die in ungefähr zehn Minuten rezitiert werden konnten. Die Zahl der vorgetragenen Gedichte war unterschiedlich: manchmal nur eins, manchmal mehrere. Kein einziger Sprecher als Willem ist häufiger für die holländischen Grafen aufgetreten. Am holländischen Hof machte Willem oft an hohen Festtagen seine Aufwartung: in der Fastenzeit, zu Ostern, Pfingsten, Neujahr und besonders zu Weihnachten, wenn viel Publikum anwesend war das er dann später zu Hause aufsuchen konnte. Ab und zu verweilte Willem mehrere Tage am (oder in der Nähe vom) Hof, bis er seine Belohnung empfing. Für die holländischen Grafen trat er im Rittersaal, im neuen Speisesaal und im Ratssaal des Haager 'Binnenhof' auf. Meist trug er am Abend bei den Mahlzeiten vor. Was die Präsentation angeht, wird Willem ein fähiger Vortragskünstler mit einer lebendigen Vortragsart gewesen sein. Gedichte in Reimpaarversen hat er wahrscheinlich gesprochen, strophische Gedichte mit außerordentlichen Reimschemata und deutlich metrischen Tendenzen hat er vielleicht gesungen oder im Parlando-Stil vorgetragen. Vielleicht wurden seine Reimreden bisweilen sogar musikalisch begleitet.

Obwohl Willem selbst keine Anspielungen macht, die auf Beeinflussung durch die Volkspredigt der Bettelorden hinweisen, ist es doch denkbar, daß die Predigtpraxis sein Werk angeregt hat. Die Hälfte seines Oeuvres wird von religiösen Reimreden gebildet, und sogar drei Viertel seiner Gedichte enthalten am Ende eine religiöse Wende wie in der Bußpredigt. Viele Gedichte sind, inhaltlich wie formal, der Predigt ähnlich, d.h. die sermo humilis mit ihrem einfachen Predigtstil, den kurzen Erzählungen und den Exempla, welche die religiösen Themen anschaulich machen. Auch Willems Gesellschaftskritik steht der Predigtpraxis der Dominikaner- und Franziskanermönche manchmal nahe. Es handelt sich dabei um die theologia practica, eine Art Volkspredigt unterhaltenden und belehrenden Inhalts. Willem verkündet auf einfache, aber doch deutliche Weise die orthodoxe Kirchenlehre und zielt auf die Glaubenspraxis seines Publikums. Viele Regeln der sog. ars praedicandi hat Willem in seinen Gedichten in die Praxis umgesetzt. Man muß allerdings mit dem Nachweis von Beeinflussung vorsichtig sein - die Kunst der Spruchdichtung kann im 14. Jahrhundert auch eine autonome Vortragstradition entwickelt haben und ein Amalgam von klassisch-rhetorischen Regeln und Erfahrungen aus der volkssprachlichen Predigt-, Sprech- und Gesangspraxis geworden sein.

Vier (oder fünf) Reimreden gehen länger auf den sog. 'Hoekse' und 'Kabeljauwse' Streit ein, die sich hinziehende Auseinandersetzung zwischen zwei rivalisierenden Adelsgruppen. Graf Wilhelm III. wird von Willem gerühmt, weil er ein gerechter und friedfertiger Fürst gewesen sei und gegenüber Wilhelm V. zeigt sich Hildegaersberch dankbar, daß er das Land später wieder beruhigt habe. Nach Willems Ansicht ist die sich fortschleppende Rivalität in Holland bis zum 15.

Jahrhundert durch diese Spaltung in zwei Parteien entstanden. Er beschreibt, wie die Habsucht die Herren dazu treibt, die Gunst des Fürsten zu erlangen, um ein lukratives Amt in seinem Dienst zu erwerben, wie man also aus Machthunger auf Kosten anderer zu hohen Würden aufsteigen will. Auch schildert er den Hochmut, der die Herren fortwährend untereinander streiten läßt, und er schildert wie dieser Streit schließlich in eine Vendetta ausartet. Willem kritisiert auch den Grafen: Ein Fürst dürfe solch einen Streit nicht tolerieren, sondern müsse ihn beenden. Er müsse selbst über den Streitenden stehen und die Schuldigen in beiden Parteien bestrafen. Willems Meinung nach ist die einzige Lösung Versöhnung und Einigkeit. Auch in anderen Gedichten lehnt Willem ganz allgemein Krieg, Streit, Blutrache und ritterliche Streitideale ab. Er verteidigt seine 'pazifistische' Überzeugung, propagiert Frieden und Ruhe und will dabei das Volk 'in Schutz nehmen'. Er toleriert einzig die wirklich notwendige Selbst- und Landesverteidigung.

Weder Liebe noch höfische Liebe nehmen eine prominente Stelle in Willems Werk ein. In größerem Maße haben ihn Ehe und Sexualität beschäftigt. In ihren Studien zur Minnerede weisen Brandis und Glier auf einige Reimreden Willems hin, die ihrer Meinung nach in einem Minnekontext verstanden werden müssen. Es zeigt sich jedoch, daß nur Vanden goeden vrouwe eine wirkliche Minnerede ist, daß Van helen nur kurz auf die höfische Liebe eingeht und daß Vanden wankelre brugghen zur Randzone der Gattung gehört. Bei genauerer Betrachtung der Gedichte muß man feststellen, daß Willem einerseits mit den idealistischen höfischen Minnekonzeptionen und den Topoi der Minnelyrik vertraut war, daß er aber andererseits wenig Affinität mit dem Idealismus der höfischen Liebe zeigte. In der Behandlung von Themen wie höfische Liebe und Ritterideale offenbart sich möglicherweise die bürgerliche Seite seiner Dichtung.

Die Wahrheit ist ein Begriff, aus dem Willem einen bedeutenden Teil seiner Autorität als Sprecher entlehnt. Willem hat die Wahrheit auch als eine Art 'Schutzschild' benutzt. Er klagt, daß sein Publikum die Wahrheit nicht mehr hören will und daß die Kleriker und Dichter den Herren nicht mehr die - manchmal unangenehme - Wahrheit sagen, obwohl es eigentlich zu ihrer Aufgabe gehört. Immer wieder betont Willem die Wichtigkeit dieser Wahrheit, und trotz Widerstand - wie er sagt - meint er die Wahrheit sprechen zu müssen, weil es die Aufgabe eines Dichters sei. Bei Willem ist diese besonders die göttliche und moralische Wahrheit, die zum ewigen Heil führt. Leitfaden zu dieser Wahrheit ist vor allem das Wort Gottes und die Kirchenlehre.

Weltliche Ehre ist ein wichtiger Begriff in Willems Werk. Die Ehre ist ein Bestandteil der mittelalterlichen Ehrkultur, in der vor allem die öffentliche Reputation, das weltliche Ansehen des Individuums, zählt. Willem meint, daß die Ehre in seiner Zeit an Bedeutung eingebüßt habe, obwohl sie besonders für die adligen Herren eine unentbehrliche regulierende Kraft war: Sie sollten sich in allem durch die Ehre leiten lassen. Willem reproduziert eine Reihe von Tugenden, mit denen ein Herr Ehre erwirbt oder seinen Ruf schützt. Regelmäßig tadelt Willem die Tatsache, daß die Herren ihr Gefühl für Ehre mit Habsucht vertauscht haben. Er packt sein Publikum bei dessen eigener Ehre und gibt ihr eine - mehr oder weniger - persönliche Bedeutung: Zum Teil verknüpft er sie mit der Sündenlehre, zum Teil berührt er sie im Bezug auf das politische und verwaltungsmäßige Treiben der Herren.

Zwei zusammenhängende Motive sind Geld und Habsucht. Willem hat sich u.a. zur Aufgabe gemacht, Habsucht und Korruption an den Pranger zu stellen. Geld spielt jedoch nach seiner Auffassung an sich keine korrumpierende, sondern eine nützliche Rolle. Und auch Reichtum ist

Willems Meinung nach nicht tadelnswert. Geiz und Habsucht aber sind in seinen Augen die allgegenwärtigen Sünden seiner Zeit. Er sieht, wie Wucherer und nouveau riche sich an der Armut anderer Menschen bereichern. Er rügt sowohl die bestechlichen Richter als auch die Herren, welche die Korruption in der Rechtssprechung erlauben und davon profitieren. Am Hof triumphiert die Habsucht ebenfalls: Die Herren lassen dort die reichen Schalke zu, die Einfluß auf die Regierung haben wollen und die dem Volk schaden. Willem meint aber, daß ein Fürst von selbst rechtmäßig reich wird, wenn sein Volk reich ist. In der Stadt und im ganzen Land soll man deshalb Handel und Wohlstand nicht behindern. Innerhalb gewisser Grenzen sind die Herren berechtigt, Steuern zu erheben, aber sie dürfen ihr Volk nicht ausnutzen. Als Heilmittel empfiehlt Willem, die Habsucht zu mäßigen, freigebig zu sein und die Caritas zu üben.

Zwei Reimreden offenbaren Willems Standesideologie besonders. In Vanden woekenaerversucht der Dichter, die (auf Kosten der adligen und klerikalen Suprematie) wachsende Macht der Bürgerschaft in ein schlechtes Licht zu rücken. In Vander drierehande staet der werlt läßt Willem sich wiederum geringschätzig über das Bürgertum aus, besonders über die soziale Mobilität und den wachsenden Einfluß der nouveau riches. Indem er die Bürger als Wucherer und Bauern abstempelt, versucht Willem, die Ambitionen des Standes schlechtzumachen und auf diese Weise zu verleugnen. Willem ist jedoch nicht bürgerfeindlich: Er huldigt nur dem konservativen Standpunkt der adligen und klerikalen Suprematie über das Volk. Dem Volk kommt es zugute, wenn es die Aufgaben ausführt, die ihm in der von Gott beabsichtigten Ordnung zugemessen sind. Willem verteidigt also das Prinzip der notwendigen Ungleichheit.

In seinen Reimreden rechtfertigt Willem die Vorzugsstellung der adligen Herren in der Welt. Der Adelsstand ist einmal aus dem Volk rekrutiert worden, um das Recht zu wahren, und so lautet auch sein göttlicher Auftrag. Der Sprecher weist häufig auf das Prinzip der noblesse oblige hin. Der Auftrag des Adels liegt auf der Ebene von Politik, Regierung, Recht und militärischen Angelegenheiten. Die Herren sollen Recht und Gesetz wahren und die Kriminalität bekämpfen. Sie müssen für Ruhe und Ordnung im Lande sorgen und allenthalben dem Frieden nachstreben. Parteiung und Streitigkeit sollen verhindert werden. Der Adel muß Sicherheit und Schutz bieten. Besonders der Landesherr hat für einen strengen Grenzschutz zu sorgen. Stabilität im Lande kann daraufhin den Wohlstand heben. Vom (Landes)herr fordert Willem, daß er sich um das Schicksal des Volkes und um das Allgemeinwohl kümmert und daß er sich um des Staatsinteresses willen mit zuverlässigen Beratern und Beamten umgibt. Außerdem soll er seine Beamten im Lande kontrollieren. Willem kritisiert die Herren allerdings oft in der Ausübung ihrer Aufgabe, häufig tadelt er dabei ihre zügellose Habgier.

Willem präsentiert ein pessimistisches Bild von Recht und Rechtspflege seiner Zeit: Korruption und Unrecht triumphieren. Er weist die Richter auf ihre Pflicht hin, die Gerechtigkeit siegen zu lassen, aber die Realität zeigt, daß das Recht verletzt wird, weil die habgierigen Richter sich bestechen lassen. Der Reiche kann das Recht kaufen und der Arme verliert jeden Prozeß. Es sind besonders die Gerichtsbeamten, die korrupt sind: der Vogt, der Schulze und die Schöffen. Auch aus Unkenntnis und Beeinflußbarkeit der Schöffen wird bisweilen falsch verurteilt. Willem warnt immer wieder, daß das Unrecht im Jenseits bestraft werde. Das ideale Urteil ist in Willems Augen denn auch das Urteil, daß beim Jüngsten Gericht von Christus gefällt wird: Dann komme unweigerlich die Wahrheit ans Licht, das Bestechungsgeld nutze nichts, und es werde gerecht

geurteilt. Willem meint, daß der Landesherr Korruption weder zulassen noch ausnutzen dürfe. Der Fürst solle gerechte Richter im Lande einsetzen, diese (Vögte und Schulzen) auch regelmäßig kontrollieren und Unrecht nicht gestatten. Willem ist sogar der Meinung, daß Bekämpfung der realen Kriminalität letzten Endes mehr Einkünfte aus den Geldstrafen einbringen werde als Betrug. Fortdauernde Korruption in der Rechtspflege, so suggeriert er, könne zu einem Volksauflauf führen. Historische Studien bestätigen Willems düsteres Bild der Rechtspraxis am Ende des 14. Jahrhunderts.

Bei Willem ist der Schalk ein reicher, nichtadliger Eindringling, der sich in der Stadtverwaltung, der Rechtspflege und im fürstlichen Rat einzukaufen weiß, weil er das Geld liefert, das die Herren brauchen. Die alten Adelsprinzipien, wie Ehre, Vernunft, Treue, Wahrheit, Gerechtigkeit, Barmherzigkeit und Freigebigkeit, kennt er nicht. Auch berücksichtigt er nicht das Gemeinwohl oder das Staatsinteresse. Ihn interessiert nur der Eigennutz und das Geldverdienen, und noch dazu gibt er den Herren falschen Rat. Für Willem ist der Schalk manchmal ein Vorwand, um die Herren nicht direkt für ihre Fehler tadeln zu müssen. Willem nimmt es den Herren übel, daß sie die Schalken in ihrer Nähe zulassen. Kombiniert man das Profil des ambitionierten reichen Schalks mit Willems Widerwille den mit adligen Ambitionen infizierten Bürgern gegenüber und der Realität der stark wachsenden Bürgermacht des 14. Jahrhunderts, dann deutet vieles darauf hin, daß der Schalk bei Willem der nichtadlige, kapitalkräftige Patrizier ist.

In der mittelniederländischen Literatur hat nur Willem ausführlicher beim großen Schisma (1378-1417) seiner Zeit verweilt. In vier Reimreden berührt er die Kirchenspaltung und zeigt sich empört über das doppelte Papsttum. Im Schisma sieht er sogar ein Omen für das nahende Jüngste Gericht. Charakterisiert und aufrechterhalten wird das Schisma Willems Meinung nach durch die Habsucht. Andere Begleitsymptome der Spaltung sind Unrecht und Simonie; Ursache und Kennzeichen ist das Beharren auf Parteigegensätzen. Willem zieht keine der Päpste vor, sondern stellt sich über die Parteien. Bei ihm erkennt man weder einen Ruf nach Reform noch nach konziliären Gedanken: Er meint, die Lösung liege beim Eingreifen weltlicher Führer.

Willem vertritt eine elementare und orthodoxe Glaubenslehre. Er betrachtet die Kirche als das einzige Heilsinstitut, das für Glauben und Seligkeit der Christen unentbehrlich ist. Vom Priester fordert er die Erfüllung der 'Hirtenrolle'; daß er predigt und daß er den Glauben, die christliche Lehre und die Lehre der Caritas und der guten Werke, verkündet. Weiter verfügt der Priester über die Sakramente, welche die Gläubigen zum Heil führen. Willem muß zwar feststellen, daß Priester in ihrem Lebenswandel oft nicht mit gutem Beispiel vorangehen, doch auch deren Lehre und Sakramente hält er für richtig. Die Sakramente werden von Willem gemäß der offiziellen Kirchenlehre behandelt. Allerdings hat er die Wichtigkeit mancher von ihnen mehr betont als anderer. Er versuchte das oft als minderwertig betrachtete Sakrament der Ehe höher zu würdigen. Das Sakrament des heiligen Abendmahls und das der Beichte hat Willem besonders geschätzt, weil beide die Sünder, also auch sein Publikum, wirksam von Alltags- und von Todsünden befreien können und ihnen das Seelenheil in Aussicht stellen.

Willems Lehre der Tugenden und Sünden gehört zur einfachen Glaubenslehre für Laien. Er propagiert die Tugendhaftigkeit und das moralisch Gute im Hinblick auf das Seelenheil, das Heil der Welt und des Mitmenschen. Was die vier Kardinaltugenden angeht, legt Willem besonderen Wert auf die Gerechtigkeit. Auch die drei theologischen Tugenden Glaube, Hoffnung und Liebe hält

er für wichtig, vor allem die Caritas. Unter Hinweis auf die Höllenstrafe warnt Willem fortwährend vor der Sünde, dem Bösen und der Verführungskraft des Teufels. Rechtzeitige Bekehrung ist notwendig. Willem behandelt alle sieben Todsünden in seinen Gedichten, vor allem aber tadelt er die Habsucht, weiter Hochmut und Neid/Zorn. Indem er an Tugend und Sünde appelliert, versucht Willem sein Publikum zur aktiven Verhaltensänderung anzuregen. Wohltun ('weldoene') kann bei Willem ganz allgemein als 'tugendhaft leben' verstanden werden, aber besonders deutet 'wohltun' bei ihm auf Gerechtigkeit, gute Werke und dabei besonders auf die Werke der Barmherzigkeit hin. Der Mensch, betont Willem, wird nach seinem Tod von Gott nach seinen Werken gerichtet. 'Wohltun' wird dem Menschen die Seligkeit bringen, gute Werke werden jedoch auch auf Erden hoch geschätzt, weil sie aus der Nächstenliebe hervorgehen und die menschlichen Nöte lindern wollen.

Hinsichtlich der Pilgerfahrt zeigt sich Willem in *Dit is van Reyer die vos und Vander bedevaert* kritisch. Er zieht die geistliche der physischen Pilgerfahrt vor. Er deutet nicht nur auf die praktischen Gefahren und Mißstände der Pilgerfahrten hin, sondern übt auch spirituelle Kritik: Gott sei überall, im Wallfahrtsort nicht mehr als in der Parochialkirche. Deshalb wäre es besser, wenn der Gläubige eher im Herzen als 'mit den Füßen' ein Pilger ist.

Mit der Wahrheit des Glaubens will Willem die Menschen zur Änderung ihres Lebens auf Erden bewegen. Ein wiederkehrendes Motiv ist die Strafe Gottes auf Erden. In verschiedenen Gedichten beschreibt Willem, welche Strafen Sünden wie Ungerechtigkeit und Gottlosigkeit sowohl für den individuellen Sünder als auch für die ganze Welt nach sich ziehen können: Sintflut, Krieg, Niederlage im Kampf, Krankheit, Armut, Verlust einer höheren Stellung oder vorzeitiger Tod. Häufig hebt er hervor, daß die Sünder nach diesem Leben zusätzlich noch mit der Hölle bestraft werden. In seinen oft auf das Jenseits hin orientierten Gedichten betont der Dichter regelmäßig die große Bedeutung einer guten und rechtzeitigen Vorbereitung auf den Tod, um göttliche Gnade und Seelenheil zu erwerben. Wichtig bei dem Erwerb der Gnade seien Hoffnung, Reue, Beichte und Pönitenz. In *Vander doemdsdaghe ende van sterven* kommentiert Willem u.a. Verse aus der Begräbnisfeier und spricht, wie oft, vom Sterben und vom Jüngsten Gericht. Thema des Gedichts ist die Vergänglichkeit alles Irdischen und die Unabwendbarkeit des Todes (memento mori-Gedanke). Er erinnert sein Publikum daran, daß Tod, Auferstehung und Jüngstes Gericht unvermeidlich bevorstehen. Man kann sein Seelenheil nur mit tugendhaften Werken sichern, denn Reichtum, Ansehen oder Rechtsgelehrsamkeit werden beim Gericht nutzlos sein. Man darf annehmen, daß Willems Beschäftigung mit dem Seelenheil seines Publikums und sein Drang zur 'Mission' aufrichtig gewesen sind.

Man kann sich fragen, ob die Gedichte vielleicht von der *Devotio moderna* beeinflusst worden sind, denn beide sind Produkte desselben Zeitgeistes. So gibt es in Ansichten und Kritik gewisse Ähnlichkeiten. Willems Gedichte zeugen von dem neuen religiösen Elan, von der einfachen individuellen Laiendevotion und der persönlichen Verantwortung für das eigene Seelenheil. In *Een onderscheit van hilic ende van gheesteliken luden* tadelt Willem jedoch das Predigen in der Art eines Geert Groote, der die Absicht hat, Laien die Ehe zugunsten eines frommen und zölibatären Lebens in den Häusern der *Devotio moderna* auszureden. Willem verteidigt die Ehe als Sakrament gegen die Selbsttheiligung der Devoti. Er steht der neuen Bewegung der *Devotio moderna* also mit gemischten Gefühlen gegenüber. Willem war zudem kein Mann der Askese oder selbstaufgelegter

Dürftigkeit und Immobilität: Er war zu weltlich gesinnt um ein Anhänger oder sogar ein Bruder der *Devotio moderna* zu sein.

Wenn man Willems Gedichte auf seine Zuhörer hin untersucht, dann bieten neununddreißig Reimreden das zusammenhängende Bild eines (meist adligen) elitären Publikums. Vor allem werden die höheren adligen Herren angesprochen (Fürst, Ratsherren, landesherrlicher Adel), und Willems Ermahnungen passen sich diesem Publikum gut an. Daneben wendet er sich an adlige Frauen, Ritter, Schildknappen, Dienstpersonal, Priester und Kleriker. Weiter spricht er Stadtverwalter, rechnungspflichtige Beamten (Vogt, Schulze, Zöllner, Gutsverwalter) und Richter (Vogt, Schulze und Schöffen) an. Von diesen Gedichten können viele ganz besonders am gräflichen Hof in Den Haag gesprochen worden sein. Trotzdem muß man damit rechnen, daß Willem einen anderen Teil der Gedichte (ohne distinktive Anredeformen) im Kloster und (besonders) in der Stadt vorgetragen hat.

Studien der Rechnungen bestätigen das Bild von Willems elitärem Publikum. Willem trat zweiunddreißigmal gegen Besoldung für die holländischen Grafen Albrecht von Baiern und Wilhelm VI. auf: dreißigmal in Den Haag, einmal in Middelburg und einmal in Haarlem. Dreimal hat er für Herzog Wilhelm von Geldern und Jülich gesprochen. Einmal finden wir Willem in den Rechnungen des Benediktinerklosters von Egmond. Weiter wissen wir, daß er einmal für den Stadtrat von Middelburg und von Utrecht gesprochen hat. Schließlich scheint es sowohl ein Band zwischen Willem und dem Benediktinerfrauenkloster Rijnsburg als auch zwischen Willem und Leiden gegeben zu haben, wo er unter anderem für den Kommandeur des Deutschen Ordens aufgetreten ist. Willem bewegte sich also nicht nur in aristokratischen Hofkreisen, sondern auch im adligen Klostermilieu und in den Kreisen der städtischen Magistratur und Geistlichkeit. Sein Aktionsradius hat Holland, Seeland, Utrecht und wahrscheinlich Geldern umfaßt.

Die sog. Tresoriersrechnungen der Grafen Albrecht von Baiern und Wilhelm VI. zeugen von der Blüte der literarischen Kultur am holländischen Hof, u.a. vom Erwerb von Büchern und den Zahlungen für auftretende Unterhalter. Vor allem waren es die adligen Damen, die regelmäßig Bücher verfassen und kaufen ließen; besonders handelte es sich dabei um devotionelle Lektüre (meist Breviere). Die Rechnungsrubrik 'Van pipers ende herauden' (1358-1409) zeigt vier Gruppen von Unterhaltern: 1. Gaukler, Akrobaten, Tierbändiger usw.; 2. Musiker und Sänger; 3. Herolde; 4. Sprecher. Neben den mittelniederländischen Sprechern befanden sich unter ihnen auch viele Sprecher aus dem Deutschen Reich. Geringer waren die französischsprachigen Sprecher vertreten. Die Rechnungen weisen nur zwei Stadtsprecher auf. Eine kleinere Gruppe wird von freien Berufssprechern gestaltet, unter denen sich mehr Holländer und 'Meistersprecher' befanden. Im Durchschnitt sind zwischen 1358 und 1409 am holländischen Hof jährlich fünf Sprecher gegen Besoldung aufgetreten.

Von ungefähr 52 Gedichten ist es auf Grund der Anredeformen, des Inhalts und/oder der Gelegenheit denkbar, daß sie am holländischen Hof vorgetragen worden sind. Die Gedichte *Vanden sloetel*, *Van feeste van hylic* und *Vander rekeninghe* sind auf jeden Fall für den Graf bestimmt gewesen. Das Absatzgebiet für mittelniederländische Literatur war klein und Willems Aktionsradius noch geringer. Der holländische Hof war das größte Zentrum literarischer Aktivität: Von diesem Hof aus war er in der Lage, weiteres Publikum an anderen Höfen, Klöstern und Städten zu erreichen.

Öfter noch, als sich mit Rechnungsbüchern beweisen läßt, wird Willem in der Stadt zu finden gewesen sein. Dort wird der Sprecher für die Elite gesprochen haben, u.a. für Stadtrat, Gilde, geistliche Bruderschaft und Notabeln. Zum Beispiel erwähnen Stadtrechnungen von Utrecht und Middelburg einen entsprechenden Vortrag. Solche Vorträge in der Stadt sind auch gut ohne das Unterhaltungsbedürfnis eines Fürsten denkbar. Trotzdem sind nicht viele Gedichte vorhanden, die explizit an ein auserlesenes bürgerliches Publikum appellieren. Es gibt aber Gedichte, die mit oder ohne Anpassungen möglicherweise auch in einer städtischen Umgebung vorgetragen worden sind. Einige Gedichte scheinen jedoch auf Grund des Inhalts ganz entschieden für ein bürgerliches Publikum bestimmt gewesen zu sein. Vanden boghe war der Schützengilde und Van ghilden der geistlichen Bruderschaft zugeordnet. Beide Gedichte thematisieren die Wichtigkeit der Solidarität. Wat een reyn wijff waerdich is enthält praktische Hinweise für die gute Hausfrau. Auch gibt es Gedichte, die andere bürgerliche Themen behandeln, wie städtischer Wohlstand und Handel, Gemeinwohl, Gerechtigkeit und Arbeitsmoral. Die neue bürgerliche Ethik ist sogar in Willems Hofgedichte durchgedrungen, wenn er für Friede, Ruhe, gesellschaftliche Stabilität, gegen Krieg und Zank, für ökonomische Stabilität und gegen höhere Steuern plädiert.

Die Spruchspracherkunst hatte für Mäzen und Publikum verschiedene Funktionen. Wenn Sprecher bei der Mahlzeit, beim Fest oder bei Zusammenkünften auftraten, erhöhte dies den Status des Mäzens. Förderung der Reimrededunst war verhältnismäßig billig: Sie war für ein größeres Publikum bezahlbar. Man darf aber auch annehmen, daß der Mäzen und die Zuhörer ein aufrichtiges Interesse an Reimredeliteratur hatten. Weiter fungierte die Rededunst als Zeitvertreib. Die wichtigste Doppelfunktion ist jedoch, daß die Reimredeliteratur gleichzeitig für Vergnügen und Belehrung sorgte. Willems Gedichte werden zwar auch einen Amüsementswert besessen haben, hatten aber doch vor allem eine moralisierende, kritische und ermahnende Funktion. Vor allem für sein elitäres Publikum verfaßte er keine schmeichelnden Texte zur Selbstbestätigung, sondern kritische Gedichte. Die Reimreden für das städtisch-bürgerliche Publikum dagegen waren eher instruktiv und selbstbestätigend. Dem Sprecher mangelt es nicht an einer festumrissenen Weltanschauung oder an Idealen: Außerst wichtig sind für ihn die Normen der Bibel, der Kirchenlehre und Standesordnung, der Ehre, Gerechtigkeit und des Staatsinteresses. Willems Werk zeugt von der Krise und Desintegration des 14. Jahrhunderts, von der Komplexität des Daseins, von religiösem Reveil und von wachsendem politischen Bewußtsein.

Der von Mäzen und elitärem Publikum abhängige Wandersprecher besaß - genau genommen - keine Autorität, um seine Zuhörerschaft zu ermahnen und kritisieren. Einerseits mußte er vorsichtig sein, andererseits mußte er sich die nötige Autorität anmaßen. Willem gesteht auch selbst, daß er auf der Hut sein mußte, denn bei expliziter Kritik drohte die Gefahr, daß sich Mäzen und Zuhörer beleidigt oder verleumdet fühlten. Damit konnte er sich brotlos machen. Willem war dennoch kritisch, benutzte dabei aber Techniken, mit denen er indirekt zu treffen wußte und sich absichern konnte. Er verschaffte sich auch die nötige Autorität, indem er sich auf andere Autoritäten (fiktiv oder nicht) berief und Unterstützung bei Sprichwörtern und Redensarten suchte. Vor allem verschrieb er sich den Normen von Ehre, Wahrheit, Bibel und Glaubenslehre. Schließlich versuchte er, sich selbstsicher zu präsentieren. Historisch gesehen, scheint Willem in vielen Fällen seine Kritik zu Recht geübt zu haben, obwohl er manchmal auch übertrieben hat. In bestimmten Fällen scheint Willems Kritik seinen (fürstlichen) Brotherren die Karten in die Hand zu spielen. Öfter wurde auch der Landesherr nicht von Kritik verschont. Auch seinen geistlichen und städtischen Brotherren wird

er Kritik nicht erspart haben. Trotzdem fällt auf, daß Willem an das städtisch-bürgerliche Publikum weniger kritisch herangetreten ist: Einige Gedichte scheinen seinen bürgerlichen Gönnern mehr entgegenzukommen. Die Zuhörerschaft scheint Willem wegen seiner kritischen Funktion geschätzt zu haben. Er hat zugleich adlige, städtisch-bürgerliche und religiöse Belange vertreten, ohne daß er abwechselnd erst dem einen und später dem anderen Publikum nach dem Mund geredet hat. Ob Willem mit seiner Kritik seine Zuhörerschaft wirklich beeinflußt hat, ist jedoch unsicher. Das Publikum hatte verschiedene Möglichkeiten, sich Willems Kritik zu entziehen, denn es handelte sich `nur' um Dichtkunst.

Es gibt verschiedene Hinweise darauf, daß das Publikum Willems Werk aufrichtig geschätzt hat, aber was der Grund dafür war, ist schwer zu sagen. Es läßt sich eine Kombination verschiedener Faktoren denken: Willems Integrität, die Wahrhaftigkeit seiner Lehre und Kritik, seine Funktion als kollektives Gewissen, sein Vermögen, sich an ein spezifisches Publikum zu richten und sich der Gelegenheit und der Aktualität anzupassen, sein Vermögen zur kreativen Kombination und seine Vortragstalente.

Läßt man Willems Vorträge im Kloster einmal außer Betracht, so war er doch in professioneller und ideologischer Hinsicht vor allem ein Intermediär zwischen Hof und Stadt. Gerade diese beiden Publikumskreise hat er `bedient' und auch an seinen literarischen Themen wird seine `vermittelnde Rolle' sichtbar. Die Reimreden enthalten sowohl die alten aristokratischen Normen und Werte als auch die neue bürgerliche Mentalität. Willems Gedichte zeugen tatsächlich von der zugenommenen Komplexität der gesellschaftlichen Verhältnisse. In der komplizierten Realität des 14. Jahrhunderts war der Dichter auf der Suche nach Halt und Ordnung, nach einer praktischen Moral, die alle Menschen verbinden konnte.